

1602030450
Б — 75 — М

© Издательство „Фан“ Узбекской ССР — 1974

© „Қарақалпақстан“ баспасы — 1975

Н. ДӘУҚАРАЕВ АТЫНДАҒЫ ТАРИЙХ, ТИЛ -ХӘМ ӘДЕБИЯТ
ИНСТИТУТЫ

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН АССРЫ ТАРИЙХЫ

ӘЙЙЕМГИ ЗАМАННАН БАСЛАП, УЛЛЫ ОКТЯБРЬ
СОЦИАЛИСТЛИК РЕВОЛЮЦИЯСЫНА ДЕЙИН

I
ТОМ

НӨКИС — 1975

ЎЗБЕКСТАН ССР ИЛИМЛЕР АКАДЕМИЯСЫНЫҢ ҚАРАҚАЛПАҚСТАН
ФИЛИАЛЫ

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН АССРЫ ТАРИЙХЫ

ЕКИ ТОМЛЫҚ

Бас редакция ағзалары:

НУРМУХАМЕДОВ М. К. (председатель), ФУЛАМОВ Я. Ф.,

ДОСУМОВ Я. М., ЖДАНКО Т. А., ИНОЯТОВ Х. Ш., КАМАЛОВ С. К.,

ҚОСБЕРГЕНОВ Р. Қ., ҚОСЫМБЕТОВ И. К., МАҚСЕТОВ Қ. М.,
ТОЛСТОВ С. П.

„ҚАРАҚАЛПАҚСТАН“

„Қарақалпақстан АССР ы тарийхынын“ биринши томы көплеген фактларға толы материаллар негизинде жазылған биринши басылыўы болып есапланады. Ол әйемги общиналық дүзимнен баслап, Уллы Октябрь социалисттик революциясына дейинги Қарақалпақстан тарийхынын оғада кен дәуирин өз ишине алады. Бунда археологиялық, этнографиялық, архивлик хәм әдебий дәреклердин негизинде Қарақалпақстанның хәм қарақалпақ халқының әйемги замандағы, орта әсирлердеги хәм колониальлық дәуирдеги тарийхы, Қарақалпақстанның Россияға қосылыўы хәм оның прогрессивлик ақыбетлери көрсетилген, мийнеткешлер массасының патша ҳүкметине хәм жергиликли феодалларға қарсы гүреслери баян етилген, қарақалпақ халқының материаллық хәм рухий мәдениаты, турмысы менен күн көриси сәўленген.

Жуўаплы редактор КАМАЛОВ С. К.

Томның редколлегия ағзалары:

ЖДАНКО Т. А., ҚОСБЕРГЕНОВ Р. Қ., ҚОЩАНОВ Ә. Қ., САРЫБАЕВ К. С.,
ТИЛЕЎМУРАТОВ М. Т., УБЫНИЯЗОВ Ж. У., ЯГОДИН В. Н.

КИРИСИЎ

Орта Азия — эйёмги ҳам өзине тән өзгешеликке ийе мәденият мөканы. Онда жасайтуғын халықлардың тарийхий тәғдири оғада аўыр ҳам бир-бири менен тығыз байланыслы болды. Онын территориясында адамзаттын эйёмги өтмишини көплеген нышанлары сақланған. Бул жерде жер жүзилик тарийхтын барысына белгили тәсир жасаған эйёмги ҳам орта әсирлик уллы цивилизация дөреген, раўажланған ҳам набыт болған. Бул жерде жалпы адамзат мәдениатын байытқан оғада уллы илимий ҳам мәдений байлықлар дөретилген.

Орта Азиядағы басқа да туўысқан халықлар менен бирге қарақалпақ халқы да усы оғада бай мәдений мийраслардың мийрасқоры болып есапланады. Қарақалпақлардың тийкарғы бөлеги ҳәзир қарақалпақ социалистлик миллетине бирлесип, Өзбекстан ССР составындағы Қарақалпақстан Автономиялы Совет Социалистлик Республикасында жасайды. Қарақалпақстан АССР ының жер майданы 165,6 кв км болып, Өзбекстан ССР ының 37% ине шамаласын қурайды.

Қарақалпақстан АССР ының арқасында Арал теңизинин көк айдыны ен жайып жатқан болса, батысында шөлистанлы Үстирг жазықлығы орналасып, ол Әмудәрьянын қуярлығындағы ойпатлықтан, тик жарлы Шығыс Чинклері менен айрылады. Қарақалпақстанның шығысын колхозлар менен совхозлардың көк-жасыл дөнген атызлықларына жүдә жақын таялып келип турған Қызылқум саҳраларынын ысылдаған қумлықлары алып жатыр. Қарақалпақстанның территориясын қубла-шығыстан арқа-батысқа қарай Әмудәрьяның — эйёмги Жейхунның күшли ағысы кесип өтеди ҳам көплеген ирригациялық каналларды суўландырады. Автономиялы республиканын қубла бөлегинде, Әмудәрьянын он жағаларын бойлап, әдебий дәреклерде Султан Ұәйис таўы деген ат пенен белгили, ал қарақалпақлар тәрепинен Қара таў деп аталған, онша бийик болмаған таў дизбеклері созылып жатыр.

Қарақалпақстанның климаты континентальлық белгилері әдеуир басым болып келеди: қысы суўық, жазы ыссы ҳам жыллық жаўын-шашын муғдары аз. Жыл бойылық жаўын-шашын муғда-

ры 100 мм ден 200 мм ге шекем болады. Жауын-шашын тий-карынан қыста қар хәм жауын түрінде, ал бәхәрде жауын түрінде болып өтеди. Жазда жауын жаумайды дерлик. Сонлықтан Қарақалпақстанның барлық дийханшылық районларында әйіемги заманлардан баслап-ақ сууғарып егилетуғын дийханшылық ен жайған. Сууғарыу ушын ерте уақытлардан баслап-ақ Әмудәрьянын сууы пайдаланылған.

Қарақалпақстан халқының саны 1970-жылы жүргизилген халықтың пүткилсоюзлық есабын алыу мағлыұматлары бойынша 750 мың адам.

Хәзир Қарақалпақстан АССР ында СССР дағы 88 миллет пенен халықтың уәкиллери жасап, мийнет етип атыр. Автономиялы республиканың тийқарғы халқы — қарақалпақлар. 1970-жылғы халықтың есабын алыу мағлыұматлары бойынша СССР да олардың улыұма саны — 236 мың адам, соның ишинде 217, 5 мың адам Қарақалпақстан АССР ында жасайды. Қарақалпақлардың бир қатар топарлары Өзбекстан ССР ының хәрқыйлы орынларына қонысласқан. Олар Ферғана алабында, Бухара хәм Хорезм областьларында жасайды. Қарақалпақлардың айырым топарлары Түркменстан ССР ында, Қазақстан ССР ында хәм Қырғызстан ССР ында жасайды. Бир неше мыңлаған қарақалпақлар Советлер Союзынын тысқарысында — Афғанстанда жасайды.

Қарақалпақстан АССР ында жасаушы қарақалпақлардың тийқарғы бөлеги, оқ жағадағы арқа районларда — Нөкис, Кегейли, Шымбай, Тахтакөпир районларында хәм Әмудәрьянын қуярлығындағы Хожели. Шоманай, Ленинабад, Қоңырат, Мойпақ районларында қонысласқан.

Автономиялы республиканың қубла районларындағы (Әмудәрья, Беруний, Төрткүл) халықтың басым көпшилиги өзбеклер, қазақлар болып, қарақалпақлар азшылықты қурайды. Бул районларда әйіем заманлардан бери әдеуір санда түркменлер жасайды.

Қарақалпақстанның шетки этирапларында, жайлауларда жасаушы халықтың басым көпшилигин қазақлар қурайды.

Революцияға дейинги дәуірде қарақалпақ халқы өзиниң жазба тарийхына ийе болмады. Тарийхий уақыялар тек халықтың есинде ғана сақланған. Олар әуладтан-еуладқа өтип, аңызға айланған хәм кем-кемнен ауыз әдебияты шығармаларына, дәстанларға қосылған. Хийуаның сарай тарийхшылары мийнетлеринде, патша әмелдарларының жазба докладларында Қарақалпақстан тарийхы бурмалауған түрінде көрсетилген. Революцияға дейинги жұмыслардың барлығында дерлик Қарақалпақстандағы халықлар ҳаққында тек қысқа, үзинди мағлыұматлар ғана сақланған. Олардың хеш биреуинде де Хийуа ханлары менен патша самодержавиеси қол астындағы мийнеткеш халықлардың ахуалы ҳақыйқат сәуленбеген.

Мийнеткешлердин әсирлер дауамындағы тарийхы тек уллы Октябрьдин жеңисинен кейин ғана илмий изертлеу объекти болды.

1917-жылғы Октябрь революциясынан кейин, Совет властынын орнауы менен бурнынгы Эмударья белими, соң Түркстан республикасынын Эмударья областы болып қайта аталды, халқына азлы-кем аўылхожалығы есап алыуы жүргизилди. Усы есап алыудан кейин шыққан А. Н. Максимовтың „Россияда қандай халықлар жасайды“¹, — деген мийнетинде Эмударья областынын территориясы хэм халқынын саны хәққинда мағлыұматлар берилген. 1921-жылы Эмударья областы халқынын есабы алынып, бул 1921-жылғы Пүткилроссиялық есап алыу бойынша статистикалық жумыслардың даўамы болды. Бул жумыслардың жуўмағы 1923-жылы басылып шықты². Онда область халқынын миллий составы хәққиндағы бахалы мағлыұматлар хәрбир волость бойынша айырым көрсетилген.

1924-жылы Орта Азия экономикалық советиниң басламасы менен Бухара хэм Хорезм статистикалық жақтан изертленди. Усы ўақытта бундай изертлеу Қарақалпақстанның шеп жағалықтағы бөлегинде де өткерилди. Бул жумыслардың мағлұматлары 1926-жылы „Орта Азияны районластыруу бойынша материалларда“³ басылып шықты. Онда усы үлкенин шеп жағалықтағы районларынын халқы хәққинда мағлыұматлар берилген.

1926-жылы белгили совет тарийхшысы П. П. Ивановтын „Орта Азиянын халқы“⁴ деген мақаласы басылып шығып, онда қарақалпақлар тарийхынын айырым мәселелери сөз етилип, қарақалпақлардың тийкарынан революцияға дейинги саны хэм кәсиби хәққиндағы мағлыұматлар келтирилген.

Усы жылы Л. С. Бергтиң „Арал балықшылық хожалығынын хәзирги жағдайы“⁵ хәққиндағы жумысы жарыққа шығып, онда қарақалпақлардың балық аўлау усыллари баян етилген.

1927-жылы СССР Илимлер академиясы Е. А. Вознесенская менен А. Г. Пиотровский дүзген „Қазақстан хэм Орта Азия республикаларынын антропологиясы менен этнографиясы бойынша библиографиясы ушын материалларын“ басып шығарды. Онын бир белими қарақалпақларға арналған. 1932-жылы Төрткүлде „Қарақалпақстан АССРы хәққинда библиографиялық көрсеткиш“ (А. С. Морозова дүзген) басылып шықты. Онда қарақалпақлардың тарийхы менен этнографиясына тийисли әдебиятларға үлкен дыққат аўдарылған. 1935-жылы СССР Илимлер академиясынын өндириуши күшлерди үйрениу бойынша Совети (СОПС) „Қарақалпақстан бойынша әдебиятлардың библиографиялық көрсеткишин“ басып шығарған.

¹ А. Н. Максимов. Какие народы живут в России. Справочник. М., 1919.

² Материалы Всероссийской переписи 1920г. Перепись населения В Туркестанской республике, ч. I, вып. 2, Ташкент 1923.

³ Материалы по районированию Средней Азии, кн. II, Территория и население Бухары и Хорезма, ч. 2, Хорезм, Ташкент, 1926, стр. 29 — 115.

⁴ П. П. Иванов. Население Средней Азии. Вся Средняя Азия. Справочная книга 1926 г., Ташкент, стр. 87 — 103.

⁵ Л. С. Берг. Современное состояние аральского рыбного хозяйства. Известия отд. прикл. ихтиологии ин — та опытн. агроном., 1926. У, вып. I.

1935-жылы СССР Илимлер академиясының Шығысты изертлеу институты „Қарақалпақтардың тарихы бойынша материалдарды“ басып шығарып, онда П. П. Ивановтың „Қарақалпақтар тарихының очерки“ хәм Қарақалпақтардың VIII—XIX әсирлердеги тарихы менен этнографиясы бойынша басқа да материаллар орын алды. П. П. Иванов қарақалпақтардың тарихы менен этнографиясы бойынша бир қанша илимий мийнетлер жазған еди¹.

Оның 1940-жылы Ленинградта басылып шыққан „XIX әсирдеги Хийуа ханларының архиви“ қарақалпақтардың хәм Хийуа ханлығындағы басқа да халықтардың тарихы бойынша әҳмийетли түп нұсқа дәреклерден есапланады.

А. Бирзениң „XVIII әсирдеги қарақалпақтардың тарихына“ арналған мақаласы хәм оның баспадан шығарған усы дәуирге тийисли материаллары қарақалпақтардың жаңа замандағы тарихын үйрениу үшін үлкен әҳмийетке ийе болды.

Қарақалпақтардың тарихы бойынша профессор С. П. Толстовтың басшылығында СССР Илимлер академиясының Хорезм археология-этнография экспедициясы үлкен изертлеулер жүргизди. С. П. Толстовтың „Әйемги Хорезм“², „Әйемги Хорезм цивилизациясының изи менен“³, „Окс хәм Яксарттың әйемги дельтасын бойлап“⁴ хәм басқа да бахалы илимий мийнетлери де қарақалпақ халқы өтмишиниң тарихын қәлиплестириу исине қосылған үлкен үлес болып есапланады.

Т. А. Жданконың „Қарақалпақтардың тарихый этнографиясының очерклери“⁵ кітабы қарақалпақтардың тарихы менен этнографиясын үйрениу исинде үлкен әҳмийетке ийе. Онда қарақалпақтардың келип шығуы жөниндеги совет илимпазларының пикирлери жуумақластырылған, жаңа тарихый-этнографиялық материаллар тийкарында қарақалпақтардың XIX әсирдеги социаллық дүзилиси анализленген хәм олардың уруу-қәуим структурасы толық берилген. Т. А. Жданко⁶ тәрепинен қарақалпақ халқының тарихы хәм этнографиясының бир қатар мәселелери ортаға қойылып, анализленген.

¹ П. П. Иванов. Удельные земли Сейид-Мухаммед хана Хивинского (1856 — 1865). Записки ИВ АН СССР, т. У1., М. — Л., 1937, Каракалпаки. Советская этнография, 1910, № 4 Новые данные о каракалпаках, Советское востоковедение, т. III, М. — Л., 1945.

² С. П. Толстов. Древний Хорезм, Москва, 1948.

³ С. П. Толстов. По следам древнехорезмийской цивилизации, Москва, 1948

⁴ С. П. Толстов. По древним дельтам Окса и Яксарта, Москва, 1962.

⁵ Т. А. Жданко. Очерки исторической этнографии каракалпаков. М. — Л. 1952

⁶ Т. А. Жданко. Изучение истории каракалпаков за годы Советской власти КСИЭ, XI, М., 1950; және оның Каракалпаки Хорезмского оазиса, ТХАЭЭ т. I, М., 1952; және оның; Патриархально-феодальные отношения у полуседельного населения Средней Азии. Материалы первой Всесоюзной научной конференции востоковедов. 4—11 июня 1957г. Ташкент, 1958; және оның Каракалпакская эпическая поэма „Қырқ қыз“ как историко-этнографический источник, КСИЭ, XXX, М., 1958; және оның, Проблемы этногенеза каракалпаков. Вестник КК филиала АН УзССР 1960, №1; және оның Каракалпаки, Народы Средней Азии и Казахстана, т. I, М., 1962.

Қарақалпақстандағы ирригация тарихының көплеген проблемалары академик Я. Г. Гуламовтың¹ ири мийнетінде сөз етіледі.

Б. В. Андриановтың² мийнетлеринің бири қарақалпақлардың Әмудәрьяның төменги жағына келип қоныс басыуына арналған. Соның менен бирге ол Жаңадәрья³ бойындағы қарақалпақлардың бекинислери менен олар пайдаланған сууғаруу тарауларының қалдықларын изертледі.

Қарақалпақлардың XVIII әсирдеги хәм XIX әсирдин ортасындағы азатлық хәрекетлери тарихының мәселелери С. Камаловтың⁴ баспадан шыққан бир қатар мийнетлеринде сөз етіледі.

Шеп жағалықтағы қарақалпақлардың колониаль дәуирдеги ахуалына Р. Қосбергеновтың⁵ мийнети арналған. Әмудәрья бөлиминдеги қарақалпақлардың мәдениаты хәм турмысы тарихының айырым мәселелери У. Х. Шалекеновтың „Шымбай районындағы дийханлардың өткендеги хәм хәзирги турмысы“⁶ атлы мақаласында сөз етилген.

Қарақалпақстанның Россияға қосылғаннан кейинги тарихының айрым дәуирлери, Қарақалпақстан АССР ының дүзилиуи хәм рауажланыуының тарихы ӨзССР Илимлер академиясының хабаршы ағзасы Я. М. Досумовтың Қарақалпақстан АССР ы тарихының очерклеринде⁷ хәм басқа да мийнетлерде баян етилген.

Хорезм оазисинен сыртта жасайтуғын қарақалпақлардың тарихы хәм этнографиясы бойынша Л. С. Толстова⁸ тәрәпинен бир қатар мийнетлер жазылды. Бул мийнетлерде Хорезмнен сыртағы қарақалпақлардың XVIII — XIX әсирлердеги тарихы бойынша бағалы мағлұматлар берилген.

СССР Илимлер академиясы Хорезм археология- этнография экспедициясының жәрдеми менен Қарақалпақстанда археологиялық хәм этнографиялық изертлеулер рауажланды.

¹ Я. Г. Гуламов. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. Ташкент. 1957.

² Б. В. Андрианов. Этническая территория каракалпаков. ТХАЭЭ. т. Ш. М., 1958.

³ Б. В. Андрианов. Ак — Джагыз, ГХАЭЭ, т. I, М., 1952; және оның: Изучение каракалпакской ирригации в бассейне Жаны Дарьи в 1956 — 1957 гг. МХЭ, вып. 4, М., 1960.

⁴ С. Камалов. Завоевание каракалпаков хивинскими ханами в XVIII — XIX веках, Нөкис, 1958; және оның: Народно-освободительное движение каракалпаков против Хивинских ханов в середине XIX века, ТХАЭЭ, т. III, М., 1958.

⁵ Р. Қосбергенов. Положение каракалпакского населения в Хивинском ханстве в конце XIX — начале XX в., ТХАЭЭ, т. III, М., 1968.

⁶ У. Х. Шалекенов. Быт каракалпакского крестьянства Чимбайского района в прошлом и настоящем, ТХАЭЭ. т. Ш. М., 1958.

⁷ Я. М. Досумов. Очерки истории Каракалпакской АССР (1917 — 1927) Ташкент 1960.

⁸ Л. С. Толстова. Из истории ферганских каракалпаков (К вопросу о переселении групп каракалпаков в ферганскую долину). Ученые записки ККГПИ. Нөкис. 1957, және оның: „Каракалпаки Ферганской долины (историко-этнографический очерк). Нөкис. 1959, және оның: Каракалпаки за пределами Хорезмского оазиса в XIX — начале XX века, Нөкис, — Ташкент, 1963.

Қарақалпақстан археологлары ең дәслеп археологиялық жақтан аз изертленген Әмударьяның қуярлығын үйреніп, тексеріп шығуы зәрүр болды. Изертлеу жұмыслары дельтаның пүткил территориясын қамтыды. Жаңадан көплеген археологиялық естеликлер табылды. Қуярлықтың жалпы археологиялық қартасы дүзилди. Әйемги Хорезм жазыуы менен искусствосының ең бағалы естеликтери (Миздахкан¹, Төк қала²) анықланды. Дельтаның Арал жағалауларын адамлардың өзлестирүи хәм бул жерлерде халықтың қонысланыу мәселелери улуыма түрде анықланды³.

Автономиялы республиканың этнографлары тарийхшылар менен бирге қарақалпақлардың хәм Қарақалпақстанда жасаушы басқа да халықлардың турмысы және мәдениатын үйренди. Олардың изертлеулериниң нәтийжелери Р. Қосбергеновтың⁴, У. Шалекеновтың⁵ хәм Х. Есбергеновлардың⁶ жарыққа шығарылған мийнетлеринде баян егилди.

Совет власты жылларында Қарақалпақстанда тарийх илиминиң рауажланыуының ең әхмийетли көрсеткишлериниң бири — коллективлик мийнет, еки томнан ибарат „Әйемги заманнан хәзирги күнлерге дейинги Қарақалпақстан АССР ы тарийхының очерктери“⁷ болып есапланады.

Қарақалпақстан тарийхының көплеген мәселелерин изертлеп шығуыда халық билимлендириуи, әдебият хәм искусство тарийхы бойынша дөретилген илимий мийнетлер үлкен әхмийетке ийе болды. Мәселен, Ж. А. Урумбаевтың мийнетинде ХІХ әсирдеги халық билимлендириуиниң жағдайы хәм Қарақалпақстаннын Россияға қосылуының мәдениат тарауындағы прогрессивлик ақыбеттери баян етилген⁸. Тарийх хәм этнографияның айырым мәселелери Н. Д. Дәуқараевтың революцияға дейинги қарақалпақ әдебиятының тарийхына арналған китабында сөз етиледи⁹. Қарақалпақ әдебиятының классиктери — Жийен жырау,¹⁰ Күнхожа¹¹

¹ В. Н. Ягодин, Новые материалы по истории религии Хорезма СЭ 1963, №3.

² А. В. Гудкова. Ток-кала, Ташкент, изд. „Наука“, УзССР 1964.

³ В. Н. Ягодин. Итоги и перспективы археологического изучения Приаральской дельты Аму дарьи. Вестник КК филиала АН УзССР, 1965, №1

⁴ Р. Қосбергенов. Қарақалпақстанда Совет власты жылларында илиминиң рауажланыуы, Нөкис 1957,

⁵ У. Шалекенов. Очерки истории культуры Советской Каракалпакии (1917 — 1940 гг.) Нукус, 1960.

⁶ Х. Есбергенов. Қарақалпақлардың гейпара дәстүрлери ҳаққында, Нөкис, „Қарақалпақстан“, 1964.

⁷ Очерки истории Каракалпакской АССР, т. 1 — 2, Ташкент, „Наука“, 1964.

⁸ Ж. А. Урумбаев. Очерки по истории народного образования и школы в Каракалпакии, Нукус, 1959.

⁹ Н. Д. Давкараев. Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы, Ташкент, 1959.

¹⁰ А. Каримов. Жийен Жыраудың өмири хәм творчествосы. Нөкис, 1963.

¹¹ Б. И. Исмаилов. Күнхожаның өмири хәм творчествосы, Нөкис, 1961

Бердақтың¹ өмири менен творчестволарына арнаулы изертлеулер бағышланды.

Әдебиетші М. К. Нурмухамедовтың мийнетінде қарақалпақ — рус байланыстарына хәм Қарақалпақстанның Россияға қосылуының прогрессивлік ақыбетлерине үлкен дыққат аударылған². Қ. Мақсетовтың³, И. Т. Сағыйтовтың⁴ Қ. Айымбетовтың⁵ қарақалпақ фольклоры бойынша изертлеулері тарихшылар ушын үлкен қызығыушылық туудырады. И. В. Савицкийдің⁶ баспадан шыққан кітабында ХІХ әсирдегі қарақалпақ халқының тарихы менен этнографиясының, көркем-өнер мәдениатының айрым мәселелеріне тоқтап өтиледі.

Хийуа ханлығының тарихы, қарақалпақлар менен бирге Хийуа ханларының езиушилигине ушыраған Хорезм оазиси халықларының тарихы менен этнографиясы бойынша жүргизилген изертлеулерде Қарақалпақстан тарихының көплеген мәселелері сөз етилген. М. В. Сазонова⁷ хәм К. Л. Задихиналар⁸ Хорезм өзбеклеринин тарихы менен этнографиясына арналған мийнетлерин жарыққа шығарды. Оларда өзбеклер менен қарақалпақлардың өз-ара қатнасықларына тоқтап өтиледі. Хийуа ханлығындағы феодаллық жер ийелеу мәселелері хәм ханлықтың мәмлекетлик дүзилісі М. Ю. Юлдашевтин⁹ мийнетінде сөз етиледі. Хийуаның ХІХ әсирдегі Россия менен экономикалық байланыстары хақындағы бақалы мағлыұматлар А. С. Садықовтың¹⁰ монографиясынан орын алған. „Түркменлердин хәм Түркменстанның тарихы бойынша материаллар“¹¹, „ХІХ әсирдегі Россия хәм Түркменстан“, түркменлердин Россия составына өтиуйіне¹² арналған кітаптарда Хорезм түркменлері хәм қарақалпақлар хақында қызықлы документлер келтирилген. Қарақалпақлар менен түркменлердин өз-ара қатнасықлары хақындағы, олардын Хийуа ханларына қар-

¹ И. Г. Сағыйтов. Бердақтың творчествосы, Нөкис, 1956.

² М. К. Нурмухамедов. Краткий очерк истории каракалпакской литературы, Ташкент, 1959.

³ Қ. Мақсетов. Қарақалпақ қахарманлық дәстаны „Қырк қыз“, Нөкис, 1962, және оның: Қарақалпақ қахарманлық дәстанының поэтикасы, Ташкент, 1965.

⁴ И. Т. Сағыйтов. Каракалпакский героический эпос, Ташкент, 1962, және оның: Қарақалпақ халқының қахарманлық дәстаны. Н. 1963.

⁵ Қ. Айымбетов. Каракалпакские народные сказители. Ташкент, 1965. Докторық диссертациясының қол жазбасы; және оның: Халық даналығы. Нөкис, „Қарақалпақстан“ баспасы, 1968.

⁶ И. В. Савицкий. Народное прикладное искусство каракалпаков. Резьба по дереву. Ташкент. Наука, 1965.

⁷ М. В. Сазонова. К этнографии узбеков Южного Хорезма, ТХАЭЭ. т. 1. М., 1952, стр. 247 — 318.

⁸ К. Л. Задихина. Узбеки дельты Амударьи, там же стр. 319 — 426.

⁹ М. Ю. Юлдашев. Хива хонлигида феодал ер еғалиги ва давлат тузилиши, Тошкент, 1959.

¹⁰ А. С. Садықов. Экономические связи Хивы с Россией во второй половине ХІХ — начале ХХ века, Ташкент, 1965.

¹¹ Материалы по истории туркмен и Туркменин, Москва, 1938, ч. 2.

¹² Россия и Туркмения в ХІХ веке. К вхождению туркмен в состав России, Ашхабад, 1946, ч. 1.

сы бирликтеги гүреслери ҳақындағы бир қатар мағлыұматларды Г. Ҳ. Непесовтың¹, А. К. Қаррыевтин², Г. Е. Марковтын³ мийнетлеринен табыўға болады.

КПСС тын XXIII хэм XXIV съездлери аралығындағы ўақыт Қарақалпақстан АССР ында тарийх илиминиң буннан былай да ғаўлап өскен дәўири болды. Автономиялы республиканың тарийхшылары Қарақалпақстан АССР ынын әййемги заманлардан ҳәзирги күнлерине дейинги тарийхынын өчерклерин жарыққа шығарғаннан кейин, өзлериниң барлық күшин Әмудәрьянын төменги жағы тарийхынын, археологиясынын хэм этнографиясынын бурын изертленбеген мәселелерин үйрениўге бағдарлады. Усы изертлеўлердин нәтийжесинде, соңғы 5 -- 6 жылдың ишинде Қарақалпақстан тарийхынын хәрқыйлы мәселелерине арналған бир қатар монографиялар менен топламлар баспадан шығарылды. Усы дәўирде Қарақалпақстан тарийхы бойынша жүргизилген илим-изертлеў жумыслары тийкарынан Өзбекстан ССР Илимлер академиясынын Қарақалпақстан филиалынын Н. Дәўқараев атындағы тарийх, тил хэм әдебият институтында хэм Т. Г. Шевченко атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтынын КПСС тарийхы, СССР тарийхы кафедраларында алып барылды.

Қарақалпақлардын революцияға дейинги тарийхы бойынша XVIII — XIX әсирлердеги қарақалпақ-рус қатнасықлары⁴ хэм Қарақалпақстаннын Россияға қосылыўы⁵ хаққында бир қатар китаплар хэм тарийхий-этнографиялық монографиялар баспадан шығарылды. Сондай-ақ Әмудәрьянын қуярлығындағы мийнеткешлердин колониаллық хэм социаллық езиўге қарсы гүреслери хаққында монографиялық изертлеўлер⁶ жарыққа шықты. Соңғы жыллары Қарақалпақстаннын XIX әсирдеги хэм XX әсирдин басын-

¹ Г. Н. Непесов. Из истории Хорезмской революции, Ташкент, 1962.

² А. К. Каррыев. Туркменские племена в первой половине XIX в. и их борьба против агрессии хивинских ханов и иранских шахов М., 1947. Докторлық диссертациясынын қол жазбасы В. И. Ленин библиотекасында сақлаўлы: және онын: Русско-туркменские взаимоотношения в XVIII — XIX вв. Материалы первой Всесоюзной научной конференции востоковедов, Ташкент, 1958, стр. 385 — 394.

³ Г. Е. Марков. Очерк истории формирования северных туркмен, Изд — во МГУ: 1961.

⁴ С. Камалов. XVIII әсирдеги қарақалпақ-рус қатнасықлары, Нөкис „Қарақалпақстан“, 1966; және онын: Каракалпаки в XVIII — XIX веках (к истории взаимоотношений с Россией и среднеазиатскими ханствами Ташкент, „Фан“, 1968.

⁵ Р. Қосбергенов. Каракалпақлардын Россияға қосылыў тарийхынан. Нөкис Қарақалпақстан“, 1969; және онын „Қарақалпақстаннын Россияға қосылыўы, Нөкис „Қарақалпақстан“, 1972.

⁶ Ж. У. Уббиниязов. Карақалпақстан биринши рус революциясы жылларында, Нөкис „Қарақалпақстан“, 1966, және онын: Қарақалпақстан XX әсирдин басында, Нөкис „Қарақалпақстан“ 1972. А. Төреев. Қарақалпақстанда 1916-жылғы көтерилис. Нөкис „Қарақалпақстан“ 1967; және онын: Қарақалпақстан февральдан октябрьге, Нөкис „Қарақалпақстан“, 1972. Борьба трудящихся Каракалпакии против социального и колониального гнета (1873 — февраль 1917 гг.) Ташкент, „Фан“, 1971.

дағы ирригациясы тарихының айырым мәселелерине¹, қарақалпақтардың колониаль дәуірдегі мәдениеті менен турмысына хәм жазба мийрасларды тарихый дәрек ретінде изертлеуге арналған, дәреклерди изертлеу бойынша да илимий мийнетлер² баспадан шыға баслады. П. П. Иванов тәрәпинен баспаға таярланылып, 1935-жылы басып шығарылған „Қарақалпақстанның хәм қарақалпақтардың тарихы бойынша материаллар“ кітабынан кейін, биринши рет 1967- жылы қарақалпақтардың тарихы менен этнографиясы бойынша Хийўа ханлары архивинин документлери баспадан шықты⁴.

Қарақалпақстан археологлары соңғы жыллары Қарақалпақстан АССР ындағы ең ири археологиялық комплекслердин биринен есапланған әйемги Миздахкан комплексин изертлеу менен шуғылланды. Изертлеушилердин тийкарғы дыққаты усы комплекске киретуғын үлкен гөристанлықты (некропольды) изертлеуге қаратылды. Изертлеудин жўўмағында археологлар 1500 жыллық ўақытты өз ишине алатуғын бир пўтин дәуірдеги жерлеу дәстүрлеринин типологиясын қәлиплестирди. Этникалық хәм социаллық тарихтың бир қатар мәселелерин шешти, дин хәм диний дәстүрлер тарихының айырым мәселелерин изертлеп шықты. Бул изертлеулердин жуўмақлары бир неше илимий мақалалаларда хәм „Әйемги Миздахкан гөристанлығы“⁶, — деген үлкен монографияда баян етилген.

Усы дәуірде этнографлар Әмудәрьяның қуярлығындағы қазақлардың этнографиясы бойынша⁶ қарақалпақтардың семьялық — турмыс мәселелери бойынша⁷ хәм Қарақалпақстанның XIX әсирдеги хәм XX әсирдин басындағы хожалығы бойынша⁸ бир қанша ири-ири мийнетлерди баспадан шығарды.

Көп санлы кітап оқыўшылардың пикирлерине қарағанда әдебиятшы, этнограф хәм тарихшының бирликтеги жумысының нәтийжеси „Фан“ баспасы жарыққа шығарған қарақалпақ тарих-

¹ Сарыбаев. К истории орошения в Каракалпакстане (XIX — начале XX вв.) Нукус „Каракалпакия“, 1971, және онын: „Аграрный вопрос в Каракалпакии (конец XIX — начале XX веков)“, Нукус „Каракалпакстан“, 1972

² Р. Қосбергенов. Қарақалпақ халқының колониаль дәуірдеги мәдениеті хәм турмысы (1873 — 1917), Нөкис, „Қарақалпақстан“, 1970.

³ М. Тилеўмуратов. Бердақтың шығармаларындағы тарихый дәреклер. Нөкис, „Қарақалпақстан“, 1968.

⁴ Документы архива хивинских ханов по истории и этнографии каракалпаков. М., „Наука“, 1967.

⁵ В. Н. Ягодин, Т. К. Ходжайов. Некрополь древнего Миздахкана, Ташкент, „Фан“, 1970.

⁶ У. Х. Шалекенов, Казахи низовьев Амударьи (К истории взаимоотношений народов Каракалпакии в XVIII — XX вв) Ташкент, „Фан“, 1966.

⁷ А. Бекмуратова. Быт и семья каракалпак в прошлом и настоящем Нукус, „Каракалпакстан“ 1969.

⁸ Хозяйство Каракалпакии в XIX — начале XX века (Матриалы к историко — этнографическому атласу Средней Азии и Казахстана), Ташкент, изд-во „Фан“, 1972.

хының қысқаша очерки¹ үлкен жетіскенлік болып есапланады.

Автономиялы республика тарихының, археологиясының және этнографиясының оғада әжміетли мәселелери СССР Илимлер академиясының этнография институтының илимий хызметкерлери таярлаған және баспадан шығарған фундаментальлық мийнетлерде сөз етилген және талқыланған².

Усы табыслар хәзирги Қарақалпақстан тарихының, онда адам-ваттын ең дәслепки мөкән басқан заманынан бастап, тап Уллы Октябрь социалистлик революциясына дейинги дәуирин өз ишине алатуғын бөлеги жуўмақластырылған илимий мийнеттин биринши рет дөретилиўине негиз таярлады.

Соның менен бирге бул мийнеттин авторлары және редколлегиясы Қарақалпақстан тарихының әйемги, орта әсирлик және жана дәуирлери бойынша еле бир қатар материаллардың жеткиликсизлигин, онда жасаўшы халықлардың тарихы бойынша еле көплеген мәселелердин исленип шығылмағанын мойындайды. Авторлар және редколлегия хәзирги ўақыттағы тарих илиминин жетіскенликлери тийкарында усы көрсетилген дәуирдеги Қарақалпақстан тарихын дүзиўди өзлеринин ўазыпасы деп есаплады.

Қарақалпақстан АССР ынын революцияға дейинги тарихының көплеген дәуирлери ушын дәрек болатуғын туп нұсқа материаллардың жеткиликсизлиги баянлаўдың толықлығына және оның сыпатына өз тәсирин тийгизетуғынлығы тәбийий нәрсе, усыған байланыслы әйемги дәуир және орта әсирлер тарихының бир қатар бөлимлеринде археологиялық материалларға негизленди. Бул дәуирлер ушын археологиялық материаллар тийкары және бирден-бир тарихый дәрек болып отыр.

Бирақ, хәзирги ўақыттағы Қарақалпақстан АССР ында тарих илиминин тез пәт пенен раўажланыўы, онда жасаўшы халықлар тарихының жазылмай қалған бетлеринин кем-кемнен азая берилуине исеним туўдырады және Қарақалпақстан тарихының ендиги басылып шығыўында толықтырылады деп айтыўға тийкары болады.

Биринши томды дүзип шығыўда төмендеги авторлар қатнасты: Кирисиў — ӨзССР Илимлер академиясының хабаршы-ағзасы тарих илимлеринин докторы, профессор С. К. Камалов, тарих илимлеринин кандидаты В. Н. Ягодин және старший илимий хызметкер Ә. Қошанов;

Биринши бөлим — 1 бап, „Арал тенизинин қубла және шығыс әтираплары б. э шекемги IV — I мыңыншы жыллардың I ярымын-

¹ М. К. Нурмухамедов, Т. А. Жданко, С. К. Камалов. Каракалпаки (краткий очерк истории с древнейших времен до наших дней), Ташкент „Фан“, 1971.

² История археология и этнография Средней Азии, М., Изд-во „Наука“ 1968. Б. В. Андрианов. Древние оросительные системы Приаралья (в связи с историей возникновения и развития орошаемого земледелия), Москва „Наука“, 1969

да" — тарих илимлеринин кандидатлары М. А. Игина ҳам М. Тилеўмуратов; II бап, „Б. э шекемги I мыңыншы жыллардың орталарынан бизиң эраның III әсирлериндеги қубла Арал халқы" — тарих илимлеринин кандидатлары Е. Е. Неразик ҳам М. Тилеўмуратов;

Екинши бөлим — I бап, „Қарақалпақстан жериндеги IV — VIII әсирлердин естеликлери ҳам ерте орта әсирдеги Хорезм" — тарих илимлеринин кандидаты Е. Е. Неразик ҳам Ә. Қошанов; II бап, „IX — X әсирлердеги Хорезм ҳам Арал әтирапы сахралары", III бап, „XI әсирден XVI әсирдин басына дейинги Хорезм", IV бап „XI — XVI әсирлердеги Арал әтирапы сахра қәуимлери" — тарих илимлеринин докторы Т. А. Жданко ҳам Ә. Қошанов; V бап, „Хәзирги илим мағлұматлары негизинде қарақалпақ халқынын келип шығуы проблемасы" — Т. А. Жданко ҳам М. Тилеўмуратов; (II баптың Кердер мәдениятына ҳам усы мәденият естеликлерин археологиялық изертлеўлер мәселесине арналған тараўына тарих илимлеринин кандидаты Я. Н. Ягодин де қатнасты); VI бап, „Қарақалпақлар XVII әсирде ҳам XIX әсирдин басында", VII бап, „Қарақалпақлардың Хийўа ханлығындағы социаллық-экономикалық аўхалы", VIII бап, „XIX әсирдин 20 — 60-жылларында Әмударьяның төменги жағындағы халықлардың сиясий аўхалы" — С. К. Камалов;

Үшинши бөлим — I бап, „Қарақалпақстаннын Россияға қосылыўы" — тарих илимлеринин докторы Р. Қосбергенов ҳам Ә. Қошанов, II бап, „XIX әсирдин ақыры — XX әсирдин басында Қарақалпақстандағы социаллық-экономикалық қатнастар" — Р. Қосбергенов, тарих илимлеринин кандидаты, доцент К. Сарыбаев ҳам Ә. Қошанов, III бап, „Қарақалпақстан мийнеткешлеринин эксплуатацияға ҳам патшашылықтың колониаллық сиясатына қарсы гүреси (1873 — 1907-ж.ж.)" — Р. Қосбергенов ҳам тарих илимлеринин кандидаты Ж. Уббиниязов, IV бап, „Қарақалпақстан реакция ҳам жаңа революциялық көтерилю дәўиринде (1908 — 1914-ж.ж.)" — Ж. Уббиниязов, V бап, „Қарақалпақстаннын шеп жағалықтағы халқынын социаллық-экономикалық ҳам сиясий аўхалы (1873 — 1917-ж.ж.)" — Р. Қосбергенов, VI бап, „XIX әсир — XX әсирдин басында қарақалпақ халқынын мәденияты ҳам турмысы" — Өзбекстан ССР Илимлер академиясынын академиги М. К. Нурмухамедов, С. К. Камалов, Р. Қ. Қосбергенов ҳам М. Т. Тилеўмуратов, VII бап, „Қарақалпақстан биринши жер жүзиллик урыс ҳам февраль буржуазиялық-демократиялық революциясы дәўиринде (1914 - 1917-ж.ж.)" тарих илимлеринин кандидаты, доцент А. Төреев тәрәпинен жазылды (баптың февраль буржуазиялық-демократиялық революциясы тараўын таярлаўға Өзбекстан ССР Илимлер академиясынын хабаршы-ағзасы Я. М. Досумов қатнасты).

Көрсеткишлер—әдебиятлардың көрсеткиши—Ә. Қошанов ҳам М. Тилеўмуратов, сәне ҳам ўақыялардың хронологиясы Ә. Қошанов, жеке адам атларының көрсеткиши, географиялық атама-лардың көрсеткиши У. Оразбаева, М. Абдреймов ҳам Ж. Бекнибетов тәрәпинен таярланды.

Биринши бөлім

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН
ӘЙЙЕМГИ ДӘҰИРДЕ

1 бап

АРАЛ ТЕҢИЗИНИҢ ҚУБЛА ХӘМ ШЫҒЫС ЭТИРАПЛАРЫ БИЗИҢ ЭРАМЫЗҒА ШЕКЕМГИ IV ХӘМ I МЫҢЫНШЫ ЖЫЛЛАРДЫҢ I ЯРЫМЫНДА

Қарақалпақстанның сахралық районларына биринши рет қәдем басып барған хәр бир адам, ески қалалардың, қорғаныў бекинислеринин, ири сарайлардың қарабаханаларын, әййем заманларда суўғарыў ушын пайдаланылған баслы-баслы арналардың сайларын, әййемги атызлықлар менен жүзим бағлардың излерин, гүлал ыдыслардың шашыранды сынықларын көрип таңланады. Сахралар ашық даладағы кен музейге усап турады. Бул әжайып естеликлер әййем заманларда усы этирапта жасаған халықлардың қайнаған өмири хаққында сөз етеди. Сахралардағы тарийхий дәреклер хәм олардың өтмиши ерте ўақытлардан баслап-ақ, көплеген көрнекли шығысты изертлеўши илимпазлар менен географлардың дыққатын аўдарды. Гүлленген елатлықлардың суўсызлықтын салдарынан қаңыраған шөлистанлықларға айланғанлығы изертлеўшилердин хеш қайсысын да гүманландырмады.

Арал теңизиниң Қубла хәм Шығыс этирапларының курғақ климатлы жағдайында тиришилик етиў хәм хожалықтың гүлленниўи тек қолдан суўғарыўға ғана байланыслы болған. Суў өмир сүриўдин бирден-бир дәрегине айланған. Орта Азияның уллы дәрьялары Әмудәрья менен Сырдәрья ергеден баслап-ақ бул этирапты суўландырған. Ал, Аралдың Қубла хәм Шығыс этирапларын мәкан еткен қәўимлер менен халықлардың тарийхы усы еки дәрьяның әжайып тарийхы менен мыңлаған жыллар даўамында тығыз байланысқан.

Әмудәрьяның бурқасынлап тасқан суўы өз ағысынын раўажланыў тарийхында Сарықамыс этирапы, Ақшадәрья хәм Арал этирапларынан ибарат үш дельта пайда еткен. Әмудәрья Сарықамыс этирапы дельтасы арқалы өтип, Сарықамыс көлине барып қуйған хәм оннан арман бул суў Узбой дәрьясы менен Қарақумды кесип өтип, Каспий теңизине барып жеткен; хәзирги дельта-

ның шығысырағында жайласқан Ақшадәрья дельтасы арқалы өтип, Әмудәрья Арал теңизине қуйған. Ал, Арал этирапы деп аталған дельта Әмудәрьяның хәзирги жолын пайда еткен. Әмудәрья менен Сырдәрьяның барлық аңғарларының соңғы бес жарым мың жыл ишиндеги тарийхы адамзат тарийхы менен тығыз байланысқан. Тарийхтын әйемги басқышларында, адамлар тәбияттан гәрезли болып, оны өзлестириу үшін дәслепки адымлар атлаған ўақытларда адамлардың тиришилиги өзлери жасап атырған жердин тәбийий-географиялық жағдайы менен тығыз байланыслы болған. Арал теңизиниң Қубла этирапында жасаған халықлардың әйемги тарийхы Әмудәрьяның Ақшадәрья хәм сонын ала Арал бойы дельталары арқалы ағысы менен тиккелей байланыс-лы қәлиплескен.

1. НЕОЛИТ.

Орта Азия менен Қазақстанның қубла районларында әйемги тас дәуириниң (палеолит) естеликлери табылса да, ал Арал теңизиниң Қубла этирапларында олар елеге шекем табылмады. Қатаң климат жағдайларына байланыслы әйемги адамлардың теңизге жақын жерлерде меканласыуына қолайлы мүмкиншилик болмауы итимал.

Б. э. шекемги VI мыңыншы жыллары-ақ, неолит— жаңа тас дәуиринде Орта Азияда еки мәдениет-тарийхий орай белгили болған. Қублада, Түркменстанның қубласындағы тау етеги алабында жетилистирилген тас қураллардан пайдаланған хәм гүлал ыдыслар таярлайтуғын қәуимлер жасап, олар дийханшылық пенен шаруашылыққа өте баслаған. Бирақ, аңшылықтан, биротала қол үзбеген, турақ жайларының ылай-дийуал қалдықларына қарағанда, олар отырықшы болған.

Бул дәуирде Орта Азияның арқасындағы далаларда хәм шөлистанлы районларда көшип-қонып жүретуғын, аңшылық хәм балықшылық пенен шуғылланыушы қәуимлер жасаған. Олар да тас қураллар менен гүлал ыдыслар таярлаған. Бирақ, дийханшылықты да, шаруашылықты да еле билмеген.

Бул аңшылар менен балықшылар өз рауажланыуының ерте дәуиринде, б. э. шекемги VI — V мыңыншы жыллары Қызылқумның қубласына, гөне Зеравшан алабында меканласқан. Арал теңизиниң арқа этирапларындағы жерлерден олардың излери елеге шекем анықланбаған.

2. КЕЛТЕМИНАР МӘДЕНИЯТЫ.

Б. э. шекемги IV — III мыңыншы жыллары Әмудәрьяның Ақша дәрья дельтасының қубласында хәзирги Төрткүл районының Қырқ қыз массиви оның бир бөлими болған территорияда жаңа тас дәуириниң аңшылық хәм балықшылық пенен шуғылланған қәуимлери қонысласқан, Қарақалпақстан тарийхында, бул дәуир „Келтеминар мәденияты“ деп аталады. Бул дәуирде Әмудәрья сууының ба-

сым көпшилигі Узбой арқалы Каспий тенизине құйған. Бул территорияны суу басқан, батпақлықлар болған, этираптын барлығын нау қамыслықлар, хәр қыйлы жабайы ағашлар адам жүрип өте алмайтуғын шатлықлар, пышық мурны батпайтуғын қалың путалықлар қаплаган. Тоғайлықлар менен батпақлықларда жолбарыслар хәм басқа да жыртқыш хайуанлар жасаған, сүйир шыбынлар, хәр қыйлы ширкейлер болған. Адамлар бул этираптарға тек балық, аң аулау ушын ғана келетуғын болған, ал олардың баслы мекан-журтлары бийик құмлардың үстінде, дәрья жағаларында ямаса атауларда жайласқан. Турақ жайлары суудан онша алыс болмаған, бирақ суу басып кетпейтуғындай жерге салынған. Жаңа тас дәуиридеги Келтеминар мәдениятының қалдықтары Төрткүл районындағы Жанбасқала қорғанының этирапынан табылды. Олардың арасында айрықша дыққатқа ылайықтысы Жанбас-4 қонысы. Археологиялық қазыулар оның өртеніп кеткен үлкен турақ-жайдың қалдығы екенлигин анықлады. Турақ жайдың бастырма ағашлары сынып, төбеси қулап түскен хәм сол түрінде сақланған. Табылған затлар тийкарында археологлар турақ жайдың әйемги қурылысының бурынғы қәддин қайта тикледі. Археологлардың анықлауларына қарағанда өртин кейнин ала, турақ-жайды суу басып, жанып кеткен жайдың қалдықтары, мийнет кураллары хәм ыдыслар саз ылайлы шөгіндилер қатламының астында калып, бес мың жылдан артығырақ ұақытқа дейин сол турысында бузылмастан сақланған. Усы сийрек гезлесетуғын жағдай келтеминарлылардың әйемги турақ жайының көринисин сол қәлпинде қайта тиклеуге мүмкиншилик берди.

Бул үлкен турақ-жай, дәрьяның дельтадағы салаларының бирине жақын жердеги құмның үстине, сопақ формада ағаш хәм қамыстан салынған. Жайдың көлеми 26 × 17 метр. Жайдың төбеси конус-формада бастырылған. Жайдың ортасындағы үлкен ошақта бәрқулла от жанып туратуғын болған. Ол тарийх илиминде „сөнбейтуғын от“ деп аталады. Жайдың төбесин „сөнбейтуғын от“тын тусынан тесип қойған, ол тесик арқалы түтин далаға шығып турған. Турақ жайдың ең бийик жери деп есапланған, усы түтин шығатуғын орынның бийиклиги 8—10 метрге жеткен.

Орайлық ошақтың айланасында, еки қатар етип айландыра салынған аұқат писирилетуғын көплеген майда ошақлар жайласқан. Сүт емизиушилердин, қуслардың, душшы сууларда жасайтуғын майда жәнликлердин бақаншақларының хәм гүлал ыдыслар менен тас қураллардың қалдықтары сияқлы оғада көп археологиялық олжалар усы майда ошақлардың этирапында топланған.

С. П. Толстов бир қатар этнографиялық салыстырыулар тийкарында; бул үлкен жайда-турақлы жуп некелер еле бөлинип шықпаған тууысқанлардың уруулық жәмәәт ағзалары жасаған, деп жуумақ шығарады. Бул қәуим 100—120 адамнан куралған.

Усы қонысты мекен еткен адамлар хәр қыйлы шақмақ таслардан мийнет құралларын жасаған. Шақмақ таслардың шети қашауланып уныратылып, пышақ тәризли етип жалпақланып, хәр қыйлы құраллар жасалған. Олардың арасында жоңқылар, қырғышлар, үски бизлер, пышақ орнына қолланылған хәр қыйлы жалпақ таслар хәм тағы басқалар көптеп ушырасады. Жалпақ тасдан жасалған сары жай оғының бир тисли ушлығы менен шақмақ тастың еки тәрәпин уныратып көркемлеп жапырақ қәлпине келтирилген сары жай оғының ушлығы хәм т. б. усы сыяқлы затлар келтеминарлылардың материаллық мәдениятына тән болған. Бул қоныстан сүйектен исленген құраллар менен бақаншақлардан жасалған безениу затлары да табылған.

Қоныстан табылған гүлал ыдыслардың таярланыу усылы да, сырт пишини де, ойма нағыслары да әдеттегиден тыс хәр-түрли болған. Гүлал ыдыслардың ылайына қум хәм бақаншақлардың унтақлары, сондай-ақ өсимликлердин майда унтақлары менен топан араластырылған. Тик мойынлы, шаршар сыяқлы хәм ири сопақ ыдыслар кең таралған, олардың мойнының диаметри 28—30 см болған. Ыдыслардың сыртындағы қара күйе дүтлердин излерине қарағанда бул ыдыслар көпшилик жағдайларда аұқат писириу ушын қолланылған. Түбиниң қыр дөгереги ишке қарай азғана бүгилген хәм дөнгелек ямаса түби ушланған кеселер кең таралған. Жоқарғы жағы ийилген, орта белдиги дөнгелекленип ернеги шығып, түби тайпақ ямаса шүнгил болып келген гүлал табақлар да ушырасады. Жоқарғы жағы ойпақланып түби шүнгил болған қайық сыяқлы гүлал ыдыслар келтеминарлыларға тән болған.

Көпшилик жағдайда барлық ыдыслар хәр қыйлы усыллар менен нағысланған. Бираз ыдыслар ушы сүйир құраллар менен ойып нағысланған болса, ал биразлары топыр қәлемшелер менен ийрекейлендирип сызылған. Гүлал ыдысларға кептирилместен бұрын қамыс түтикшелерди батырып алыу усылы арқалы дөнгелекшелер хәм үш мүйешликлер түриндеги нағыслар салынатуғын болған. Толқын сыяқлы етип, ийрендетип сызылған нағыслар менен шырша ағашының жапырағына усайтуғын нағыслар жийи қолланылагуғын болған.

Ыдыслардың пишинине сәйкес хәр қыйлы нағысланған. Жаңа тас дәуириндеги көпшилик мәдениятларға усап, ыдыслардың қапталларын тутасы менен нағыслау келтеминар мәдениятына да тән болған. Бәринен бұрын бундай нағыслар, тик бойлы шаршар сыяқлы ыдысларға тән болған. Бул ыдыслардың сырты тутас, жол-жолақлы етип кесесине сызылған нағыслар менен безелген. Ал усы жол-жолақлы нағыслардың ишине кесесине хәм тигине сызылған нағыслар салынған. Гүлал зеренлер менен қайық сыяқлы ыдыслардың жийеклерин қызыл ямаса сары түстеги бояулар менен (охра менен) нағыслаған.

Жанбас-4 қонысының мәдений қатламынан қазылып алынған олжалардың ишинде ылақа, шортан хәм басқа да көптеген ба-

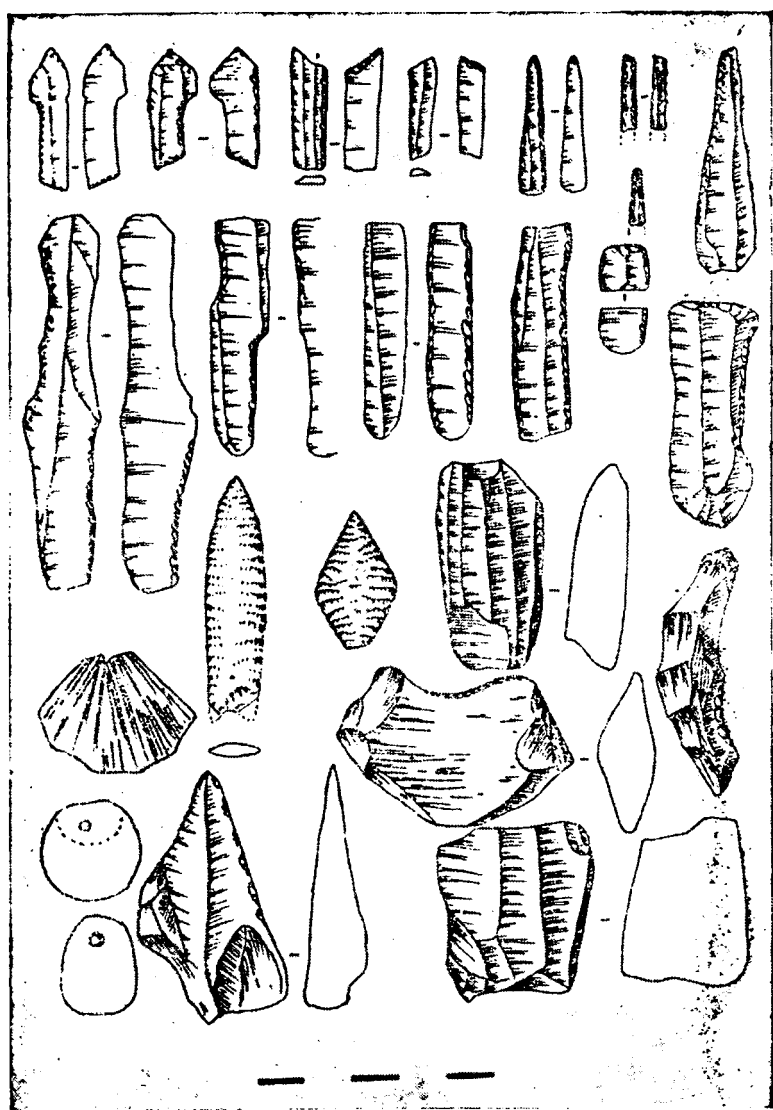
лықтардың сүйектері ушырасады. Сондай-ақ доңыздардың, қасыл сууындардың, құралайлардың, тасбақалардың сүйектері де, мәйектердің қабыршақтары да, ең ақырында душы сууларда тиришилік етеуің майда жәнликтердің бақаншақтары көптеп гезлеседи. Усы аты аталған қайұанатлардың гөшин хәм жәнликтерди Жанбас-4 қонысын мекән еткен адамлар аұқат ушын пайдаланған. Бул археологиялық олжалардың барлығы Жанбас-4 қонысында аншылар менен балықшылар жасағанын көрсетеди.

Келтеминар қонысларының ишиндеги ең әйемгись б. э. шекемги IV мыңыншы жылдың екінши ярымына сәйкес келетуғын Жанбас-4 қонысы есапланады. Оған тән болған мекән-журт жайлар менен тас құраллар соңғы дәуірлерге дейин сақланған хәм адамлардың күн-көрисинде кең қолланылған.

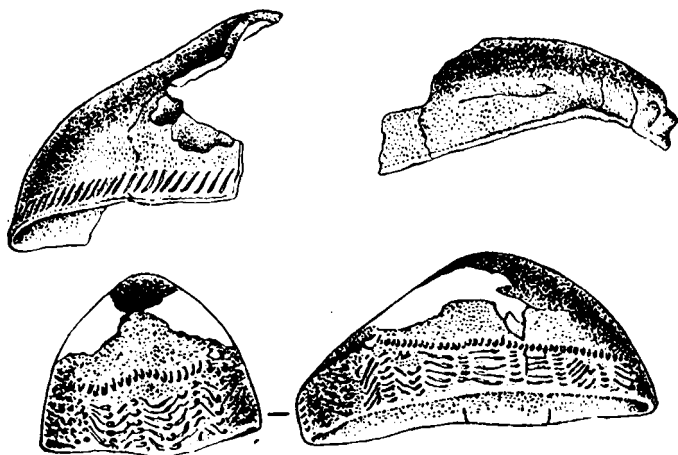
Дәуири бойынша бизиң э. ш. III мыңыншы жылдың ортасына шамаласатуғын Қабат-7 қонысы археологиялық қазыудан кейин Жанбас-4 қонысына уқсайтуғынлығы анықланды. Мекән-журт жайдың көлеми Жанбас-4 теги жайдың көлеминен бир қанша үлкен, сопақ формада, жердин бетине ағаш пенен қамыстан салынған. Орайға бейимлестирилип, үш қатар етип ағаш бағаналар көмилген. Ол бағаналарға атанақша етип, ағаш тор бекитилген. Ағаш тордың үстин қамыс пенен бастырған. Жайдың ортасында үлкен ошақ болған. Үлкен ошақтың айланасында майда ошақлар жайласқан. Табылған тас құраллар жыйынтығының ишинде—бурғылар, қырғышлар, пышақлар, жонғылар, қашаулар, тегисленген жалпақ таслар, шотлар хәм балталар, сары жай оғының ушықтары менен найзалардың ушықтары көптеп ушырасады.

Уақыттың өзгеруи менен гүлал ыдыслардың пишининде сезилерликтей өзгерислери болған. Жанбас-4 қонысында бирли-ярым гезлесетуғын шар тәризли ыдыслар менен ыбырықлар (сүмекли ыдыслар) Қабат-7 қонысында көбирек гезлеседи. Ыдыслар тутасы менен нағысланбаған, тек жоқарғы бөлеги ғана тутас нағысланған. Нағыслар бир қанша геометриялық түрге ийе болып, олар оншелли хәр қыйлы емес, нағыслар белгилли дәрежеде тәкирарланып келеди. Б. э. шекемги III мыңыншы жылдың ақырында түби жалпақ ыдыслар көбейген.

Жақын уақытларға дейин жана тас дәуириндеги келтеминар мәденияты Орта Азияның пүткил арқа бөлегиндеги далалықларда кең таралған деп есапланып келген еди, ал соңғы жыллары Қубла Қызылқумда жүргизилген жумыслар нәтийжесинде Жаңа тас дәуирине тийисли оғада көп санлы мекәнлы жерлер табылып, олардағы гүлал ыдыслар айырым областьлар арасында мәдений өзгешеликтің бар екенин анықлауға мүмкиншилик берди. Мәселен, Келтеминар менен Төменги Зеравшанның қоныслары қаншелли уқсас болса да олардағы гүлал ыдыслар бир-бирине уқсамайды, хәм т. б. Бул мысаллар, келтеминар мәденияты тек Ақшадәрья дельтасында ғана таралған деп болжауға болады, бирақ оннан басқа, келтеминар мәдениятына уқсас, өзине тән өзгешеликтерге ийе болған жергиликли мәдениятлар да болған.

Жанбас-4 мекан жайынан табылган тас
қураллар ҳәм безениў затлары

Жанбас-4 мекан жайынан табылған ыдыслар.

Олардың барлығы жыйналып, жалпы этникалық бір мәдениетті құраған. Орта Азияның құбласындағы дийханшылық областьларының мәдениеті келтеминар мәдениетіне сезилерлік тәсір жасап, бұл ыдыслардағы нағыслардан, ыдыслардың құбладағы гүлал ыдысларға тән формаларға көшкенлігінен көзге тасланып тұрады. Екінші тәрептен келтеминар мәдениетінің Арал теңізінің Шығыс әтираптары менен, Сырдәрьяның төменгі жағындағы жерлер менен тығыз байланысы болған.

3. АРАЛ ТЕНІЗИНІҢ ШЫҒЫС ӘТИРАПЛАРЫНДАҒЫ НЕОЛИТ.

Сырдәрьяның әйемгі дельтасы оның хәзиргі ағысы менен Инкар дәрьяның гөне аңғарының аралығында, Жанадәрьяның үлкен аңғарынан құбларақта болған. Дәрьяның есап-сансыз салалары өз уақтында бұл әтираптан узынына да, кесесине де аққан. Ол салалар, бирин-бири байланыстырып тұрған. Сырдәрьяның әйемгі тийкарғы сала-тармақларының биреуі Инкардәрья есап-ланған. Оның ортаңғы хәм төменгі ағысынан неолит пенен қола дәуиринің (б. э. шекемгі III мыныншы жылдың ақыры — I мыныншы жылдың басы) қоныслары табылған, ал ондай қоныслар Жанадәрья алабынан елеге дейин гезлеспеди.

Инкар дәрьяның төменгі ағысындағы, оның бир тармағының

жағасындағы Жалпақ жерінен қоныстар табылған. Барлығының ишіндегі ең ириси Жалпақ-І қонысынан шақмақ тастан соғылған құраллар және жабыстырыу ұсылы менен соғылған гүлал ыдыстардың сынықтары табылған. Қоныстардың мәдениет қатламы сақланбаған. Гүлал ыдыстардың сырғы жууылып, қатты желініп кеткен. Тек айырым сынықтарда ғана тис-тисли хәм ийрек сызықлы нағыстар гезлеседи. Тек бойлы, шаршар сыяқлы ыдыстар хәм тайпақ зеренлер күнделік турмыста қолланылған. Табылған сынықтарға қарағанда ыдыстардың түби дөңгелек хәм жалпақ болған.

Сур шақмақ таслардан тас құраллар исленген. Олардың арасында қашаулар, қырғышлар, пышақ сыяқлы жалпақ таслар хәм басқалар гезлеседи.

Басқа қоныстардан табылған бұйымдар да усы затларға ұқсап келеди. Инкар дәрьяның қубла алабынан табылған бұйымдар да Жалпақ қонысынан табылған бұйымдарға ұқсап, б. э. шекемги III мыңыншы жылдың ақырына сәйкес келеди. Сондай-ақ бул бұйымдар Арал теңизиниң арқа-шығысындағы Арал хәм Сексеуіл станциялары районларындағы қоныстардан табылған археологиялық бұйымдарға жүдә ұқсас. Бул мәдениет естеликлердин барлығы келтеминар мәдениетінің соңғы дәуіріне тийисли екендиги анықланды.

Ақшадәрья алабында хәм Қызыл құмның ишкерисинде соңғы жыллары жүргизилген үлкен археологиялық изертлеулерден кейин, Арал теңизиниң Шығыс әгирапларындағы қоныстар, атап айтқанда Жалпақ жериндеги қоныстар топары, Арал теңизиниң Арқа-Шығыс әгираплары хәм Батыс Қазақстандағы қоныстар менен бирге қосылып өзине тән жергиликли мәдениетти пайда еткенлиги анықланған. Дәуіри бойынша да, басқа белгилери менен де ол Келтеминар мәдениетіне, сондай-ақ Қубла Уралдың жаңа тас дәуіри мәдениетіне жүдә ұқсаған. Солай етип, Сыр-дәрьядағы жаңа тас дәуіри Орта Азияның арқа бөліміндеги шөлистанлық областлар менен Қубла Уралдағы жаңа тас дәуіриниң аралығындағы өзине тән өзгешелиги басым жергиликли мәдениет болып есапланады. Жаңа тас дәуіриниң соңғы замандарында Арал теңизиниң Қубла әгирапларындағы қәуімлер дәрьялардың салаларын бойлап арқаға, арқа-шығысқа, арқа-батысқа — Уралдың тоғайлы хәм тоғайлы-дала алаптарына, Қубла Урал әгирапларына, Батыс Сибирь жерлерине қарай жылыса баслаған болыуы итимал. Арал теңизиниң Қубла әгирапындағы қәуімлердин арқа хәм қубла бағыттағы мәдениет байланыслары соңғы дәуірлерде де сақланған, соңын ала бул байланыстар усы мәдениет-тарийхий областлардың дәстүріне айланған.

4. АРАЛ ТЕНГИЗИНИҢ ҚУБЛА ХӘМ ШЫҒЫС ӘГИРАПЛАРЫНДАҒЫ НЕОЛИТ ДӘУРИНИҢ ЕСТЕЛИКЛЕРИ.

Б. э. шекемги III мыңыншы жылдың ақыры — II мыңыншы жылдың басында Орта Азияның арқа шөлистанлық областларында биринши рет мыстан исленген құраллар пайда бола баслайды.

Бирақ, хәр қыйлы қураллар таярлауда тас еле де тийкарғы материал болып хызмет етип қелген. Соған қарамастан, бұл жаңалық сол замандағы адамлардың турмыс дәрежесине белгили тәсириң тийгизген. Буған мысал болатуғын қоныслар менен қойымшылықлар Зеравшанның төменги алабында жақсы сақланған хәм олар Заманбаба мәдениатына бирлестирилген. Бул келтеминар түриндеги жергиликли жана тас дәуири мәдениаты болды хәм олардың қубладағы дийханшылық районлары менен байланыслары материаллық мәденият естеликлеринен анық көзге түседи. Заманбаба мәдениатында дийханшылық исинде эпийайы суўғарыў усыллары қолланылған. Екиншиден Арал теңизиниң Арқа-Шығыс этирапларындағы сол заманның қонысларынан (Сексеўил қонысы хәм басқалар) үй хайўанларының—сыйырлардың, қойлардың, атлардың сүйеклери табылған. Арқа-Шығыс Қызыл кумдағы Бөкентаў таў районында сол заманның қоныслары табылған. Бул қоныслардың көлеми үлкен, олардың хәрбиринде жергиликли шийки затқа тийкарланған мыс еритиў өндирисинин излери сақланған.

Хорезмдеги Ақшадәрьяда сол дәуирдин қоныслары Қаўынлы хәм Тәжиқазған деген жерлерден табылған. Бирақ олардан табылған затлардың белгили өзгешелиги табылмады, олардың арасында гүлал ыдыслар менен тас қураллар ғана көбирек гезлеседи. Гүлалшылық буйымларының келбети айтарлықтай өзгерген. Бурынғы тик бойлы, шаршар сыяқлы ыдыслар азаяды да, түби қалың хәм жалпақ ыдыслар пайда бола баслаған. Ыдыслардың тек жоқарғы бөлими ғана нағысланған. Ыдысларға иши сызықлар менен толтырылған ямаса ашық үш мүйешликлерден ибарат нағыслар салынған.

Бул белгилердин барлығы, екинши бир мәдений тарийхий дәуирге—қола дәуирине өтиўди аңлататуғын еди.

Солай етип, б. э. шекемги III мыңыншы жылдың ақыры — II мыңыншы жылдың басында, энеолит дәуиринде, Орта Азияның шөлистанлық арқа областларында жасаған халықлардың экономикасында сапа жағынан алға илгерилеў орын алған: дийханшылық пенен шарўашылық пайда болған, мыстан зат ислеў раўажланған. Хожалықтағы энеолит дәуиринде-ақ орын ала баслаған бул ири өзгерислер қола дәуиринде б. э. шекемги II мыңыншы жыл менен I мыңыншы жылдың басында айрықша көзге түсип раўажланған.

5. ҚОЛА ДӘҰРИ.

Орта Азия жерлериндеги жана тас дәуиринде еки мәдений-тарийхий область белгили болған: арқада жаңа тас дәуириндеги аңшылар менен балықшылар қонысласқан область, қублада—суўғарып егилетуғын дийханшылық мәдениаты раўажланған хәм металл жайдаланылған область Тарийхий раўажланыўдың бундай хәрқыйлылығы мыңлаған жылларға созылған еки область арасындағы байланыслардан кейин уақыттың өтиўи менен арқа

область халықларының хожалығында хэм мәдениатында айтарлықтай өзгерислер болған. Буған қубладағы өндириўши хожалықтың өсиўи, металл қураллардың хожалықта тутқан әхмийетиниң артыўи, еки область арасындағы алмаслаўдың өсиўи арқа область хожалығына, мәдениатына күшли тәсир жасаған.

Металлдың, мыс пенен қоланың өзлестирилиўи, суўғарып егилетуғын дийханшылық пенен падашылар шарўашылығының раўажланыўи, қонысласуў менен турақ жайлардың жаңа түрлери, ең ақырында шатасып атырған этникалық жылысуўлар менен хэр қыйлы қәуимлердиң бир-бири менен араласыўи — Орта Азияның арқа областларына тән болған қубылыслар қола дәуиринде, қысқаша айтқанда, мине усылардан ибарат.

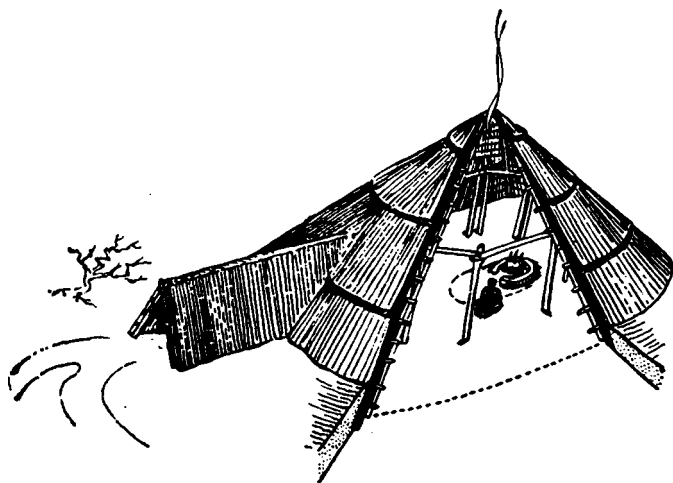
Құрғақ климатлы Орта Азия далаларында дийханшылық пенен шарўашылықтың раўажланыўи ушын бир қанша қолайлырақ жерлер дельталық областлар болып есапланды. Олардың қатарында — Теджен менен Мурғабтың әйjemги алаплары, Зеравшан алабы менен Әмударьяның Ақшадәрья дельтасы болды.

6. АРАЛ ТЕНИЗИНИҢ ҚУБЛА ЭТИРАПЛАРЫНДАҒЫ ҚОЛА ДӘУИРИ

Б. э. шекемги II мыңыншы жыллықта қола дәуиринде, Арал теңизиниң Қубла этирапларындағы жерлерде үлкен өзгерислер болып өткен.

Б. э. шекемги II мыңыншы жылдың басында Әмударья суўының көпшилик бөлеги Арал теңизине қарай бағыт алған. Қубла Ақшадәрья дельтасында күшли суў басқыны болған. Ақшадәрьяның суўи арқаға қарай жол ашып, ағыс Арқа дельтаны пайда еткен, ол арқалы суў енди Арал теңизине аққан. Бул ири суў тасыўи хэм оннан кейин де мәусим сайын даўам еткен суў тасқындары Қубла дельта алабында қалын тәбийий қатламлар пайда еткен. Жанбас-4 хэм басқа да жаңа тас дәуириниң қоныслары, усы тәбийий қатламның астында қалған. Ал қола дәуириниң қоныслары, усы тәбийий қатламлардың үстинде, тақырларға салынған. Бул қоныслар дәуири бойынша б. э. шекемги XVI — XV әсирлерге сәйкес келеди. Табылған буйымлардың ишиндеги ертерек дәуирге тийислиси бирли-ярым хэм ондай буйымлар қумлықлардан, дельтаның тийқарғы жағаларынан ғана табылады, ал дәрья салалары арасындағы далалықларда ондай буйымлар гезлеспеген. Б. э. шекемги II мыңыншы жылдың 2-шерегинде адамлар дәрья салаларын жағалап, арасындағы ашық-кеңисликлерге барып мекан басқан хэм әпиўайы суўғарыў усыларын қолланып, дийханшылық пенен шуғылланған. Бирақ сол дәуирдеги суўдың турақлы болмай, суў тасқындары себепли меканжурт қоныслардың кем-кемнен қыйралып, жоқ болыўына алып келген. Ол жерлерде жасаған халықлар келтеминар мәдениатының даўамы болып есапланған қола дәуириниң ерте гезинде пайда болған, тарийх илиминде „Суўжарған“ деп аталған жергиликли мәдениат

дөреткен. Б. э. шекемги II мыныншы жылдын ортасына сәйкес келетугын Жанбас-6, Базар-2, Байрам-Қазған-2 қонысларынан табылған, сырланған хәм жалтыратылған, тарақ тәризли таңбалар менен безелген гүлалшылық буйымлары, иши томпақ, түби шүнгил ыдыслар хәм турақ жайлардың туұры мүйешли пишинде жер бетине салыныуы, және ийт арқа етип бастырыу усылының сақланыуы келтеминар мәдениятының қола дәуириинде, жергиликли жағдайға ылайық, өз бетинше рауажланғанлығын сыпатлайды.

Байрам-Қазған-2 меканы.
Турақ-жай. (М. С. Лапирова-Скобло реконструкциялаған).

Бул ўақытта қубла дийханшылық областлары менен мәдений байланыслар қайтадан басланады. Байрам-Қазған-2 қонысында гүлал ыдысының еки сынығы табылған. Оның үсти нағыс пенен безелген. Бул жердеги адамлар металлды билген. Бирақ Байрам-Қазғандағы табылған тас сынуқларына қарап, тийкарғы курал таслардан ибарат болған, деген жуўмаққа келемиз. Базар-2 деген қоныс ашылған жердеги кишкене жапқа қарап б. э. шекемги II мыныншы жыллардың ортасында Әмудәрьяның төменги ағысында жайласқан халық ирригациялық дийханшылық пенен таныс болған деп айтыўға болады.

Б. э. шекемги II мыныншы жыллардың орталарында Әмудәрьяның төменги жағында өз бетиншелликке ийе дала типиндеги материаллық дәрекке ийе болған Тазабағжап мәденияты қәлиплеседи. Таза бағжап мәдениятына тийнсли қонысларды хәм қәбирлерди қазыу жұмыслары және көплеген шашаў қоныслардан табылған материаллар бул Евразия дала қола мәдениятының қатарына кирип, Андроново мәденияты менен оның батыс Қазақстан вариантына хәм Волга бойлары мәденияты менен сөзсиз ұқсаслығы бар екенлиги мәлим болады.

Тазабағжап мәденияты Қубла Арал бойларына Қубла Урал бойларынан, Оренбург далаларынан келген сруб-Андроново мәдениятына ийе болған қәуімлердің араласыуы нәтижесінде қәлиплескен болыуы итимал. Көшип келген қәуімлер жергиликли суярғанлы қәуімлер менен араласып, бирқанша дәрежеде оның мәдениятын қабыл еткен. Бул жана мәденият белгили сруб-Андроново белгилери хәм аз белгили Суярған мәдениятынан қуралып, Тазабағжап мәдениятын пайда еткен.

Тазабағжап қонысларының тийкарғы массасы Қубла Ақшадәрәя дельтасында табылған, олардың көплеген бөлеги дельтаның ишки кеңлигинде, сала хәм аңғарлардың бойларында жайласқан. Тазабағжап мәдениятына тийисли орынлардың бундай топографиясы, бул дәуирде Қубла дельтада әстеақырын құрғақлыққа айланыу процеси болғанлығынан дәрек берип, адамларға дәря салаларының бойларында жасауға мүмкиншилик берген.

Бирқанша қоныслар Аңқа қала, Қабат қала, Жанбас қала қорғанларының әтирапларында жайласқан. Кейинги уақытлары Тазабағжап мәдениятына тийисли бирқанша орынлар Көкше тауының қубла тәрәпинен табылып, Тазабағжап қәуімлериниң жайласыуы, қоныслары, үй-жайы хәм хожалығы тууралы жүдә көплеген материал берди. Бул жерде үй-жайлар 3 тен ямаса 5 тен топарласып жайласып, суу тармағының бойына орналасып, хәрқайсысы бир-биринен 0,8 — 1 км аралықта жайласқан.

Неолит дәуириндеги ылашықларға салыстырғанда енди дүзиу мүйешли формаға ийе болған ярым жер төлелер пайда болады. Бул дийуаллардың жер бегиндеги бөлеги, сабан араластырылып сыбалған. Жайдың ишинде бөренелер болып олар дийуалды жағалап орнатылған, үсти ийт арқа етип бастырылған. Жайдың ортасына бөренелер орнатылған. Жай бастырмалы кирер ауызға ийе болған. Орта Азия айуанына уқсас бундай конструкциялар Көкше 15, Көкше-16 қонысларынан табылған. Жайға қубла-шығыс тәрәптен кирилген, ол айуанның болғанынан дәрек береди. Кирер ауыздағы бастырма күнниң ыссы уақтында жетерли дәрежеде сая түсирген. Жайдың ортасында дүзиу мүйешли кишкене шуқырда, орайлық ошақ болып, оннан хешқандай зат табылмаған. Тийкарғы табылған затлар жайдың дийуалына жақын жайласқан. Жайларда көплеген гүлалшылық затлары гезлесип, ал металл затлар сийрек. Олардың арасынан қоладан исленген бир жүзли пышақлар, кишкене орақ хәм т. б. затлар табылған. Бирақ адамлар тас қуралларын пайдаланыуды дауам еткен. Мәселен, Қабат-3 орнында сур сланецтен исленген найзаның ушы табылған.

Тазабағжапшылардың материаллық хәм рухый мәдениятын сыпатлау ушын Көкше-3 хәм кейинги жыллары Хорезмнен арқа тәрәптеги Орск — Ақтөбе районындағы қәбирлерден табылған жаналықлар үлкен әхмийетке ийе.

Көкше-16 мəkаны. 3-жай. Археологиялық қазыудан кейин.

Эмударьяның Кубла Ақшадарья дельтасының ишки кеңлигинде көп санлы орынлардың ашылыуы олардың хожалығы тууралы жуумақ жасауға мүмкиншилик берди. Барлық жайлар жап хэм атызлардың арасында орналасып жер төлелердің ултаны хэзирги тақырдың бетинде қара түске ийе. Қола дәуиринин ирригациялық тарауларының анық көринисин Көкше-15 қоныс жайынан көриуге болады. Дәслеп аңғарда суу көп болғанда, кишкене жаплар баслы жаптан саға алған. Ал, аңғарда суу таусылса, оның он хэм шеп қапталынан жанадан жап қазылған. Бул жаплар қоныс жайдан қубла-батыс тәрәптеги арнадан суу алған. Бул баслы жаплардан көп санлы салмалар саға алған.

Көкше-15 қоныс мəkанындағы ирригациялық система қайыр жерлерден өзгеше болған. Енди адамлар суу шығарыу хэм оны өз атызларында сақлап турыу ушын үлкен емес каналлар хэм жаплар қазыуды үйренген. Жаплар бирқанша тармақлы болып, белгили узынлыққа ийе болған, С. П. Толстов антик дәуирдеги ирригациялық тармақлардың конфигурациясын сыпатлап жазып, оның әйемги дәуирдеги дельталық салаларды еске түсиретуғынлығын атап көрсетеди. Көкше-15 теги қоныстағы ирригациялық усыл ерте уақытларда адамлар еле тәбиятқа өзлерин қарама-қарсы қоймай, ал өз техникасы менен оған қолайласып, тәбияттын пайдалы тәрәплерин өзлестиргенлигин көрсетеди.

Бирақ бундай кең тармақлы ирригация тарауларының дүзи-лиуи белгили бир тәжирийбениң болыуын талап еткен. Салалар-дын жағалары унырағыш болған бул дәуірде, Ақшадәрья дель-тасында суу қайтыу жағдайында болып, жайлар суу тасқынына ушырамаған.

Жаплардың әдеуир узынлыққа ийе болыуы егин майданының көбейуине мүмкиншилик берип, бул сууғарып егилетуғын дий-ханшылықтын рауажланыуының тағы бир дәлили бола алады.

Дельтаның бир райондағы суу тармақларында суудың кемтар-лығы, ал басқаларында суудың молшылығы барлық ирригация тарауларының бир уақытта барлығы бирдей ислеуине мүмкинши-лик бермеген. Атызлардың айырым бөлеклериниң тасланып ке-тиуи хәм жаңа жерлерге қонысласуу дәрья режиминиң айрық-шалығына ғана емес, ал топырақтың сорланып кетиу процесине де байланысly болған.

Тазабағжап қәуимлериниң қонысларын қазғанда табылған үй хайуанларының сүйеклери бул қәуимлердиң шаруашылық пенен шуғылланғанлығынан дәрек береді. Ири хәм майда қара мал сүйеклери менен бирге жылқы сүйеклери де табылған. Қабат-3 деген жерде аттың ылайдан исленген мүсининиң табылуы дық-қатқа ылайықлы. Көкше тауынан қубладағы үйлерде ылайдан исленген дөнгелеклердиң табылуы үй хайуанларының күш-кө-лик сыпатында пайдаланғанлығын көрсетеді.

Дийханшылық хожалығының рауажланыуы, ирригациялық техниканың жетилісуи, мыс хәм бронза металлургиясының рау-ажланыуы II мыңыншы жыллардың ақыры-I мыңыншы жыллар-дың басында Қубла Арал бойларының мәдениатының өзгериуине алып келген. Тазабағжап ыдыслары формасына уқсас ыдыслар көбейеді. Бул дәуірде ирригациялық дийханшылық пенен бирге шаруашылықтын роли де күшейеді. Себеби Қубла хәм Арқа дельтаның қумлы жағаларында қоныслардың саны көбейеді.

Бул мәденият Амирабад мәдениаты деп аталып, хәзирги Ами-рабад каналының бойларында жайласқан қонысларға байланысly келип шыққан. Жекке Парсан қорғаны жайласқан жердеги өзи-ниң көлеми бойынша айрықша көзге түсетуғын Жекке Парсан-2 қонысы үлкен қызығыушылық туудырады. Бул қоныс 20 дан кө-бирек жер төле — жайлардан ибарат болып, 300 × 100 м жер кө-лемине ийе, батыстан хәм шығыстан аққан канал ортасында ор-наласқан.

Амирабад жайларының конструкциясы Тазабағжап жайлары-ның конструкциясына уқсайды. Булар ярым жер төлелер болып, сырттан итарқа дийуаллар өрилип, ылай менен сыбалған. Бир неше жерде хожалық мақсетлери ушын шуқырлар қазылған. Есикке қарама-қарсы жерде ошақ орналасқан. Қоныстың сыртқы пйшини де өзгерген. Жайлардың айналасынан гүлал ыдыс сынық-лары табылған. Б. э. шекемги I мыңыншы жыллардың басында

Ақшадәрья дельтасының суу режимі бір қәлипли болған.

Жекке Парсан-2 қонысында табылған көп санлы заттардан, әсіресе гүлалшылық ыдыслары көптеп гезлеседи. Олардың аұқат қуып иишүге арналғанлығы анық белгили болып турады. Бул жерден табылған қола затлары айрықша қызығушылық туудырады. 8-жай „қуыушылар үйи“ деп аталынады, себеби бул жерде қоладан хәрқыйлы затлар жасау ушын исленген тас қәлиплер хәм түбине қоланың тамшысы шөккен ылай ыдысларының қалдығы табылды. Бундай қәлиплерде жапырақ тәризли хәм тисли оқ жай оғының ушлықлары хәм сапсыз орақлар қуыылған. Соның менен бирге айырым табылған оқлар, орақлар, бир жүзли пышақлар, сүйек саплы төрт қырлы бизлер, тебенлер, қанылтырлар басқа үйлерде исленген.

Тазабағжап дәуири менен салыстырғанда металлдан исленген заттардың түри хәм хожалық затлары бирқанша дәрежеде көбейген. Өндиристе айырым тарауларда қәнийгелесийүге өгийу басланады.

Үйлердің жайласуы, қоныслардың майданы дыққатқа ылайықлы. Онша үлкен болмаған көлемли жерде (300 × 100 м) хәрбиринде 30 — 40 адамнан ибарат болған 20 лаған жай болған. Жайдың ортасында бир орайлық ошақтың болуына қарап, бунда бир үлкен семья ағзалары жасаған деп шамалау мүмкин. Өйгекени көп санлы хожалық ұазыйпалары хәм рауажланған ирригациялық тарауларына ийе болуу көп қол күшин талап еткен. Сонылықтан Жекке Парсан-2 үлкен бир уруудың қонысы болған деп есаплауға болады.

Амирабад қонысларының адамлары темирди билмесе де, ол әйиемги Хорезм цивилизациясының пайда болуының алдындағы соңғы басқыш болып, жоқары мәдениетқа ийе болған.

Солай етип б. э. шекемги II мыңыншы жыллардың ақыры-I мыңыншы жыллардың басында неолит аңшыларының хәм балықшыларының орнын дийханлар менен аңшылар ийеледи. Орта Азия районлары ушын сууғарып егийүге қолайлы жерлер дәрья жағалары болған. Бирақ барлық дәрья жағалары дийханшылық ушын қолайлы бола бермеген. Бул жерде тек гидрографиялық жағдай ғана емес, ал қауа райы да әхмийетке ийе болған. Арқа Ақшадәрья дельтасында да, Сырдәрья дельтасында да отырықшы қоныслардың хәм ирригацияның излери бронза дәуириде ушыраспайды. Ал қубла дельтада бул ұақыгта батпақлықлар құрғап, Сулған Уәйстау арқадан хәм арқа-шығыстан есип туратуғын сууық шамалларды иркип, қубла тәрепте сууғарып егилетуғың дийханшылықтың пайда болуына хәм рауажлануына жағдай жасады. Б. э. шекемги еки мыңыншы жыллардың екінши ярымында ирригацияның Көкше-15 қонысындағыдай жетилискен формалары табылған болса, бул, Хорезмде сууғарып егилетуғың дийханшылық оғада әйиемги ұақытлардан-ақ басланғанынан дерек береди. Б. э. шекемги еки мыңыншы жыллардың биринши

ярымында дийханшылық оғада эпийаы формаларда раўажланып, әйемги дийханлар егин ушын тәбийий суў тасыўлардан пайда болған майданларды пайдаланған болыўы мүмкин.

Амирабад дәуиринде ирригациялық техника жәнede жетилседи, адамлар жаңа жаплар жүргизип қоймастан, бурынғы салаларды теренлестирип, канал қазып пайдаланады. Бирақ дельтанын дәрьялық суў режиминин турақсызлығынан хәм топырақтың турақлы түрде кебир басыў процесинен бул жерлерде Орта Азияның Қубла районларына қарағанда дийханшылық нәтийжели болмай, әйемги дийханлар өз қонысларын тез-тез өзгертирип турыўға мәжбүр болған. Мине усындай тез-тез қоныс өзгертиўге байланыслы бул жердеги адамлардың турақ жайлары жер төле формасына ийе болған.

Әмудәрья бойлары халқының тез-тез қоныс өзгертирип турыўы онын хожалық жүргизиўине де, мәселен шарўашылыққа да байланыслы болған. Халықтың гейпара бөлеги мал ушын жаңа жайлау ізлеп, көллердин бойына қоныс басқан. Дийханшылық олардың турмысында екінши дәрежели орын тутқан.

Қубла Арал бойларында мыс хәм қола металлургиясының раўажланғанлығынан бул жерден табылған металл затлары: бир жүзли пышақ, орақлар, оқжай оғынын ушықлары, тебенлер, қырғышлар, билезиклер, аспа әшекейлер, моншақлар гүўалық береди. Ұақыттың өтиўи менен металл затларының түрлерин көбейеди, ал Амирабад дәуирине келип, өндиристиң бул тараўында қәнигелесиўишилик пайда болады. Тийкаргы мыс өндиретуғын орайлар Бөкентаў хәм Алтын таў таулары болды. Ол жерлерде әйемги мыс хәм қола қуйыў өндирисинин қалдықлары табылған.

Шарўашылықтың хәм мыс, қола металлургиясының раўажланыўы Орта Азия территориясында мыс хәм бронза шығатуғын орынлардың биргелкили болмаўы, айырым қәўимлер ортасында қатнастың, айырым қәўимлердин бир қанш жерлерге көшиўине, олар арасында зат алмасыўдын күшейиўине алып келген. Қубла Арал бойлары халқынын Волга бойы, Урал бойы, Закавказье, Орта Азия жерлеринин Қубла областьлары, Қазақстан менен мәдени байланысларының болғанлығы анықланды. Тарийхий жағдайлардың нәтийжесинде Қубла Арал бойларына Қубланың дийханшылық районларынан, арқа-батыстан Оренбург далаларынан, арқа-шығыс тәрeптен Сырдарья бойларынан халықлар келип жайласыўы қола дәуири ұақтында бул район халқы составынын оғадаралас болыўына алып келген.

Солай етип, б. э. шекемги II мыңыншы жыллардың орталарындағы Евразия далаларындағы этникалық көшиўлер Қубла Арал бойларына да өз ишине алған. Бул жерде сруб хәм Андроново мәдениятының ийелери болған қәўимлер пайда болып, онын бир бөлеги жергиликли халық пенен араласып, ал бир бөлеги дәрья бойлап қубла тәрeпке қарай көшкен. Бул хәрeкет бир ұақытта болмаған. Айырым қәўимлердин қублаға қарай өтиўи б. э. шекем-

ги II мыңыншы жыл даўамында болып, ал жергиликли суярган халқының келгиндилер менен араласыуы II мыңыншы жылдың ақыры — бир мыңыншы жылдың басына тура келип, жергиликли Амирабад мәденияты оларда үстем болып қалды.

Әдеуір алдыңғы қатар құбла цивилизациясының тәсири дала кәуімлериниң арасында Евразия қонсы областьларына қарағанда жоқары дәрежелі мәденияттың рауажланыуына алып келди. Қубла менен мине усы байланыслар хәм ирригациялық дийханшылықтың рауажланыуы Орта Азияның арқа тәрепинде жайласқан Хорезмде мәмлекеттиң пайда болыуына жағдай жасады.

7. ШЫҒЫС АРАЛ БОЙЛАРЫНДА ҚОЛА ӘСИРИ.

Сырдарья төменинде жүргизилген археологиялық изертлеулер II мыңыншы жыллардың екинши ярымы — I мыңыншы жыллардың бас гезине тийисли шопан-шаруалардың мекенларын анықлады. Бул орынлар тийкарынан Инкардәрья бойларында жайласқан. Қола дәуиринде бул дәрьяда суу ағып турған болыуы итимал. Инкардәрьяның сууы Ақшадәрья сууы менен қосылған жерлердеги гүлал ыдыслардың қалдықлары арасында Андроново гүлалшылығының да Тазабағжап гүлалшылығының да үлгилери гезлеседи. Тазабағжап мәденияты Ақшадәрья бойлап, құбла гәрептен арқаға қарай, ал Инкардәрья хәм Сырдәрья салалары бойлап Андроново мәденияты тарқалған.

Инкардәрьяда жайласқан Арқа Тагискен гөристаны кейинги бронза дәуириниң әжайып естелиги болып, ол Тагискен деген төбеликте Қызыл-Орда қаласынан 200 км құбла-батыс тәрепте жайласқан. Ол б. э. шекемги X—VIII әсирлерге туура келеди.

Арқа Тагискен төбелиги дүзиу мүйешли гербиштен исленген жерлеу қәбири болып есапланады. Өзиниң архитектуралық шешили бойынша бул мавзолей Орта Азия хәм Қазақстанда бундай қурылыслар ишинде теңи-тайы жоқ. Ишки өжирелердин безелиуи, көплеген турмыс затлары, ыдыслар, безеулер, қурал-жарақ түрлери хәртүрли мәденият белгилериниң араласпасынан ибарат.

Солай етип б. э. шекемги II мыңыншы жылдың екинши ярымында — I мыңыншы жылдың басында Сырдәрья бойларының халқы Батыс хәм Орайлық Қазақстанның халқы менен тығыз байланысқан. Себеби бул жердеги материаллар Андроново мәдениятынан дәрек береді. Хорезм менен байланыс Сырдәрья хәм Ақшадәрья салаларында ғана гезлеседи. Тазабағжап мәденияты шығыс тәрепке қарай өтпеген. Б. э. шекемги I мыңыншы жыллардың басында Амирабад гүлал ыдыслары Тагискен комплексинде ушырасады. Узағырақ құбла областьлардан бул жерлерге материаллық мәденияттың гербиш, гүлал ыдыслары усаған элементлери келип, ол Андроново мәдениятының белгилерин қабыл еткен.

Сырдарьяда рауажланған хәм кейинги қола дәуирине тийисли отырықшы қоныслар табылған жоқ. Жергиликли халықтың хо-

жалығы шаруашылық болып, бизге белгили естеликлер шопан-шаруалар тәрәпинен қалдырылған. Бирақ Қубла районлар менен мәдений байланыслар, айырым жерлерде дийханшылықтың болыуы, мың жыллар дауамында Сырдәрияның төменги жағындағы халықтың хожалығы комплексли, ярым отырықшы шаруашылық, дийханшылық хожалығынан ибарат болды, деп қарауға мүмкиншилик береді.

8. ШЫҒЫС АРАЛ БОЙЛАРЫНДАҒЫ САКЛАРДЫҢ МӘДЕНИЯТЫ.

Б. э. шекемги VII—V әсирлерде Шығыс Арал бойларында сак-массагет қәуимлик союзына киретуғын қәуимлер жасаған. Олардың естеликleri Ақшадәрья хәм Сырдәрья дельталары тутасқан территорияда, Инкардәрья бойларында ушырасады. Бул қоныслар „жабайы“ деп аталыныушы, гүлалшылық хәм қоладан исленген оқ жай оғы ушлықлары ушырасатуғын қоныслар болып есапланады. Бул қоныслар әдетге кишкене бийкликлердин ортасындағы шуқырларда, айырым ўақытларда дәрья бойларына жақын жердеги тақырларда жайласқан. Бундай жерлерге қонысласқан адамлар шаруалар болыуы итимал. Балықшылыққа тийисли қармақлардың хәм қалқылардың табылыуы, олардың балықшылық пенен шуғылланғанлығынан дәрек береді. Сонын менен бирге аңшылық та дельта жағдайында хожалықта үлкен роль ойнаған. Бул жердеги археологиялық орынлардың айрықша белгиси кварцтан исленген қураллардың, соның менен бирге қоладан (оқтың ушлары, аттың ер-турманлары хәм басқалар), ал айырым жағдайларда темирден исленген затлардың табылыуы болып есапланады.

Бирақ, бул дәуирдеги ең ески естелик Инкардәрьяға жақын жердеги төбелик басына орналасқан Уйғарақ хәм Қубла Тәгискен гөристанлары болып табылады. Бул жерлердеги мазардың басына салынған жайлардың қурылысын хәм өли жерлеу дәстүри, мазардағы хәр қыйлы затлар бул дәуирде Сырдәрья бойлары жүдә көплеген этногенетикалық процесслердин орайы болғанлығынан дәрек береді.

Тагискенде 30 мазар төбе, Уйғарақта 70 мазар төбе қазылған. Еки қәбирстанда да қәбирлер б. э. шекемги VII—VI әсирге туура келеди, ал Тагискенде б. э. шекемги V әсирге туура келетуғын қойымшылықлар бар.

Б. э. шекемги VII—V әсирлерге шекемги қәбирлер ески горизонтқа (қатламға) хәм қазылған шуқырларға қойылған.

Ески қатламға қойылған қәбирлерде өлини жерлеу хәм жағыу дәстүри үстем болып, өлини қамыстан исленген пәттеге салып, жер төлеге көмген. Оның қалдықлары бизин күнлеримизге шекем жетип келген.

Дүзиу шуқырлардың мүйешлеринде шуқыршалар болып, онын үсти қамыслар менен бастырылған. Онын үстине от жаққан, кейин оған қум тасланған, нәтийжеде бул жерде төбе пайда бол-

ған. Жерлеу қәбириниң қурылысына байланыссыз өлини шалқасына жағқарып, аяқларын жазып, басын бағысқа ямаса қубла-батысқа қаратып, қамысқа салып қойған, гейде қәбирди қамыс-ший менен де жапқан.

Б. э. шекемги V әсирлердеги Тагискендеги қойымшылықлар-булар топырақ шуқырлар болып, қубла-шығыс тәрепке қаратылған. Шуқырлар ағаш хәм қамыс пенен бастырылған, әуелги ўақытлардағыдай-ақ шуқырлар өртелген. Бирақ буның өзгешелиги өлиниң бас ушы шығыс, арқа-шығысқа қарай жағқан, аяқлары бүгилген,

Тагискен хәм Уйғарақтағы көплеген қәбирлердеги затлар талап урланған. Бирақ жерлеу затларының қалдықлары оғада көп Ер хәм хаял қәбирлериниң басында, аяқ ушында хәм қасында ыдыслар ушырасады. Бирақ олар көп емес. Мийнег қураллары хәм қурал-жарақлар (оқ, қанжар, қылышлар) тек ер адамлардың қәбиринде ушырасады. Хаял қәбирлеринде тастан исленген затлар: айналар, бояудың изи бар сүйеклер табылған. Атлардың ер-турманы көплеген қәбирлерде табылған. Олар көбинесе өлген адамның аяқ ушында ушырасады. Характерли жери жүзлеген адам сүйеклери ишинен ат сүйеклери шықпаған.

Бул жерлерден табылған жүёнлер, оқлар бирқанша қызығыушылық туўдырады. Олардың биразы скиф-сармаг үлгилерине уқсас. Темирден исленген оқлар б. э. шекемги V әсирлерде пайда болады. Пышақлар хәм қанжарлар қоладан хәм темирден исленген. Б. э. шекемги V әсирдеги қәбирлерде узун темир қылышлар ушырасады.

Уйғарақ хәм Тагискендеги ашылған естеликлерде өнер затларының әжайып үлгилери табылған. Бул хайўанат сүүретлери салынған аттың ер-турманлары, алтын жалагылған қаңалтыр хәм қалталар. Бундай хайўанлардың сүүретлери арасында суўынның, кийиктиң, аттың, тау ешкисиниң, шошқаның, жолбарыстың, хәртүрли жыртқыш қуслардың, түйелердин сүүреглери ушырасады.

Хақықат хайўанлардың сүүретлери менен бирге фантастиклық хайўанлардың сүүретлери де гезлеседи. Тагискендеги 53 мазар төбеде қылыштың, алтын жалатылған пышақ сабында усындай сүүретлер шыққан.

Тагискен хәм Уйғарақтағы табылған өнер затлары Арал бойларының сак қәуимлериниң өнерин скиф хайўанат стили деп аталған стилге жатқарыўға болады. Соның менен бирге бул өнердин ең дәслепки үлгилери де ушырасады. Бул Орта Азия жерлери Алдыңғы Азияның сүүретлеу өнериниң бирқанша элементлерин Алтай хәм Кубла Сибирь өнерине өткерийде аралық байланыстырыўшы болды деген пикирди тастыйқлайды.

Арал бойы сакларының жерлеу қураллары белгили дәрежеде аттың ер турман затларын, қылышлар хәм қанжарларды, оқларды, безеу затларын, жерлеу дәстүри менен байланыслы затларды өз ишине алып, Кубла Арал бойларындағы савраматлардың, Орайлық Қазақстандағы саклардың, Кубла Сибирь хәм Алтай көңі-

ислинеринин жерлеў-дәстуриндеги, ең ақырында скиф ҳайуанат стилиндеги қола ҳәм алтыннан исленген затлардың әжайып үлгилерине уқсас болып, Арал бойлары сакларын батыста Орта Азиядағы, шығыста Орайлық Азиядағы кең территориядағы тарийхий-мәдений дәстүрлерди өз ишине алады.

.. Арал бойлары сакларының мәденияты б. э. шекемги IV — II эфирлерде өз раўажланыўынын жоқарғы гүллениў дәрежесине жетип, қала бекинислери пайда болады, ирригациялық дийханшылық, шарўашылық, өнерментшилик раўажланады. Жазба мағлыўматлардың көрсетиўи бойынша алғашқы обшиналық дүзим еле әдеўир дәрежеде күшли болған. Деген менен класслық жәмийеттин басламалары пайда болып, б. э. шекемги IV эфирде бул нәрсе бирқанша дәрежеде көрине баслайды.

II бап

Б. Э. ШЕКЕМГИ БИР МЫҢЫНШЫ ЖЫЛЛАРДЫҢ ОРТАЛАРЫНАН БИЗІҢ ЭРАМЫЗДЫҢ ІІ ЭСИРИНДЕГИ ҚУБЛА АРАЛ ХАЛҚЫ

Б. э. шекемги бир мыңыншы жыллардын орталарынан баслап қубла Арал бойлары өз тарийхынын жаңа дәуирине кирип, бул дәуир класслық қатнастардын пайда болуы хэм мәмлекеттин басланғыш формаларынын қәлиплесиуи менен характерленеди.

Арал хэм Каспий бойларының халқы гууралы аз болса да дәслепки жазба мағлыұматлар пайда бола баслайды. Бул мағлыұматларда биринши рет хорезмдилер хэм Хорезм елаты атап өтиледі. Олардын арасындағы ен бахалылары әйемги грек тарийхшыларынын мийнетлериндеги, әйемги парсы Ахеменийлер династиясы патшаларынын сына тәризли жазыұларындағы, зороастрийшилердин кәраматлы китабы есапланған Авестадағы мағлыұматлар болып есапланады.

Б. э. шекемги VI әсирде жасап өткен, мийнети жоғалып кеткен, Гекатей Милетскийди есапламағанда, б. э. шекемги V әсирде жасаған ен әйемги грек авторлары Геродот хэм Ксенофонтлар болды. Бул еки тарийхшы да Ирандағы Ахеменийлер мәмлекетинин территориясына барып, қонсылас Орта Азия хәққындағы мағлыұматларды олар сол жерлерде болып қайтқан ақсүйек парсылардан сорап билип алған болуы итимал. Грек тарийхшылары Орта Азияда болмаған. Олар Орта Азия хәққындағы мағлыұматларды хәр түрли информаторлардан, бизге жетип келмеген документлерден, мемуар жазыұлардан хэм сақланбаған мийнетлерден, әсиресе Гекатей Милетскийдин хэм Ктесий Книдскийдин, (б. э. шекемги V әсир) мийнетлеринен алған. Сонлықтан, олардың мағлыұматлары бир-бирине қарама-қарсы хэм шалағай. Деген менен бул материаллардың арасында көпшилик бахалы мағлыұматлар да гезлеседи.

Орта Азия халқы гууралы бирқанша хабарлар кейинги дәуирлердеги грек авторларынын мийнтелеринде, Страбонның „География“сында (б. э. шекемги I әсир) Диадор Сицилийскийдин „Биб-

лиотекасында (б. э. шекемги эсир), Полибийдин „Тарихында“ хэм т. б. мийнетлерде ушырасады.

Ахемений патшаларының тау жыраларына, патша қәбирлерінде хэм әйемги Иранның пайтахты Персепольдағы сарайларда (Накш-и Рустем жазыуы, Дарий қәбиріндеги, Хамадан қаласынан 120 км аралықтағы Бехисун жазыуы хэм т. б.) ойып жазылған сына тәризли жазыулары бақалы дәреклер болып хызмет етеди. Оларда б. э. шекемги I мыңыншы жыллықтағы Орта Азияда жасаушылардың сын-сымбаты берилген.

Авестадан пайдаланыу үлкен қыйыншылық туұдырады—бул зарастрийшылардың диний текстлериниң, гимнлеринин, намазларының хэм диний режелеринин жыйнағы болып, олар хәр қыйлы дәуірде пайда болған хэм соңынан өзгерислерге ушыраған. Соған қарамасған ол Орта Азияның ертедеги тарийхын изертлеу үшін әҳмийетли тарийхий дәрек болып хызмет етеди.

1. ХОРЕЗМ. ХАЛҚЫ ХЭМ ОНЫҢ КӘСИБИ

Грек тарийхшылары ушын бул узақтағы Арал тенизине жақын Амударьяның төменги жағында жайласқан ел қандай болған? Оның ертедеги тарийхы хэм хорезмшилердин келип шығыуы жаққында көплеген легендалар дәреген. Олардың айырымлары Орта әсирлерге шекем жетип келип, Орта әсирлерде жазылған араб хэм парсы тиллеріндеги китаптар арқалы бизин күнлеримизге шекем сақланып қалған.

Географлардың есаплауы бойынша Амударьяның төменги жағындағы әйемги аллювиаль тегислигиниң майданы, хәзирги дельтаны қосып есаплағанда 4,5 млн гектарға тең. Қоныслардың, каналлардың қалдықлары түріндеги әйемги дийханшылық мәдениатының қалдықлары 2,5 млн гектарды ийелейди. Хорезм деп аталған елдің майданы шама менен усы көлемде болған. Бул атаманың мәнисин лингвистлер хәр түрли атап көрсетеди. „Қуяш ели“, „маллар ушын жақсы бекинислерге ийе ел“, „Хваро ямаса хурри халқының ели“. Хваролар, хуррилер—бул хурриглер болып Месопотамиядағы әйемги митанни мәмлекетинин халқы. Бул халық С.П. Голстовтын шамалауы бойынша хорезмшилер менен тууысқанлық байланысларға ийе болған.

Хорезм атамасының бул хәр қыйлы мәнилериниң бир-бирине уқсас емеслигине қарамастан бул елдин қандай да бир белгили хэм характерли сыпатын атап көрсетеди.

Белгили хорезмши Беруний (б. э. Х әсири) өзиниң „Өткен әуладлардан қалған естеликлер“ атлы китабында Хорезмде адамлардың қоныс басыуын Александр Македонскийден 980 жыл бұрын (б. э. шекемги 1292-ж) „Кейкаустың баласы Сиявуштың келиуі, Кейхосраудың хэм оның әуладларының патшалық етиуі“нен бұрын басланғанын жазады. Бул легенда ел тарийхының әйемги уақыттан басланатуғынын көрсетеди, оны Орта Азиядағы сиявушидлер династиясы менен байланыстырады.

Персеполь рельефлери, қудайларды аңлататуғын мусинлер сол ерте дәуірдеги хорезмдилердин бет-келбегин аңлатады. Ахемений рельефлеринде хорезмдилер хәм саклар тери қайығы менен ямаса нағысланып жийекленген шекпен хәм шапанлар, тарштан және сүйир тумсықлы аяқ кийимлер кийген түрінде көрсетилген. Басында сүйир соппашлы бас кийим, бауы алқымнан алып байланған. Усындай кийимлер кийинген хорезмдилер Султан Ұәнис таудағы Гәуир қаланы хәм Топырақ қаланы қазыу уақтында табылған кейинги живописьлик хәм скульптуралық сүүретлерде көрсетилген.

Ылайдан исленип, отқа писирилген мүсинлерге қарағанда хаяллар кен көйлек кийген, гейде белине белбау бууған, жауырынын кен жаулық жауып турған, аяғында мәси, бас кийим кийген ямаса орамал ораған. Жалаң бас, шашын қос бурым етип өрген хаяллардың мүсинлери гезлеседи. Өңир моншақ хәм билезиклер ен жақсы көрип тағылатуғын безениу затлары болған.

Ылайдан исленип отқа писирилген мүсинлерде европеоид түріндеги қыр мурынлы, домбық жүзли хәм бадам қабақлы адамлар сүүретленген. Бирақ бул мүсинлер сәл кейинги уақытларға туура келеди. Сонлықтан Хорезмнің б. э. шекемги VI—V әсирлердеги халқы Орта Азияның басқа әййемги халқы сияқлы шығыс Жер Орта тенизи расасына жатады деп шамалауға болады.

Айырым грек тарийхшылары, мәселен, Страбон, хорезмдилер Арал бойының әййемги сак-массагет қәуимлериниң союзына киреди деп көрсетеди. Бул мағлыұмат сак хәм хорезмдилердин түр-түсинин Персеполь рельефиндеги сүүретлерге уқсаслығы менен де тастыйықланады. Этникалық уқсаслық, күн кешириу жағдайлары хәм хожалық турмысының уқсаслығы қонысласуу белгилериниң де биргелки болыуына алып келген.

2. Б. Э. ШЕКЕМГИ VIII—V ӘСІРЛЕРДЕГИ СИЯСИЙ УАҚЫЯЛАР ХАҚҚЫНДА ГЕЙПАРА МАҒЛЫҰМАТЛАР

Грек дәреклери менен Авестадағы Арьяном Вайчах елин еске түсирип өтетуғын (оны айырым изертлеушилер Хорезм деп есаплайды), бир қатар мағлыұматлар тийкарында әдебиятларда „Үлкен Хорезм“ деп аталатуғын б. э. шекемги VIII—VII әсирлердеги бул үлкен бирлеспениң тарийхы қәлиплестирилип атыр.

Бул дәслепки мәмлекеглик бирлеспеге, ямаса әскерий-демократиялық конфедерацияға Хорезм бас болған деп шамаланылады. Оның территориясы Орта Азияның үлкен бөлегин, Шығыс Иранның бир бөлегин өз ишине алған. Басқаша айтқанда, илимпазлардың пикиринше „Үлкен Хорезм“ жерлери тийкарынан өз ишине Парфия, Согдиана, Хорезм, Арея (хәзирги Герат) жерлерин бириктирген Ахеменийлер сорамындағы жерлерге сәйкес келеди.

Бул бирлеспениң экономикалық орайлары археологиялық материаллардың көрсетиуи бойынша хәзирги қубла Түркменстанның

хәм Иранның Шығыс жерлери болған. Хорезмилер жауынгер ярым шаруа халық болып, өз қол астында кең территорияны бирлестирген.

Б. э. шекемги VI әсирлерге келип, Ахеменийлердің Орта Азия жерлерине атланыслары дәуиринде бул конфедерация қулаған. болыуы итимал, ямаса онын қарауындағы жерлердің бир бөлегі әйдемги күшли Бактрия бирлеспесиниң составына кирген.

Б. э. шекемги VI әсирде Ирандағы Ахеменийлер династиясының тийкарын салыушы Кир акгив басып алыушылық сиясат жүргизип, Орта Азия жерлеринин бир бөлегин жаулап алған. Шамалаулар бойынша, Хорезм де сол жерлердің ишинде болған, бирақ грек тарийхшылары бул ҳаққында тиккелей жазбайды. Хорезмниң бул мәмлекеттиң составына киргенлигине Ктесийдің Кир тәрепинен парфянларға, карманийшыларға, бактришыларға хәм Хорезмилерге сатрап тайынлағанлығы ҳаққындағы айтқанлары дәлил болады.

Геродот Кирдің массагетлер жериниң ишкерисине қарай узақ атланыслар жасағанлығын, оның ҳаял патша Томирис пенен соқлығысыуы, бул жерде оның жеңилип, қурбан болғанын айтады.

Хорезмниң сиясий аўхалы ҳаққында әдеуир анығырақ мағлыұматлар Ксеркс (б. э шекемги V әсир) патшалық еткен дәуирге туура келеди. Өзиниң басып алған жерлери ҳүрметине жаздырып қалдырған тас жазуларда, оған бағынған еллер қатарында Хорезм де атап өтиледи. Геродот Ксеркс армиясының қатарында хорезмилердің болғанлығын айтады, буны Ксеркстиң жазыулары да тастыйықлайды.

3. ХОРЕЗМ МӘМЛЕКЕТИНИҢ САҒАСЫНДА

Б. э. шекемги VI—V әсирлерде Хорезмде бекинисли қоныслар пайда болады. Солардың бири Гүзели қыр.

Гүзели қыр—хәтте, Хорезмдеги кейинги раўажланған класслық жәмийет уақтына салыстырғанда да үлкен қоныс. Ол 40 гектар жерди ийелеген хәм еки қабат қалың дийуал менен қоршалып, шахмат тәртибинде жайласқан мергенханаларға ийе. Еки дийуал аралығы бастырмалы болып, турақ жай ретинде пайдаланылған болыуы итимал. Кейинги жыллардағы изертлеулердің мағлыұматларына қарағанда, қорғанның орайлық бөлиминде ири қам гербишлерден өрилген үлкен жайлар жайласқан.

Көп ошақлары бар кең заллар үлкен қызығыушылық туудырады. Бундай заллар—“коммуналлық асханаларды“ ядқа түсирип, Гүзели қырдағы үлкен уруулық коллективлер тусында ғана болыуы мүмкин. Бундай қам гербиштен өрилген қурылыслар менен бирге 3 монумент қурылысы, мүмкин сыйынып, табыныуға арналған минар бой көтерген,

Қорған дийуалларынын қасында турақ жайлардан басқа, мыс қуйыу хәм темирден зат ислеу өндириси, перузадан моншақ ислеитуғын устаханалар, темир орақ, қола әшекейлериниң сынық-

лары, қоладан оқ жай оғының ушлығы табылған. Қорғанның орайындағы гербиштен өрилген жайлар менен қорған дийұалының қасындағы әпиұайы хәм жупыны жертөле жайлардың арасындағы көзге тасланатуғын өзгешелик, халық арасындағы социаллық қатламланыудан дәрек береди.

Солай етип, Гүзели қыр бул елдин үлкен өнерментшилик хәм культлық-сыйынұшылық хәтте сиясий-административлик орайы болған болыуы мүмкин. Бундай орайлардың болыуы общиналық коллективтиң ыдырау процесинен дәрек береди. Жергиликли халықтың турмысындағы үлкен өзгерислерди аңлататуғын басқада белгилер пайда болған. Буны тийкарынан оң жағалықта көбирек гезлесетуғын үлкен хәм узын магистраллық каналлардың мысалынан көриуге болады. Бул каналлардың узынлығы онлаған километрге созылған. Бундай каналларды қазыуды шөлкемлестириу көп санлы рабочий күшине ийе болған орайласқан властың ғана қолынан келген. Бундай рабочий күши тек куллар болыуы мүмкин. Гүзели қырдағы өнерментшилик пенен қуллар шуғылланған болыуы итимал. Сонын менен бирге экономикалық рауажланыудын нәтижесинде дийханлар хәм шарұалар мийнетиниң бөлиниуи келип шығып, еркин өнерментлер катламы ажыралып, сауданын рауажланыуына мүмкиншилик тууған. Бирақ халқының басым көпшилиги ярым отырықшы шарұалар болып қалған. Шарұашылықтың рауажланыуына, әсиресе ири қарамал өсириуге, елдин тәбийий географиялық жағдайлары, каналлар менен бирге, тәбийий салалардың жерлерди суұландырыуы қолайлы жағдайлар жасаған. Көшпелилер хәм ярым отырықшылар ортасында жақсы жайлау ушын гүрес, отырықшы дийхан хожалығының рауажланыуы суұғарыу системаларын көшпелилер топылысынан қорғауы тийис болған күшли орайласқан власты талап етти. Солай етип, б. э. шекемги VI—V әсирлерде Хорезмде мәмлекет қәлиплесе баслады. Ахемений патшаларының елди жаулап алыуы елдин ишки рауажланыуына тәсир жасады. Сыртқы душпанлардың басып алыуы хәм тонауы, Хорезмниң мийнеткеш халқына қосымша үлкен ауырманлық болды. Сонын менен бирге Хорезмде кен ирригациялық қурылыслар жүргизилген.

Дәрьяның шығыс тәрәпинде усы дәўирге тийисли үлкен канал Даўданнан кубла тәрәпте Ахемений сатрапларының резиденциясы болған Қалалы қыр деген қорған қаладан узақ емес жерде басланған Ахеменийлер Иранында бул дәўирде хожалық турмысында қул мийнети кең қолланылған. Қулларды аңлататуғын терминлер Бахистун жазыуында, Персеполь архивинде ушырасады. Ахеменийлер тәрәпинен Орта Азияның жаулап алыныуы бул жерде қул ийелеушлик эксплуатациясын күшейтти хәм қуллардың саны өсти.

Ахеменийлер жаулап алған жерлериндеги халықлардың бир бөлимин қулларға айналдыруу практикасын ен жайдырды, оларды басқа жерлерге көширип, жана елатлар дүзген. Бундай көшириулер Орта Азия жерлеринде де болғаны анық. Хорезмниң үлкен

Ахемений империясының составына кириуі сауда хәм мәдений байланыслардың күшейуіне, өнерментшиликтин өсиуіне, экономиканың көтерілиуіне алып келген.

Алдыңғы Шығыс еллериниң ески мәдениятының тәсири менен б. э. шекемги V әсирде Хорезмде үлкен ауыл усадьбалары пайда болып, олар парсы сатраплары хәм Хорезм администрациясы тәрәпинен қурылады. Олардың бири Дингильдж деген жерде табылған. Бул жайдың көлеми 43 × 25 м болып, коридордың еки тәрәпинде хәртүрли көлемдеги хәм түрли мақсетлерге арналған 17 бөлме бар. Бунда хәртүрли өндирис пенен шуғылланыу ушын мәселен перуза сақыйналарын ислеу ушын қурылған жай 2 метр қалыңлықтағы гербиш пақса менен қоршалған. Усадьба территориясында терен етип қазылған дүзиу мүйешли қауыз ашылған.

Әмудәрьяның шеп тәрәпиндеги ортасындағы төбеликте сарайы бар Қалалы қыр қорғаны бирқанша қызығыушылық туудырады. Сарай заллары қурылысының көриниси Ахеменийлер өз пайтахты Персеполь қаласының үлгисин бул қаланың қурылысында да пайдаланғанын анық көрсетеди.

Әйемги парсы сарайларының композициялық үлгилери, соның ишинде, Ксеркс сарайы, өзине алдыңғы шығыс еллериниң дәстүрлерин қабыл етип, Арал бойларындағы қурылысларға үлги етип алынғанын атап өтиу керек. Бундай уқсаслықлар б. э. шекемги IV әсирлерде апасиаклардың жеринде салынған Бабишмолладағы „үлкен жайда“ хәм Хорезмнің жерлеринде гезлестуғын басқа жайларда ушырасады. Солай етип, б. э. шекемги VI—V әсирлерде Әмудәрьяның төменги жағында жасайшы халық бурынғы дәуирлерге қарағанда өз тарийхының жана басқышына өтеди. Қалаға уқсас орайлардың үлкен қаңалардың, қам гербиштен хәм пақсадан салынған Гүзели қырдың үлкен қорған дийуаллары, гербиштен өрилген жайлар, культ жайлары, булардың бәри Хорезм халқының класслық жәмийетке өтиуінен дәрек береди.

4. ХОРЕЗМНИҢ АХЕМЕНИЙЛЕР ҮСТЕМЛИГИНЕН АЗАТ БОЛУҒЫ ХӘМ ОНЫҢ ҒӘРЕЗСИЗ МӘМЛЕКЕТИНИҢ ГҮЛЛЕНИУІ. Б. Э. ШЕКЕМГИ IV—III ӘСІРЛЕР

Б. э. шекемги IV әсирдің екінши ярымында Ахеменийлер державасы Александр Македонский басшылық еткен грек әскерлериниң соққысы нәтижесинде қулады. Александр Вавилонды, Сузаны, Персепольды, Пасарганданы хәм Ахемений патшаларының гэзийнелерин жаулап алып, Орта Азия жерлерин изли-изинен жаулап алыуға киристи. Тез арада ол Орта Азия жерлерин империясының составына қосып алды. Хорезм бул уақыялардан шетте турды. Хорезм арқа тәрәпке қарай созылған үлкен территорияны бирлестирген күшли мәмлекет болған. Греклер Хорезм менен тынышлық орнатыуға умтылып, антимакедониялық хәрекетлер күшейип кетпесин деп қәуәтерленип, өз тылын беккемлемекши болды. Хорезмге согдиялылардың ири көтерілисиниң басшысы Спитаменниң қашып барыуы да ешейин емес еди.

Археологиялық изертлеулердің нәтижесінде б. э. шекемгі IV—III ғасырларда Хорезмнің өзінде тән өзгешелікке ийе, Орта Азияның басқа жерлеріндегі уса дәуірлердегі мәдениеттер менен айтарлықтай байланысы болмаған оғада айқын мәдениетті гүлленген. Оның бундай көтерілуіне еле архаик дәуірде-ақ тийкасалынып, бәрінен де бурын ирригациялық техниканың өсіуі, ердің экономикасының рауажланыуы себеп болды. Жаңа каналлар қурылады, сууғару тараулары жетиліседі, олардың тарауы кеңейіп, сууғарылып егилетуғын жерлер көбейеді.

Қала турмысы рауажланады. Егер Гүзели қыр архаик дәуірдегі Хорезмдегі сийрек гезлесетуғын қоныс болған болса, енді елдегі халықтың әдеуір бөлегі қала типіндегі бекинислерде жасай баслайды.

Б. э. шекемгі IV—III ғасырлардағы Хорезмдегі киши-гирим қаланың қандай болғанын Жанбас қала мысалынан көріуге болады. Бул қала барлығы болып 3,5 га майданды ийелейді. Ол үлкен гербишлерден өрилген екі бийик пақса менен қоршалған, бул пақсалардың ені 5 м, бийиклигі 8—9 м. Қос дийуалдын ишінде екі қабатлы атқышлар галереясы болып, төменгі қабат шебер исленген, төбеси бастырылған гүмбез болған, Минарлардың хызметін хәртүрлі бағыттағы текшелерге орнатылған мерген жайлар атқарған. Екі қатар орнатылған мерген жайлар қаланы беккем қорғауға мүмкиншилик берген, кирер ауыздан орайлық көше басланып, ол көп санлы майда көшелерге тарамланды. Орайлық көшенин бойында көп санлы турақ жай бөлмелери болып, олардың саны 200 ге жетеді. Алдын ала есаплауларға қарағанда бундай кварталда 1000 га жақын адам жасауы мүмкин болған. Көше үлкен жайға барып тақалып, оның бир залында арнаулы гербиш текшеде өшпейтуғын от жанып турған. Бул жай „от храмы“ болып, онда қала халқының жыйналыслары болған хәм сыйынуу дәстүрлери өткерілген.

Қала турмысының рауажланыуы менен өнерментшилик бираз өскен. Б. э шекемгі IV—II ғасырларға тийисли ыдыслар сулуу безелиуі, формасының жетиліскенлигі, бояулы нағыслар көп уақыт өтсе де сақланыуы менен адамды таң қалдырады.

Ыдыслар көбинесе үлкен хәм дөнгелек печьлерде писирілген. Үлкен гүлалшылық устаханалары Хорезмнің бирқанша жерлерінде ашылған, олардың бирқаншалары көплеген районларды тәминлеген, (Мәселен, Шермен жап бойындағы Гәур қала дөгерегиндегі устахана). Биргелкили ыдыслардың ауыл хәм қала халқының арасында тендей таралуы бул устаханалардың өз затлары менен қала хәм ауыл халқын толық тәмийинлегенлигин көрсетеді.

Көркем гүлалшылық, ылайдан исленген мүсинлер, тастан хәм қоладан исленген безениу затлары, тас хәм ылайдан исленген мөрлер, бул дәуірдегі Хорезм өнерментшилигинин жоқары дәрежеде болғанлығынан дәрек береді.

Б. э. шекемгі IV—III ғасырларда ауыллық орынларда хәртүрлі турақ жайлар қурылған, булар сол дәуірдегі ауыллық жәмий-

еттин курылысы ҳам жер ийелеушиликтиң формалары ҳаққында пикир жүргизийге тийкар болады. Олардын кең таралғанлары шеп жағадағы Көнерли қала типиндеги көп бөлмели жайлар болып есапланады, Бунда үлкен семья коллективлери өзлериниң туўысқанлық байланыслары менен жасаған деп шамалаўға болады. Олар менен бирге, бундай коллективлерден бөлинип шыққан онша көп болмаған семья ячейкалары да болған, олар тығыз группа болып жасаған (Қорғасын қала қонысы.) Бул дәуирде пайда болған, хәр мүйешинде минарлары бар хәўлилер үлкен қызығыўшылық туўдырады. Шермен жап бойында усындай хәўли болған. Оның этирапында кишкене ылай дийўал менен қоршалған аўыл болған. Бундай бекинисли хәўлилер бай жер ийелериниң отырған жери болғанлығына ҳешқандай гүман жоқ.

Б. э. шекемги IV—V әсирлердеги Хорезмде жер ийелеу хәм эксплуатация формалары жазба мағлыўматлардың жоқлығына байланыслы бизге мәлим емес.

Бирақ, кең көлемдеги патша хәм храм (ширкеу) жерлериниң болғанлығы сөзсиз. Бундай кең көлемдеги храм жерлери Қой қырылған қалада айрықша көзге түсип турады. Храм хожалығы әйемги Шығыс еллеринде жер ийелеушиликтиң кең тарқалған-формасы болғанлығы мәлим. Орта Азияда әйемги бөлеги қәлип-лескен Авестада айырым категориядағы дин ийелери-дуўаханлардың б. э. шекемги VIII—VII әсирлерде жерлери болғанлығы туўралы мағлыўмат бар. Эллинизм дәуиринде, ири қул ийелеушилик храм хожалықлары Киши Азияда, Месопотамияда хәм т. б. жерлерде болған. Гөне Ниса деген жердеги (Қубла Түркменстан) архивтиң табылыўы менен б. э. шекемги I әсирлердеги Парфияда ширкеу хәм патшалық хожалықларының болғанлығы мәлим болды.

Хорезмдеги жер ийелеушиликтиң бундай түрлери менен бирге, басқа шығыс еллериндегидей жеке меншик жерлер де, мәселен, айырым бай ақсүйек тухымлардың жерлери де болыўы итимал. Дасткирт деп аталатуғын үлкен хожалық жүзлеген қулардың жәрдеми менен жүргизилген, ири жеке хожалықлар кейинги әсирлерде әйемги Шығыста Иранда, Месопотамияда болған. Бирақ Хорезмде дийханшылықта хәм аўыл хожалығының раўажланыўында уруўлық қалдықлар үлкен роль атқарған. Жай жәмәәт ағзалары елдиң тийкарғы халық массасын қураған.

Бул дәуирде Хорезмде қулшылық қатнасықлардың күшли раўажланыўы ҳаққында пикир жүргизий қыйын. Бирақ үй қуларарының, айырым дасткиртлик имениелердиң болыўы мүмкин. Бул дәуирдеги социал-экономикалық қатнасықларды түсиниўде И.М. Дьяконовтың қул ийелеушиликтиң раўажланыўында товар хожалығының роли ҳаққындағы тезиси перспективалы. Оның пикири бойынша эксплуатацияның қул ийелеушилик формалары товар хожалығы раўажланған жәмийетте раўажланған. Б. э. шекемги IV—III әсирлерде хәм оннан кейин өзиниң ақша системасының жоқлығы, ақшаның Хорезмде кейинирек пайда болыўы,

Төменги қабаты 9 бөлмели жайдан ибарат. Оның барлығы әжайып еки қабатлы гүмбезлер менен бастырылған.

Орайлық жай менен қорған дийўалы арасындағы дәслепки ўақыттағы ашық жерге кем-кемнен хожалық хәм турақжай мақсетлерине арналған жайлар салынған. С. П Толстов хәм басқада бир қатар илимпазлар бул естеликтеги айырым жайлар жерлеў дәстүрлери хәм астрономиялық бақлаўлар ушын пайдаланылған деп шамалайды. Бул жердеги айырым оссуарий хәм құдай мүсинлери, әйемги Хорезмдеги кең тарқалған Анахита хәм Сия-

Керамикалық оссуарий. Ер адам отырған қалпінде. Б. э биринши әсирлери. Қой қырылған қаланың қапталынан табылған.

вуш құдайларына сыйыныўшылық болған, деген пикирге алып келеди Илимпазлар Қой қырылған қаланың дөнгелек хәм ата-нақ сыпатында қурылыўы қуяш хәм суўға сыйыныўды аңлатады, деп болжау жүргизеди.

Бул жерде хаял хәм ер құдайларды аңлатыўшы мүсинлердин табылыўы әйемги Хорезм искусствосының әжайып естелик-

лери болып есапланады. Айырым мүсіндер сол ұақыттағы адамдардың түр-түсін, кийім-кеңешектерін, антропологиялық келбетін реалисттик түрде береді. Оссуарий—ылайдан жасалған қуты болып, оған зороастрий дәстүрі бойынша өлген адамдардың тек сүйектері салынған. Адамдардың сүйреттері салынған оссуарийлар бұл дәуірдегі көптеген ауылдық жайлардың қалдықтарында табылады. Ұрбір ашылған үйде арнаулы оссуарийлары бар бөлме болып, онда оссуарийден исленген статуялар алдында ата-бабаларға дуа оқыу дәстүрі кең таралған.

Әйемги хорезмилер сыйынған құдайлардың мүсіндері үлкен шеберлікпен жасалған. Олардың арасында Анахита құдайы, қуяш құдайын аңлатқан Митра ямаса Сиявуш бар. Б. э. шекемги IV—III ғасырлардағы хәм оннан бірқанша кейинірек дәуірдегі Хорезм искусствосы туұралы гүлал ыдыстардың сыртындағы аңшылықты, сарай турмысын, әйемги Хорезм әпсаналарынан алынған үзіндилер гүлалшылық ямаса тас мөрлердегі сүйретлеу сюжеттері сол дәуірдегі ямаса оннан бірқанша бұрынғы скиф искусствосының мотивтері менен ушласады. Құстардың ямаса суұынлардың сүйреттері көбірек гезлеседі.

Б. э. шекемги I мыныншы жыллардың орталарына тийісли арамей хәриплері тийқарындағы жазыұлардың болыуы, бұл дәуірдегі мәдениеттің жоқары дәрежеде болғанынан дәрек береді. Қой қырылған қаланы қазғанда бұл жазыуға негізленген жазба нұсқалар шыққан. Олар б. э. шекемги III ямаса II ғасырға туұра келеді. Бұл жазыұлар ыдыстардың сыртына ойып жазылған. Оның бири „Аспабарак“ ямаса „Аспабадак“ (атлы кетіп баратырған) деп оқылады.

Хорезм мәдениетінің раўажланыуына Ахемениелер мәмлекетінің көлемінде Алдыңғы Шығыс елдерінің әйемги хәм жоқары мәдениеті менен қарым-қатнас жасауы белгилі дәрежеде тәсір етті. Бұл мәдениеттің элементтерін өзлестіріу белгилі мәдениетті байланыстардың нәтижесінде жоқары дәрежелі мәдениет дүзіліуіне алып келеді. Бұл өзине тән өзгешелікке иіе мәдениеттің қәлиплесіуіне Александр Македонскийдің атланыстары нәтижесінде Хорезмнің сиясий айрымланып қалуы жағдайы тәсір жасады.

Хорезм бұл жаўлап алыушының үлкен империясының составына кирмеген Орта Азиядағы бірден-бір мәмлекет болды. Б. э. шекемги VI—V ғасырларда Маргиана, Согд хәм Бактрия менен болған мәдениетті байланыстар бузылған. Бұл жағдай Александр Македонский өлгеннен кейін де өзгермеген. Ол өлгеннен кейін тахт ушын қанлы гүрес басланып, б. э. шекемги 312-жылы талантлы әскер басы Сирияның хәкими Селевкид жеңіске ерседі. Ол дүзген үлкен империя составына Орта Азияның тийқарғы областлары (Согд, Бактрия, Маргиана, Парфия) кирген. Бирақ Хорезм бұрынғысынша ғәрезсіз болып қалған. Селевкид мәмлекеті б. э. шекемги III ғасырдың биринші ярымында белгилі дәрежеде хәлсіреген. Орта Азия халқының сырт елдері менен

күшейіп баратырған гүресинің нәтийжесінде б. э. шекемги III әсирдің ортасында еки ғәрезсиз мәмлекет Грек-Бактрия хәм Парфия мәмлекети пайда болады. Грек-Бактрия мәмлекетинин басшысы болып, Бактриядағы грек македон басшыларының уәкили Диодог өзін патша деп дағазалады хәм ақша шығара баслады.

Парфия мәмлекетинин пайда болуында шығыс Каспий бойларында көшип жүриуши әййемги дах урууы үлкен роль ойнады. Дахлардың көсеми—Аршак, Аршакийлер династиясының негизин салды. Бул династияның күши әсиресе Митридат I (б. э. шекемги 173-158-ж. ж.) уақтында айрықша өсти. Бул патша Грек-Бактриядан Маргиананы басып алды хәм сол дәуірдеги халық аралық сиясатта үлкен салмаққа ийе болған күшли мәмлекет дүзген. Бундай қоңсылық Хорезм мәдениятының б. э. шешемги IV—III әсирлердеги хәм оннан кейинги дәуірлердеги қәлипlesiуине тәсирин тийгизбей қоймады. Бирақ, Хорезм менен әййемги Парфияның қарым-қатнасының характери еле жетерли изертленбеген.

Биз көрип отырған грек атланыслары тусында Орта Азияның қубла районларынан бөлшекленген Хорезмнің Қубла Урал бойлары, төменги Волга бойы хәм Кавказ бенен сауда байланыслары рауажланды. Оған Қара теңиз хәм Кавказ бойларынан алып келинген моншақлардың пайда болуы б. э. шекемги IV—III әсирлерде қубла Урал группасының сармат курганларында (Оренбург областы Соль—Илецк қаласының қасы) Хорезмде исленген ыдыслардың табылуы гүуалық береді.

Хорезм экспедициясының Сырдарьяда, Қазақстанның арқа-батысында жүргизген изертлеулері, С. П. Толстовқа, бул дәуірде Хорезмнің арқа районлар менен байланысы бирқанша күшейген, деп жуумақ шығаруға мүмкиншилик берди. Бул жерлердің ең ири естеликлері болған апаснақлардың қонысларының орайы Ширик-рабат хәм Бабиш молланы қазуы олардың мәдениятының әҳмийетли басқышларын хәм оның Хорезм менен байланысларын анықлады.

6. Б. Э. ШЕКЕМГИ II ӘСІРДЕГИ ОРТА АЗИЯДАҒЫ СИЯСИЙ ҰАҚИЯЛАР

Парфия хәм Грек-Бактрия мәмлекетинин дүзилиуи менен бир уақытта, Орта Азияның шегарасынан узақта, сырттан қарағанда бул жерге қатнасы болмаса да, бирақ Орта Азия халқының тәғдирінде кейин үлкен роль атқарған уақиыялар болған. Сөз Шығыс Түркстанда б. э. шекемги III әсирлерде да-юечжи хәм хуннлар деген еки қәуимлик аўқамның дүзилиуинен пайда болған этникалық араласыулар ҳаққында болып атыр Тарийхый шежирелердің мағлыұматына қарағанда б. э. шекемги II әсирлерде олар ортасында соқлығысыу болып, ол хуннлардың жениуи менен тамамланады. Үлкен юечжилер Шығыс Түркстан жеринен шығарылып, батысқа қарай кетеди. Олар Бактрияға топылады хәм

оны басып алады. Олар бул жерде Орта Азия мэмлекетин дүзеди. Бул мэмлекет тарийхий шежирелерде жазылыўынша „Дахя“ деп аталынады.

Грек авторларының мағлыўматлары бойынша Бактрия Сыр-дэрьяның аржағынан (Яксарттан) келген көшпели қәўимлер тэрепинен қыйратылған. Страбонның көрсетиўинше булар асий, паснаклар (апаснаклар), тохарлар ҳәм сакараваклер. Грек-Бактрияның күшин қыйратқан қәўимлердин қонысласқан жери Сыр-дэрья бойларындағы далаңлықлар, соның ишинле Ширик-рабат ҳәм Бабиш молла этирапындағы қоныслар болғанлықтан, Хорезмни бул ўақияларда қандайда роль ойнағаны тәэжип емес. С. П. Толстов Грек—Бактрияға қарсы қаратылған Хорезмнің актив халық аралық сиясыт жүргизгенин көрсетип өтеди.

Арал бойларының тарийхы ушын кангюй деп аталған тағы бир көшпели бирлеспениң көтерилюи белгили әҳмийетке ийе болған.

Жазба жылнамаларға муўапық буған Согд ҳәм Хорезм кирген.

Сиясий басшылық Сыр-дэрьяның орта ағысында жасаған көшпелилерге тийисли болып, ал Хорезм экономикалық жақтан раўажланған әйемги отырықшы-дийханшылық областьларының бири болған.

Б. э. шекемги II әсирдин екинши ярымы б. э. I әсири Кангюйдин ўақытша ең жоқары көтерилген дәўири болды. Жазба дәреклердин мағлыўмағы бойынша бизиң эрамыздың басларында оның тәсири арқа тәрепке Урал бойларындағы областларға, аланлар ҳәм басқа да қәўимлер жайласқан жерлерге таралады. Бул дәўирдеги ўақиялардың көриниси болып, Әмудэрьяның әйемги дельтасының Сарықамыс саласы усы ўақытқа шекем Кангадэрья ҳәм буған жақын дөңлик және бундағы қорған—Кангагыр ямаса Канга қала деп аталады. С. П. Толстовтың дәўирлерге бөлиўи бойынша Хорезм Кангюйдың әйемги Авестадағы Кангха елинин сиясий ҳәм экономикалық орайы есапланып, Хорезм тарийхындағы б. э. шекемги IV—б. э. I әсири аралығы Кангюй дәўири деп аталған.

7. ҚУШАН ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ДҮЗИЛИҰИ. ХОРЕЗМНИҢ СИЯСИЙ ХӘМ ЭКОНОМИКАЛЫҚ АҰХАЛЫ

Кушан патшалығы тарийхының дәслепки дәўири ҳаққындағы мағлыўматлар жүдә аз. Юечжи қәўимлери Бактрияны жаўлап алып, ол жерде мэмлекет дүзеди ҳәм өзиниң пайтахтын Әмудэрьяның шеп жағасына көширеди. Тез арада бул мэмлекет бес ийеликке бөлинип кетеди. Олардын ишинен кушан деген уруў көтериледи, оның ўәкили Кадфиз I барлық ийеликлерди бирлестирип, және бир қанша жерлерди бағындырып „Патшалардың патшасы, Уллы қутқарыўшы“ деген атақ алды. Оның мийрасхорлары, айрықша Канишка ўақтанда Кушан мэмлекети өзиниң

жоқары раўажланыу дәрежесине жетип, жер жүзликлік держава ролине қол созды.

Кушан патшалығының ҳәзирги Өзбекстанның хәм Тәжикстанның Қубла районлары менен бирге, арқа Хиндстанды, Афғанстанды хәм Шығыс Түркстан жерлерин өз ишине алған арқадағы шегаралары ҳаққындағы мәселе елеге шекем анықланбаған. Бирқанша изертлеушилердин пикири бойынша Согд, Маргиана хәм Хорезм Кушан патшалығының составына кирген. Алайрым изертлеушилер бул пикирге қосылмайды.

Соның менен бирге, Топырақ қаладағы хәм Аязқала-3 теги қайта қуйылмаған металл ақшалардың табылыуы хәм б. э. биринши әсирлеринен баслап, Хорезм және қоңсылас Орта Азия областьлары мәдениатының бурын сезилмеген улыўмалық белгилери Хорезмнің Кушан үстемлигин қабыл еткенлигин бийкарламайды, Бирақ, егер ол Кушан державасына бағынса да, көзоба ушын хәм ўақытша бағынған болыуы мүмкин. Бизнің эрамыздың III әсирлеринен баслап, Хорезм патшалары өз ақшаларын шығара баслайды. Елде пайдаланылған Кушан мыс ақшаларында жергиликли Сиявишу тамғалары пайда болады—бул Хорезмнің суверенитетинин даўсыз дәлили болды.

Орта Азиядағы шешиўши саўашлардан шетте болған бул шетки мәмлкетте экономика раўажланып, ирригациялық тараўлар жетилиседи хәм раўажланады. Енди үлкен каналлардың сағасы Әмударьяның өзине көшириледи. Дәрьяның шеп тәрәпиндеги көплеген айырым каналлар үлкен системаға биригип, кейин Шермен жап деп аталады.

Ун тартыу исинде дән унтағышлар менен бирге қол дигирманлар пайдаланылады. Өнерментшиликлік, соның ишинде керамикалық өнерментшиликлік кең көлемге жетеди.

Үлкен емес қоныслар кең таралған. Бул уруўлық байланыслардың аз роль ойнағанлығын дәлиллейди. Белгили жерлерде кишкене семьялар басым рольди ойнай баслайды. Үлкен жер ийелери бурынғысынша үлкен хәм бекинисли хәўлилерде үлкен семьялы жәмәә болып жасайды. Бундай хәўлилер пақсадан ямаса гербиштей әрилген күшли хәм үлкен дийўаллар менен қоршалған, гейде оларда дуўры мүйешли гүмбездер де гезлесип, олар дийхан жәмәәтларының қорған дийўалларға ийе болмаған үй-жайларының ортасында аўыл округинин орайы болған.

Усы дәўирге тийисли, Хорезмде қул мийнетинин қолланылыуы туўралы дәслепки анық мағлыўматлар бар. Сөз Топыраққала сарайындағы архивтеги документлер ҳаққында болып, ол белгисиз эраның 188-хәм 237-жыллары арасына туўра келип, изертлеушилер тәрәпинен б. э. I әсирлерине туўра келеди, деп табылды. Архив әйнемги Хорезм тилинде жазылған, бул тил бурынғы тиллердин даўамы сыпатында раўажланған, ағаш хәм териде жазылған документлер, олардың бир бөлеги халықтан салық жыйнаў мақсетинде дүзилген дизим болып есапланады. Бул документлерде үй-семья (вут) билдирилип, тек ғана ерлер, соның ишин-

де қуллар көрсетиледи. Қулларды эксплуатациялау формалары пүткиллей белгисіз, бірақ, үй қулларының болғанлығын исеним-ли түрде айтыуға болады.

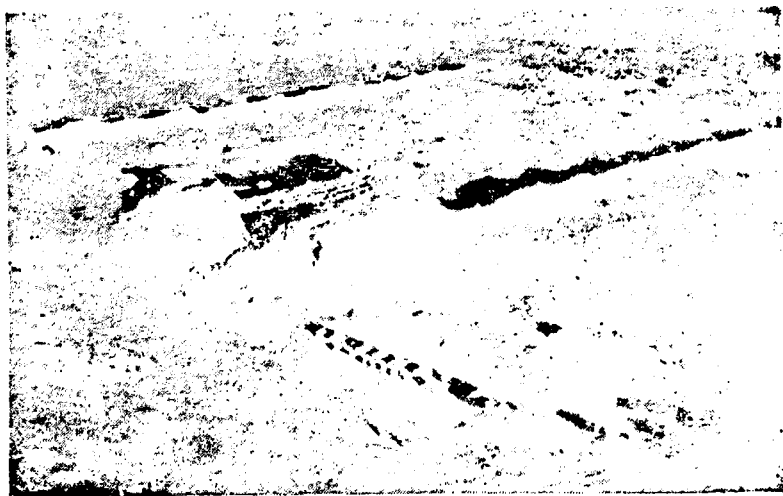
Хорезм тилинде б. э III—V әсирлерінде хунзадик „қул бала-сы“ деген терминнің сақланып қалыуы (Хун—душпан, әскерий тутқын, деген мәнисти аңлатыуы ичимал), қул күшлерин толық-тырыудын ең баслы дереклеринин бири—урис болғанлығын көр-сетеди.

Б. э. III әсирінде товар қатнасықларының жанланыуы, ең дәслеп ақша қатнасығының кеңейиуи, жоқарыда айтылғанындай-ақ, елдің хожалығында қул ийелеушилиик укладтын көтерилиуи-не жағдай жасауы керек болған.

Бул қубылыслардың барлығы қала турмысының рауажланыуына байланыслы келип шыққан. Б. э. басларында Хорезмде бирқанша бекинисли, оншелли белгили болмаған киши-гирим қала орайла-ры болған. Олардын ишиндеги қалалардан Гүлдирсин хәм Базар қала болып, олардың майданы 35 гектарға жеткен

Археологиялық изертлеулер олардын бирқаншаларының қу-рылысларында, соның ишинде аз ұақыт Хорезмнин пайтахты болған (б. э. III әсири) Топырақ қалада дурыс планластырылған қала идеясы әййемги шығыстың кен таралған жай салыу шебер-лигин, атап айтқанда Месопотамия усылы қолланылғанлығын көрсетеди. Қала майданы орайлық көше менен бөлинген хәм онда дүзиу мүйешли, тар көшели дүзиу, тығыз салынған квар-таллар жайласқан.

Топырақ қала сондай қала болып, дүзиу 4 мүйешлик 350 × × 600 м көлемине ийе.

Топырақ қала. Жоқарыдан көрниси.

Хорезм экспедициясы тәрәпинен кейинги жыллардағы қазыулар нәтижесинде адамлар жасайтуғын жаңа квартал ашылды. Ол 150 × 50 м майданды ийелеп, хәулиден, адам жасайтуғын хәм хожалық және басқа да жайлардан ибарат. Қала кварталларынын биринде оның арқа-батысындағы мүйешинде Хорезмшахлардың бәлент сарайы жайласып, ол кең гербиш дийуал менен қоршалған. Бул жерде басқа да курылыслар менен бирге от храмының үлкен жайынын қалдығы табылған.

Сарайды қазыу кейинги антик дәуириниң искусство хәм мәденият тарийхында пүткил бир дәуир ашты.

Ер адамның бас пишиниң Хәжже. Топырақ қала

Топырақ қала сарайының планировкасы, оның „патша сарайы“, от храмы, Қалалығыр қаласындағы оссуар қәбирлер, Гәурқала (Миздахкан) мазары, Хорезмилердиң әйемги құдайларының ылайдан жасалған мүсинлери б. э. бириншиә сирлеринде бурынғысынша бул жерде зороастризм хәм жергиликли диний инанымлар (Анахит құдайына табынуу, қуяш, от, аталар рухына сыйынуу) болғанлығынан гүуалық береди.

Орта Азияның кубла районларында кушанлардәуиринде буддизм кең түрде рауажланады. Ол жерде көп санда будда храмлары, монастырлар ашылған.

Оғада аз муғдарда будда белгилери Хорезмде де ушырасады, бирақ, майда образлар, түп нускаға еликленген мүсинлер арқалы көзге түседи.

Индо-будда тәсиринен тысқары Арал бойлары хәм Хорезмниң дала этираплары менен тығыз байланысы бар материаллар да ушырасады. Бул жерде ылайдан хәм хәжжеден исленген эпийайы бутлар нәзерде тутылады. Стиллик айрықшалығы бойынша олар Сырдәрәя хәм Арал бойларындағы далалардағы көшпели хәм ярым көшпели халықлардың естеликлеринде гезлесе-туғын мүсинлер. Олардың бирқаншасы б. э биринши әсирлерине туўра келип, Жети асар қонысынын қатламларынан табылған.

Бул район халқынын мәдениятына С. П. Толстовтын пикири бойынша тохарлар тийкар салған болып, дәстүрлеринин турақлылығы менен ажыралып турады. Бунда үлкен рольди шаруашылық ийелеп, дийханшылық басланғыш формада болған. Қонысларынын формасы көбинесе уруу-общиналық байланыслардын сақланғанлығынан дерек береди. Б. э. шекемги II әсирлерде бул жерде хәм пүткил қубла-шығыс Арал бойларында, соның ишинде апазиақ жерлеринде бурын қалың ел болған ауыллардын босап қанырап қалғанлығы сезиледи, Бул жағдай жергиликли халықтың қублаға қарай ығысуын, олардың б. э. шекемги II әсирлердеги ўақыяларға қатнасқанын, Грек—Бактрия пағшалығынын қулағанын аңлатады.

Екинши бөлим

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН
ФЕОДАЛИЗМ ДӘҰРИНДЕ

1 бап

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ЖЕРИНДЕГИ IV-VIII ӘСІРЛЕРДІҢ ЕСТЕЛИКЛЕРІ ХӘМ ЕРТЕ ОРТА ӘСІРЛЕРДЕГИ ХОРЕЗМ

IV—VIII әсірлерде Қарақалпақстанның хәзирги территориясының бир бөлеги жергиликли хорезмли династия тәрәпинен дүзилген хәм X әсірге дейин үстемлик сүрген Афригидлер мәмлекетине қараслы болған. Бул мәмлекет өз атамасын оған тийкар салған Афригидиң исмине байланыслы алып, бул хәққында Беруний өзиниң „Өткен әуладлардың естеликleri“ деген шығармасында еске түсирип өтеди.

Афригидлер мәмлекети Орта Азияда феодаллық қатнасықлардың жүзеге келиу, қудирегли Кушан империясының қулау хәм қыйралыу, эфталитлердиң, түрклердиң, ең соңында араблардың үстемлиги биринен соң бири алмасып турған қыян-кестенли дәуирде өмир сүрди. Көшпелилердиң атланыслары, власть ушын қанлы сауашлар этникалық составы бойынша оғада хәр қыйлы болған халықтың айырым группаларының бир-бири менен араласып кетиуине, этногенезлик процесслердиң тезлесиуине алып келди.

Хорезм өзиниң ийелеген географиялық жағдайы бойынша, өзін қоршаған Арал этираплары менен Арқа Каспий этирапларындағы қәуімлер менен тығыз байланыста болған.

Усы қоңысылық С. П. Толстовтың сөзи менен айтқанда Шығыс Европаның, Орта Азияның, Арқа-Батыс Сибирьдиң, Урал этирапларының, Шығыс хәм Орайлық Қазақстанның халықларын өз-ара байланыстырыушы түйин болған хәм бул қәуімлердиң тарийхында белгили орын тутқан. Атап айтқанда, тап усы халықлар қарақалпақлардың қәлиплесиуине тийкар болған.

Қарақалпақлардың территориясында (негизинен Төрткүл хәм Беруний районларында) хәзирги күнге дейин сақланған IV—VIII әсірлерге тийисли естеликлердиң көплеген қарабаханаларын СССР Илимлер академиясының Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы изертлеп атыр. Усы естеликлерди изертлеу нәтийжесинде алынған көплеген қызықлы материаллар ар-

қалы орта әсірлердің дәслепки дәуіріндегі Хорезмнің жазба дәреклер оғада аз сақланған Афригидлер династиясы Ұақтындағы тарийхы айтарлықтай толықтырылды.

1. ХОРЕЗМНИҢ IV-VI ӘСІРЛЕРДЕГІ ЭКОНОМИКАСЫ

IV—VI әсірлер қуллық жәмийети менен феодаллық жәмийеттин аралығы болған. Бул еки дәуірдегі халықлардың материаллық хәм рухий мәдениатындағы баслы өзгешеликлер бир-биринен айырылып турған. Усы еки әсірдің ишинде елдің хожалығында хәм қалалардағы турмыста ең әхмийетли өзгерислер болып өткен. Усы Ұақытлардың ишинде феодализмнің жүзеге келиўин тәмийин етиўши негиз пайда болған. Өндирис процесслериндегі өзгерислер хәм жетилисиўлер ҳаққындағы мағлыўматлар кем-кемнен топланып барды. Суўғарыў тараўлары жетилистирилген, каналлар тереңлестирилип, тараўлары көбейтилген. Бул жағдайлар мийнеткеш дийханлардың атызларды бурынғыдан жақсырақ суўғарыўына, жаңа жерлер өзлестирип, егислик майданын кеңейтиўине көбирек мүмкиншилик берген. Дәнди унға айландырыў усылы да бир қанша жетилистирилген. Еки тастың арасына дәнди салып, ысқылап унға айландырыўдың орнына енди еки дөнгелек тасты айландырыў арқалы ун тартыўға, яғный дигирманды қолланыўға өткен. I әсірде кишкене дигирманлардан пайдаланған болса, енди үлкен дигирманлар да қолланылған. IV—VI әсірлердегі дигирманлар ири дөнгелек таслардан қурылған. Бундай дигирманларда дән тартыў бир қанша өнимли болған. Айырым мағлыўматларға қарағанда, усы дәуірде Орта Азияның қубла районларында суў қаразлары хәм шығыр қурыла баслаған. Хәтте, V әсірге шекем-ақ селитраны төгин ретинде пайдалана баслаған. Буның барлығы аўыл хожалығында алға илгерилеушиликлер болғанынан дәрек береді, бирақ аўыл хожалығының раўажланыўы мийнет көнликпелерин хәм тәжирийбелерин жегилистириў арқалы әмелге асты.

Жазба мағлыўматлардың болмаўына байланысly елдегі феодаллық қатнастардың қәлиплесиўиниң анық жолларын толық көрсетиў қыйын, бирақ феодаллық қатнастардың раўажланыўында аўыллық жәмәтлардың қатламланыўы баслы орын тутқанлығын атап көрсетиўге болады. Бир топардағылардың қолында байлықтын топланыўы, екинши топардағылардың жарлыланыўы ири жер ийелерин—дийханларды хәм жарлыларды келтирип шығарған. Сол дәуірдегі жазба мағлыўматларда ири жар ийеси дийхан деп, ал жарлылар—кедиверлер деп аталған.

Кедиверлердин дийханлардан ғәрезлилик жағдайын толық баянлаўға жетерликтей анық мағлыўматлар жоқ, бирақ хәр қыйлы Ұақытлардың жазба дәреклерине негизлене отырып, елдің пүтkil орта әсірлик тарийхында ғәрезлиликтің усы формасы феодаллық қатнастардың тийкарғы белгиси болған, деўге мүмкиншилик береді.

Ирандағы Сасанийлер дәуіріне тийісли юрідикалық хэм басқа да жазба мағлұматларда жәмәәттиң гедейленген ағзалары өз жерлерин басқа құрғын хожалықларға сатқанлығы, ири жер ийелериниң жеке меншик жер көлеми өскенлиги, жерди ижараға беріу, сүтхоршылық хэм т. б. кең раўажланғанлығы атап көрсетиледи. IV—VI әсирлердеги Орта Азия экономикасында да усындай қубылыслар орын алыуы итимал, бирақ буны дәлиллеу ушын материаллар, әсиресе жазба документлер талап етиледи.

Ауыл жәмәәтлериниң ыдырау процеси узақ созылып, бул ондағы қолдан суўғарыуға тийкарланған хожалықтың өзине тән өзгешелигине байланыслы болды.

Елдиң экономикасындағы үлкен өсиушилик сиясий ўақыяларға да байланыслы болған. Берунийдиң атап көрсетиуине қарағанда 304—305-жыллары Хорезмдеги власть басына Африг шығып, ол өз аты менен аталған жаңа династияға тийкар салады. Беруний Афригти Ираннын жауыз патшасы Ездегерд пенен теңлестиреди. Афригдиң тусында елдеги жағдай оғада қыйынлашып, елдеги ири жер ийелери болған ақсүйеклер патшадан гәрезсиз жасауға умтылған. С. П. Толстов IV әсирдин басында Хорезмде хәр қыйлы уруу белгилерине ийе болған майда мыс тенгелердиң кең таралыуын мине усы жағдайға байланыслы болған деп көрсетеди.

Рим империясындағы қул ийелеушилик өндирис усылының ыдырауы елди толық қамтыған ауыр кризиске алып келген. Изертлеушилердиң көрсетиуине қарағанда усындай кризистиң белгилери Орта Азияда да орын алған. Қалалар төменлеген, суўғарыу тараулары менен егислик жерлердиң майданлары қысқарып кеткен. Бирақ Орта Азиядағы қул ийелеушилик Греция менен Римдегидей дәрежеге жетпегенликтен, Орта Азияда қул ийелеушилик өндирис усылынан феодаллық өндирис усылына өгиу процеси Рим империясының арқадан келген „варварлардың“ соққысынан қулағанындай болып, оғада апатлы жағдайға ийе болған жоқ. Солай болыуына қарамастан, IV—V әсирлердеги Орта Азия мәмлекетлериниң хәр қыйлы жоллар менен раўажланыу мүмкиншиликлерин есапқа ала отырып, Хорезм менен Рим империясын салыстыруу нызамлы болып табылады. Хәқыйқатында да IV—V әсирлерде Хорезмниң бурын гүлленип турған қалалары—Гөне-Ўаз, Хаңқа-қала төменлеген, усы ўақытлары Жанбас қалада тиришилик биротала жоқ болып кеткен. Хорезмниң бир ўақтындағы пайтахты Топырақ қала VI әсирде әулийешиликке айланған. Миздакхандағы Гәуир қаланың бир бөлеги өртенген.

Усы дәуирлерде елдеги егислик жерлердиң майданы әдеуір қысқарған. Он жағалықтағы Хорезмниң әйемги Келтеминар хэм Қыят каналларынан суў ишетуғын жерлеринде суўсызлықтан тиришилик жоқ болған, сондай-ақ әйемги Тазабағжап каналы алабында да (хәзирги Төрткүл, Беруний районларының жерлери) хожалықтың бир қанша төменлегени сезиледи. Шеп жағалықта-

ғы Шермен жап каналының бойларындағы егислик жерлер де қысқарып кеткен, VI ғасырларға келип Хорезмнің шеп жағалығының батыс тәрепін бір неше жүз жыллар дауамында шөлістанлыққа айланған. Ишки жағдайларға байланысты келип шыққан бундай аўхаллар сырттан басып кириўшилердің ўайраншылықтары менен бурынғыдан да бетер кескинлесип кеткен.

2. ДӘСЛЕПКИ АФРИГИДЛЕР ДӘҰРИНДЕГИ ХОРЕЗМНИҢ СЫРТҚЫ СИЯСАТ ТАРИЙХЫНДАҒЫ ҰАҚЫЯЛАР

IV—V ғасырлардағы Хорезмнің ишки турмысындағы ұақыяларда оны қоршаған көшпели хәм ярым көшпели қәўимлердин үлкен тәсири болған. Олар усы дәўирлерде отырықшы дийханшылық областларына жийи-жийи топылыслар жасап турған.

Хорезм Орта Азияның арқа шетинде жайласқан әммлекет болып, оның бир бөлими Арал этирапларындағы сахралықтың ишкерисинде орналасқанлықтан, сахра қәўимлерининн хұжимлерине биринши болып ушыраған.

IV ғасырда Ишки Монғолияның далаларынан гуннлардын ордалары көшип шыға баслаған. Дәслеп олар Аралға, сонынан Батыс Европаға шекем барып жеткен. Бул дәўир тарийхта „халықлардың уллы көшип қонысланыўы“ деп аталады. Себеби, гуннлар жол-жөнекей көплеген қәўимлерди өзлерине қосып алған хәм оларды да өзлери менен бирге алып көшкен. Хорезмнің арқасындағы кең-пайтах сахра кеңисликлерде алан қәўимлери қонысласқан. Олар сондай-ақ Каспий тенизи менен Арал тенизининн аралығындағы барлық жерлерди хәм Арал тенизининн арқашығыс тәрепиндеги территорияларды да ийелеген. Бул жерлер тарийхий дәреклерде Яньцай жылнамалары бойынша массагетлер деп аталған қәўимлердин жерлери болған, ал б. э. басларында алан қәўимлерининн келип орнасыўына байланысты Аланлар ели (Аланья) деп аталған.

IV ғасырдин орталарындағы тарийхий дәреклердин билдириўине қарағанда Судэ ели (бурынғы Яньцай областы) гуннлар тәрепинен жаўлап алынған.

Археологлар Төменги Волганың шығысындағы хәм Төменги Волга бойына жақын жерлердеги далаңлықлардан табылған қәбирлерди ашқанла, оларда өлген адамлардың сүйеклери өртеп болып жерленгенлигин анықлады. Археологлардың пикири бойынша бул гуннлардың батысқа қарап жылысыўына байланысты қалған излер болып табылады. Минусин қазан шуқырлығындағы Таштық дәўирин (б. э. шекемги I ғасыр—б. э. IV ғасыри) изертлеўшилер бул жерге монголоид халқының ағылып қелгенлигин көрсетеди.

Бул фактты да бир қатар илимпазлар гуннлардың көшип-қонысланыўларына байланыстырады.

Ишки кризистен хэлсиреген Хорезм мэмлекети көшпели хэм ярым көшпели қәўимлердин хўжимине қарсы тура алмаған хэм олардың Хорезм территориясына басып кирип, бул жерде мөкан басыўына иркиниш жасай алмаған.

Хорезмнің хэм оған қонсы Арал этираплары областьларының территорияларындағы гөристанлықлардан (некропольлардан) табылған материаллар хорезм халқының антропологиялық типиниң Хорезмнің сыртындағы қонсылас қәўимлер менен тығыз қатнасықта қәлиплескенлигин көрсетеди

Гөне-ўаз, Хаңқа-қала хэм Миздакхан қалаларының III әсирдин ақыры менен IV әсирге тийисли қатламларындағы қойымшылықлардан табылған материаллары арқалы Хорезмге усы дәўирлерде жана этникалық топарлардын келгенлиги анықланды. Қойымшылықлардан алынған бас сүйеклеринде дөнгелек деформацияның излери гезлеседи. Бул Арқа Монғолиядағы Ноин—Улы гөристанлықларынан табылған гуннлардын бас сүйеклерине усайды.

Олар европеоид типиндеги, бирақ монголоидлық белгилери басым болған аралас антропологиялық типке жатады. Б. э. I әсирлерине тийисли, Қалалығыр қаласының гөристанлығынан табылған материаллардан белгили болған Хорезмнің жергиликли халқының түр-сыпатына қарағанда, III—IV әсирлерде шығыстан көшип келген қәўимлер халқының физикалық типин кескин айырмашылыққа ийе болған.

Гөне-ўаз хэм Хаңқа қалалардың қарабаханаларынан табылған хэм илимий изертлеў арқалы анықланған жерлеў дәстүрлери айырықша өзине тән өзгешеликлери менен айырылып турады. Жерлеў орынларының планлары турақ жайға усаған хэм ортасында гербиштен өрилген төрт мүйешли ошақ орны болған. Гөрлердин дийўалларының тырнақларын жағалап хэм ортадағы ошақтын этирапында бас сүйеклеринин және майда сүйеклердин үйиншиги ушырасады, Бул сүйеклер сырттан әкелип қойылғандай сезиледи. Хаңқа қаладағы жерлеў жайынан (гөрден) ылайдан исленген, жерлеўге арналған мажа, ал Гөне Ыздағы гөрлерден хәжжеден исленген адам мүсининин қолы хэм басқа да сынықлары табылған. Хәжжеден исленген адам мүсининин бөлеклери темир оқлар арқалы (узынша темирлер менен) тутастырылған.

Айырым мүсинлер хәжжеден исленген табан-тырнақтың үстине ылайдан соғылған. Бул адам сүйеклерин жасалма түрде уқсатып салыў (имитация) болып есапланады.

Бул атап көрсетилген жерлеў дәстүрлериниң бир қатар белгилери Орта Азияда еле гезлескен жоқ, ал бир қанша уқсаслықлар Таштық дәўирине жататуғын Минусин қазан шуқырындағы ләхетлерде ушырасады.

Мәдениет байланысларға негизленип, Хорезмдеги Афригидлердин дәслепки дәўирине тийисли болған жерлеў дәстүрлерин изертлеў арқалы, сол дәўирдин этникалық байланысларының бағ-

дарын анықлауға мүмкіншилик беретугын палеонтологиялық материаллардан үйрениу үлкен қызығыушылық туудырады.

Арал этираплары—Минусин қазан шуқырлығы—Алтай бағдарындағы байланыстардың аралығында Сырдарьяның төменги жағындағы Жетиасар жеринде жасаған халықлар жайласқан болыуы итимал, бул жер „Халықлардың уллы көшип—қонысланыу“ жолы үстінде жайласып, этникалық араласыулардың аралығында болған, буны палеонтологиялық мағлыуыматлар тастыйықлайды.

Екинши тәрептен көшип келип қонысласқанлар этникалық составы жағынан хәр қыйлылыққа ийе болған деп айтыуға толық тийкар бар. Хорезм оазисинде бурыннан киятырған дийханшылық ауылларының қасынан табылған хәр қыйлы жерлеу дәстүрлеринен дәрек беретугын, көплеген қорғанлардың комплекси (Чаш төбе, Дуз қыр, Шахсенем хәм Маңғыр-қалалардың қарабаханалары қасындағы гөристанлықлар) бул пикирди тастыйықлайды.

3. ДӘСЛЕПКИ АФРИГИДЛЕР МӘДЕНИЯТЫНЫҢ ДУЗИЛИУИ

IV—V әсирлерде Хорезмнің гүлал ыдысларында үлкен өзгерислер пайда болды. Олардың құлшылық дәуириндеги Хорезмли гүлалшылардың ислеген гүлал ыдысларынан қәлиби (формасы), ылайының составы, соғылыуы хәм құрамы, ойыу-нағыслары бойынша басқаша болыуы усы дәуирлерде Хорезм халқына ата—теги жағынан жат басқа халықлардың келип қосылыуына байланыслы болған. Бундай қалың қабырғалы ыдыслар хәм олардың сыртыла көркем сызықлар менен және жабыстырып соғылған ойыу-нағыслар менен безеу усыллары Сырдарьяның құярығында, Каспий этираплары хәм Қубла Урал этирапларындағы сарматларда, Арқа Кавказдағы алаптардың ишинде кең таралған.

Бундай гүлал ыдыслардың Хорезм жерине келип араласыуы хорезмлилерден бөтен халықлардың ел ишине келиуине байланыслы болған.

Усы уақытлардағы ауыллық турақ-жайлардың хәм меканжурт қоныслардың көрки де кескин өзгериске ушыраған. Турақ-жайлардың майданы да айтарлықтай үлкейген. Үлкен хәулилер менен сарайлар пайда болған. Бир жайдың ишинде үлкен өжире (зал) хәм соған қусаған хәр қыйлы итияжлар ушын арналған ишки өжирелери болған. Бундай үлкен турақ-жайлар өзиниң көриниси бойынша қорғанларға усаған. IV әсирде хәм V әсирдің ахырында усы үлкен жайлардың сыртына бекинислер салына баслаған. Айырым жайларды бир, хәттеки еки қатар дийуал менен қоршаған. Жекке-сийрек қорғанларда минаралар да ушырасып отырған. Дәрүезаларды жүдә беккемлеген. Бундай мекан-журт қоныслар-

ға Жекке-Парсандағы № 5 қоныс жай хәм Бүркит қала оазисиндеги турақжай үйлері менен бирге Қиши Қабат қаладағы қорған-жайлар киреди.

IV—V әсирлерде өз алдына бекинисли қоныслардың пайда болыуы аўыллық жәмәәтлардың класслық қатламланыуынан дәрек береди хәм олар Орта Азияның барлық территориясында ушырасады. Оларды қазып-изертлеу жұмысыенди ғана басланып атыр. Солай болса да, бизге белгили болған сол замандағы согдианалық хәм ферғаналық аўыллық имарат-жай қурылысларынан хорезмдилердің имарат—жай қурылыслары бир қанша өзгешеленип туратуғынын атап өтиуге болады.

Үлкен хожалықлардың өсип-өнип, кем-кемнан көбейиуи, бир неше тууысқанлардың бир үлкен хожалыққа биригиуи, хожалықлардың ирилениуине алып келген. Жаңа этникалық группалардың келиуи, елдің ишиндеги социал-этникалық қатнасықлардың өсиуи хәм басқа да себеплердің тәсири аўыллардағы турақ-жайлардың көркине өзгерислер енгизген.

Солай етип IV—V әсирлерде құлшылық дәуириндеги Хорезм мәдениатынан кескин айырмашылыққа ийе болған жаңа мәдениат қәлиплесе баслаған.

Усы дәуирдеги Хорезмнің, өзін қоршаған қәуимлер менен өз-ара қатнасықларын билдиретуғын хәм бул қатнасықлардың елдің тарийхында үлкен орын тутқанлығын көсететуғын тарийхый естеликлерге Барақ там (IV—V әсир) қонысы хәм Узбойдың бойындағы Игда (IV әсир) қорғаны киреди. Бул естеликлерден табылған затлар үлкен илимий қызығыушылық туудырады.

Барақ там. Сарайдың улыума көринеи

Барақ там қонысы Қарақалпақстанның Тахта көпір районында жайласқан. Ол бір қабат етип салынған, пақсалары ылайдан салынған, хәр жайында үш-төрт өжиреси бар, бөлек-бөлек онлаған жайлардан ибарат. Жайлардың ортасындағы үлкен үш имарат—жайдың қулаған қалдықтары хәзирге шекем сақланған. Онда өзине тән болған архитектурасы менен басқа орта әсирлик естеликлерден айырылып туратуғын гербиштен салынған ири имарат—жайлар қурылысының изи бар. Ең үлкени Барақ там-1 деп аталады. Ол еки қабатлы бийик етип салынған. Бул жайдың екінши қабатының көпшилик бөлегин үлкен салтанатлар өткереуғын кен өжире алып турған. Оған тик өрилген баспалдақ (пандус) арқалы шығатуғын болған. Усы үлкен өжирениң пәтигин ортасынан өз—ара жалғасып өтетуғын, қам гербиштен өрилген еки гүмбез тиреп турған. Дийуалларға бир-бирине қарама-қарсы салынған гүмбезли текшелер соғылған. Олар өжире пақсаларының ишке қарап ийилген жерлериндеги өжиренин үш тәрәпинен дөнгелек болып шығып турған кен гербиш сыпаларға орнатылған. Дийуаллардағы еле кетпеген тамғаларға хәм хәрқыйлы нағыслардын излерине қарағанда бул жайлар хәрқыйлы реңли нағыслар менен безелген. Өжиренин ортасында құрбанлық шалыу орнына арналған гербиштен өрилген түбелдирик бийик шығып тур.

Оның үстинде диний дәстүрлер орынланған ўақытта от жанып турған. Бул дәстүрдин мазмуны, не ушын исленгенлиги еле бизге белгисиз.

Төменги биринши қабатында кирер аўыз кен бөлме болған, оннан хәр қыйлы бағдарға гүмбез тәризли есиклер ашылған, олар узынына кеткен гүмбез тәризли өжирелерге алып барады.

Жайдың архитектурасын анализлеп қаралғанда Барақ там-1 ди салыўда Хорезмниң хәм хәтте Орта Азияның алыстағы районларының да тәжирийбелери қолланылғанлығы белгили болады. Жайдағы бир қатар конструктивлик хәм декоративлик усылар жайдың архитектурасына тек өзине тән болған тәбийийлик берип турған. Бул Орта Азияның хәр қыйлы архитектуралық мектеплеринин тәжирийбелерин шеберлик пенен пайдаланыўдын үлгисин көрсетеди. Жай бай шарўа адамның буйыртпасы бойынша салынған. Оның талғамы—жайдың бастырылыўында еске алынған. Үлкен өжиренин бастырылыўы қара үйди еске түсиреди.

Бул жайлар тийкаргы кәсиби мал шарўашылығы болған, ярым көшпели шарўа халықлардан қалған. Олардын жайларының хәр қыйлылығына қарап бул халықлардың жәмийетлик турмысында көскин социаллық дифференцияланыў басланғанлығын көремиз.

Усы айтылған сахрадағы халықлардың мәдениаты хәр қыйлы соны ишинде, биринши гезекте Хорезм мәдениаты тәсиринде қәлиплескен. Екинши тәрәптен, Хорезм менен Барақ там мәдениатындағы сыбайласлық, Барақ там хәм соған уқсаған қоңы.

сылас қоныстардағы қәуімлердің Хорезм гарийхында хәм афригидлер мәдениятында үлкен орын тутқан деп атап көрсетіуге мүмкиншилик береді.

Барақ там менен Игда қорғанын хәзирги илимпаз археологлар хионитлер бас болған қәуімлердин бирлеспесинен қалған естеликлер деп тастыйықлайды. Бир қатар изертлеушилер хионитлерди Арал этирәпларын жайлаған сармат-массагет халықлары қәуімлеринин хәм ол қәуімлерге араласқан гуннлардын әуладлары деп есаплайды. IV—V әсирлерде Орта Азияда ен жайған сиясий ўақыяларда хионитлер әхмийетли орын тутты.

IV әсирдеги хионит—сасанид урыслары ўақтында Узбойдын орта бойындағы тик жарлы таслықтағы арнанын бойына Игда қала қорғанының салыныўы итимал. Бул қала Хорезм қурылысшылары өнеринин күшли тәсири менен салынған. Қорған жонылған хәк тас тахташалардан өрилген хәм туўры емес гөрт мүйешли етип салынған. Дийуаллары төрт мүйешли минарлар менен бекемленген. Оннан табылған гүлал ыдыслардын қалдықлары, ыдысларға салынған нағыслар сол дәуирге тийисли Хорезм хәм Хорасаннын өнерментшилигинен шыққан ыдысларға бир қанша уқсайды.

Византиялылардын, армянлардын хәм сириялылардын қалдырған жазба дәреклеринде Әмудәрьянын шеп жағалаўлары көп ўақыгларға дейин Иранды басқарған Сасанийлердин хионит қәуімлерине қарсы урысларынын сауаш майданы болған деп көрсетилген. Соның менен бирге бул урыслардын дәслепки ўақытларында Хорезм менен Аралдың арқа-шығыс этирапларындағы халықлардын бир бөлеги белгили дәрежеде усы урысларға тартылған.

4. ЭФТАЛИТЛЕР МӘМЛӘКЕТИ

V әсирдин орталарында Орта Азияның сиясий турмысындағы жетекшилик орын хионитлерден эфталитлерге өткен. Эфталитлердин мәмлекети Каспий теңизинен баслап, Арқа Хиндстан менен Шығыс Түркстанға дейинги жерлерди ийелеген хәм VI әсирдин ортасына дейин жасап келген. Орта Азия жерлерин ийелеу ушын болған урысларда эфталитлер парсыларды жеңген хәм бурын Иранға қараслы болған бир қатар областьларды жаулап алған, сасанийлерди салық төлеп отырыўға мәжбүр еткен. V әсирдин ортасында олар Арқа Хиндстанды бағындырған хәм усы әсирдин ахырында Шығыс Түркстанды ийелеген.

Жаңадан келген жаулап алыўшылардын пайтахтының қайсы жерде болғанлығы еле белгисиз: бир топар илимпазлар оны Балхта болған десе, екіншилери Пайкендте болған, дейди, ал үшіншилери Бадахшанда болған деп тастыйықлайды.

Қытай, византиялы, армян, араб хәм сириялы авторлардын шығармаларынан бизге шекем келип жеткен қысқа үзинди мағлыұматларда эфталитлер:—е—да, идань, эфталитлер, тетальлер,

хайгальлер, абделлер деген хәр қыйлы атамалар менен аталған. Усы мағлыұматларға сүйенип, эфталитлердин турмысында әйемги общиналық жәмийет қатнасықларының ески белгилери күшли сақланған, деп жуўмақ шығарыўға болады. Мысалы, көп ҳаял алыўшылық (полиандрия) хәм әйем заманлардан мийрас болып қалған — көсемди ямаса атақлы, ақсүйек „ҳасылзадаларды“ тири ўақтында көп адам болып қоршап, оны жерлейтуғын ләхәтине дейин апарып қайтыў дәстүри хәм т. б. оғада гөнерген дәстүрлер эфталитлердин жәмийетлик турмысында еле күшли сақланған. Солайда, әйемги дәстүрлердин сақланыўына қарамастан, эфталитлер жәмийети өзиниң мәмлекетлик басқарыўына ийе болыў басқышына өтиў дәуиринде болған. Өткендеги шежирешилердин мағлыұматлары бойынша ол дәўирде эфталитлерде социаллық қатламланыў толық болған.

Эфталитлердин кимлер болғанлығы, олардың Орта Азияға қайсы тәрпетеи келгенлиги ҳаққындағы мәселелер еле тартыслы болып қалып отыр. Бул ҳаққындағы материаллар оғада аз хәм олар бир-бирине оғада қарама-қарсы болыўы себепли мәселени шешиўди күтә қыйынластырады.

Бул мәселе бойынша әйемги батыстың тарийхшыларында да бир пикирге келетуғын мағлыұматлар болмаған. Ҳәзирги әдебиятларда да бул қәўимлердин келип шығыўы туўралы бирин-бири бийкарлайтуғын мағлыұматлар бар: биреўлеринде эфталитлер—бул әйемги иранлылар, деп аталса, басқаларында гунн—түрк қәўимлери деп есапланады. Ең соңғы теориялық пикирлердин биреўи бойынша (Еноки, Л. Н. Гумилев) эфталитлер—Бадахшаннан келген иран тилинде сөйлейтуғын таўлы қәўимлер. Совет илимпазларының (С. П. Толстов) пикири бойынша, эфталитлер—жергиликли Орта Азия қәўимлеринен есапланып, хионитлерге туўысқан, әйемги массагетлердин әўладлары болған хәм гуннлар менен аз ғана араласқанлықтан „ақ гуннлар“ деп аталған. С. П. Толстовтың пикиринше эфталитлер ҳәрекетиниң дәслепки дәуиринде эфталитлер менен Хорезм байланыста болған. Усы жерден олар кублаға қарай жылысқан.

Эфталитлер мәмлекети оның шегараларында пайда болған түрклер менен сасанийлер әскерлериниң бирликтеги топылысы нәтийжесинде VI әсирдин орталарында (563 хәм 567-жыллар аралығында) қулаған.

5. ОРТА АЗИЯНЫ ТҮРКЛЕРДИҢ ЖАҰЛАП АЛЫҰЫ. ТҮРКЛЕР ХӘМ ХОРЕЗМ

Түрклер—этникалық жақтан хәр қыйлы болған хәм социаллық-экономикалық раўажланыўы хәр түрли дәрежеде болған, тархунлар деп аталған әскерий ақсүйеклер тәрәпинен басқарылатуғын қәўимлердин аўқамы. Тархун деген сөзден „түрк“ деген атама келип шыққан, деп шамаланады.

Түрк қәўимлери Орайлық Азияда жуань-жуаньларға бағынышлы болған. VI әсирдин ортасында түрк қәўимлери бирлесип,

жуань-жуаньларды қыйратқан хэм Орайлық Азияда күшли түрк мэмлекетин дүзген. Түрклерди бирлестириу хәрекетинде Алтай қәуимлери баслы орын тутқан.

Бул мэмлекеттиң батыс бөлегиндеги қәуимлердиң бирлеспесин басқарған қаған Тумынь хэм оның иниси Истеми болған. Қағанатлықтың басында қаған Тумынь турған. Ол иниси Истеми менен екеуи Орта Азия областъяларын қағанатқа бағындырып қосып алған. Түрклер Орта Азияны жаўлап алғаннан кейин, олардың ийелеген жерлери менен иранлылардың қол астында қалған жерлерди айырып турыўшы шегара Әмудәрья болып қалған.

Қағанатлықтағы социаллық қатнасықлар эфталитлер империясына қарағанда бир қанша жоқары басқышқа көтерилген. Түрк көшпелилеринен шыққан ақ сүйеклер хэм атақлы адамлар менен қулардың хэм ғәрезли адамлардың арасындағы қарама-қарсылықлар күшейе баслаған. Бул түрклер арасындағы феодалласу процесиниң көриниси еди.

VI әсирдиң ақырында түрклерди басқарған Қара Шуриң Иранға қарсы атланыс баслаған, бирақ иран әскер басысы Бахрам Шубин тәрәпинен қыйратылған. Усы жеңилистен кейин қағанат, бир-биринен ғәрезсиз болған батыс хэм шығыс бөлим болып екиге бөлінген. Қағанатлықтың батыс бөлеги VII әсир даўамында еки мәртебе аз ўақытқа болса да гүлленип, көтерилген. Ал, VII әсирдиң ақырында, узақ даўам еткен, қасарысқан урыслардан кейин қағанатлықтың бурынғы территориясын араблар ийелеген. Бирақ, араблардың Орта Азия областъяларының шегараларына келе баслаған ўақтында қағанатлықтың батыс бөлеги түрк қағанатлығының системасынан шығып кеткен еди.

Түрклердиң жаўлап алыўы Орта Азия мэмлекетлериниң иш-ки экономикалық раўажланыўына айтарлықтай тәсир жасай алмаған. Түрклер тек бағындырған областъяларының халықларынан салық жыйнаў менен ғана шекленген, сонлықтан да өз-ара қатнасықлар хэм байланыслар сол тийкарда ғана шекленген, сонлықтан да өз-ара қатнасықлар хэм байланыслар сол тийкарда ғана жүргизилген. Түрклер Орта Азия саўдасын кеңейтиў арқалы пайда алыўға умтылған хэм әсиресе жипек саўдасын кеңейткен. Бул мәселеде түрклер жергиликли ақ сүйеклердиң планын қуўатлаған. Гейпара ўақытлары олар Иран менен де өз-ара қатнасықларды жақсылаўға умтылған. Бирақ, бул хәрекети табыслы болмағанлықтан, Иранның дәлдалшылығына қарамастан Византия менен тиккелей саўда байланысларын орнатыў ушын бир қатар елшилер жиберген.

Қағанатлыққа Хорезмниң қандай қатнаста болғаны пүткиллей белгисиз, бирақ, Хорезм Орта Азияның басқа мэмлекетлерине салыстырғанда қағанатлық пенен айрықша қатнасықта болған деген шамалаўлар бар. Буны бир қатар мағлыўматлардан көриўге болады. Түрк қағаны Дизавулға Византия елшиси болып келген Замархтың саяхаты ҳақында Менандрдың жазған белгили әңгимеси бар. Орта Азия мэмлекетлериниң патшалары елши Замарх-

тын Византияға қайтарында оның қасына өз елшілерін қосып жибергиси келеди, бірақ Дизавул олардың барлығына да қарсы болады хәм рухсат етпейди, ал тек холиатлар елинен ғана елші жиберіўге рухсат етеди. Бир қатар изертлеушілер холиатлардың ели—Хорезм еди, деп көрсетеди.

Иранға қарсы түрклердің атланысы ўақтында Византия елшіси Замархтың, қаған Дизавулдың қәлеуи бойынша Хорезмде болыўы да дыққат аўдарарлық ўақыя. Түрклер менен хорезмдилердин өз-ара қатнасықларын тағыда конкретлестиріў хәзирше мүмкин емес, себеби Хорезмнин VI әсирге тийисли археологиялық естеликлериниң ишинде жақсы үйренілген хәм ўақты анықланған қатламлары еле жоқ. Арал этирапларына келгеннен кейин түрклердин бир бөлеги бул жерде мекан басады. Араб тарийхшысы Табарий Каспий теңизинин қубла-шығыс этирапларына иран шахлары салған қорғаныў бекинислерин тәриплеп жазып қалдырған хәм сонын ишинде түрклер Хорезм арқалы жүрип, Гүргенге дейин барады деп көрсетілген.

Орта Азияның басқа жерлериндеги халықлар сыяқлы Арал этирапы халықларынын да түрклер менен сыбайлас араласып жасағаны бул жерлердеги этногенетикалық процесслерге тәсирин тийгизген. Бул жағдай жергиликли халықлардың тил қатнастарынын түрклесіўне, түр-сыпатынын антропологиялық типиниң монголласыўына себепши болған. Деген менен бул ўақытлары бундай араласыў менен өзгерислердин көлеми жүдә айтарлықтай болмаған, себеби, арқа Хорезмде жерленген адамларды краниологиялық жақтан изертлегенде, илимпазлар III әсирдеги халықтың типинен VI—VIII әсирлердеги халықлардың типиниң жүдә үлкен айырмашылыққа ийе болмағанлығын анықлады.

6. АРАБЛАРДЫҢ ШАБЫУЫЛЫ

VII әсирдин орталарында Орта Азияда араблар пайда болған ўақытта Хорезм бир қатар кишигирим ғәрәзсиз ийеликлерге бөлінген еди. Олардың хәр бири қаладан хәм оның этирапындағы аўыллардан ибарат болып, бир-биринен ғәрәзсиз жасаған.

Хорезмде бул ўақытлары өз-ара урыслар менен жәнжеллер орын алды. Мәмлекет аўыллық ўалаятлардың бирлеспесинен құралған. Аўылларға ири жер ийелери—дийханлар хәм князьлар басшылық еткен. Буны Табарий (IX—X әсирлер) еске түсиреди. Бир қатар изертлеушілердин пикири бойынша бул майда князьлар Қыят қаласындағы хорезмшахлардың жоқарғы хәкимлигин писент етпеген. Мәмлекеттин айырым бөлимлериниң өз алдына ғәрәзсиз больў мақсети анық сезилип турды. Мысалы, Табарий Хамджерд патшасынын Хорезмге мудамы топылыс жасап, хорезмшахты тынышсыздандырғанын айтады. Хамджерд деген қала ямаса область болыўы итимал. Бул жер С. П. Толстовтың пикири бойынша төменги Хорезмде болған.

Хорезмге араблардың дәслепки атланыслары онша табыслы болмаған. 649-жылы араб әскер басысы Ал-Ахнаб Хорезмнің пайтахтын жаулап ала алмағанлықтан Балх қаласына кейін қайтқан. Екінші бір әскер басы Салма Ибн Зиядтың атланысы бұрынғылардан гөрі табыслырақ болған. Хорезмдилер Салма Ибн Зияд пенен 400 000 диргем төлеу шәрти менен келисимге келген. Хорезмдилер бул ақшаны Салма Ибн Зиядқа жеткізип берип турған деп көрсетеди IX әсирдеги араб тилинде жазған тарийхшы Белазури.

712-жылы араб әскер басысы Кутейба Ибн Муслим Хорезмди жаулап алды.

Хорезм мәмлекетине араб әскерлеринің басып кириуине хорезмшахтын өз иниси Хурразад пенен болған өз-ара жәнжелле-ри себепши болған. Табарийдің айтыуы бойынша хорезмшахтын аты Чаган болып, ол мәмлекет ишиндеги дау-жәнжеллерди өз күши менен бастыра алмаған хәм Кутейбадан жәрдем бериуин өтинген. Берунийдың айтыуы бойынша Кутейба көтерилисшилерди жауызлық пенен қатаң жазалаған, 4 мың адамды қырып жиберген хәм Хурразадты қыйнап өлтирген. Сауашта Хамджерд областының топалаңшы хәкими де қаза тапқан. Кутейбаның Хорезмге қайтадан келиуине туура келди, себеби Кутейба Хурразадты қыйратқаннан кейін хорезмшах Чаганды хәким етип қалдырған еди. Кутейба кегийден-ақ хорезмдилер көтерилис шығарды хәм сатқын хәкимди орнынан түсирди. Буны еситип Кутейба Хорезмге өзиниң иниси Абдаллахты жиберди. Ал, өзи Самарқандты қыйратып, көп әскер жыйнап, Хорезмге жанадан келди. Бул сапары елди оғада қатаң қыйратқан Берунийдің мағлыұматлары бойынша сол сапары Хорезм мәдениатының хәм жазыуының көплеген бахалы естеликлери өртенип кеткен, ал илимпазлар тумтуска қуып жиберилген, Хорезмди араблардың қойған адамы хәким басқарған. Усы уақыттан баслап Хорезм екиге бөлинип, Қыят бұрынғыша хорезмшахлардың пайтахты болып қалған, ал Үргенч араблардың қойған адамы хәким туратуғын Хорезм мәмлекетиниң пайтахты болған.

Жазба дәреклерге қарағанда араблардың Хорезмди жаулап алыуы, Орта Азияның басқа областьлары сыяқлы жергиликли халықларды оғада ауыр ақыбетлерге алып келген. Жаулап алынған жерлердің хәкимлери менен араблар келисим дүзип, бул келисимлер халықты ауыр жағдайға салған. Бул келисимлер бойынша жергиликли хәкимлер арабларға жыл сайын жүз мың диргем салық ақша, жас, дени сау, күшли куллар хәм басқа да соған усағанларды жеткізип бериуге миннетли болған. Согдиана хәкими (ихшид) Гурек пенен дүзилген усундай мазмундағы келисим жақсы белгили. Бул келисим бойынша хорезмшах арабларға он мың адам, сом алтын (алтын қуймасы) хәм гүмис қуймасы т. б. берип турыуға миннетли болған. Буннан тысқары хорезмдилер арабларды әскер менен де тәмийинлеп турған. Мысалы, Кутейбаның Чаш (Ташкент) пенен Ферғанаға атланысы ушын

Кештиң, Нахшебтиң хәм Хорезмниң халықлары 20 мың әскер берген. Айрықша, мусулман емес халықларға салынып алына турғын джизья хәм харадж деп аталатуғын алым-салымлар араблар жаўлап алған еллердин қутын кетирип, халқын дийўанашылық ҳалға түсирген.

Сырт ел езиўшилеринин қысымына шыдамаған халықлар көтерилис шығарған. 728-жылғы Кердер жериндеги арабларға қарсы көтерилис Әмудәрьянын қуярлығындағы халықлардын араб қулшылығына шыдамағанлығынан дәрек береді. Усы жылы басланған Мавераннахр халқынын азатлық ушын гүреси, елдин көплеген районларынан арабларды қысып шығарған. 728-жылғы арабларға қарсы хәрәкетлердин бундай келисимли жүргизилиўи согдиалылар менен хорезмдилер арасында аўқамласлық қатнасықлар болған деп шамалаўға алып келеди. Бундай қатнасықлар орнатыў ушын хәрәкет болғанлығы анық. Табарийдин көрсетиўи бойынша, араблардын басып кириў қәўпи туўған ўақытта 680-жылы, Орта Азия еллериниң басқарыўшылары Хорезмнин қасында жыйналған хәм улыўма елдин душпаны болған араб жаўлап алыўшыларына қарсы турыў ушын өз күшлерин бирлестирмекши болған, бирақ келисим сөз жүзинде қалып, ақыбетлери ҳеш қандай нәтийже бермеген.

Соңғылығында Хорезм жеринде арабларға қарсы гүрес қайтадан басланды. Мысалы, VIII әсирдин ортасындағы Хорасан жериндеги омейядларға қарсы Абу Муслим хәрәкети ўақтында оларға жәрдем бериў ушын хорезмшахтын өз жийенин басшы етип жиберген хорезмдилер отряды көтерилисшилердин тиреги болған. Усы хорезмшахтын аты жазба дәреклерде Шаошифен ал тенгелердеги жазыўда Савашфан болып гезлеседи.

Тек VIII әсирдин ақырында ғана араблардын Хорезмдеги үстемлик жағдайы бир қанша бурынғыдан бекемлене баслаған.

7. Б. Ә. VII—VIII ӘСИРЛЕРИНДЕ ХОРЕЗМ ХОЖАЛЫҒЫНЫҢ РАҰАЖЛАНЫҰЫ

VI әсирдин ақырында елде феодаллық қатнастардын қәлип-лесе баслаўына байланысly Хорезм кризис аўхалынан шыға баслаған. Феодаллық қатнастардын раўажланыўы баслы еки бағдар менен — аўыллық жәмәәтлардын қатламланыўы, яғный жәмәәт ағзаларынын айырым бөлеклеринин жарлыланып, гедейлер қатарына өгиўи, ал екинши топардын әскерликте хызмет еткени ушын мәмлекеттен сыйлыққа алған жерлердин есабынан хәм басқа да жоллар менен байлығын арттырыўы арқалы жүрген.

Жәмәәттын мийнеткеш топарын езиўдин хәм оларды қуллық аўхалға түсириўдин баслы формаларынын бири жерди зүрәәги-

ниң белгили үлесине ислеп бериў болған. Нар Шахийдин усы дәўирге жатқарыўға болатуғын мағлыўматларында Бухара оазисинде ижараға берилген жерлердин кең таралғаны айтылады.

Афригидлер мәмлекетиниң социал-экономикалық турмысының анаў ямаса мынаў гәрепи бойынша жазба мағлыўматлардың болмаўына байланыслы археологиялық материаллар үлкен әхмийетке ийе. VII—VIII әсирлерге тийисли Хорезм аўылларының қонысларын археологиялық жақтан изертлеў арқалы дийханшылық пенен шуғылланған аўыллардың айырым-айырым қонысланыў өзгешеликтери анықланды.

Халық баслы канал тармақларының бойларына топар-топар болып мәкан басқан, Оған Қарақалпақстанның Төрткүл районындағы ески Бүркит қала оазисин мысал етип алыўға болады. Сол дәўирдеги ен ири жер ийелери болған дийханлар каналлардын саға бетинде мәкан басқан ҳәм каналлардын суўын қадағалап отырған. Олар өз жайларының сыртына күшли бекинислер салып, қорғанға айландырған. Бундай ири қорғанлар әжайып архитектуралық усыллар менен сулыў етип салынған. Бундай қорғанлардың ен үлкенлери бир неше гектар жерди, ал майдалары 400—200 кв метр майданды ийелеген. Қорғанлардын көлеминдеги айырмашылықлар аўыллық жәмәтлардын ишинде ири социал-экономикалық қатламланышылықтың болғанлығын билдиреди. Енди олардың ишинен ири жер ийелери—дийханлар бөлинип шыққан ҳәм оларға кең ен жайып жатқан жерлер тийисли болған. Бундай дийханлар бурынғы уруў баслықлары ҳәм жаңадан пайда болып атырған атақлы адамлардан ибарат болып, олар өз этирапына еркин жүрген адамлардан әскерий ис пенен шуғылланыўды кәсип етип жүрген турақлы әскерлер (чакирлер) жийнаған. Бир қатар жазба мағлыўматлар Пәнжикенттеги зәўлим жайлардын салтанатлы өжирелеринин дийўалларындағы дийханлардың сүўретлери ҳәм Орта Азиядағы басқа да ири қорғанларды қазып изертлеўлер сол дәўирде ҳәкимликти өз қолына алған жаңа „Рыцарлық“ қатлам ўәкиллеринин келбети менен турмыс кешириў өзгешеликтерин баянлап береді. Дийханлар өзлеринин келип шығыўы бойынша да, хожалығының қурғынлығы жағынан да бирдей болмаған. Бул жерде де Батыс Европадағы сыяқлы көп басқышлы вассаллық орын алған.

Хорезм жәмийети ячейкасының хожалық тийкары туўысқанлардың бирлескен үлкен семьясынан ибарат жәмәт болған. Бундай жәмәтлар бир атадан дөреген туўысқанлардын бир неше урпақларынан қуралған ҳәм олар жасаған ҳәўли-хәрем, бағ-бақшалар, егислик жерлер, олардын улыўмалық мүлки болып есапланған ҳәм олар ортасында бул мүлик бөлинбеген. Турақ жай бекинис пенен қоршалған. Қорғанның ишиндеги, бағ, атызлықлардың ортасында бөлек-бөлек жайлар болған. Бундай бекинислердин болыўы С. П. Толстовтын пикиринше VII—VIII әсирлердеги жәмәтшылардың тийкарғы массасының еле өзинше ғәрезизлигинин белгиси болған.

Елдеги халықтың баслы кәсиби дийханшылық болған. Турақ жайларды қазып изертлегенде табылған тухымлардың, өсимликтердің қалдықтарына қарағанда VII—VIII әсирлерде Хорезмде бийдай, арпа, тары, жүйери, салы, бақша хәм палыз егинлери егилген. Тары егиу кең таралған. Сондай-ақ жиңишке талшықлы пахта да өсирилген. Бул пахтадан жоқары сапалы гезлемелер тоқылған. Араб әскер басысы Кутейба Хорезмнен салық орнына усы жоқары сапалы пахта гезлемелерин алып кеткен. Хорезм хәққында жазба дәреклердин көплеп табылатуғын дәуири X әсир болып, усы ўақытта Хорезмнен сыртқа шығарылған зағлардың ишинде пахтадан тоқылған гезлемелер бәрхама атап өгиледи. Усыған қарағанда VII—VIII әсирлерде Хорезм Орта Азияның атағы шыққан гезлемелерин тоқыу орайы болған. Қарақалпақстанның хәзирги Беруний районының территориясындағы Жекке Парсан қорғанынан жүн хәм пахта гезлемелериниң қалдықлары табылған. Хәр қыйлы егип тоқылған бул гезлемелердин бетиндеги анық етип салынған сүүретлер сақланған. Соның ушын да VII—VIII әсирлердеги Хорезмди Орта Азияның аты шыққан тоқымашылық орайларының бири болды, деп айтыуға болады.

Хорезмнин сол ўақыттағы территориясындағы бағларда шабдал, ерик, алма, алмұрт, шийе, қәрели егилген, ал олардың сортлары хәзирги егиліп атырған сортлардан аз айырмашылыққа ийе болған. Сол ўақыттағы хорезмдилер жүзим өсириушилик пенен де шуғылланған.

Мал шаруашылығы малларды жайлауларда бағуға тийкарланған. Падаларда майда маллар (қой-ешки), қара маллар, шошқалар, түйелер болған. Мал падаларының тийкарын қой-ешкилер қураған.

Темирден, ағаштан исленген көплеген мийнет қураллары хәм басқа да археологиялық олжалар сол дәуирдеги халықтың турмысы тууралы хәм ауыл хожалық техникасының дәрежеси хәққында түсиник береді. Тийкарғы жер сүриу қуралы темир пазналы ағаш гүнде болған. Кетпен, беллердин темир тулғалары (ушлықлары) дәнди атып тазалайтуғын ағаш гүрек, темир орақ, пышақлар хәм т. б. затлар табылған.

Археологиялық изертлеулерди араб тилиндеги тарийхшылардың мағлыұматлары менен салыстырып, орта әсирлердин дәслепки дәуириндеги Хорезмнин жалпы белгилерин көрсететуғын картасын дүзиуге тарийх илиминин хәзирги ўақыттағы рауажланыу дәрежеси мүмкиншилик берип отыр.

Әмудәрьяның оң жағасында, Қарақалпақстанның хәзирги Төрткүл хәм Беруний районларының территориясында, әйемги Тазабағжап каналын бойлап созылған Бүркит қала оазиси хәм оның менен қоңсылас Жекке Парсан менен Топырақ қала оазислериндеги гарийхый естеликлер жүдә жақсы сақланған. Хәзирги Беруний қаласының қасындағы Киши Сим-Ата хәм Үлкен Сим-Ата қорғанлары Афригидлер заманындағы Хорезмнин пайтахты болған Қыят қаласының этирапындағы ауыллар болған. Ал, Хорезм

мәмлекетинин арқа шегарасында Кердер қаласы жайласқан. Кердер қаласына оның әтирапындағы кен жерлер қараслы болған.

Әмударьяның шеп жағасында, Хорезмнің құбласындағы беккем бекинислери бар Хазарасп, Замахшар хәм Хийұа қалалары сол дәуірде гүллене баслаған. Әмударьяның жағасында Джуржания (Үргенч) қаласы жайласқан. Ол X әсирден баслап, Хорезм мәмлекетинин пайтахты болған. Ал, Миздахқан қаласы Үргенчтен онша алыс болмаған. Миздахқанның қарабаханасы хәзир Хожели станциясының құбла батысында елеге шекем сақаланған. Сонғы ұақытлары жергиликли халық оған Гәуир қала деп атақ берген. X әсирдеги Ал-Макдисидиң көрсетиуи бойынша Миздахқанның кең дийханшылық аұылларында (рустакларында) 12 мың қорған болған.

Афригидлер заманындағы Хорезм қалалары елдің сауда— өнерментшилик хәм сиясий-административлик орайлары болған. Бұл қалалардың көркі хәзиринше оншалли белгили емес. Феодаллық кризис дәуиринде Хорезм қалаларының саны қысқарып кеткен. Ал-Белазури менен Ат-Табарийдің қысқаша сыпатламасы бойынша Хорезм қалаларының үшеуи бекинис-дийуаллар хәм ишинде сууы бар терең орлар менен айлана қоршалған. Олар Қыят пенен Хазарасп қалаларын атап көрсетеди, ал үшіншисиниң атын атамаған, ол қала—Үргенч болыуы мүмкин. Ал-Белазуридің мағлыұматы бойынша Хорезмнің пайтахты Қыят Хорезмнің ен үлкен қаласы есапланып, оның жер майданы араблар жаўлап алыудан бурынғы Самарқанд қаласы менен тең болған.

Ал-Истахрийдің (X әсир) мағлыұматы араблар келгендеги Хорезмнің пайтахты да сол дәуірдеги көплеген шығыс еллериниң қалалары сыяқлы үш бөлимнен турған деп есаплауға негиз береді. Хорезмнің пайтахты Қыят қаласы да қаланың таяныш—тиреги есапланатуғын бийик қорғаннан (Ал-Фир цитаделинен), гөне қаладан (Шахристаннан) хәм жаңа қаладан (рабадтан) құралған. Патша Африг қала шегарасының ишине өзиниң қорғанын салды,—деп жазады Беруний. Хазарасп қаласын археологиялық изертлеулер Табарий менен Белазуридің „қаланың беккем, күшли бекинислери бар“—деген мағлыұматларын тастыйықлады. Қалың дийуаллардан ибарат қорған менен терең ор ашылды. Сондай-ақ қаланың мүйешинде VII—VIII әсирлерге тийисли үлкен таяныш-тирек қорғаны—цитадели болғанлығы анықланды. Бұл дәуирге тийисли қабатының көпшилиги жоқ болып кеткен, себеби халық үзликсиз жасап турғанлықтан ол жерлердің үстине жана қурылыслар салынып кеткен.

Бирақ афригидлер заманындағы Хорезмде үлкен қалалар көп болмаған. Афригидлер тусына шекем еле ең әйемги дәуірде салынған ески қалалар сақланып келген хәм олардан басқа жама топографиялық планлар тийкарында салынған жана қалалар да пайда болған. Көпшилик жағдайларда сол замандағы феодаллық қорғанлар қалаларға айланған. Олар дәслепки кишкене өнерментшилик аұылларынан ири қалалар дәрежесине раўажланып

шыққан. Бундай қалалардан Бүрkit қаланы көрсетiуге болады. Қалың дийуаллар менен беккем етип қоршалған, бийик минары бар үлкен қорғанның түбинен кишкене қалаша өсип шыққан. Бул қала еки усыл менен қурылғанлықтан еки топографиялық бөлимнен ибарат. Оның бир бөлими тығыз етип салынған жайлардан, ал екінши бөлими өнерментлердиң аз ғана үйлеринен қуралған. Екинши бөлимдеги турақ-жайлар менен өнерментлердиң устаханалары кишкене базар болатұғын майданшаны қоршап турған. Археологиялық изертлеулер ұақтында қарабахананын үстінде шашылып жатырған шойын, темир бөлеклери менен тас көмирдиң қалдықлары табылған. Темирден исленген затлар, сүйек кесетуғын қураллар, теңгелер хәм т. б. буйымлар табылған.

Хорезмнің арқасындағы Кердер областындағы қалалардың өзине тән келбети басқа жағдайларға байланысly қәлиплескен болып, бул Орта Азия қалаларының рауажланыуында белглиги бир схеманын болмағанлығынан дәрек береди.

VII—VIII әсирлерде елдин экономикасының көтерилиуине байланысly қала саудагерлери сауда исин рауажландырып, елде товар қатнасықларының көтерилиуине жағдай дүзген. Буған сол дәуирде оғада көплеп шығарылған мыс теңгелердин (қара бақыр) айланысқа түсиуин мысал етип көрсетiуге болады. VIII әсирдеги Хорезм ушын сауданын үлкен әхмийети тууралы, тарийхий жазба дәреклерде хәм шежирелерде жақсы көрсетилген. Оларда—саудагерлер минип, ел гезетуғын, үлкен дөңгелекли арбалар тек ғана Хорезм елинде бар,—деп жазылған. Буған Жекке Парсанды қазып изертлеген ұақытта табылған диаметри 1,7 м болған үлкен дөңгелекли арбанын шала жанған қалдығы айқын дәлил болады.

Афригидлер тусындағы Хорезмнің сыртқы сауда байланыслары б. э. I әсирине салыстырғанда бир қанша азая баслады. Сауда тийкарынан арқа этираплардағы көшпели халықлар менен жүргизилген. Урал этирапларынан Хорезмде исленген гүмис кеселердин табылуы (олардын Хорезмде жасалғанлығын белгили археологлар С. П. Толстов пенен А. И. Тереножкин дәлиллеген), сондай-ақ Уралдың арқа-батыс этирапларынан табылған Хорезм теңгелери менен гүлал ыдысларының сынықлары хәм „бағпақлықтағы қалашалар“ деп тарийхқа кирген Әмударья менен Сырдарьяның қуярлығындағы естеликлерден және Жетиясардан табылған материаллар усы аты аталған жерлер менен Хорезмнің хожалық хәм мәдений жақтан тығыз байланыста болғанлығын тастыйықлайды.

Қара теңиз этирапларына қарай Хорезм арқалы өгетуғын арқа Орта Азия сауда жолы елдин сыртқы саудасының рауажланыуында үлкен әхмийетке ийе болған. Сол дәуирде сырттан алып келинген бир қатар зағлардын қалдықлары Хорезм қорғаныларын изертлеушилер тәрeпинен табылған. Олардың арасында өнир моншақ хәм басқалар гезтеседи, бул затлар Қара теңиз этирапларындағы қалаларды изертлегенде табылған затлар арасында да

гезлеседи. Бул мысаллар Хорезм менен Қара теңиз этирапларының арасында тығыз сауда байланысларының болғанлығын тастыйықлайды.

8. VII—VIII ӘСІРЛЕРДЕГИ ХОРЕЗМ МӘДЕНИЯТЫ

VII—VIII әсірлердегі көплеген қорғанларды бирме — бир изертлеудің нәтижесінде қазып алынған заттар афригидлер заманындағы Хорезмнің мәдениаты хаққында көплеген мағлыұмағлар береді. Елдегі халықтың тийқарғы массасы жасаған жерлердегі жигирмалаған қоныс археологиялық жақтан изертленді.

VII—VIII әсірлерде Хорезмдегі қурылыс ислери, архитектура хэм жеке фортификация жоқары дәрежеге өсіп жеткен. Хорезм феодалларының хәули-хәремлери хэм сарайлары нағыз қорғанға уқсаған. Олар сол дәуірдегі қурылыс тарауы бойынша топланған барлық усыл-техникаларды, фортификацияларды есапқа алыу арқалы салынған. Олардың дийұаллары қалың пақсадан салынған, ал гейбиреулеринде бийик, еки қабатлы, дөңгелек минарлар болған. VII—VIII әсірлердегі Хорезм хәули-хәремлери менен сарайларының ишиндегі ең бекем етип салынғаны Бүркіт қала болып есапланады. Минар хэм адамлар жасау ушын арналған бийик тұрақ-жай (донжон) гербиштен өрилген, бийиклиги алты метр биринши қабаттың үстине салынған. Олар бирликте сарайдың қорғаныс дизбеклерин қураған. Минардың үстинги текшесине шығып, узынша дәлиз арқалы минардың ишине кирген хэм биринши қабаттағы жайлардың үсти менен жүрип, минардың турақ-жай бөлимине баратуғын болған, ал оннан армаған гербиштен салынған жиңишке жасырын баспалдақ арқалы қалаға шығып кететуғын құпия жол болған. Қорғанға киретуғын ауызда дийұаллары қалың пақсадан ибарат қорғаныу орны болып қорғанға усы жерден киретуғын болған. Сарай-қорғанның еки тәрепиниң алдына екинши қатар етип пәскелтеклеу қоршау дийұал салынған, оның гезерменлери болған. Усылайынша, сарай қорғанын жағалап созылған дәлизден, минарлардан, терис айуаннан турып, душпанға қарсы оқ атыу қолайлы болған. Ол душпанның қорғанға жақын келиуин оғада қыйынластырған. Бундай фортификациялық усыл Шығыста әйием заманлардан бери белгили болып, Шығыста орта әсірлерде жүдә кең таралған.

Душпан қорған-сарайды қоршауға алған жағдайда, қорған ишиндегі халықты көп ўақытларға дейин суу менен тәмийинлей алатуғын үлкен хәуыз болған.

Душпанның Жекке Парсанға кириуи оғада қыйын болып, онда қорғаныу дийұаллары хэм минарлар менен бирге 23 метрлик кең хэм терең етип қазылған ор болған. Феодаллық сарайлардағы 6—8 метрлик бийикликтеги биринши қабат адамлар жасайтуғын екинши қабаттағы турақ жайларға душпанның көгерилиуин оғада қыйынластырған. Оның үстине бир жай екинши жай менен алмалы-салмалы көпирлер арқалы ғана байланысқан, душ-

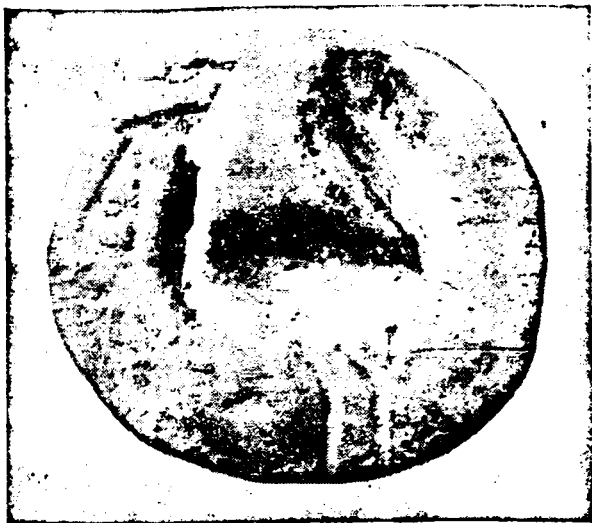
пан келген ўақытта оларды алып таслайтуғын болған. Солай етип, турақ жайларға душпаннын кириуи қыйын болған.

Ири феодаллық сарайлардың адамлар жасайтуғын минарлары—донжонлары қат-қабат етип сүтинлер хэм ярым тик өрелер менен безелген. Сарай ийесинин даңқына, байлығына қарап өжирелердин ишлери үй-буйымлары менен үскенеленген хэм олардың салтанатлылығы байлығына байланыслы болып отырған. Мысалы Тесик қаланын турақ жайларынан биреуи ылайдан исленген фриз бенен безелген. Ол фриздин сегиз нурлы розеткасы хэм бес жапрақлы пальметкасы болған. Өжиренин ултанында гүли хэр қыйлы, түкли гилемнің жулнығы сақланған. Турақ-жайлардын ишки дийўалын жағалап, гербиштен ямаса пақсадан кең етип сыпа салынған. Хэр қыйлы хожалық жумыслары ушын арналған жайларда хэм өжирелерде телеклер, тандырлар хэм басқа да хожалық орынлары болған. Жекке Парсандағы турақ-жайдын орталық бөлмеси гүмбез тәризли етип бастырылған хэм қапталдағы бөлмелер менен айрықша өзине тән усылда салынған еки есикли дәлизше түриндеги кирер аўыз арқалы тутасқан. Бундай жайлардын ишинде бийик бастырмасы бар қудықлар болыуы шәрт болып, бундай қудықларды қурыу ушын үлкен шеберлик галап етилген.

Үлкен семьянын қатардағы ағзалары, сарайда жасайтуғын хызметкерлер, қуллар, гедейлер—кедиверлер сарай дийўалларына жабыстырылып салынған жайларда жасаған.

Жәмәэт қараўындағы дийханлардын турақ-жайлары да өзинин сыртқы көриниси бойынша сарайларға уқсаған. Турақ-жайлардын сыртына бекинислер салынған. Бирақ, олардын көлеми, планы хэм айландырып салынған бекинислеринин беккемлиги сарайлар менен салыстырғанда төмен болған. Бул жайлардын дийўаллары көбинесе кишкене қорған—бекиниске қарағанда ылайдан салынған пақсаларға уқсайтуғын еди. Олардын басым көпшилигинде қорғаныў минарлары болмаған. Ал, еккинши қабатындағы турақ-жай бөлмелери тынышлық ўақытларда азық-аўқат сақланатуғын бөлмелер ретинде пайдаланылған. Көп жағдайларда олар бир бөлмеден ибарат болған. Турақ-жай бөлмелери ортадағы узун дәлиз бенен тең бөлинип, ол иштеги айўан менен байланысқан. Жай салыўдын бундай планлары ХХ әсирдин басындағы кубла Хорезм өзбеклеринин ҳәулилерин еске түсиреди. Буннан Хорезм оазисинин отырықшы халықларынын турақ-жайларынын тийкарығы бөлеги орта әсирлердин ен дәслепки дәўирлеринде-ақ қәлиплескенлигин көремиз.

Афригидлер заманындағы Хорезмнин мәденияты ҳаққындағы мағлұматлар Кердер областындағы Миздахқан хэм Төк қала гөристанлықларын изертлеген ўақытта табылған мөр хэм онын ылайға түскен нусқасы және живопись қалдықлары менен толықтырылды. Жекке Парсаннан табылған үлкен ағаш мөрдин ортасына гүл дәстесин ямаса дизбе моншақты тумсығына тислеп алып ушып киятырған таўыстын сүўрети үлкен шеберлик пенен ойып

Жекке Парсаннан табылған тауыстың сүүрети салынған
ағаш мөр. VII—VIII әсирлер

салынған. Бул көркем көринис „жаратқан алланың“ тәнхә өзиниң қанатлы ўәкил-елшиси арқалы таңлаған адамына саўға жиберип атырғанын билдиретуғын белги болып есапланған. Бул искусстводағы Хорезмниң тематикасы уқсас Шығыс еллери арасында кеңнен мәлим болғанлығынан дәрек береді. Мөр хәм теңгелерге салынған сүүретлерде: арқайын, өз жайына кетип баратырған атлы, атта шаўып баратырып суўынға қарай оқ жайдан оқ атып атырған баҳадыр аңшы; қолына сунқар қус қондырған, қапталына белгисиз бир мақлуқатты ертип кетип баратырған атлы адамның сүүрети хәм т. б, көринислер көплеп ушырасады.

Төк қала менен Миздахкан қалаларының гөристанлықларынан табылған өлген адамлардың сүйеклерин салып жерлейтуғын ыдыслардың (оссуарийлердің) қапталларына, қақпақларына салынған реңли сүүретлердің сюжеттери бир қатар изертлеўшилердің пикирине қарағанда биреўлерінде өли жерлеў дәстүрлері бойынша матам тутыў, ал басқаларында байрамға арналған салт-дәстүрлериниң көринислери деп шамаланып отыр. Бул көринислер оғада дәл хәм үлкен шеберлик пенен салынған. Олар Пәнжикенттеги көркем сүүретлерге усады. Өлген адамлардың сүйеклерин салып жерлейтуғын ыдыслардың сырты толы жазыўсызыўлар белгили бир диний дәстүрге, салтларға қатнасы бар хәр қыйлы белгилерди билдиретуғын болған. Олардың бир бөлегинин астральлық мәниси де болған. Усы көринислерде ушырасагуғын адамлардың кийген кийимлеринде Орта Азияға тән белгилер басым болып келеди, ал айырым белгилери Орта Азия

халықларынын миллий кийимлеринде ҳәзирги күнлерге дейин сақланған.

Гөристанлықларды изертлеўлердин нәтийжесинде VII — VIII әсирлердеги Хорезм халқының арасында өлиниң сүйегин арнаулы ыдысларға салып жерлеў дәстүриниң кең таралғанлығы белгили болды. Өлиниң сүйеклери салынған ыдыслар арнаулы түрде жердин бетине салынған ямаса айырым ўақытлары ярымына дейин жерге қазып салынған, ал ярымы жердин бетинен бийик етип салынған мазар-жайлардың (нәўслардың) ишине қойылған. Өлиниң сүйегин арнаулы ыдысларға салып жерлеў ямаса жерди қазып көмиў сол дәўирлерде Хорезм елинде зороастризм дәстүрлериниң еле әҳмийетли орын тутқанлығын көрсетеди. VII—VIII әсирлерде Хорезм халқы арасында ата-бабаға сыйыныў, Сиявуш хәм Анахит қудайларына, күн қудайына хәм тағы басқа да хәр қыйлы қудайларға сыйыныўшылық бұрынғысынша еле даўам еткен. Бирақ, бул исенимлердин барлығының салт-дәстүрлеринде бир қанша өзгерислер пайда болған. Ен әйеми дәўирдеги Хорезмде кең таралған өлиниң қасына мүсин қойып жерлеў дәстүри енди пүткиллей қалып кеткен. Өлиниң сүйеги салып жерленетуғын ыдыслар енди әпиўайыласып, өлиниң сүйеклери әдеттеги саз ылайдан ямаса хәжжеден исленген төрт туяғы бар қутыларға салып жерлене баслаған. Хәзирги болжаўлар бойынша бул ыдыслардың өзгериўи хәм адамда болатуғын психологиялық қәсийетлер тәбият қубылысларында, хайўанатларда, затларда болады, деп түсиниў бул қәсийетлердин көринисин арнаулы жерлеў ыдысларының сыртына көркемлеп салыў дәстүрлериниң жоқ болып кетиўи зороастризм дәстүрлериниң тәсиринен болған. Сондай-ақ, сол ўақытлары елде күшейип кеткен сиясий ўақыяларға хәм дәслепки сасанийлердин Хорезм елин жаўлап алыў ушын атланыслар жасаўына байланыслы елдеги диний салт-дәстүрлер өзгерислерге ушыраған.

Бирақ, зороастризм тәргиплери бойынша бутқа табыныўшылыққа тыйым салынған болса да, сол дәўирде еле Хорезм халқы арасында бутқа табыныўшылық даўам еткен. Оған Шахсәнемнен габылған бут мысал болады. Жекке Парсаннан табылған кишкене тас тулға, белгили гүрк тас тулғаларына (тас „баба“ларға) уқсаған. Бул өз гезегинде ел ишине басқа халықлардың араласа баслағанлығынан дәрек бередиди.

Орта әсирлердин дәслепки дәўиринде Хорезмдеги үлкен ширкеўлердин қандай болғанлығы ле белгисиз. Тесик қала менен Төк қаладан хожалық ушын арналған кишкене „отқа сыйыныў“ орны табылған. VII—VIII әсирлердеги Хорезм елинде зороастризм салт-дәстүрлери менен бирге христиан дининиң дәстүрлери де болған. Бирақ, ол елге кең тарала алмаған. Ал, Орта Азияның қубла районларына таралған буддизмнин сол дәўирдеги Хорезм елине таралғанлығын көрсететуғын мағлыўматлар жоқ.

Төк қала менен Миздахкан қалаларының гөристанлықларын изертлеў ўақтында баҳалы жаналықлар ашылды, арнаулы жер-

леу ыдысларының сыртына тушь пенен жазылған хорезм тилиндеги 100 ден аслам жазуу табылды. Бул жазуулардың табылуы нәтижесинде Хорезм жазуу-сызыуының рауажлануу тарихы, Хорезм жыл санауы, Хорезм семьясының структурасы бойынша оғада бағалы мағлұматлар алынды. Жазуудың ишинде үлкен бир тууысқан коллектив ағзаларының атлары жазылған.

9. VII—VIII ӘСІРЛЕРДЕГИ АФРИГИДЛЕР БАСҚАРЫУЫНЫҢ СОҢҒЫ ДӘҮРИНДЕГІ МӘДЕНИЯТ ХӘМ ХОРЕЗМНИҢ ӘМУДӘРЬЯ ЖӘНЕ СЫРДӘРЬЯНЫҢ ҚУЯРЛЫҒЫНДАҒЫ ХАЛЫҚЛАР МЕНЕН БАЙЛАНЫСЫ

Мәденияттың өзине тән өзгешелигин хәм белгили бир халықтың қайсы этникалық группаға қараслы екенлигин анықлайтуғын ең ақмийетли өлшеуиш гулалшылық затлары есапланады. VII—VIII әсирлерде қазан-табақ хәм өнерментшилик ыдыслары менен бир қатарда ылайды жабыстыруу усылы менен исленген үлкен ыдыслар да тарала баслаған. Бундай ыдыслар пайдаға аспай қалған гулал ыдыслардың унтақларын хәм майда унтақ тасларды саз ылайға араластыруу усылы менен писирилген айрықша ылайлардан соғылған.

Ыдыслардың нағысларында да бурынғы нағысларға қарағанда бир қанша өзгерислер болған. Бурынғы ыдысларды лаклеп жалтыратауғын болса, ендиги ыдысларға нағысларды әпиуайы усыллар менен салатуғын болған. Ыдысларға ылайды жол-жол етип жабыстырған, ал айырымларын қысқыш хәм медальонлар менен қысыу арқалы нағысланған. Сондай-ақ, ийрек-ийрек, үш мүйешлик түриндеги ямаса жолақ сызықлы нағыслар салына баслаған. Усындай усыллар менен нағысланған ыдыслардың Хорезм халқына таралуы Хорезмнің арқа хәм арқа-шығысындағы Арал этирапы халықлары менен Афригидлер династиясы дәуириндеги Хорезм халықларының тығыз байланыслы болғанлығын билдиреди.

Әмудәрья қуярлығының он жағалығында Хорезмнің арқа тәрепиндеги кен пайтақ сахралар Кердер жери деп аталған. Кердер жери тууралы орта әсирлердеги авторлардың көпшилиги өз мийнетлеринде сөз етеди. Кердер жери Хорезм менен тығыз байланыста болуына қарамастан, бир қатар өзгешеликке әсиресе, физика-географиялық жақтан айырмашылыққа ийе болған. Бул жердин хауа-райы ығаллы болған. Қалың тоғайлықларына пышық мурны батпаған. Ол жердеги дәрьялықлардың көп сандағы салалары бир-бири менен кесисип, бир-бирине косылып ағатуғын болған. Усындай тәбийий жағдай ол жерлерде комплексли хожалықтың рауажлануына алып келген. Бул жердеги халық шаруашылық дийханшылық, балықшылық хәм аңшылық пенен шуғылланған. Олар қайыр жерлерге егин еккен. Сонлықтан бул дәуирдеги кердерлилер ушын дийханшылық хожалықтың баслы тарауы бола алмаған.

Хожалықтың комплексли болыуы, оның тарауларға бөлінбегенлиги хәм белгилі қәнигелесіушиликтің болмауы өнерментшиликтің кең өсип рауажланыуына тосқынлық жасаған. Хорезм менен салыстырғанда Кердер жеріндегі гүлалшылықтын аўхалы теңеўге болмаслық дәрежеде төмен болған. Кердерлилер гүлалшылық ислеринде қумбылардан пайдаланыу ысыларын билмеген. Олар ыдысларды ылайдан соғып болғаннан кейін үстине от жағып өртеп күйдирген. Әмудәрьяның қуярлығының ығаллы, суўлы болыуына байланыссы адамлардың қоныслары рети келген жерінде дөңисликлердин үстине жайласқан. Кердерлилер қалай болса солай қоныс баса бергенликтен, олардың турақ жайлары, плансыз, қыйсық-қыйсық, тәрғипсиз, бир-бирине байланыссыз салына берген. Құсқана таўдағы Күйик қалада жасаған халық қара үйлердин тырнағына гербиш төсеген.

Күйик қала Кердер елиндегі ең үлкен қалалардан есапланады. Оның жер майданы хәзирги есап пенен 41 гектарға тен келеди. Қала хәр қыйлы тарийхий дәуирде пайда болған еки қорғанның негизинде өсип қәлиплескен. Олардың биреуи қорған дийўал хәм ор менен қоршалған. Қалада темир еритиў, қола хәм гүлалшылық өндириси болған.

Қорған қаланың жер майданы 12 га болып, ол кердерлилердин аўыллық қонысларының қәлиплесіуинин айқын мысалы бола алады. Орайлық көшедегі үлкен жайлар ашық майдан арқалы сыртқы қорған менен байланысқан. Бул—қаланың өзине тән белгиси болған. Ал, ашық майданға ярым көшпели халықтың қара үйлери тигилген. Халық қара үйлерде жасаған. Кердер жеріндегі дәрьялардың гөне аңғарларының жағаларын изертлеген ўақытта анықланған шарўалардың мәўсимли көшип қонған мақан-журтларының орынлары жоқары та айтылған пикирди тастыйықлаушы мысал болып есапланады. Қара үйлер тигилген орындар изертлеп табылған.

Төк қала Төк тауының үстине салынған. Қала қоныслары хәр қыйлы ўақытларда салынған бөлимлерден ибарат. Төбениң ең биийк жерлеринде ең әйемги дәуирдин бекинислери жайласқан. Оның шығыс қапталында VII—VIII әсирлердегі қорған бекиниси бар. Төбениң кубла жанбаўырында IX—X әсирлердегі қоныслардың қалдығы сақланған. Олардың қорған бекиниси жоқ. Шығыс жанбаўырының бир бөлегин қала гөристанлығы ийелеп жатыр. Гөристанлық—4 га.

Бул қоныслар хорезмлилердин қонысларынан пүткиллей өзгешеликке ийе. Олардың ишинде бекиниси бар турақ жайлар, сарайлар ушыраспайды. Олар Сырдәрья бойындағы „батпақтықтағы қалашалар“—деп аталатуғын Күйик—кескен қалаға, Жанкентке хәм Жетиасардағы бир қатар қонысларға оғада ұқсас болып келеди. Бул ұқсаслық Әмудәрья менен Сырдәрьяның хожалық-географиялық жағдайларының ұқсаслығына хәм халықлардың этникалық жақынлығына байланыссы келип шыққан. Сырдәрьяның қуярлығында жасаўшы халықлардың бир бөлегин VI—VII әсир-

лерде Эмударьянын қуярлығына көшип келип қонысласқан. Бирақ, бул жерге келген халықлардын мәдениаты Жетиасарда жасаушы халықлардын мәдениатына ұқсағаны менен, олар өзине тән өзгешеликлерге ийе болған Кердер мәдениатын дөреткен хәм рауажландырған. Кердер мәдениатындағы гүлалшылық ислеринде кердерлилердин өзине тән белгилер сақланған. „Кердер мәдениаты“ деп аталатуғын бул мәдениат тек бир қәуим тәрепинен дөретилмеген, ал тууысқан қәуимлердин бирлескен аўқамы тәрепинен дөретилген хәм рауажланып қәлиплескен.

Екинши жағынан, Кердер мәдениатының Хорезм мәдениаты менен тығыз байланыслары сезиледи. Суу тасыйтуғын үлкен гүзелер, суу қуйып қоятуғын құмлар Хорезм гүлалшылары тәрепинен исленген, бирақ булар Кердер жеринде көппеп қолланылған. Бундай гүзелер менен құмларды күйдиретуғын құмбызлар Күйик қала менен Төк қаладан табылған. Безениу зағларында, турмыста қолланылатуғын уәжлерде, турақ жайларды салуу техникасында хәм жай салуу планларында, диний салт-дәстүрлерде ұқсаслықлардын сөзсиз болғанлығы сезиледи. Усыларға тийкарланып, VII—VIII әсирлерде Кердер жеринде бир қанша хорезмликер жасаған хәм кишигирим Хорезм колониясы болған, деген пикир тууады. Төк қала ғористанлығынан табылған өли жерлеу дәстүрине арналған затларда да, жерленгенлердин антропологиялық типинде де айырмашылықлар ушырасады.

Бул жағдайлардын барлығы жергиликли халықтың келбетинин қәлиплесиуине де өз тәсирин тийгизген. VIII әсирлерде Огуз қәуимлери аўқамының бир бөлеги келип, усы Кердер жерине қонысланған, деген пикир бар. Бирақ, бул еле көп хәм қосымша изертлеуди талап етеди. Сондай-ақ, Аралдың арқа-шығыс әтирапында печенег қәуимлери де жасаған. Бирақ, еле бул тууралы да тастыйықлаушы археологиялық мағлыұматлар табылған жоқ.

Хорезмнин де бир қатар арқа районларында жаңа этникалық топарлардын пайда болғанлығы тууралы илимий дәреклер бар. Арнаулы жерлеу ыдысларында жерленген адамлардын бас сүйеклерин изертлеген антропологлар олардын бет-келбетинде өзгерислер пайда бола баслағанлығын анықлады. VII—VIII әсирлердеги Бүркит қала оазисиндеги қонысларда кердерлилердин ыдысларындағыдай етип жабыстырып салынған нағыслары бар гүлал ыдыслар табылған, Бул, Кердер халқының да Хорезм жерине келип жасай баслағанынан дәрек береді.

Кердер менен Хорезмнин өз-ара қатнасығының тарийхы еле толық анықланбаған. Бирақ олардын дослық қатнасықларда болмағанлығы сөзсиз белгили. Нумизматикалық мағлыұматларға қарағанда Кердердин жергиликли басқарушыларының биреуи Хорезм ушын аўыр болған 712-жылы бир неше ай даўамында Хорезмди басқарып турған. Буны Төк қаладан табылған көп сандағы теңгелер дәлиллейди. Хорезмнин феодаллық сарайларын археологиялық изертлеу арқалы бир қанша мағлыұматлар жыйналған. Жекке Парсан қаласының өртенгенлиги анықланған. Өрттен ке-

Йинги қайта салынған жайлардың планлары өзіне тән өзгерістерге ийе. Бул өзгерістер тек хожалық уклады хәм турмысы пүткиллей басқаша болған халықлардың келиўине ғана байланысly.

Жаңа халықлардың келиўи менен Хорезм турақ-жайларының көлеми де, көрки менен келбети де өзгереди. Хорезмге жаңа халықлардың келиўи IV—VI әсирлерден басланып, VII—VIII әсирлерде бурынғыдан да бетер күшейеди.

Солай етип, VII—VIII әсирлер даўамында Хорезм хәм оның әтирапындағы кең территорияда мәдений-хожалық хәм мәдений-этникалық бирликтің басланғанын атап өтиўге болады.

Хорезм өз әтирапындағы жерлер менен әсиресе арқа тәрәпиндеги еллер менен байланысқа ийе болып, бул байланыслар IV—VIII әсирлерде айрықша күшейген. IV—V әсирдеги кризистің себебинен мәмлекеттің хәлсиреўинен пайдаланған әтираптағы қәуимлер Хорезм оазисине басып кирип, бул жерге өз мәдениятын алып келген. Олардың мәденияты Хорезм мәдениятына өз тәсирин тийгизген. Көшпели түрки тилиндеги қәуимлердің Хорезмге басып кириўи IV—VIII әсирлердің басынан ақырына дейін даўам еткен.

Хорезмнің өз әтирапындағы еллер менен өз-ара қатнасықлары бир-бирине бәрхәма топылыс жасаў хәм урыслар ашыўдан ғана ибарат болмаған. Әмудәрьяның қуярлығындағы шарўалар менен Хорезм дийханлары хәм өнерментлери арасында саўда қатнасықлары жүрип турған. Бул байланыслар сол еллердің экономикасының раўажланыўы ушын үлкен әхмийетке ийе болған. Соның менен бирге еки тәрәпке де күшли душпанның топылыс жасаў қәўпи дөнген ўақытта, оған қарсы биригип гүрес жүргизген. Мысалы, VIII әсирдің басында Арал әтирапларының пүткил қубла территориясында араб басып алыўшыларына қарсы жалпы фронт дүзилген. Ең сонында, бул этникалық байланыслар нәтийжесинде Арал әтирапының кең территорияларындағы халықлардың, соның ишинде қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиўине негиз таярланды. Кердерлилер огузлар менен туўыслас болған. Ал огузлар тек түркменлердің ғана емес, сондай-ақ қарақалпақлардың қәлиплесиўине де тиккелей қатнасы бар қәуим болып есапланады.

IV—VIII әсирлердеги Хорезм экономикасы және мәдениятында пайда болған жаңа белгилер буннан былай феодаллық қатнастардың қәлиплесиўи менен раўажланған.

II бап

IX-X ЭСИРЛЕРДЕГИ ХОРЕЗМ ХӘМ АРАЛ ЭТИРАПЫ САХРАЛАРЫ

1. ХОРЕЗМ ТАХИРИЙЛЕР ҚОЛ АСТЫНДА

VIII әсир Хорезм ели ушын бұлгиншиликлер менен урысларға толы аўыр сынақлар дәуири болған. Хорезмилер бул әсирдин басынан ақырына шекем араб жаўлап алыўшыларына қатаң қарсылық көрсетип келди. Араб халифаты әскерлериниң бир неше рет жазалаўшы атланыслары қайғылы ақыбетлерге алып келген. Бир қанша қалалар хәм аўыллар қыйратылған, Суўғарып егилетуғын жер майданларының көлеми қысқарып кеткен. VIII әсирдин ахырында ғана Араб халифатлығы Хорезмди биротала бағындырып алған. Бирақ, халық көтерилиси буннан кейин де даўам ете берген.

Хорезм халқы хәм Хорезм этирапындағы сахраларда жасап атырған түрк қәуимлери араб басқыншыларына қарсы Хорасан менен Мавераннахрдағы Харис Ибн Сурайджиң (VIII әсирдин 30-жылларындағы), Абу Муслимниң (VIII әсирдин 40-жылларындағы), Муханнаның (VIII әсирдин 70-жылларындағы) басшылығындағы ири халық-азатлық ҳәрекетлерине қатнасқан. Бул көтерилислер күдиретли Араб халифатлығының властын оның шығыс шет үлкелеринде хәлсиретип, бул үлкелердин хәкимлери халифатлықтың хәлсиреўинен пайдаланып, өз қараўындағы жерлерди ғәрезсиз өз-бетинше басқара баслаған. Соның менен бирге Иран хәм Орта Азияның жергиликли ири жер ийелери елдеги сиясий турмысқа актив араласа баслады. Нәтийжеде, халифатлықтын Хорасан хәм Орта Азиядағы ийеликлери оннан кем-кемнен өз алдына бөлинип шыға баслаған. 821-жылдан баслап-ақ Герат областындағы ири жер ийелеринен шыққан Хорасан хәкими Тахир ибн Хусейин халифтен ғәрезли болғандай түр билдиргени менен шын мәнисинде оннан ғәрезсиз, өз ийелигин өз бетинше басқарған. Тахирийлер династиясынан шыққан Абдулла ибн Тахирдин (828—844) тусында Хорасан хәкимлигиниң халифатлықтан ғәрезсизлиги күшейип барған. Сол уақытлары Хорасан хәкимлигиниң

қурамына Мавераннахр менен Хорезм де кирген. Абдулла Ибн Тахир Орта Азиядағы көшпели түрк қауымлерин де бағындырыуға умтылған хэм оларға қарсы өз әскерлерин жиберген. Бирақ, ол көшпелилерди бағындыра алмаған. Ал, керисинше, көшпелилер онын сорамындағы дийханшылық областьларына жийи-жийи басып кирип турған. IX әсирдин 30-жылларында Абдулла ибн Тахир Балхан тауы менен Үстиртте жасап атырған огуз қауимлеринин шабыуыллерынан өзиниң ийелеп отырған жерлерин қорғау ушын өз сорамының шегарасына бир неше бекинис-қорғанлар салыуға мәжбүр болған. Солардан Дихистаннын (Түркменстандағы хәзирги Мешеди-Мисириян қарабаханасы), Фараванын (хәзирги Қызыл Арбатқа жақын) хэм басқа да бир қатар қорғанлардың қарабаханалары хәзирге дейин сақланған.

Хорезм ели 873-жылға дейин Хорасанды сораған Тахирийлер сорамында болған. 873-жылы Хорасанда жаңа Саффарийлер династиясының үстемлиги орнап, оған Якуб ибн Лайс тийкар салған. Ол Иран-Сеистанының қубла районларынан шыққан еди. Үстемлик ушын таласқан ел басқарыушыларының усындай гүреслери өз-ара урысларға алып келген. Бундай урысларға Хорезм мәмлекети де қатнасқан. Мысалы, Хорезм әскерлери Мервти басқарып турған тахирийлер династиясының ўәкилин қуўатлап урысқа қатнасқан. Сондай-ақ, Бухарадағы, көтерилисшилердин хәрекетин бастырыу ушын атланған тахирий династиясынан шыққан әскер басыларының жазалаушы атланысына Хорезм әскерлери де қатнасқан.

2. САМАНИЙЛЕР МӘМЛЕКЕТИНИҢ ДҮЗИЛИҮИ.

IX әсирде Саффарийлер Мавераннахрды Хорасанға қосып алыу ушын хәрекет еткен. Бирақ, олар Мавераннахрда пайда болған ири мәмлекеттин күшли қарсылығына ушыраған. Бул мәмлекетке тәжик феодалларынан шыққан жергиликли Саманийлер династиясының ўәкиллери тийкар салған еди. Саманийлер мәмлекетиниң орайы Бухара болған. Бул мәмлекетти дүзиўде хэм онын шегарасын кеңейтиўде 874—907 жыллары үстемлик еткен Исмаил ибн Ахмед үлкен роль атқарды. IX әсирдин 30-жылларында ол Мавераннахрдың арқа шегарасындағы сахрада жасаушы түрклерге қарсы женисли саўашлар жүргизип, Тараз қаласын (хәзирги Жамбыл қаласына жақын жерде орналасқан) жаўлап алған. Ал, қаланы басқарған ханның өзин, сондай-ақ ханның 10 мың әскери менен хызметкерин бенде етип алып, көп олжа түсирген, 900-жылы Исмаил Саманийдин әскерлери Саффарийлердин үстинен толық жеңиске еристи. Тарийхшы Наршахийдин айтыуы бойынша Хорасанның соңғы хәкими усы урыста Исмаил Саманийдин қолына бенде болып түскен. Ал, Исмаил Саманий оны Бағдаттағы халифке жиберген. Халиф оны дарға асып өлтиргем. Усыннан кейин Хорасан хэм Иранның бир қатар басқа областьлары Саманийлердин қол астына өтти.

Саманийлердин құдиретли феодаллық мәмлекети 874-жылдан 999-жылға дейін үстемлик сүрди. Саманийлер мәмлекетинің гүлленген уақытында Мавераннахр, Хорезм, Түркменстанның бир бөлеги. Сырдарья әтирапындағы областьлар хәм Иран менен Афғанстанның әдеуір бөлеги оған қараслы болды. Онын жақсы құралланған, көп сандағы әскерлери болды. Түрк куллардан (ғуламлардан) дүзилген жауынгерлер гвардиясы Саманийлер мәмлекети әскерлеринин тийкарын дүзип, ол сыртқы душпанның хәрқандай топылысын жеңисли түрде қайтарып турды. Орайласқан мәмлекеттин дүзилиуи хәм күшли сиясий властың орнауы айырым областлардын хәкимлери арасындағы қыйратыушы урыслардын тоқтауына алып келди. Бул елдин экономикасы менен мәдениятынын рауажланыуы ушын қолайлы жағдайлар дүзди. Дийханшылық гүлленип рауажланды. Өнерментшилик хәм сауда менен шуғылланатуғын халық қағламы басым болған бир қағар қалалар өсип шықты. Көркем өнерментшилик, архитектура, әдебият, искусство, илим сол дәуірде рауажланыудын жоқарғы дәрежесине жетти. Сырт ел езиушилигинен қуғылған Орта Азия халықларынын мәдений дәсгүрлери қайта тиклене баслаған. Елде енди халық массасының дәретиушилик күшиниң ен жайып өсиуине мүмкиншилик тууған.

VI—VII әсирлерде ақ, әсиресе VIII әсирде Орта Азияның Хорасан хәм Иранның басқа да областьлары менен өз ара байланысларынын күшейуине байланыслы Орта Азиядағы шығыс-иран тиллерин (соғдиа хәм басқалар) батыс-иран, яғный парсы-тәжик, парсы-дарий тили кем-кемнен қысып шығарған. Саманийлер династиясының үстемлиги тусында хәзирги тәжик тилиниң басламасы болған бул тил толық қәлиплесип, елдеги мәмлекетлик ислерди жүргизиуде хәм көркем әдебиятта үстемлик сүрип келген араб тилин қысып шығарған хәм рәсмий мәмлекетлик тилге айланған. Саманийлер династиясының қәуенчерлигинде болған Абу Абдулла Рудакий, Абу Хасан Шахид Балхий, Абу Мансур Мухаммад ибн Ахмад Дақикий, Абу Шукур Балхий хәм басқа да шайырлар өзлеринин әжайып шығармаларын усы фарсы-дарий тилинде жазған. Белгили „Шахнаманы“ дәреткен уллы шайыр Абулқасым Фирдаусийдин әмири хәм уллы дәретпелери де усы Саманийлер мәмлекетиниң үстемлик сүрген территориясы және сол тарийхий дәуір менен тығыз байланыслы болған.

Бурын рәсмий мәмлекетлик хәм әдебий тил болып келген араб гили, Европадағы орта әсирдеги латин тилине усап, сонын ала тек диний хәм илимий әдебиятларда ғана қолланылып сақланып қалған. Абу Али ибн Сина (Авиценна) хәм сол дәуірдеги басқа да ири илимпазлар өзлеринин көрнекли илимий мийнетлерин араб гилинде жазған.

Тәжик халқынын қәлиплесиуи ушын феодаллық саманийлер мәмлекетинде қолайлы экономикалық, сиясий хәм мәдений жағдайлар дүзилген. X әсирдин өзинде ақ тәжиклер өз алдына халық болып қәлиплесип болған. Сол дәуірде „түрк-у-тәжик“ (түрк

хәм тәжик)-деген түсиник кен тиралып, ол Орта Азиядағы халықтың тийкарғы еки этникалық топарын сыпатлау ушын қолланылған. Сол дәуірдеги Ферғана, Хорезм, Чаш (хәзирги Ташкент областы) хәм Орта Азияның басқа да областларында түрк халықлары басым болған. Ал, Орта Азияның қалалары менен отырықшы дийханшылық районларындағы халықтың көпшилик бөлеги еле парсы тилинде сөйлеген.

3. САМАНИЛЕР МӘМЛЕКЕТИНИҢ СОРАМЫНДАҒЫ ХОРЕЗМ.

Хорезм IX—X әсирлерде Саманийлер мәмлекетиниң сорамында болды. Сол дәуірдеги Хорезм (996-жылға дейин) жери еки ийеликке бөлинген. Бас қаласы Қыят (хәзирги Беруний қаласы) болған Әмудәрьяның төменги жағының он жағалығындағы Хорезмди афригидлер династиясының әуладлары — хорезмшахлар басқарған. Ал, Әмудәрьяның төменги жағынын шеп жағалығын Саманийлердиң қойған адамлары — әмирлер басқарған. Онын пайтахты Гурганж—Үргенч болған. Бул қаланың қарабаханасы Гөне Үргенчтин қасында хәзирге дейин сақланған. Арал этирапынын шығыс бөлегиндеги, Әмудәрьяның қуярлығындағы Кердер областы халқынын ишинде огуз қәуимлери жүдә көп болған. Олар жергиликли халық пенен араласып жасаған. Елдин орайы Кердер қаласы, Орта әсирлердеги географлардың хәм жаңа археологиялық изертлеулердиң мағлыұматы бойынша хәзирги Қарақалпақстанның Кегейли районындағы Хайўан қала қарабаханасынын орнында болған.

Әмудәрья дельтасынын төменги жағындағы жерлер, теңиз этирапын Халижан деп аталған. Бул хаққында IX—X әсирлердеги географлар—Ибн Руста, Ал Истахри хәм басқалар жазып қалдырған. Олар, Әмудәрьяның теңизге қуяр жериндеги көплеген батпақлық жерлерде Халижан областы бар, онын халқы балықшылық пенен шуғылланады, деп жазған. В. В. Бартольд хәр қыйлы тарийхый хәм географиялық мағлыұматларды салыстыра орырып, Халижан Айбүйирге сәйкес келеди,—деп жуўмақ шығарған. Я. Ф. Гуламов бул пикирди қуўатлап, Қарақалпақстанның Мойнақ районының хәзирги территориясынын ен арқа тәреплери Халижан жериниң ишинде болған, деп атап көрсетеди.

Хорезм Саманийлер мәмлекетинен ярым ғәрезли жағдайда болған. Мысалы, ол дийханлардан жыйнаған салықты (хараджды) Саманийлердиң орталық қазнасына бермеген.

996-жылы Хорезмниң барлық жери құдиретли Гурганж әмири Мамун ибн Мухаммедтин хәкимлиги астында бир мәмлекетке бириккен. Саманийлер мәмлекетиниң шетки этирапындағы областларда сонын ишинде, Хорезмде де, басқа орайлық областлардағы сыяқлы социал-экономикалық өзгерислер келип шыққан. Феодаллық қатнастар раўажланған. Еркин дийханлар кем-кемнен жерсизленген хәм ири жер ийелеринен, ақсүйеклерден ғәрезли бола баслаған. Ири жер ийелеушилердин арасында жерги-

ликли хорезмликерден басқа араблар менен түркерлер көплек гез-лесетуғын еди. Саманийлерден шыққан ҳәкимлер мәмлекетлик жерлерди өз әскер басыларына, сарайдағы әмелдарларына. саў-дагерлерге, дин ийелерине көплек сыйлыққа берген. Бул феодалларды экономикалық жақтан күшейткен хәм олардың тәсирин арттырған. Буннан тысқары жерлерди шәртли түрде сыйлыққа берий қолланылған. Оны „иқта“ деп атаған хәм бунда көбинесе ўақытша белгили бир мүддетке, урыстағы ямаса басқа тараўдағы көрсеткен жақсы хызмети ушын, белгили адамларға аўыллар хәм пүтин бир районлар сыйлыққа берилген, Бул жерлерди сыйлыққа алған адамлар, онда жасаўшы халықтан салықтың барлық түрин жыйнап алыўға ҳуқуқлы болған. Гейде барлық салықтың жартысын, гейде барлығын толығы менен өз пайдасына алған. Көпшилик жағдайларда ҳәрқыйлы диний мәкелерге өнимдарлы егислик жерлер хәм аўыллар ўақым етип берилген. Жерлерди хәм аўылларды сыйлыққа берий Хорезмде де таралғанлығы ҳаққындағы мағлыўматлар орта әсирлердеги жазба дәреклерде көрсетилген. Мысалы, 922-жылы, Ахмед ибн Муса ал Хорезмий деген биреўдин хорезмдеги Ардахошмитан деген аўылды сыйлыққа алғанлығы сол заманнан қалған жазба дәреклерден белгили.

Бундай жағдайларда Хорезм дийханларының аўхалы бурынғыдан да бетер аўырласқан. Бирақ, Хорезмдеги феодалласыў процеси Мавераннахрдың орайлық областьларындағыдай хәм Хорасандағыдай тез пәтлерге ийе болмаған, бул жерлерде феодаллардың қала хәм аўыл халықларына болған үстемлигин түрк көшпелилеринен жаллап алынған әскерлер хәм қуралланған қулардан дүзилген Саманийлердин армиясы қуўатлап турған. Ал Хорезмде әскерлер жергиликли халықтан — мийнеткеш дийханлардан жыйналған. X әсирдеги тарийхшылар Хорезм әскерлеринин қахарманлық ғайратын, мәртлигин, саўашлардағы жаўынгерлик жеңислерин мақтаған. Хорезмде ғәрезли болып, қулыққа түскен дийханлар менен өнерментлердин саны өсип кетиўине қарамастан, Саманийлер мәмлекетинин орайындағы областьларға салыстырғанда халықтың ишинде еле гражданылық ҳуқуқлы, еркин қатлам көбирек сақланған.

Хорезм тили де согдиалылардың тили сыяқли индоевропалық тиллердин шығыс-иран шақабына киреди. Ол согдиа тилине қарағанда турақлырақ болған. Хорезмшахлардың сарайында бул тил XI әсирге дейин кең қолланылған. Ол сөйлеў тили болып ғана қалмастан, ал араб хәм парсы-тәжик тиллери менен бир қатардағы жазба тиллердин бири сыпатында өзинин әҳмийетин XIII әсирдин ақырына дейин сақлаған. Бирақ, жоқарыда айтылғанындай Хорезм халқының көпшилик бөлеги IX—X әсирлерде түрк тилинде сөйлеген, себеби ерте ўақытлардан баслап түрк қәуимлеринин усы оазиске сахрадан келип қоныс басып қалыўына байланыслы, олардын тили жергиликли халық арасында кең таралған X әсирдин ахырында Мавераннахрдағы сыяқлы бул жерде хожалық

турмысы хэм мәденият кем-кемнен қайта тикленеди. Орта әсирлердеги авторлар сол дәуірдеги Хорезмде ирригацияның тез пәт пенен раўажланғанлығын көрсетип өтеди. Айырым каналлардың үлкенлиги соншелли, оларда үлкен кемелер жүзген,—деп жазған олар. Әмудәрьяның шеп жағасындағы ең үлкен канал Вадах болған. Ол дәрьядан саға алып, пайтахтты—Гурганж жерлерин суўландырған. Әмудәрьяның оң жағалығындағы ең үлкен каналлардың бири Гәўҳар (Гәўҳара) болған. Ол Қыят областын суўландырған. Ол хәзирги Пахта арна каналына сәйкес келеди. Ал, Қыяттын төменирегинен басланатуғын Кердер каналы Әмудәрьядан саға алған. Кердер каналы Әмудәрьяның ески саласының изи менен қазылған хэм оғада узын болған. Ол Кердер қаласына дейин барып жеткен хэм қуярлықтағы кен пайтақ егислик жерлерди суўландырған.

Х әсирдеги Хорезм илимпазы Абу Абдаллах ал Хорезмий өзиниң „Мафатик ал—улум“ („Илим гилти“) атлы илимлер энциклопедиясында хәр қыйлы суў шығарыу қурылысларының түрлерине хэм суўғарыуға байланыслы терминлерди түсиндирийге пүтин бир тараўды арнаған. Хорезм—өзине тән болған географиялық жағдайларына хэм жер шараятларының өзгешеликлерине байланыслы Орта Азиядағы ерте ўақытлардан баслап-ақ суўды жоқарыға көтерип шығаратуғын хэм атызларға ағызатуғын қурылысларды қолланатуғын тийкарғы район болған. Археологиялық изертлеўлерге қарағанда IX әсирде-ақ Хорезмде атызларға суў шығарыўда дигирлери бар шығырлар пайдаланылған.

IX—X әсирлердеги авторлардың мағлыўматларында сол дәуірдеги Хорезм жеринде дийханшылықтын, бағшылықтын, жүзимгершиликтин раўажланғанлығы, сондай-ақ оның қалаларында өнерментшиликтин, саўданың өскенлиги хәққында айтылған. Х әсирдеги Хорезмде отыздан аслам қала болған. Олардың бир қатарлары өзлериниң бурчығы атларын хәзирге дейин сақлаған. Оларға—Хазарасп, Хийўа, Гурганж (Гөне Үргенч), Шораханлар киреди. Ал, басқаларынан тек қарабаханалар ғана қалған. Оларға—Дарған, Миздахкан, Замахшар хэм басқалар киреди. Көпшилик карабаханаларды жергиликли халық хәзир басқаша атап кеткен. Олардың нағыз тарийхий атлары умытылып кеткен. Сонлықтан да хәзирге дейин карабаханасы сақланған қалалардың қайсы қала екенлигин анықлаў археологлар ушын оғада қыйынға түсип отыр.

Хорезмнің қубласында, Әмудәрьяның шеп жағасында беккем қорған хэм ири қала Дарған болған. Оның карабаханасы хәзирги Дарған ата аўылынан үш км жерде сақланған. Қаланың жайласқан жери Әмудәрьяның ең баслы өткеллериниң бири болған. Бухарадан, Амульден (Чаржоўдан) хэм Марыдан (Мервден) Хорезмге келетуғын жоллар усы жағыс арқалы Әмудәрьяны кесип өткен. Ал, усы жоллардың кесискен жериндеги, әхмийетли орында қала жайласқан. Солай етип, Үргенчтен кейинги екинши үлкен қала Хорезмнің шеп жағалығындағы Дарған есапланған.

Хәзирги кең гоҗайлықлар алабынын қасында Орта әсирлердеги Дарған ауыллары халқынын егин еккен атызлықлары менен жүзимгершиликлериниң излери елеге дейин сақланған.

Үргенчтин жолындағы Дарғаннан соңғы үлкен қала Хазарси болған. Ол адам бара алмайтуғын, душпан женип ала алмайтуғын қорған есапланған. Қаланы суу қоршап турған. Оған тек арқа тәрептеги өткел арқалы ғана барыуға болған. Бул жол да дәру-аза менен бекитилген. Хазарасп—деген сөз „мын жылқы“—деген мәнисти билдиреди. Оған байланыслы аңыз әңгимелер де бар. Аңыз бойынша қаланы жүдә үлкен дәу салған. Бул дәу усы қала салынған жердеги сууаттан қанатлы мың тулпарды услап, қанатларын қырқып, қолға үйреткен. 1958—1960-жыллары жүргизилген Хорезм экспедициясынын археологиялық изертлеулериниң нәтийжесинде қаланың ең әйемги қатламлары ашылған. Қалада б. э. шекемги IV—III әсирлерде халық жасаған.

X әсирде Хийуа кишигирим қала болған. Ол Саманийлер заманында Үргенчке өтетуғын сауда кәруан жолының бойында пайда болған. Араб географлары бул қаланы „сахранын шетинде“, —деп жазған. Ол бурыннан-ақ хәзирги өзиниң орнында болған. Кеме жүретуғын каналдын аяғында орналасқан. Бул канал хәзирги Палуан жапқа сәйкес келеди.

Хийуанын арқа-батысындағы сахралықта, орта әсирлерден қалған Замахшар қаласының қарабаханасы сақланған. Археологиялық изертлеулер, онын орта әсирлердеги Хорезм қаласы екенлигин анықлады. Қала дийуал хәм ор менен қоршалған. Қаланың бир бөлегинде өнерментлер:—гүлалшылар, темиршилер, мыскерлер, айна салыушылар хәм басқалар жасаған.

Орта әсирлердеги Хорезмнин шеп жағалықтағы пайтахты Гурганжды араблар Джуржания деп атаған. Ол хәзир Түркмәнстанның Ташауыз областының бир районының орайы. Онын қарабаханасы Гөне Үргенчтин қасында жайласқан хәм кең майданды ийелеп атырған гөне қала түринде сақланған. Гурганж ири сиясий хәм сауда орайы болған. Оны „саудагерлердин ағылып келетуғын“ бас қаласы деп атаған. Қаланын нәзер аударарлық орынлары:—Әмудәрьяға ағаштан салынған үлкен тарнау хәм жергиликли ақсүйеклердин қала әтирапындағы сулыу сарайлары еди. Үлкен кемелер сол тарнауға шекем жүзип барған. Гурганж халқы өзиниң жауынгерлиги хәм оқ жайдан оқ атыуда асқан шеберлиги менен даңқын шығарған еди. 1952-жылғы археологиялық изертлеулер қаланың тек кишкене ғана бөлегин ашты. Сол сапары қаланын соңғы қабатынын астынан (қала XVII әсирге дейин өзиниң әхмийетин сақлаған) X әсирге хәм XI әсирдин басына сәйкес келетуғын мәдений қатлам ашылған.

Гөне Үргенчтин кубла-шығысында Қарақалпақстаннын Хожели районында жергиликли халық тәрепинен Гәуир қала деп аталған гөне қаланын орны хәзирге дейин сақланған. Ол арабша жазылған дәреклерде көрсетилген Маздахкан (ямаса Миздахкан) қаласына сәйкес келеди. IX—X әсирлердеги Әмудәрьяның саласы хә-

зирги ағысынан батысырақтан аққан хэм бул қала сол ўақытлары Эмударьяның оң жағасында жайласқан. Миздахканды 1928—1929-жыллары А. Ю. Якубовский биринши мәртебе изертлеген, буннан сон ол Хорезм экспедициясы тәрәпинен изертленген, ал 1962, 1964—1965-жыллары онда Өзбекстан ССР Илимлер академиясы Қарақалпақстан филиалы Н. Дәўқараев атындағы тарих, тил хэм әдебият институтының археологиялық отряды тәрәпинен изертлеў жумыслары жүргизилди. Усы жыллары самолеттан сүүретке түсириў арқалы қала қарабаханасының барлық бөлиминиң планы алынды хэм оны қоршаған барлық естеликлердин, суўғарыў тармақларының, кен майданды ийелеп атырған гөристанлықтың планлары сүүретке түсирилди. Бул гөристанлықта хәр қыйлы дәўирлерге тийисли қойымшылықлар, соның ишинде Х әсирдин қойымшылығы да бар.

Пүткил комплекс үлкен еки төбешикке хэм оларды шығыспенен батысқа бөлип тұрған жазық тегисликке жайласқан. Батыс төбешиктиң үстиндеги Гәўир қала, — деп аталатуғын гөне қаланың қарабаханасы IX әсир менен XII әсирдин басы аралығын өз ишине алады. Қала төбешиктиң пүткил жоқарғы жазықлығын толық қамтып алған. Қаланың айлана дөгереги қорған дийўалалар менен қоршалған. Қорған дийўаллары ишинен айланып жүретуғын дәлизлер салынған. Ал, дәлизлер хәр бириниң аралығы 50—80 м болған бир неше онлаған минарлар арқалы тутастырылған. Айырым жерлеринде дийўалдын сыртынан қосымша жүргизилген және бир дийўалдын текшелери гезлеседи. Әскерий-инженерлик әдебиятларда бундай дийўаллар душпанның топылысынан қорғаныў ушын пайдаланылады, деп көрсетиледи. Қорғанның кирер аўзы оның шығыс тәрәпинде болған. Ол дийўал минарларының биреўине тутастырылып салынған. Кирер аўыз узын дәлиз түринде болған хэм ишке қарай созылған. Оның дийўалының тум-тусынан атыўға қолайластырылған жақсы гезермен жайлар салынған.

Қорған дийўалларының ишинде хәр қыйлы дәўирге тийисли еки қорғанның қалдығы сақланған. Олардың биреуи батыс тәрәпинде, ал екіншиси шығыс тәрәпинде жайласқан. Усы қорғандар менен бирге тутас қала қурылысларының изи сақланып қалған.

Қала дийўалларының ишиндеги батыс қорғаны пақсадан салынған. Қорғанның сыртқа қарап тұрған тәрәпи қат-қабат етип тик салынған ярым сүтинлер менен бөлинген. Қорғанның ортасында кен төрт мүйешли сарай болған. Қорғанға арқа тәрәпинен жабастырып салынған дийўалдан да кирер аўыз қойылған. Сарай тәрәпке қаратып салынған дийўалды бойлап үсти бастырылған айўан-дәлиз салынған. Ал, бул айўан-дәлиздин дийўалларының айырым жерлеринде ылайдан салынған дийўалдағы ойма нағыслардың излери хәзирге дейин сақланған.

Шығыс қорғаны бир қанша ертерек дәўирге тийисли, бирақ ол археологиялық жақтан еле изертленилмеген хэм жазық туўры мүйешли бийиклик түринде еле сақланбақта.

Шығыс төбешикте қаланың әйемги үлкен гөристанлығы жайласқан. Ол IX—XI әсирлерге тийисли. Изертлеушилер оны ертедеги мусулман қойымшылығы деп анықлап отыр. Ақымға уқсаған бул ләхәтлер гербиштен өрилген хәм ийт арқа етип гербиш пенен бастырылған.

Саманийлер дәуириндеги Хорезмнің оң жағалықтағы пайтахты Қыят қаласы болған. Қыят хәзирги Беруний қаласының жанында жайласқан. Сол уақытлары оны Хорезм қаласы ямаса Ал—Фир қаласы деп атаған. Әмудәрьяның жағасына салынғанлықтан Қыят қаласын бир неше мәртебе дәрьяның дейгиши алып кеткен. X әсирдин ахырында қаланың ески бөлегин Әмудәрьяның сууы ағызып кеткенлигин, Қыят жеринде тууылып өскен уллы Хорезм илимпазы ал—Беруний көркем сөз бенен жазып қалдырған. Оның айтыуы бойынша қала бекем қорған болған хәм ылайдан, қам гербиштен үш қатар етип салынған бийик дийуаллар менен қоршалған. Усы үш қатар бийик дийуаллардың үстинен хәкимнің сәнсалғанатлы, зәулим сарайы көринип турған, Басқа авторлар Қыят халқынын ишинде илимпазлар, оқымыслы адамлар, шебер қурылысшылар, тақмақшылар, сазенделер болған деп көрсетеди. Қалада көплеген базарлар болған. Базарлар бийик мешит жайларынын төменги қабатында жайласқан, мешитлердин ағаш өрелери адам бойндай бийик тас сүтинлердин үстине орнатылған.

X әсирде Қыяттын қубла-шығысында онша үлкен болмаған. Шорахан ауылы жайласқан. Оның қарабаханасы Қарақалпақстаннын Төрткүл районында хәзирге дейин сақланған. Қыяттын арқашығысында Гәуҳар каналының бойында саманийлер деуиринин көплеген қалалары, ауыллары, сарайлары хәм қорғанлары болған. Олардың бир қатарлары хәзир Қызыл құм кеңисликлеринин еспе құмлары менен жарым-жарты көмилген хәм қарабахана халында сақланған. Олар Төрткүл районындағы—Гүлдирсин, Қабат қала, Нәринжан қалаларының гөне орынлары есапланады. Ол қалалардың орнында афригидлер дәуиринен ертеректе салынған қоныслар болған, бирақ, олар афригидлер заманында қаңрап, адамсыз қалған. Ал, X—XI әсирлерде бул мәкан жерлерге және халық келип, қайтадан ел қоныс басқан хәм олар гүлленген қалаларға айланған.

Нәринжан деп аталатуғын гөне қаланын орнында тек саманийлер дәуиринин дийуаллары менен минаралары ғана сақланған. Қаланың ортасындағы үлкен сарай қулап, бийик төбешикке айланған. Ал, XIV әсирде ол төбешиктин үстине Нәринжан баба мазары салынған. Жақынға дейин оны жергиликли халық „кәраматлы“ мазар, „әүлийе“ орын, деп есаплаған. Археологиялық изертлеулер арқалы IX—X әсирлердеги Хорезм қалаларынын планлары, өзине тән өзгешеликлери анықланды хәм Хорезм өнерменгшилик затларының сыпатлары хәққындағы жазба дәреклердеги мағлыұматлар толықтырылды.

Айрықша гүлалшылық өнеринин гүлленип, өскенлиги айқын көзге түседи. Егер IX әсирдеги Хорезмде сырланған гүлалшы-

лық ыдыслары сийрек гезлесетуғын болса, X әсирде гүлалшылық өнери жүдә жоқары дәрежеге көтерилген, өним сапасы жақсыланған. Енди хәр түрли көркем нағыслар менен жылтыратып сырланған гүлалшылық затларын көплек гезлестириуге болады. Сырлы нағыслар оғада көркем болып, олар өсимликлердин сүйретлеринен хәм геометриялық нағыслардан ибарат болған. Мавераннахрдағы сыяқлы олардын нағыслары да гүрен, қызыл, сары реңлер менен сырланған. Гүлалшылар хәр қыйлы затлар: кеселер, қумлар, гүзелер, дигирлер хәм тағы басқа затлар жасап шығарған. Гүлалшылық ислеринде афригидлер заманындағыға қарағанда көп өзгерислер болған. Енди гүлал ыдыслар гүлалшылық әсбапларының жәрдеми менен жасалған хәм олар арнаулы көриклері бар ошақларда-қумбызларда писирилген.

Кердер областының материаллық мәденияты үлкен өзгешелик белгилери менен Хорезмнин материаллық мәдениятынан айырылып турған.

Кердер мәдениятын изертлеушилер Кердер областының VII—XI әсирлердеги тарихын ертеректеги Кердер (VII әсирдин ақыры—VIII әсирдин биринши ярымы) хәм соңғы Кердер (VIII әсирдин екинши ярымы—XI әсирлер) дәуири—деп екиге бөледі. Ертеректеги кердер дәуиринин раўажланыуына биринши бапта қысқаша сыпатлама берилген. Соңғы кердер дәуирине тийисли археологиялық қатламлар Төк қала, Хайўан қала, Қыран таў үстиртигиндеги естеликлерден табылған.

Төк қаланың „шығыс сарай“—деп аталатуғын бөлегинен хәм Төк таўының қубла-шығыс жар қабатының үстиндеги кен майданда соңғы кердер дәуиринин материаллары табылған.

Төк қала гөристанлығының жоқарғы қатламы соңғы кердер дәуиринин естелиги есапланады. Ол жердеги биринен кейин бири жерленген IX—XI әсирлердин қәбирлери изертленилген. Олардын барлығы мусулманлардың ертеректеги дәстүрлерине ылайық, ақымға усаған, тар ләхәтлерге жерленген. Гөристанлықтан табылған материалларды антропологиялық анализлеуден кейин Төк қаланың халқы расалық жақтан аралас болғанлығы анықланды. Расалық типлерди изертлеулерден кейин Төк қала халқы өзинин қәлиплесиўи бойынша бир жағынан ертеректе Сырдәрьяның төменги ағысында жасаған халықлар менен, ал екинши жағынан, Хорезмнин әййемги халқы менен тығыз байланысатуғынлығы белгилі болды.

Төк қала—араб тилинде жазылған орта әсирлердеги тарихый-географиялық әдебиятларда Дарсан ямаса Даржаш деп атап өтилетуғын елатлы пункт болыуы итимал.

Қыран таўдан табылған материалларды хәм естеликтин өзинин жайласыу орнын анализлеп изертлеп көргенде, ол—орта әсирлердеги авторлардың бири ал-Макдиси атап көрсеткен Вардараг елатлы пункти менен сәйкес келеди

Соңғы кердер мәдениятының ен әжайып хәм ири естелиги Хайўан қала есапланады. Хәзир бул үлкен гөне қаланың қарабаха-

насы сақланған. Қала бекиниси жоқ үлкен қоныс болған. Ол кең хәм енли етип топырақ үйилип, үсти тегис қашы менен қоршалған. Қала үлкен көше менен екиге бөлінген. Көшениң хәр еки тәрәпинде тоғыз-тоғыздан үлкен жайлар орналасқан. Қаланың салыныуы планы құлшылық дәуириндеги Хорезм хәм Сырдарьяның төменги ағысындағы орта әсирлердин ертеректеги қалаларына ұқсайды. Бір қатар изертлеушілер қаланың бундай план менен салыныуын, қала халқында ески уруушылық жәмийети дәстүрлериниң күшли сақланыуына байланыслы деп есаплайды.

Хайуан қалада 1961-жылы археологиялық изертлеу жүргизилип, қаланың мәдений қатламының қалыңлығы 3,5 м екенлиги хәм оның төрт қанатқа бөлінетуғынлығы анықланды. Қаланың хәр бир қанаты хәр қыйлы жағдайда болып, биреулері толық салып питкерилген, ал басқаларында қурылыс жұмыслары еле дауам эткен.

Илимпазлар Хайуан қаланы орта әсирлердеги Кердер қаласы болыуы итимал деп есаплайды. Орта әсирлердеги араб тарийхшылары менен географлары Кердер қаласын бирнеше мәртебе атап өтеди.

Соңғы кердер естеликлеринен табылған гүлалшылық затлары Х—ХІ әсирлердеги Хорезм ыдысларының формалары менен байланыслыққа ие, ал сол дәуирдеги Хорезм естеликлеринен де тек кердер мәдениатына ғана тән болған ыдыслардың қалдықтары табылған. Соңғы кердер мәдениатына тән болған гүлал ыдыслар өзлериниң жасалуы усылы бойынша Сырдарьяның ортаңғы хәм төменги ағысындағы түрк қәуимлериниң ыдыслары менен улуы-малық белгилерге ие.

Кердер областындағы барлық қоныслар Әмударьяның Арал тенизине қуяр жериндеги тармақларының бойларында жайласқан. Кердерлердиң соңғы дәуиринде дельтаның шығыс тәрәпи суўландырылған. Бирақ, жазба мағлұматларға хәм археологиялық материалларға қарағанда Х әсирде Әмударья өз ағысын өзгерткен. Нәтийжеде оның батыс тармақларының суўы молайған да, ал шығыс тармақлары қуўрап қалған. Усындай тәбийий апатшылықтың ақыбетинен, Кердер областының халқы суўсыз қалған. Бирақ, халық қандай да бир гидротехникалық қурылыстың жәрдеми менен ески салалардың биреуине суў ағызған, Ол тарийхый дәреклерде Кердер каналы деген ат пенен белгили болған.

Хорезм саудагерлері қонсы еллер менен—Волгадағы булгарлар патшалығы, Хазарстан, Рус жерлері хәм Каспий және Арал этирапларындағы сахралық түрк қәуимлері менен қызғын сауда қатнасықларын жүргизген. Шығыс еллериниң сауда жолы бойындағы сауда орайы болған Хорасаннан Волга бойларына жақын елатларға хәм Рус жерине баратуғын сауда жолы Хорезм арқалы өткен. Сауда тарауында Гурганждың тутқан орны үлкен болған. Себеби, ол Ирақ пенен Ираннан Шығыс Европаға баратуғын ең гуўры, қысқа сауда жолының бойында жайласқан. Хорасаннан Хорезмге келетуғын бир жол Әмударьяның шеп жағалығын бой-

лап Амудьинң үсти менен Дарған, Хазарасп арқалы Гурганжға келген. Екинши жол Марыдан басланып, арқаға қарай ысылдаған еспе құм төбешиклери арқалы Хорезмдеги Тахария қаласына келип жеткен. 922-жылы Гурганжтен өз кәрұаны менен арқаға қарай, Үстүрттин шығыс тик жарлықларын жағалап өткен Ибн-Фадлан Хорезмнен Волга бойларына баратуғын жолды тәриппеп жазып қалдырған. Гурганжтен шыққаннан кейин Қараұымбетке келип, жол Үстирт тегислигине шығады хәм Үстүрт арқалы Эмбаға барады, оннан армаған Волгаға баратуғын жолға тутасқан. Волгаға барып, жол еки бағдарға айырылған. Бириншиси хазарларға, ал екиншиси булғарларға барған. Хорезмнен Волгаға қарай жүретуғын бул ески жол IX—X әсирлерден соң да, орта әсирлердин сонғы дәуирлеринде де ислеп турған. Усы жолдың бойына салынған көплеген қорғанлардың, кәрұан сарайлардың, мешитлердин, жонылған таслардан өрилген құдықлардың қарабаханалары елеге дейин сақланған. Үстиртликлер менен шөл-гиябан сахрадан өтуғын бул жол өз ұақтында жақсы үскенеленген.

Хорезм Бухара арқалы Мавераннахр менен саўда жүргизген. Бул тәрепке еки жол менен қатнайтуғын болған. Бириншиси Қыяттан баслап Қызыл құм арқалы Бухараға барса, ал екиншиси-Эмударьяның шеп жағалығы менен Фаравағы жағыстан дәрьяны кесип өтип, Бухараға барған. Хорезмнің саўда кәрұанлары тек Бухараға ғана барып қоймастан, ал оннан арман өтип, Орта Азияның ишкери түпкирлерине шекем барып жеткен.

Хорезмнен Сырдарьяның қуярлығындағы хәм оның төменги ағысындағы жерлерге, огузлардын пайтахты Янгикентке баратуғын жоллардың да Хорезмдеги саўда исин жүргизиў ушын үлкен әхмийети болған. Бул жоллардын биреўи Арал тенизиниң жағаларына жүдә жақын жерден сексеўиллер менен қалың тоғайлықларды кесип өткен. Екинши жол Белтаўдың (ол Бөршиниң таўы деп те аталады) қубласы менен Жана дәрьяны жағалап өткен. Сатылатуғын хәм сатып алынатуғын затлар хәрқыйлы және оғада көп болған. Хорезмдилер дийханшылық өнимлерин, бағшылықтан өнген мийўелерди, жемислерди, гезлемелерди, оқ жайларды хәм басқа да соған усаған бир қатар өнерментшилик затларын сыртқа шығарған. Шығыс Европадан Орта Азияға мамық жүнли аң терилери (собольдин, қундыздын, тийиннин, ақ суўсардын хәм басқалардың), ақ мум, пал, оқ жай оқлары, қылышлар, саўытлар хәм аңшы қуслар алып келинген. Тарийхый дәреклерде Хорезмнің құл сататуғын үлкен базарлары болған, деп көрсетиледи. Қул базарларына славянлардан, хазарлардан, түрклерден хәм басқа да хәр қыйлы қәуимлерден қулар алып келип сатылған.

Сууғарып егилетуғын дийханшылық жағдайындағы аўыл хожалық жумысларының практикалық талаплары, узақ жерлерге саяхатлар, кең көлемде саўда жүргивиў ислери астрономияны, географияны раўажландырыўдың зәрүрлигин келтирип шығарған. Қалаларды хәм ири-ири архитектуралық қурылысларды салыў,

сауда ислерин жүргизиу геометрия менен алгебраның раўажланыуына тәсирин тийгизген. Сол дәўирдеги Хорезмниң, Бухараның хәм Орта Азияның басқа да мәдений орайларының илимпазлары күнделикли турмысқа керекли болған практикалық билимлер менен бир қатарда хәр қыйлы теориялық мәселелерди де үйрениу менен шуғылланған. Ири илимпаз Абуджафар Мухаммед ибн Муса ал—Хорезмийдиң илимий хызмети IX әсирдин басына туўры келеди. Ол шығысы бойынша Хорезмли. Аббасийлер заманындағы халиф Мамунның сарайында, Бағдадта жасаған. Ол математиканы, математикалық географияны, астрономияны үйрениу менен шуғылланған. Оның ал—Хорезмий деген аты латинша бурмаланып „Algoetmi“ деп жазылған хәм усы ўақытқа дейин „алгориф“ деген математикалық термин болып сақланып келмекте, ал онын „Ал—джабр. .“,—деп аталатуғын илимий мийнети темасының бас жағын алыу арқалы алгебра илиминиң аты келип шыққан. Ал—Хорезмийдиң география тараўындағы хызмети де уллы. В. В. Бартольдтың пикири бойынша оның „Әлемниң сүүрети“ („Ал—Китаб сурат ал—Арз“) атлы китабы араб география илиминиң басламасын салған. Хорезмийдиң „Астрономиялық таблицалар“ хәм „Күн сааты хәққында трактат“,—деген мийнетлери латин тилине аўдарылған хәм Европа менен Шығыс еллеринде орта әсирлердеги илимниң раўажланыуына үлкен тәсирин тийгизген.

4. ХОРЕЗМНИҢ ХАЗАРСТАН МЕНЕН БАЙЛАНЫСЛАРЫ

Хорезмниң қонсы еллердин көпшилиги менен сауда хәм мәдений байланыслары болған. Хорезмниң сиясий турмысында оның X әсирдеги Хазарстан менен байланыслары айрықша үлкен әҳмийетке ийе. Батыс Түрк қағанатлығы ыдыраған дәўирде Шығыс Европада дүзилген Хазар қағанатлығы мәмлекети VIII әсирде-ақ Хорезм менен тығыз байланыс жасаған Араблардын жаўлап алған дәўиринде Кутейба тәрепинен қуўғынға ушыраған Хорезм илимпазлары Хазарстанға қашып барып паналаған. VIII әсирдин 60—70-жылларында Хазарстанда ири-ири сиясий хәм диний реформалар өткерилген. Еврей руханийлары қағанат басқарыушыларының тиреги болған. Иудаизм бул елаттың рәсмий дини болып салтанатлы жәрияланған. Хазарстанның пайтахты VIII әсирдин ортасына дейин Арқа Кавказда болған, ал оннан соң Волганың Төмениндеги Итиль қаласына көширилди. Ол үлкен қалаға айланды. Хәр қыйлы еллерден, мәмлекетлерден, соның ишинде Хорезмнен де Шығыс Европаға баратуғын сауда жоллары усы қала арқалы өткен. Тарийхий дәреклердиң мағлыұматларына қарағанда Хазарстан халқы арасында хорезмилер аз болмаған. Хорезм әскерлери қағанаттың армиясында хызмет еткен. Аўыр қураллар менен қуралланған хорезмилерден дүзилген он мың атлы әскер Хазарстан армиясының тийкары болған. Араб авторлары, Итиль қаласында хазарлар қанша болса, славянлар хәм

хорезмдилер де сонша болған, — деп жазады. Өз гезегінде Хорезмде, онын пайтахты Үргенчте Хазарстаннан көшип келген хазарлар, аланлар хәм славянлар болған. Олар христиан динин гутқан. Бул топарлар Хорезмде монголлар жаўлап алғанға шекем жасаған. Олар хәққында Беруний (XI әсир) хәм Плато Карпинийлер (XIII әсир) жазып қалдырған.

X әсирдин ақырында қағанатлықтын огузлар хәм Рус еллери менен гүреси кескинлесип кетеди. Усы уақытлары Хазарстан Хорезм менен айрықша тығыз байланыс жасаған. Сол дәуирге дейин екиге бөлинип келген Хорезм Үргенч әмири Мамун ибн Мухамметтин қол астына биригип, күшли мәмлекетке айланады. Хазарстан басқарушылары Хорезмнен әскерий жәрдем де сорап гурған.

965-жылы князь Святослав басқарған рус әскерлери Саркельдин (Белая Вежа) қасында хазар әскерлери үстинен шешиўши жеңиске ерискен. Усы урыста Хазарстанның қағаны да өлген. Святослав хазар қалаларын жаўлап алмақшы болған. Усы уақытлары Хазарстан территориясына басып кире баслаған огузлар Святослав пенен аўқам дүзген. Тарийхый дәреклерге қарағанда Хазарстан ушын гүреске Хорезм мәмлекети де жигерлилик пенен қосылған. Волганын төменги ағысындағы хазар қалаларына ал-Мамуннын әскерлери бир неше рет атланыс жасаған.

Қыратылған Хазар қағанатлығынан „миғрас пай“ ийелеў ушын болған урыста Хорезм өз армиясын ғана емес, ал сахра қәўимлери менен бурыннан киятырған сиясий байланысларынан да пайдалануўға умтылған. Хорезмнің хәкими, „айырым уақытлары Хазарстанның қалаларын басып алды“, — деп жазады Әл-Макдис.

5. IX—X ӘСИРЛЕРДЕГИ САХРА ҚӘҰИМЛЕРИ.

VIII әсирдин ортасында Түрк қағанатлығы ыдырағаннан кейин Орта Азия хәм Қазақстанның кең жазық сахраларында көшпели және ярым көшпели түрк қәўимлериниң ири сиясий бирлеспеси пайда бола баслаған. Түрк қәўимлериниң тийкарғы бөлеги VII—X әсирлерде Жетисуўда хәм Сырдәрья бойларында жайласқан. Бул дәуирдеги ири түрк қәўимлериниң бири карлуклар болып, олар Талас алапларынан баслап, Шығыс Түркстандағы Тарим дәрьясына шекемги үлкен территорияда жасаған. VIII—X әсирлердеги карлуклар бирлеспеси сол дәуирдин көплеген дәреклеринде ушырасады. Ол дәреклерде: карлуклар көп сандағы мәдениятлы халық, олар шаруашылық, дийханшылық хәм аңшылық пенен шуғылланған, карлуклар аўылларда хәм қалаларда жасап, олардың ең ирилери Қулан (хәзир—Луговая станциясы) хәм Мерке болған, деп көрсетиледи.

Екинши ири түрк қәўими чигили болып, ол Тараз районында хәм тийкарынан Ыссы көлдин арқа шығысында қоныс басқан. Тарийхшылар, бул қәўимди оғада бай, көп сандағы қара мал,

жылқы хәм қойларға ийе болған, деп жазады. Олардын да карлуклар сыяқлы ири қалалары менен ауыллары болған.

Ыссы көлдин қубласында Қашқар тәрепте, Шығыс Түркстанда түрклердин Ягма қәўими жасаған. Оларда дийханшылық аз раўажланған, ал аңшылық пенен шарўашылық басым болып, көбинесе жылқы менен қой өсирилген. Ягмалар өзлериниң урыспазлығы менен басқалардан айырылып турған.

Жетисуўдың қубла-батысында Түргеш қәўимлери жасаған. VIII әсирдин басында олардың өз мәмлекети дүзилген. Бирақ, 766-жылы оны карлуклар жаўлап алған. Түргеш қәўимлери Мавераннахр халқы менен оғада тығыз мәдений байланыста болған. Олардын түрки тили согдиа тилине қосылып, араласып кеткен.

Сол дәўирдеги түрк қәўимлериниң ең батыстағы бирлеспеси огуз хәм печенег қәўимлериниң аўқамы болған. Қәзирги изертлеўшилер. VIII—XI әсирлерде Арал этирапында жасаған усы сахралық қәўимлер қарақалпақ халқының қәлиплесиўине баслама салған деп есаплайды. Огуз қәўимлери қарақалпақлардын келип шығыўындағы компонентлердин бири болыўы менен бирге, олардың көпшилик бөлеги түркмен халқының қәлиплесиўинде де шешиўши орын ийеледи.

6. ОГУЗЛАР.

X әсирде Хорезмниң арқасындағы хәм арқа-шығысындағы сахраларда түрк тиллес қәўимлерден есапланған огузлар жасаған. Огуз қәўимлери аўқамын ябгу деп аталатуғын хәким басқарған. Ол Сырдарьяның төмениндеги Жанакент (қәзирги Жанкент қарабаханасы) қаласында турған. Огузлардын ийелеген жерлери оғада көп болған. Олар көбинесе Арал этирапында, Сырдарьяның ортаңғы хәм төменги ағысында және Каспийдин арқа этирапындағы аўылларда тығыз жәмленип жасаған. Олардын территориясының батыс тәрепи Устирт тегислигиниң бир бөлегин өз ишине алады хәм Урал таўларының етегине шекем барып жеткен. Огузлардын арқа тәрептеги территориясына қәзирги Қазақстан сахраларындағы Сыр суў, Шалқар, Ирғыз дарьяларының алаплары кирген. Ал, қубла-шығыста огуз жерлери Тараз (қәзирги Жамбыл) хәм Чаш (қәзирги Ташкент) областларының жерлери менен шегараласқан. Тарийхшы С. Г. Ағажановтың соңғы изертлеўлериниң жуўмақларына қарағанда огузлардын шығыстағы қоныслары Балхаш көлиниң жағалаўларына шекем барып жеткен. Ол тарийхий дәреклерди анализлей отырып, Балхаштың қубла жағалаўларында, Чу дарьясының алабында, Талас Алатаўында, сондай-ақ Сырдарьяның ортаңғы ағысында, Қаратаў етеклеринде Ангрен менен Чирчик ойпатларында хәм басқа да орынларда жасаған шығыс огузлардын бир неше топарларын анықлаған.

Орга әсирдеги авторлардың—Махмуд Қашғарлының (XI әсир), Рашидәддинниң (XIII әсирдин ақыры—XIV әсирдин басы), оннан

кейиниректеги Абылғазының (XVII ғасыр) мийнетлеріндегі қәуим-уруулардың аты көрсетілген дизимлерде огузлар бірлеспесінің этникалық составы жаққында бір қанша түсиник берілген. Бул дизимлердегі атамаларды изертлеп анализлегенде 24 огуз қәуимінің басым көпшилигі түркілер болғанлығы, сондай-ақ олардың ишінде үш монғолша атама (қайы, баят, баяндер), бір печенегше атама (Рашидэддин бойынша биджне), екі индоевропалық атамалардың (дюкер-тохарлар хәм языр-яслар) гезлесетуғынлығы анықланған.

Огузлардың қәлиплесіуін изертлеген С. П. Толстовтың пикири бойынша огузлардың көпшилик бөлеги дәслең Сырдарья әтирапындағы областьларда жасаған хәм VI—VII ғасырлерде түркілестірилген жергиликли халықлардан қәлиплескен деп есаплайды. Соның менен бирге ол изертлеген археологиялық естеликлерге тийкарланып, огузлардың мәдениатында Орайлық Азиядан, Алтай әтирапларындағы областьлардан хәм Жетисуудан келген қәуимлердің күшли тәсири сезиледи, — деп атап көрсетеди. С. Г. Ағажанов огузлардың составынан еле Сырдарьяның бойында-ақ өзлерин түркменлермиз, — деп атап жүрген топарларын айырып атап өтеди. Ол, Орта Азиядағы әййемги индоевропалық халықлардың жергиликли урпақлары менен қосылып, араласып кеткен хәм ислам динин қабыл алған огузлардың хәм басқа да түрк қәуимлерінің бир бөлеги өзлерин түркменлермиз деп атаған, деп есаплайды. Ол огузларды тийкарынан келгинди қәуимлер, деп есаплайды мақул көреді.

Жаңа археологиялық хәм тарийхый изертлеулер бойынша X ғасырдеги огузлар хожалығының анағурлым толық жағдайы баянлап берілген. Олардың ишінде көшпелилер де болған. Бирақ, оларда ярым көшпели хәм жайлаудағы шаруашылық басым болған. Огузлардың ярым отырықшы топары менен бирге отырықшылары да болған. Олар дийханшылық хәм балықшылық пенен шуғылланған. Олардың бир бөлеги қалаларда— қорғанларда жасаған хәм өнерментшилик пенен шуғылланған. Сауда жақсы рауажланған. Махмуд Қашғарлының дүзген картасында Сырдарья бойларындағы „гузлар қалаларының“ кен областы көрсетілген хәм онда огузлардың бир бөлегинин отырықшы екенлиги, басқа жаққа көшип шықпайтуғынлығы, хеш жер менен урыспайтуғынлығы хәм өзлерин „ятүк“, деп атайтуғынлығы айтылған. „Ятүк“ деген термин Қазақстанда „жатақ“, — деген формада XIX ғасырге хәм XX ғасырдің басына дейин сақланған. Жатақ,— деп отырықшы қазақлар аталған. Тарийхый мағлыұматлар бойынша огузлар тары, бийдай, жоңышқа өсирген хәм маллардың хәр қыйлы түрлерин асыраған. Олардың хожалығында балықшылық әхмийетли орын тутқан. Бир қатар огуз қәуимлерінің баслы аұқаты балық болған.

Басым көпшилиги мийнеткеш халықлардан — дийханлардан, өнерментлерден құралған отырықшы „Ятүк“ огузлар менен қатар огузлардың оғада бай көшпели шаруалар аристократиясы да

болған. Олар ҥаққында Х эсирде огузлардың турмысын бақлаған Ибн — Фадлан, огузлардың айырым оғада бай адамларының үйир-үйир жылқылары 10 мын басқа шекем, пада-пада қойлары 100 мын басқа шекем жеткен, огуз қызларының қалың маллары ушын түйелер, жылқылар Һәм басқа да маллар берилген,—деп жазады.

Археологлар Сырдэрьяның ортаңғы Һәм төменги ағысындағы огузлардың естеликлерин — аўыллары менен қалаларының қарабаханаларын ашты. Олардың арқа топарларының ишиндеги ең ириси Жанкент есапланады. Оны орта эсирлерде Янгикент деп атаған. Ол Сырдэрьяның қуярлығында, Арал тенизине жақын жердеги ығаллы ойпаглаўдан келген жазық тегисликте, Һазирги Қазалыға жақын орналасқан. Қызыл Орданын қубласында, Сырдэрьяның шеп жағалығында орналасқан Асанас (ямаса Ашнас) қорған—қаласы да огузлардың естелиги есапланады. Усы орта эсирлерден қалған қаланы изертлеўдин жуўмағында археологлар қала мәдениятының усы қаладан онша алыс болмаған ярым қөшпели огуз қэўимлеринин аўыллық қонысларының мәденияты менен оғада жақын екенлигин анықлады. Орта эсирлердеги Ашнас қаласы халқының басым көпшилиги огузлар болған. Қала этирапындағы егислик жерлер сол дәўирдеги жергиликли халықлар қазған ири каналдың тармақлары арқалы суўғарылған. Қала этирапындағы тығыз ирригациялық суўғарыў тармақлары Һазирги күнлери де ушырасады.

Огуз естеликлеринин Қубла топары Сырдэрьяның шеп жағалығындағы Инкардэрьяның гөне саласының бойында орналасқан. Инкардэрья Сырдэрьяның тенизге қуяр жериндеги ең ески салаларының биреўи болған. Ол жерлерден Сарлытам қала, Заңғар қала Һәм басқа да естеликлер ашылған Һәм изертленген.

Огузлар Хорезм, Һазар қағанатлығы Һәм Рус жерлери менен тығыз саўда байланысларын жасаған. Бирақ, Х эсирдин ақырында Огуз Һәм Хорезм мәмлекетлери басшыларының ортасында жиий-жиий сийсий келиспеўшиликлер келип шыға баслаған. Рус князьликлери менен эскерий аўқамлас болған огуз қэўимлеринин қүдиретли бирлеспеси Хорезм ушын қатаң қэўип туўдыра баслаған. Биринши гезекте, Батыстағы, Һазарстан менен Волга бойларына баратуғын саўда жолы ушын кескин гүрес басланған. Хорезмнин басқарыўшылары тэрепинен Х эсирде Устиртке салдырылған Һәм Һазирге дейин жақсы сақланған бекинислердин дизбеклери Хорезмнин огузлар менен жүргизген усы узаққа созылған гүреслеринин белгиси сыпатындағы естеликлерден болып есапланады. Усы Һәрбир бекинистин аралығында хабарлаўшылар ушын қараўылханалар ретинде салынған минарлар орналасқан. Бул қараўылханалар үстиртликтин тик жарлы шетлерине салынған. Онда турған қараўыллар киятырған душпан көриниўден-ақ минардың ең басына от жағып, елге, мәмлекетке дөнген қэўипти хабарлаған.

Огузлар күшли Хорезм мәмлекетин жаўлап ала алмаған. бирақ Волга бойларында беккем орналасқан.

Рус жылнамаларының мағлыұматларына қарағанда, 985-жылы, Киев князи Владимир Волгадағы булғарларды жаулап алыу ушын атланысқа шыққанда, оның аўқамласы сыпатында огузлар да усы атланысқа қатнаскан. Огузларды руслар „торклар“ деп атаған.

7. ПЕЧЕНЕГЛЕР.

Печенег қәўимлериниң аўқамы огуз қәўимлери аўқамы менен бир ўақытта хәм қонысыласлық жағдайда қәлиплескен. Печенеглер түрклескен сак-массагет хәм сармат-алан қәўимлериниң әўладлары болған. Махмуд Қашғарлы өзиниң „Түрк сөйлемлери сөзлигинде“ печенеглердиң тили булғарлардың хәм суварлардың тилине жақын болған,—деп жазады. Печенеглердиң қәлиплесиуинде огузларға қарағанда Урал этирапы қәўимлериниң—әйемги угрлардың орны айрықша болған—деп айтыўға толық гийкарлар бар.

Печенег қәўимлери аўқамының территориясы огузлардың жерине тутасып, жалғасып жатқан. Хәтте печенеглердиң шығыс топарлары айырым ўақытлары огузлар бирлеспеси қурамына кирген. X әсирде олардың батыстағы шегарасы Урал бойларындағы мадьярлардың¹ территориясына шекем хәм Хазар қағанатлығына шекем барып жеткен. Усы дәўирлерге тийисли Византия дәреклеринде, печенеглер Волга менен Урал дәрьяларына жақын жерлерде жасаған хәм хазарлар менен огузлар олардың қонысылары болған,—деп жазылған. Ибн-Фадлан Үстирттен Волгаға шекем барғанда, жолда Эмба менен Урал дәрьяларының аралығында печенеглерди ушыратқан.

Хорезмниң шығысында жасаған хәм IX әсирде Сырдәрьядан шығысырақта огузлар, кимақлар хәм карлуклар менен қырғын урыслар жүргизген печенеглер хәққында да мағлыұматлар бар. Византия авторлары, — печенеглердиң бир бөлеги өз қәўиминиң атынан тысқары „кангар“, — деген улыўма атақ та алған, — деп жазады. Печенеглердиң хожалығы хәм күн көриси көпшилик жағдайларда огузларға усаған. Олар шарўашылық хәм дийханшылық пенен шуғылланған. Олардың бир бөлеги отырықшы болған, ал бир бөлеги көшип-қоныўға қолай қара үйлерде жасаған. Олар тары менен бийдай еккен. Руслардың олардан ири қара мал, жылқы хәм қой сатып алып турғанлығы тарийхий мағлыұматлардан белгили. Печенеглердиң қалалары да болып, олар „ката“—деп аталған. Бул термин әйемги Хорезмниң „кал“—қала деген атамасына сәйкес келеди. Хорезмниң әйемги пайтахты Қыят қаласының аты усы „кат“ сөзинен келип шыққан.

¹ Мадьярлар (угрлар) IX әсирдиң басына дейин Уралдың кубла этирапында жасаған. Олар IX әсирде Кубла рус сахраларына қарай илгерилеген хәм хазарларға бағынған. Сонынан олардың бир бөлеги печенеглер тәрәпинен қысып шығарылған. Мадьярлар Дунайдың ортаңғы ағысында өз мәмлекетине тийкар салған.

Печенеглер VIII—IX әсирлерде хазарлар менен үзлексіз урыстар жүргізген. IX әсирдің ақыры—X әсирдің басында огузлар хазарлар менен биригип, печенеглердің батыс бөлегін Волганың аржағындағы қубла рус сахраларына ысырып таслаған. Усы жақияларға байланысты печенеглер 915-жылғы рус жылнамаларында сөз етиледі. X әсирде печенеглер Хазарстаннан бастап Византияға шекемги қубла рус сахраларының барлық территориясын толық ийелеген. Печенеглердің батыс топарларының бир бөлеги Днепрдің шығысында орналасқан, ал екінши бир бөлеги батысыраққа кетип, Дунай бойы Болгариясына шекем хәм Дунайдың ортанғы ағысындағы мадырлар (венгерлер) жерине шекем барып жеткен. Руслар менен қоңысы жасаған печенеглер олардың сиясий турмысына актив қатнасқан. 944-жылы печенеглер князь Игорьдың Византия менен Болгарияға қарсы атланысына да қатнасқан. Ал, Святославтын тусында олар керисинше, Византиянын тәрәпинде болып Киевти қоршаған, 972-жылы Днепр шарлауықларының түбинде болған урыста печенеглер Святославтын әскерлерин қыйратқан. Князь Святослав усы сауашта өлген.

988-жылдан 997-жылға дейинги аралықта, князь Владимирдин тусында да Русь жерлери менен печенеглердин урыслары дауам еткен. Солай етип, IX—X әсирлерде печенеглер әййемги мөканынан айрылып, алыс-алыстарға—батысқа асып кетеди хәм барған жеринде уллы күшке айланып, көплеген мөмлекетлердин сиясий турмысына тәсир жасаған. Бирақ, Византия тарийхшыларының мағлыұматлары бойынша, барлық печенеглер өзлериниң мөканын таслап кетпеген. Волганың шығысындағы, Арал әтирапындағы печенеглер өз территорияларында жасап қалған. Олардың батысқа қарап кетпей қалған бөлеклери огузлар менен араласып қала берген хәм бир территорияда жасаған Бул печенеглердин шығыс топарлары соңын ала огузлар менен сиясий аўқамға бирлеседи хәм олардың қәуимлик аўқамының қурамына кирген. Олар бул аўқамда әхмийетли орын тутқан. Мысалы, огуз қәуимлер аўқамын басқарыушылардың шеп қанатындағы еки бектиң биреуи, тәсирли хәм ири „биджне“ қәуиминен сайланғанлығы белгили.

Атап айтқанда, огузлар менен тығыз байланыста болған печенеглердин дәл усы шығыс топарларын хәзирги илимпазлар, орта әсирлердеги қарақалпақ халқынын қәлиплисиуиниң басламасы хәм тийкарғы уйытқысы деп есаплайды.

Буннан соң XI—XII әсирлерде печенеглер бәрқулла огузлар менен бирге атланыстарға шығып турған. Олар усы дәуирлерде елге басып кирген қыпшақларға (половецлерге) қарсы бирге урысқан. Киев Русы менен болған өз-ара байланыстарға бирге қатнасқан. Оннан соң көп увамай шығыс печенеглердин бир бөлеги „торклар“ менен бирге Киев Русынын шегараларына, Днепрдің саласы Рось дәрәясының бойларына қоныс басқан.

III бап

XI ЭСИРДЕН XVI ЭСИРДИҢ БАСЫНА ДЕЙИНГИ ХОРЕЗМ

1. САМАНИЙЛЕР МӘМЛЕКЕТИНИҢ ЫДЫРАҰЫ.

Х эсирдин ақырында қудиретли саманийлер мәмлекети ыдыраған. 977-жылдың өзінде-ақ Хиндстан менен шегаралас Фазна жери (қазирги Афғанстан территориясында) саманийлер мәмлекетинен бөлекленип шыққан. Оны түрклерден шыққан Фазналылар династиясы басқарған. Ол Фазналылар мәмлекети деп аталған. Махмуд Фазналының (998—1030-ж.ж.) басқарған дәуиринде ол ең қудиретли мәмлекетке айланған.

Х эсирдин соңғы он жыллығында, Саманийлер мәмлекетинин шығыс тәрәпиндеги Қашқар менен Жетисуу жерлеринде екінши бир мәмлекет пайда болған. Түрк қәуимлеринин усы ең ири бирлеспесин Қараханийлер династиясынан шыққан ханлар басқарған. Жанадан пайда болған бул еки мәмлекет те Саманийлердин ийелеген жерлерин басып алыуға умтылған.

Богра хан деп атағы шыққан Қараханийлердин биринши басқарыушысы, карлукларды, чигилилерди, ягмаларды хәм басқа да түрк қәуимлерин басқарып Чаш, Ферғана, Зеравшан алапларын басып алыу ушын атланған. Олар 922-жылы Бухараны басып алған. Қараханийлердин әскерлерине қарсы урысқа Фазналылар да қатнасқан. Фазналылар саманийлер тәрәпинде болған. Сонын арқасында Саманийлердин үстемлиги ўақытша болса да, сақланып қалған. Бирақ, усы сапарғы келисим бойынша Хорасанның барлық жери Фазналыларға берилген, ал Сырдарья алабы пүткиллей Қараханийлердин қолына өткен. Урыслардан хәм ишки қыян-кески тартыс гүреслерден хәлсиреген, көлеми бойынша да киширейип қалған Саманийлер мәмлекети 999-жылы биротала қулады. Қараханийлер Бухараны қайтадан жаўлап алған хәм барлық Мавераннахр Қараханийлер мәмлекетине өткен. Енди Әмударьяның қубласындағы барлық жерлердин (Афғанстанның барлық қазирги территориясы хәм қазирги арқа-шығыс Иран

жери) толық үстемлик егетуғын хожайыны Ғазналылар болған. Солай етип, XI әсирдің басларына келип, Орта Азияда пайда болған еки күшли мәмлекеттің ортасында Саманийлердин ийелеген жерлери усылайынша бөлишип алынған. Қараханийлердин феодаллық мәмлекетине қараслы жер ретинде Мавераннахрды қараханийлердин илек ханлары басқарған. Олар мән жери Қашқар болған уллы хан (Тамгач хан) Қалдырдын вассалы болған.

2. XI ӘСІРДЕГИ ХӘМ XII ӘСІРДИҢ БИРИНШИ ЯРЫМЫНДАҒЫ ХОРЕЗМ.

Саманийлер мәмлекетинен ярым ғәрезли болған Хорезм X әсирдің ақырындағы саманийлер мәмлекетиниң территориясын бөлип алыу ушын болған гүреслер дәуиринде де өз ғәрезсизлигин сақлап қалған. Хорезм өзиниң экономикалық хәм әскерий жақтан қудиретли болыуы себепли және Орта Азияның алыс шет-шебиринде орналасқанлығына байланыслы, саманийлер мәмлекети екиге бөлинген мәхәлде Қараханийлер менен Ғазналылардың хеш қайсысына да қараслы болмай, өз алдына ғәрезсиз мәмлекет болып жасаған.

Әйемги хорезмшахлардың атағын өзине қабыл алған Мамунийлер династиясынан шыққан басқарыушылар елди бирлестирген. Усы биригиу Хорезмниң экономикасының, сауда қатнасықларының үзликсиз өсиуине хәм елдің улыуа абаданлығының артыуына мүмкиншилик тууғызған. Мамунийлердин қурылыс ислери бойынша жұмыслары биринши гезекте патша сарайын хәм Хорезм елиндеги, биринши гезекте оның пайтахты Үргенчтиң ишиндеги хәр қыйлы архитектуралық қурылысларды бебезуе бағдарланған. Хорезмшах Мамун ибн Мамунның (990—1017) тусында Үргенч ири мәдений орайға айланған. Оның тусында Хорезмге сол дәуирдеги илимниң ең алдыңғы уәкиллери жыйналған, Патша сарайындағы мәжилислерде данышпан илимпазлар Ибн-Сина хәм ал-Беруний, Табарийдин мийнетлерин дауам етирип жазған тарийхшы—ибн-Мискавейх, тарийхшы хәм философ-Абусахил Масихий, илимпаз-медик Абулхайыр Хаммар, көрнекли математик Абунасыр Аррақ хәм басқалар бәрқулла шығып сөйлейтуғын болған.

Хорезмшах Мамунның қәуендерлиги астында Үргенчте өз заманына ылайық, белгили дәрежедеги „академия“ дүзилген. Ол „академияда“ илимпазлардың айтыс-тартыслары өткерилип турған. Онда философия, математика, медицина хәм басқа да илимлердин гараулары бойынша хәр қыйлы мәселелер додаланылған хәм талқыланып отырған. Қыят қаласында тууылған Хорезмли уллы илимпаз Абу—Райхан Беруний (973—1048) даңқы жайылған илимпаз медик Абу—Али Ибн—Синаның (980—1037) заманласы хәм досы болған. Абу—Али Ибн—Синаның атақлы „Дәригерлик илиминиң ызамлары“ хәм басқа да медициналық мийнетлери Шығыс еллериниң, сондай-ақ Европа еллериниң де врачларына

Беруний.

тәрбиялап шығарыўда бир неше әсирлер даўамында хызмет еткен. Прогрессивлик рационалистлик идеялар, эмпирикалық илимий методларды, тек тәжирийбеде сынап көриўди жақлаўшылық хәм көргенин, сезгенин ғана мойынлаўды қууатлаўшылық, тәбият қубылысларына стихиялы материалистлик сыпаттағы көз-қараслар хәм сол дөгеректеги ой-пикирлеринин сәйкес келиўи, оларды бир-бирине жақынласырған.

Ал-Беруний орта әсирлердеги Шығыстың ири илимпаз-энциклопедисти сыпатында астрономия, география, минералогия, тарийх хәм этнография бойынша көрнекли мийнетлер дөреткен. Ол билимнің хәр қыйлы тараўы бойынша, илимге жаңа жол салатуғын, дана ойшыл, көрнекли жетик илимпаз ретинде алға шыққан. Онын „Өткен әўладлардың естеликлери“ атлы мийнети дүнья халықларының жыл санаўлары ҳаққында, мәденият тарий-

хы, философия, астрономия, хәрқыйлы халықлардың дини бойынша бахалы мағлыұматларды өз ишине алған. Оның тарийхий хәм географиялық мийнетлериниң әхмийети оғада уллы. Берунийдиң „Хиндстан тарийхына“ атлы мийнети орта әсирлердеги әдебиятлардың ишинде тени-тайы жоқ шығарма болып есапланады. Сондай-ақ, оның геодезия, минералогия тарауларындағы ири мийнетлериниң әхмийети де уллы. Ал-Беруний астрономия, геология, гидростатика, география уқсаған билимлер тарауындағы идеяларды хәм болжауларды Коперник, Леонардо да Винчи хәм Европаның басқа да данышпан илимпазларынан бурын-ақ баян еткен. Ал-Беруний өз заманының данышпаны сыпатында, хәзирде оғада қунлы хәм бахалы болып есапланған көплеген илимий мийраслар жазып қалдырды.

Мамунийлер тусында Хорезмниң экономикасының, мәдений турмысының кәтерилиуи хәм ғәрәзсиз жасауы узаққа созылмаған. 1017-жылы Хорезмде көтерилис болып, Мамун-ибн Мамун өлтирилген. Көтерилисти бастыруу ушын Хорезмшахқа жәрдем беремиз деген сылтау менен Хорезмге Махмуд Ғазналының әскерлерин басып кирген. Хазарасп қасындағы урыста Махмуд Ғазналының әскерлери Хорезмдилер үстинен толық жеңиске ерискен. Хорезмди бағындыруу ушын бурыннан-ақ хәрәкет етип келген Махмуд Ғазналы хорезмшахлардың пайтахты Үргенчти басып алды. Хорезм Ғазналылар мәмлекетиниң сорамына өтти. Хорезмди Махмуд Ғазналының қойған адамы—хәким Алтынташ басқарды. Махмуд Ғазналы Алтынташқа хорезмшах атағын берген. Махмуд Ғазналы Хорезмниң илимпазларына, соның ишинде ал—Берунийге де Ғазна қаласына көшип барасызлар, деп буйрық берген.

Орта Азиядағы үстемликти өз қолына алыу ушын Қараханийлер менен бәсекилес болған хәм мудама тартысып киятырған Ғазналылардың мәмлекети Хорезмди жаулап алғаннан кейин оғада күшейген. Бирақ, ел XI әсирдиң 20—30-жылларынан-ақ огузсельжуклердин басқыншылық хәрәкетлерине байланыссы келип шыққан жаңа сиясий уақыялар менен урыслардың тәсирине ушырайды.

Саманийлер тусында-ақ Сырдарьяның төменги ағысындағы огуз явгулары дүзген мәмлекеттиң атақлы адамларының—беглериниң ортасында үстемлик ушын өз—ара таласлар хәм жәнжеллер келип шыққан. Огузлардың Қынық қәуиминиң ең атақлы ўәкили Сельжуктиң баласы Мууса хәм Селжуктиң ақлықлары Тоғрул бек пенен Чағра бек өзиниң туўысқан ағайинлери, барлық аўыллас, еллеслери хәм уруўласлары менен бирге Женд (бул қала хәзир Жаңа дарьяның гөне анғарының бойында) қаласына жақын жерлерде көшип-қонып жүрген. Олар Женд қаласының басқарушысы Шах-Мелик пенен жәнжеллесип қалған хәм өз туўысқан-уруўласларының үлкен топарын ертип, Саманийлер сорамына өтип кеткен. Оларға саманийлер сорамындағы Зеравшанның оң жағалығында Нур (хәзирги Нурата) райо-

нындағы жерлер мекан-журт етип берилген. Бирақ, Мавераннахрды Қараханийлердің өз мемлекетине қосып алғанынан кейін Сырдарядан көшип келген селжүклердің ауқалы төменлеп кеткен. Усы уақытлары Мавераннахрға басып кирген Чигил, Карлук, Ягма хәм басқа да түрк қауимлериниң шаруалары селжүклердин мекан журтына қол сала баслаған.

1034-жылы Алтынташтың орнына болған Хорезм хәкими Харун огузлардын бул топарына өз сорамына көшип келип мекан басыуға рухсаг еткен. Олар Хорезмге келип, Тоғрул бек пенен Чағра бектин басшылығы астында Рабат-и-Маш, Шорахан хәм Гәуҳар каналы районларындағы жерлерге мекан басқан. Сол жерде оларға Шах-Мелик өз әскерлери менен топылған. Ол селжүклердин бир неше мың адамын қырып таслаған. Бул соққыдан кейин селжүклер ғазналылар хәкіметинен Хорасанның арқа этирапындағы жерлерди мекан-журт етип бериуди етиниш еткен. 1035-жылы олар Нес, Фарав хәм Дихистан районларына келип, мекан басыуға рухсат алған. Бирақ, селжүклердин сәрдарлары өз территориясын кеңейтиуди қайта-қайта изинен қалмай талап еге берген. Нәтийжеде олар Мары менен Серахс районларындағы жерлерди де алған. Селжүк беглери менен хасылзадаларының мекан-журт ушын гүреслери кейинин ала Ғазналылар менен әскерий соқлығысуға айланған. 1038-жылы Тоғрул бек Ғазналылардын үстинен жеңиске ерисип, Нишапур қаласын ийелеген, Ал, 1040-жылы Данданакан (Серахс пенен Мары қалаларының аралығында) жериндеги урыста Ғазналылардын үлкен армиясы селжүклер тәрепинен қыйратылған. Ғазналылардын ийелеген жерлериниң барлығы жаңа түрк династиясы—Селжүклердин қол астына өткен. Тоғрул бек мемлекетти басқарған дәуиринде (1038—1063) өзинин жаўлап алыу исин даўам еттирген. Ол Ирақгы, Азербайжанды, Курдистанды, Кухистанды бағындырған. 1055-жылы Бағдатқа басып кирип, Аббасийлер басқарған араб халифатлығын өз үстемлигине бағындырды, Халиф ислам дининиң баслығы регинде, тек рухый үстемликти ғана өз қолында сақлап қалған. Селжүклердин күтә көлемли, уллы мемлекетиниң пайтахты Рей қаласы болған.

Усы уақытлары Хорезмниң огузлар менен урысы даўам еткен, 1041-жылы хорезмилер Женд хәкимине бағынууға мәжбүр болған. Огуз-Хорезм мемлекети тек үш жыл ғана өмир сүрген. 1042-1043-жыллары селжүклер Жендке еки мәртебе әскерий атланыс жасаған хәм Шах-Меликти бағынууға мәжбүрлеген хәм огузлар сорамынан Хорезмди тартып алып, өз мемлекетиниң қарамағына қосып алған.

Хорезмниң селжүклерден ғәрезли болып турған барлық дәуиринде көтерилис келип шыға берген. Азатлық хәрекетиниң гейде күшлилиги соншелли, оны бастырыу ушын хәтте Хорасаннан әскер алдырылған. Бирақ, „уллы селжүклердин“ үстемлигинен Хорезм азат бола алмаған. Қудиретли селжүкий Султан Санжар (1118—1157) өлгеннен кейин ғана сулжүкийлер

мәмлекети өзиниң бурынғы әҳмийетин жойытқан хәм сиясий жақтан қулаў дәўрине өткен. Усы ўақытлары селжүкийлер менен болған урыслардан хәм өз ишиндеги әскерий атақлы адамлар және ири жер ийелери менен болған урыслардан Қараханийлердин үстемлиги де хәлсиреди. Усы дәўирлерде, шығыстан көшип келген көшпели жаулап алыўшы қарақытайлар Жетисуўда өз мәмлекетин дүзген. Олар 1141-жылы Қараханийлер үстинен жениске ерискен. Хорезм енди ғана селжүкийлердин үстемлигинен қутылған ўақытта қарақытайлар гүрханының үстемлиги Хорезм жерине де орнады.

3. УЛЛЫ ХОРЕЗМШАХЛАР МӘМЛЕКЕТИ

XII әсирдин екінши ярымынан баслап Хорезмнің жанадан күшейиў басқышы басланды. Орта Азияның сиясий турмысындағы оның тутқан орны өсти. Селжүкийлердин Хорезмди басқарыў ушын қойған адамлары—хәкимлер уллы хорезмшахлар династиясының үстемлигинин басламасын салған. Кутбаддин Мухаммед (1097—1128) бул династияның тийкарын салды, ал оның баласы, Султан Санжардың заманласы, хорезмшах Атсыз (1127—1156) Хорезм территориясын кеңейтиуде үлкен табысларға жетисти. Ол огузлардан Жендти жаўлап алған, ал батыста Маңғышлақ ярым атаўын ийелеген. Атсыз күшли әскер дүзген. Оның әскерлеринин негизин, қыпшақлардан хәм басқа да көшпели қәуимлерден шыққан отрядлар қураған. Олар әскерий хызмети ушын жал ҳақы алған. Атсыздың баласы Иль—Арсланның (1156—1172) тусында кубла тәреплерди жаўлап алыў басланған. Ол Нес хәм Дихистан областьларын Хорезм мәмлекетине қосып алды. Атсыздың ақлығы хорезмшах Текеш Хорезм державасына пүткил Хорасан менен Шығыс Ирақты қосып алды. Текештин тусында қыпшақ әскерий ақсүйеклери оғада күшейип кеткен. Әскербасылар мәмлекетлик ислерге араласып отырған хәм олар Хорезмнің сиясий турмысында әҳмийетли орын тутқан.

Текештен үстемликті өзине мийрас етип алған оның баласы Мухаммед (1200—1220) көп сандағы күшли армияға ийе болған хәм қарақытайлардың езиўшилигинен қутылыўды және пүткил Мавераннахрды өзине бағындырып алыўды ўазыйпа етип қойған. Ол тез арада бул ўазыйпаны орынлаған хәм оған қосымша Ғазнаны, Батыс Ирақты, Азербайжанды жаўлап алған. Нәтийжеде, уллы хорезмшахлардың сорамындағы жерлердин көлеми оғада кеңейип кеткен. 1219-жылы Хорезмге келген араб саяхатшысы Якут: „Жер жүзинде Хорезм жеринен басқа, кең жер жоқ“ — деп жазған. XIII әсирдин басындағы Хорезм мәмлекети, пүткил Алдыңғы хәм Орта Шығыстағы ең қудиретли держава болып, оғада кең территорияны ийелеген.

Хорезмнің жаўлап алыўшы қонсы мәмлекетлерден ғәрезси болығы хәм Хорезмде күшли орайласқан мәмлекеттин дүзилиўинде экономикалық туўмыстың тез раўажланыўына, дийханшы-

лықтың гүлленуіне, өнерментшиликтің, сауданың бұрынғыдан да бетер өсіуіне мүмкіншилик берген. Саяхатшы Якут сол дәуірдегі Хорезмде ауыллар менен қалалардың көп болғанлығы тууралы хәм қалалардағы базарларда күнделикли турмыста пайдаланылатуғын керек-жарақлар менен хәр қыйлы бұйымлардың оғада көп сатылатуғынлығы хәққында, сондай-ақ қолы гүл мийнеткешлердин күши менен гүллендирилген егислик жерлер хәм созылып жатырған кең пайтақ атыздықлар жөнинде жазып қалдырған. Уллы хорезмшахлардың дәуирине тийисли археологиялық естеликлерди изертлеудин нәтийжелери де буны дәлиллейди. Феодаллық дүзимнің қәлиплесиуіне байланысly келбети өзгерген жаңа ауыллық қоныслар, жаңа пишиндеги мәкан-журтлар пайда болған. Дийханлардың хәулилери феодаллардың сарайларынан кескин айырмашылыққа ийе болған.

Хорезмде феодаллық дүзимнин қәлиплесиуі дәуиринде елдеги халықтың тығызлығы өткен дәуір менен салыстырғанда бир қанша артқан. Ал, халықтың тығыз отыруы сол заманның өзине тән сыпатларынан есапланған. Ирригациялық сууғару тармақларынын узынлығы бир қанша созылған хәм партау жерлерге суу жеткерилип, егислик жерлердин майданы кеңейген. Мысалы, шеп жағалаудағы Шермен жап каналы арқалы Мамунийлер тусында тек Замахшарға шекем ғана суу ағып баратуғын болса, ал XII әсирде бул канал және 70 шақырымға шекем узайтылған хәм Субурна қаласына (хәзирги Шахсәнем деген гөне қаланың орнына) шекем жеткен. Сондай-ақ Хорезмнің оң жағалығындағы Гәуҳар каналы алабындағы жерлер де сол дәуірде кең өзлестирилген.

Хорезмшахлардың үстемлиги тусындағы ауыллық қоныслардың биреуи. С. П. Толстовтың басшылығында Хорезм экспедициясы тәрәпинен изертленилген. Ол хәзирги Қарақалпақстанның Төрткүл районындағы Қызыл қум сахраларында қумлықтың ишинде сақланған. Оның қарабаханасы Қабат қала деп аталады. Бул ауыл монғоллардың басқыншылығы алдында, сууы мол, халқы тығыз гүлленген мәкан-журт болған. Усы ауылда атақлы хәкимнің қалың қорған дийуаллар менен бекинистирилген үлкен сарайы, және ири жер ийелеринин, феодаллардың оннан киширек төрт сарайы болған. Усы сарайлардың әтирапындағы 90 ға шамалас хәули мийнеткеш дийханлардың турақ жайлары болған. Бирақ, дийханлар хәулилеринин афригидлер заманындағы дийханлардың хәулилерине қарағанда бир өзгешелиги. олар енди XII әсирде хәм XIII әсирдин басында бекиниссиз, қорған дийуалларсыз салынған. Олардың хәулилерин тек ылай пақса өрилген дийуаллар ғана қоршаған хәм олардың қорғаныуы әхмийеги болмаған. Көп өжирели турақ жайлар, ортасынан узынына өткен дәлизлер арқалы екиге бөлинген. Көплеген хәулилердин ишине турақ жайлардан бөлек, бир өжирели жай салынып, оның дийуалларында көп санлы майда текшелер болған.

Археологлар бул текшели жайларды „кептер хана“. — деп шәртли түрде атаған. Бирақ, бул жайларда кептер сақланбай,

олар қонақ күтиу үшін арналған. Қабат қала оазисіндегі хәм басқа да жерлердегі хәзирге дейин сақланған аўыллық қоныслардын қалдықлары, хорезмилер жәмийетиниң феодаллық структурасын айқын көрсетип береді. Бул хәққинда қалалардын көрки де әдеуір мағлұматлар береді. Хорезм қалалары (мысал үшін Даўданның әйемги аңғарындағы хорезмшахлар дәуириниң характерли естелиги Даўдан қаланы атап көрсетіуіге болады) Орта әсирлердегі қалалық қонысларға тән болған тийкарығы белгилерди сақлаған. Олар атанақ тәрзли планда салынған. Қаланың баслы көшелериниң кесискен жеринде үлкен жай турған. Ол көпшилик жағдайларда мешит хызметин атқарған. Усы қалаларда өнерментшиликтиң хәм саўданың раўажланғанлығы археологиялық олжалардын көплеп табылуы менен де тастықланбақта. Бул олжалардын көпшилиги өнерментшилик өндирисиниң хәр қыйлы қалдықларынан, тенгелерден ибарат. Өнерментшиликтиң ең көп таралған түри гүлалшылық болған хәм ол сол дәуірде раўажланыўдың ең жоқарғы дәрежесине жеткен.

XII әсирдегі хәм XIII әсирдин басындағы Хорезм гүлалшылары ыдысларды ислеп шығарыўда, әпиуайы гүлалшылық ылайына қоса, айрықша қамыр сыяқлы гүлалшылық ылайын қолланған. Енди ыдысларға салынатуғын реңли нағыслар бурынғы қолланылып жүрген қызыл, күрең, жасыл хәм ақ бояўлар менен салынбаған, ал аспан көк, қойыу көк, қара бояўлар менен салынатуғын болған. Гүлалшылардын ыдысларды қумбызларда писириу усыллары да өзгерген. Хорезмшахлар дәуириндегі ылайыдыслардын нағыслары оғада шырайлы, көркем, салтанатлы хәм әжайып болған. Нағыс ойыўда техникалық усылларды да қолланған. Ыдыслардын келбет-қәлиби де өзгерген.

Хорезм базарларында жергиликли өнерментлердин ислеп шығарған хәр қыйлы затларынан басқа, сырт еллердин—Иранның, Қытайдан хәм басқа да еллерден алып келинген затлар да сатылған. Үргенч бурынғысынша Хорезм арқалы өтетуғын халық аралық саўда жолларынын бәндиргисинде жайласқан. Ол арқалы аўылхожалық өнимлери хәм бир қатар өнерментшилик затлары сыртқа шығарылатуғын болған. Сыртқа шығарылатуғын затлардын көпшилик бөлеги сахраларға алып барылған—Сырдәрьянын төменги ағысындағы көшпелилер менен болған саўда байланыслары хорезмшахлар мәмлекетиниң экономикалық турмысында әҳмийетли орын тутқан.

Феодаллық қатнастардын раўажланыуы хәм тереңлесиуи кемкем класслық қарама-қарсылықларды келтирип шығарған. Қудиретли, гүлленген усы мәмлекеттеги дийханлар менен өнерментлердиң аўхалы оғада аўыр болған. Айрықша хорезмшах Мухаммедтин гусында мийнеткешлердин аўхалы жүдә қыйынласқан. Жергиликли басқарыўшылардын қатты қысымларына қарсы халық көтерилислери болған жағдайларда олар мийримсизлик пенен бастырылып отырған. Буган 1207-жылы қалқан соғыушы уста Мелик Санжар басшылығындағы Бухара өнермент-

лериниң көтерілиси мысал бола алады. Хорезмшах Мухаммед үзликсиз урыслар жүргизип, көп сандағы жалланба әскерлери болыуына қарамастан, мийнеткеш халықтан ықтыярлылар армиясын дүзиу үшін әскерликке адам алған.

Хорезмшах халықты қарақытай гурханларына салық төлеуден қутқарғаны менен халықтың ауғалы жақсыланбаған, ал керисинше зулымлықты күшейткен хәм хәр қыйлы салықларды шектен тыс көбейткен. Айырым жыллары бир салықты бир неше мәртебе өндирип алған. Соның ушын да тез-тез көтерілислер келип шығып турған. Бул көтерілислерге енди тек дийханлар ғана емес, ал қалалылар да қатнаса баслаған. 1212-жылы жеркенишли хорезмшахқа қарсы Самарқандта көтерілис келип шығады. Усы сапары көтерилисти бастырыу ушын Хорезмшахтын өзи әскерлерин басқарып келген хәм бас иймеген қала халқын үш күнге дейин тонаңлар деп, әскерлерине буйрық берген. Он мыңға шамалас самарқандлылар қырып жиберилген. Усы областтың хәкими Оспан хан да өлтирилди.

Хорезмшах Мухаммедтиң ишки сиясатынан келип шыққан улыуа халықлық наразылық, Орта Азияға Шыңғысхан әскерлериниң басып кирген уақтындағы ауыр сынақ жылларында қайғылы ақыбетлерге алып келди. Хорезмшах Мухаммед елди бирлестирип, сыртқы душпанға қарсы қоя алмаған, хәтте, өзиниң күшли әскерин де басқара алмаған.

4. ХОРЕЗМ МОНГОЛЛАР ҚОЛ АСТЫНДА

XIII әсирдиң басында Монғолия менен Арқа Қытай территориясында Шыңғысхан басқарған күшли хәм үлкен Монғоллар мәмлекети дүзилгеннен кейин, Хорезмшах Мухаммед өз мәмлекетиниң сиясий хәм сауда байланысларының өрисин кеңейтиу мақсетинде хәм монғоллар мәмлекети менен дипломатиялық қатнасықлар орнатыуды есапқа алып, усы Монғоллар мәмлекетине бир неше елшилер жиберген.

Бирақ, көп узамай-ақ бул еки күшли хәм бир-бири менен бәсекелес мәмлекеттиң сиясий мәплери кескин қарама-қарсы болып шықты. Шыңғысхан менен Хорезмшахтын келиспеушиликлери 1219-жылы монғол әскерлериниң Хорезм жерине басып кириуине алып келген. Хорезмниң ишки жағдайы жаулап алыушылар ушын оғада қолай болған Кескин класслық гүреслер, жийи-жийи болып турған көтерилислер Хорезм мәмлекетин әбден хәлсиретти. Хорезмшах Мухаммедти халық қууатламады. Басқарыушы топарлардын да бирлиги болмады. Айырым областлардың айрықша Мавераннахр жериндеги) феодал-басқарыушылары Хорезмнен бөлинип шығыуға умтылды хәм хорезмшахқа душпан кейипте болды. Ал қыпшақ қәуиминиң атақлы адамларынан шыққан хорезмшах әскербасыларының көпшилиги исенимли болмады. Қыпшақлардан шыққан әскербасылардың наразылығын хәм жасырын тил бириктириулерин хорезмшахтың ана-

сы Турған қатын қуўатлаған. Ал, Турған қатын қаңлы уруўынан шыққан. Қаңлы уруўы Қыпшақ қәўиминиң бир тийреси болған.

Күтпеген ўақытта, душпанның тосаттан елге басып кирген мәхәлинде сатқыншылық етип жүреме деп, өз әскербасыларынан қәўипленген Мухаммед көп сандағы қудиретли Хорезм әскерлерин кишигирим бөлимлерге бөлип, ҳәр қалаға орналастырған. Пытыраңқы әскерий күшлер монғоллардың хужимин иркип тура алмады. Шыңғысхан әскерлери Хорезм қалаларын излиизинен басып ала берди. Монғоллар биринши рет Сырдәрьяның ортаңғы ағысындағы Отрар қаласын қоршап, оны жаўлап алды. Буннан кейин Шыңғысхан өз әскерлерин екиге бөлди. Үлкен баласы Жошыханға Сығнақ, Үзген, Женд, Жаңакент хәм Сырдәрья бойындағы басқа да қалаларды жаўлап алыўға буйрық берди. Ал, өзи баслы күшти басқарып, Қызылқумның үсти менен Бухараға атланды. 1220-жылы февральда Бухараны, апрельде Самарқандты алды.

Усындай сынақта хорезмшах әскерлерди басқармады. Өзин қорғаў ушын алып жүрген бир топар жаўынгерлери менен Келифтиң қасында паналап турды хәм оннан арман Иранға қарай қашты. Монғол әскерлери тәрәпинен қуўғынға ушыраған хорезмшах Каспий теңизиндеги атаўлардын биреўине қашып барып, сол жерде көп узамай-ақ өлген.

1221-жылы монғол әскерлери Хорезмге жыйналды. Енди олар Хорезмшахлардын пайтахты Үргенчти басып алыўға таярланды. Сырдәрья бойларынан Жошыханнның отряды, Бухара беттен Шағатай менен Үгедайдың әскерлери келип, қыстың күни-ақ Үргенчти қоршаўға алды. Қала халқы монғолларға қатаң қарсылық көрсетти хәм берилмеди. Қамал бес ай даўам етти. Қала халқы қаланың ҳәр бир мәхәллесин, ҳәр бир үйди душпаннан аянбай қорғады.

Монғоллар қалаға келип турған каналдағы тарнаўды ашып жиберген. Қалаға суў қуўылып ағып жайлар қулай баслаған. Ашыўланып, өшиккен монғол әскерлери қалаға басып кирген хәм қаланы талан-тараж етип тонаған, душпан қаланы биротала қыйраталы. Өнерментлерди, қызларды хәм жас балаларды қулға айландырған. Ал, қала халқының қалғанларын жаўлап алыўшылар қырып, жоқ етип жиберген. Үргенчти монғоллардын жаўлап алғанылығы ҳаққында тарийхшылар „ондағы (Үргенчтеги) жасаўшылардан ҳеш ким аман қалмаған“,—деп жазды. Үргенчти қаҳарманлық пенен қорғаў ҳаққындағы жазба дәреклердиң мағлыўмағларын археологиялық материаллар тастыйықлайды. Қаланын монғоллар басып алған ўақтындағы қатламын қазғанда адамлардын сүйеклери, қурал-жарақлар хәм қыйратылған жайлардын қалдықлары көплек табылды.

Мухаммедтиң баласы, ең сонғы хорезмшах Жалаладдийин монғолларға қарсы урысты ақырына дейин даўам етиргени менен Үргенчти душпан алыўдан-ақ пүткил Хорезм монғолларға бағынған. Ал, Жалаладдийинниң монғолларға қарсы урысы қуб-

лада Хорасан менен Ҳиндстанда жүргизилди. Ер жүрек, батыр, урыс тәжирийбеси мол хорезмшах Жалаладдин Ниса қаласының қасында хәм Пәнжшир (Афганстанда) алабындағы Перванның тусында монғол әскерлериниң үстинен еки мәртебе жеңиске еристи. Шыңғыс хан ен баслы күшлерин өзи басқарып, қарсы атланысқа шыққаннан кейин, 1221-жылдың ақырында ғана Жалаладдинниң қарсылығын жеңе алған. Инд дәрьясының бойында болған урыста хорезмшах жеңилген, бірақ ол Ҳиндстанға барып, қайтадан әскер жыйнаған. Үш жыл өткеннен кейин ол монғолларға қарсы урысты қайтадан баслады. Жеңиске жетисе алмай, ол 1231-жылы сауашта өлтириледі.

Монғоллардың жаулап алыушылығы Хорезмди аұыр қыйратыушылыққа алып келди. Елдеги хожалықтың рауажланыуы иркилди. Басқыншылар көплеген қалалар менен аұылларды қыйратты, Соның ишинде жоқарыда атап өтилген Қабат қала хәкиминиң сарайы өртелген. Елде жасаушы халықтың саны хәдден мыят азайып кетти. Халықтың көпшилиги қырып тасланды. Көпшилик бөлеги тутқын етилген, қулға айландырылған хәм басқа жақларға алып кетилген. Хорезм оазисиндеги кең көлемли, жау қыйратқан ирригациялық сууғарыу тармақларын қайтадан қәлпине келтириу енди мүмкин болмаған. Көп узамай-ақ Әмудәрьяның он жағасындағы жерлерге суу аққанды толық тоқтатқан, ал сууғарылып егилетуғын жерлер қаңырап қалған. Шеп жағалықтағы каналлардың хәм тарнаулардың қыйратылуына байланыс-лы Әмудәрьяның сууы, ески аңғар бойынша Сарықамыс шуқырына қарай ағып кеткен.

Шыңғыс хан Хорезмди еки баласына бөлип берген. Әмудәрьяның оң жағалығы Шағатай улысына тийген, ал шеп жағалығы Жошыхан улысына қараған. Соның ала Жошыханның баласы Батый хан тәрәпинен бағындырылған жерлер бирлестирилип, жаңа монғол мәмлекети — Алтын Орда дүзиледи. Сол уақытта Хорезм толығы менен Алтын Ордаға қараслы болған. Усыннан баслап, XIII әсирдин екинши ярымында Хорезмниң экономикасы қайтадан қәлпине келе баслаған. Қалалардың турмысы, аұыл хожалығы жанлана баслады. Жерлер енди жаңадан сууландырылған. Қыйратылған Үргенч және қайта тикленди. Алтын Орданың дәуиринде де Үргенч жаңадан ири сауда-өнерменгшилик хәм мәдениет орайға айланды. Әйемги қаланың гөне орнында елеге дейин сол дәуирдеги әжайып қурылыслардың естеликлері сақланған. Олардан Алтын Орта заманындағы Үргенч хәкими Қутлық Темирдин тусында салдырылған минар, Нәжиматдин Қубраның мазары, Жер жүзине белгилі Төребек ханымның мешити (Төребек ханым Қутлық Темирдин хаялы болған, усы мешит сол хаялдың буйрығы менен салдырылған), кәрұан сарайдың, хәртүрлі реңдер менен сырланған ойма тахта хәм хәр қыйлы реңдегі таслар, шийшелер менен безелген дәрғананың қалдығы және тағы сондай әжайып естеликлерди атап көрсетиуге болады.

Қарақалпақстан территориясында Үстирт тегислигинің құбланығыс шетінде Алтын Орда дәуірінің естелигі Шемаха қаласының қарабаханасы сақланған. Қала беккем дийәуаллар менен қоршалып, минары болған. Оның туұры планларының изи сақланған. Көшелердің кесіскен жерінде мешиттің орны қалған. Хорезм экспедициясының археологиялық қазыулары ұақтында, қала гүлалшыларының, металл іслеушілерінің хәм басқа да өнерментлерінің мәхәллелери ашылған. Қалада сауданың рауажданғанлығын көрсететуғын Алтын Орда теңгелери де табылған.

Усы дәуірдеги Хорезм жаңадан және қоңсы Азия еллерінің Дешти-қыпшақ сахраларына, Волга бойларына барагуғын сауда жолларының дәрбентінде жайласқан хәм халық аралық саудада үлкен орын тутқан. Тарийхшылардың көрсетиуи бойынша данқы жайылған хорезм қауынлары XIV әсирде Ҳиндстан менен Қытайдың ен шетіндеги алыс жерлерине шекем“, сатыу ушын алып барылған. Хорезм кем-кемнен Алтын Орданың ең бай хәм мәдениятлы областына айланған. А. Ю. Якубовскийдің изертлеулерінде Алтын Орда мәдениятының тутасы менен дерлик Хорезмнен өзлестиритип алынғанлығы дәлилленген, XIV әсирдің 60-жылларында Алтын Орданың Хорезмдеги хәкими Қутлы Темир Алтын Ордадағы ханлардың сиясий үстемлигинің хәлсирей баслағанлығынан пайдаланып, Алтын Ордаға бағыныудан бас тартқан хәм Хорезмди өз алдына гәрезсиз басқарған. Бирақ, XIV әсирдин 60-жылларында ақ, Хорезмде қонырат қәуиминен шыққан, елди өз алдына гәрезсиз басқарыуға хәрекет еткен Суұпылар династиясы көзге түсти. Усы династияның басқарыушысы Хусейин Суұпы Арқа хәм Қубла Хорезмди бириктирмекши болған. Ол усы мақсет пенен Шағатай улысы сорамына қараслы Қыят қаласын басып алған. Бирақ, бул Орта Азияда XIV әсирде Шағатай улысының территориясында пайда болған жаңа уллы мәмлекеттин тийкарын салыушы хәм басқарыушысы Темир әскерлерінің Хорезм жерине басып кириуине себепши болды.

5. ХОРЕЗМДИ ТЕМИРДИҢ ЖАҰЛАП АЛЫҰЫ.

Данқы жайылған жаулап алыушы Темир Шахрисабз қаласының этирапында жасайтуғын Барлас қәуимінің атақлы ақ сүйеклерінен шыққан беклерден еди. Ол жас ұақытларынан баслап ақ Мавераннахрдағы сиясий ұақыялар менен урысларға қатнасқан. Ол Балхты жаулап алғаннан кейин 1370-жылы Мавераннахрда күшли мәмлекет дүзген хәм оны өзи басқарған. Ол Самарқандты өз мәмлекетінің пайтахты еткен. Темирдің 35 жыл дауамында басқарған жыллары үзликсиз жүргизилген жаулап алыушылық әскерий атланыслардың нәтижесінде оның мәмлекетінің жер көлеми Ҳиндстаннан Волгаға шекем хәм Сириядан Қытайға шекем созылып, оғада үлкейген. Темир өз әскерлерине қалаларды қыратыуға хәм талауға буйрық берген. Халық қырылған, бахалы мәдений затлар набыт болған. Шығыс еллерине, Ҳиндс-

ганға, Месопотамияға, Иранға, Сирияға жасаған атланысларынан қайтқанда Темир Самарқандқа есап-сансыз ғәзийнелер алып келген. Көп сандағы тутқындарға—шебер өнерментлерге, жай салыушы шебер усталарға, сүүретшилерге пайтахтгын салтанатлы, зәўлим жайларын салдырған. Темирдің тусында көп сандағы қулларға, бенде болып қолға түскен талантлы шебер усталарға салдырған Бибиханым мешиги, Гөри Әмир мазары хәм басқа да әжайып архитектуралық қурылыслар Самарқандта елеге дейин сақланған. Олар Орта Азиядағы жай салыу шеберлигиниң оғада әжайып үлгилеринен есапланады.

1372-жылдан 1388-жылға дейинги аралықта Темир бас иймеген Хорезмге қарсы бес рет әскерий атланыс жасады. Соңғы атланыс ўақтында Үргенчти басып алған хәм Хорезм пайтахтының халқын жаўызлық пенен жазалаған, Қала қыйратылған хәм таланған. Шығыс авторларының мағлыұматлары бойынша Темир Үргенчти биротала сапластырыу ушын, қаланың барлық терри-ториясы сүрилсин хәм орнына арпа егилсин, деп буйрық берген. Соңын ала қаланың XVII әсирге дейин халық жасап келген бир мәхәллесине шамаласы ғана қайта тикленген. XVII әсирде Хийўа ханы Абылғазы гөне Үргенчтиң аз ғана халқын Хийўаның қасына жақын жегге өзи салдырған Жаңа Үргенчке көширип әкелип қонысландырған. Енди қыйраған суўғарыу системаларын, тарнаўларды қайтадан қәлпине келтириу оғада қыйынға түсти. Әмудәрья ағысы өзгерип, және Сарықамысқа қуйған.

Темир Хорезмди жаўлап алғаннан кейин Алтын Ордаға атланыс жасаған. Алтын Орданың Волганың төменги ағысында, дәр-тның бойынла жайласқан пайтахты Сарай беркени ийелеген хәм қыйратқан, Хорезмниң Шығыс Европа менен байланысы үзилген, Әсирлер бойы гүлленип турған саўда жоллары қанырап қалған.

Хорезмниң сиясий құдиретлиги хәм ондағы бурын орын алған экономикалық, мәдений прогресс қайтадан өз қәддин ала алмаған. XIV әсирдеги халықтың басына түскен аўыр, қайғылы аўхаллардан кейин, елдің узақ жылларға созылған төменлеу дәўри хәм өз-ара үзликсиз феодаллық қыянкески урыслар заманы басланды.

1405- жылы Темир өлгеннен кейин Хорезм Темурийлер династиясы мәмлекетинде қалды. Тек 1406- жылы Алтын Орданың абыройлы әмирлериниң бири Едиге жаўлап алған жыллары ғана Хорезм Алтын Ордаға қараслы болған. Едиге 1406- жылдан 1413- жылға дейинги аралықта ўақытша үстемлик еткен. 1413- жылы бул областты Темуийлер қайтып алған. Хорезмди Улығбектиң сарай хызметкерлеринин бири Шахмелик басқарған.

Хорезмниң буннан былайғы тәғдири Арал этирапы сахра қәўимлери арасындағы Дешти-Қыпшақтағы ала-сапранлы ўақыялар менен тиккелей байланыслы болған. XV әсир хәм XVI әсирдің басында бөлшекленип кеткен монғол мәмлекетиниң қарабаханалары орнында көшпели хәм ярым көшпели ноғай, өзбек, қазақ халықларының ири-қәўим бирлеспелери менен мәмлекетлери пайда бола баслаған.

IV бап

XI—XVI ЭСИРЛЕРДЕГИ АРАЛ ЭТИРАПЫ САХРА ҚӘҰИМ- ЛЕРИ

1. МОНҒОЛЛАРДЫҢ ЖАҰЛАП АЛЫҰЫНА ДЕ ЙИНГИ АРАЛ ЭТИРАПЫНДАҒЫ КӨШПЕЛИ ХӘМ ЯРЫМ КӨШПЕЛИ ҚӘҰИМЛЕР

Орта Азияның хәм Қазақстанның бир бөлегиниң Қараханийлер мәмлекегине сиясий биригиуи ўақтында Орта Азиядағы Еки дәрья аралығында, Жетисуўда хәм Шығыс Түркстанда жасаған халықлар экономикалық, мәдений хәм этникалық жақтан бир-бири менен жақынласты. Көшпели хәм ярым көшпели түрк қәўимлериниң Орта Азия оазислерине ағылып көшип келиуи усы дәўирде бурынғыдан да күшейди. Олар дийханшылық ауыллары жайласқан зоналарға таралып қоныс басқан хәм олардың бурыннан отырықшы, жергиликли халықлар менен байланысы барған сайын өсти. Енди түрк тилинде сөйлейтуғын халықлар бурынғыдай иран тилинде сөйлейтуғын халықлардың ишинде айырымланып, шекленген жерлерде жасамастан, анағурлым кен алаптарды ийелеп, оларды қоршаған жергиликли халық кем-кемнен түрклесе баслаған.

Өзбекстанның ҳазирги территориясында сол ўақытта бурыннан жасап ағырған түрк тилинде сөйлеуши халықлар хәм соңғы дәўирде көшип келген түрк қәўимлери қосылып, түрк тилинде сөйлейтуғын халықлар басым көпшиликке ийе болған. Қараханийли түрк илимпаз-лингвист Махмуд Қашғарлы тәрәпинен 1072—1074 жыллары араб тилинде жазылған „Дивани луғат ат-түрк“ сөзлиги, түрк тиллери тарийхының ең бақалы дәреги есапланады хәм ол XI эсирде өзбек тилинин қәлиплесиу процесслериниң әдеўир гереңлескенлигин көрсетеди. Қараханийлер дәўири (XI эсир) өзбек халқының қәлиплесиуинде тийкарғы басқыш болды. Оның халық болып қәлиплесиуи тәжиклер менен бир ўақытта, бир тутас территорияда басланған.

Монғолларға дейинги дәўир, XI эсирден XIII эсирдин басларына дейинги аралық, қарақалпақлардың, түркменлердиң хәм

қазақтардың халық болып қәлиплесіу тарийхындағы ең әҳмийетли басқыш болды. Сол дәуірдеги болып өткен сахра қәуимлеринин ири-ири қоныс өзгертиулері, усы халықтардың қәлиплесіуинде шешіуші орын тутты.

Селжүк түрклериниң—огузлардың Сырдәрья бойындағы областлардан Түркменстанниң хәзирги территориясына көшип барып қонысланыуы хәм сол жерлердеги жергиликли халықлар менен араласыуы түркмен халқының тийкаргы этникалық топарының қәлиплесіуине алып келген. Селжүклердин хәрекеті белгили дәрежеде өзбеклердиң этногенезине де тәсирин тийгизди. Ол Хорезм халқының хәм Бухараның бир қатар областлары халқының түрклесіуине әдеуір тәсир жасаған.

Өзбек тилиниң Хорезм диалектлериниң биреуинде огузлардың сөйлеу тиллериниң белгилери еlege дейин басым түрде сақланған. Бухара областындағы Нурата тауларындағы елдиң ишинде „түркмен“, —деген этнографиялық топар хәзирги күнлери де жасайды. Олар селжүклердин көшип-қонып жүрген уақтында Сырдәрьяның төмениндеги меканынан Нуратаға көшип келип қоныс басқан түркмен-огузлардың әуладлары. Хәзир олар өзбеклер менен араласып кеткен.

XI әсирдеги Иртыш бойларынан Арал әтирапына көшип келген қыпшақлар қазақ халқының қәлиплесіуин бир қанша илгерилеткен. Қыпшақлар қарақалпақтардың да халық болып дүзилеуинде хәм беккемлениуинде әҳмийетли орын тутқан.

2. ҚЫПШАҚЛАР.

X—XI әсирлерде Батыс хәм Орайлық Қазақстанның территорияларында қыпшақтардың бир неше қәуимлик аўқамлары дүзилген. Бул түрк тилинде сөйлейтуғын қәуимлер Иртыш алапларында жасап атырған кимақтардың ишинен бөлинип шыққан. XI әсирде қыпшақлар огузларды жаулап алған хәм олардың территорияларын ийелеген. Оннан соң батысқа қарай жүрген хәм Днепрге шекем, ал XII әсирде Дунайға шекем барып жеткен. Кубла рус сахралары менен Қазақстанның кең пайтақ сахра далалары Дешти-Қыпшақ деп аталған. Қыпшақлар сондай-ақ Кавказ тауының етегиндеги сахраларда да қонысланған.

Қыпшақлар көшпели шаруалар болған. Бирақ, олардың ийелеген жерлериниң шетки әтирапларында жасаған қыпшақлар, рус жерлери менен, Хорезм хәм басқа да дийханшылық пенен шуғылланыушы отырықшы елдер менен қоңсы районларда жасаған қыпшақлар кем-кем отырықшылыққа өткен. Дийханшылық мәденияты Дешти-Қыпшақтың да бир қатар жерлеринде, мысалы, Уллы тау етеклеринде, Сары суу хәм Есим дәрьяларының бойларында орын алған. Орта әсирлердеги авторлар қыпшақтарда бийдай менен арпаны жекке-сийрек еккен, ал олар көбинесе тары егеуіғын болған хәм тары олардың аўқат ушын пайдаланатуғын баслы дийханшылық өнимі болған, —деп жазып қалдырған.

XI эсирде Қыпшақлар аўқамы дүзилген ўақытта Дешти-Қыпшақтың кең сахралық территорияларында бурыннан жасап атырған түрклердин көшпели хэм ярым көшпели қәўимлери усы аўқамға кирген. Бул усы қәўимлердин қыпшақлар менен этникалық жақтан араласыўына алып келген. Жергиликли түрк тиллериниң көпшилиги усы ўақытта үстемлик сүрген қыпшақ тилинен пайдаланған ямаса қыпшақ тилиниң күшли тәсирине түскен. Усы процесстиң нәтийжесинде түрк тиллериниң қыпшақ группасы Дешти-Қыпшақ территориясындағы халықлар арасында кең таралған. Бул бирликтин дүзилиўи хэм беккемлениўи Дешти-Қыпшақ территориясы менен байланыслы болған. Бул тиллер группасына қазақлардын, қарақалпақлардын, қырғызлардын тиллери хэм өзбек тилиниң бир қатар диалектлери (Хорезм өзбеклери) киреди, ал Орта Азиядан тысқарыда—ноғай, башқурт, татар, қумық, қарачаево-балқар хэм басқа тиллер де киреди. Усы аты аталған халықлардын көпшилигинде XIX эсирде хэм XX эсирдин басында „қыпшақ“—деп аталатуғын қәўим топарлары сақланған. Бул мысал, усы халықлардын келип шығыўында қыпшақлардын қатнасы болғанлығынан дәрек береди хэм бул ҳаққындағы пикирди тастыйықлайды.

Қыпшақлардын (рус жылнамаларында-половцелер деп аталады, ал батыс европалық тарийхый дәреклерде-команлар деп аталады) хужимине шыдамаған огузлардын бир бөлеги Волганың аржағына өтип кеткен. XI эсирдин 50-60-жылларында олар Рус жерлерине жийи-жийи топылыс жасап турған. Ал, 1064-жылы огузлардын—„торклардын“ отрядлары Төменги Дунай бойларында, Византияның арқа областьларындағы жерлерде де көрине баслаған. Бул жерлерде олар, усы этирапқа бурын көшип келген, яғный Киевтиң қасында 1036-жылы Ярославтың әскерлери тәрепинен қыйратылғаннан кейин көшип келген батыс печенеглер менен ушырасқан. Бир қатар печенег қәўимлери византия императорының пухаралығына өткен хэм Дунайдан өтип, Болгария территориясына қоныс басқан. Олар Дунай бойларындағы Византия шегарасын рус әскерлериниң хэм көшпелилердин шабыўылларынан қорғап турыўға миннетли болған. Ал печенеглердин Византиядан ғәрезсиз бөлеги усы қүдиретли империяның сорамына удайы шабыўыл жасап турған хэм Болгарияға, Македонияға, Фракияға басып кирген, хәтте XI эсирдин ортасында печенеглер Константинополые де қәўип туўдырған. Дунай бойларына огуз-торклар келгеннен кейин, олар Византияның арқа областларына топыла баслаған. Бирақ, барлық огузлар да батысқа қарап алыслап кетпеген. Қыпшақлар тәрепинен қысылып, өз жерлерин таслап кеткен огузлардын бир бөлеги „шығыс“ печенеглердин бир қатар қәўимлери менен бирге усы дәўирде тек Днепрге шекем барып тоқтаған хэм Киев Русындағы Днепр дәрьясынын бир саласы болған Рось дәрьясының бойларында мекән басқан. Сахра жерлеринен көшип келип қоныслана баслаған бул огуз-печенег қәўимлери ҳаққындағы мағлыұматлар биринши мәртебе рус жылна-

маларында XII әсирде көрине баспаған. Жылнамаларда олар „қара бәрикликлер“ („черные клобуки—черные шапки“), —деп аталған. Бул атама „қарақалпақ“, —деген түрк этнониминин жылнамашылар тәрепинен рус тилине аударылғанынан кейин келип шыққан болыуы итимал.

3. „ҚАРА БӨРИКЛИЛЕР“

„Қара бөрикликлер“ рус князьлери менен келисимли қатнасықларға түскен. Олар рус князьлеринен мекан-журт ушын жер алған хәм буның есесине рус шегараларын душпанлардан қорғауға миннетленген. Қара бөрикликлердин мекан-журтының орайы Рось дәрьясының бойындағы Торческ қаласы болған. „Қара бөрикликлер“ Киев Русының турмысына жигерилик пенен қатнасып отырған. Олар Киев Русы халқының құрамына кирген хәм оның граждандары болып есапланған. Киев Русының жери ушын душпанларға қарсы рус әскерлеринин қатарында болып сауаш жүргизген. Жетекши совет тарийхшылары „черные клобуки“ термини „қарақалпақлар“, деген этнонимге сәйкес келеди, деп мойынлайды. Буннан қарақалпақ халқының аты ең биринши мәртебе Украина территориясында тилге алынып, Рось дәрьясының бойына мекан басқан қәуимлердин топарларына ғана қолланылған, деп үзил-кесил жуу-мақ шығарыуға болмайды.

Белгилі тарийхшы шығысты изертлеуши П.П. Иванов изертлеушилердин дыққатын „Тарихи Бейхаки“ деген мийнетке аударған. Бул мийнеттиң авторы Абул Фазыл Бейхаки усы тарийхий шығармасында XI әсирдин биринши ярымындағы хорезмшахлардин түрклерден құралған гвардиясының әскербасыларының биреуинин аты „Қалпақ“ болған,—деп жазған. П. П. Иванов Бейхаки жазған „Тарийхтың“ усы жерин анализлей отырып, онда әскербасының аты хәққында емес, ал сол әскербасы басқарған атлы әскерлер-қалпақлардың отряды хәққында сөз болды, деген пикирге келген. Анау ямаса мынау адамың атын, оның шыққан этникалық топарының аты менен атау шығыс авторлары ушын әдегтегише қубылыс болған, деп жазады П. П. Иванов. Нәтийжеде П. П. Иванов XI әсирде Арал әтирапында „қарақалпақ“ этноним болған болыуы мүмкин,—деген жуу-маққа келген. „Қарақалпақ“ терминин қысқартып „калпақ“ деп қолланыу улыуа қарақалпақ тарийхий фольклорында да таралған (мысалы, Бердақтың „Шежиресинде“ хәм басқаларда).

П.П. Ивановтың ойлауынша XI—XII әсирлердеги „қарақалпақ“ атамасы, Киев Русының шегараларына қарай көшип кетпей қалған, қыпшақлар келгеннен кейин Волга менен Уралдын (Көплеген аңыз-әнгимелерде Едил-Жайық ата меканымыз деп атап көрсетиледи) аралығында жасап қалған хәм қыпшақ қәуимлери ауқамының құрамына кирген шығыс печенег қәуимлерине қолланылған. Буннан былайына бул еки халықтың қонсылас жасауы, әскерий атланысларға бирликте шығыуы, тилин, мәдениятының хәм

турмысының жақынлығы олардың бір-бирине жақынласуына алып келген. Дәректерде половецтер-қыпшақтар менен печенеглер қыз беріп-қыз алысқан, деп атап көрсетиледі. „Қара малақайлылар“ („черные шапки“) монғоллардың жаулап алған дәуірінде қыпшақтардың арасында жасаған.

XIV әсирдегі тарихшы Эн-Нувейридің шығармасында половец-қыпшақтардың он бір қәуімінің аты келтірілген. Соның ишінде „қара бөриклилер де“ бар. П. П. Ивановтың пикирінше қыпшақ қәуімлерінің аұқамына кирген огуз-печенеглер—„қара бөриклилер“ қыпшақтарға араласып жоқ болып кетпеген, ал айрықша этникалық бірлік болып жасаған хәм соңын ала Алтын Орданың ыдыраған дәуірінде „қара малақайлылар“ („черные шапки“) атын сақлап келген хәм усы ат пенен олар биротала халық болып қәлиплескен. Бирақ, XII—XIII әсирлердегі Қыпшақтардың аұқамында болғанлығы қарақалпақтардың қәлиплесуіне терен тәсир жасаған. Бул олардың қыпшақтардан қабыл алған тили менен ғана емес, ал бир қатар басқа да этнографиялық фактлар менен дәлилленген. Мысалы, XIX әсирдегі хәм XX әсирдин басындағы қарақалпақтардың қәуім-урууларының ишіндегі, әсиресе он төрт уруу арасындағы ең көп санлы қәуім „қыпшақ“ есапланған хәм ол өз гезегінде көплеген урууларға, кишкене тийрелерге, көшелерге де бөлінген.

Қарақалпақтардың құрамында, сондай-ақ хорезм өзбеклери қәуімлерінің арасында хәм Уллы жуз қазақтарының қәуімлерінде де қаңлы қыпшақтар бар. Эн-Нувейридің дүзген қыпшақ қәуімлерінің дизимінде қыпшақтардың „қаңлы“ қәуіми ушырасады. Бирақ, С.П. Толстов қаңлылар қыпшақтардан келип шықпаған, ал олардан бир қаңша ертеректе Арал әтирапында жасаған хәм олар X әсирдегі Византия тарихшылары тәрәпинен „қангар“ деп аталған печенеглер болған. Ал, „қаңлы“ сөзи „қангар“ сөзине байланыслы келип шыққан, —деп шамалайды. Мүмкин ол сөздің буннан да ертеректе жатқан терен тарихый тамырлары бар шығар. Құлшылық дәуірінде Хорезм менен Сырдарьяның төменги ағысында жасаушы барлық қәуімлерди бириктирген Кангюя мәмлекети болған. Қыпшақтардың „Қаңлы“ тийресінің аты әййемги Кангюя мәмлекетінің атына да байланыслы болыуы итимал.

4. СЫРДӘРЬЯНЫҢ ҚУЯРЛЫҒЫНДАҒЫ МӘДЕНИЙ ОАЗИСЛЕРДЕ ХОРЕЗМШАХЛАР ХӘМ МОНҒОЛЛАР ДӘУРИНЕН ҚАЛҒАН ТАРИХЫЙ ЕСТЕЛИКЛЕР.

Қарақалпақ халқының қәлиплескен территориясы монғоллардың Орта Азияға басқыншылық пенен басып кириуінің ең басында-ақ монғоллар тәрәпинен жаулап алынған еди. Жоқарыда айтылғанындай Шыңғыс хан 1219- жылы Отрарға басып кирген, усы жылы оның әскерлери Сырдарья бойларындағы қалаларды басып алған хәм қыйратқан, 1220-жылы Жендти жаулап алып, қала Жошыханның ел басқарып отыратуғын баслы орны болып есапланған.

Монғоллардың жаулап аларының алдында уллы хорезмшахлар мемлекетинин территориясы Хорезмнің орайлық областарынан арқа-шығысқа қарай кен ен жайған. Оған Сырдәрьяның төменги хәм ортанғы ағысының оң жағалығы хәм сол этираптағы Отрар, Ясы (Түркстан), Саўран, Сығнақ хәм басқа да қалалар қараслы болған. Еле огузлар ўақтынан-ақ белгили болған Жанакент, Ашнас хәм Сырдәрьяның шеп жағалығындағы басқа да қалалар үлкен әхмийетке ийе болған. XII әсирде хәм XIII әсирдің басында Сырдәрьяның орта әсирлердеги қуярлығында суўғарыў өзиниң раўажланыўының ең жоқарғы дәрежесине жеткен. Ол ўақытлары Сырдәрьяның ең баслы тармағы Жана дәрья суўлы болған. Оның жағаларында да Сырдәрья бойларындағыдай-ақ халық тығыз мекан басқан, ол этирапта да көплеген аўыллар хәм қалалар гүлленип раўажланған.

Археологлар Жана дәрьяның бойындағы хорезмшахлар хәм монғоллар дәўиринен (XII—XIV әсирлерге тийисли) қалған көплеген естеликлерди ашқан хәм изертлеген. Олардың ишиндеги ең ирилеринен Жана қала, Бес там қала, Қум қалалардың қарабаханаларын атап өтиўге болады. Олардың барлығы да орта әсирлерде үлкен қалалар болған. Жана қала археологиялық изертлеўлердің дәлиллеўлерине қарағанда кең көлемли дийханшылық областының орайы Женд қаласына сәйкес келеди. Бул қала көплеген орта әсирлердеги шығыс авторлары тәрепинен еске алынған. Монғоллардың жаулап алғанына дейин қаланың әхмийети үлкен болғанлығы соншелли, ҳәтте Арал тенизин айырым ўақытлары Женд тенизи деп те атаған. Қаланың орайлық бөлиминен үлкен канал кесип отип турған. Бул каналдың излери ҳәзирге дейин сақланған. Каналдың бойына тақалып салынған үлкен-үлкен жайлардың қалдығы ҳәзир топырақ түринде төбе-төбе болып қалған. Бул төбелердің үстинде шашылып жатырған гүлал ыдыслардың сынықлары хәм жайлардың тас гербишлерден салынған тырнақларының қалдықлары сақланған. Қаланың батысында үлкен бағ болып, ол Женд қаласы ҳәкиминиң қала сыртындағы сарайының дийўаллары менен бирге қосылып қоршалған. Аўыллық қоныслардың айырымлары оғада үлкен болған. Оның ишинде бийик дийўаллар менен қоршалған феодалдың ҳәўлиси, дийханлардың үйлери-турақ жайлары болған. Ал, бир қатарларында өнерментлер де жасаған. Мартық қаланың қарабаханасын хәм басқа да аўыллардың қарабаханаларын атап өтиўге болады. Қалалардың ишинде хәм аўыллардың қасында көплеген мазарлар (мавзолейлер) болған. Олардың бир қатарлары бақалы архитектуралық естеликлер есабында кең белгили, мысалы, Жаңа дәрьядағы Сарлы там мазар¹.

Сырдәрьяның қуярлығындағы областлардың орта әсирлердеги аўыллық қонысларының хәм ирригациялық қурылысларының, суў-

¹ Жана дәрьядағы Сарлы там мазары XIV—XV әсирлерге тән болып, ол Инкар дәрьяның ески аңғарының бойындағы қорған Сарлы там қаладан хәм оның қасындағы мазардан соңғы дәўирлерде салынған—*Ред.*

ғарыу тармақларының ізлерін археологиялық изертлеулер, монғоллардың жаулап аларының алдындағы усы жерлердегі сууғарыу усыларының хәм дийханшылық етиу дәрежесиниң, оннан бурынғы тарийхый дәуірлерге салыстырып қарағанда бир қанша жоқары болғанлығын анықлады. Орайлық Хорезм жерлериндегидей-ақ усы жерлерде де сууды дөн атызларға шығарыу ушын шығырдан пайдаланған.—Шығырлардың дигирлери (гүзелери) болған. Дийханшылықтың өнимдилиги ауыл хожалық егинлериниң хәрқыйлылығы менен дәлилленеди. Археологиялық изертлеулер арқалы табылған олжаларға қарағанда хәм орта әсирлердегі авторлардың мағлыұматлары бойынша Сырдәрья этирапы районларында тары, бийдай, жонышқа, бақша егинлери (қауын-ғарбыз) хәм бир қатар овощ егинлери егилген.

5. МОНГОЛЛАР ДӘҰРИНДЕГИ ДЕШТИ-ҚЫПШАҚ САХРАСЫ

Монғол империясы дүзилгеннен кейин Арал этирапы барлық халықлары менен бирге Жошыхан улысына қараслы болған. Оның территориясы (Жошыханның баласы Батыйханның тусында) батыста Днестрге, шекем, шығыста Сырдәрьяның төменги ағысына шекем созылған, ал қублада онын сорамына Қырым, Кавказдың бир бөлеги, Үргенч қаласы менен бирге Хорезмниң бир бөлеги қараслы болған, ал арқада булғар областы усы улысқа кирген. Арал этирапында халық болып қәлиплесе баслаған қарақалпақ қәуимлери монғоллар тәрәпинен жаулап алынған хәм Жошы улысына кирип, Хорезмниң, Шығыс Европа халықларының соның ишинде Рус жерлериндеги этникалық жақтан өз тууысқанлары болған „қара бөрикдилердин“ тағдирин өз басынан кеширген.

Қарақалпақлардың ата-бабаларының Монғол империясының құрамында болғанлығының белгилери қарақалпақ уруу-қәуимлериниң турмысында сақланып қалған. Көплеген қарақалпақ қәуимлери менен уруулары монғоллардың қәуим-урууларының атамасын алған (Қоңырат, қыят, маңғыт хәм басқалар). Бирақ монғол атамаларының барлығы монғоллардан келип шықпаған. Монғол улысларының халқы, айрықша Арал этирапы областьлары қараслы болған Жошы улысының халқы өз составы бойынша тийқарынан түрк тилинде сөйлейтуғын халықлардан ибарат болған. Бул жерлердегі монғоллар аз ғана ақ сүйеклерден хәм әскерлерден ибарат болған. Түрк уруу-қәуим бирлеспелериндегі монғол атамалары бир қатар жағдайларда монғоллардың дәстүри бойынша бағындырылған, қуллыққа түсирилген халықлардың топарларын монғоллардан қойылған хәкимниң урууының аты менен аталыуына байланыслы пайда болған.

Монғоллар тарийхын изертлеген белгили совет илимпазы Б. Владимирцев монғолларға ғәрезлиликке түскен түрк халықларының топарлары „өзлериниң урууларын хәм сүйеклерин умытпаған, бирәқ олар өзлерин ийелеп алған уруудың (монғол урууының) аты менен аталатуғын ауыл-елат пенен қосылып бирге

көшип-қонып жүрген“ деп жазады. XIX әсир хәм XX әсирдин басларына шекем монғол этнонимин сақлаған қарақалпақ уруу-қәуимлериниң арасында усындай монғол беглеринен ғәрезли болған түрк қәуимлериниң қалдықлары көп болған. Сонын менен бирге аз сандағы монғоллардың өзлери де азлы-кем отырықшылыққа өте баслаған хәм жергиликли халық пенен араласып кеткен (ассимилизацияланған), олар түрк тилин, ислам динин хәм Орта Азиянын мәдениятын қабыл алған.

Дәреклердин оғада аз болыуына байланыслы, монғоллар жаўлап алғаннан сонғы дәўирдеги, Тәмир қыйратқан Алтын Орда территориясында бир неше ғәрезсиз мәмлекетлердин пайда болған дәўриндеги XIV әсир ақырындағы қарақалпақлардың тарийхий тағдири дерлик изертленбеди.

Алтын Орда ыдырағаннан кейин пайда болған Ноғай ханлығы XIV әсирде хәм XV әсирдин басында Шығыс Европа сахраларындағы кен территорияны ийелеген. Ол Едилдин (Волганың) Камаға шекемги алабын хәм Жайықтың (Уралдын) алапларын өз ишине қамтыған.

XV әсирде ноғай улысының шығысында өзбек сұлтаны Шейбаний әўлады Абылхайыр ханның (1428 — 1468) басшылығында Өзбек ханлығы пайда болды. Оннан бир қанша соңырақ Моғолстанның¹ батыс бөлегинде Чу менен Талас алапларында Абылхайыр ханға душпан болған, Жошылардан шыққан султан Жәнибектин басшылығында Қазақ ханлығы пайда болған. XV әсирдин ақырындағы дәреклер ноғайлар менен қазақлардың өз-ара қатнасықларының жақын болғанын көрсетеди. Бир қатар ноғай уруўлары қазақлардың арасына көшип барып қонысланған.

Қарақалпақлардың ишиндеги сақланған барлық тарийхий аңызларда Сырдарьяның төменги ағысы менен бир қатарда, ноғай ханлығына қараслы болған Едил, Жайық дарьяларының этираплары хәм Қырым қарақалпақлардың жасаған ата-мәканлары болған деп еске алынады. Қарақалпақлардын фольклорында „Ноғайлы заманы“ деп аталатуғын қатлам оғада көбирек гезлеседи. Олардың көпшилиги белгили ноғай ханлары және мырзалары Едиге, Орыс, Орманбет хәм басқалардың атлары менен байланыслы болып келеди.

Қарақалпақлардың арасында Жәнибек хан хақында да көплеген аңызлар сақланған. Қазақлардың жерине көшип өткен ноғайлар менен бирге бир қатар қарақалпақ уруўлары хәм қәуимлери де қосылып көшип барған хәм Жәнибек ханның пухарашылығында жасаған. Жәнибек хан қазақлардың, ноғайлардың хәм қарақалпақлардың орталық ханы болған.

Ноғай мырзалары-Орыс бий менен Орманбет бийлер XVI әсирдин еккинши ярымында үстемлик жүргизген.

¹ Моғолстан—XIV әсирдин ақырында пайда болып. Иле үлкесиниң бир бөлегин Жетисуўды хәм Шығыс Түркстанды өз ишине алған мәмлекет. Оны Шығыс хан әўладларынан шыққан ханлар басқарған. XV әсирдеги Моғолстан ханы Ййса-Буға өзбек ханлығындағы өз-ара феодаллық урысларды қуағлаған—*Ред.*

XVI әсирдің 80-жылларында Жайық дәрьясының бойында руслардың Жайықтағы казак әскерлері менен ноғайлар соқлығысқанда, Жайық казакларына қарсы ноғайларды ноғай мырзасы Орыс басқарған. Қарақалпақлардың тарийхый фольклорындағы Орыс мырзаның аты XVI әсирдеги бир қағар қарақалпақ қәўимлериниң (Атап айтқанда, усы аңыз көбирек ушырасатуғын қытай, қыпшақлардың) ноғайлылар менен бирге Жайықтың бойында Орыс мырзаның басшылық еткен елатында жасауына байланысly келип шыққан.

Ноғай мырзасы Орманбеттин аты да усы дәўирлерге —XVI әсирге тийисли рус документлеринде гезлеседи.

Қарақалпақлар менен ноғайлылардың өз-ара қатнасықлары тек сиясий байланыслар менен ғана шекленбеген. Н.А. Баскаков қарақалпақлар менен ноғайлардың уруў составын салыстырған хәм әсиресе қарақалпақ тили менен ноғай тилин салыстырып анализлегеннен кейин, бул еки халықтың этникалық жақтан жақын болғанлығын анықлаған.

Сондай-ақ XVII әсирдеги рус документлеринде Жайық бойында жасаушы қарақалпақлар менен алты ул улысы ноғайлыларының бирликтеги әскерий хәрекетлери көрсетилген. Бундай мағлыўматлардың барлығы бирге XV—XVI әсирлерде қарақалпақлардың ноғайлылар құрамында болғанлығын анықлайды. Усы сиясий бирлеспениң көлеминде қарақалпақлардың халық болып қәлиплесуў процеси жуўмақланады, тили биротала қәлиплеседи. Әййемги Орта Азия цивилизациясының орайлары (Хорезм) менен, Дешти-Қыпшақ сахралары менен, Қазақстандағы Сырдәрьяның төменги ағысындағы районлар менен, сондай-ақ Шығыс Европаның —Урал әтирапының, Волга бойларының хәм Арқа Кавказ халықларының мәденияты менен тарийхый байланысларын көрсетуғын өзине тән белгилерге ийе болған қарақалпақ халқының мәденияты тийкарынан қәлиплеседи.

6. ҚАРАҚАЛПАҚЛАР ХАҚҚЫНДА БИРИНШИ ТАРИЙХЫЙ МАҒЛЫҰМАТЛАР.

XVI әсирдің ақырындағы Орта Азия документлеринде қарақалпақлар Сырдәрья алабының төменги жағындағы Сығнақ қаласының әтирапында жасайтуғын айрықша халық есабында еске түсирилген.

Қарақалпақлар хәққындағы биринши тарийхый, хәқыйқат мағлыўмат 1598- жылға туўра келеди. Олар Шейбанийлер династиясынан шыққан Бухара ханы Абдулланың (1583—1598) қол қойған документлериниң биринде атап өтилген. Бул Абдулла ханның Сығнақ қаласындағы Зия-эд-динниң әўлийе мазарына қаржы берив жөниндеги жарлығы еди. Документтин авторы қала әтирапындағы хәр қыйлы отырықшы, ярым отырықшы хәм көшпели ха-

лықтардың арасында қарақалпақтарды да атап көрсетіп өткен¹.

П.П. Иванов документтегі халықтардың хожалығындағы, күңкөрісіндегі өзгешеліктерді анализлей отырып, қарақалпақтар ярым көшпелі болған және Орта Азиядағы феодаллық қала Сығнақтың этирапындағы отырықшы халықтардың ауқалына өте баспаған, — деп жуымақпаған. Тилекке қарсы, усы 1598- жылғы Сығнақ жарлығынан қарақалпақтар хақында аз ғана болса да толығырақ және белгилі дәрежеде тыянақлы мағлыұматларды алыұ мүмкін болмады. Документте сол жерде жасаұшы барлық қарақалпақтардың саны және олардың Сырдәрьяның төменіндегі қайсы жерлерде жасайтуғынлығы атап көрсетилмеген.

Сырдәрьяның төменгі жағындағы областлар қарақалпақтардың XVI әсирдегі бирден-бир мекан-журты болып есапланбаған. Бирқанша соңғы дәуірлердің дәреклеринен табылған қосымша материаллар қарақалпақтардың айырым топарлары басқа жерлерде де жасағанлығын көрсетеді, яғнай қарақалпақтардың бир бөлегі Қубла-шығыс Европа халықлары менен иргелес, тиккелей қоңсылықта Едил, Жайық Жем (Әмба) және Үргенчтин этирапарларында қазақтар менен және ноғайлар менен бирге көшпелі турмыс кеширген, ал екінші бир бөлегі Орта Азияға қарай бағдар алған. Қарақалпақтардың бул топары Бухаранын тәсирінде болған және тиккелей Бухара ханлығында жасаған.

---

¹ Документти П.П. Иванов русшаға аударған және өзіннің „Қарақалпақтар тарихының очерклері“ деген мийнетінде басып шығарған. Қараңыз Сб. „Материалы по истории каракалпаков“. Труды института востоковедения АН СССР, т. М. — Л., 1935. 34—35-бетлер.—Ред.

V бап

ХӘЗИРГИ ИЛИМ МАҒЛЫҰМАТЛАРЫ НЕГИЗИНДЕ ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛҚЫНЫҢ КЕЛИП ШЫҒЫҰ ПРОБЛЕМАСЫ

Қарақалпақ халқының келип шығыу мәселесі, жазба тарихына ийе болмаған басқа да халықлардағыдай-ақ көп уақытқа шекем шешілмей қалып келді. Революцияға дейін қарақалпақтар тууралы илимий әдебиеттің оғада жеткиликсиз дәрежеде болыуына байланысты „қарақалпақ“ деген этноним орта әсірлердегі атамасының мазмуны жағынан уқсас хәр қыйлы қәуімлерди бир-бири менен байланыстырыуға, солай етип, қарақалпақ халқының ата-тегин анықлауға хәрекет еткен тарийхшылардың хәм Шығысты изертлеушілердин дыққатын көп уақытлардан бери өзине аударып келди.

Қарақалпақ халқының келип шығыуы тууралы гипотеза ен дәслеп Киев Русы халқының составындағы печенег-огуз қәуімлериниң бири „черные клобуки“ лер—„қара бөриклилер“—қарақалпақлар болған деген болжауға тийкарланған. Изертлеушілер XIX әсирдин 30-жылларында „черные клобукилер“ ди тарийхшы Рашидәддинниң монғоллардың Россияға атланысы тууралы әнгимесинде гезлесетуғын „каум-и-куля-и-сия“—„қара бөрикли“ халық пенен салыстыра баслады.

XIX әсирдин биринши ярымындағы белгили Шығыс изертлеушіси Доссон бул еки этнонимди биринши рет байланыстырды. Өзиниң „Монғоллар тарийхы“ (1834—1835) деген китабының екинши томында Доссон Рашидәддинниң „Жылнамалар топламы“ текстин анализлеп, „қара бөриклилер“ (қарақалпақлар)—рус жылнамаларында ұшырасатуғын „черные клобукилер“ деп жазады. Бундай пикирди „Батыйдын шабыуылы“ (1855) деген мийнеттин авторы профессор Н. И. Березин де қууатлады. Жоқарыда атап өтилген Эн-Нуверидиң Алтын Орда қыпшақларының ишинде „қара бөрикли“ деген урууы болған, деген мағлыұматы, қарақалпақлар қыпшақлардан келип шыққан деген болжауға себепши болды.

Бирақ, қарақалпақтардың этногенезінде қыпшақтардың қандай қағнасы болмады, деген пикир де орын алды.

Мәселен, Ховорс өзинің „Монғолдар тарихы“ (1834) деген мийнетінде қарақалпақтар—булар орта әсирдеги печенеглер, монғол дәуірінен кейін ноғай ордаларының бирин қурап, олар Алты улы ордасы деп аталғанын хәм Арал теңизи әтирапындағы сахраларды ийелегенлигин, кейін олар қарақалпақ деп аталғанын жазады.

XIX әсирдің екінши ярымында—XX әсирдің басында қарақалпақтардың келип шығыу проблемаларын изертлеу мәселеси буннан алға қарай илгерилемеди. Оның этногенезиниң ең әйемги басқышлары мәселеси пүткиллей сөз етилмеди хәм рус жылнамаларындағы „черные клобукилер“ қарақалпақтардың ата-бабалары болған деген гипотеза көпшилик изертлеушилер тәрепинен қабыл етилмеди. Бирақ, Н. А. Аристов өзиниң „Түрк қәуимлери хәм халықлары“ (1896) деген мийнетінде қарақалпақтарды печенеглерден келтирип шығарыушы илимпазлардың пикири дурыс шығады“ деген пикир билдирди. В. В. Бартольдтың пикири де гүмилжилеу болды. „Хәзирги қарақалпақтарды, орта әсирдеги рус жылнамаларындағы гезлесетуғын „черные клобукилер“ менен байланыстырыуға болар ма екен, бул пүткиллей белгисиз“,—деп жазды ол өзиниң „Түрк-монғол халықларының тарихында“ (1928). Соның менен бирге, бул тараудағы әдебиятларда жеңил-желпи пикир көрсетиулар де болып (А. Вамбери хәм басқалар), оларда қарақалпақтардың ұатаны Волга бойлары болған хәм олардың этникалық жақтан Орта Азия халықлары менен байланысы болмаған, олар бул жерге тосыннан хәм жақын арада келген деген болжаулар көрсетилди.

Қарақалпақ тарихын изертлеуши биринши совет илимпазы П. П. Ивановтың жуўмағы оғада дурыс болып, қарақалпақ халқының этногенези бойынша рус хәм сырг ел әдебиятларына жасаған обзорында бул проблеманы тийисли дәрежеде ислеп шығылмағанлығын атап көрсетти. „Қарақалпақтардың келип шығыуы мәселеси...—деп жазды П. П. Иванов 1935-жылы,—елеге шекем илимде тийисинше ашып берилмеди хәм бул жөиндеги айтылып келген барлық пикирлер азлы-көпли итималлы гипотезаның шеғарасынан шыға алмады“, Соның менен бирге, П. П. Иванов этнонимлер семантикасының тек форма жағынан ғана уқсаслығына қарап, қарақалпақтардың келип шығыуы мәселесин шешиу методологиялық жақтан надурыс екенлигин атап өгти.

П. П. Ивановтың қарақалпақтардың келип шығыуын печенеглер, қыпшақтар менен бе. ямаса ноғайлылар менен байланыстырыу керек пе деген мәселедеги тартыстардың надурыслығы тақындағы жуўмағы да әхмийетли болды. Ол мәселени бундай қойыу қыйын проблеманы жүдә аңсатластыру болар еди деп есаплады. Ол қыпшақ қәуимлери аўқамының хәм ноғай ордасының составы хәр қыйлы қәуимлерден ибарат екенлигин атап көрсетти; монғол жаўлап алыуы, ал кейін Алтын Орданың кем-

кемнен қыйрауы түрк-монгол қәуімлеринин бирқанша миграциялық көшип-қоныулары, әлбетте, Волга бойы хәм Урал далалары халқының составына тәсир етти деп жазды. П. П. Иванов, қарақалпақлардың уруулық-қәуімлик дүзилиси бойынша ең дәслепки мағлыұматларды анализлеп, оның хәр түрли қәуімлерден құралғанлығын, олардың арасында қыпшақлардан хәм басқа қәуімлерден келип шыққан этник компонентлердің болғанлығын айтады.

Қарақалпақлардың келип шығыу мәселесин терең хәм хәр тәрәплеме илимий тийкарда изертлеу тек совет власты жыллары ишинде ғана басланды. Этнографлар, археологлар, лингвистлер хәм басқа тараудағы илимпазлар бул проблеманы изертлеуге улес қосты.

Совет илимпазлары тәрәпинен жүргизилген изертлеулер қарақалпақ халқының қәлиплесиүинде, огуз-печенег қәуімлери болған, қара бөриклилер“ дин де, қыпшақлардың да, ноғайлылардың да қатнасанлығын дәлиллейди. Бирақ булардың биреүин де қарақалпақлардың тиккелей хәм „бирден-бир“ ата-бабалары деп қарауға болмайды. Совет илими халықлардың этногенезин изертлеуде олардың „бирден-бир“ ата-бабасын излеуден бас тартты. Бул тарауда хәзирги изертлеулер марксистлик-ленинлик тәлийматқа негизленип, қәуімлердің, халықтың, миллеттиң қәлиплесиүин этник бирликтин тарийхий қәлиплесиүи деп қарап, олардың составына этник рауажлануының узақ, көп әсирлик рауажлануы процесинде хәр түрли группалардың, жергиликли (автохтан) хәм көшип келиушилердин араласыуы мүмкин деп қарайды. Бул компонентлердин салыстырма салмағы хәр түрли болып, хәрбир халықтың тарийхий тағдиринен ғәрезли болады. Этнографлардың изертлеулеринин көрсетиуи бойынша тек айырым, сийрек жағдайларда ғана (әдетте баруға қыйын жерлерде— жоқары таулы областларда, тундра ямаса тайга түпкиринде хәм тағы басқа) әйемги уақыттан баслап рауажланып, басқа халықлар менен мәдений, тил хәм этник байланысларға ийе болмаған аз санлы халықлар ушырасады. Барлық басқа жағдайларда, барлық қәуімлер хәм халықлар өзлери жасаған жерлеринде сиясий хәм экономикалық турмысқа араласып, келгинди халықлар менен ынамлы түрде байланысқа кирискен, ямаса өзлери басқа районларға көшкен. Бул, мәденияттын жана белгилеринин қабыл етилиуине, этнографиялық белгилердин бирқанша өзгерииуине, айырым уақытта тилдин, этникалық сана сезимнин хәм ең ақырында антропологиялық белгилердин өзгерииуине себепши болатуғын этник араласыуларға алып келген.

Халықтың келип шығыу мәселесин изертлеушилердин уавыйпасы үйренилип атырған халықтың тийкаргы этникалық негизинин қәлиплесиүинин тарийхий жолындағы оның өз алдына мәденияттын, тилин, ең ерте уақыттан баслап, халық яки миллет болып қәлиплескенге шекемги физикалық келбетин, буның барлығын өз-ара байланыслы көзден өткерииуден ибарат. Сонлықтан

да үстиртин, схематикалық усыл болған бирден-бир „ата-бабаны“ ізлеуден, этногенезди метофизик бир тәреплемели планда үйрениуден бас тартыу, хәр бир халықтың этникалық сағасының аралас екенлигин мойынлау ғана халықтың келип шығыуы мәселесиниң толық илимий шешилиўин тәмийинлейди.

Халықлардың этногенезиниң қыйын проблемасы ҳәзир комплексли түрде, бирқанша тарийхий илимлердин—тарийх, археология, этнография, лингвистика, этникалық антропология хәм басқада илимлердин мағлыұматларын келтирип хәм бир-бирине салыстырып үйрениледи. Бундай комплекслилик бурынлары өзлериниң жазба естеликтери болмаған халықлардын тарийхын қәлпине келтириуде үлкен әҳмийетке ийе.

Арал бойлары халықларынын соның ишинде қарақалпақлардың тарийхынын дәслепки басқышларын изертлеуде археологиялық материаллар оғада әҳмийетли дәреклердиң бири болады. Тек, совет дәўиринде ғана Қызыл қумның арқа сахра областларын избе-из археологиялық изертлеулер басланды. Бул жерде әйемги ўақытлары Арал теңизине қуятуғын Орта Азияның еки үлкен дәрьясы Әму хәм Сырдәрья дельталары иргелес болды. 1937-жылдан жумыс баслаған СССР Илимлер академиясының хабаршы-ағзасы профессор С. П. Толстовтын басшылығындағы Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы хәм Қарақалпақстан археологларының кейинги экспедициялары көплеген археологиялық естеликтерди тапты хәм изертледи, археологиялық мағлыұматлар бойынша бул ҳәзирги қум-шөлистан жерлерде адам өмири неолит дәўиринен баслап тоқтамаған.

Өткен бапларда көп жыллық археологиялық изертлеулердин баслы жуўмақлары сәўлеленди. Бул изертлеулер бойынша Арал бойлары халықының ең әйемги ўақыттан баслап этникалық тарийхының тийкарғы басқышлары қайта тикленди. Жыйналған археологиялық материалларды тарийхий мағлыұматлар менен салыстырыу биринши рет қарақалпақлардын этногенезиниң дәслепки басқышлары ҳаққында илимий тийкарланған гипотезаны байнлауға мүмкиншилик береди.

С. П. Толстовтын пикири бойынша қарақалпақлардың қәлип-лесиўинде қатнасқан ең ески компонент—сак-массагет қәўимлери апасиақлар болған (б. э. шекемги VII—II әсирлер).

Бизин эрамыздың биринши әсиринен баслап, Орайлық Азиядан Урал бойлары халықларының арасына гунн қәўимлери келип қосылған. Бирқанша археологиялық материаллар бойынша олардын бир бөлеги, жергиликли саклар менен араласқан. IV әсирлердин басында бул жерде гуннларға туўысқан хионит қәўимлери жасаған. Хионитлар тәрепинен қалдырылған естеликтер Арал бойларының дельталық областларынан, сондай-ақ Әмударьяның шеп тәрепинен ҳәзирги Түркменстан территориясынан табылған. Бул жерде хионит дала қәўимлери менен қудиретли Сасанийлер мәмлекети кескин саўашлар жүргизген. VI әсирде батыс-түрк қағанатының дүзилиўи менен, тарийхий дәреклердин

көрсетиуи бойынша, Орта Азия жерлерине хәр түрли түрк қәўимлеринин келиуи оғада күшейген. Бирақ, Орта Азия областларындағы халық группалары VI әсирден бирқанша бурынырақ әйемги түрк тилинде ямаса түрк тилине уқсас тиллерде сөйлескен. Түрк тилин изертлеуши лингвистлердин пикири бойынша, гуннлардын арасында түрк тилинин, сондай-ақ, монғол хәм тунгус-маньчжур тиллериниң пайда болыуы және қәлиплесиуи ерте ўақытлардан баслап-ақ Алтай жеринде басланған. Гуннлар Орта Азияға көшип келип, Иран семьясының хәр түрли тиллеринде сөйлесиуши әйемги жергиликли халықтың айырым группаларына өз тилин өткерген болыуы итимал.

Батыс-түрк қағанатының қәўимлери, Орта Азияның жергиликли халқы менен араласып, Орта әсирдин дәслепки басқышында барлық түрк тиллес халықлардың қәлиплесиуине қатнасқан. VIII—X әсирлерде қарақалпақ халқының этногенезине Сырдарья огузларының күшли тәсир еткенлигине гүман жоқ. Олар өз тарийхында печенеглер менен тығыз байланысқан. Бул этникалық процеске огузлардың қатнасуы археолог В. Н. Ягодинниң жана мийнетлеринде айрықша анық көринеди. Бул авгордың пикири бойынша Хорезмниң арқа-шығысындағы кердер мәдениятының дүзиушиси Әмударья дельтасында жасаушы аралас огуз Хорезм халқы болып есапланады. Кердер типиндеги коньсларды қазып изертлеу ўақтында табылған VII—XI әсирлерге тийисли материаллар қарақалпақлардың мәденияты үлгилери менен бирқанша уқсаслықларға ийе (нағыс хәм басқалар)

Деген менен С. П. Толстовтың пикири бойынша, қарақалпақ этногенезиниң тийкарғы ең әҳмийетли этникалық ядросы IX—XI әсирлерде дүзилген печенег қәўимлеринин бирлеспеси болған.

Қарақалпақ халқы этногенезиниң Орта әсирдеги басқышы мәселесинде С. П. Толгов П. П. Ивановтың жуўмақларын қууатлайды хәм раўажландырады. П. П. Иванов қарақалпақлардың қәлиплесиуин Арал бойлары менен байланыстырған еди. Усы проблемаға байланысly IX—X әсирдин басында Волга хәм Урал ортасында огуз мәмлекетиниң составында қалған печенег қәўимлеринин бирлеспесиниң шығыс тармағына ол биринши рет кеўил аударды. Бул печенеглердин шығыс тармағы өз тарийхий тағдирлерин огузлар менен тығыз байланыстырды. Олардын арасынан, печенеглердин айырым группалары бөлинип шығады. Олар огузлар менен бирликге (рус жылнамаларындағы торклер) Киев Русының шегарасында қоныс басып, ол жерде „черные клубуки“лер деп аталған. Шығыс огуз печенег қәўимлериниң бунан былайғы тарийхы XI әсирде Иртыш бассейнинен келген қыпшақлар менен болған қарым-қатнаслар бойынша белгиленеди. Қыпшақлардың арасында олар көп ўақыт—монғол жаўлап алыушылығына шекем хәм Шыңғысхан мәмлекети және оның ақлығы Жошы улысы дүзилгеннен кейин де болды. XIV—XV әсирде, монғол улуслары қулағаннан кейин, қәўимлердин бул группасы қарақалпақларға қосылып, Шығыс ноғай ордасынын

составына кирди. XVI әсирде қарақалпақ халқы биротала қәлиплескен болыуы итимал хәм Дешти-Қыпшақ далаларында пайда болған ноғай, өзбек, қазақлардан ажыралып шыққан.

Қарақалпақлардың атамасы жөнине келетуғын болсақ, жоқарыда атап көрсетилгениндей-ақ бул этноним XII—XIV әсирлерде огуз-печенег қәуимлеринин батыс хәм шығыс группаларында хәртүрли тилде, бирқанша вариантларда орын алып келди. С. П. Толсговтын шамалауы бойынша „қарақалпақлар“ деп Арал бойларының хәм Сырдарьяның төмениндеги огуз-печенег қәуимлери болған бул жердиң халқын қыпшақлар өз алдына қара бас кийми бойынша атай баслаған. Ол, русслар бул атаманы қыпшақлардан алған деп ойлайды, (рус вариантында — „Черные клобукилер“). Этнография мағлыұматы бойынша қара бөриклер (қулақшын) ерте уақытлардан баслап-ақ жүннен, ал кейинирек қой терисинен исленип қарақалпақлардың хәм огуз-түркменлердиң өзине тән кийими болған.

Этнографиялық материаллар қарақалпақлардың этногенези бойынша археологиялық хәм тарийхий дәреклерге негизленип қурылған бизиң баян еткен концепциямыздың көплеген режелерин тастыйықлайды. Хорезм экспедициясы тәрөпинен жүргизилген көп жыллық этнографиялық жумыслар, қарақалпақ этнографларының жумыслары көплеген аңыз сөзлерди жыйнауға хәм жазып алыуға мүмкиншилик берди. Олар қарақалпақ қәуимлериниң, уруу хәм уруу топарларының келип шығыуы хәм составы менен байланысы хәм басқалар тууралы материаллар. Бул халықлық тарийхий дәстүрлер, атап айтқанда, қәуимлер хәм уруулар этноними қарақалпақлар этногенезиниң печенеглер, огузлар, қыпшақлар, монғоллар менен байланысының бар екенлигин тастыйықлайды. Мәселен, печенег атамалары менен қарақалпақ урууларының атамалары уқсас: қабасан печенегше „қабуксин“, „абас“ печенегше „абаз“, беске жақын қарақалпақ уруу-қәуим этноними, жоқарыда атап өтилген Эн-Нувейри дизиминдеги қыпшақлардың уранлары менен сәйкес келеди. Қарақалпақлардың ен үлкен қәуим группасы „қыпшақ“ деген атамаға ийе. Ал қарақалпақ қыпшақларының ураны „Тоқсаба“ болып, рус жылнамаларындағы оғада жақсы белгили ири қыпшақ қәуиминиң атамасына („токсобичи“) уқсас болып келеди. Қарақалпақлардың бирқанша қәуим группалары монғол қәуимлериниң атын сақлаған (Қонырат, қыят. маңғыт хәм басқалар). Қарақалпақлардың этногенезин анализлеуге этнографлардың арнаулы мийнетлери бағышланған (Т. А. Жданко хәм т. б.). Этнографлар жазып алған қарақалпақлардың аңыз хәм әпсаналары ишинен оғада қызықлысы жоқарыда аты аталған ноғайлыларға байланыслы тарийхий фольклорлық шығармалары болып табылады. Бул материаллар қарақалпақлардың ноғай ордасының составында узақ дәуирлер болғанлығының гүұасы. Аңызларда қарақалпақлардың ноғайлылар менен Арал бойларынан шетте, Волга бойында хәтте Қырымда

көшип-қоныулары айтылады. XIX әсирдеги қарақалпақ әдебиятының классиги Өтеш Алшынбай улы өз халқының тарихына көз жиберіп, мынадай әхмийетли жуўмақ жасайды:

„Оны Өтеш шежиреден көрмишлер,
Соның аз-кем жерин айтып бермишлер,
Ол ноғайлы қарақалпақ демишлер,
Бүлгиншилик пенен жүрген дүньяда“.

Қарақалпақ дәстанларында ноғайлы атамасы көп аталады. „Аз ноғайлы елинде, қарақалпақ халқында“ („Қырқыз“ дәстанында), „Көп ноғайдың ишинде, Уллы ноғай журтында“ („Шарьяр“) „Хорезмли ноғайлар“ („Ерзийўар“) хәм т. б. көплеген материаллар қарақалпақлардың ноғай аўқамы менен тығыз байланысқанынан дәрек береді. Қарақалпақлардың ноғайлылар менен этникалық жақынлығын олардың уруу-қәўимлери атамаларының сәйкес келиўи де көрсетеді.

Қарақалпақлардың Сибирь Урал, Волга бойы, Кавказ халықлары менен тарихый байланысларынан гүўалық бериўши этнографиялық материаллар елеге шекем аз изертленген. Бирақ қарақалпақлардың ең әйемги урруының бири болған мүйтенлердин аңыз сөзлериниң негизинде қарақалпақлардың этногенезинде әйемги кубла-батыс байланысларын анықлау бойынша жұмыс исленип атыр. (Л. С. Толстова хәм т. б.)

Қарақалпақлардың келип шығыўы хәм этникалық тарихын изертлеўде этнонимлер хәм аңызлар менен бирге олардың дельтадағы ярым отырықшы турмысы, комплексли хожалық жүргизиўиниң дәстүрли усылларын сыпатлайтуғын материаллар, үйжайы хәм кийим-кеншек формалары, арбаларының түрлери, нағысларының өзгешеликлери хәм басқалар үлкен әхмийетке ийе. Булардың барлығы қарақалпақ халқының мәденият тарихын қәлпине келтириў ушын қымбат бақалы дәрек болып хызмет етип, соның менен бирге, олар әйемги ўақыттағы хәм Орта әсирлердеги басқа халықлар менен тарихый қәлиплескен этникалық және мәдений байланысларды анықлау ушын да хызмет етеди. Бул халықлардың тәсири қарақалпақлардың өзине гән хәм оғада бай материаллық және рухий мәденияттын анализлегенде көзге түседі. Қарақалпақлардың мәдениятты—Орта Азия мәденияттына тән улыўмалық белгилерге ийе. Бирақ, Орта Азияның басқа да халықлары менен салыстырғанда ол өзине тән өзгешелик белгилерге ийе. Бул қарақалпақ халқының Орта Азия хәм Шығыс Европада, соның менен бирге еки географиялық зонада, Орта Азияның уллы дәрьялары Әмударья хәм Сырдарья бассейнине орналасқан отырықшы—дийханшылық оазислеринде хәм көшпели шарўашылықтын әзелден қиятырған зонасы болған Дәшти-Қыпшақ даласында қәлиплесиўине байланыслы.

Халықлардың келип шығыўы мәселесин шешиўде тил илиминин мағлыўматлары үлкен әхмийетке ийе. Бул жағдайда филологлардың жуўмағы археологлардың, тарихшылардың хәм этно-

графлардын жуўмағынан өзгеше болмайды. Қарақалпақ тилин биринши рет изертлеушилердин бири профессор Н. А. Баскаков бул мәселеге өзинин бирқанша мийнетлерин бағышлады. Түрк тиллерин классификациялаўда ол қарақалпақ тилин Қыпшақ группасына жатқарады. ол қазақ хәм ноғай тилине жүдә жақын. Бул үш тилди Н. А. Баскаков айрықша Қыпшақ-ноғай подгруппасына жатқарады. Қарақалпақ тили кейинирек үлкен ноғай ордасының составында қәлиплести, генетикалық жақтан ол қыпшақ-половецлер менен, ал ертерек дәуирде печенег қәуимлери менен, огузлар хәм булгарлар менен байланыслы болды, екинши жағынан онда Орта Азияның әйемги Иран тилли халқының, соның ишинде Хорезм тилинің тәсири бар деген жуўмаққа келеди. Солай етип, қарақалпақлардың этникалық бирлиги олардың тилинің келип шығыуы менен байланыслы екенлиги кейинги изертлеулердин нәтийжелеринде көринеди.

Қарақалпақларды антропологиялық изертлеулердин нәтийжелери басқа илимлердин нәтийжелери менен жақын келеди. Антропологлар қарақалпақлардың физикалық келбетинин еки этникалық қатламын анықлады. Ең дәслепкиси—европеоидлық болып, ол өзинин келип шығыуы бойынша әйемги Орта Азия халқы менен байланыслы, бирқанша кейиниректегиси—монголоидлық болып, ол бир неше әсирлер дауамында, шығыс, орайлық Азия областьларынан келген қәуимлердин араласыуы менен байланыслы. Тийкарынан қарақалпақлар қубла Сибирь антропологиялық типине тийисли болып, европеоид элементлеринин араласпасына байланыслы өзбеклер менен қазақлар арасында орталық аўхалды ийелейди. Антрополог А. И. Ярхонның жуўмағы бойынша: „Қарақалпақлардың қәлиплесиуи Орта Азиядан узақ территорияда болмаған, ал оған жақын жерде, Орта Азияның басқа халықларындай ақ сол этникалық хәм расалық орталықта әмелге асқан“. Және ол: „Қарақалпақлардың хәм көплеген Орта Азия түрклеринин бир расалық негизи тарийхий проблемаларды шешиўде есапқа алыныуы керек“,—деп жазады. Кейинги жыллары Қарақалпақстанда жана антропологиялық изертлеулер жүргизилди, олар совет илимпазларының пүткил илимлер комплекси базасында баян еткен пикирлеринин тийкаргы режелеринин дурыслығын беккемлейди хәм тастыйықлайды.

VI бап

ҚАРАҚАЛПАҚЛАР XVII ӘСІРДЕ ХӘМ XIX ӘСІРДИҢ БАСЫНДА

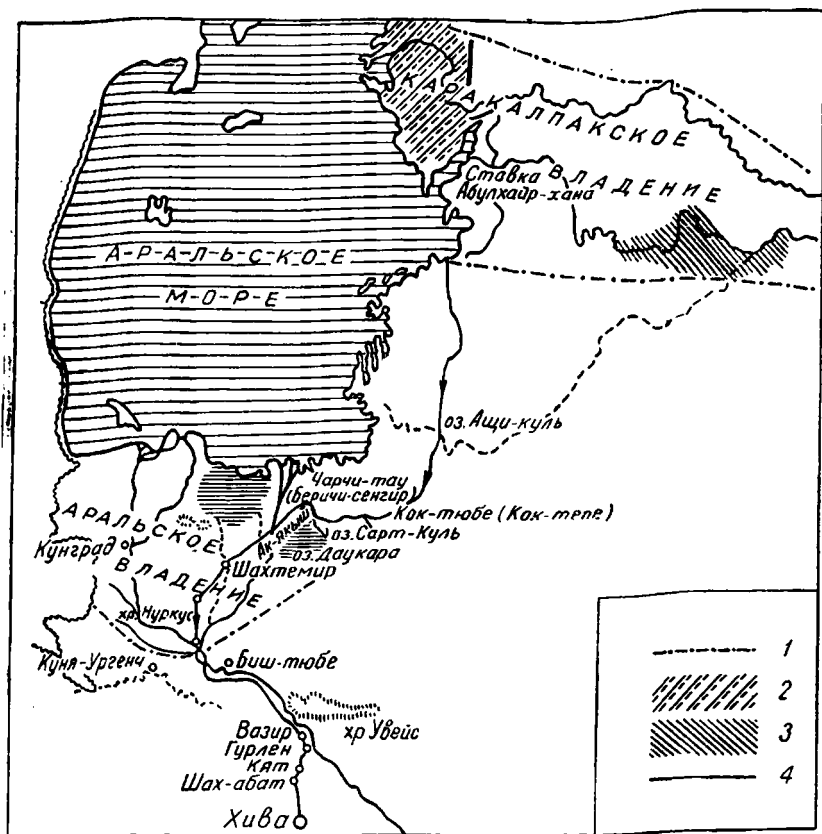
1. ҚАРАҚАЛПАҚЛАР СЫРДӘРЬЯ ВОЙЫНДА

Қарақалпақлар XVII әсирдің ақырынан XVIII әсирдің орталарына шекем Сырдәрья бойының орта хәм төменги тәрәпин мөкан еткен. Усы дәуірде олар арасында тийкарынан еки территориялық группа қәлиплести. Олардың Сырдәрья бойының орта тәрәпинде жасаған группасы Бухараға бағдар алып, әдеуір қубла районларға жылыса баслады. Қарақалпақлардың тийкарғы бөлегин қураған басқа группасы Сырдәрьяның төменги тәрәпинде жайласып, Киши жүз қазақлары менен жақын қоңысы болып жасады, олар экономикалық хәм сиясий жақтан қазақ ханларынан ғәрезли болды.

Сырдәрьяның анғары өзиниң төменги жағында шөлистанлыққа барып иргелеседи. Дәрьяның еки жағасын бойлап созылып кеткен халық жасайтуғын полосаны қумлық шеклеп таслаған. Бәхәрги хәм жазғы суў тасқыны уақтында оғада кен территорияны суў басып кетип, сууалмалар пайда болған. Дәрьяның салаларға бөлинип, көплеген атаулар пайда еткен дельтасында қалың қамыслықлар өскен көлатлықлар жайласқан.

Усы жерлерди мөканлаған қарақалпақлар өзлери менен иргелес жасап, кең даланы ийелеген хәм көшпели мал шаруашылығы менен кең көлемдеги көшпели хожалық жүргизген қазақларға қарағанда басқаша тәбийий жағдайларда турмыс кеширди. Әмир сүриўдин тәбийий-географиялық жағдайы қарақалпақларда хожалықтың комплексли типиниң рауажланыуына алып келди. Олар мал шаруашылығы, дийханшылық хәм балықшылық пенен шуғылланып, ярым көшпелиликте жасады. Бундай комплексли хожалық қарақалпақлардың ата-бабаларының уақтында-ақ қәлиплескен еди.

Қарақалпақлар көптен-ақ ирригацияны жақсы билиўиниң нәтижесинде ири ирригациялық системалар дүзип, олардың жәр-

XVIII ғасырдың биринши ярымында қарақалпақтардың жайласуының хәм Арал ийеликлеринин картасы: 1—қарақалпақтардың жерлери менен Арал ийелигинин шегаралары; 2—қарақалпақлар мекән басқан район; 3—қарақалпақтардың Қуғандәрьядағы ирригация тараулары районы (XVIII ғасыр); 4—Д. Гладышев хәм Муравиннин 1741—жылғы маршруты

деми менен Сырдәрья хәм оның салалары—Қуғандәрья менен Жанадәрьядан жерлерди сууландырған. Бул ҳаққында 1904-жылы жазып алып дағазаланған „Сырдәрьяның ирригациялық системалары ҳаққындағы аңыз“да айқын сөз етиледі. „Бул буннан көп бурын болған, — деп сөз етиледі онда. — Кишкене, бирақ әпиуайы және мийнет сүйгиш халық ана жеримиздин халық аралық бөлисилиўинде өзине қолайлы орынды ийелей алмаған, сөйтип, мийнет сүйгишликтин жер жүзлиик әдилсизлигинен жапа шегип, өзине турақ жер излеп кетеди. Бул кишкене халық қарақалпақлар еди. „Дүнья үшегинин“ басынан түсип, олар Сыр-дәрьяның төменги жағына қарай кетеди хәм ҳәзирги уақыттағы

Перовский қаласы жайласқан жерге барып жетеди. Жол жүріу қыйын болып, узаққа созылады, жолға алып шыққанлары таусылады, ал кетпенлерди әбден зәң басады. „Уўайым жемен,— дейди олардын жол басшысы,— кетпенлердің зәңин кетирсек, нан да, палау да, қуўырдақ та мол болады“. Өз жол басшысының дегенинен шыққан қарақалпақлар ийинлеринен кетпенлерин алып, жап қаза бислайды...

Халық жапты қазып болып, сақый жерди суўға қандырып. хәр қыйлы егиннен мол зүрәт алады. Қарақалпақлар Перовскийден төмен қарай Сырдәрьяның оң жағасындағы көплеген мын танап жерлерди жанландырып жибереди. ал олардың Перовскийден жоқары қарай усы дәрьяның шеп жағасындағы жайласқан туўысқанлары бул тарауда оннан да көп нәтийжелерге ериседи.

Шад кеуилли қарақалпақлар усылайынша көп жасайды. Жылдан-жылға олардың егислик жерлери кеңейип барады, сөйтип. бурынлары басын алып қашқан тутқын ғана қорқа-қорқа өткен қула дүз шөлистанлықта қашқынға баспана бериўге, оны мейлинше аўқатландырыўға таяр турған, енди халық жайласқан оазис пайда болды“.

Сол ўақыттағы суўландырыу усылы ҳаққында рус хукиметинин Киши жүз ханы Абдылхайырға (оның ставкасы усы гезде қарақалпақлардың территориясына жақын жерде жайласқан еди) 1740-жылы Д. Гладышев басшылығында жиберген „Миссия“сынн документлеринен де жеткиликли мағлыўмат алыўға болады, „Туранның (Туран ойпатынын) көплеген жерлеринде,— деп жазады ол,— атызларды суўғарыу ушын жүдә үлкен жумыслар. жүргизилип атыр. Бурыннан Сырдәрьяның төменин жайлаған, тийкарынан дийханшылық пенен шуғылланатуғын қарақалпақлардын бир қатар жумысларын мысалға келтириўге болады. Мәселен, Талбүгеттен Аман өткелге шекемги 20 шақырымнан аслам аралықта дәрьяның өз аңғары бойынша ағыўын тәмийинлеу ушын бийиклиги бир аршынға шамалас, ени де соншелли болған қашы шабылған, Дәрья усы қашы бойынша ернегинин үстинен әдеуир бастырылған ләгеннен өткендей ағып тур... Бирақ бул қашынын бир өзи дәрьяға перпендикуляр жайласқан хәм оның жоқарғы суўалмаларынан суў жибермейтуғын екинши бир қашысыз өз хызметин атқара алмас еди. Суўалмалардағы суудан пайдаланыу мақсетинде олар Талбүгеттин түбинде (Раимнан 10 шақырым жоқарыда) узынлығы 270 сажень, ени бир саженьге шамалас хәм бийиклиги еки аршын болған, плотина құрған. Усындай жумыслардың жәрдәми менен қарақалпақлар егислик жерлерди құрғатқан, ал керек ўақтында дәрья жағасындағы қашыны ашып, керек муғдарда суў ағызып, бул жерлерге дәрьядан суў шығарған“.

Усы дәуирдеги қарақалпақлардың дийханшылығының көлеми ҳаққында, XIX әсирдин екинши ярымында Сырдәрья районларын изертлеген А. Грен де мәлим етеди. „Хәзирге дейин Сырдәрьяның жағаларында барлық жерде дерлик сақланған суўғарыу ка-

наларының излери,—деп жазады ол,—бурын бул жерлерде егин егиўшиликтиң оғада үлкен көлемде раўажланғанын дәлиллейди. Сырдәрьяның төменги жағынан қырғызлардың (қазақлардың—*Ред.*) қысқысына ушыраған қарақалпақлар ең соңында өзлериниң егислик жерлерин таслап, Жаңадәрьяның бойына өтиўге мәжбүр болады, бул жерде де олар дийханшылық пенен шуғылланады. Қарақалпақлар Сырдәрьядағыдай бул жерде де дийханшылықты кен түрде раўажландырған, буған адым сайын ушырасатуғын жаплар гуўа болады... Хәзир хәтте бийик хәм қалың сексеўиллер өсип турған жерлерде де бир уақытлары қарақалпақлар қазған бурынғы ирригациялық каналлардың излерин көресен“.

Совет археологлары қарақалпақлардың бурынғы кен көлемдеги егислик жерлерин изертлеўде үлкен жумыс иследи. Хорезм экспедициясы жүргизген археологиялық изертлеўлердин нәтийжесинде Сырдәрьяда, Қуўандәрьяда хәм Жаңадәрьяның бассейнинде қарақалпақлардың XVIII әсирде хәм XIX әсирдинң басларында жайлаған территорияларында көплеген ирригациялық қурылыслардың излери табылды.

„XVIII—XIX әсирлердеги қарақалпақлардан қалған естеликлер ең алды менен оғада үлкен ирригациялық системалардан ибарат,—деп жазады С. П. Толстов,—оларды қарақалпақлар пүткиллей жаңадан қазған, себеби олардың келген уақтында Жаңадәрья менен Қуўандәрьяда болған әйjemги заман каналлары иске жарамай қалған еди. Бул жаңадан дөретилгенлер—ылай хәм сексеўилден жасалған үлкен қашылар, бирнеше километрге созылған үлкен магистраллық каналлар, қалың суўғарыў тараўлары менен елатлы орынлардың көп сандағы қалдықлары“.

Қарақалпақлардың дийханшылық районлары Сырдәрьяның төменги жағынан оның куяр жерине дейинги хәм Қуўандәрья менен Жаңадәрья ойпатларына дейинги аралықты өз ишине алады. „... қарақалпақлар Сырдәрья, Адам ата хәм Жаңадәрьяның еки жағасында жасайды,—деп жазады сол уақытта қарақалпақлар арасында болғанлар,—олар өзлери жасаған жерлерде бийдай, арпа хәм тары еккен. Бул жерлер қумсаўытлаў болып, өгиз қос пенен айдалған хәм егинлерди дәрьяның және көллердин суўы менен суўғарған“.

Қарақалпақлар палыз өнимлерин жетистириўге үлкен кеўил бөлген. Ғәллени олар тек өзлериниң талабын қанаатландыриў ушын ғана емес, ал сатыў ушын да жетистирген; ғәллени олар биринши гезекте қазақлар менен малға алмаслаған. Қазақ ханларына салықтың бир бөлими ғәллелей төленген.

Қарақалпақлардағы хожалықтың екинши бир тараўы шарўашылық болып, оның қазақлардағы шарўашылыққа қарағанда пүткиллей айырмашылығы болған. Қазақлардың тийкарғы байлығы болған мал (елдин көрки мал, дейиледи қазақтың мақалында) қысы-жазы далада жайылған. Мал өсириўдин бундай түри жыл мәўсимине қарай турақлы түрде көшип отыриўды талап еткен... Қазақлар жылқы түйе, қарамал, қой ешки өсирген,

олардың ишинде жылқы менен қой басым орынды ийелеген. Басқа малларға қарағанда қарамалды қазақтар аз өсірген.

Ал қарақалпақтар тийкарынан қарамалды көп асыраған. Көшпелі хожалыққа тән болған маллар (қой, түйе, жылқы) оларда аз болған. Қарамал тек жаз айларында ғана жайылып жүреді (онда да отлақлықтарда, ал түйе хәм қой жайылып жүретуғын шөл жерлерде жайылып жүре алмайды), қысқа қарай, оған отшөп, пішен, бийдай топан хәм тары сабан, шиңгирик таярлау керек. Солай етип, қарақалпақтарда шаруашылық дийханшылықтан ғәрезли болды, ал дийханшылық шаруашылықтан (жерди исеудеги баслы күш қарамалға байланыслы) ғәрезли болды.

Дийханшылық хәм шаруашылық пенен бирге балықшылық та әхмийетли орын тутты. Балықшылық пенен тийкарынан алғанда Сырдарьяның қуяр жеринде хәм атауларда жайласқан қарақалпақтар шуғылланған. Балықшылар балығын дийханшылық пенен шуғылланатуғын қарақалпақтардың ғәллесине алмаслаған.

Қарақалпақтардағы хожалықтың комплексли системасының өзгешеликтери, „Үш ай сауыным, үш ай қауыным, үш ай қабағым, үш ай шабағым бар, әйтеуір бир күн көрермиз“, деп халық нақылында да баян етиледі.

Қарақалпақтар ярым отырықшы турмыс кеширген. Қысы менен қыслауда отырып, бәхәр келиуден жазлауға көшип барылатуғын болған.

Қыслау бирнеше жыл дауамында удайына бир жерде болған. Бул жерде қара үй жайласатуғын үй жай, көбинесе жыңғылдан исленетуғын қора, жер төле, бастырмалар болған. Жазлауда хәм оннан қыслауға көшкенде транспорт хызметин өгиз ямаса ат жегилген арбалар атқарған. Жазлау егислик жерлерге жақын болған. Бәхәр хәм жаз уақтында қарақалпақтар дийханшылық пенен шуғылланып, гүзде егинди жыйнап алып, мал оты таярлап болғаннан кейин қыслауға көшип кететуғын болған.

Тарийхий мағлыұматларға қарағанда, ол уақытларда қарақалпақтарда өнерменгшилик те әдеуір рауажланған. XVIII әсирдин отызыншы жылларының басында олар өзлери таярлап жетистирген қорғасыннан оқ ислей билген. Олар қазақтарға сатыу ушын оқ-дәри де таярлаған. Қарақалпақтардың хожалығында сондай-ақ, аңшылық, аң терилерин таярлау да белгили орын ийелеген.

Қарақалпақ халқының турмысында сауда да әхмийетли роль атқарған. Қазақтар менен қарақалпақтар арасындағы сауда алмасуы характәрине ийе болды. Мәселен, қазақтар өзлеринин қойын қарақалпақтардың ғәллесине алмаслаған. Қарақалпақ саудагерлери Бухараның қазақ далаларында сауда жүргизиуинде дәлдәлшилик ролин атқарған; олар сондай-ақ араллы өзбеклерге, Бухараға хәм Хийуаға мал, аң терилерин шығарып, әдеуір көлемде сауда жүргизген. Қарақалпақ саудагерлери рус қалаларына да барып сауда еткен. Бул сауданың көлемин 1722-жылы қарақалпақтардың Россияға мың түйеден ибарат кәруан жибериуинен билиуге болады.

Қарақалпақтардың XVIII ғасырдағы әміреттік турмысы классық жиклениудің рауажланыуы, уруу-қәуим қалдықларының турақлылығы менен характерленеди: олар он төрт уруу хәм Қонырат болып еки арысқа бөлинип, олардың хәр қайсысы да бир неше майда уруулардан ибарат болған. Он төрт уруу қытай, қыпшақ, кенегес, маңғыт болып бөлінген, ал Қонырат шүллик хәм жауынғыр деген еки бөлимнен құралған. Бул уруу топарлары феодаллық-уруу басшылары—ақсақаллар, бийлер, әскер басы-батырлар тәрәпинен басқарылған. Оларды мусулман руханийлары хәм шайхлар, хожалар қууатлаған.

XVIII ғасырдағы рәсмий рус документлеринде қарақалпақ „хәкимлериниң“ арасында шайхлар менен хожалар да атап көрсетиледи. Мәселен, XVIII ғасырдың 40-жылларында Мурат Шайх деген атап көрсетилип, оны барлық қарақалпақлар хәким хәм кәраматлы адам деп есаплаган.

Қарақалпақлар қазақ ханларынан сиясий жақтан ғәрезли болып, жазба дәреклерге хәм халық аңызларына қарағанда Шыңғыс әуладлары деп есапланған қазақ султанлары тәрәпинен басқарылып келген. Қазақ Тәуке ханның (1680—1718) тусында қарақалпақларды бир қанша ўақытқа шекем оның балаларының биреуи басқарған. 1694-жылға тийисли болған рус документлеринде қарақалпақлардың „ийелеушиси“ ретинде Табурчак деген султан, ал 1709-жылға тийисли документте қарақалпақлардың ханы ретинде Табурчактың баласы Қайып султан атап көрсетиледи. 1726-жылы Ишмухаммед қарақалпақлардың ханы болып, ол рус хуқимети менен хат жазыса баслайды. Буннан әдеуір кейинирек 1730—40-жыллары қарақалпақлар Киши жүздің ханы Абулхайырдың қол астында болады. Қазақ ханлары қарақалпақларға болған үстемлигин жергиликли үстем класслардың ўәкиллери—бий, бай хәм руханийлардың жәрдеми менен әмелге асырған.

Тарийхый дәреклерге қарағанда қарақалпақлар өзлерине үстемлик етиуши қазақ ханларына салық төлеуи тийис болып, оның әдеуір бөлегин ғәлле құраған. Қазақ әскерлери менен бирге қарақалпақлар руслардың шегара районларына хәм қонысы мәмлекетлер—Бухара және Қоқанға жасалатуғын шабууыларға қатнасыуы тийис болған. Қарақалпақлар қазақ ханларының есабына өз территориясынан өткен кәруанлардан баж жыйнап алып бериуи тийис болған, себеби бул жерлер ханлардың меншиги, ал қарақалпақларға тек ўақытша ғана берилген деп есапланған. Халық ауызындағы аңызға қарағанда Тәуке ханның рухсаты менен қарақалпақлар жайласқан Уллы тау деген жер арқалы Ташкентке, Қытайға, Қазанға хәм Москваға баратуғын кәруан жоллар өткен. Сол кәруанлардан қарақалпақлардың хәкимлери баж алып, оның бир бөлегин өзлерине қалдырып, қалғанын қазақ ханлары менен феодалларына берип турған.

XVIII ғасырдың биринши шерегинде хәр қыйлы жерлерде жайласқан қарақалпақларды бириктириу талабы пайда болады. Сыр-

дәрьядағы қарақалпақлар Зеравшан ойпатындағы хәм Хорезмдеги қарақалпақлар менен байланыс орнатады. Зеравшан ойпатындағы хәм Хорезмдеги қарақалпақлар „Түркстан“ қарақалпақларының дөгерегине жәмлесе баслайды. Халық аңызы бойынша, сол дәуірде Сырдәрья қарақалпақлары түркстанлылар, ал Туркстан барлық қарақалпақлардың аға журты деп аталған. Бул дәуірде олардың биригиуінде Сырдәрьяның төменги жағындағы Сыгнақ сыяқлы ески қорған қалалар белгили роль атқарған. П. П. Ивановтың шамалауы бойынша, бундай қорғанлар дийханшылық пенен шуғылланатуғын қарақалпақларға көшпелилердин шабыуылларынан қорғаныу мүмкиншилигин берген. Буннан сәл кейинирек Сырдәрьяның төменги саласы Ақөзектиң бойындағы ески қорған Жанкент қаласы қарақалпақлардың тәғдириңде усундай хызмет атқарған. 1743-жылы қарақалпақ хәкимлери усы жерден рус хәкимети менен хат жазысып турған.

XVII әсирдиң биринши шерегинде сауданың рауажланыуы нәтийжесинде қарақалпақлардың Бухара хәм Хийуа менен байланысы күшейеди. Сондай-ақ олар Россия арқалы башқуртлар менен де тығыз байланыс орнатады. 1721-жылға тийисли документте: „... қарақалпақлар Башқуртстанға топарласып келип турады... сондай-ақ башқуртлар да қарақалпақларға хәр жылы барып, бир неше хәптелеп, айлап болып қайтады“,—деп жазылған. Усы дәуірде қарақалпақлар Россия менен байланысларды беккемлеуғе хәрекет етип, Қазанға хәм Уфаға өз елшилерин бир неше рет жибереди. Буған себеп болған жайдайлар: бириншиден экономикалық байланыслардың өсиуи Россия менен дослық қатнасықлардың болыуын талап етти; екиншиден, бул дәуірде қарақалпақлар менен олардың қонысылары қазақлар жунғарлардың шабыуыл жасау кәуипи астында болып, құдиретли Россиядан панизледи. Оның үстине рус хәкимети қарақалпақлар менен дослық қатнасықлар орнатуға мәпдар еди. Соның менен бирге Россияның экономикалық хәм мәдений артта қалушылығын сапластыруу ушын оғада көп ақша қаржылары керек еди. Арқа урыслары уақтында турақлы армияны сақлау ушын, әскерий хәрекетлерге көп ақша керек болды. Сонлықтан рус хәкимети ақша хәм қымбат бақалы металлға ийе болыудын хәр қыйлы жолларын изледи, Петр I Шығыс Түркстандағы алтын шығатуғын жерлерди өзлестириуди нәзерде тутты. Бухгольцтың әскерий экспедициясына (1715—1716-ж. ж.) Яркент қаласын алыу, сондай-ақ Сырдәрьяда құмнан алтын алыу жағдайын изертлеуғе буйрық берилди. Буннан тысқары руслардың Орта Азияға кәрұан жоллары қарақалпақлар жайлаған жерлерден өтетуғын еди, сонлықтан Россияның басқарыушы топарлары қазақ далалары менен Сырдәрья жерлеринен өтетуғын өз кәрұанларының кәуипсизлигин тәмийинлеуғе хәрекет етти.

1722-жылы қарақалпақ ханы Ишмухаммедтиң Петр I ге жиберген грамотасында: „Бурынлары арамызда елшилер барып-келгени менен, сиз уллы дәрежелиден бизге, бизден сизге хабар-

лар жетип турмады, ал енди сизден елшилер де келди, хабарлар да жетти, бизлер де өз елшилеримизди, сизиң елшилер менен жиберип атырмыз. Арамызда кеуил қалыспа болса, бир-биреуіди кеширейик, ендигиден былай бир-биримиз бенен кеңесип турайық“, — делинген. Ишмухаммедтиң Петр I ге жиберген елшиси Жаныбек батыр Петербуртта, бизиң ханымыз рус императорынын қандай тилеги болса да орынлайды, деп атап көрсетти.

1721-жылдың декабринде қарақалпақларға Уфа дворянины Дмитрий Тимофеевич Вершинин жибериледи. Ол қарақалпақ ханы менен рус мәмлекетине ҳақ нийетли хызмет етиу ҳәм рус тутқынларын қайтарып бериу жөнинде келисип алыуы тийис болды. Ишмухаммед ханда еки ай болғаннан кейин Д. Т. Вершинин рус тутқынларын қайтарып бериуге келисим алды. Байланысларды беккемлеу ҳаққында буннан былай да сөйлесиулер жүргизиу ушын Россияға Вершинин менен бирге қарақалпақ елшилери жөнep кетеди.

Қарақалпақлардың руслар менен жақынласыуға бағдарланған бул дәслепки ҳәрекеті нәтийжесиз болыуына қарамастан (келисимниң әмелге асыуына 1723 жылғы жунғарлардың шабыуылы кесент берди), ол прогрессивлик әҳмийетке ийе болып, байланыслар менен дослық қатнасықлардың рауажланыуы ушын негиз таярлады.

XVIII әсирдиң биринши ярымында қарақалпақлардың буннан былайғы тәғдирине жунғарлардың XVII әсирде батысқа қарай басланған басқыншылық ҳәрекетлеринин Тауке хан тусында қарақалпақлардың әскерий табыслары арқасында тоқтатылыуы үлкен тәсир жасады. XVIII әсирдиң басында жунғарлар менен қазақлар арасындағы шегара Иртыштан Балхашқа шекемги ҳәм оннан және қубла-батысқа қарап Чу дәрьясының орта жерине шекемги аралық болды. Бирақ XVIII әсирдиң жигирмаланшы жылларында жунғарлар өзлериниң батысқа қарай ҳәрекетлерин жаңа күш пенен баслап жиберди. Бул сапары қазақ жүзлери арасындағы келиспеушилик ҳәм ала ауызлық салдарынан жунғарлардың қысқысын сапластырууға мүмкиншилик болмады.

1723-жылы Қазақ ханлығы жунғар Хун — Тайчо Цеван — Рабдан әскерлериниң топылысына ушырайды. Қазақ халқының усы ўақытқа шекемги ядында қалған ҳәм халық эпосларынын қайғылы қатарларында баян етилген „ақ табан шубырынды“ басланады. Жунғарларға қарсы турыуға күши болмағанлықтан, ўайранланған ауылларын таслап, үш бағдар бойынша посып кетеди. Киши жүз-батысқа Хийўаға ҳәм арқаға — Жайық және Эмба ойпатларына, Орта жүз — Орта Азияның орайлық областларына — Самарқанд пенен Бухараға, Уллы жүз — жунғарлардың үстемлигин мойынлады.

Усы ўақыларға байланыслы қарақалпақлар қазақлар менен бирге Сырдәрьяның жоқарғы жағына, Ташкентке ҳәм онын қубла-батыс тәрәпине қарап, яки дәрьяның төменги жағына, Арал тенизине қарай кетеди. Солай етип, жунғарлардың Сырдәрья

бойының орта жағын басып алыуына байланысly қарақалпақлардың „төменги“ хәм „жоқарғы“ қарақалпақлар болып бөлинуи биротала аяқланады. „Жоқарғы“ қарақалпақлар жунғарларға сийасий ғәрезлиликке түсип қалады, ал „төменги“ қарақалпақлар 1743-жылға шекем азлы-кем, 1762-жылға шекем толық түрде Киши жүзден ғәрезли болды.

1723-жылғы жунғарлардың қазақ далалары менен Түркстанға шабууылы бул жерлерди жайлаған халықлардың экономикалық хәм сийасий жағдайына унамсыз тәсир жасады. Қарақалпақлардың XVIII әсирдин басларынан-ақ көзге түскен миллий биригиуге бағдарланған хәрекети пәсенлеп кетти. „Төменги“ қарақалпақлардың тийкарғы бөлеги Сырдәрья бойының орта жағындағы ислеп турған каналары бар өнимдарлы жерлерн таслап, Сырдәрья менен Әмудәрьяның аралығындағы өзлестирилмеген жерлерге орналасып, Арал теңизиниң жағаларында хәм Қууандәрья бойларында суўғарыу тарауларын жаңадан дүзиуге мәжбүр болды. Усындай жағдайда үстем топар құдиретли мәмлекеттин арқасында исенимли панаға ийе болыу мақсетинде Россия менен байланысларды қайта баслауды мақсетке муўапық деп есаплады. Бул исте қарақалпақлар Киши жүз бенен бирге хәрекет етти. Россия менен байланыс жунғарларға қарсы гүрестин қызған уақтында ақ қайта тикленген еди. Қазан коменданты Вяземскийдин сырт ел ислери бойынша Москва конгорасының коллегиясына 1724-жылдын 31-декабринде жиберген хабарында қарақалпақлар рус саудагерлериниң Хийуа хәм Бухараға еркин өтиуин тәмийинлеуге ўәде беретугынлығын мәлим еткен.

1725-жылдын басында қарақалпақлар русларға және өз елшилерин жибереди. 1725-жылдын 15-январында жазылып, елшилер алып барған хатта: „Дәрья (Сырдәрья — *Ред.*) бойындағы барлық қарақалпақлар менен қазақлар егер Қырымға яки басқа адам жасауға болатуғын қәлеген бир шөлистанлық жерге-ақ орналасуға буйрық берилсе, ықласы менен барыуға таяр екенлигин мәлим етеди және буны өтинип соранады... Сизге хызмет етиуге таяр, буны ийгиликли ис деп есаплайды“, сондай-ақ, „... Бизлер, сизин ең итаатлы қулларыңыз, сиз жоқары дәрежели тәрепинен не буйырылса, барлығын орынлаймыз, сиз жоқары дәрежелиге басымызды ййип хызмет етиуге тайынбыз... қарақалпақлар менен қазақлар буны бир ауыздан мәлим етеди...“ — деп көрсетиледи. Усы хатта қарақалпақлардың башқурт хәм қалмақлар менен өз-ара қатнасықларды жақсылау хәққинда келисим жасалғанылығы жөнинде де айтылады.

Қарақалпақлар Россияға ҳадал хызмет етиу хәққиндағы өз ўәдесин беккем орынлайды хәм Сырдәрьяның төменги жағы арқалы Орта Азия қалаларына барған және кейин қайтқан рус саудагерлери менен саяхатшыларының қәуипсизлигин тәмийинлейди. Мәселен, Посольский приказының „Ориенталлық экспедициясының“ 1721-жылы Бухараға жиберилген секретары 1724-жылдың ақырында қарақалпақ жери арқалы Россияға қайтады.

1726-жылдын басында Абылхайыр хан Петербургқа өз елшин жибереди, елши Киши жүздин барлық ақсақаллары атынан қазақлардың Россия пухарашылығына өтиу тилегин билдиреди. Усы тилегин қазақлар 1730-жылы тағы билдиреди. Сөйлесіулерге қазақлар менен бирге қарақалпақлар да қатнасады.

2. 1730 — 1743-ЖЫЛЛАРЫ ҚАРАҚАЛПАҚЛАРДЫҢ РОССИЯ ПУХАРАШЫЛЫҒЫНА ҚАБЫЛ ЕТИЛИУИ.

Россия империясынын самодержавиелик хәкимлеринин қазақлар менен қарақалпақлардың рус пухарашылығына өгиүйне қызығыушылығы оғада үлкен болды. Россияның шығысқа қарай хәрекет етиуи хәққындағы Петр I нин планы умытылмағанын да еске алыу зәрүр. Жүргизген сиясаты бул мәселеде патша хәкіметинин рәсмий көз-қарасын билдиретуғын Оренбург экспедициясының начальниги И. Кирилловтың айырым пикирлери дыққатқа ылайықлы. „Бизиң уллы дәрежели императрицамыздын хәзининше аманлықта бийлик жүргизиуи жағдайында, — деп жазды ол, — қырғызларды рус пухарашылығында тутуу хәм оларды басқаруу жоллары хәққындағы өз проектинде, — ... тек данқ ушын емес, ал империяны кенейтиуге және таусылмайтуғын байлыққа жол ашатуғын еки уллы хәм мөңгилик ис бар. Бириншиси хәммеге белгили, Сибирь хәм Камчатка экспедициялары, ал екіншиси еле шешилиуин күтип турған.. Қырғыз-қайсақ хәм қарақалпақ мәселеси болып, ол оғада үлкен әхмийетке ийе, сонлықтан сәтли ўақытты өткерип жиберместен, жигерли түрде күш жумсауды талап етеди“. Қарақалпақларды өз тәрәпине өткергеннен кейин ерисилетуғын экономикалық нәтијжени атап көрсетип, И. Кириллов: „Бул халықтың хадал пухарашылығынан көп пайда келиуи мүмкин, себеби қарақалпақ халқы дийханшылық пенен шуғылланып, бийдай, тары, арпа жетистиреди хәм ғәллени қырғыз-қайсақларға қойға және басқа да малға алмаслайды. Оның үстине олар қол өнери және сауда менен шуғылланады... Олар Сырдәрьянын Аралға жақын жерлеринде жасайды, Россия саудагерлеринин сауда кәрўанлары ушын тоқтап өтетуғын орынлар салып, бул жерлерден Бухараға, Бадахшанға хәм Хиндстанға қатнауға болады...“

Атап көрсетилген документтен рус хәкімети Орта Азияның терең ешкерисине қарай кирип барууға бағдарланған өз планларын әмелге асырууда қарақалпақлардың жәрдемине сүйениуди нәзерде тутқанын көриуге болады. Бул хәққында сол Кирилловтың проектинде былай делинеди: „Руслардын усундай алысқа белгиленген атланысы ушын қарақалпақ халқы азық-ауқат және басқа да затларды керегинше таярлап бериуи мүмкин, бунын ушын тек болғаны хан менен алдын-ала келисип алып, бул затлардың баҳасын белгилеп, хәқысын төлеу керек... Сырдәрьяда керекли муғдарда кеме таярлап алып, Арал теңизи арқалы Әмүдәрьяға өткерий, сөйтип, Бухараға және дәрьянын жоқарысын-

дағы бара алған жерге шекем барып жетиу керек, бунын ушын қарақалпақ ханы бизге сақшылыққа керекли адамларын бериуден бас тартпайды”.

1731-жылы патша хукимети Абылхайырға өз елшиси Мамет Мырза Тевкелевти жибереди. Абылхайыр Тевкелевтин жәрдеми менен қазақ ақсақалларын Россия пухарашылығын қабыл етиу жөнинде келисимге келиуге көндиреди. Елшиниң қазақлар арасында көп болыуына туура келди, себеби барлық ақсақаллар да үгитлеулерге көнбеди, олардын бир бөлими жунғарлардын бағдарын тутты. Үлкен күш жумсау менен ғана Абылхайыр хәм Тевкелев ақсақаллардын көпшилигин рус пухарашылығын қабыл етиуге көндире алды.

Ал қарақалпақ ақсақалларына келгенде, олардын өзлери-ақ Россия тәрәпине өтиуге тилек билдиреди. Абылхайырдын үстемлигиндеги барлық төменги қарақалпақлар рус пухарашылығына қабыл етиледи. Бирақ қарақалпақлар Абылхайыр ханға салық төлеп турғанлықтан рус хукиметине салық төлемейтуғынлығын ескертеди.

1731-жылдын ноябринде императрица Анна Иоановнаға жазған хатында қарақалпақлар өзлериниң Тевкелев пенен жақсы қатнасықта болғанын, оның қарақалпақлардын ўәкиллерин хурмет пенен қабыл етип, жақсы сөзлер айтқанын умытпайтуғынлығын мәлим етеди. Хат қарақалпақлар „пухарашылыққа өтти...“ хәм „олар хәзирети императрицанын аяғына бас ийеди“, — деген сөзлер менен питеди.

Тевкелев миссиясының табыслы жуўмақланыуына, Россия пухарашылығына өтиуге көндириу мақсетинде қарақалпақлардын Абылхайыр ханға қысым жасауы үлкен роль ойнаған болыуы итимал.

Белгили совет тарийхшысы, Қазақстанның Россияға қосылуы проблемаларын изертлеуши Н. Г. Аполлова „Тевкелев журналын“ узақ уақыт дауамында үйренип шығыуы тийкарында Россия пухарашылығына өтиу тәрәпдарлары болған қазақларды қарақалпақлардын қууатлауы белгили роль атқарғанын атап өтеди. Ол: „Тевкелевтин елшилик жүргизиуиниң буннан былайғы барысында бир жағынан Россия пухарашылығына өтиуге қарсы үгиг жүргизген қалмақ тайжчаларының актив қатнасыуында „Қарсы партия“ ақсақалларының оппозициялық хәрекетлериниң күшейиуин, екиншиден, — башқурт хәм қарақалпақ ақсақалларының үлкен жәрдеми арқасында қазақ батырларының ири ўәкиллериниң биринши гезекте Бөкенбай¹ хәм оның дөгерегиндегилердиң бул оппозицияға қарсы актив хәрекет еткенин атап өтиуге болады“, — деп жазды. Қарақалпақлардын актив хәрекетиниң Киши жүзге үлкен тәсир жасауынын себеби олар дийханшылық етип, көшпели қазақлардын гәлlege болған

¹ Бөкенбай қазақлардың Россия пухарашылығына өтиуиниң актив тәрәптары болған адам. Ол Тевкелевке хәр тәрәплеме жәрдем берген. оны қорғау исин шөлкөмлестирген, оны ис жүзинде өлимнен аман алып қалған. *Ред.*

талабын қанаатландырып, олардың экономикасында белгили роль ойнағанлығы болыуы итимал.

Қарақалпақлар рус пухарашылығына Арал теңизи жағалауындағы халықты да өткеріу ісінде Тевкелевке жәрдемлесіуіге ҳәрекет етти. Бириншилерден болып рус пухарашылығын қабыл еткен белгили қарақалпақ ақсақалы Оразақ батыр 1732-жылдың 10-февралында Тевкелевке келип, Арал жағалауының ханы Шахтемирди ҳәм оның қарауындағы халықты Россия тәрәпине өткеріу ісінде жәрдемлесетуғынын айтады. Тевкелев бул пикирди қууатлағаннан кейин, Оразақ араллыларға барып, ол жерден 4-мартта қайтады. Усы сапардың жууақлары ҳаққында жазылған мағлыұмат бизге шекем келип жеткен: „Ол, Оразақ батыр, араллы Шахтемир ханды ҳәм араллыларды Россия пухарашылығына өтиуіге көндирди және олардан, араллылардан Тевкелевке келетуғын болды“, — деп көрсетиледи онда.

Араллылар, қарақалпақлар ҳәм қазақлар арасында тығыз экономикалық және сиясий байланыстар болған. Өзлеринин Хийуаға қарсы гүресінде араллылар удайына қазақлар менен қарақалпақларға сүйенип келген. Араллылардың киши жүз бенен тығыз байланыста болғанлығын тарийхий мағлыұматлардан көриуіге болады. 1732-жылы 17-апрельде Абылхайыр Шахтемирге өзиниң баласы Султан Нуралыны жибереди. Араллы ханға өзиниң жиен қарындасын қалынлыққа береди. Султан Нуралы менен келиншекти узатып алып барыу ушын 60 қа шамалас қазақ ақсақалы бирге кетеди. Бир қызық жери, Тевкелев Шахтемирдиң қалыңлығына кетериниң алдында сыйлық береди. Олар кеткен соң еки күннен кейин Абылхайыр өзиниң еки жақын адамын қолларына хат берип, Хийуаға жибереди. Хатта ол хийуалыларға өзиниң рус пухарашылығына өткенлигин, баласын араллылардың Хийуаға қарсы гүресине жәрдемге жибергенлигин, сол жылдың сентябринде өзинин де Хийуаға жау болып баратуғынлығын хабарлайды.

Солай етип, биз келтирген тарийхий мағлыұматлар қарақалпақлардың рус пухарашылығын қабыл етиуі рус ҳүкмети ушын „сәтсиз“ ҳәм „пайдасыз“ болмағанын көрсетеди. Рус ҳүкмети Киши жүз қазақларын рус пухарашылығын қабыл етиуіге көндирип, өз тәсирин Орта Азияның ишкерисине қарай ен жайдырып, буннан үлкен пайда көрди. Истиң бундай табыслы жууақланыуы Россияның Азиядағы ийеликлерин басқарыу бойынша мәселелерди шешиу ушын дипломатлар менен әскерий адамлардың ҳәрекетлерин бағдарлап отырғанларды қууандырмай қоймады. Тевкелевке полковник атағы берилди, басқа чиновниклерге де „сарпай“ берилди.

1734-жылы қазақ ҳәм қарақалпақ елшилері Петербургтағы император сарайында қабыл етиледі. Россия пухарашылығына өткенлиги ҳаққындағы грамота қазақ ханына да, сондай-ақ қарақалпақ ханы Қайыпқа да жибериледи. Грамотада: „Бизиң жиберген елшимиз мырза Мамет Тевкелев барғанда бизиң пухарашылығымызға өтиуді қәлеп, ант ишип, қолларыңызды қойған еди-

низ, биз оны бекиттик, энди бизин пухарашылыгымыздасыз... энди сизлерди өзлериңиздиң саўда кәсиплериңиз хәм дийханшылыгыңыз бенен шуғылланып, парахат және қәўипсиз өмир сүретуғынлығыңызға үмитдар етемиз хәм бизин пухараларымыз бенен еркин саўда жүргизиўге, не қәлесениз соннан пайдаланыўға рухсат етемиз, ал сизден талап етилген жағдайларда бизиң нұсқаўымыз бойынша өз хызметлериңизди аянбастан көрсетиўиңиз хәм ҳадал ислеўиңиз зәрүр, ал бизлер... өзлеримиздиң елшилеримиз болған статс советник Иван Кирилловқа және полковник мырза Тевкелевке сизлерди, сизиң қарақалпақ халқын бизиң пухаралыгымызға өгкенге шекем болып турған хәр қандай душпан топылысларынан қорғап турыўды тапсырдық", — деп көрсетилген. XVIII әсирдеги қарақалпақлар хәм русслар арасындағы жақынлашыў және қарақалпақ халқының рус пухарашылыгына өтиў процесси мине усылайынша аяқланды. Бирақ рус пухарашылыгына тек Сырдәрьяның төменги жағындағы хәм Қуўандәрья бойындағы төменги қарақалпақлардың тийкарғы массасы ғана өткенлигин айтып өтиў керек. Орта жүз хәм жунғарлардың қараўындағы жоқарғы қарақалпақлар Россия қараўына өте алмай қалады. Сондай-ақ Россия пухарашылығын Жайық хәм Эмба бойларындағы қарақалпақлардың батыс группасы да мойынламады. Жайық хәм Эмбадағы қарақалпақлар өзлеринин қонысылары қазақлар сыяқлы Абылхайырдың үстемлигин мойынламады, олар Жайық казакларына (руссларға) хәм олардың аўқамластары қалмақларға қарақалпақлардың Россия мәмлекетиниң пухарашылыгына рәсмий түрде өткенинен кейин де өзлеринин шабыўыл жасаўларын тоқтатпады. Қазақлар өз гезегинде, саўдагерлерге сондай-ақ Россия пухаралары болған қарақалпақлардан Астрахан арқалы өтетуғын кәрўанларға шабуўыл жасап, қарсы жуўап шараларын әмелге асырды. Рус хәкимети менен Абылхайырдың бул келиспеўшиликлерди жолға салыўға бағдарланған хәрекетлери хеш қандай нәтийжеге алып келмеді.

Дипломатиялық хат алысыўлардағы келиспеўшиликлер де унамсыз роль атқарды. Сонынан мәлим болғанындай-ақ, жоқарыда атап өтилген, Россия пухарашылыгына қабыл етилгенлиги хаққында қырғыз-қайсақ ханларына, қарақалпақ ханы Қайыпқа хожаларға, батырларға хәм пүткил халыққа Тевкелев және статс советник Кириллов арқалы жиберилген 1734-жылғы грамота изертлеўши А. Бирзениң пикири бойынша Кириллов пенен Тевкелевте ирилген болып шығады. Тек 1740-жылы басқа грамоталар жиберилип, қарақалпақларды Россия өз пухарашылыгына қабыл еткенлиги билдириледи және Жайық қазақлары қарақалпақлардың кәрўанын оның ийелери Россияның қәуендерлигинде болғанлығын билмегенликтен талаған, деп түсиник бериледи.

Қарақалпақлардың 1731-жылы рус пухарашылыгына қабыл етилиўи үлкен сиясий әҳмийетке ийе болады. Бул нәрсе Қарақалпақстанның Россия менен қатнасықларының буннан былай дабеккемлениўи ушын исенимли тийкар болды.

Қарақалпақлар менен қазақтардың Россия составына өтiуi оларды иран шахы Нәдирдің топылысынан қутқарды. Нәдир шах өз әскерин баслап, Хийўаға жол алған ўақытта рус ҳүкимети Абылхайырдың өтiниши бойыиша Сырдәрьяға геодезист Муравинди жибереди. Муравин қазақ, қарақалпақ хәм араллылардың ўәкиллери менен Хийўаға барып, Нәдир шахқа, қазақ ханлығы Россия пухаралығында екенлигин ескертеди. Буннан кейин Нәдир шах Сырдәрьянын төменги жағына атланыс жасаў пикиринен бас тарғыўға мәжбүр болады.

Усы ўақытқа келип, қарақалпақлар жунғарлар тәрeпинен қыйратылған хожалығын белгили дәрежеде қайта тиклеўге ериседи. Буны 1740-жылы қарақалпақлар арасында болған хәм оларда дийханшылық пенен шарўашылық әдеўир раўажланғанын атап өткен Муравинни жазыўлары дәлиллейди.

Бирақ 40-жыллардың басына келип, қазақ ханларынын эксплуатациялаўының күшейиўине байланыслы қарақалпақлардың жағдайы бирқанша нашарлайды. Хәдден тыс аўыр салықлар қарақалпақлар арасында наразылық туўдырады. Усы ўақытта рус хәкимлеринен Башқуртстаннан қашқан хәм Киши жүзде жасырынып жүрген Қарасақалдың үзликсиз шабыўыл жасап турыўына байланыслы қарақалпақлардың жағдайы тағы да аўырласады. Абылхайыр хан өз қараўындағы халықты қорғаў ушын хеш қандай илаж көрмейди.

Жунғарлар тәрeпинен болатуғын қәўип те еле сапластырылмаған еди. Жунғарлардың тәсири менен жоқарғы қарақалпақлар рус бағдарын тутқан төменги қарақалпақлардың сиясатына қарсы болды хәм оларды жунғарлар менен Орта жүз ханлары тәрeпине тартты. Бул хәққинда патша чиновниклериниң бири Мәмлекетлик сыртқы ислер коллегиясына жиберген хатында: „Сол халықтың (жоқарғы қарақалпақлардың — *ред.*) ханы Султамурад өзинин баласын жунғарлардың хәкимине аманатқа берди хәм уллы дәрежелли императордың пухарашылығында турған төменги қарақалпақларды жунғар хәкиминиң пухарашылығына өткерийге хәрекет етти“, — деп жазды.

1741-жылы қарақалпақлардың жунғар елшисин өлтириўи жунғарлардың шабыўыл жасаў қәўипин тағы да күшейтти. Соның менен бирге қарақалпақлар қазақлар менен жунғар улусларына жасалған атланысларға қатнасты. 1742-жылы жунғарлар Орта хәм Киши жүзге олардың ханы Голден Цыренге сөзсиз бағыныўын талап етип, ультиматум жибереди. Бул абай етиў қарақалпақларға да бағдарланған еди.

Қазақ-жунғар қатнасықларының кескинлесийине байланыслы патша хәкимлери қазақлар арасында өз тәсирин күшейтиўди мақсетке муўапық деп тапты. 1741-жылы Елизавета Петровнаың тахтқа отырыўына байланыслы Самара хәм Оренбург басқармалары алдында пухаралыққа өткен халықлардың жаңа император ханымға антын шөлкемлестириў мәселеси турады. Усындай тапсырма менен Киши жүз қазақларына Оренбург полкының пору-

чиги Дмитрий Гладышев жибериледи. Ол Абылхайырда болған уақытта, оған қарақалпақ ақсақаллары келип жолығады хәм Россия пухарашылығына өтиү жөнинде тағы тилек билдиреди, Олардын уәкиллери: „Убайдулла, Мурат шайх, баласы менен, Оразақ батыр, Тоқымбет бий, Үбелей Сулган, Хожамберген хәм олардың қасындағы үш хожа... барлық төменги қарақалпақлар менен бирге мәнгиге Россияның пухарасы болғымыз келеди, бизлердің тилегимизди берилген ант ретинде бекитиүди өтинемиз“, — дейди. Олар 12 мың үй қарақалпақлар атынан Абылхайырдың қатнасыуында ант береді. Бул антта: „өз ықтыярымыз бенен Россия пухарашылығына өтип атырмыз“, — деп көрсетилди.

Ант қағазынан тысқары, қарақалпақлар Гладышевқа император ханымның атына жазылған хат береді. Усы хатта, қарақалпақлар „көптен-ақ Россия пухарашылығына өтпекши болған еді. Бул тилегимиз Тевкелев келген уақытлары да иске асар деп үмитленген едик, бірақ буған өз арамыздағы ала-ауызлықлар кесент берди. Усы жылы Гладышевтин келиуіне байланысы Россияның мәнгилік пухарасы болыуға ант бердик. Сизге елши жиберейик десек, хәзир биздеги қолайсыз жағдай буған мүмкиншилик бермей тур. Бірақ буған оғада зәрүрлик туўса, онда сизин рухсатыңыз бойынша сиз бенен дийдарласыуға барамыз“, — деп жазылған. Хатқа Гладышевтын қабылында болып ант берген ақсақаллар қол қояды. Бул хатта қарақалпақлар өзлеринин Россия менен қатнасықлар жасауына қандай қолайсыз жағдайлар кесент берип турғанлығын ашық айтпаған. Бірақ соңынан, басқа бир жағдайларда жазған хатында олар бул уақыяларды толық түрде баян етип жазған.

Қарақалпақлардың хатын хәм ант қағазларын алыудан-ақ Неплюев сыртқы ислер коллегиясынан қарақалпақларға қандай жууап қайтарыу кереклиги хәққында кенес сорайды. Коллегия оған, қазақларға қандай қатнас жасалған болса, қарақалпақларға да сондай қатнас жасалсын, яғный Абылхайыр қалай қабыл етилсе, қарақалпақ елшилері де солай қабыл етилсин, бірақ Абылхайырдан кейин қабыл етилсин, деп жууап жазады. Буннан кейин, 1742-жылы май айында Неплюев қарақалпақларға хат жоллап, сол жылдың июль айында өзи менен ушырасыу ушын Оренбургқа өз елшилерин жибериуи зәрүрлигин айтып жазады.

1742-жылдың август айынын басында Абылхайыр көп санлы қазақ ақсақаллары менен бирге жана император ханымға ант бериу ушын Орски қорғанына келеди. Усы уақытта бул жерге қарақалпақлардан еки уәкил — Мамыр батыр хәм Қошан батырлар да келеди. Қазақ уәкилдеринен 23-августта ант алынады. Ал қарақалпақлар 26-август күни ант береді. Бірақ буннан бұрынғы күни Неплюев Мамыр хәм Қошан менен, кейин Абылхайыр менен қарақалпақлардың рус пухарашылығына өтиуи пайдалы болагуғынлығы жөнинде бир неше рет гүрриңлеседи Абылхайыр Неплюевке былай жууап қайтаралы: „Қарақалпақлар жоқары дәрежелимиздің пухарашылығына еле полковник Тевкелевтин усы

жерде болған Ұақтында-ақ өткен еді, хәр қыйлы қолайсыз жағдайларға байланыслы ғана Оренбургқа бараалмаған, ал поручик Гладышев өткен 1741-жылы оларға келиўден-ақ олар... қайтадан ант берди хәм жоқары дәрежелимиздиң пухарашылығында болыўды қәлейди“. Егер олар „жоқары дәрежелимизге шын берилип турса“ онда олар арқалы басқа, яғный жоқарғы қарақалпақларды да хан қол астына өткерийү мүмкин болар еди, ал солай болған соң, Хийўа менен Бухараны жоқары дәрежелимиздиң пухарашылығына өткерийүге болады. Бул халықлар дийханшылық етеди хәм саўда жүргизеди, саўда жағынан да олар бир қанша пайда келтирийү мүмкин“. Неплюев Абылхайырға: „оларды (қарақалпақларды — *ред.*) ҳақыйқый пухарашылыққа алыў туўралы“ жоқарыдан көрсетпе алғанлығын мәлим етеди.

Шамасы, қарақалпақ елшилери Неплюев пенен гүрриңлескен Ұақтында Абылхайырдың үстинен арыз еткен болыўы керек, себеби Неплюев оларды: „Сизлер қырғыз — қайсақлар менен келисимли болың хәм Абылхайырды сыйлаң“, — деп үгитлейди.

Өзлеринин рус пухарасы екенлигин ис жүзинде көрсетиуйи ушын қарақалпақларға Оренбург пенен саўда қатнасығын қайта баслаў буйырылады хәм өз елшилерин император ханым сарайына жиберийүге рухсат етиледи.

1742-жылы 4-сентябрьде Мамыр хәм Қошан менен бирге қасына дилмаш қосып поручик Дмитрий Гладышев барлық қарақалпақ ақсақалларынан ант алыў ушын жибериледи. Басқа жазба көрсетпелерден тысқары Неплюев Гладышевқа мынадай ауызша буйрық береди: „олардың пухарашылығының белгиси ретинде бул халықтан келеси жазға бир қанша қундыз ямаса оларда басқа неболса, соны жиберийүди тәмийин ет“. Буннан қарақалпақлардың пухарашылығы „хақыйқый“ болыўы кереклиги, яғный патша хукиметине салық төлеп барыўы зәрүрлиги мәлим болады. Абылхайыр хан Гладышев пенен Неплюевтиң алдында қарақалпақлардың рус пухарашылығына өтиуйин мақуллаған болса да, бирақ ис жүзинде, шамасы, мәселениң бундай бағдар алыўына анығында, қарсы еди. 2-сентябрь күни, яғный сөйлесиўлердин ақырында өз ақсақаллары хәм қарақалпақ елшилери менен бирге Абылхайыр Неплюев тәрeпинен түски аўқатқа зияпатқа шақырылған Ұақытта, хан бул зияпатқа барыўдан бас тартты. Абылхайыр өз қоластындағы дийханлардан салық алыў хуқуқын өзінде сақламақшы болып, рус-қарақалпақ қатнасықларынын ен жайыўын қәлемеди.

Гладышев қарақалпақлар арасында 1742-жылдың сентябринен 1743-жылдың апрелине шекем болады. Усы Ұақыттын ишинде ол тийкарынан барлық қарақалпақ ақсақалларынан ант алыўға еристи. Ант бергенлердин арасында Ябы, Коңырат, Қытай хәм жалайыр ақсақалларының атлары атап өтиледи. Антқа ақсақаллар барлық 12 мың үйли төменги қарақалпақлардың Ұәкиллери болып қол қояды. 1743-жылдың 3-маргында қарақалпақ ақсақалы — Қайып ханның иниси Убайдулла Султан, Мурат шайых

хәм басқа барлық ақсақаллар Петербургқа хат пенен елши жиберүүге уйғарылғанын Гладышевқа айтады. Елшилердин басшысы етип, белгили қарақалпақ бийи — руслардын тәрепдары Оразақтың баласы Маман батыр белгиленеди. Қарақалпақлар өз елшилери арқалы үш хат жибереди. Бир хат император ханымға, еки хат жасырын кеңесшиге арналады.

Қарақалпақтың 8 елшиси хәм тутқыннан азат етилген еки рус пухарасы менен бирге Гладышев 1743-жылдың 24-апрелинде аман-есен Оренбургқа жетип барады. Жасырын кеңесши Неплюевке Гладышев өзиниң қарақалпақларға барып қайтқанлығы хақында: олар қуўанышлы күтип алғанлығын, оғада жақсылап сыйлағанлығын мәлим етеди.

Қарақалпақ елшилери Неплюевке хатты тапсырып атырып, қарақалпақ халқы буннан 260 жыл бурын Россиядан бөлингенлигин, олар өзлерин Россияның, әйемнен пухарасы деп санайтуғынлығын айтады. Қарақалпақлар өзлеринин Россия менен болған қатнасықларының тарийхий дәреклерин атап көрсетип, хатында арадағы байланысларға не кесент бергенин ашып көрсетеди хәм патша ҳүкметинен бул қарама-қарсылықларды сап-ластырыуда жәрдем сорайды. Олардың император ханымға жоллаған хатында: „Бурын Мырза Тевкелев бизде болған уақтында, егер қайсақлар тәрепинен бе, яки қарақалпақлар тәрепинен бе, бир-биреўге жәбир берилетуғын болса, онда қайыр қомлы патшамыз жәбиркешлерди қорғау ушын рус әскерлерин жибереди, деп үмитлендирген еди, бирақ буннан кейин биз қарақалпақларды қырғыз-қайсақлар төрт рет келип тонап кетти хәм сиз уллы дәрежели императорымызға хызмет етиўге мүмкиншилик бермеди. Қырғыз — „қайсақлардың бизиң елшилеримиз бенен кәрўанларымызды иркиўин тоқтатыўыңызды сораймыз“. — деп көрсетилди. Ал Неплюевке арналған басқа бир хатында олар: „... еки аралықта Россияға елшилер менен кәрўанлардың қатнаўына қырғыз-қайсақлар иркиниш жасап атыр, бундай ақмақларды тәртипке салыўыңызды сораймыз“, — деп жазады.

Буннан, бириншиден, қазақ ханынын қарақалпақ-рус қатнасықларынын беккемлениўине қарсы екенлиги, екиншиден, қарақалпақлардың Абылхайыр хан қоластынан шығып, тиккелей Россиянын қараўына өткиси келгенлиги анық көринип тур.

Қарақалпақ елшилери Неплюев пенен ушырасқаннан кейин Петербургқа жиберелип, 1743-жылдың августында патша сарайына барып жетеди. Патшанын қабыл етиўинде болған уақтында елшилердиң басшысы Маман батыр шығып сөз сөйлеп, өз халқын рус пухарашылығына қабыл еткенлиги ушын алғыс айтады хәм оны пүткил халық пенен бирге жоқары дәрежели императорымыздың өз қәўендерлигинде сақлаўын“ сорайды. Оған жуўап ретинде мәмлекетлик канцлер А. М. Бестужев-Рюмин шығып сөйлеп, патша ҳүкметиниң атынан қарақалпақларды қуўатлап туруўға ўаде береди хәм олардың рус пухарашылығына қабыл етилгенлигин жәриялайды.

Қазақ хандығының
императрицасы
Елизавета Петровна
жауап берген хатының
орыс тіліндегі нұсқасының
бастапқы беті.

Қазақ хандығының императрицасы
Елизавета Петровна жауап берген хатының
орыс тіліндегі нұсқасының бастапқы беті.

Қарақалпақтардың императрица Елизавета Петровнаға жоллаған хатынан үзінді (1743-жыл. май).

Қарақалпақ елшилерине ҳадал хызмет етиў ҳаққында грамота тапсырылып, онда: „Биз сизлерди барлық пухарамыздың қатарына хұрмет пенен қабыл етемиз хәм жоқары дәрежелі императорымыздың панасына алып, қәўендерлик етемиз“ — делинген. Қарақалпақ елшилериниң Петербургқа сапары мине усылайынша табыслы жуўмақланды. Олар Петербургтан елине Гладышев пенен бирге қайтады. Гладышевқа қарақалпақ халқына рус пухарашылығына алынғанлығын жәриялаў, көпшиликтиң көзинше хүкиметтиң атынан грамота тапсырыў уазыйпасы жүкленген еди.

Қарақалпақлардың рус пухарашылығына өтиўи, оларға саўда байланысларын күшейтиў хәм рус тутқынларын қайтарып бериў менен бирге рус хүкиметине салық төлеўди де миннетлейтуғын еди. Гладышевке берилген инструкцияда: „олар (қарақалпақлар) өзлериниң шын берилгенлиги хәм тиккелей пухарашылыққа өткенлигиниң белгиси ретинде жоқары дәрежелимиздин сарайына жибериў ушын өз кәрўаны менен барыстың үлкен және ен жақсы бирнеше онлаған терисин алып келсин“, — делинген. Қарақалпақлардың патша хүкиметине салық төлеўи олардың қазақ ханлары тәсиринен азат болғанлығын аңлататуғын еди, себеби олар бир ўақыттың өзинде қазақларға да, Россияға да салық төлей алмайтуғын еди. Бул қазақ ханларына мақул түспеди.

1743-жылдың қысында, қарақалпақ елшилери Петербургтан кетип, Оренбургқа жете алмай жолда киятырған ўақытта-ақ Абылхайыр қарақалпақлардан салық жыйнап келиў ушын өз адамларын жибереди. Бирақ халық оларға салық төлеўден бас тартады. Усыннан кейин Абылхайыр күтилмеген жерден қарақалпақ аўылларына топылыс жасап, оларды пүткиллей қыйратып кетеди. Аўылларда жасаўшылардың көпшилик бөлеги қырып тасланады яки тутқын етип алып кетиледи. Абылхайыр өз журтына 20 мың бас ири қарамал хәм соншелли қойды айдап алып кетеди. Хан бир неше қарақалпақ бийлери менен бирге ири қонырат уруўының тәсирли ақсақалларының бири Ырысқулды балалары менен бирге тутқын етип алып кетеди хәм гиреўге услап турады. Соңынан Абылхайыр өз талапларын орынлатыў мақсетинде Ырысқулды қарақалпақларға қайтарып жибереди, бирақ олар өз дегенинен қайтпайды. Қарақалпақларды ханның дегенине көндириў ушын өз журтына жиберилген Ырысқул Абылхайырға қайтып бармады.

Петербургтан қайтқан қарақалпақ елшилери өз журтына келип жете алмады. Олар Оренбургқа жетип келип, кейин Сыр-дәрьяға қарай жүрип кетеди, бирақ жол Абылхайырдың ийелик-лери арқалы өткенликтен, елшилер Гладышев пенен бирге, ханға қайырылып өтеди. Ал хан оларды қабыл етпейди, императордың грамотасын тартып алып қояды, қарақалпақ елшилеринин буннан кейинги тәғдири белгисиз болып қалады. Гладышев өзине қәўип дениўине байланыслы Сыр-дәрьяға барыўға байланыслы сапарынан бас тартады хәм Абылхайырдан рус пухарашылығына өткенлиги ҳаққында қарақалпақларға берилген грамо-

таны қайтып алып., Оренбургқа қайтады. Солай етип, пухарашылық қаққындағы грамота қарақалпақ халқына барып жетпеди.

Абылхайырдын бул хәрекетлери қарақалпақлардың тиккелей рус пухарашылығына өтиўге умтылыўларына өзинше бир жуўабы еди. Қарақалпақлардың тиккелей рус пухарашылығына өтиўи нәтийжесинле, П. П. Ивановтың көрсетиўинше, „Қарақалпақлар оның қол астынан азат болыў менен бирге, оның өзине қәуипли Россияның аўқамласына айланып кетиўи де мүмкин еди“. Барлық қазақ жүзлери үстинен бийликти ийелеў мақсетиндеги өз хәрекетлерин патша ҳүкметини қуўатламағаннан кейин, Абылхайыр хан қазақлар арасында Россияға қарсы кең наразылық туўдырып және оларды руслардың шегара елатлары менен Россия пухарашылығындағы халықларға шабыўыл жасаўға ийтермелип, рус ҳүкметине қарсы хәрекет ете баслады. Мәселен, Абылхайыр қарақалпақларға топылған жылы „Оның ийелигиндеги жерлер арқалы Хийўа хәм Бухараға өтип баратырған Астрахан саудагерлерин тонады“. Солай етип, Абылхайыр қарақалпақ халқының тарийхында унамсыз роль атқарды. Қарақалпақлардың 1743 жылға шекемги Россия менен болған тығыз қатнасықлары пүткиллей үзилiske түсирилди. Оренбургтағы рус администрациясы бул туўралы былай деп хабарлады: „... ол халық сол Абылхайыр хан хәм қырғыз-қайсақлар тәрәпинен тоналып, булгиншиликке салынған соң, Оренбургқа олардан ҳеш ким келмеди.“

Патша ҳүкметини өзиниң грамотасында қарақалпақларға жәрдем бериўди ўәде етсе де, оларды қорғаў ушын ҳеш қандай илаж көрмеди, хәтте қазақ хәм қарақалпақ бийлерин жарастырғысы да келмеди. Өйткени, қарақалпақлардың булгиншиликке түскен хожалығынын енди патшашылық ушын ҳеш қандай әҳмийети болмай қалды. Патшашылықтың сиясаты хәр қийлы сиясий илажлардың жәрдеминен уақты-уақты халықлар арасында алаўызлықты қоздырыўдан ибарат болды.

Солай етип, Абылхайырдың қарақалпақларға қарсы хәрекетлери рус патшашылығынын сиясатына қандай да болса қарама-қарсы келмейтуғын еди. Соның менен бирге 1741 — 1743-жыллары қарақалпақлардың рус пухарашылығында болыўын қарақалпақ халқының тарийхындағы прогрессивлик ўақыя деп есаплаў зәрүр, себеби ол Россия менен буннан кейинги байланысларға алдын-ала жағдай дүзди.

3. ҚАРАҚАЛПАҚЛАРДЫҢ ЖАҢАДӘРЬЯДА ҚОНЫСЛАНЫҰЫ ХӘМ ОЛАРДЫҢ ӨЗ ҒӘРЕЗСИЗЛИГИ УШЫН ГҮРЕСИ.

Абылхайырдың қарақалпақларды булгиншиликке салыўы олардың XVIII әсир басында-ақ басланған Жаңадәрьяға өтив процесин тезлетти. 1746 — 1747-жыллардың қысында қарақалпақларға Орта жүз султаны Абылай топылыс жасайды. Халық анызына қарағанда, бул шабыўыл қарақалпақларға көп санлы қайғы-хәсирет хәм булгиншилик алып келди, ол он мыңға жақын адамның өмирин заятти.

Қазақ ханлары менен султанларының бундай қысыұметі нәтижесінде төменгі қарақалпақтардың бір бөлімін жоқарғы қарақалпақтарға өтіп кетіуіге мәжбүрлейді, бірақ жоқарғы қарақалпақтардың жунғарлардан ғәрезилігі тағы да күшейеді.

Төменгі қарақалпақтардың тийқарғы массасы қубла-батысқа, Хийұа шегараларына қарай кетіп, негизинен, Қуұандәрья менен Жаңадәрья аралығындағы территорияға жәмленіп, қоныс басады, ал бір бөлегі Әмудәрьяның қуяр жериниң шығыс бөлегін жайлайды. 1750-жылға келип, Сырдәрьяда барлығы болып, 6 мыңға шамалас үй қалған еді. Олар Жаңадәрьядағы қарақалпақтар менен бирге бир неше жыл даұамында, 1762-жылға шекем қазақ ханлары ҳәм султанларына қарсы гүрес жүргизеді.

1748-жылы Орта жүз султаны Барак Абылхайырды өлтиреді. Ол өлген соң оның улы Нуралы хан болып, оны патша хұкіметі қууатлайды. Бірақ Нуралының үстемлігін барлық Киши жүз мойынламады. Киши жүздегі ири шекти урууының ақсүйеклери Султан батырды хан етіп дағазалады, солай етіп, Киши жүз еки ханлыққа бөлініп кетті. Абылхайырдың Сырдәрьяның төменгі жағындағы жерлерди ийелеген басқа бир баласы султан Ералы өз ағасы Нуралыдан ис жүзінде пүткіллей ғәрезсиз болып кетті.

Киши жүзде орын алған бул ұақыялар қарақалпақтардың бунан былайғы тәғдирине тәсир жасады. Султан батыр менен Ералы Нуралыдан бөлініп кетіп, Россияның пухарашылығын мойынламады русларға ҳәм басқа халықларға дерекли кәрұанларды талады және қонысы халықларға жийи-жийи шабыұыл жасап турды. Султан батыр ҳәм Ералының ийелигиндегі жерлер Сырдәрья менен Жаңадәрьядағы қарақалпақтар жайлаған жерлерге иргелес болғанлықтан, қазақлар қарақалпақтарға үзликсиз шабыұыл жасап турған. Қарақалпақтарға Киши жүз султанлары менен бирге Орта жүз султанлары да шабыұыл жасаған. 1750-жылы олар үш мыңлық әскери менен қарақалпақтар ҳәм араллыларға топылыс жасайды, бірақ қарсы соққыға ушырап қыйратылады. Султан Ералы буны еситіп, 130 атлы нөкери менен оларға жәрдем бериуіге келеді, бірақ ол да қыйратылып, тутқынға алынады.

Қазақтардың арғын қыпшақ урууы феодалларының атланысы да сәтсиз болды бул саұашта олар өз жолбасшысы Сарқаннан айырылады.

Қазақларда жердиң жеткиликсиз болыуына байланысly XVIII әсирдиң 60-жылларында қарақалпақтар менен соқлығысыұлар әсиресе кескинлесіп кетті. Нуралы хан хаткериниң 1762-жылы қысында Оренбургқа жазып жиберген хабарында, қазақлар Жайық уезиниң төменирегиндегі тау жанбауырайында тығыз жайласқаны соншелли, мал жайып бағыуға жер болмағанлықтан оғада қыйыншылық көрип атырғанлығын айтқан.

Сол жылы Киши жүздиң султаны Ералы қарақалпақтарға шабыұыл жасайды. Рус дереклериниң мағлыұматларына қарағанда атланысқа 20000 мыңға шамалас адам қатнасқан. Ералы султанға Орта жүз қазақлары да жәрдем береді. Олар Сырдәрья бо-

йындағы қарақалпақтарды пүткіллей қыйратады, оларды Жаңадэрьяға, оннан қала берсе араллылардың жерлерине көшиўге мәжбүрлейди. Сырдэрьяда қарақалпақтардың аўхалы адам шыдамаслық дәрежеге жетеди, сонлықтан олар XVIII әсирдин 60-жыллары өз жерлерин таслап кетиўге мәжбүр болады.

Қарақалпақлар Жаңадэрьяда оғада аўыр жағдайда, бир жағынан, қазақ ханлары хэм султанларына қарсы үзликсиз саўаш жүргизе отырып, екіншиден жүз жыллар даўамында қараўсыз қалған кен терригорияны өзлестириў ушын удайына аўыр гүрес жүргизип, жер массивлерин егин егиўге қолайластырып алады.

1956 — 1957-жыллары Хорезм экспедициясының Б. В. Андрианов басқарған археологиялық-этнографиялық отряды Жаңадэрьяның төменги хэм орта жағалаўындағы қарақалпақтар салған ирригациялық тараўларды бастан ахырына шекем изертлеп шықты. Бул отряд жыйнаған материал қарақалпақтар усы жерлерде оғада көп санлы ирригациялық қурылыслар салғанлығынан дәрек бередди. Суўғарыў тараўлары хайран қаларлық дәрежеде шебер планластырылып қазылған. Олар Жаңадэрьяның тийкарғы өзегинен суў алатуғын етип мөлшерленген болып, өзлеринин мүқиятлығы хэм көп тараўлы болыўы менен айрықшыланады. Каналлар және бас сағалар суў тасқынларын хэм суўдың тез пәт пенен ағысын есапқа алып қурылған. Канал трассасын белгилеўде орынның тик төбели жерлерин қыялап өткерип жиберий бойынша әжайып шеберлик те адамды таңландырады.

С. П. Толстов қарақалпақтардың Жаңадэрьядағы ирригациялық тараўларының қалдықларын „қарақалпақтардың ата-бабаларының мийнет ерликлеринин оғада уллы естеликлери“ деп жүдә дурыс атаған.

Айырым изертлеўшилердин Жаңадэрья жерлери XVIII әсирдин ақырында ғана өзлестириле баслады, деп көрсетиўине қарамастан, бизинше бул жумыс XVIII әсирдин басында қолға алынған. Бирақ бундай оғада кең территория қысқа ўақыт ишинде, яғный 1743-жылғы қазақтардың шабыўылынан XVIII әсирдин ақырына шекем өзлестирип болыўы мүмкин емес. Хийўа хроникаларының мағлыўматларына қарағанда Жаңадэрьяда қарақалпақтар 1715-жылы-ақ мекән басқан. Усыған тийкарланып, П. П. Иванов та, қарақалпақтар Жаңадэрьядағы жерлерди XVIII әсирдин басында-ақ өзлестире баслаған, деген жуўмаққа келеди.

Қарақалпақтардың Жаңадэрьяда жасаған дәўири олардың тарийхында үлкен әҳмийетке ийе. Бул жерде қарақалпақтар шөлистаннан жер өзлестирип алып, аз ўақыт даўамында болса да, ханлардың ҳәкимшилигинен азат болып, сырттан экономикалық хэм сиясий ғәресизликте жасады.

Жаңадэрьяда қарақалпақтар араллы өзбеклер менен тиккелей байланыста болады, олар арасындағы бул байланыс XVIII әсирдин дәслепки жылларынан-ақ басланған еди. 1740-жылға келип олар биротала жәмлесип кетеди. Қазақ ханлары хэм султанларының қарақалпақтарға атланысы талаўшылық пенен бирге, оларды өз

үстемлигине бағындырыуды да нәзерде тутатуғын еди. Бірақ қарақалпақлар менен араллылардың бірлікте хәрекет етиуі нәтижесінде бул атланыслардың көпшилиги сәтсиз аяқланатуғын еди. Қарақалпақлардың қазақ султанларына жигерли қарсылық көрсеткенлиги хаққында жоқарыда атап өтилген „Аңызда“ мыналар сөз етиледі: қазақлар қарақалпақларды Сырдәрьяның оң жағынан қысып шығарғаннан кейин, олар „қарақалпақларды бул жерлерден де көширип жиберіуге хәрекет етип, Сырдәрьяның шеп жағына өте баслайды. Бірақ шеп жағадағы қалын жайласқан ха ық қазақларға күшли соққы береді“.

Қарақалпақлар менен араллылар арасында көпген бәри-ақ тығыз өз-ара байланыслардың орын алып келгенлиги және олардың басқыншыларға қарсы бірлікте хәрекет етиуі айырым изертлеушилердин Жаңадәрьялы қарақалпақлар 1760-жылы Хийуаға вассаллық ғәрезлиликте болды, деп қәте пикир көрсетиуіне алып келди. Қарақалпақлар араллылар менен ауқамласып, тек қазақ ханлары және султанларына қарсы гүресип шекленген жоқ. Олар өз ғәрезлиликін қорғап, Хийуа ханларына да қарсы гүрес жүргизди. Бул гүрес өткен әсирдин басларына шекем дауам етти.

Усы тарийхый фактлар XIX әсирдеги изертлеуши В. В. Григорьевти, қарақалпақлар „Қоңыратлылардың“ яғный араллылардың үстемлиги астында болып келди, деген жуўмаққа алып келди. Бул дәуирде қарақалпақлар араллылардың үстемлиги астында болмаған еди. 1740-жылдан XIX әсирдин басларына шекемги дәуирде олар Жаңадәрьяда қазақ ханларынан да, Хийуа ханларынан да ғәрезсиз болды.

XVIII әсирдеги — XIX әсирдин басындағы қарақалпақ жерлери пүткил Қууандәрья менен Жаңадәрья бассейнеринен Әмудәрьяның төменги жағына шекемги аралықты өз ишине алды. Итимал, Қууандәрья менен Жаңадәрья аралығындағы территорияда халық әсиресе тығыз қоныс басқан болыуы керек. С. П. Толстовтың атап көрсетиуіне қарағанда бул жерде „қарақалпақ мйрасларының қалдықлары әсиресе көп гезлеседи“. Солай етип, XVIII әсирдин екичши ярымында қарақалпақлардың мекан басқан жерлериниң орайы Жаңадәрья ойпаты болған.

Бул дәуирде қарақалпақларда орайласқан мәмлекетлик власть болмады. Хәр бир уруу бірлеспесин бий басқарды. Мәселен, Хийуа хроникалары менен тарийхый аңызларға қарағанда он төрт уруудың бир неше уруулары менен қәуимлери бірлеспесин маңғыт урууының бийи Орынбай басқарды. Халық аңызларының көрсетиуі бойынша, усы дәуирде уруулар менен қәуимлер арасында қоңырат арысының бийи Есенгелди бий күшли тәсирге ийе болған. Бул бийлерге уруу бірлеспелерине кирген қәуимлердин бийлери бағынған. Бірақ сыртқы душпанларға қарсы гүрес жүргизиудин зәрүрлиги пүткил қарақалпақ халқының бірлесиуин талап етеуғын еди.

Бийлер жер хәм маллардың ири ийелери болды. Қурып қалған Жаңадәрья бассейнинде Орынбай қаланың қарабаханалары

сақланып қалған. Бұрын бұл Орынбай бийдің беккемленген, орменен қоршалған бөлмелерінің дийуалларына нағыз ойылған, ишінде мешит хәм қара үй жайласатуғын орынлары, бағ, хәуиз хәм кең мал қоралары бар үлкен хәули-хәреми болған. Жаңадәрьяда мусулман руханийлери арасынан ийшанлар пайда бола баслайды. Хийұа хроникаларында Имам ийшан хәққында сөз етиледі. Ийшан, хожа хәм шайыхлардың көп жер және маллары болған.

Бир жағынан уруу-қәуимлик қатнасықлардың сақланыуы, екіншіден, меншик ийелеудеги жиклениушилик бұл дәуірде қарақалпақлар арасында патриархаллық-феодаллық қатнасықлар болды деп есаплауға мүмкиншилик береді.

Басқыншылардың удайына шабыуыл жасап турыуы, қарақалпақлардың қонысласыу тәртібине өз тәсирин тийгизген. Олар уруу-уруу болып орналасқан. Гейде пүткіл бир қәуим бирлеспеси бирге жасаған, хәр бир аұылдың қашы шабылып қоршалған қорғаны болыуы тийис еді. Гүз хәм қыста пүткіл аұыл усы қорғанда паналап жасаған, себеби әдетте усы ўақытта душпан шабыуыл жасайтуғын болған. Бундай қорғанлар аұыл басшыларының хәули-хәремине қурастырып салынуатуғын болған. Мәселен Орынбай бийдің хәули-хәреми дөгерегине қашы шабылған кең жердің ортасында жайласқан. Душпан шабыуыл жасаған ўақытта оның пүткіл урууы өзіннің қара үйлери, маллары хәм затлары менен бирге усы жерде болған.

Суўландырылған жерлердің кең көлемге ийе болыуына қарап, Сырдәрьядағыдай-ақ, Жаңадәрьяда да дийханшылық қарақалпақлардың хожалығында жетекши орын тутқан, деп айтыуға болады. XVIII әсирдің 80-жылларына тийисли дәреклерде қарақалпақлардың дийханшылық пенен шуғылланатуғынлығы атап көрсетиледі. „Қонақ жеримиз Ақмола далаңлығы арқалы өтетуғын Яны-Су (Жаңадәрья—ред.) деп аталатуғын дәрьяның жағасында еді, бұл кең далаңлықта қарақалпақлар қара үйлери менен көшип жүреді.. Олар бұл жерде ғәлле жетистиреді“,—деп жазды өз күнделик дәптерінде Бекчурин, 1780-1781-жыллары Россиядан Бухараға елши болып баратырып.

Қарақалпақлардың хожалығында мал шаруашылығы әхмийетли орын тутып, бунда ири қарамал басым болды.

Балықшылық пенен Арал тенизинің жағаларындағы, Қуўандәрья, Жаңадәрья хәм Амудәрьяның төменги жағындағы қарақалпақ уруулары—атап айтқанда—мүйтен, қолдаулы, ашамайлы, қият уруулары шуғылланған.

Қарақалпақлардың хожалығында аңшылық да белгили орын тутқан.

Қарақалпақлар менен қазақлар арасындағы ала-ауызалыққа қарамастан, олар арасында тығыз экономикалық байланыслар дауам етти. Қазақлар қарақалпақлардан ғәлле сатып алған, ал өзлери оларға мал сағқан. Қарақалпақлар өз қонысылары араллылар менен, сондай-ақ Хийұа базарларына ири қарамал салып, қызғын

сауда жүргізген. Жаңадэрья менен Куўандэрьяның жоқарғы жағындағы қарақалпақлардың бир бөлими хийуалы саудагерлер арқалы Россияның хэм Бухараның хэр қыйлы товарлары менен затларын сатып алып отырған.

Қарақалпақ халқы тарийхының Жаңадэрья дәуирине белгили шайыр, XVIII эсирдеги қарақалпақ әдебиятының калассиги Жийен жыраудың өмири менен хызмеги тууры келеди. Әдебиятшы А. Каримовтың болжауы бойынша Жийен жырау шама менен 1730-жылы тууылып, 1784- жылы қайтыс болған. Ол қарақалпақлардың Сырдэрьядағы бүлгиншилигин, Хорезмге көшип келерде көрген азаптарын өз көзи менен көрген. Жийен жырау усы қайғылы ўақыяларға өзиниң өлмес шығармаларын— „Уллы тау“ хэм „Посқан ел“ поэмаларын бағышлады. Бул поэмаларда қарақалпақлардың Хорезмге көшип келиўиниң ҳақыйқый тарийхы баян етиледди.

Жийен жыраудың „Уллы тау“ шығармасы информаторлар арқалы әдебиятшы А. Каримов тәрәпинен 1959- жылы табылған еди.

Қарақалпақ әдебиятының классиги эсиресе жарлылардың аўыр жағдайын баян етип, байлар жарлылардан бурын көшип кеткенлигин атап көрсетеди. Олар ең өнимдарлы жерлерди ийелеп алыў ушын, және „күнниң жүзин көрсетпей“, жарлыларды езиў ушын Хорезмге жетиўге асығады. Көшиў ушын керекли болған барлық нәрсе оларда тайын еди, сонлықтан олар ҳеш қандай қыйыншылық көрместен көшип орналасады. Ал енди, биз, жарлыларға оғада қыйын болды, деп жазады шайыр. Халық жолда ашлыққа ушырап, соярға малы қалмағанлықтан, ешектиң гөшин жеўге мәжбүр болады. Жарлылар жолда қырылып, кими ата-анадан, кими жақын, яр-достан айырылып, азап-ақырет көредди. Тек сегиз күнниң ишинде үш жүз қырқ адам өледди. Оларды санап отырыўға мениң күшим жетпейди,—деп жазады шайыр. Усы қайғылы күнлери шайыр қобызын қолға алып, мунлы намаларға салады.—Халқыма усиннан басқа жәрдемим қалмады,—деп зарланады шайыр.

Қарақалпақлардың Түркстаннан көшип келиўине Жийен жыраудың және бир шығармасы „Қош болың, дослар“ деген қосығы да арналады. Онда автор өзиниң туўған жеринен айырылып, жат жерлерге кетип баратырғанын қайғылы түрде баян етеди.

„Бер түйемди“ қосығында Жийен жырау қарақалпақ феодалларының рейимсизлигин, ашкөзлигин, сықмарлығын ызаланыў менен эшкаралайды.

Белгили қарақалпақ қаҳарманлық дәстаны „Қырқ қыз“ да Жийен жыраудың аты менен байланысды. Дәстан биринши рет 1940- жылы марҳум Қурбанбай жырау Тәжибай улынан жазып алынған. Ол дәстанның ахырында „Қырқ қыз“ эпосының бизге Жийен жыраудан қалған мийрас екенин атап көрсетеди. Эпостың қашан дәретилгенлиги бизге дәл аның емес, бирақ Жийен жыраудың „Қырқ қыз“ дәстаны биринши жырлаушылардың бири болғанлығына ҳеш қандай даў жоқ.

Егерде эпостың баслы қахарманлары Гүлайым басқарған қыз-лар болғанлығын есапқа алмағанда, онын мазмуны қарақалпақ хәм Хорезм халықларының турмысында XVIII әсирде болған тарийхий ұақыяларға тийкарынан сәйкес келеди. „Гүлайым менен Арысланның жаўынгерлик ерликлеринин ертеқ және әпсаналардағыдай баян етилиўине қарамастан, —деп жазады Т.А. Жданко, — бунда қарақалпақлар менен Хорезм халықларының тәғдирлерине белгили дәрежеде тәсир жасаған XVIII әсирдеги реалъ тарийхий ұақыялардың айқын түрде избе-из сөз етилгенлигин көремиз. Бул-Сырдарья бойына жунғарлардың шабыўыл жасағаны (1723-ж.) хәм Нәдир шахтың Хорезмди жаўлап алыўы (1740-ж.)“.

Ҳақыйқатында да эпоста баян етилетуғын қарақалпақлардың душпан шабыўылына қарсы қорғаныўға таярлық көриўи XVIII әсирдин 20- жылларында жунғарлардың шабыўылына қарсы қарақалпақлардың хәрекетлерин ядқа түсиреди. Эпостағы баслы темалардың бири Нәдир шахтың Хорезмге шабыўыл жасаўы хәм өзинин қырқ қызы менен Гүлайымның туўылған жерди басқыншылардан азат етиўге қатнасыўы болып табылады. Бунын өзи бизге мәлим, 1740—1741- жыллары болып өткен шын тарийхий ұақыялар. Усы шабыўыл ұақтында қарақалпақлар Россияның ўәкили Муравин менен бирге Нәдир шахтың Хорезм оазиси бойынша тағы да алға илгерилеўине жол қоймаўға қатнасады.

Эпостағы жаўынгер қырқ қызы менен Гүлайымның жоқ ұақтында қарақалпақларға қалмақлардың шабыўыл жасаўы 1741- жылғы жунғарлардың қарақалпақларға қәўип туўдырғанлығын, феодал Қарасақалдың бир неше сапар жасаған шабыўылын хәм ен соңында 1743- жылдың қысында Абылхайыр ханның қарақалпақларды бүлгиншиликке ушыратыўын ядқа түсиреди. Эпостағы хорезмди батыр Арысланның қарақалпақларға көрсеткен жәрдеми, бул шамасы, қарақалпақлар менен араллы өзбеклердин қазақ ханлары хәм Хийўа ханларына қарсы бирликтеги гүресин сәўлендирген.

Эпоста елди бирликте, әдил басқарыўу ушын, Хорезмди басқарыўға халық оазистеги тийкарғы төрт жергиликли халықтан (қарақалпақ, өзбек, қазақ хәм түркменлерден) ўәкиллер сайлайды. Бунда биз феодаллар хәм ханлардың жүргизген бир халықты екнши бир халыққа қарсы қойыў сиясаты менен бирге орын алған халықлар дослығы идеясының көринисин көремиз. Атап айтқанда усы дәўирде, XVIII әсирдин екнши ярымында пытыранқы қарақалпақ уруўларын бир халық етип бирлестириў сиясий зәрүрликке айланған бир ұақытта Ытанға хәм өз халқына деген шексиз сүйиўшилиқ сезими менен суўғарылған шығарманың пайда болыўы мүмкин еди.

Ал шығармадағы матриархат дәўириниң мотивлерине келетуғын болсақ, эпос халық ауызында бурыннан киятырған амазонкалар ҳаққындағы легендалар яки қосықлар тийкарында дәретилген, деп болжаўға болады. Әйемги заманлардан киятырған шығармалар қахарманларының образлары бизге жақын дәўирге алып

келинген болыуы итимал. И.Т. Сағыйтовтың оғада дурыс атап көрсеткеніндей-ақ, „бул жерде сюжеттин әйемги дәуирге тән болыуын эпостың дәретилю дәуирине салыстырыуға болмайды. Сюжет әйемги дәуир уақыялары тийкарында болыуы мүмкин, ал шығарманың өзи, мәселен, баслы қахарманлары ҳаял-қызлар болған Бердақтың „Ахмақ патша“ поэмасы сияқлы, бир қанша соңғы дәуирде дәретилюи мүмкин“.

Пытыраңқы қарақалпақ урууларын бириктириу идеясы белгили „Алпамыс“ дәстанында да айрықша орын тутады. Бундағы баслы қахарман Алпамыс пенен оның сүйиклиси Гүлпаршын қалмақларға көшип кеткен қарақалпақларды өз елине қайтарып қосыу ушын жигерли гүрес жүргизеди. „Алпамыс“ дәстаны халық арасында кен таралыуы жағынан басқа эпикалық шығармалар арасында биринши орынды ийелейди. Қарақалпақларда „Алпамыс“ дәстанын билмеген хәм оны халық арасында жырламаған жырау болмаған. Бул дәстан да Жийен жырау атқарған шығармалар репертуарынан орын алған. Мине сонлықтан XIX әсирдеги қарақалпақ әдебиятының классиги Өтеш шайырдың шығармасынан мына қатарларды гезлестиремиз:

Алпамыс жигиттин султаны болды,
Гүлпаршын қызлардың гәұхары болды,
Көргеннің көзинин бәхәри толды,
Тәрип етип Жийен өтти дүньядан.

Жийен жыраудың „Уллы тау“, „Посқан ел“, „Қош болың, дослар!“ атлы шығармалары, сондай-ақ, ол жырлаған „Қырқ қыз“ „Алпамыс“ хәм басқа да дәстанлар сыртқы душпанларға қарсы гүресте қарақалпақ халқын бириктириуде әҳмийетли роль атқарғаны сөзсиз.

Қарақалпақлар Хорезм оазисине қонысласқаннан кейин Жийен жырау Хийуа ханларының, жергиликли бийлердин, қазылардың хәм ийшанлардын сиясатын әшкаралайды, буның ушын ол үзлик сиз қуудалауға ушырайды. Үстем топарлар оның шығармаларының халық арасында таралыуын қадаған етеди. Буған қарамастан халық өз басына түскен ауыр қайғыны сүүретлейтуғын „Посқан ел“ поэмасын, „Қош болың, дослар!“ қосығының жүректи толқынландыратуғын қатарларын хеш уақытта да умытпайды, „Қырқ қыз“ хәм „Алпамыс“ дәстанлары халық арасында бәрха жасап келди. Оларды ауыздан-ауызға, әуладтан-әуладқа жеткерип, қарақалпақ халқы өзинин көрнекли патриот шайырының өлмес мийрасын әдиулеп сақлап келди.

4. ХИЙУА ХАНЛАРЫНЫҢ ҚАРАҚАЛПАҚЛАРДЫ ЖАУЛАП АЛЫУЫ.

Қарақалпақлардың Хийуа ханлығы менен өз-ара қатнасықлары пүткил XVIII әсир дауамында орын алып келди. Қарақалпақлар Хийуа ханлығында болған сиясий уақыяларда белгили дәрежеде

роль атқарды. Олар араллы өзбеклер менен аўқам дүзип, орайлық Хийўа ҳүкиметине қарсы бир неше рет бас көтерип шықты.

Арқа Хорезм өзбеклериниң Арал (ямаса Қоңырат) ийеликлеринин орайлары Қоңырат хәм Шахтемир (хәзирги Шымбай қаласына жақын жерде жайласқан) елатлары болған. Араллы өзбеклер тийкарынан қыпшақ, маңғыт, кенегес хәм қоңырат уруўларынан туратуғын еди және олар өзлериниң этникалық шығысы жағынан қубла Хорезм өзбеклеринен бир қанша өзгешеликке ийе еди. Олар бир қанша ўақыт даўамында Хийўа хәкимлеринен ғәрезсиз болып жасап келген хәм өзлерине өзбек хәкимлеринен ямаса қарақалпақ яки қазақ уруўларынан хан көтерип алатуғын еди. Усы ханлардың басшылығында олар Хийўаға қарсы гүрес жүргизди. Мәселен, 1714-жылы Ядгар хан тусында араллы өзбеклер оған қарсы көтерилис жасайды хәм өзлерине қарақалпақ ханы Ишмухаммедти хан көтереди.

Хийўа ханлары араллылардың бас аўқамласы қарақалпақларды бағындырмай турып, Қоңырат ийеликлерин, — барлық оппозицияшыл күшлердиң жайласқан жерин ийелеў мүмкин емеслигин түсинетуғын еди.

Ядгар хан өлгеннен кейин (1714- ж.) Хийўа ханы Шерғазы (1715—1725- жыллар) 1715- жылы араллы өзбеклер менен қоныслас қарақалпақларды бағындырыў мақсетинде биринши атланыс жасайды. Бирақ хан оларды бағындырып, бул жерлерде беккем орналаса алмайды. Қарақалпақлар малларын, баспаналарын таслап, Жаңадәрья хәм Сырдәрья тәрәпке өтип кетеди.

Усыннан кейин Хийўа ханы араллыларды женилиске ушыратады. Араллылардың ханы Шахтемирдиң жәрдемшиси Шердалы бий женилип, Әмудәрьядан өтип, қарақалпақларға барады. Ақ жағыста турған Шахтемир де Хийўа ханы әскерлерине қарсы туўра алмай, Шердалыға барып қосылады.

Бир неше жылдан кейин, Хийўада Ильбарс ханның үстемлиги тусында (1728—1748- ж. ж.) араллылар тағы көтерилис жасап, қарақалпақлар менен бирге хийўалыларды қыйратады. Көтерилистиң келип шығыўына Хийўа феодалларының халықты хәдден тыс езиўи, Хийўа әскерлериниң халықты аяўсыз талаўы, ҳаял-қызларды, балаларды өлтириўи, қарақалпақ аўылларын өртеўи себепши болды.

Көтерилисшилердиң отрядлары Хийўа қаласына шекем барып жетеди хәм сол жерде хан әскерлери үстинен жениске ериседи, бирақ тез арада хийўалылардан женилип қалады, хроника мағлыўматларына қарағанда үш мын маңғытлар (араллылар) менен қарақалпақлар қыйратылады. Бирақ Ильбарс хан араллылар менен қарақалпақларды сол заматы-ақ бағындыра алмады. Тек 1735-жылы Шердалы өлтирилгеннен кейин: араллылар менен Әмудәрьяның төменги жағындағы қарақалпақлар Ильбарс ханның хәкимшилигин мойынлайды.

Хийўа ханларының қарақалпақларды таўла алыўының биринши басқышы XVIII әсирдиң басында-ақ араллылардың ийелигин-

деги жерлерде жасаған уруу группаларын бағындыруу менен аяқланады. Бирақ олар соңынан ханлықтың хэлсиреуинен пайдаланып, Хийуанын тәсиринен шығып кетеди.

XVIII әсирдің биринши ярымының ақырында Хийуа ханлығындағы сиясий жағдай пүткиллей өзгерип кетеди. Өзбек хәм түркмен феодаллары арасындағы үзликсиз урыслар елдің экономикалық жағдайын тағы да аұырластырып, хан хәкимшилигин кризиске алып келди. Хийуадағы сиясий үстемликтің кризисин Хийуа ислерине Бухара ханларынын араласыуы, қазақлар хәм қалмақлардың шабыуыллары, ең соңында, Надир шахтың жаұлап алыуы күшейтип жиберди, Хийуа мәмлекети Надир шахқа қарсы гүресте әсиресе нашарлап кетти. Халықтан азық-аұқатты таргып алыу хәм ер адамлардың әскерликке алыныуы елдің экономикасын пүткиллей төменлетип таслады. Иран әскерлериниң кетиуи менен өзбек уруу ақсүйеклери ўәкиллериниң арасында хәкимшилик ушын гүрес басланып кетти. 60- жылларға келип, бул гүреске түркменлердің яұмуд урууының үстем топары қосылады. Ала аұызлық, зорлық-зомбылық, талаушылықлар халықты тууылып өскен жерлерди, егисликлерди, аұылларды таслап кетиуге мәжбүрлейди. Ашаршылық басланып кетеди. Бул ўақытлары Хийуадағы хәкимшилик инақлардың (сарайдағы әмелдарларға берилетуғын атақ) қолында еди. Инақлар — өзбеклердин ең ири уруу бирлеспелериниң көсемлери. Шыңғыс ханның әўладлары деп есапланатуғын төре — “ақ сүйеклер”, топарынан хан белгилеп қойыу дәстүри еле сақланып киятырғанлықтан рәсмий түрде солардан хан қойылып, басқарыу жұмысларын солар жүргизди.

Қарақалпақлардың Жаңадәрьяға көшип қонысласыуы усы ўақыяларға тууры келеди, сонын менен бирге олардың бир бөлими батысқа қарай тағы да илгерилеп, Хорезм жерине келип жетеди. Бирақ булар аз санлы болыуына қарамастан жаңа қонысласқан жерлерде қысқа ўақыттын ишинде-ақ егислик жерлердин көлемин кеңейтиуге, бурынғы суўғарыу тарауларын қайта тиклеуге және жаңа каналлар қазыуға, ерисип, егислик жер массивлерин тез өзлестирип, Көк өзек бойларында гүлленген дийханшылық районын қәлиплестиреди.

Арқа Хорезмге келип қонысласқаннан кейин, қарақалпақлар Хийуадағы ўақыяларға актив қатнаса баслайды, Өзбеклердин кең қатламлары 60- жылларда яұмудлардың үстемлигине қарсы көтериледи. Бул гүресте феодал хәкимлериниң арасынан қоңырат урууынан шыққан инақ Мухаммед Әминниң аты көзге түседи, ол түркмен феодалларына қарсы табыслы гүрес жүргизгеннен кейин ис жүзинде үстемликти ийелейди хәм ханлықта басқарыу инсин орайластырууға кириседи.

Үстемлик ушын гүресте Мухаммед Әминниң ўақытша аұқамласларының арасында үш ири қарақалпақ урууларының ўәкиллері-қытайдан Қурбанбай бий, кенегестен Аманқулы бий, қоңыраттан Есенгелди Махрем хәм бес жүз адамы менен бирге Ғайып баҳадырлар атап өтиледи.

Мухаммед инақтың басқарыуы дәуринен баслап (1770—1790), қарақалпақтарды Хийўа үстемлигине бағындырыудың екінші басқышы басланады. Бул басқыштың айрықша өзгешелиги айрым, қарақалпақ урууларының Хийўа үстемлиги астына өтиуи куш жумсап бағындырыу жолы менен емес, ал бул уруулардың өз жеке ҳәкимшилигин бекемлеуге ҳәрекет еткен бийлеринин инициативасы менен болды.

Мухаммед Әмин инақ пенен оның баласы Әуез инақтың басқарыуы тусында Хийўада рәсмий түрде хан етип қойылған ханлар—Артықғазы хан, Ядгар хан, Абылғазы хан төртинши, Абылғазы хан бесиншилер қарақалпақтар арасынан шыққан Шыңғыс әуладларынан еди. Олар ис жүзинде бийликке ийе болмаса да, бирақ усы хан атағынын берилиўинин өзи қарақалпақ бийлерин Хийўада хызмет етиўге ийтермелейтуғын түртки болды.

Агахийдин берген мағлыўматларына қарағанда, Мухаммед Әмин инақтың тусында Хийўа пухарашылығын Айдос бий басшылығындағы қолдаулы урууы қабыл етеди. Инақ оған өз халқы менен Әмударьяның тармағы болған Көк өзектен Арал тенизине шекемги аралықтағы жерлерде мәкан басыуға рухсат етеди.

Халық аўзындағы аңызларға қарағанда Айдостан бурын Хийўа пухарашылығына қоңырат арысынан Есенгелди бий өз урууы менен бирге өтеди. Түркменлерге қарсы гүрес жүргизген ўақытта Мухаммед Әмин инақ оны биротала өз тәрепине өткерип алған, деп жуўмақ шығарыуға болады. Аңыз сөзлерге қарағанда, Хийўа ҳәкимлерине шын берилген адам ретинде Айдос Есенгелди махремге қарағанда бир қанша кейинрек көзге түседи ҳәм Хийўаға берилгенлик жағынан оннан озып кетиўге ҳәрекет етеди. Ахырында Айдос жеңип шығып, ханның ең жақын адамы болады. Хийўа қарауына өткен ўақыт ишинде оған бий атағы бериледи ҳәм Мухаммед Әмин инақтың қуўатлауы менен барлық қарақалпақтардың ҳәкими болады. Усы ўақыттан баслап, итимал буннан бурынырақ-ақ Айдос өз урууластарына қыянетшилик ете баслайды. Өз халқына қыянет етип, ол ис жүзинде қарақалпақтарды бир-бирине душпан еки лагерге бөледи. Қарақалпақтардың тийкарғы бөлеги (олардың көпшилиги он төрт уруу арысының уруу-қәўимлери) Жанадәрьяда өз гәрезсыллиги ушын гүрес жүргизди, қалған бөлеги Хийўа пухарашылығында болды, ал оның Айдос басшылығындағы уруу баслықлары еле бағынбаған қарақалпақтарды хийўалылардың өзлерине бағындырып алыуына жәрдемлести.

Мухаммед Әмин өлгеннен кейин оның баласы Аўез инақ Хийўаны басқарады (1790—1804). Аўез инақтың мийрасхоры Елтезер Мухаммед рәсмий ханды қулатып, өзи хан атағын алады ҳәм Хийўада қоңыратлардың жаңа династиясына тийкар салады,

Еле хан үстемлигине бағынбаған қарақалпақтарға Хийўа ханларының жана топылысы усы Елтезер ханның тусында басланады.

1803-жылдың апрель—май айларында Елтезер (өзинин еле бек болып турған ўақытында-ақ) Ақ жағыстағы Тәңри Яр кана-

лының саға бетіндеги Жарты құм деген жерде жасайтуғын қытай урууына топылыс жасайды. Үлкен сауаш болып, қытай урууы жениледі. Хан әскерлери қытай урууының малын тонап, қатын, бала-шағасын тутқынға алады.

Арадан бир ай өткеннен кейин қытай урууының басшылары хан сарайына Елтезердин алдына өзлеринин сыйлы затларын алып барғанда хан оларды жақсы қабыл етеди, олар ханға бағынатуғынын, салық, закат төлеуіге көнетуғынын билдиреди.

Хийуа ханлары өз әскерлери менен қарақалпақларға топылыс жасаған уақытта өзлерине шын берилген қарақалпақ уруу ақсақалдарынан шебер пайдаланған, олар өз урууластарын бағындырууда ханларға жақыннан жәрдем берген. Мәселен, 1805- жылы Қонырат ақ сүйеклеринин уәкиллери, Есенгелди молланын балалары, Ақжағыстағы қанжығалы урууының басшылары Бухаранын бир округындағы (туманатындағы) Мех елатында жасаушы қарақалпақларға шабуыл жасап, мол олжа хәм көп тутқын алып қайтады.

Усындай атланыслардан кейин Хийуа ханы қарақалпақ ақсақалларына сыйлық хәм әмел берип қызықтырып турған. Ханлардың бул сиясаты ақырында барлық қарақалпақлардың жаулап алынуына алып келеди.

1806- жылы тахтқа Мухаммед Рахим (1806—1825) отырады. Ол Мухаммед Әминнің хан властын орайластырууға бағдарланған сиясатын дауам еттиреді.

Араллы өзбеклер өз хәкими Төре Мурат супының басшылығында Хийуа ханына бағынбау ушын жигерли түрде күш салады. Хийуа ханы 1806- жылы Төре Мурат супыны Қоныраттан қысып шығарғаны менен, ол Жаңадәрьядағы қарақалпақлардың хәм Бухара ханының жәрдеми менен Қоныратқа қайтып келип, Мухаммед Рахим ханға қарсы жигерли түрде гүрес жургизиуди дауам еттиреді,

Мухаммед Рахим ханның қарақалпақларға байланыслы жүргизген сиясаты бириншиден ханлықта жасайтуғын қарақалпақлардың еле бағынбаған хәм араллы өзбеклердин Орайлық Хийуа хәкимшилигине бас көтерип шығыуларына жийи-жийи қосылып отыратуғын бөлегин биротала бағындырып алууға; екиншиден, Хийуадан еле ғарезсиз, бирақ ханлыққа тиккелей жақын жерде, Жаңадәрьяда жасайтуғын қарақалпақларды жаулап алып, бағындырууға бағдарланған еди.

1807- жылдың октябринде хан өз әмири Қутлымурат инақтың басшылығында Жаңадәрьядағы қарақалпақларды бағындыруу ушын әскер жибереди. Қутлымурат инақ Жаңадәрьяның бойындағы Шертекли деген жердеги қарақалпақлардың қытай урууына шабуыл жасайды, „көп адам өлтириледи, көп дүнья олжа етип алынады“, деп көрсетиледи хроникаларда. Бирақ бул сапары хан Жаңадәрьядағы қарақалпақларды бағындыра алмайды: өйткенн 5000 үй қарақалпақ Орынбай бийдин басшылығында Бухара протекторатлығына өттип кетеди.

1809- жылдың январында Мухаммед Рахим хан Эмудэрьяның қуяр жеріндегі қарақалпақтарды бағындырыуы үшін атланыс жасайды. Хан әскерлері менен соқлығысыуды күтпей-ақ, Махат бий өзіннің 1000 үйлі уруы менен Мухаммед Рахим ханға бағынатуғынын исендириуге асығады, буның үшін оған мал бағылатуғын жайлау жер сыйлық етип бериледи, Ал дэрьяның шеп жағасындағы ашамайлы уруының бийи Хасан бий ханға бағыныудан бас тартады. Бирақ хан әскерлері топылыс жасағаннан кейін Мухаммед Рахимның үстемлигин мойынлауға мәжбүр болады.

Сол жылы Мухаммед Рахим хан Қазақдэрья менен Арал теңизи аралығындағы қарақалпақтарды бағындырады. Бул қарақалпақтардың басында қолдаулы уруынан шыққан Аймурза бий болады. Көтерілишлиерге қарсы хан әскер жиберип, Хасан бийдің уруын бағындырғаным еситип, Аймурза бий ханға көп мұғдардағы сыйлық пенен елшилер жиберип, жасырын түрде Мухаммед Рахим тэрепине өтеди.

Түркменлердің әскер басыларын хэм қарақалпақтардың уруу басыларын хэр қыйлы жоллар менен өз тэрепине өткерип алып, Хийуа ханы солар арқалы өз қоластындағы халықтарды тонап отырды. Хан атланысларға тек жүдә жууапкерли жағдайларда ғана өзи қатнасып, ал басқа уақытлары атланысларды хан әмелдарлары басқарған.

Мухаммед Рахим хан қарақалпақтар арасында Айдостың үстемлигин беккемлеу зэрүр деп есаплап, ХІХ әсирдің 10- жылларында оған Ақжағыс деген жерде қорған салыуға рухсат өтеди хэм бир неше жыл дауамында қураллы отряд жиберип Айдос бийге оны қорғауға жәрдемлеседи. Соңынан „Айдос қала“ деп аталған бул қорған Көк өзектің жағасында Хорезм оазисинен Жаңадэрьяға баратуғын кэрүан жол өтетугын жерде жайласқан еди. Эмудэрья дельтасының шығыс жағында оғада қолайлы стратегиялық жағдайды ийелеп, бул қорған Хийуа ханлығының араллы феодалларға қарсы гүресинде әхмийетли тирегине хэм Жаңадэрьядағы қарақалпақтарға қарсы басқыншылық атланысларының базасына айланды.

1800- жылдың январында Мухаммед Рахим хан араллылар менен қонысылас қарақалпақтарға қарсы атланыс жасайды. Бирақ оның Мухаммеджан бек басшылығындағы әскерлері Таллық районындағы қоңырат уруулы қарақалпақтарды бағындыра алмайды, атланыс тек олжа, тутқын алыу хэм парахат халықты талау менен ғана жуумақланады.

Сол жылдың июнь айында Айдос бийдің буйрығы бойынша Аймурза бий хэм Бердиқасқа жүзбасы төрт жүз атлы әскери менен және Таллық шегарасына келеди. Қоңыраттың дөгерегинде жасаған қарақалпақтарды тонайды, көп адамларды қырып жояды, көп тутқын алып қайтады.

1810- жылдың июлинде хан Эмудэрьяның шеп жағасындағы Соркөлде жасаған қоңырат хэм Манғыт уруулы қарақалпақтарға қарсы атланыс жасайды. Ханның атланыс жасайтуғынын еситип,

қарақалпақлар Соркөлде қорған салып, оған бекинип алады-11-июльде ханның сегіз мың сайланды әскерлері келип, қорғанды қоршап, аз ғана сауаштан кейін оны ийелеп алады. Хан бағындырылған халықты хәзирги Хожели районы территориясына жайластырады. Бул жерде хан тәрәпинен жаулап алынған қарақалпақлардың қоңырат арысының уруулары жайластырылған еди. Мухаммед Рахим ханның бул атланысы қоңыратлы қарақалпақларды бағындыруу бойынша ең ақырғы жуумақлаушы атланыс болды.

Енди тек Жаңадәрәядағы қарақалпақларды жаулап алыу ғана қалады. Усы мақсет пенен хан қарақалпақлардан, түркменлерден, өзбеклерден әскер жыйнап, Ақжағыстағы қорған гарнизонын беккемлейди. Қарақалпақлардан әскер жыйнауу исин Айдос бий басқарған уруу ақсақаллары жүргизеди. Урыс хәрәкетлери 1810-жылдың мартында Мухаммед Рахим хан Жаңадәрәядағы халықты бағындыруу ушын яумуд сәрдарларынан еки әскер басыны хәр қайсысына 200 адамнан берип, атландырып жибергеннен кейін басланып кетеди. Олар парахат халықты қырып талайды, бирақ Жаңадәрәядағы барлық қарақалпақларды бағындыра алмайды.

Бул уақытта Жаңадәрәяда тийкарынан он төрт уруу арысынан 10 мың үй болған. Орынбай бий басшылығында маңғытлар менен Есжан бий басшылығындағы қытай урууы 5000 үйден, Хасан бий менен Есенгелди бийдің басшылығындағы бессары урууы, Тоқта Полат бийдің басшылығындағы қыпшақлар хәм Маман бийдің басшылығындағы кенегес-оймауытлар 5000 үйден ибарат болған.

1809- жылы Бухара пухарашылығына өткен маңғытлардың басысы Орынбай бий Мухаммед Рахим ханның Жаңадәрәяға атланысынан қәуипленип, Бухараға барады хәм әмир Хайдардан жәрдем сораиды, бирақ әмир оның илтимасын қанаагландырмайды. Усыннан кейін Орынбай бий Мухаммед Рахим Ханнан Хийуа пухарашылығына қабыл етиуди илтимас етиуге мәжбүр болады.

Жаңадәрәядағы қарақалпақлардың Маман бий, Есенгеледи бий, Тоқта Полат бий басшылығындағы қалған бөлеги қазақ ханы Абд ал-әзиздің қарауына өтиуди уйғарады.

Буну еситкен Хийуа ханы атланысқа таярлықты күшейтеди. 1810- жылдың 7-декабринде хан Қанөзектин жағасына келгенде оған Орынбай бийдің жиберген елшилери жетип келип, маңғыт хәм қыпшақ урууларының бағынғанлығы хаққында хабар береди. Хан қарақалпақларға өз елшилерин жибереп, олардың Хийуа пухарашылығына өтиуин талап етеди. Орынбай бий хәм Ердан бий 5000 үй менен бирге Хорезмге жол алады. Олар менен Көккөз бийдің басшылығындағы Бухара пухарашылығында болған 2000 үйли қарақалпақлар да көшип келеди. Усыннан кейін хан Орынбай бий хәм Есжан бийдің урууларының қарауына Көкөзек пенен Әмудәрәяның бойындағы Қенжантақтан Шылпыққа шекемги жерлерди береди.

Басқа уруулардың басшылары-Маман бий, Еснгельди бий хәм Тоқта Полат бийлер ханның буйрығына бағынбайды, олар өз елшилерин Абылғазыға жиберип, оннан қураллы жәрдем көрсетіуин илтимас етеди, ал өзлери қарауындағы бес мыңға жақын үй менен хан әскерлери жетип бара алмайды, деп ойлап, Арал теңизиниң жағаларына көшеди. Бирақ қазақ ханы Мухаммед Рахим хан менен қатнасты шийеленистиргиси келмей, қарақалпақлардың өтенишин қанаатландырмады.

1810- жылдың декабрь айының ақырында Мухаммед Рахим хан үш мың әскерди өзи басқарып, жаңа дәрьялы қарақалпақлар қорғанып атырған жерге жетип келеди. Усы атланыста Айдос бий, Кеченек бий хәм Орынбай бий ханның елшилери хызметин атқарып, халықты Хийуа тәрәпине өткеріуі үшін алдау жолы менен хәр қыйлы илажларды ислейди. Мәселен, Кеченек бий ханның хатын оқып, халықты бағыныуға шақырады. Кеченек бий бир қатар уруу басыларын өз үгитине көндире алды. Хроника мағлыұматларына қарағанда, Маңлай хәм Боран ханға душпанлық көз-қарасын қойып, бағыныуға келесим береді. Халықтың көпшилик бөлеги ханға бағынбаған бийларден бөлинип, Маңлай хәм Боранның изине ереді. 250 ден аслам үй Маңлай хәм Боран менен бирге Хийуа тәрәпине көшип өтеди.

Солай етип, Жаңадәрьядағы қарақалпақлардың қалған бөлеги тағы еки лагерге бөлинеди. Енди қорғаныушылардың тәрәпинде тек 2500 үй ғана қалады. Олар үш мың әскерге қарсы тура алмады.

Хийуаға қайтып киятырғанда Мухаммед Рахим хан Айдос бий менен Аймурза бийлерге жаңадәрьялы қарақалпақларды жаулап алыуда көрсеткен жәрдеми үшін мол сыйлық береді, ал Орынбай бийге, Есжан бийге, Есенгелди бийге, Тоқта Полат бийге хәм Маңлайға өз урууларын басқаруы үшін жарлық береді және олардың бийлик атағын бекитеди. Маман-бий ханның баслы душпаны ретинде басқаруы исинен шетлетиледи.

Уруу баслықларына сыйлық, әмел берип, өз тәрәпине өткерип алып, хан жаулап алынған халықтан тез арада салық жыйнауға кириседи. Хан мийнеткеш халыққа әдеуір муғдарда салық салады. Бул қарақалпақлардан салық жыйнау іси ханның жаңа хызметлерлери-уруу баслықларының жәрдеми менен жүргизилди.

Солай етип, Мухаммед Рахим ханның 1810-жылғы Жаңадәрьяға жасаған атланысы барлық қарақалпақларды Хийуа ханлығы қоластына қаратып алыуда жүймақлаушы басқыш болды. Тек Қоңыраттағы Төремурат суұпының қарауындағы халық ғана бағындырылмай қалады. Бирақ ол өз аұқамласлары—араллылар, Қоңырат хәм Жаңадәрьялы қарақалпақлардың жәрдемнен айрылып, пүткиллей хәлсизлендирілген еди. Төремурат суұпының бирден бир аұқамласы түркмен феодаллары еди. Соның менен бирге айтып өтетугын нәрсе, Төремурат суұпының қарақалпақлар арасындағы абыройы буннан бурын-ақ пәсенлей баслаған еди. Өйткени ол өз әскерлерин қонсылас Көкөзек бойындағы қарақалпақларды талап алған бақалы зағларының есабынан сақлайтуғын еди. Сондай-ақ

ол қарақалпақтардың қыздарын түркменлер арқалы Иранға сатып қаржы топлайтуғын еді.

1811- жылдың февраль айының басынан бастап, Мухаммед Рахим хан Қонырат ийеликлерине бир неше рет шабыўыл жасайды, Сол жыл-ақ хан Қоныратты ийелен, Төремурат суўпы өлтириледи.

Барлық қарақалпақлар менен Қонырат ийелигин жаўлап алып, Мухаммед. Рахим хан өз мәмлекетиниң жаңадан жаўлап алынған арқадағы шет-шебириндеги шегараларын беккемлеўге кириседи. 1811- жылдан 1821- жылға шекем хан Жаңадәрьяда жасаған бир неше қазақ уруўларын бағындырыўға ериседи. Солай етип ол өз мәмлекетиниң арқа шығыс шегарасын беккемлейди. Бурынғы Қонырат ийелиги 1811- жылдан бастап арқа-батыстағы әскерий тирек пунктына айландырылады. Батыстағы көплеген түркмен уруўлары да Хийўаға бағындырылады, арқада Арал теңизи ен жайып-жатады, қублада хаңлықтың орайы жайласты. Енди қарақалпақлар барлық тәрәпинен Хийўаның ийеликлеринен қоршап алынады.

XVIII әсир қарақалпақтардың тарийхында бурқасынлы ўақыяларға, гүреслерге, табысларға хәм сәтсизликлерге толы айрықша әхмийетли, қыйын дәўир болды.

XVIII әсирдин 20- жылларында жунғарлардың шабуўыл жасаў қаўпи туўған бир ўақытта қарақалпақтардың күшли мәмлекет пенен байланыс жасаўға мәпдар болыўын, ал екіншиден, рус патшашылығының Орта Азияда өз тәсирин ен жайдырыўға хәрекет етиўи, қарақалпақ-рус қатнасықларының орнаўына жәрдемлеседи. 1702—1722- жыллары бул қатнасықлар саўда-сатлық хәм дипломатиялық, рус мәмлекети менен қарақалпақ ханлары арасында тутқынларды алмасыў жоллары менен иске асады. Бирақ 1723- жылғы жунғарлардың қарақалпақларға шабуўыл жасаўы бул қатнасықларды ўақытша тоқтатады.

Жунғарлардың шабуўылынан қыйраған хожалықты қайта тиклеу үшін хәм сыртқы душпанларға қарсы гүрес жүргизиў ушын Россия менен байланыс жасаў зәрүрлиги тағы пайда болады.

Сонлықтан 20- жыллардын ақырында қарақалпақлар хәм қазақлар бирликте Россия менен тығыз байланыслар орнатыў ушын бир неше рет хәрекет жасап, бул 1731- жылы қарақалпақтардың Россия пухарашы ығына өтиўине алып келеди.

1731- жылы қарақалпақтардың рус пухарашылығына өтиўи рус үкиметине, сондай-ақ Абылхайыр ханға барлық Киши жүз қазақтарын Россия протекторатлығына өткерийге мүмкиншилик береди.

XVIII әсирдин 40-жылларында қарақалпақтардың тиккелей Россия пухарашылығына өтиўи арқалы қазақ ханының тәсиринен қутыла барыў тенденциясы көзге түседи. Өзиниң Сырдәрья бойларындағы қарақалпақларға тәсирин беккемлеў хәм олар арқалы Арал жағаларына және Хийўаға тәсир жасаў мәпин гөзлеген рус үкимети қарақалпақтардың бул тилегин мақул көреди хәм 1743- жылы оларды тиккелей пухаралыққа қабыл етеди. 1740 жылдан 1743- жылға шекемги төрт жыл даўамында қарақалпақлар менен Россия арасында нәтийжели байланыслар даўам етеди.

Бирақ қарақалпақтардың тиккелей Россия пухарашылығына өтуіне, Абылхайыр хан ис жүзінде қарсы болады. Россияның жәрдемі менен қарақалпақтар соңынан қәуипли душпанға айланып кетер, деп қәуипленіп, Абылхайыр 1743-жылдың қысында оларға топылыс жасайды усынын нәтижесінде қарақалпақ ауыл-лары пүткіллей қыйратылады, Бул қазақ феодалларының қарақалпақ халқына соңынан дауам етип келген системалы топылыстарының басламасы болды. Усы топылыстардың салдарынан қарақалпақтар Сырдарьяның төменгі жағын таслап, биротала Қууандарья хәм Жаңадарья бойларына көшип кетіуге мәжбүр болады, қарақалпақтардың қыйратылғанлығын хәм олардың хожалығы ұайран етилгенлігін биліп, патша хәкімлері қарақалпақтарға болған қызығушылығын қояды хәм қарақалпақ-қазақ қатнасықтарын жөнге салыу үшін қандай да бир илаж көрмеді

XVIII әсирдің соңғы шерегинен баслап, қарақалпақтар Хийуа ханларының басқыншылық хәрекетлеріне қарсы жигерли гүрес жүргізіуге мәжбүр болады. Хийуа ханларының бул хәрекеттері XIX әсирдің басында оларды жаулап алыу менен аяқланәды. Қарақалпақтардың Хийуа ханлығына бағынуына пүткіл XVIII әсир дауамында хәм XIX әсир басларында орын алған сиясий ұақыялар тийкарынан себепши болады. Қазақ ханларының қарақалпақтарды Сырдарьяның төменгі жағына қысып шығыуы хәм олардың Жаңадарьяға үзликсиз шабуыл жасауы, Хийуа ханларының қарақалпақтарды биротала жаулап алыуына қолайлы жағдай дүзип берди,

Жаңадарьяға қазақ хәм Хийуа ханларының үзликсиз шабуыл жасауы қарақалпақтардың сууғарыу тараулары менен егислик жерлерди кеңейтіуіне мүмкиншилик бермеді, керисинше, бул егислик жерлердің азайуына алып көлди. Нәтижеде көплеген урууларға егислик жер жетіспеди, бул қарақалпақтар арасында ала ауызлықтың күшейіуіне себепши болды. Бир қатар уруулар Хийуа ханларынан жер сорауға мәжбүр болады. Мәселен, қолдаулы урууы усындай жағдайға түсіп, оны XVIII әсирдің 70-жылларында Мухаммед Әмин инақ Көкөзек бойына қонысландырады.

Қарақалпақтардың арасындағы уруу аралық таласлар олардың бирлігін ыдыратты. Хийуа ханлары усы ишки қарама-қарсылықтардан Хорезмге келип қонысласқан уруу баслықтарын өз тәрпине қаратып алып шебер пайдаланды. Барлық қарақалпақтарға үстемлик етіу тилеги менен толып-тасқан Айдос бий, Орынбай бий сыяқлы бийлер Хийуа ханларының Қууандарья хәм Жаңадарьядағы қарақалпақтарды жаулап алыуында, олардың исенімлі тиреги болып хызмет атқарды. Бирақ мына нәрсени атап өтіу керек, қазақ хәм өзбек феодалларының үзликсиз шабуыллары Арал теңизинің кубла, кубла-шығыс жағаларында бирге жасаған қарақалпақ, қазақ, өзбек халық массаларының тарийхий байланыстарына хәм улыуа өзара дослық қатнасықтарына кесенг бере алмады. Бул дослық идеясы әжйанып халық дәстанларында, усы халықтардан шыққан алдыңғы қатар ой ийелеринин халық жырау-бақысары менен шайырларының шығармаларында жырланды.

VII бап

ҚАРАҚАЛПАҚЛАРДЫҢ ХИЙҰА ХАНЛЫҒЫНДАҒЫ СОЦИАЛЛЫҚ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ АҰХАЛЫ

1. ЖӘМИЙЕТЛИК ДҮЗИМИ. МИЙНЕТКЕШЛЕР МАССАСЫНЫҢ СИЯСИЙ ЕЗИЛИҰИ ХӘМ ЭКСПЛУАТАЦИЯЛАНЫҰЫ.

XIX әсирдеги қарақалпақлардың жәмиyetлик дүзими XVIII әсирдегидей-ақ, феодаллық болып, ол жерге ири феодаллық меншикликке хәм адамды адамның эксплуатациялауына тийкарланды. Бирақ уруулық қалдықлар қарақалпақлардың турмысы менен идеологиясында оғада күшли еди.

Қарақалпақларда уруу-қәуимлик бөлиниу орын алып келди. Бирақ Орта Азиядағы басқа халықлардағы сыяқлы көп ұақытлардан бери-ақ қәуим рауажланған феодаллық жәмиyet формасына айланды. П. П. Ивановтың атап көрсеткениндей, „қарақалпақларда орта әсирлерде-ақ патриархаллық-қәуимлик укладтың ыдырау процеси орын алғанлығын көремиз, ал XIX әсирдин биринши ярымында „қәуимлик қабықтың“ еле көз-обаға сақланыуына қарамастан, классық дифференциацияланыу оларда ең соңғы шегине жетеди“.

XIX әсирдеги қарақалпақ қәуим общинасы енди класслар болмаған әйлемги қәуим общинасынан пүткиллей басқаша болды және ол өндирис әсбапларына қәуимлик меншикке емес, ал оларға жеке меншикликке тийкарланды. Қарақалпақ жәмиyeti эксплуататорлар менен эксплуатацияланыушылардан ибарат болды. Қарақалпақлардың арасында ири жер ийелери, шаруалар, ири байлар-балық аулау әсбап-әнжамларының ийелери және солар менен бирге, жери де, малы да болмаған хәм тек хызмет ислеп байлардан алған табыслары менен ғана күн көретуғын гедейлер болды. Қарақалпақлардағы егислик жерлер пүткил бир урууларға хәм қәуимлерге хан тәрeпинен берилген, деп есапланды. Бирақ бул хәқыйқатлыққа дууры келмейтуғын еди. Уруулар менен қәуимлердин эксплуататорлық үстем топары ен жақсы жерлерди өз меншигине қаратып алды, бұны XIX әсирдеги Хийуа ханларының архиви материалларынан оғада айқын көриуге болады.

Бизге белгили, Хийўа ханлығында жер ийелеушиликтин үш формасы орын алды: мэмлекетлик жерлер (патшалық), оларда айырым жағдайларда қуллар ислеген, тийкарынан олар алынған зүүэгтин белгили бир бөлегин бериў шәрти бойынша нәсилден-нәсилге арендаға бериў жолы менен исленген, ханлардың, феодаллардың хәм дийханлардың қараўындағы мүлклик яки жеке меншик жерлер хәм мешитлер және хәр қыйлы диний мәкемелерге қараслы ўақым жерлер. Жер ийелеушиликтин бул барлық категориялары қарақалпақлар жасаған территорияға да тән еди. Хийўа ханлары жаўлап алғаннан кейин қарақалпақларға мэмлекетлик жерлерден жер ажратып берилди. Бирақ Әмудәрьяның төменги жағындағы суўғарылатуғын жерлердин көпшилик бөлеги жеке меншиклик, мүликлик жерлер ретинде байларға, уруў ақсақалларына хәм руханыйларға берилди. Уруў бирлеспелери арасында буннан былай жер бөлистириў хәм қайта бөлистириў исин ханлар, ал уруўдың өзинин ишинде бийлер хәм басқа да ақсақаллар жүргизген. Дәреклер қарақалпақлар жасаған территорияда сондай-ақ ханның жеке меншик жерлери — оң жағада Дәўқара хәм Шорахан дөгереклеринде, Шеп жағалықта — Қонырат дөгерегинде болғанлығын көрсетеди. Солай етип, пүткил ханлықтағы сыяқлы қарақалпақлар жасаған территорияда да Хийўа ханлары ири жер ийелери болған.

Ири жер ийелери — феодаллардан тысқары қарақалпақларда уруў-қәўим ақсүйеклери — бийлер, аталықлар, беглербеги, байлар, саўдагерлер, әмелдарлар — қазылар, райислер, мураплар хәм хан әскерлеринде хызмет етип алған атағы барлар, сондай-ақ қарақалпақлардың жәмийетлик турмысында үлкен роль атқарған руханыйлардын ўәкиллери — моллалар, ийшанлар, ақунлар болды. Ханлар менен жергиликли феодаллардың үстемлиги мусулман руханыйларының хәртәреплеме қуўатлаўына сүйенди. Руханыйлардың ўәкиллери әхмийетли административлик хызмет орынларын ийеледи, олардың суд исин жүргизиў бийлиги де болды. Көплеген диний адамлар ири жер ийелери еди. Мәселен, аралбай уруўлы молла Ораз 4134 танап, усы уруўдан Баймурза мақсым — 1656 танап, қыпшақ уруўынан Өтеген молла Хайван қала деген жерде 12600 танап жерге ийе болған хәм т. б. Айырым шайхлар 10 000 танапқа шекем жететуғын жерлерге ийе болған.

Руханыйлар мешит хәм медреселер ушын ажратылған ўақым жерлерден де өз мәпине пайдаланған. Ыақым жерлер XIX әсирде Хийўа ханлығында оғада көп болған. Хийўа ханлары архивинин № 130-ф дафтар 476-документи бойынша хәр бир мешит ушын бекитип қойылған жер майданларының көлеми 20 дан 500 танапқа шекемги аралықта болған. Қарақалпақлар жасайтуғын территорияда мешитлер аз болмаған. Демек, ўақым жерлер қарақалпақлар арасындағы мусулман руханыйларының да экономиялық хәм сиясий базасын дүзген.

Мусулман руханыйлары тиккелей халық есабынан да байып отырған.

Уруу-қәуім ақсүйеклериниң, руханылар менен Хийўа ханлығының хызмет адамларының басқа да ўәкиллери әдетте 100-200 танаптан жер участкаларына ийе болған. Дийханлардың қатмаланыўы нәтижесинде пайда болған қарақалпақ байлары да көп жерлерге ийе болды. Мәселен, аралбай уруўынан Төкбай деген Қарабайлыдан шығыста төрт жер участкасына — 1800 танап жерге ийе болған, ал Яқшы бай дегенниң Шоғыр көлде 600 танап жери болған. Бул жер ийелериниң көпшилиги саўдагерлер болған.

Көпшилик жерлердеги қарақалпақ дийханларының үлес жерлери әдетте 1—2 танаптан артпаған. Жери аз яки жери жоқ дийхан өзиниң уруўлас қонысысының яки ўақым жерден пайдаланыўға мәжбүр болған, ал буның ушын жетистирген өниминиң бир бөлимин берген яки егис ўақтында, зүрәәтти жыйнап аларда, ирригация тараўларын тазалаўда ислеп берген ҳәм т. б.

Көплеген жери жоқ қарақалпақ дийханлары уруў дәстүрлери менен есапласпастан, татап излөп, Қубла Хорезмге, өзбек ҳәм түркменлер арасына кететуғын еди.

Қарақалпақ дийханларының жерсизлениў процесси даўам етип күшейди. Хийўа ханлығында ҳәм қарақалпақлар жасайтуғын территорияда товар-ақша қатнасықларының раўажланыўы буған жағдай дүзди. Жергиликли феодаллар әсте-ақырын дийханлардың жер үлеслерин тартып алыўға ҳәм ири жер ийелери болыўға ҳәрекет етти. Хийўа ханлығында ири жер ийеликлериниң қәлип-лесийи халық жерлерин экспроприациялаў жолы менен, яғный-қашып кеткен ҳәм ҳәлсиз дийханлардың жерлерин тартып алыў және жаңа жерлерди өзлестириў жолы менен иске асты. Үзликсиз феодаллық урыслар уруўлар арасындағы ала-аўызлықлар, жийи болып туратуғын суў тасқынлары ямаса суў кемтарлығы қарақалпақларды мәкан басқан жерлерин таслап кетиўге мәжбүрлейтуғын еди. Өзлеринин бай уруўласлары шыдатпаған гедейлер жер участкалары таслап, басқа жақларға көшип кететуғынын сөз етиўши оғада көп аңыз сөзлер бар. Қалып кеткен жерлерди бай уруўласлар ийелеп алған. Усының менен бирге қарақалпақ феодаллары арзан рабочий күшинен пайдаланып, жаңа жерлерди өзлестирген ҳәм оларға суўғарыў тараўларын алып барған.

Қарақалпақ феодалларының меншигинде ең жақсы жайлаў жерлер, көллер, тоғайлар ҳәм көп қамыслықлар болып, оларда мал бағылған. Феодаллар көллердеги балықларды да өз меншиги деп есаплаған. Тоғайларда олар ушын отын ҳәм көмир таярланған.

Солай етип, қарақалпақлардағы жерге болған уруў-қәуім общинасының үстемлиги қалпеки болып, ал ис жүзинде барлық жамралы жерлерге феодаллық қәуимлик ақсүйеклер ийелик етти.

Суўғарыў каналлары (жап, салма ҳәм т. б.) рәсмий түрде айырым уруўларға қарады. Ал ис жүвинде гедейлер суўдан байлардан кейин, онада да аўысып қалған жағдайда ғана, пайдаланған. Басқаша айтқанда, жер де, суў да феодаллық-бай үстем топарға қараслы болды.

Қарақалпақ жәмийетининң класслық қатламланыуы мал шаруашылығында да орын алды. Бул тарауда да байлар, мураптар, жүз басылар, бийлер, аталықтар, беглербегилер хэм руханийлар көп санлы мал ийелери болды. Егер дийханлардың орташа бир хожалығына бир бас ири қарамалдан яки бир неше бас майда қарамалдан тууры келсе, ал айырым байлардың қарауындағы маллары мың бастан да артып кететуғын еди.

Қарақалпақ феодалларының арасында мусулман руханийларының ўәкиллери ен ири көп санлы мал ийелери болды. Мәселен, Қарақум ийшаны Қутлы Хожаның 1000 бас ири қарамалы хэм 1000 бас қойы; Қумөзектеги Иймам ийшанның 1000 бас ири қарамалы хэм 1000 бас қойы болған хэм т. б.

Қарақалпақтардағы жоқары администрация ўәкиллери: ағабий, беглербеги хэм аталықтар да көп санлы шаруа малларына ийе болды. Ережеп ағабийдің 400 бас ири қарамалы хэм 150 бас майда қарамалы, Қабыл беглербегининң 460 бас ири қарамалы, Қудайназар беглербегининң 400 бас ири қарамалы хэм 500 бас қойы болды. Аталықтар арасында кенегес Ерназар аталық ен көп шаруа малларына ийе болып, оның ири қарамалларының бас саны 500, ал қойлары 300 бас еди,

Феодаллар мал шаруашылығында жери де, малы да жоқ гедейлердің мийнетин пайдаланды. Олар дийханлар сыяқлы пүткил өмир бойына өз хожейинлерине хызмет етти. „Шопанлар“ қосығында Күнхожа байлар жетим балаларды, өз малларын бағыуға мәжбүрлегенин, бирақ олардың үш жылда тапқан табысы хәтте бир ылақтың пулына да жетпегенлигин айтады.

Жоқарыда атап өтилгенлерден, XIX әсирдеги қарақалпақ жәмийети феодаллық болып, ол еки антагонисттик класстан — ўәкиллери бийлер, аталықтар, беглербеги, байлар, мураптар жүзбасылар, моллалар, ийшанлар хэм т. б. болған эксплуататорлар хэм ўәкиллери мийнеткеш дийханлар, шопанлар „қара — халық, қара — пухара“ болған эксплуатацияланыушылардан ибарат болды. Байлар хэм гедейлер аралығын „Тоқ хожалық“ деп аталғанлар ийеледи.

XIX әсирдің екінши ярымында қарақалпақтардағы тийкарғы административлик хызмет атағы бай, жүзбасы, мәхрем, мурап, қазы, райис болған. Урууларды басқаруы иси рәсмий түрде феодаллық ақсүйеклердің қолына берилген. Бирақ административлик хызмет орынларына белгилеу хэм бекитиу, сондай-ақ бул орынлардан азат етиу исин Хийуа ханлары жүргизген.

Тийкарғы административлик хызмет орыны — бийликке сайлап қойыушылық усы ўақытқа келип тоқтатылады, Ханлар бул хызмет орнына адамларды хәрқыйлы хызметлери ушын, мәселен, Хийуа әскерлери қатарында жигерли хызмет атқарғаны ушын, яки хан хэм оның жақын адамларының айрықша тапсырмаларын орынлағаны ушын тайынланған. Өз хызметлери хэм шын берилгенлиги менен айрықша көзге түскенлер хызмет орынларына тайынланғаннан кейин кең ҳуқуқлардан пайдаланған хэм басқа бийлерге үлкен тәсир жасайтуғын болған. Мәселен, қолдаулы урууынан

Айдос бий қарақалпақтарды жаулап алыуда оғада үлкен хызмет көрсеткени ушын, Хийўа әскерлери қатарында көп ўақыт даўамында хызмет ағқарғаны ушын усы орнына тайынланған, манғыт уруўынан Дәўлетназар бий, қыпшақ уруўынан Ережеп бий Хийўа әскерлери қатарында көп ўақыт хызмет еткени ушын усындай жағдайға ийе болды.

Ең берилген адамларға ханлардың өзлери бийлик атағына жарлық берген. Қалған жағдайларда, мәселен, өлген бийлердің орнына анаў яки мынаў адамды тайынлаў ўақтында „бий болыў ушын миннетли түрде Хийўа ханынан бийликке“ жарлық алыў зәрүр еди. Бул жарлық ҳәтте усы хызмет орны өлген бийдің баласына яки инисине мийрас болып өткен жағдайда да басқа бийлердің сораныўы бойынша берилген“.

Бийдің миннетлерине мыналар кирген: өз уруў яки қәўиминен салық жыйнаў, оны хан қазнасына тапсырыў, уруў яки қәўим ишиндеги жер-суу яки басқа мәселелерге байланыслы болған барлық таласлы мәселелерди шешіў; ал шариат бойынша суд ислерин жүргизиў, уруў яки қәўим арасындағы жер-суў мәселелерине байланыслы тартыслар ханның өзи тәрәпинен шешилетуғын еди. Бийлер өз қәўиминдеги ақсақалларды мәсләәтке (кеңеске) шақыратуғын еди, сондай-ақ бийлер менен қәўим ақсүйеклериниң басқа да ўәкиллери арасында кеңеслер болып турған.

Мәсләәт ушын аўылдан шетирек жердеги төбелик орын (мәсләәт төбе) таңлап алынған. Қарақалпақстан АССР ының арқа районларының территорияларында усындай атамаға ийе болған айырым қум төбешиклери ҳәзир де гезлеседи.

Басқарыў исинде мурап та әҳмийетли хызмет адамы болған. Оның қараўында каналлардан суўды бөлистириў, ишки суўғарыў тараўларындағы қазыў жумысларына халықты мобилизациялаў миннети болған. Үлкен мураптар қәўим аралық яки уруў аралық бас каналлардан суў бөлистириў жумысын, ал киши мураптар ишки майда каналлардан суў бөлистириў жумысларын басқарған.

Қазы ҳәм райис хызмет орынларына Хийўа ханлары тек руханыйлар ўәкиллерин ғана тайынлаған. Қазылар суд хызметин атқарып, шәриат нызамларын қорғаўшылар бояған. Оларға аўыл моллалары жәрдемлескен. Моллалардың жәрдеми менен қазылар турмыс қурған жаслардың некесин қыйған ҳәм айырылысыўды (талақ таслаўды) хат жүзинде рәсмийлестирип, бул документлерди мәпдар адамларға беретуғын болған.

Райислер дин режелериниң орынланыўын және узынлық ҳәм аўырлық өлшеўлериниң дурыслығын қадағалаған.

XIX әсирдің екінши ярымында Хийўа ханы Сейдмухаммед қарақалпақлардағы административлик басқарыўға айырым өзгерислер енгизди, себеби қадағалаўшы звено болмастан, тиккелей қарақалпақ бийлериниң өзлеринен шыққан бийлер арқалы жүргизилип келген басқарыў системасы ханға жарамсыз болып шықты. Хийўа ханлары бәринен де бурын, бийлердин биригип кетиўинен қорқып, оларды бирин екіншисине қарама-қарсы қойыў

сиясагын жүргизди. Сейдмухаммед ханның қарақалпақлар жасайтуғын районларды басқаруы аппаратына қосымша хызмет орынларын (найып, аталық, беглербеги) енгізген реформасы усы мақсетти гөзледі. Найыптар екеу болды. Бул хызмет орнына биринши болып белгиленгенлер—ханға ең берилгенлер—қолдаулы урууынан Шержан бий хәм қыпшақ урууынан Бекмухаммед дегенлер болды. Олар Шымбай жеринде болып, хан хәкимшилигине садық хызмет атқарды.

Барлық бийлер хәм найыптар аталықларға бағынып, олар дәлеп екеу, соң алтау болды. Сейдмухаммед ханға ең берилген қарақалпақ бийлери аталық болды. Бул атақты биринши болып, 1859-жылы кенегес урууынан Ерназар бий алды. Оннан кейин усы атақты алғанлар арасында қолдаулы урууынан Ораз, қытай урууынан Әдил, қыпшақ урууынан Сырым, қолдаулы урууынан Мамыт хәм басқалар атап өтиледі. Олардың барлығы 1855—1856-жыллардағы көтерилисти бастырыуға актив қатнасқанлар еди.

Беглербеги хызмет орны қарақалпаларда екеу болып, оларға да ханға ең берилген бийлер тайынланған. Биринши беглербеги 1859-жылы он төрт уруу арасынан Сайыпназар бий болды. Оннан кейин екінши болып бул атақты 1862—1863-жыллары коңырат арысынан Қабыл бий алды, ол да 1855—1856-жыллардағы көтерилисти бастырыуға ең актив қатнасқан еди. Олар найыптардың, аталықлардың жумысын қадағалап, тиккелей ханның өзине бағынған. Хан бул аталықлар менен беглер бегилердің абыройын хәр тәреплеме көтермелеп отырған.

Ханның басқаруы исиндеги жаңа илажлары бийлердің хуқуқларын әдеуир шеклеп таслады. Енди олар аталықлар менен беглербегилердің рухсатысыз хан менен тиккелей қатнас жасай алмайтуғын еди. Бий хызмет орны хәм атағы мийрас болып өтиуине қарамастан, буның ушын жоқарғы қәуим ақсүйеклериниң усынысы болыуы талап етилетуғын еди.

Ханлар бийлердің хуқуқларын шеклеу менен бирге, олардың санын көбейтйуге хәрекет етти, бул қарақалпақтың тағыда көбирек бөлшекленйуине алып келди хәм олардың биригиуине кесент жасады. Ханлықты рус патшашылығының жаулап алған уақтына шекем бийлердің саны 1856-жылғы 66 орнына 107 ге жетти.

Ханлардың өз үстемлигин беккемлеу бойынша тағы бир әхмийетли илажы қарақалпақ қәуим ақсүйеклериниң хызмет ислеу исине материаллық қызығыушылық пайда етиуден ибарат болды. Енди жүзбасылар, бийлер, найыптар, аталықтар хәм беглербегилер өз хызметлери ушын хақы—маош алатуғын болып, бул XIX әсирдің орталарында жазылған дәреклерде атап өтилмейди. Маош жылына бир рет салықтар жыйнаш алынғаннан кейин берилген. Қәуим ақсүйеклери маошты жыйналған салықтың көлемине қарап алған. Салық жыйнауда яки басқа илажларда көзге түскен хызмет адамларын сыйлықлау дәстүри дауам еттирип келинди. Көзге түскенлерди хан ат ер менен, ақ пышақ пенен және басқа да бахалы затлар менен сыйлықлаған. Бундай сый-

лықтар гейде бир жыллық маоштан да кәдирлирек көрилген, себеби ол хызмет орны бойынша тағы да көтерилиўге мүмкиншилик беретугын жоқары награда деп есапланған.

Ханлар қарақалпақларды басқарыў системасында қәўимлердин өзіндеги — ақсақалларды (кәтқудаларды) хәм беглер-бегилерди дө дыққаттан тыс қалдырмады. Хызмети бар ақсүйеклерди сыйлықлаған ўақытта хан оларға ақшаны аямастан инам етти. Бул илажлардың барлығы қарақалпақ уруў-қәўим баслықларының жағдайын бекемлеўге бағдарланған еди. Бирақ XIX әсирдин екинши ярымында Хийўа ханлары қарақалпақлардағы хызмет орны адамларына ашықтан-ашық исенимсизлик пенен қарай баслады. Салық хәм зәкәт жыйнаў исине хан сарайының ўәкиллери қатнаса баслайды, Маллардың бас санын есаплаў хәм зәкәтты жыйнаў иси менен де Хийўа ўәкиллери шуғылланған, Ал қарақалпақ хызмет орны адамлары оларға жәрдемлескен.

Қарақалпақларды басқарыў системасында тағы бир административлик хызмет орны ағабий болды. Бул орынға биринши рет қыпшақ уруўынан Ережеп бий тайынланып, ол бул әмелди патша әскерлериниң ханлықты жаўлап алыўына шекем жүргизип келди.

Хийўа ханлары қарақалпақ уруўлары арасында олардың бийлери, аталықлары хәм беглербегилери арасында бирин-екиншисине қарама-қарсы қойыў сиясатын удайына жүргизип келди. Ең кишкене мәселелерди шешийдин өзінде үлкен тартыслар орын алып, буның барлығы ханға жеткерилген. Хан менен оның жақынлары бул таласлы мәселелерди шешкен ўақытта еки тәрәптен де пара алған. Жаңа бий тайынлаў ўақтында да пара хәм көп сыйлықлар алған. Оғада көп муғдардағы пара ушын хан бийди орнынан алып таслаўы хәм оның орнына басқа адамды тайынлаўы мүмкин еди.

Административлик басқарыў қәўимлик бөлиниўге тийкарланғаны менен, дәслепки административлик ячейка аўыл болып, оның халқы көпшилик жағдайда, ен майда уруўлық бөлимше — көше ағзаларынан ибарат болатуғын еди, Аўыл бул қаралып отырған дәўирде административлик хәм хожалық бирлиги еди. Онда басқарыўдың барлық ўәкиллери жәмленген еди. Хәр бир аўылдың өз молласы (мектеп молла) болды. XIX әсирдин екинши ярымында олардың көпшилиги өз составы бойынша бир қәлипли болмады. Аўылдың составына басқа қәўим хәтте уруў ўәкиллери де кирийи мүмкин еди. 50 — 60-жыллардағы сиясий ўақыялар, жийи-жийи болып туратуғын суў тасқынлары хәм суў кемтарлығы уруўлардың араласып кетиўиниң тийкарғы себепшилери болды. Аўылдың хәр бир ағзасына оның басқа аўылдағы ямаса уруўдағы ата тәрәпинен туўысқаны көшип келиўи мүмкин еди. Үлкен аўылларды бийлер, ал киши аўылларды хәм үлкен аўыллардың көшелерин ақсақаллар, кәтқудалар ямаса көше бийлери басқарып, олар ханның бекитиўнсиз-ақ тайынланған.

Аўыллар көпшилик жағдайда белгили адамлардың аты менен Султан бии аўыл яки Ийшан аўыл хәм тағы басқаша ағалған.

Гейде олар жайласқан орынның аты менен аталған. Мәселен, „Қараой“, „Қарабуға“ — жақын жердегі көлдің аты.

Ауылдарда ақсақаллар менен уруу ақ сүйеклерінің кеңеслері болған. Олардың составына кәтқуда (ақсақал), жүзбасы, молла, бай хәм тағы басқалар кирген. Егер ауылда бий, найып, яки аталық болса, онда олар кеңести басқарған. Барлық әхмийетли хәм киши-гирим мәселелер бойынша ауыл адамлары ауылдағы ең жоқары хызмет орнындағы адам менен кеңесіуи тийис болды. Мәселен, той — мәсләэт той, яки өлини жерлеу хәм басқа да асабатын бериу мәселелери ақсақаллардың кеңесінде додаланатуғын еди. Ақсақаллар менен кәтқудалардың шешими хәмме ушын нызам күшине ийе болды. Айыпкерлер қамшыланатуғын еди, жиһи жағдайда олар арбаға байланып қамшыланатуғын еди. Гейде бул жазаның орнына айыпкерлер ауылдан көширип жиберилетуғын болған. Ал айрым жағдайда гүналы адамға қарар менен жаман адам деген ат танылған. Усыған байланысly 1961-жылы Тахтакөпир районындағы Айымбет ийшан мешитинен табылған документ қызығыушылық туудырады. Онда, бир ауылдан болса керек, 18 адам, соның ишинде ийшан, хожа хәм шайх белгисиз еки адамды жаман адамлар деп атағаны көрсетилген. Усындай қарар шығарылғаннан кейин хәмме, әлбетте, оларды жаман адам деп атап, олардан шетлеуге хәрекет етеди. Ауыллық кеңеслер бәринен де бурын үстем класс уәкиллерінің мәплерин қорғаған. Қазақ ауыллары сыяқлы қарақалпақ ауыллары да әдеуір турақлы болып, олар Октябрь революциясына шекем өз кәлпин сақлап келди. Олардың турақлылығы патриархаллық-феодаллық қатнасықлардың қалдықларының сақланыуына байланысly болыуы итимал.

Киши ауыллар ирилерине қарай талпынды, ал оң жағалықтағы барлық қарақалпақ ауыллары XIX әсирдің орталарында әхмийетли административлик хәм сауда орайына айланған Шымбай қаласына қарай талпынды. Шымбайда наиплар, Хийуадам келген хан чиновниклери болды. Жыйналған салық дәслепп Шымбайға алып келинип, оннан кейин Хийуаға жөнетилетуғын еди. Шеп жағалықтағы қарақалпақлар көптен бери-ақ ханлықтың арқа бөлиминің әхмийетли административлик орайы болған Қоңыратқа қарай талпынды.

Қарақалпақларды басқарыу системасында пүткил Хийуа ханлығындағы басқарыу системасындағы сыяқлы аса кеткен әдилсизлик орын алды. Бир де мәселе парасыз шешилмеди. Пара алыу менен, жоқарыда атап өткенимиздей-ақ, бәринен де бурын ханның өзи хәм пүткил қарақалпақ ақсүйеклери шуғылланды. Пара жәнжелге қатнасыушы еки тәрептен де: айыпкерден де, жәбиркештен де алынып, ким параны көп берсе, мәселе соның пайдасына шешилген. Усындай суд жүргизиу жағдайында халықтың жарлы қатламларының уәкиллери байлар үстинен арыз ете алмайтуғын еди. Олардың арызы қаралмайтуғын еди, ал егер қаралса, мәселе удайына байлардың есабын шешилетуғын еди.

Усыдан: „Даўагерин қазы болса, дадынды алла берсин“, — деген халық нақылы келип шыққан.

Хийўа ханлығындағы салықтан пухара халық оғада аўыр азап шеккен. Әдетте ханлықтың тийкарғы доходлары үш түрли феодаллық министрлерден ибарат болды: ақшалай, натураллық хәм жер хызмети. Ақшалай салық өз гезегинде, тийкарғы салық — жер рентасы — салғут хәм шарўа-малларынан алынатуғын салық-зәкәт болып бөлінген.

Натураллық салық хан (патшалық) жерлеринен өндирилген онимнен алынған.

Салғут егилетуғын жерлердиң көлемине қарай 1, 2, 3 тиллә муғдарында алынған. Мәселен, 4 танап жери бар адамлар, 1 тиллә, 10 танап жери барлар — 2 үлкен тиллә, ал, 15 танаптан асләм жери барлар 3 тиллә төлеген. Мүликли жерлерден де яғный жеке меншиктеги жерлерден де салық алынған. Салғут салықты жери жоқ адамлар да, отырған жери ушын төлеген.

Қарақалпақларды жаўлап алғаннан кейин Мухаммед Рахим хан олардың еле ярым көшпели жағдайда жасаўына хәм белгилеп берилген жерлерди еле өзлестирип үлгермегенлигине қарамастан, қарақалпақлар орналасқан барлық жерлерден натурал салық талап еткен. Бундай салықты төлеўге қарақалпақлардың шамасы келмеди, усыған байланыслы салық жыйнаўшылар менен удайына жәнжел болып турған. Мухаммед Рахим хан, егислик майданның яки орналасқан жердиң көлемине қарамастан барлық қарақалпақлар жылына ханға 20000 тиллә төлеп отырыўы керек, деп қарар шығарады. Бул салық „салғут кеспе“, яғный „кеспе салық“ деп аталды.

Салғут кеспе барлық хожалықлардың саны бойынша — мың үйге мөлшерленип белгиленди. Салықтың усы муғдары ХІХ әсирдиң 60-жылларына шекем өзгериссиз келген. Сырдәрья қырғызларын (қазақларын) басқарыўшының 1863-жыл 13-июльде Сырдәрья линиясының командующийсине жоллаған рапортында Әмударьяның төменги жағында жасайтуғын қарақалпақлардың жағдайы ҳаққында айта келип, усы жылға шекем, яғный 1863-жылға шекем Хийўа ханының олардан үй басына алатуғын салығы 20000 тилләны қурағанлығы атап көрсетиледи.

Материаллық жағдайдың оғада аўырлығы, үзликсиз феодаллық урыслар қарақалпақ хожалықлары санының азайыўына алып келди. Еле 1859-жылы-ақ Черняев, қарақалпақ хожалықларының саны 10 мың үйге шекем барып жетеди, деп атап көрсеткен еди. Мырза Абдурахманның мағлыұматлары бойынша 1873-жылы қарақалпақ хожалықларының саны 10043 үй болған. Сонлықтан, белгиленген салықты төлеў халық ушын аўыр мусаллат болды.

Айрым уруўлар аўыр мутәжлықта жасап, салықты төлеўге шамасы келмеди.

1860-жыл күшли ашаршылық болып, тек он төрт уруў уруўлары ғана 6448 киши тиллә муғдарында салық төледі. „Аўыр жыллары“ қарақалпақ уруў-қәўим баслықлары салықтың муғ-

дарын азайтыуы ҳаққында ханнан өтиниш етиўге мәжбүр болатуғын еди. Гейде хан келисим беретугын еди. 70-жыллар даўамында қарақалпақлар салықты бир неше жыл 15 000 тилләдан төлеп келген. Жоқарыда атап өтилген хәм 1863-жылға тийисли болған архив документинде „қарақалпақ бийлериниң өтиниш егип сораныўы бойынша... енди салық 15 мың киши тилләға шекем азайтылған“.

Бирақ хан салықты азайтыўға келисим бермеген жағдайлар да болып, оны белгиленген муғдарда төлеўди талап етеугын еди. Салғут кеспени ханлық, ўақым хәм басқа да жерлерди пайдаланған хәмме жерлилер де, жерсизлер де төлеген. Ал қәўим ақ сүйеклери хәм хызмет орнындағы адамлар администрация менен руханийлардың ўәкиллери салықтың барлық аўырманлығын мийнеткеш халықтың мойнына жүклеген.

Салық жыйнаўдың хан тәрәпинен белгиленген тәртмби оғада қатан болды. Егер кимде-ким ескертилгеннен кейин алғы ай даўамында қарыздар болса, онда салықты еки есе муғдарында төлеўи тийис болған.

Ханлық хәм ўақым жерлерде жасайтуғын қарақалпақлар натурал салық төлеген. Хан жерлерин егип пайдаланғанлар жестириген өнимниң хәр 5—6 батпанының 2 батпанын ханның есабына берген. Ўақым жерлерди арендаға алған дийхан жетистирген өнимниң жарғысына жақынын руханийларға берген.

Салғут кеспеден тысқары, қарақалпақлар шарўа маллары ушын салық—зәкәт төлеген. Зәкәт те ақшалай жыйналды. XIX әсирдин екинши ярымынан баслап түйе, жылқы хәм ири қарамалдың хәр басына бир теңгеден, қойдың хәр басына ярым теңгеден төленген. Хәр жылы қарақалпақлар ири қарамал ушын барлығы болып 115—237 теңге, ал қойлар ушын қазақлар менен бирге 13 000 мыңға жақын киши тиллә төлеп отырған. Уруў ақсүйеклериниң хәм руханийлардың айырым ўәкиллери ярым-жарты, ямаса толық түрде зәкәт төлеўден азат етилген.

Қарақалпақлардың мойнындағы ең аўыр миннетлердиң бири өз есабынан ханның 200 мың адамлық нөкерин асырап сақлаўдан ибарат болды. Бул оларға тилләдән 140 мың тилләға шекем түскен. Хәр 10 үй бир аглы әскер, барлығы болып 2 мың әскер таярлап бериўи тийис болды. Бул муғдар 1873-жылға шекем өзгерместен келди, ал усы ўақытқа келип, қарақалпақлар 10 мың үйге жақын еди. Солай етип, XIX әсирдин екинши ярымынан баслап, қарақалпақлардың хәр бир 5 хожалығы 1 атлы әскер таярлап бериўи тийис болды, бул мийнеткешлер ушын аўыр мусаллат болды.

Барлық салықларды төлеўи менен бирге қарақалпақлар ирригация тараўларындағы қазыў жумысларында жумыс ислеп бериўи миннетин де өтеўи тийис болды. Усы мақсетге олар хәр жылы 6000 адам, соның ишинде он төрт уруў арысы 3120 адам, қоңырат арысы 2880 адам бөлип шығарыўи тийис болды. Канал, жапсалмалардағы қазыў жумысларына байланыслы қарежеглердиң

барлығын бул иске жегилген мийнеткеш қарақалпақлардың өз-лери көгерген.

Усы барлық салық хәм миннетлерден тысқары бир қанша майда алымлар болды. Қарақалпақлар — соның менен бирге, шөп пулы төлеген, алынған зүрәттің муғдарын белгилегени ушын мишрипқа, суу жибергени ушын мурапқа, базарға барғаны ушын, қашы шабыу ислерине қатнасқаны ушын хәм тағы басқа да төлемлер төлеген.

Бул салық, алым-төлемлердин барлығы белгиленген муғдарда жыйналмайтуғын еди. Ашкөз әмелдарлар менен салық жыйнаушылар халықтың сауатсызлығынан хәм наданлығынан пайдланып, алым салықларды үш есе муғдарында жыйнап алатуғын еди.

Мийнеткеш қарақалпақларды өз урууластары да — үстем класс ұекиллери — қәтқуда, бий, аталықлар, белгербеги, молла, ийшан, ахун хәм байлар эксплуатациялап келген.

Уруулас гедейлерди патриархаллық-феодаллық эксплуатациялаудың формалары Орта Азиядағы басқа халықларда қазақлар менен қырғызлардағы сыяқлы сауынға беріу дәстүри болды, яғный бай гедейге сауын-сыйырын бир жазға яки қысқа, ямаса пүткіл бир жыл мүддетке сақлауға берген. Буның ушын гедей өзиниң бай урууласының пайдасына хәр қыйлы жұмыстарды атқарған (мәселен жап салмаларды қазыуда, егис уақтында, зүрәтті жыйнап алыу уақтында, қысқа отын таярлау уақтында хәм т. б. жұмыстарда „жәрдемлескен“). Сауын-сыйыр алған адам тек оның сүтинен ғана пайдаланған, ал сыйыр менен оннан өнип-өскен бузау-баспақлар, гедей оларды қаншелли бағып-асырама-сын, байға қаншелли хызмет ислемесин бәри-бир, өз ийесине тийисли болған.

Қарақалпақларда көп уақытларға шекем уруулық жәрдемлердиң бири — „көмек“ (түркменлерде — „ювор“) орын алып келди. Байлар үлкен егислик жерлерге ийе болып, оларды өвиниң турақлы дийханлары менен ислеп үлгере алмағанлықтан, өз урууын көмекке шақырған. Бул егис, жыйын-терим уақтында, сууғарыу тарауларындағы қазыу жұмыстарында қолланылған Бай көмекшилерге түслик берип, тек усының менен ғана олардың мийнети бақаланып шекленген.

Дийханларды феодаллық эксплуатациялаудың дийхан (байда турақлы хызмет ислеу) яки дийхан жүриу, күнликшилик, сүтине, көгине, майына, төл жары асырау хәм т. б. формалары болды.

Көгине хәм майына, үлкен пайда келтирген. Байлар көплеген гедейлерге еки есе муғдарында қайтып төлеу шәрти менен ссудалар берген. Ссуданы проценти менен қайтып беріу мүддетин байлардын өзлери белгилеген. Байлар өзлери белгилеген мүддетти күпестен-ақ ссуданы қайтып беріуди талап етиуи мүмкин еди, бул гедейлерди оғада қыйын жағдайға салатуғын еди.

Қарақалпақ жәмийетиндеги феодаллық қатнасықлар рентаның затлай төлениуи формасында кең көзге түсетуғын еди. Гедейлер феодалларға „ағайиншилик жәрдем көрсетип,“ бул мал қырылыуы

хәм басқа да сол сыяқлы жағдайларда орын алды. Егер бай өз баласын үйлендирсе, оның қарауындағылар хәр қыйлы затлар, мал-қал алып келип, оған көмеклескен. Бундай „жәрдем“ „мал қосар“ деп аталған.

Эксплуатацияның тийкарғы хәм кең таралған формалары жарымшылық, дийхан жүриу хәм күнликшилик болды.

Мийнеткешлер массасын сондай-ақ мусулман руханыйлары молла, ийшан, ахун хәм т. б. эксплуатациялады. Олар диншиллердің есабына алынатуғын рәсмий салықлардан тысқары, динге исениу-шилерди хәрқыйлы жоллар менен тонады. XIX әсирдеги қарақалпақлардағы молла атағы мусулман руханыйларының ең төменги басқышы еди. Моллалардың тийкарғы жумысы мешитлерде диний дәстүрлерди өткеріуден ибарат болды, олар шариат нызамларының орынланыуын бақлап барды хәм халыққа исламның диний режелерин таратты. Олардың алатуғын доходының бир бөлимін мектептерде балаларды оқығаны ушын алатуғын хақылары қурады.

Моллалардың доходының әдеуір дәреги дәстүрлер болды. Мәселен, әдет бойынша өлини жерлеу ұақтында „ас“ берерде көбинесе сыйыр хәм бир неше қой сойылады. Моллаға хәрбир сойылған малдың гөшинен хәм олардың терилери берилген. Өлини жерлеу алдынан намаз оқығаны ушын моллаға намаз пулы берилген. Өли жерленгеннен кейин өлиге „қуран шықпа“ шөлкемлестирілген, моллаға оған қатнасқаны ушын да ақша берилген. Өлинің асы өткеннен кейин үш — төрт күн өткеннен соң „жетиси“ бериледи, оған да мал сойылады. 37 — 40 күннен өлинің „қырқы“ бериледи, ал 100 күннен соң жүзи бериледи. Буларға да мал сойылыуы керек болған. Бир жыл өткеннен соң „жылы“ бериледи. Буған өли шыққан үйдін қанша шамасы келсе, соншелли мал сойылыуы тийис болған. Буннан тысқары молла, ийшан хәм ахунларға көп муғдарда ақша берилиуи зәрүр еди. Өлиге усындай асабат беріу дәстүри жарлыларды байлардың қуллығына түсиретуғын жағдайлардың бири болып келди. „Өлим байдың малын алады, жарлының жанын алады“ деген халық нақылы усыннан қалған. Мусулман руханыйлары, егер өлиге асабат берилмесе, ол дүньяда өлиге қыйын болады, деп қарақалпақларды исендирип, бул дәстүрлерди актив түрде қууатлап келген.

Диний байрамлар да моллаларға үлкен доход келтирип отырған. Мәселен қурбанайтта хәр бир семья бир қой ямаса жети семья басшысы биригип, сыйыр сойып, той беріуи тийис болған. Тойға әлбетте молла шақырылған. Молла шақырған хәр бир үй өлгенлерге, ата-бабаларына қуран оқытқаны ушын оған ақша яки мал берген.

Ораза ұақтында ауыл мешитлеринде 30 күн дауамында өткерилетуғын намаз — тарабаны молла басқарған. Ораза питкеннен кейин молла халықтан „питир“ жыйнайды. Семья „питир“ ушын моллаға өзиниң ораза тутқан хәр бир ағзасы есабына қырқағарыдан (2, 5 кг) дән берген.

Молаллардың ишинде ири жер хәм шарўа малларын ийелеўши феодаллардың болғанын биз жоқарыда көрип өткен едик.

Ийшанлар дарвишизмнің ўәкиллери болып, жоқары дәрежели мусулман руханыйларының қатарына жататуғын еди. XIX әсирде. Қарақалпақстан жағдайларында олардың халық арасында тәсири күшли болды хәм оғада үлкен артықмашлықлардан пайдаланды.

Ийшанларға қараслы мешитлерде бирнеше молла хызмет атқарған. Ийшанлардың доходу қараўындағы моллалар тәрәпинен халықтан жыйналған жыйымлардан ибарат болған. Ийшанлардың шын берилген шәкиртлери суўпылар да доход келирип турған. Соның менен бирге мешитлердің қараўында оларға бекитилген ўақым жерлери болған. Оларда жери жоқ дийханлар жұмыс ислеген хәм жетистирген зүрәетнің белгили бөлегин ийшанларға берген. Ийшанлардың өзлери ҳешқандай жұмыс ислеменген. Олардың хожалықларын моллалар, суўпылар хәм ағайин-туўысқанлары жүргизген. Ийшанлардың арасында да қараўында көп жерлери хәм шарўа маллары барлары болған.

Хийўа яки Бухарада медресе питкерген адамлар ахун болған. Олардың ийшанларға қарағанда билими көбирек болған, ахун атағы мийрас болып өтпеген. XIX әсирде олардың арасында да оғада бай адамлар болған. Шәриат бойынша суд жұмысларын жүргизген қазылар менен райислер руханыйлардың сүйениши болды. Бул басқарыў хызметиндеги адамлар Хийўа ханлары тәрәпинен тайынланатуғын еди. Бундай хызметтеги адамлар қарақалпақлар арасында аз еди. Райислер халықтың диний тәртиплерди сақлаўын бақлап барған. Усы мақсетте олар аўылларға барып, адамлардың ислам дининиң режелери менен тәртиплерин калай билетуғынлығын тексерип шыққан. Бул реже хәм тәртиплерди сақламағанлар хәр қыйлы жазаларға тартылған яки оларға ақшалай штраф салынған. Барлық қазылар менен райислер үлкен паракорлар болып, усының арқасында олар байып кеткен.

Ўәкиллери молла хәм ийшанлар, ахун хәм қазылар болған қарақалпақ мусулман руханыйлары Хийўа ханларының тиккелей қуўатлаўынан пайдаланып келди хәм арқа Хәрезм халқы арасында ханлықтың беккем тиреги болып хызмет атқарды.

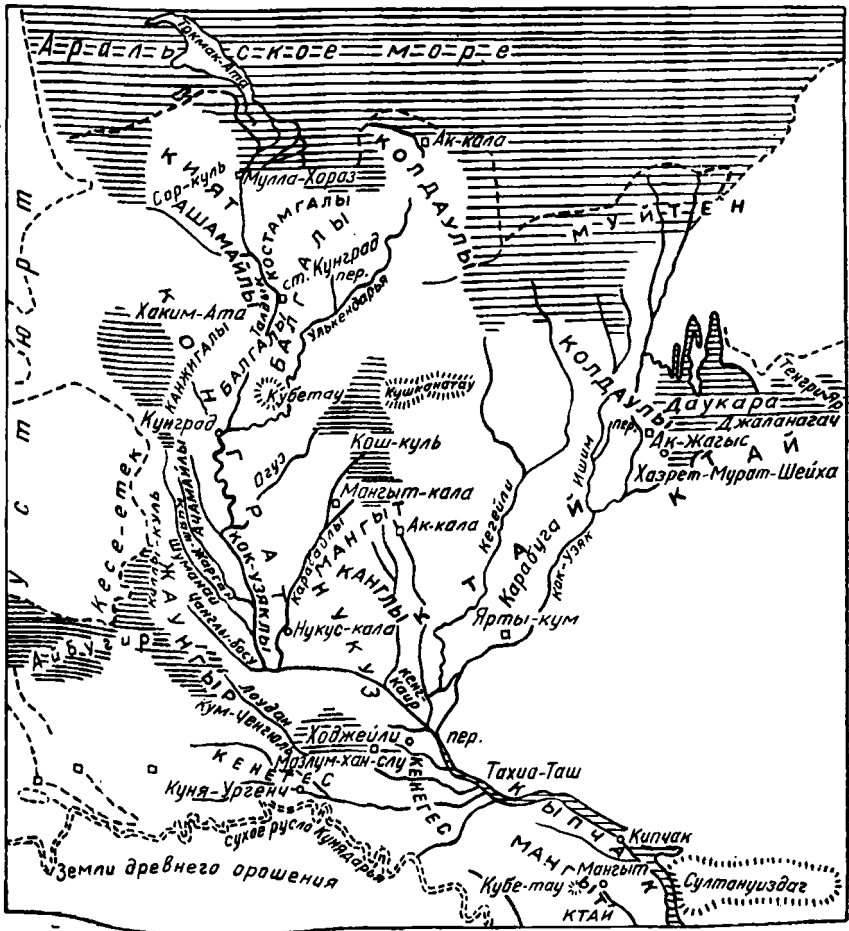
Қарақалпақ руханыйлары менен бир қатарда өзлерин Мухаммед пайғамбардың әўладлары деп есаплайтуғын хожалар хәм шайхлар өзлериниң үлкен артықмашлықларынан пайдаланған.

Солай етип, XIX әсирдеги қарақалпақ жәмийетиниң үстем топарының гедейлерди эксплуатациялаў формалары патриархаллық-уруў қалдықлары менен әдеўир дәрежеде бүркелген еди. Жәмийеглик дүзимнің бул өзгешелиги өндириўши күшлердің төмен дәрежеде болыўына хәм оғада әпиўайы техника менен қуралланған натураллық және ярым натураллық хожалық жағдайларына байланыслы болды. Хийўа ханлығының феодаллық системасы XIX әсирдеги қарақалпақлардағы қәўимлик турмыстың қалдықларына хәм патриархаллық-феодаллық қатнасықлардың сапласырылыўына айтарлықтай тәсир жасай алмады.

ХОЖАЛЫҒЫ.

Хийўа ханлары қарақалпақларды жаўлап алғаннан кейин олар Хорезмде тийкарынан қонысласып болды. Олар Әмудәрьяның қуяр жериниң еки жағалығында орналасы. Шеп жағадағы қарақалпақлар тийкарынан Қоңырат пенен Хожелиниң аралығында Шоманай каналының бойында мәкан басты. Айырым уруўлар каналдың шеп жағасында Қоңыраттан төмениректе орналасы. Он жағада орналасқан қарақалпақлардың-орайы Көкөзек, Кегейли каналларының бойлары, сондай-ақ Әмудәрьяның жағасындағы Қусқанатаўдың әтираплары болды.

Қарақалпақлардың XIX әсирде Әмудәрьяның төменги жағында жайласуының картасы.

Қарақалпақ урууларының буннан кейинги көшип-қонысласыуы сиясий ўақыяларға, атап айтқанда 1827, 1855 — 1856, 1858 — 1859-жыллардағы көтерилислерге, сондай-ақ үзликсиз орын алып келген феодаллық ала-аўызлықларға байланыслы болды. Айырым бағынбаған қарақалпақ урууларын жақсы өзлестирілген жерлерден басқа жерлерге көшириу көтерилис жасаўға умтылғанларды жазалаўдың әдеттеги илажи болып хызмет етти.

Хан ҳәкимлери тәрәпинен келтирип шығарылған ямаса гүжитилген уруулар арасындағы жәнжеллер де анаў яки мынаў уруўды Әмудәрьяның бир жағасынан екинши жағасына көшип-қонысландырыўға алып келип отырған. Қарақалпақ урууларын көшип-қонысласыўға, сондай-ақ Әмудәрьяның өз бағдарын үзликсиз өзгертип отырыўы және суў тасқынлары ямаса суў кемтарлығы мәжбүрлейтуғын еди.

Бирақ Т. А. Жданконның атап көрсеткениндей-ақ, „бул көшип-қонысласыулар әдетте жергиликли ямаса ўақытшалық характерге ийе болды, өзлериниң ата мәканларынан көшиўге мәжбүр болған қарақалпақ аўыллары бул жерлерге көшип келиўге ҳәрекет ететуғын еди, ал мүмкиншилик туўса, сол заматы-ақ бул нийетин әмелге асырған. Улыўма алғанда қарақалпақ арысларының, урууларының ҳәм қәўимлериниң XVIII әсирдиң ақырында XIX әсирдиң басында Әмудәрьяның төменги жағындағы қонысланыўы турақлылық характерге ийе болды ҳәм өзине тән шеклерде XX әсирдиң басына шекем сол қәлпин сақлады“.

XIX әсирдиң басында қарақалпақ мийнеткешлериниң экономикалық жағдайы оғада аўыр болды. Хийўа ханының буйрығы бойынша көпшилик уруулар Хорезмниң өзлестирілмеген жерлеринде мәкан басты ҳәм ашлыққа, кем-кемнен қырылып жоқ болыўға гириптар етилди, себеби жана суўғарыў тараўларын дүзиў және тың жерлерди өзлестиреу көп ўақытты талап ететуғын еди. Көплеген гедейлер өзбек байларына батрак болып жалланды. Ашаршылық соншелли дәрежеге барып жетип, дийханлар ҳәтте маллар жемейтуғын өсимликлердиң дәнлерин жеп күнелтиўге мәжбүр болды.

Қарақалпақ гедейлериниң күн көрисииниң оғада қыйын жағдайда болыўына қарамастан, Хийўа ханлары қарақалпақлар жаңа жерлерге келип қонысласыуы менен-ақ, мийнеткеш халыққа аўыр салықлар салды. Салықлардың барлық аўырманлығы мийнеткешлердиң мойнында болды, ал уруулардың үстем топарлары өз уруўласларының мәплерине қиянет етип, салық аўырманлықларынан өзлерин шетте тутты. Оның үстине Хийўа ханлары оларға бий, қазы ҳәм басқа да атақлар берип, олардың үстемлигин беккемледі.

XIX әсирде қарақалпақлардың комплексли хожалығында дийханшылық жетекшилик роль атқара баслады. XIX әсирдеги қарақалпақлардың хожалық турмысына бақлаў жүргизген саяхатшылардың көпшилиги „қарақалпақлардың баслы ҳәм бирден-бир дерлик кәсиби—дийханшылық“ екенлигин, „қарақалпақлар дий-

ханшылық кәсібине шын берилген жигерли дийханлар" екенлигин атап өтеди. „Жергиликли халықтың айтыуы бойынша,—деп жазды А. В. Каульбарс,—дельтада (Әмудәрьяның төменги жағында—*Ред.*) ең болмағанда киши-гирим жерге егин екпеген қарақалпақты таба алмайсан“. Ханлықтың арқа бөлімінің жолағын сыпатлайтуғын 1850-жылғы архив документлерінде де „қарақалпақтар басым түрде дийханшылық пенөн шұғылланды“,—деп атап көрсетиледи. „Дийханшылық берербес, шаруашылық оған ес“, — деген халық нақылы буның дәлилі бола алады.

Жаңа жерлерди өзлестиріу хәм Хийұа ханлығының арқа бөлімінде дийханшылық районларын дүзиу бойынша қарақалпақлардын жүргізген жигерли жұмыслары нәтийжесінде дийханшылық бир қанша рауажланды.

XIX әсирдің биринши шерегінде қарақалпақларда тийкаргы үш: Қалли көл, Құсқанатау, Кегейли дийханшылық районы қәлиплеседи Қалликөл оазиси Әмудәрьяның шеп жағасында Лаудан, Шаңлы басыу, Шоманай Қыятжарған каналларының төменги жақларында дүзиледи.

Әмудәрьяның оң жағасында хәзирги Шымбай қаласының арқа-батысында өзбеклердің бурынғы дийханшылық районы Қарабайлы—Маңғыт қала хәм Аққала әгирапында Құсқанатау оазиси дүзиледи Ол Әмудәрьяның тәбийий саласы Қарабайлы арқалы сууландырылды. Суу егислик жерлерге Шортанбай, Ийшан, Арзыбай, Тиллабай, Бийжан, Илгелди хәм басқа да жаплар арқалы келди. Каульбарстың айтыуы бойынша XIX әсирдің 30—50-жылларында қытай қыпшақ урууларының жерлери жайласқан Құсқанатау ойпатлығы Арқа Хорезмнің әхмийетли дийханшылық районы болды.

Көкөзекте, Әмудәрья дельгасының шығыс бөлімінде, қоныс басқан қарақалпақлар жаңа жерлерди өзлестиріп, бул жерлерди ири дийханшылық районына айландырады. Бирақ суудын Қууанышжармаға жиберилиуине байланысly Көкөзек бассейниндеги сууғарыу тарауларында суу азайып қалады. Усының нәтийжесінде XIX әсирдің орталарында Көкөзектің ең ески қарақалпақ дийханшылық районы Ақжағыс жайласқан орта бөліми құрып қалады. Халық бул жерлерди таслап, басқа дийханшылық районларына, мәселен, Құсқанатауға көшиуге мәжбүр болады Айырым уруулар, соның ишинде мүйтен урууы Арал теңизинің жағасына шығады.

Қарақалпақлардың бир бөліми—маңғытлар, қытайлар, бес сары хәм басқа да уруулар—Хийұа ханы Мухаммед Рахим I тәрепинен XIX әсирдің биринши шерегінде Жаңадәрьядан Көкөзекке көширіп алып келингеннен кейин Кегейлинің бойына көшип өтеди хәм жаңа жерлерди өзлестире баслайды. 1873-жылы Кегейлиден 250 жасалма сууғарыу каналы саға алды XIX әсирдің басында Кегейли оазиси арқа Хорезмде ири дийханшылық районына айланды.

Бул дәүирде жаңа жерлердин тез өздестірилиуіне Хийўа ханларының власіты орайластырыуы хәм усыған байланыслы бурынлары орын алып келген халықлар арасындағы даў-жәнжеллердиң бирқанша тыныуы, қарақалпақлардың әсиресе әййемнен дийхан болып келген хорезмликер—өзбеклер менен қоңысылас болыуы белгили дәрежеде тәсирин тийгизгенлигин атап өтиў зәрүр. Власттың орайластырылыуы ирригация тараўларын қайта тиклеўге хәм жаңаларын дүзиўге мүмкиншилик берди. XVIII әсирдин ақырында Дәўқара көлин қурғатыуға байланыслы илажлар көрилди, усының нәгийжесинде дийханшылыққа жарамлы әдеўир муғдардағы жаңа жерлер пайда болды. Соның менен бирге, Әмударья дельтасындағы халық Шоманай хәм Шаңлы басыў салаларынан батысқа қарай жана жаплар қазды.

1815-жылы Мухаммед Рахим ханның буйрығы бойынша Гүрленниң қубласынан өтетүгін хәм ханлықғын батыстағы халық жасайтуғын ең шеткерисине шекем жеткерилген үлкен Қылыш-Ниязбай каналы қазылады. 1831-жылы Аллақулы хан тусында (1825—1842) Әмударьяның өз бағдарын өзгертиуіне байланыслы 200 жыл даўамында толық суў кемтарлығын басынан кеширген гөне Үргенч жерлери суўландырылды. Әмударьяның оң жағалығында да жерлерди суўландырыу жұмыслары жүргизилди, бул жерде Сейидмухаммед хан (1856—1864) тусында Қыят қаласынан (хәзирги Беруний қаласы) арқаға қарай үлкен қанал қазылды.

Барлық усы ирригациялық жұмысларда хорезмлик өзбеклер менен бирге қарақалпақлар да қатнасты. Буннан тысқары, көплеген қарақалпақ дийханлары өзбек дийханлары менен бирге Хийўа ханлары хәм байларының жерлеринде жұмыс иследи. Бирликтеги бул жұмыс қарақалпақларға хорезмлик дийханлардан дийханшылық жүргизиўдин жаңа усылларын өздестірип алыуға мүмкиншилик берди, ал бул өз гезегинде қарақалпақ дийханларының хожалықты жолға салыуына жәрдемлести.

Соның менен бирге қарақалпақлар мал шарўашылығы хәм балықшылық пенен шуғылланды. Қарақалпақлардың XIX әсирдин оргасындағы хожалық турмысына бақлау жүргизген рус изертлеўшилери мыналарды мәлим етеди: „Қоңыраттың әтирапындағы қарақалпақлар көп гәлле егинлерин егеди“, „қарақалпақлар қайықлар менен Арал теңизине шығып, балық аўлайды“. „Қарақалпақлар оншелли бай халық емес, тийкарынан дийханшылық пенен шуғылланып, олардағы дийханшылық раўажланыўдын жоқарғы басқышына ийе, олар балықшылық пенен де шуғылланады“. 1859-жылы қарақалпақлар арасында болған подполковник М. Г. Черняев: „қарақалпақлар тийкарынан дийханшылық пенен шуғыланады, мал шаўашылығы дийханшылықтан гәрезли. Оларда балықшылық та раўажланған“,—деп жазған еди.

XIX әсирдин екінши ярымына келип, қарақалпақлар ийелеген территорияда хожалық жағынан енди еки ири район қәлиплеседи. Бул—Әмударьяның оң жағалығындағы орайы Шымбай қала-

сы болған Шымбай районы хәм дәрьяның шеп жағалығындағы орайы Қонырат қаласы болған Қонырат районы.

Шымбайға қарақалпақлардың оң жағалықтағы территориясының Әмудәрьяның теңизге қуяр жеринен Султан Ұәйс тауға шекемги бөлими тийисли болды. Соңынан Хийұа ханлығын патшашылық жаулап алған дәуирге келип, оң жағалықта тағы еки хожалық районы — Дәуқара хәм Таллық районлары пайда болды. Дәуқара хожалық районына Әмудәрья дельтасының шығыс бөлими қарап, бұған Қуұаныш жарманың орта хәм төменги жағындағы районлар, оның Ұәйис, Пурқан, Көкөзек, Нәупир, Есим хәм басқа да өзеклери менен бирге қарады. Бул районда қарақалпақлар менен бирге қазақлар да жасады.

Таллық хожалық районына дельтаның оң жағалығының арқа батыс бөлимин жатқарыуға болады. Оған Ийшан жыққын, Еркін дәрья, Қазақ дәрья өзеклери, Аралдың Көктиң теңизге қуяр жерине шекемги қубла жағалауы киреди.

Қонырат хожалық районына Шоманай, Өгиз хәм Қыятжарған каналлары менен бирге Әмудәрья дельтасының шеп жағалығындағы барлық территория кирди. Бул районда қарақалпақлар менен бирге өзбеклер хәм қазақлар жасады. Соңынан бул районнан орайы Хожели қаласы болған Хожели районы бөлинип шығады.

Солай етип, XIX әсирде қарақалпақлардың хожалық турмысы соның ишинде, дийханшылық хәм мал шаруашылығы Шымбай, Дәуқара, Таллық, Қонырат хәм Хожели хожалық районлары көлеминде жүрип отырды.

Қарақалпақлар ийелеген районлардағы дийханшылық хожалығы Әмудәрьядағы суудың жағдайынан тиккелей ғәрезли болды. Бул районлардың тийкарғы суу жоллары (Кегейли, Қуұаныш-жарма, Шоманай, Шортанбай, Қыятжарған хәм тағы басқалар) тиккелей Әмудәрьядан саға алатуғын еди. Бул суу жолларының барлығының сағасындағы тарнаулар эпиуайы, жеңил қыйралып кетиуи мүмкин болған жағдайда еди, сонлықтан Әмудәрья сууы қәддинин барлық өзгерислери сууғарыу системаларында көзге түсип, ауыр қыйыншылықлар туудыратуғын суу тасқынлары болып туратуғын еди.

Усындай суу тасқынларының биреуинин нәтийжесинде келип шыққан шығынлар ҳаққындағы Каульбарстың мағлыұматларына қарағанда, қарақалпақлардың Шортанбай каналы сууландырылатуғын барлық дерлик егислик жерлерин 1859-жылы суу басып кетеди. Бир неше жыл дауамында бул жерлер суу астында қалады. 1854-жылға келип, Қусқанатау ойпатлығында үлкен көл пайда болады.

Гейде суу тасқынларының ақыбетинен, ал басқа бир жағдайларда суу кемтарлығынан қарақалпақлардың дийханшылығы оғада үлкен зиян көретуғын еди. Олар жаңа ғана өзлестирген жақсы жерлерин таслап, жаңа жерлерге өтиуге, яғный көшпели дийханшылық жүргизиуге мәжбүр болатуғын еди. Бирақ қарақалпақлар қыйыншылықлар алдында албырап, пассивликке берил-

меди. Олар суу таскынларына да, суу кемтарлыгына да қарсы актив гүрес алып барды. Көпшилик жерлерде хәзирге шекем сақланып қалған оғада үлкен ески қашылардың хәм басқа да ирригациялық қурылыстардың көп санлы қалдықлары қарақалпақлардың суу қыйыншылықларына қарсы жүргизген оғада жигерли гүреслериниң ескерткиши болып табылады. Әсирлер дауамында халық тәрәпинен ислеп шығылған қашылардан хәм дәрьялардан жыққын кеткен жерлерди бөгеудиң оригинал усыллары „қарабура“ бизиң күнлеримизде де қолланылып жүр.

Атызларды сууғарыу ушын орайлық бас каналдан (өзек, арна, жармыш) жап, ал жаптан атызларға тиккелей суу жеткерип бетретуғын салмалар қазылады. Каналлардың ени хәрқыйлы, бир аршиннен 3—2 саженьге шекем, ал гейпаралары оғада енсиз хәм киши, жағаларының бийиклиги саға бетте 1 аршын, ал оннан узақлаған сайын бийикленип, 4 саженьге шекем жеткен.

Қарақалпақ уруулары хәм қәуимлериниң қонысласыуы сууғарыу тарауларына байланыслы болған. Баслы каналлар ири уруу-қәуим бирикпелериниң жерлерин сууландырған. Мәселен баслы суу жолы Есим өзектен XIX әсирде тийкарынан қоңырат арысының уруулары пайдаланған, ал он төрт уруу урууларының басым көпшилиги тийкарынан Кегейли каналынан пайдаланған. Жап әдетте бир неше қәуим бирлеспесине, ал салма белгили бир қәуимге караслы болды.

Сууғарыу тарауларынан пайдаланыуға юридикалық жақтан сууғарыу тарауларын дүзиуге тиккелей қатнасанлар ғана хуқуқлы болды. Бирақ бул нызам удайына бузылып келди: қарақалпақлардың эксплуататорлық үстем топары суудан пайдаланыу бойынша хәр қандай артықмашлықлардан пайдаланды. Атызларға суу шығарыу жумысын хәрбир хожалық өз-алдына жүргизбестен, ал белгиленген гәртип бойынша бирнеше хожалық бир жүргизди. Сууды бөлистириу жумысларын Хийуа ханы тәрәпинен тайынланатуғын мурап жүргизди. Сууды бөлистириуде тенлик болмады. Мурап байлардан пара алғанлығы ушын, сууды биринши гезекте соларға жиберди. Гедейлер ең соңғы барын параға берсе де, суудың тек қалған-қутқанын ғана алды. Егер ким де ким мурапқа яки қоңысы бий-байға пара бермесе, онда ол суудан айрылып, жери егилмей қалатуғын еди.

Гейде мураптардың айыбы менен сууғарыу тараулары қазылмай қалатуғын еди. Мурапқа пара берген байлардың қазыу жумыслары менен иси болмайтуғын еди, себеби хәр қандай жағдайда да олар суу менен тәминленетуғын еди. Ал гедейлердин қазыу жумысларын өз ўақтында болып таслауына шамасы келмейтуғын еди. Бундай жаптар батпақланып, барлық дийханлардың сууға болған талабын қанаатландыра алмайтуғын еди.

Суу кемтар болған жыллары суудан тек байлар ғана пайдалана алған. Ал гедейлерге суу егис мапазы питип шамаласқанда ғана жетискен. Бундай жыллары гедейлер ашаршылыққа ушырап, басқа жақларға жумыс иәлеп кетиуге мәжбүр болатуғын еди.

Өгиз қосылған шығыр

Суу кемтар болған жыллары байдың ауылын суу менен тәминлеу үшін баслы каналға, усы ауылдың жабы саға алатуғын жерден бирнеше метр төмениректе тарнау құрылатуғын еди. Нәтийжеде суу көтерілип, ауылдың жабына суу көп ағатуғын еди. Ал байдың жерлери суу ишип болғаннан кейин тарнау алып тасланатуғын еди. Басқа ауылларда да усындай жағдай тәкирарланатуғын еди. Бундай жағдайда суудан тек ауылдың жоқарғы қатламдағы адамлары ғана пайдаланған, ал гедейлер сууды оғанда аз муғдарда, онда да саға беттегилери ғана алған. Мине усунан „Сағадағы суу ишеди, аяқтағы уу ишеди“,—деген халық нақылы келип шыққан.

Суу кемтар болған жыллары каналлардағы суу егислик жерлерге жарамған ауылларда атызларға суу шығырлардың жәрдеми менен шығарылған. Шығыр—тоғынына (қаснаққа) хәр қайсысы белгили аралықта дигирлер орнатылған тигине қойылған үлкен дөңгелек. Оның қапталына оннан киши, бирақ ауыр, тисли дөңгелек (көмеш) орнатылады. Еки дөңгелек көшер (суу оғы) менен беккем бириктириледі. Тисли дөңгелек кесесине орнатылған хәм күш-көлиги (түйе, ат, өгиз яки ешек) менен хәрәкетке келтирилетуғын екинши тисли дөңгелектин (көмештин) жәрдеми менен айланады. Биринши тисли дөңгелек айланып, керизде турған үлкен дөңгелекти хәрәкетке келтиреді, нәтийжеде кериден суу дигирлерге толып, үлкен дөңгелек айланған уақытта жоқарыға көтеріледі хәм өзинен-өзи қапталда турған тарнауға қуйылады, ал тарнаудан суу салмалар арқалы атызларға ағып барады.

Шығырдың керизиндеги суу тиккелей суу жолынан (каналдан) тартылған тартпа салма арқалы ағып келеди. Тартпа салмаға суу каналдан тоңырға арқалы жиберилген, себеби тоңырға сууды ашып-байлауды женилlestирген. Суу кемтар болған жыллары шығырдан кең түрде пайдаланылған. Шығырдың еки түри болған. Үлкен шығыр хәм киши шығыр. Олар бир-биринен қаснақларының үлкен-кишилиги, демек, олардағы дигирлердин санына қарай өзгешеленген. Үлкен шығырға түйе яки өгиз, ал кишкене шығырға ешек яки ат жегилген.

Байлар өз жерлеринде бирнеше шығыр, ал гедейлер өз қоңысылары менен бирликте бир үлкен шығыр орнатқан. Гедейлердин бир қатары шығырға жегетуғын күш көлиги болмағанлықтан, шығырдың орнына қолсерппеден пайдаланған. Буның ушын жаптың қапталынан атызға жақынырақ жерден шуқыр қазылған, оның үстине ағаштан ұшаяқ орнатылған хәм оған жипке байлап узын саплы шолпы орнатылған. Суу шолпы менен шуқырдан салмаға серппи шығарылған, ал салма арқалы суу атызға аққан. Қолсерппениң жәрдеми менен күнине 0,05 гектар жерге суу шығаруға болатуғын еди.

Қарақалпақлар көллер менен дәрья жағаларындағы сууғарылмайтуғын жерлерден де (сууалмадан егиу, басыудан егиу, қайыр жерлерден) пайдаланған. Бул жерлер көп күш жумсауды, жапсалмалар қазыуды хәм сууғарыуды талап етпейтуғын еди. „Әмүдәрьяның Арал теңизине қуяр жериндеги тармақланыуы нәтийжесинде пайда болған атауларда, — деп жазылған Берг экспедициясының 1826-жылғы есабында, — ең жақсы егислик жерлер бар, оларды хәр жылы суу басып өткенликтен, жеткиликли муғдарда ығаллыққа ийе хәм оғада өнимдарлы, олар сууғарыу тарауларын да талап етпейди“.

Сууғарыу тарауларын қазыу жумыслары бәхәрде хәм гүзде жүргизилди. Ерте бәхәрде жерлерди сууғарыудан алдын майда жап-салмалар ғана қазып тазаланған.

Жаңа сууғарыу тарауларын өткерюу хәм оларды қазыу жумысларына суудан пайдаланатуғын барлық хожалықлар тартылған. Бирақ байлар едеттегише бул жумыслардан өзлерин шетте тутатуғын еди. Ирригация тарауларын қазыу жумыслары бирнеше ай дауам етип, оғада қыйын жағдайларда өдетуғын еди. „Бул жумысларда мийнет жағдайларының оғада ауырлығына байланыслы көплеген адамлар өлип кететуғын еди. Жасауыллар қазыушыларды аяўсыз сабайтуғын еди хәм буның менен шекленбестен, олардан ақшалай сыйлық алатуғын еди“, — деп мәлим етеди 1826-жылы Хийуа тутқынынан азат болған астраханлы мешанин Матвей Ковырзин.

Бердақ шайыр өзинин „Быйыл“ деген қосығында әсиресе аяқ кийимлери, жеткиликли азық-ауқаты болмаған гедейлерге қазыу жумысларын атқарыу оғада қыйын екенлигин сүүретлеп жазады. Муздай сууда турып жумыс ислеитуғын жалаңаяқ, аш адамларды мураплар өлгенше сабайтуғын еди.

Бирақ үлкен қыйыншылықтарға қарамастан, адамлар жаңа жаплар қазыуы, оларды уйықтан тазалауы зәрүр болды. Бул жұмыстың мийнетти көп талап ететуғынлығы хәм соның менен бирге оның зәрүрлиги: „Жылай-жылай жап қазсаң, күле-күле сууын ишерсен“, деген қарақалпақ халық нақылында сәуленген.

Үзликсиз даўам етип келген өз-ара урысларға байланысly қарақалпақлардың көплеген суўғарыу системалары қазып тазаланбады, халық оларды таслап, басқа жерлерге көшип кетиўге мәжбүр болатуғын еди. Мәселен, XIX әсирдин отызыншы жылларында Әмудәрьяның шеп жағалығындағы Қарақалпақ жарған каналы соңынан таслап кетилди. 1873-жылы Хийўа ханлығын жаўлап алыу ўақтында қарақалпақлар жасайтуғын территорияларда болған рус изертлеўшилери бундай өз-ара даў-жәнжеллердин ақыбетлери хаққында мыналарды жазған еди: „Бир жағынан өнімдарлы жерлердин, ирригация тараўларының көплиги адамды қаншелли қуўандырса, таңландырса, екінши жағынан—жиїи-жиїи гезлесетуғын қыйралған жайлар, аўыллар, қорғаңлар менен пүткил бир қалалар адамда соншелли ашыныу, қайғы-хәсирет пайда етеди, барлығы өртелген хәм қыйратылған, булардың барлығы бул жерде бирнеше жүзлеген жыллардан берли даўам етип киятырған үзликсиз даў-жәнжеллерден, өз-ара урыслардан дәрек береді“.

Сөз етилип отырған дәўирде дийханшылық техникасы оғада әпиўайы болды. Жер сүриу пазналы гүнде менен жүргизилип, оған қос өгиз жегилди. Сүрилген жер узынлығы 2—2,5 м. ени 35—40 см болған ағаш мала менен малаланды. Малаға да қос өгиз қосылды. Аўырлық басым болыуы ушын мала басыўшы ағашта тик турып, өгизлерди басқарған. Жерге тухым себилгеннен кейин мала басылады, нәтийжеде тухым дәнлери топыраққа көмиледи, ири кесеклер езиледи хәм жердин бети тегисленип, атызға суу тегис баратуғын болады. Жаўыннан кейин пайда болған қатыўашты босатыу ушын тырмадан пайдаланған.

Аўыл хожалығы жұмысларында ең көп қолланылған қураллар бел менен кетпен болған. Кетпенге қарағанда бел көбирек пайдаланылған. Орыу жұмысларында орақ қолланылған.

Ғәлле егинлеринен ең көп таралғанлары: бийдай, салы, арпа, жўйери, тары хәм т. б., майлы егинлер: гүнжи, кендир, палыз егинлеринен: қаўын, ғарбыз, қабақ, гешир хәм т. б. болған.

Бийдай жазлық бийдай хәм гүзлик бийдай болып егилип, гүзлик бийдай басым орын алған, себеби гүзде егислик жерлер қандырып суўғарылғанлықтан, бәхәрде сууды көп талап етпеген. Жазлық бийдай хәм арпа тийкарынан қайыр ямаса суўалма жерлерге егилген. Усы дәўирге тийисли архив мағлыўматларына қарағанда бир танап жерге 5 тен 20 пудқа шекем тухым бийдай егилип, зүрәет жақсы болған жыллары 150—100 пуд өнім алынған, арпаны бир танап жерге 6—15 пудтан тухым сеўип, 80 пудқа шекем зүрәет алған.

Жер сүрүү.

Мала басыу.

Жери азларға жүөери өгйү пайдалырақ болып, ол кең таралған. Жүөериниң еки сорты: найман хэм бой жүөери егилген. Қарақалпақлар хәр бир гектарынан 200 пудқа шекем жетип, жоқары өним беретүғын найман жүөерини көбирек еккен. Бул егин қебирлеу жерлерге жеңил ийкемлеседи. Әдетте жүөери бурын бирнеше жыл дауамында гүзлик бийдай егилген жерлерге егилген.

Қарақалпақларда тары, жүөери сияқлы әхмийетке ийе болып, кең таралған. Қарақалпақлар сөк гөжени, май сөкти өзлериниң ата-бабаларынан киятырған аұқат түрлери деп санайды. Тарының артықмашлық жери, ол басқа егинлерге қарағанда тез писип жетилеседи хэм сууғарыудан басқа тәрбияны талап етпейди. Тың жерлер дәслепки жыллары тары егип пайдаланылған. 10 фунттан тухым себилип, 30 батпанға шекем зүрәат алынған. Сөз етилп отырған дәуирде тары көбирек Кегейли хэм Есимниң аяқ бетинде жетистирилген.

Гүриш барлық қарақалпақларда айрықша қәдирленип, хәмме жерде салы егилди. Бирақ салы көп мийнетти хэм тәрбияны талап ететуғын егин. Оны егилгеннен баслап, писип жетилискенге шекем (шама менен 4 айға жақын) сууда сақлау зәрүр хэм шеклердеги сууды тез-тез аумастырып турыу керек. Бундай көп муғдардағы сууды үлкен суу дереклериниң қасындағы дийханлар гана жумсай алатуғын еди.

Қарақалпақлар кендир хэм гүнжи еккен. Гүнжиден май шығарған. Кендирдиң еки түри—урғашы хэм еркек кендир хәрқыйлы мақсетлерге пайдаланылған, урғашы кендирдиң дәнинен май шығарылған, ал еркек кендирдиң қабығынан жип есилген, балық аулары тоқылған хэм т. б.

Жоңышқа от-шөп ретинде үлкен әхмийетке ийе болды (әсиресе жылқылар ушын). „Жоңышқа бедеси,—деп жазды 1870-жылы қарақалпақ жерлерине келип кеткен Риза Кули Мырза,—көп муғдарда таярланады хэм үлкениң әхмийетли өндирис тарауының бири болып есапланады“.

Қарақалпақлар сондай-ақ собықлы егинлер—мәш хэм лобия еккен.

Палыз егинлери—қауын, ғарбыз, қабақ оғада кең таралған. А. В. Каульбарстың атап көрсеткениндай-ақ олар „бирнеше ай дауамында бул жердеги халыққа тиккелей азық-ауқат хызметин атқарған“. Қарақалпақлар арасында көптен бери-ақ тәрнек, жамбылша хэм қауын белгили болып, олар хәзир де жетистириледи. Май айының ақырынан тәрнек жетилесе баслайды (оны писип жетилиспесе де қолланады), оннан соң июль айының басында жамбылша шығады (ақ жамбылша хэм қара жамбылша). Ақ жамбылша қара жамбылшаға қарағанда ерте писеди. Олардың изин ала қауын писеди. Қарақалпақларда қауынның еки түри—жаз қауын хэм гүз қауын болды. Жаз қауынның сортлары: азғын, торнабат, жийде жапырақ, әлекке ямаса гүрбек, сеқерпара август айында писип жетилеседи. Олар бир-биринен сыртқы көриниси, мазасы хэм ауырлығы менен өзгешеленеди.

Олардан ең дэслеп азғын, торнабат, жийде жапырақ, ал соң қалғанлары писеди. Қауыннан қарақалпақлар қақ хэм қауынқурт таярлаған.

Ғарбыз сентябрь айында, ал асқабақ октябрь айында писе баслаған. Онын еки сорты—қара асқабақ хэм сэлле асқабақ болып, олар сыртқы көриниси және мазасы бойынша бир-биринен өзгешеленген. Сэлле асқабақ әсиресе мазалы болғанлықтан, ол көбирек егилген. Асқабақ қыс ортасына шекем сақланған.

Сууқабак октябрдин ақырында писип жетилискен. Ол хэзиргидей-ақ, тек ыдыс ретинде қолланылған.

Овощь егинлери—пияз, гешир бурыш хэм тағы басқалар да қарақалпақлар тәрәпинен егилетуғын еди.

Айырым мағлұматларға қарағанда XIX әсирдин оргаларынан ғауаша да егиле баслаған. Оны тийкарынан шеп жағадағы Қоңырат этирапындағы қарақалпақлар еккен 1843-жылы-ақ Данилевский: „Қоңырат этирапында ғауаша егиледи, бирақ ол бул жерде писип жетиспейди“,—деп жазған еди. М. Н. Галкин Қоңырат районы хакқында баянлама жазып, „ғауаша барлық жерле егиледи“,—деп жуумақ шығарады. Игнатъевтин 1859-жылы жазылған жазуларында да Қоңырат этирапында ғауаша егилетуғынлығы агап көрсетиледи. Пахта ханлықта оғада қымбаг туратуғын еди, сонлықтан оны удайына сатып алыу қарақалпақларға көп нәрсеге түсетуғын еди. Мине усыған байланысly, XIX әсирдин оргаларында олар өз қоңысылары ески дийхан-өзбеклерден ғауаша егип өсириуди үйренип алған. Бирақ бул дәуирде пахта жетистириу қарақалпақларда тек тутыныу әхмийетине ийе болды, деп шамалауға болады.

Шигит шама менен май айының ақырында, бир танап жерге 2 пудған егилген. Өзбек хэм қарақалпақлардағы ең бай адамлар шигитти орта есап пенен бир танаптан аслам шамалас жерге еккен. Бир танаптан аслам жерге шигит еккен хожалықлар оғада аз болған.

Барлық ағыл хожалық егинлерин егип жетистириу көп мийнет етиуди талап едетуғын еди. Олар дәрис төгиуди, жерди еккенге шекем сууғарып, тегислеп сүриуди, егинлер көгерип шыққаннан кейин отауды талап едетуғын еди.

Қарақалпақлар жоңышқа алмаслап егиуди қолланды, яғнай 5—6 жыл дауамында жоңышқа жетистирилип келген жерлерге гүзлик бийдай яки пахта егилген.

Жер сүриу исинде күш-көлик хызметин өгизлер хэм атлар атқарған. Гүзлик бийдай егилетуғын жерлер еки рет сүрилип, оннан кейин тухым себилген, мала басылған хэм дәрис төгилген. Жазлық бийдай, арпа, тары егилетуғын жерлер бир рет, жүйери егилетуғын жерлер еки рет, ал салы егилетуғын жерлер төрт ретке шекем сүрилген. Гүнжи, кендир хэм мәш егилетуғын жерлер дэслеп сууғарылған, оннан кейин бир рет сүрилип, тухым себилген. Палыз егинлери егилетуғын жерлер сууғарылғаннан кейин еки рет сүрилип, егилген. Гүзлик бийдайдан басқа бар-

Егниди отау.

Ғәлле егинлерин орып жыйнау

лық егинлер егилетуғын жерлерге сүрилместен алдын дәрис төгилген.

Қарақалпақлар егин егиуі исинде арнаулы календарь — „жүз“ ге тийкарланған, оны дийханларымыз бизиң күнлеримизде де қолланады.

Ауыл хожалығы егинлери көгерип шыққаннан кейин оларды жабайы шөплерден тазалау бойынша ең қыйын жұмыс басланады. Мәселен, жүуериниң тек биринши отағы 15 күн. гүнжи менен гауашаники—20 күнге шекем, ал палыз егинлерин кетпенлеу 20 күнге шекем дауам ететуғын еди.

Гүзлик бийдайдын зүрээги июнь айынын басынан ақырына шекем, жазлық бийдайдын зүрээти июль айының басынан ақырына шекем жыйнап алынатуғын еди. Палыз өнимлерин жыйнап алыу сентябрь айында басланады.

Жегистирилген барлық гәлле зүрээти түйеклеу ушын қырманға жыйналған. Орта Азияның басқа жерлериндеги сияқлы қырманға жайылған масақтың үстинен мал айдалып түйекленген. Түйекленип болғаннан кейин самаллы күнлери 6—7 тисли ағаш жаба менен шөп-шарлар алынып, оннан кейин гүрек пенен атылған. Атып болынғаннан кейин қалбирленген. Гедейлер өзлериниң жетистирген зүрээтин қол менен сабап алған. Гедейлердиң алған зүрээтиниң аз болғанлығы соншелли, ол ендиги жылғы зүрээтке шекем жетпеген, сонлықтан олар барлық зүрээт жыйнап алып болынғанша, хәр күнги ауқатқа жетерликтейин орып сабап алатуғын еди. Азық-ауқаттын жетиспегенлигинен гедейлердиң семьялары өз егинлеринин писип жетилисиуине асығып, көклей-ақ ауқат еткен, мине усынан: „Сорлының қауыны ақ болады, писемен дегенше жеп-ақ болады“,—деген халық нақылы келип шыққан.

Гедей семьяларында зүрээтти жыйнауу хәм түйеклеу жұмысларын көбинесе ҳаяллар менен балалар атқарған. Ерлер талап излеп кететуғын болған яки өзлеринин бай урууласларында көмекге жүрген.

Зүрээт жыйнап алынғаннан кейин бийдай хәм арпа топан, тарты хәм салы сабан, жүуери шиңгирик малға от-шөп ушын гүдиленген.

Қарақалпақлардын ауыл хожалығы егинлери тәбийий апатлардан—суу тасқынларынан хәм суу кемтарлығынан да, егинлердиң зиянкеслери менен ерте сууықлардан да бирдей зиян көрген.

Егинлердиң зиянкеси шегиртке тийкарынан Әмудәрьяның төменги жағындағы көллердеги қамыслықларда уялаған хәм хәр жылы жазда аспанды қаплап ушып келип, егинлерде жеп, жоқ етип кеткен.

Дийханлар суу кемтар болып, егисти кеш питкөрген жыллары сууық ерте түсип, егинлерге үлкен зиян тийгизетуғын жағдайлар жийи-жийи болып туратуғын еди. Бундай жыллары қарақалпақлардың барлық терригориясында ашаршылық хәким сүретуғын еди.

Түйек айдау.

Қарақалпақлар бағшылық пенен де шуғылланған, тийкарынан жийде хэм өзбеклерден өзлестирилген ерик, сондай ақ алма хэм шабдал өсирилген. Әсиресе жийдеге үлкен кеуил бөлинген, оннан жийде тақан таярланған хэм сөк тақан, ийжанға жийде қосылған. Жийде сондай ақ қант хэм басқа да шийринликлердин орнына қолланылған.

Жол хэм каналлардың еки бойына жийде, ақ тал, қара тал ақ терек хэм т. б. егилген.

Қарақалпақлар жайласқан жерлерде тоғайлар гезлесип, олар өзек, канал бойларында, дәрья тармақларындағы атауларда хэм тағы басқа жерлерде өсти. Оларда көбинесе жийде, жигилдик, торанғыл, шығыртал хэм жыңғыл гезлесетуғын еди. Жийде хэм торанғыл менен бирге қоян сүйек өсетуғын еди. Жыңғыл көбинесе қурғақ жерлерде жиий гезлеседи. Тоғайларда қамыс та көп өскен.

Елдеги барлық тәбийий байлықлар ханға хэм бай феодалларға қараслы болған. Хәтге жабайы жийдени де хан хэм байлар ушын жыйнаған. Мәселен, А. И. Бутаков: „Тоқпақ ата атауындағы тоғайда жийде көп, бирақ арнаулы жиберилген хызметкерлер хан ушын жийделерди жийнап алып болмағанша, жийделердин қасына басқа хешким жолатылмаған“, — деп жазған еди.

XIX әсирде қарақалпақлар тийкарынан ири қарамал өсирген, ал майда қарамал хэм түйе оларда бирқанша аз болған. Ири қарамал қарақалпақлардың хожалық турмысында әҳмийетли орын тутқан. Егер өгизлер дийханшылықта хэм транспортта күш-кө-

лик хызметин атқарса, ал сыйырлар халықты асқатық пенен тәминлеген. Ири қарамал гөш ушын да пайдаланылған. Қарақалпақлар мал гөшин, қой гүшин хәм ешки гөшин көбирек қолланған.

Қарақалпақлардың үй хожалығында қой-ешкилер де әхмийетли орын тутқан, олардан жүн қырқып алынған, сүт сауып алынған, олар гөш ушын пайдаланылған. Соның менен бирге қарақалпақлар өзлерине керекли көплеген затларды, үскенелерди, гезлеме хәм темирден исленген зағларды Хийўа ханлығындағы елатлардағы базарларда қойға алмастырып алған. Бирақ қой қарақалпақларда қазақлардағыға қарағанда әдеуир аз болған.

Қарақалпақлар жылқыны басқа малларға қарағанда әдеуир аз өсирген. „Ең бай адамлар,—деп жазады Каульбарс,—15—20 ға шамалас жылқыға ийе, ал басқаларда хәр бир үйге бир аттан туўры келеди. Олар көлик ретинде хәм шығырға қосыу ушын пайдаланылады“. Ғарры информаторлардың айтыўына қарағанда, қарақалпақларда жылқының ябы яки қазақы ябы, арғымақ, бедеу сияқлы түрлери болған.

Қарақалпақлар түйени оғада аз, оны да тек байлар ғана өсирген. Түйе күш-көлик ретинде хәм шығырға қосыу ушын пайдаланылған.

Қарақалпақлар бәхәрде егистен алдын ямаса оннан соң қысладудан жазлауға көшкен, бул мал шаруашылығына байланысly болған. Байлар егислик жерлерине уруулас жақынларын ямаса дийханларын қалдырып, өзлери әдеуир узағырақтағы жайлауларға көшип кеткен. Олардың ири қарамалы хәм жылқысы жазда отарда бағылды. Қарақалпақлардың мал шаруашылығы хожалығында айрықша әхмийетке ийе болған хәм тийкарынан көллердин дөгерегиндеги жерлер отар хызметин атқарған. Отар хызметин атқарған үлкен көллердин бирқаншасын атап өтиўге болады: Хожакөл—Қаратаўдын арқа-батыс етегинде жайласқан, Шылпық, хәм Медресе Хожанияз таўларының аралығындағы бир неше майда көллер (Қыпшақтың тусында), Майлыкөл—Назарханның этирапындағы бир-бири менен тутасып кеткен көп санлы майда көллер, Белтаўдын қубла-батыс етегинде (хәзирги Тахтакөпир районының арқа-шығыс бөлеги), кең ең жайып жатқан Дәуқара көллери (Қонырат хәм Қаратерен). Бул көллердин жағалары хәм сайыз жерлери қарамал ушын ең жақсы от-шөп дереги, ушықйры жоқ қамыслықлар болды. Бул көллердин жағаларында ири қарамал жыл даўамында дерлик жайылып жүрген.

Гедейлер жайлауды өзлериниң егислик жерлерине жақын орыннан белгилеп алған хәм малларын аўылдың дөгереклеринде жайып баққан.

Ири қарамал жыл даўамында жайып бағылса да, қысқа пишен, салы сабан, тары сабан, бийдай топан, арпа топан, шингирик, жылқыларға жоңышқа беде хәм суу оты (суушигин) таярланған. Түйе хәм майда қарамал ушын жантақ және шөлистанлықта өсетуғын басқа да от-шөплер таярланған. Майда қарамал жыл даўамында аўылдың этирапында жайып бағылған.

Гүзде зүрээт жыйнап алынғаннан кейин қыслауға көшип қайтқан. Мал ауыл этирапындағы егинлери жыйнап алынған атызларда жайып бағылған. Қыста мал түнде, ал қатты сууық хэм боранлы күнлери күндиз де турақ жайлардың қапталындағы қораларға, бастырмаларға, сейсхана—малханаларға қамалған. Қарақалпақлар атызларға керекли дәристи ауылларда мине усылайынша таярлаған.

Қыста қарақалпақлардың көпшилик белеги өз маллары менен бирге куренлерде—бекинислерде жасады. Хийуа курени бекинисли лагерге уқсайтуғын еди, дийханлар онда мүлки хэм малларын сақлаған, сондай-ақ душпанның топылыу қәүпи болған жағдайда онда паналаған.

1872-жылы қарақалпақлардың территориясында 13 курен бар еди. Бундай бекинислер әсиресе қыста зәрүр болатуғын еди, өйткени бул ўақытта дельтадағы барлық суу жолларында муз қататуғын еди, қуралланған атлылар дәряның қелеген жеринен иркинишсиз өгип, ауыллардағы парахат отырған халыққа топылыс жасайтуғын еди.

Сөз етилип отырған ўақытта қарақалпақларда қус өсирийшлик болмады, үй қусларынан тек тауықлар, онда да, аз муғдарда болды.

Қарақалпақлардың турмысында хожалықтың тийкарғы тарауларының бири ретинде балықшылық әхмийетли орын тутты. Арал теңизиниң жағаларында жасаған барлық қоңырат уруулары әсиресе мүйтенлер тийкарынан балықшылық пенен шуғыланды. Әмудәрья менен ири көллердиң барлығында да балық аўланды. М. Н. Богдановтың мағлыұматлары бойынша XIX әсирдиң еккинши ярымында қарақалпақлар жасайтуғын территорияда балықшылық шама менен мына районларда раўажланған еди:

1. Әмудәрьяның еки жағасын бойлап, Нөкис хэм Хожелиден жоқары қарай Қыпшаққа шекем. Бул участкада көбинесе суўен, ылақа, сазан хэм тағы басқалар аўланды.

2. Дельта, Нөкистен төмен қарай Арал теңизине шекем хэм теңиздин өзи. Үлкендәрьяның, Кишкене дәрьяның хэм Таллықтың қуяр жерлери. Әмудәрьяның бул бөлими балықтың анасы деп аталды. Бул жерде бекире, сүўен, ылақа, сазан хэм т. б. аўланды.

3. Қууанышжарма, Дәўқара көллери—Қоңырат хэм Қаратерең және дәрьяның тармағы Жаңа суу. Балық аўлаудың орайы Қоңырат хэм Қаратерең көллери болды. Бул жерде сазан хэм ақ марқа көбирек ушырасатуғын еди.

Балық әпиуайы қураллар менен аўланды. Балық аўлауда жылым, аў, қаза, керши, жайын қармақ, шанышқы хэм баспай тийкарғы аў қураллары болып хызмет атқарды.

Қыста музға үлкен үки ойылып, жылым салынған. Усы үкиниң этирапынан бирнеше жерден музды тесип, солар арқалы қадалардың жәрдеми менен балықлар жылымға қарай айдалған.

Балықлар көп жыйналғаннан кейін, жылым суудан шығарылып, балықтары алынған.

Ау менен балық көлдерден ауланған. балық аулауда сондай-ақ қаза да қолланылған. Қаза—бул жыңғылдың нарт шақаларынан ямаса қамыстан тоқылған торлар болып, олар менен балықтың жолы тосылған. Тосықтың бир жеринен тесик қалдырылып, оған жыңғылдың нарт шақаларынан ямаса қамыстан дөңгелекленип тоқылған дузақ орнатылған. Балық тосықтағы тесик жолдан өтип, дузаққа келип түскен.

Қаза көллер менен дәрьяның өзеклерине салынған. Дәрья өзеклеринде керши менен де балық ауланған, керши менен тийкарынан ылақа ауланған. Ылақалар сондай-ақ жайын қармақ пенен де ауланған.

Қарақалпақлар арасында балықты шанышқы менен услау кең таралған. Баспай тийкарынан киши суу дәреклеринен балық аулағанда қолланылған.

Балықшылардың тийкарғы транспорт қураллары қайық хәм жекен сал болған. Қайық байларда ғана болған, ал гедейлер жекен сал жасап пайдаланған. Гедейлер көбинесе биригип балықшылық етеуғын еди, себеби жекке-жалғыз балық аулау оңай болмайтығын еди, оның үстине ау-эсбаплы хәм қайықлы болыу ушын көп қаржы жумсау керек еди. „Байлардың балық аулау қураллары саз еди, қарауында дийханлары да болып. оларды балық аулауға жиберетуғын еди, сонлықтан олар балықты көп аулап, дийханшылық районларына алып барып сатқан яки басқа затларға мәселен, ғәлге алмасқан. Гедейлер де аулаған балығын ғәлге алмасқан, бирақ бул оғада жекке-сийрек жағдайларда ғана болатуғын еди, себеби қарауында транспорт қураллары болмағанлықтан, дийханларға жиі қатнай алмаған.

Балықшылардың балық аулау хәм транспорт қуралларының тийисли дәрежеде болмауынан, оларда мийнет өнимлиги оғада төмен болды. Хийуа ханлығын рус патшашылығы жаулап аларының алдында Әмудәрьяның төменги жағында хәр жылғы ауланагуғын балық шама менен 50.000 пудты қурайтуғын еди. Бирақ бул жыллары Е. В. Бунаковтың дұрыс жазғанындай-ақ, қарақалпақлар ийелеген арқа Хорезм „ханлыққа хәм қоңысылас дийханшылық районларына тийкарғы балық жеткерип бериуши болды“.

Қоңыратта, Шымбайда, Дәуқаралағы Қылыш қалада хәм Хожелиде балық базарлары болды. Хәр жылы қыста Әмудәрья қатқанға шекем, дельтадағы Дәуқарадан Чаржоуға 150 ден 300 ге шекем балық жүкленген қайық жөнетилип турды. Тийкарынан сазан, ылақа, сүйен хәм көп муғдарда бекире жиберип турылды. Гейде қыста балық түйелерге жүкленип, Бухараға да жиберилетуғын еди.

Хийуа ханлығындағы халықлар арасында балықты тийкарынан қарақалпақлардың өзлери қолланып, оннан өзлеринин ең жақсы ауқатларын таярлаған. 1837—1838-жыллары Хийуа ханлығынан кеткен рус тутқынлары: „қарақалпақлар бәринен де көбирек ба-

лық пенен аўқатланады хәм ол олардың тийкарғы азығы*,—деп көрсеткен еди

Әмудәрья менен көллерде балық көп болыўына қарамастан, балықшылық куралларының жеткиликсиз болыўына байланыслы гедейлер өзлеринин жеўине керекли муғдарда да балық аўлай алмаған. Соның менен бирге, байлар балыққа бай ең жақсы көллерди тартып алып, оларда балық аўлаўды қадаған егетуғын еди.

Қарақалпақлар аңшылық пенен де шуғылланған. Олар қырғаўыл, қоян, кийик хәм суўда жүзиўши құсларды аўлаған. Байлардың аңшы ийтлери хәм құслары, пилтели мылтықлары болып, тийкарынан кеўил көгеріў ушын аңға шыққан. Ең жақсы хәм ең шаққан аңшылар Хийўа ханларында хызмет еткен, усының арқасында олар үлкен артықмашлықлардан пайдаланған. Көплеген қарақалпақ байлары бүркітги, ийтелгини, сунқарды, қаршығаны аңға үйрететуғын қәлпелерге ийе болған. Аңға шыққанда бүркітлерди кийиклерге, түлки хәм қасқырларға, ийтелгилерди қоянға, қаршығаларды үйрек хәм қырғаўылларға жиберген. Ийтлер қоян хәм кийиклерге қосылған. Қарақалпақ ақсақаллары Хийўаға хәр барған сайын ханға ең жақсы аң құсларын апарып берип турған, ал хан өз гезегинде оларға шапан кийгизген.

Хийўа ханлары өзлерине ең берилген қарақалпақ бийлери менен бирге Устиртке, Қызылқумға хәм Әмудәрьяның төменги жағына аңға шыққан. Усындай аңға шыққан уақытында ханға жақсы хызмет еткени ушын айырым жергиликли байлардың хызмет дәрежеси арттырылған.

Гедейлер аңшылық етип, күн көриў ушын қосымша азық-аўқат тапқан. Усы мақсетте олар дузақ салған қапқан құрған. Дийханшылықтан қол босаған уақытта—гүз хәм қыс айларында аңшылық пенен шуғылланған.

Дийханларға жалғызақлар үлкен зиян тийгизип, олар егинлерди қыйратқан, ал жолбарыслар менен қасқырлар малға шапқан. Сонлықтан қарақалпақлар егисликлери менен үй-жайларының дөгереклерине үлкен қапқан құрған.

XIX әсирде қарақалпақлардың өз өнерментлери—темиршилери, ағаш усталары, егикшилери, тоншылары, зергерлери хәм т. б. болған. Бөз тоқыў, гилем тоқыў, кийиз басыў иси менен хаяллар шуғыланды. Өнерментлердиң көпшилиги тийкарынан өз аўылына хызмет ислеген. Устаның ислеген жумысына ҳақы затлар—ғәлле яки мал берип төленген.

Темиршилери кетпен, бел, балта, орақ, шанышқы, қармақ, қырқылық, үзенги, таға, гүлмыйық, қапқан жасаған, пазна қуйған хәм таплап мыс қазан соққан. Олардың хәрқыйлы құрал-әсбап пенен үскенеленген арнаўлы дүканлары болған.

Ағаш усталары гүнде, арба, шығыр хәм қайық соққан. Олардың гейпаралары саз әсбапларын—дуўтар, қобыз соға билген. Ағаш усталары сондай-ақ сандық, табақ, самар, кели-келсап, гүби, шелек хәм тағы басқа затлар соғып таярлаған.

Қараүйлерди арнаўлы усталар—үйшилери соққан.

Көншилдер териден аяқ кийим ушын шерим, постынлық материал таярлаған. Постын, тонды тоншылар тигип таярлаған, аяқ кийимди етикшилдер тиккен. Ер-турманды ершилдер соққан, ал зэргерлер хэр қыйлы безениу затларын: сырға, жүзик, билезик хэм т. б. соққан.

Қозақ хэм өрмекте хэр қыйлы тоқымалар: бөз, алаша, шатраш, жүн хэм жүн аралас гезлеме және т. б. тоқылған. Барлық жерде дерлик ший, бойра хэм шыпта тоқылған.

А. И. Бутаковтың атап көрсетиуи бойынша қарақалпақлар жергиликли хэм Хийуа темиршилерине сатыу ушын сексеуилден көмир таярлаған. Гүлалшылық кәсиби де рауажланған, оның тийкары орайлары Шымбай хэм Қоңырат болған.

Өнермент усталар көпшилик жағдайда аўылларда болды. Олар өз мийнетлерине затлай хақы алды, бирақ олардың көпшилиги буннан тапқан табысының есабынан күн көре алмайгуғын еди. Сонлықтан олар дийханшылық пенен шуғылланып, мал асыраған.

Қарақалпақлардың тийкарғы жүк тасыу қураллары арба хэм қайық болған.

Әсиресе салдау тартатуғын қайықшылардың мийнети аўыр болған. Олар жаяу Әмудэрья хэм канал бойлап, Қоңыраттан Хийуаға және оннан да узағырақ жерлерге шекем қайық тартып баратуғын еди. Хийуада тутқында болған казак Иван Летников 400 пуд жүкти Қоңыраттан Хожелиге 5 адам 6 суткада салдау тартып алып келгенлигин айтады.

Көплеген қайықшылар Әмудэрьядағы жағысларда хызмет еткен. Хожели менен Нөкис аралығындағы жағыс көп уақытлардан бери ислеп келген.

Қарақалпақларда қатнас жоллары тийисли дәрежеде болмады. Аўылларды бир-бири менен әпиуайы арба жоллар хэм соқпақлар байланыстырды.

Ханлықтың арқасында Шымбай, Хожели, Қоңырат хэм Гөне Үргенч сияқлы сауда қалаларын Хийуа менен тутастыратуғын кәруан жоллары болды. Бир жол Қоңыраттан Хожели хэм Гөне Үргенч арқалы Хийуаға дэрьяның шеп жағасынан өтти. Екинши жол Шымбайдан Қыпшақ арқалы жағыстан өтип, Маңғыт арқалы Хийуаға барған. Сонын менен бирге Шымбай арқалы Хийуадан Қазалыға баратуғын Кәруан жолы өтти. Тағы бир кәруан жол Хийуадан Қоңыраттын қапталынан Үстирт арқалы Уральск тәрепке өтти.

XIX әсирде Хийуа ханлығында товар қатнасықларының рауажланыуына байланысly қарақалпақлар аўыл хожалығы, мал шаруашылығы хэм балықшылық өнимлерин ханлықтағы қалаларға алып барып, сауда исине актив қатнаса баслады. Шеп жағадағы қарақалпақлар өзлериниң гәлле, мал хэм балығын Хийуа, Хожели, Қоңырат хэм басқа да қалаларға сатты. Ал усы қалалардан Россия, Хийуа хэм Бухара товарларын сатып алды. Шеп жағадағы Қоңырат, Хожели, Қыпшақ, Маңғыт хэм оң жағадағы Шым-

бай, Шорахан сияқты қалалар қарақалпақтар қазақтар, өзбектер хәм түркменлер ушын үлкен саўда әхмийетине ийе болды.

Бурын Шымбай деген бир байдың жеринде пайда болған Шымбай қаласы оң жағадағы қарақалпақтардың орайы болып, ол әхмийетли саўда базарына айланды. Онын саўдагерлер менен руханийлерден басқа турақлы жасайтуғын халқы болмады, басқа жақлардан халық тек саўда күнлери ғана келди. Шымбай қаласы Хийўа ханлығының баслы елатлықлары менен суў жоллары арқалы байланысқан еди, ал құрғақлықтағы жоллар арқалы көплеген районлар менен байланысты. Сонлықтан ол тез раўажланды хәм үлкен саўда орайына айланды. Онда көп дүканлар хәм басқа жақлардан келген саўдагерлер ушын үлкен кәрўан сарай салынды.

Саўда исинде Нөкис те белгили дәрежеде орын тутғы. „Нөкис Қоңыраттан оншелли қашық емес жерде Әмудәрьяның өзеклериниң бириниң бойында жайласқан кишкене қорған, — дейиледи 1873-жылғы документте. — Бул пункт шамалы беккемленген, сонлықтан оның стратегиялық жақтан хеш қандай әхмийети жоқ. Ол тек өзинин саўда базары менен ғана белгили болып, оған хәрқыйлы уруўлардан көп санлы қарақалпақтар хәм қазақтар келеди“. XIX әсирдин екинши ярымынан баслап, Нөкисдин де Әмудәрьяның төменги жағында саўда орайы әхмийетине ийе болғанын көремиз.

Қарақалпақтар қалаларға саўда жасаў ушын хәптесине еки рет болатуғын базар күнлери келген. Узақ базар хәр жума күни, қысқа базар—дүйшемби күни болатуғын еди. Базарда саўда азаннан кешке шекем даўам етеуғын еди. Қарақалпақтар базарға сыйыр, қой, жылқы, түйе, бийдай, жүўери, тары, балық, ериқ, жийде, ыдыс-табақ, палыз өнимлерин, өсимлик майын хәм т. б. алып келген.

Қарақалпақтар Хийўаға сексеўил хәм сексеўил көмир, ири қарамал хәм балық алып барып, саўда жасайтуғын еди. Олар ғәлле хәм балық сатыў ушын Сырдәрьяның төменги жағына да баратуғын еди.

Базар қарақалпақтардың турмысында тек экономикалық жақтан ғана емес, ал мәдений жақтан да үлкен роль ойнады. Базарда адамлар саўда алыс-берисин әмелге асырыў менен бирге, өзара жаңалық хабарлар алмасқан.

Бийбазар күнлери Шымбай хәм Қоңырат қалаларында дүканларда саўда турақлы түрде жүрип турды. Соның менен бирге ири аўылларға керекли товарлар арбаларда, түйелерде хәм каналлар арқалы қайықларда алып барып сатылған.

Солай етип, Россияға қосылғанға шекем-ақ қарақалпақтар арасында саўда-сатлық раўажланған хәм Шымбай, Хожели. Қоңырат, Нөкис сияқты саўда орайлары пайда болды. Феодаллық ханлықтың саўда хәм экономикасының раўажланыўы класслық дифференциацияланыў процесин хәм гедейлердин эксплуатацияланыўының күшейиўи формасында қарақалпақтардың социаллық қатнасықларында өз көринисине ийе болды.

XIX әсирдеги Хийўа ханлығының составындағы қарақалпақлардың экономикасы (Россияға қосылғанға шекем) мал шаруашылығы хәм балықшылық пенен бирге дийханшылықтың интенсив раўажланыўынан, сондай-ақ өнерментшиликтиң, саўданың хәм аншылықтың раўажланыўынан гәрезли болды.

Қарақалпақлардың комплексли хожалығы хәм усы „хәр тәрәп-лемели хожалық көнликпелери,— деп атап көрсетеди Т. А. Жданко,— көбинесе душпанлардың қысқысынан өзлестирилген дийханшылық районларынан далалық, шөлистанлыққа, дельталардың шет-шебир батпақлы жерлерине және тениз жағаларына кетиўге мәжбүр болатуғын халықты ашаршылықтан қырылыўдан сақлайтуғын еди. Қарақалпақлар ўақытша көшпелилер жағдайына өтип, мал шаруашылығы яки балықшылық пенен шуғылланып, жергиликли жағдайларға дәл ийкемлесип кете беретуғын еди, ал мүмкиншилиги туўылыўынан-ақ мэкән басып, дийханшылық пенен шуғылланыўға хәрекет ететуғын еди“.

Бирақ сөз стилип отырған дәўирде қарақалпақлардың экономикалық раўажланыўы Хийўа ханлығының турғылықлы халқы хәм әйемги Хорезм дийханшылығының мйрасхорлары болған өзбеклерге қарағанда әдеўир төмен дәрежеде еди. Бул көплеген себеплерге байланыслы болды. Ең дәслеп, өзбеклерде өндиристин тийкарғы тараўы— дийханшылық басқа халықлардағыға қарағанда әдеўир жоқары дәрежеде еди. Қарақалпақлар өзлеринде дийханшылықты раўажландырыўда қонысылас өзбеклердин үлкен жәрдемине ийе болды, олар өзбеклерден көплеген дийханшылық егинлерин егип өсириўди үйренип алды. Хийўа қарақалпақлар арасында транспорттың, өнерментшиликтиң хәм саўданың раўажланыўына да өз тәсирин жасады.

Аўыл хожалығы қуралларының оғада төмен дәрежеде болыўы да өзинин кери тәсирин тийгизди, оның үстине Хийўа ханлары қарақалпақларды жаўлап алынған халық деп есаплап, оларды қолайсыз хәм көп мийнет жумсаўды талап ететуғын жерлерге қонысландырды. Жаңа жерлерди өзлестириў исине өз ара үзликсиз феодаллық урыслар кәсент жасады. Хәдден тыс салық салып езиўшилик те дийхан хожалығын ыдыратты хәм оны кенейтиўге мүмкиншилик бермеді! Стихиялық апатлар, суўдың кемтарлығы хәм суў тасқынлары қарақалпақлардың хожалығына оғада аўыр зиян тийгизетуғын еди, сонлықтан олар көшпели дийханшылық жүргизиўге мәжбүр болатуғын еди. Егин егилген жерлерди жийи-жийи жағдайларда қум яки суў басып кететуғын еди. Шегиртке де дийханшылыққа үлкен зиян тийгизетуғын еди. Дельта территориясындағы көп санлы көллердин жағаларындағы қамыслықлар шегирткелердин өнип-өсетуғын орынлары болды. Хәр жылы шегирткелердин егинлерге келип жабылыўы халық ушын үлкен апат болатуғын еди. Гедей дийханларға егис алдынан суўдың оғада кешигип жетисиўи хәм егинлердин қанып суў ишпейи нәтийжесинде суўық ерте түскен жыллары олардың егинлери лиспей қалатуғын еди.

Мийнеткешлердің турмыс дәрежесі оғада төмен болып қала берді. Дийханшылықтан, мал шаруашылығынан, балықшылықтан хәм хожалықтың басқа да жәрдемші тарауларынан түскен табыс турақ жайды, үй-үскенени сазлап алыу ояқта тұрсын, хәтте аўқатқа да жетпейтуғын еді. ХІХ әсирдегі қарақалпақ мийнеткешлеринин турмысына бақлау жүргизген рус изертлеушилері: „Мийнет хәм жоқшылық динкесин қуртқан, Хийуа ханларынын әмелдарлары езген, кийген кийимлери илбиреп тозған бул бахытсызлар нағыз жарлышылықтың жанлы көриниси болып табылады. Олардың көп жыллардан бери тозған жыртық-жыртық, ыс басқан кийизлер менен бастырылған үйлеринин шыжғырған ыссыдан хәм қақаман сууықтан пана болыуы шамалы“, — деп жазған еді.

Гедей дийханлардың аўыр мийнетининн жемисинен жер хәм көллерди дәрья хәм малларды өз қолларына қаратып алған Хийуа ханлары, жергиликли феодаллар менен руханийлар пайдаланды.

VIII бап

ХІХ ӘСІРДИҢ 20–60-ЖЫЛЛАРЫНДА ӘМУДӘРЬЯНЫҢ ТӨМЕНГИ ЖАҒЫНДАҒЫ ХАЛЫҚЛАРДЫҢ СИЯСИЙ АҰХАЛЫ

1. ӘМУДӘРЬЯНЫҢ ТӨМЕНГИ ЖАҒЫНДАҒЫ ХАЛЫҚЛАРДЫҢ ӨЗ-АРА ҚАТНАСЫҚЛАРЫ.

Хийұа ханлары хәм олардың хызметиндеги қарақалпақ уруу баслықлары менен кәтқудалары қарақалпақлар арасында патриархаль-феодаллық қатнасықларды сақлап қалуу сиясатын жүргизди, халықтың бирлигине хәм жәмлесиюшилигине зиян тийгизип, қәуимлер менен уруулар арасында душпанлықты хәртәреплеме күшейтти.

Соның менен бирге Хийұа ханлары бир халықты екінши халыққа қарама-қарсы қойыу сиясатын жүргизди. Бундай сиясатты ис жүзине асырыушылар бәринен де бурын мусулман руханийлары болды. Моллалар, ийшанлар, ахунлар, бул исте диний үрп-әдетлерден пайдаланды.

Басқа халықларға душпанлық рухы халықтың бай қатламлары арасында хәртәреплеме ен жайдырылды. Ал мийнеткеш халық—қарақалпақлар, қазақлар, өзбеклер хәм түркменлер—олар барлығы бирге дос болып жасады. Олар бир-бири менен экономикалық жақтан тығыз байланысқан еди. Өзбеклер менен түркменлер қарақалпақлардан ири қарамал, балық, ал қазақлар менен түркменлер гәлле хәм басқа затлар сатып алған.

Түркменлер де, қазақлар да, өзбеклердің өзлери де қарақалпақлар сияқлы Хийұа ханларының ауыр эксплуатациясының азабын шекти. Жарлылық, ашлық жағдайында тұрмыс кешириу ханлықтағы барлық халықлар мийнеткешлери ушын бирдей ауырманлық болды. Олардың барлығы бул жағдайға Хийұа ханлары менен олардың деспотлық власты, жауызлық хәм аса кеткен әдилсизлик себепши екенлигине бирдей түсинетуғын еди.

Мийнеткеш қарақалпақлар Хийұа ханларын жек көрди, ал өзбеклерди, түркменлерди хәм қазақларды өзлериниң тууысқанлары деп есаплады. Олар өзлериниң келип шығыуын усы халық-

лардың пайда болуы менен байланыстырады. Халық аузында: „Жайылған (қарақалпақлардың бабасы) хәм Сейилхан (түркменлердің бабасы) деген егиз болған“, „Өзбек өз ағам“, деп айтылады. Қарақалпақлардағы көпшилик қәуим атлары өзбеклерде де, қазақларда да гезлеседи.

Хорезм оазисіндеги халықлар дослығы идеясы көплеген халық аңызларында сәулеленген. Усыған байланысly қарақалпақ қахарманлық эпосы „Қырқ қыз“ айрықша көзге түседи. Эпостың қахарманы Гүлайым хәм оның сүйиклиси хорезмли Арыслан халықлардың дослық қатнасықлары хаққында ғамхорлық етеди. Дәстанның Хорезмдеги азат етилген төрт халықтың ўәкиллерине елди басқарыў иси салтанатлы түрде тапсырылуы сөз етилетуғын жеринде халықлар дослығы идеясы айрықша айқын сүўретленген. Халықлардың азатлық хәм парахатшылық хаққындағы арзыў-әрманларын баян етип Арыслан:

Журтым болған төрт миллет,
Енди патша болса да,
Жаздым оған көп нәлет.
Патшалық болса, халқында
Қайтадан артар көп мийнет.
Қарақалпақ халқынан,
Енди болсын Әлий бий,
Ол өзбектиң халқынан
Болсын енди Әлим бий,
Ол қазақтың халқынан
Болсын енди Көксе бий,
Сейилханның елинен,
Болсын енди Сақыр бий,
Елге адил қарасын,
Әдиллик пенен сорасын, — дейди.

Мийнеткешлер бәрхә халықлардың өз-ара жақынласыўының тәрептары болып келди. Қыйын ўақытлары Хорезм оазисиниң хәр қыйлы халықлары бир-бирине жәрдем қолын созатуғын еди. Бул халықлардың аңыз сөзлеринде де сәулеленген. Бир ғарры қарақалпақтан жазып алынған аңыз сөзде XIX өсирдин басындағы қарақалпақлардың азатлық хәрәкетиниң белгили қахарманы, хан малайының қолынан набыт болған Мыржықтың баласы қолдаўлы Ерназар кепилге алынып, көп ўақыт Хийўада тутқында болады. Бир күни Хийўадағы бир байдыкинде той болып, онда түркмен палуанлары ханның барлық палуанларын жығады. Хан Ерназарды батыр деп еситип, егер ол түркменлердин бас палуанын жықса, оны тутқыннан азат етиўге ўәде береди. Ерназар түркмен палуаны менен гүреске шығады, бирақ бираздан кейин оның өзинен күшлирек екенлигин сезе баслайды. Ол түркменге сыбырлап, өзиниң тағдири усы гүрестиң нәтийжеси менен шешилетуғынын айтады. Түркмен палуаны өтирикке жығылып, бириншиликти оған береди, сөйтип Ерназар тутқыннан азат болады. Ал басқа бир аңыз сөзде қарақалпақ бийи Турым өз өмирине қәуип туўыўына қарамастан ханның буйрығы бойынша дарға

асылайын деп тұрған түркменди өлимнен қутқаратуғынлығы айтылады.

Көпшилик жағдайларда түркменлер менен қазақлар хан хәкимлеринен қашып жүрген қарақалпақларды жасырып, оларды хан жансызларынан қутқарған. Бундай жағдайлар мәселен 1855—1856-жыллардағы көтерилис уақытында көп ушырасқан.

Хийұа ханлығындағы халықлар арасында мәдениет байланыстар да болды. Қарақалпақтар, өзбектер, түркменлер хәм қазақтар арасында халық дәстанлары „Қоблан“, „Алпамыс“, „Гөр уғлы“, „Юсип Ахмет“, „Фәрип Ашық“, „Қыз Жипек“ хәм тағы басқалар бирдей дәрежеде кең таралған еди. Қарақалпақтар менен қазақтар өзбек әдебиятының классиги Әлишер Науайы менен түркмен әдебиятының классиги Мақтумқулының шығармаларына үлкен хұрмет пенен карайтуғын еди. XIX әсирдеги қарақалпақ шайырларынан Бердақ, Күнхожа, Әжинияз хәм т. б. өз шығармалары менен көпшиликке мәлим болды.

XIX әсирдеги қарақалпақ әдебиятының классиклери өзбек, түркмен хәм қазақ шайырларының шығармалары менен жақыннан таныс болды. Бердақ, Күнхожа хәм Әжинияз қоңысылас тууысқан халықтар арасында болып қайтқан. Бердақ шайыр Науайы хәм Мақтумқулының шығармаларын жоқары бахалаған, оларды үлкен сүйиушилик пенен оқыған. Оның „Излер едим“ деген қосығынан мына қатарларды оқыуға болады:

Шар китаптан тура қаштым,
Науайыдан сағат аштым,
Физулийден дүрлер шаштым,
Дилүарларды излер едим,

Хан елдеги ен жақсы бақсыларды жыйнаған уақытта Күнхожа Хийұаға барады, Әжинияз Хийұа медресесинде билим алады. Күнхожа менен Әжинияз түркменлер арасында да жасаған. Олар қазақтар арасына бирнеше рет барып қайтады. Күнхожа қарақалпақ халқы арасында Мақтумқулы шығармаларын таратыушылардың бири болды, ал Әжинияз оның шығармаларын қарақалпақ тилине аударып, ол да уулы түркмен шайырының шығармаларын өз халқы арасына таратыу исине актив қатнасты.

Өтеш шайыр өзбек, түркмен хәм қазақ халықларының көплеген дәстанларын жақсы билегуғын еди, олардың көпшилигин көширип алып, халық арасында оқып беретугын еди.

Соның менен бирге көп санлы қыссақанлар да тууысқан қоңысылас халықтардың „Ләйли хәм Мәжнун“, „Фархад хәм Шийрин“, „Фәрип Ашық“, „Қыз Жипек“ сияқты дәстанларын қарақалпақтар арасында таратыу исине айтарлықтай үлес қосқан. Әдетте хәр бир үлкен ауылда, гейде киши ауылда да қыссақан болатуғын еди.

Қарақалпақ шайырлары ханлықтағы басқа халықтар арасында да үлкен хұрметке ийе болды. Оларды өз шығармаларында өз халқының хәм ханлықтағы басқа да халықтардың ауыр турмы-

сын дурыс сұўретлеп көрсеткенлиги ушын қадирлейтуғын еди. Мәселен, Өтеш шайыр „Көрдим“ деген қосығында Хийўа ханлығының езиўшилиги астында азап шеккен қазақ халқының аўыр тәғдири ҳаққында жазады.

Қарақалпақ шайырларының ханлықтағы басқа халықлар арасында қаншелли үлкен ҳұрметке ийе болғанлығын Өтеш шайырдың „Өтти дўньядан“ деген шығармасындағы дыққатқа ылайықлы мағлыўматлар дәлиллейди, онда Күнхожа ҳәм Бердақ қайтыс болғанда оларды жоқлаўға тек қарақалпақлар ғана емес, ал өзбеклер де, қазақлар да келгенлиги айтылады, ал Әжинияз ҳаққында айта келип, шайыр, ол қаерге барса да, барлық жерде — өзбеклер, қазақлар ҳәм басқа да халықлар арасында оны адамлар топарласып күтип алатуғынлығын атап көрсетеди.

Қарақалпақ халқы нағыз душпанлары Хийўа ханлары екенлигин жақсы билип, оларға қарсы үзликсиз гүрес жүргизди. Бул гүресте оны бәрхә қазақлар, түркменлер ҳәм өзбеклер қуўатлады. Ханлардың сиясатына қарсы наразылық хәрқылы формаларда көзге түсетуғын еди. Олардың бири удайына Россияға қарай талпынуўшылық болып, жоқарыда атап өтилгениндей-ақ, бул XIX әсирдин биринши шерегиниң ақырында, Россияның шегаралары Орта Азия ханлықларының, соның ишинде Хийўа ханлығының шегарасына жақынласыўына, сондай-ақ Россия менен саўда қатнасықларының күшейиўине байланыслы әсиресе айқын көзге түсе баслады.

Хийўа ханлығының батыс ҳәм шығыс тәрәпи менен шегараласатуғын, қазақлардың киши жүзинде XIX әсирдин басларында-ақ патша ҳәкимшилиги тәрәпинен бирқанша илажлар әмелге асырылып, олар қазақ халқының турмысында унамлы роль атқарды. 1805—1814-жыллары қазақ далаларына келген Хийўа саўдагерлерине қазақлардан балаларды сатып алыў қадаған етилди. Соның менен бирге қазақ балаларын мәмлекет есабынан тәрбиялаў илажлары көрилди. Ал 1822-жылы „Сибирь қырғызлары ҳаққындағы Устав“тың шығарылыўы менен қазақлар өз балаларын рус мектеплерине бериў ҳуқуқына ийе болды, сондай-ақ қул сатып алыў қадаған етилди. Саўданың раўажланыўы қазақ далаларында жана қалалардың (Көкшетаў, Қарқаралы—1824-жылы ҳәм т. б.) пайда болыўына алып келди.

Қазақлар арасында болған бул өзгерислер ҳаққында Хорезм оазисинин халықлары билмеўи мүмкин емес еди. Киши жүзде ханлық власть сапластырылғаннан кейин, Россия батыстан ҳәм шығыстан Хийўа ханлығы менен тиккелей шегараласыўы нәгийжесинде олар қазақ жерлеринде болып атырған өзгерислер ҳаққында тағыда толығырақ мағлыўматлар ала баслайды. Олар қазақлардың парахат турмысын өзлериниң Хийўа ханлығындағы бийтыныш, үзликсиз феодаллық урыслар кесент келтигирип отыраиуғын турмысы менен салыстырыў мүмкиншилигине ийе болды.

XIX әсирдин пүткил биринши шереги даўамында Хийўа ханлығының Россия менен саўда қатнасықлары раўажланды. Хийўа-

дан Россияға пахта, былғары товарлары, бөз, шыт, шайы гезлемелери, қозы тери хәм басқа да товарлар шығарылды. Россиядан Хийўаға металл, металлдан исленген затлар, Европа маўытысы, махпал, қант, айна, ийирилген зер, гүмис хәм кенеп гезлеме алып келинди. Россияның Хийўа менен саўдасынын әдеўир бөлеги Манғышлақ хәм Астрахан арқалы өтті. Россиядан Хийўаға товар шығарыў 1824 — 1827-жыллары 1804 — 1806-жылларға салыстырғанда еки ярым еседен аслам өсти.

Орта Азия ханлықлары ушын, әсиресе Хийўа ханлығы ушын рус хўкиметиниң 1801-жылдан баслап Россиядан темир, мыс, полат хәм шойын шығарыўға рухсат етиўи үлкен әҳмийетке ийе болды. Бул товарларды Хийўа тек Россиядан ғана ала туғын еди. Бул металлдардан Хийўада қурал-жарақ, дерлик барлық аўыл хожалығы қуралларын, кемелердин керек жарақларын, үй-рузигершилигине керекли хәр қыйлы затларды таярлаўда пайдаланылатуғын еди. Соның менен бирге Хийўа ханлығы Россиядан алтын хәм гүмис монеталар алып, оларды қайтадан Хийўа тиллелары хәм теңгелери етип қуйып шығарған. Ал басқа мәмлекетлерден, мәселен, Хиндстан яки Қытайдан товарлар сатып алғанда Хийўа саўдагерлери олар ушын рус алтын монеталары менен төлеген.

Солай етип, ХІХ әсирдин биринши шерегинде ақ Хийўа ханлығының Россия мәмлекетинен экономикалық жақтан бирқанша ғәрезли бола баслағанлығы сезилип, бул ханлық халқынын Россияға дослық сезимлериниң пайда болыўына жәрдемлескен болыўы игимал Россияда болып қайтқан саўдагерлердиң гүрриңлери де үлкен әҳмийетке ийе болды. 1826-жылы Хийўа тутқынынан босап қайтқан Матвей Ковырзинниң гүррини айрықша қызығыўшылық туўдырады. Ол Россияға барып қайтқан саўдагерлер: Россия уллы хәм күшли, бир рус солдаты урыста он хийўалыдан жақсы урысады, деп ашықтан-ашық айтатуғынлығын хабарлайды. Россияға барып қайтқан барлық хийўалылар Россия хўкиметин, руслардың турмыс кешириў тәртибин хәм сыпайлығын мақтайды.

Қарақалпақлар Россия ҳаққындағы хабарларды сондай-ақ, ХІХ әсирдин 20-жылларында Дәўқара хәм Айбўйир ойпатлығындағы жерлерге келип қонысласқан және руслар қараўындағы жерлердеги қазақлар менен тұрақлы байланыста болған Хорезм оазисиндеги қазақлар арқалы да билип алатуғын еди. Соның менен бирге, Россия қараўындағы қазақлар Хийўа ханлығы менен тұрақлы саўда байланысларына ийе еди. Рус саўдагерлери қырдағы көшпели қазақлардан мал, тери, жүн хәм ан терилерин сатып алып, бул олардың Хийўа хәм Орта Азиядағы басқа да ханлықлар менен саўда жүргизиўиниң күшейиўине жәрдемлести. Бир қанша қазақ саўдагерлери кәрўанлары менен Үстирт, Сырдәрья және Қызылқум арқалы Хийўаға келетуғын еди. Ханлықтың халқы, соның ишинде қарақалпақлар да, қазақ жерлериндеги рус тәрғиплери ҳаққында тиккелей мине усы саўдагерлерден де билип алатуғын еди.

Қарақалпақтар Россия халқындағы хабарларды және сол уақыттары Бухара ханлығының қарауында болған хәм олар менен турақты байланыс жасап отырған өз урууластары арқалы да билип туратуғын еди. Бухарадағы қарақалпақтардың Россияға талпыныуын көрсететуғын мынадай мағлыұматлар бар. 1817-жылы Бухара ханлығынан Астрахан губерниясының Красноярский уездине қарақалпақтардың бирнеше хожалығы көшип өтеди. Олар киши қазақ ордасына қараслы жерлерге мекан басады хәм өзлерин Россия пухарашылығына қабыл етип, жер бөлип бериуин соранады. Олардың барлығы 32 хожалықтан ибарат болып, өз қәлеуи бойынша Кавказ областындағы улыұмалық қоныс жерге өткериледи, бул жерде қара-ноғайлылар болып атыр еди, олар да қарақалпақтарды өзлери менен бирге қонысылас етип қонысластырыуды өтиниш еткен еди. Егер Хийұа қарақалпақтары арасында байланыс болып келген болса, онда хорезмли қарақалпақтар бухаралы урууластарының бул көшип қонысла-сыулары халқында билмеуи мүмкин емес еди, бул нәрсе Хийұа ханлығындағы қарақалпақтардың Россияға талпыныуын күшейтти.

Ханлықтағы халық Россия халқындағы хабарларды сондай-ақ, сөз етилип отырған дәуірде Хийұада бирқанша муғдарда болған рус тутқынларынан да билип отыратуғын еди. XIX әсирдин 20-жылларында Хийұада 3000 рус тутқыны болып, олар бул жерге хәр қыйлы жоллар менен алып келінген еди. Өзлеринин уқыбы хәм шеберлиги ушын олар иранлы тутқынларға қарағанда еки есе жоқары бақаланды. Көплеген рус тутқынлары Хийұа әскерлеринде, хәтте хан сарайында да хызмет етти. Жоқарыда аты аталған астраханлы мешаннин Ковырзин Мухаммед Рахим хан тусында бирнеше жыл дауамында ханның салық жыйнаушысын қорғап жүрди. Басқа бир тутқын Тихон Рязановты Мухаммед Рахим хан өз баласының тәрбияшысы етип белгиледи. Федор Гришин Аллақулы ханның айрықша исениминен пайдаланды, хан оны қазыушылардың жумысын бақлаушы етип белгиледи хәм онын менен тез-тез гүрриңлесип туратуғын еди Аллақулы хан тусында Хийұа топшылары руслардан ибарат болып, олар 54 адам еди. Олардың басшысы етип хан астраханлы тутқын балықшы Василий Лаврентьевти белгиледи. Тутқынлардан Фома деген биреу Аллақулы ханды русша оқыуға үйретти.

Жергиликли халықтың рус тутқынлары менен өз-ара қатна-сықлары дослық жағдайға ийе болды. Темиршилик исинин шебер усталары болғанлығы ушын көплеген рус тутқынлары айрықша хұрметленди. Халық оларға хәртәреплеме жәрдемлесетуғын еди, хәтте олардың өз ұатанына қашып кетиуине де көмеклескен жағдайлар көп болды. Усыған байланыслы тутқынларға қашып кетиуге жәрдемлескенлер өлим жазасы менен жазаланатуғынлығы Хийұада арнаулы түрде дағазаланады. Бир архив дәрегинде Хийұада қамәуда жүрген рус тутқынларына Россиядан келген хатты бир пухара адамнан тауыл, оны 1829-жылы хан адамлары дарға асқанлығы айтылады.

Ханлықтағы хәр тәрәплеме аўыр эксплуатацияға шыдамаған халықлар XIX әсирдин биринши шерегинде-ақ Хийўа ханларының үстемлигинен қутылыўдың жоллары ҳаққында ойлана баслайды. Олар усындай жоллардың бири деп, руслардың қараўындағы жерлерге көшип өтиўди яки руслардың Хийўаны жаўлап алыўын есаплады.

Хийўа халықлары Россияға өзлерине парахатшылық тәминлейтуғын күшли қоңысы ел деп қарайтуғын еди. Россияға усындай талпыныўшылық ханлықтағы халықларды Хийўа ханларының үстемлигине қарсы гүреске бирлестирди. XIX әсирдин орталарына келип және оның екинши ярымында бул гүрес әдеуир актив формаға, Россияға қосылыў мақсетинде Хийўа ханларына қарсы көтерилис жасаў формасына ийе болып, тағы да күшейди.

2. ҚАРАҚАЛПАҚЛАРДЫҢ 1827-ЖЫЛҒЫ КӨТЕРИЛИСИ

XIX әсирдин екинши шереги Хийўа ханлығы ушын урыслардың хәм елдин ишиндеги өз-ара жәнжеллердин көбейип кетиўи менен характерленеди. Қарақалпақларды жаўлап алыўда хәм оларды қуллыққа түсириўде белгили дәрежеде роль атқарған Мухаммед Рахим хан 1825-жылы өлгеннен кейин, оның үлкен баласы Аллақулы хан болады. Ол өзиниң үстемлик жүргизиўин Хийўанын Иран менен шегаралас ийеликлериндеги қурдлардың көтерлисине қарсы атланыс жасаўдан беслайды. Теке түркменлердин қурдларға жәрдемлескенин еситип, Аллақулы дәслепп оларға топылыс жасап, Марыны ийелейди. Бул ханның атланыслары қурдлардың көтерилиси бастырылғаннан кейин де тоқтамады. Аллақулы өз иниси Рахманқулы инақты Хорасан менен Мешхедти жаўлап алыўға атландырады. Хийўа әскерлери Мешхед областын ийелеп, Жам хәм Имган қорғанларын алғанлығын еситиўден-ақ, Аллақулы Гүрген әтирапларында жасайтуғын түркменлерге қарсы атланысқа шығады. Гөкленлерден көп санлы тутқын алып, хан оларды Гөне Үргенчтин қапталына қонысландырады. Буннан кейин жаңа ханның жаўлап алыўшылық атланыслары тағыда көбирек көлемде ен жайып, бул ханлықтағы мийнеткеш халықты гедейлендирип, бұлгиншиликке ушыратты, буннан Хийўа қараўындағы басқа халықларға қарағанда алымсалықлардың хәм миннетли жумыслардың аўырманлығын көбирек тартқан қарақалпақлар әсиресе үлкен жәбир көрди. Қарақалпақлардың Хийўа ханларына қарсы ызаланыўшылығы жылдан-жылға өсип, 1827-жылы ең соңғы шегине жетеди.

Усы жылдың жазында, гезектеги зәкәт жыйнаў ўақтында қарақалпақлардың қытай уруўы ханның салық жыйнаўшыларынын зорлығына қарсы көтерилис жасайды. Көтерилисги Ай-дос бий басқарып турған қонырат уруўлары қуўатлайды. Ханның әмелдары Гедейнияз басқарған Хийўаның салық жыйнаўшылары халықтан ҳеш нәрсе жыйнай алмай, Хийўаға қуры бос қайтыўға мәжбүр болады. Ал көтерилиске басшылық етиў исин өз қолына

алып, Айдос бий дөгерегине көтерілишти қууатлайтуғын барлық қарақалпақ урууларын топлап, Жаңадәрьяның қуяр жеріндегі Сары атау деген жерге қорған салады.

Көтерілистің барысын қарап өтіуден алдын, не себептен көтерілисті басқа биреу емес, ал өзінің сиясий хызметінің дәстепки адымынан-ақ халық мәплеріне қиянет етип келген хәм Хийуа ханының шын берілген хызметкері болған Айдос бий басқарды, деген мәселеге тоқтап өтиу зәрүр.

Мухаммед Әмин инақтың (1763—1790) басқарыуы тусында-ақ, Агахийдің атап көрсетиуі бойынша, қарақалпақлардың Айдос басқарған қолдаулы урууы Хийуа пухарашылығына өтеди. Инақ оған Көкөзектен Арал теңизине шекемги аралықтағы территорияда қонысласыуға руқсат етеди Айдос ол уақытлары қолдаулы урууының батыры еди, Хийуа пухарашылығына өткеннен кейін оған бий атағы бериледи, ал оннан кейін, Мухаммед Әмин инақтың қууатлауы арқасында Айдос пүткил қарақалпақ улысының хәкими болады. Айдостың Хийуа пухарашылығына өтиуі хиянетшилик болды. Ол қарақалпақларды ис жүзінде еки лагерьге бөледі. Қарақалпақлардың тийкарынан он төрт уруу арысының урууларынан ибарат болған әдеуір бөлеги Жаңадәрья бойында өз ғарезсизлигин қорғау ушын гүрес жүргизеди. Ал Хийуа қоластындағы қарақалпақлар болса Хийуа ханлары менен олардың жалпылдақларының еле ханлық тәрәпинен жаулап алынбаған қарақалпақларға қарсы агрессив сиясат жүргизиуіне жәрдемлескен Айдос басқарған өз басшыларының хәрәкетлеріне қарсы турууға мәжбүр болды.

Мухаммед Рахим ханға көп жыллар дауамында хызмет етип, Айдос ири феодал ретінде бир мақсетти гөзледі — хәр қандай илажлар менен болса да, ханның жәрдеминен пайдаланып, барлық қарақалпақларға басшылық етиу ісин өз қолына қаратып алыуды нәзерде тутты. Ол белгилі дәрежеде өзінің бул мақсетіне ериседи, буны Хийуаның рәсмий хроникаларынан көриуге болады. Хроникаларда: „Айдос бий мархұм ханның бахытлы күнлері уақтында (Аллақулы хан тахтқа отырғанға шекем) үлкен иззет-хүрметке ийе болып жасады хәм оның жұмыслары хәзиретинің хызметкерлері тәрәпинен мақулланып, хәзиретинің өзлері де оны хүрметлейтуғын еди; ал ол арнаулы исенимге ийе адам—мәхрем ретінде мәмлекетлик іслерге хәм қарауындағы пұқараларының мәплеріне байланысly сырлы мәселелер хәққында тиккелей ханға мәлим ететуғын еди. Хан хәзиретлері оның (Айдостың) еткен хызметлерін итибарға алып, оның барлық сөзлерін орынлап отырды, өз қарауындағы пухараларына байланысly мәселелерди жолға салыуды, айыпкерлерди хәм тынышсызларды өз қәлеуі бойынша жазалауды оған исенип тапсырған еди. Ол (Айдос) сахрадан қалаға келген уақытлары хан оны сарайға шақырып, айрықша кеуил бөлип, оның менен хал-аухал сорасатуғын еди, оның менен сөйлескенде оны „бий баба“ деп атайтуғын еди, ал елине қайтарында оны үлкен иззет-хүрмет пе-

нен, сыйлы сарпайлар және көп ақшалар беріп шығарып салатуғын еді”, — деп атап көрсетиледі.

Айдос бий хан қазнасына арналған салықтарды қарақалпақтардан өзі жыйнаған, бірақ жыйналған ақшанын жартысын (бул басқа бийлердикине қарағанда еки есе көп) өзиниң пайдасына қалдырған. Бірақ даңқпараз Айдосты бул артықмашлықтар да қанаатландырмаған. Ол „ярым хан“ болыўға ҳәрекет еткен. Енди Айдоста: Хийўа ханы оны Майлы шенгелден арқа жақтағы барлық қарақалпақларға хан етип белгилесе екен, деген тилек болады. Бірақ Айдостың бул тилеги, өз-өзинен түсиникли, Хийўа ханына мақул болмайтуғын еди.

Қарақалпақтардын жәмийетлик дүзиминдеги бийлердин әҳмийетли роль тутатуғынлығын есапқа алып, Хийўа хукимети ҳәр қыйлы жеңилликлер ҳәм артықмашлықтар беріў жолы менен өзине ең берилген феодал-байлардын хуқуқларын беккемледі. Бірақ бундай артықмашлық жағдай белгили ўақытқа шекем ғана, яғный хан сол феодал-бийдин хызметинен пайдаланып болғанға шекем даўам еткен. Ал қандай да бир сиясий себеплерге байланыслы оның кереги болмай қалғаннан кейин, жана жағдайлардын талап етиўи бойынша, хан керек деп табылған басқа бийдин хызметинен пайдаланған ҳәм оны өз сарайына жақынластырған. Өзлериниң бурынғы жағдайынан, абыройынан айырылған феодаллар ханға өпкелеп, оппозицияға, ханға душпанлық жолға өткен. Айдос та мине усындай жағдайға түседі. 1820-жылы Мухаммед Рахим хан Жанадәрьядағы қазақларды жаўлап алып болғаннан кейин, ханлықтың арқа-шығыстағы шегарасы беккемленеді. Енди хан Айдостың хуқуқларын шеклей баслайды. Айдостың барлық қарақалпақларға хан болғысы келген тилеги қабыл етилмейди.

Мухаммед Рахим ханның 1821—1822-жыллары Чаржоўға жасаған атланысына қатнасқан қарақалпақ бийлериниң дүзиминде енди Айдос бийдин аты гезлеспейди. Бул ўақытлары ханның ең исенимли хызметкерлери ретинде маңғыт уруўынан Дәўлетназар бий ҳәм кенегестен Қабыл бий көзге түседі, Аллақулы хан тусында Айдос өзиниң барлық артықмашлық жағдайынан айрылады.

Айдос бий өзін Хийўа хукимеги тәрәпинен масқараланған деп есаплады. Ол өзиниң алданғанын, ханның қарақалпақтар арасындағы тиреги басқа бийлер болып кеткенлигине байланыслы енди ҳеш ўақытта да өз властын қайға тиклей алмайтуғынлығын түсинеді. Бірақ ол сиясий тараўда үлкен мәртебеге ерисиў ҳаққындағы әрманларынан бас тартпайды ҳәм өз мақсетине басқаша жол менен ерисиўге қарар етеди. Қарақалпақтардын ханға душпанлық кейипте екенлигин жақсы түсине отырып, Айдос бий усынан пайдаланып, халықты Хийўаға қарсы көтериў ҳәм көтерилiske басшылық етиўди өз қолына алып, оннан кейин көгерилisчилер менен Қоқан ханлығына кетиў ҳәм өз халқын Қоқан ханлығының пухарашылығына өгкеріў жөнинде шешимге ке-

леди. Ол өз халқының мәплерине үшінші рет қиямет етип, енди Қоқан ханының жәрдеми менен өзине жоқары артықмашлықлар хәм властты қайтарып алыуды нәзерде тутты. Қарабасының ғамын ойлап, Айдос бий ханға бағыныуды қояды хәм кем-кемнен оның душпанына айланады. Солай етип, ол өз мәпи ушын ғана қарақалпақлардың 1827-жылғы көтерилисиниң баслаушысы болады. Оның басқа мақсети болған жоқ, болыуы да мүмкин емес еди.

Айдос көтерилистин таярлығын алдын-ала көп уақыт бурын-ақ жүргизсе керек. Өйткени, көтерилис уақтында кимниң Айдос тәрәпинде, кимниң хан тәрәпинде болатуғынлығы әлле қашан-ақ белгили еди. Мәселен, сол заматы-ақ Бекполат бий, Қосберген бий хәм басқа да ири феодаллар өзлерин Айдостың тәрәпдарлары деп дағазалады, өз уақтында хан оларды да исенимсиз адамлар қатарына шығарған еди.

1827-жылдың июль айының басында Айдос бий хәм оған қосылған феодаллар көтерилисшилерди Сары атау деген жерге жыйнай баслайды. Бир қанша адамларды Айдос мәжбүрий түрде жыйнайды.

Көтерилисшилер қорғаныу ушын қолайлы орынды таңлап алып, оны арбалар хәм шатлар менен қоршайды, дөгерегине ор қазады. Қорғанның ишинде 2 мыңға шамалас қара үй болған. Сары атауда бекинип алғаннан кейин, 1827-жылы 29-июльде Айдос Қоныратты алыу ушын өзиниң Ырза хәм Төре деген еки баласын бас етип, 300 атлы жибереди. Бирақ бул атланыстан нәтийже шықпайды: Айдостың жауынгерлериниң көпшилиги қыйратылады, ал қалғанлары теңиз бетке қарай қашады, усы жерде душпан Ырза батырдың изинен жетип, оны өлтиреді. Айдостың екинши баласы Төре батыр тутқынға алынып, кисенленип, Хийуаға жибериледи.

Көтерилисшилер Сары атауда көп уақыт болмайды. Хийуа хроникалары бойынша, „Айдос Қоныратқа жиберген әскеринен аман қайтқан жауынгерлерден өз әскериниң қыйратылғанлығын еситип, сасып қалады хәм өзиниң ағайинлери және өзине берилген адамлар менен бирге Сары атауды таслап, Қоқан тәрәпке жол алады.

Көтерилисти бастыруға жиберилген жазалаушы отряд Хожелиниң этирапында болады, бирақ Ырза менен Төре басқарған әскердиң Қоныратқа топылысы отрядтың дыққатын аударады, Жазалаушы отрядтың составында Хийуа хәм түркмен әскер басылары және нөкерлеринен тысқары маңғыт урууынан молла Дәулетназар бий басқарған қарақалпақлар да болады.

Айдос көтерилисшилер менен Қоқан ханлығына қарай кетти, деген хабар хийуалыларды көтерилис болды, дегеннен де бетер тынышсыздандырады. Себеби ханлықтың бирнеше жүз пухарасының басқа ханлыққа өгип кетиу қәупи тууады. Жазалаушы отрядқа мүмкинчилиги болғанша қашқыншыларды қуып жетип, оларға хәм Айдостың тууысқанларына Хийуа хандығының тер-

риториясынан шығып кетиуге жол қойылмасын, деп буйрық бериледи.

Хийұа әскерлері Айдосдың изинен Ширик Рабатқа жақынлаған жерде жетіп, Айдосқа берилиўди усыныс етеди, бірақ ол берилмейди, нәгийжеде саўаш басланып кетеди. Хийұалылар көтерілисшилердин лагерине басып кирип, оларды қыйратады хәм мал-мүлкин гартып алады. Айдос бий тутқынға алынып өлтириледи. Көтерілисшилерден тек үшеўи ғана қашып қутылады, ал хийұалылар тек еки адамынан ғана айрылады. Рәсмий хроника мине усыларды хабарлайды. Бірақ ғарры қарақалпақлар бул ўақиялар хәққында басқаша сөз етеди. „Хийұалылар Айдосты Ширик Рабатқа барған жерде қуўып жетеди. Оған ханның мөри басылған хатты тапсырады, хатта хан оның барлық қылмысларын кеширетуғынлығы, кейин қайғып өзиниң бурынғы хызмет жағдайын қайтадан ийелеуге рухсат ететуғынлығы айтылады.

Айдос барып тұрған диншил адам екенлигин есапқа алып, хан хатты қуранның ишине жазады. Айдос хатты оқып болып, онда айтылғанларға исенеди хәм өз адамларына хийұалыларға қарсы турыўға рухсат етпейди. Оның батырлары Арзы хәм Әдил, саўашқа кириссек жеңемиз, деп Хийұалыларға қарсы саўаш ашыўға рухсат етиўин оғада өгинип сораныўына қарамастан, Айдос оларға рухсат бермейди. Хийұалылар Айдосты батырлары менен өз лагерине шақырып, өз райынан қайтқанлығы хәққында салтанатлы түрде ант ишиўин хәм ханның берип жиберген сыйлықтарын келип алып кетиўин илтимас етеди, бірақ оларды қурал-жарақсыз келесиз деп ескертеди, егер қурал-жарақсыз келсениз, онда сизлердин бағынғанлығыңызға исенемиз, дейди хийұалылар.

Айдостың барлық батырлары оған душпанның лагерине бармаўды кеңес етеди, бул хийұалылар тағы алдайды, егер баратуғын болсақ, қурал-жарақ пенен барайық, деп исендириўге хәркет етип көреді. Бірақ Айдос өз батырларына өзи менен бирге қуралсыз жүриўин буйырады, ол өзиниң ханға хеш қандай жаманлық ислеменлигин, сонлықтан хийұалылар хеш қандай қастиянлық етпес, дегенди айтады, Айдос хәм оның бағырлары қурал-жарағын таслап душпанның лагерине кирип келиўинен-ақ, хийұалылар оларды қоршап алып, өлтирип таслайды. Олар Айдостың геллесин кесип алады. Айдостың батырлары қуралсыз болыўына қарамастан, бирқанша хийұалыны өлтиреді. Ширик Рабаттағы ўақиялардан кейин, аўырып қалғанлығына байланысly Айдос пенен хийұалылардың лагерине бармай қалған батырлардан үшеўи аман қутылып қалады.

Халықтағы бул аңыз сөз Хийұа хроникаларында айтылғанларға қарағанда шынлыққа жақынлаў келеди, Айдос өзиниң жеңилгенлигине көзи жетіп, хатта айтылғанларға исенип көриўге, өзиниң бурынғы мәртебелерин қайта тиклеўи ўәде етилген Хийұаға қайтып барыўға тәуекел етпекши болғанлығы ақылға ұғрас ке-

леди. Көтерилис жасаған халықтың гәғдири оны тынышсызландырмайды.

Көтерилис бастырылғаннан кейин Хийўа ханы өзиниң жазалаўшы атланысқа қатнасқан барлық әскер басшыларын сыйлықлайды, сондай-ақ көтерилиске қатнаспаған хәм көтерилис күнлери ханға қиянет етпеген қарақалпақ ақсақаллары хәм бийлериниң атына хошамет сөзлер жаўдырылды.

Солай етип, қарақалпақлардың Хийўа ханларының езиўшилигине қарсы 1827-жылғы көтерилиси тез-арада бастырылады. Көтерилистин жеңилип қалыўының себеби, оның инициаторы хәм баслаўшылары Айдос бий басқарған ири қарақалпақ феодаллары болып, олар халықты Хийўа ханларының езиўшилигинен азат етиўге умтылмады. Олар бул көтерилисти Қоқан ханының пухарашылығына өтиўди пайдалырақ көрип, өзлериниң жеке мәплери ушын пайдаланбақшы болды. Көтерилис массалық характерге ийе болыўы мүмкин емес еди, себеби көтерилистин басында-ақ қарақалпақлар еки тәрепке бөлінген еди, ал айырым қарақалпақ бийлери өз уруўлары менен бирге көтерилисти бастырыўда Хийўа ханы әскерлерине жәрдем берди. Айдос өз изине тек тиккелей өз тәсириндеги уруўларды ғана ерте алды.

Айдостың мақсетлери табыссыз болып шыққанның өзінде де қарақалпақ халқы жеңилликке ересе алмаған болар еди, қарақалпақлардың бир бөлими Қоқан ханлығы үстемлиги астына өтип, ал қалған бөлеги, халықтың басым көпшилиги Хорезмде тағыда бетер хәлсизленип қалған болар еди.

Бирақ қарақалпақлардың 1827-жылғы көтерилиси, оның ис жүзінде феодал бийлердин ўәкилинин жеке мәплери тийкарында бағдар алыўына қарамастан, қарақалпақ халқының тарийхында үлкен әхмийетке ийе болды. Ол қарақалпақлардың Хийўа ханларына болған наразылығын ашық түрде көрсетти хәм олардың езиўшилерге қарсы бас көтерип шығыўға қәлеген ўақытта таяр екенлигин дәлилдеди.

Қарақалпақлардың аўхалы 1827-жылғы көтерилистен кейин бурынғыдан да бетер төменледи. Аллақулы хан Хийўа ханлығындағы бағынбаған халықларды жазалаўдың әдеттеги усылын қолланып, көтерилисшилердин барлық егислик жерлерин қыйратты, көтерилис жасағанлардың жерлерине жақын жайласқан Дәўқара көлине қуятуғын өзекти байлап таслап, қарақалпақлардың тийкарғы дийханшылық районларының бирин шөлистанлыққа айландырды.

3. 1835—1856-ЖЫЛЛАРДАҒЫ КӨТЕРИЛИС.

1827-жылдан 1855-жылға шекем Хийўа ханлығында үш хан алмасты. Олардың үстемлик еткен дәўиринде үзликсиз урыслар болып турды. Аллақулы хан (1825—1842) Хорасанның шегара районларына хәр жылы жасалып турған қыйратыўшылық шабуылларын есапламағанда Хорасанға бес рет үлкен атланыс жасады.

Мухаммед Әмин ханның 1845-жылдан 1855-жылға шекемги ханлық еткен дәуиринде бир де урыссыз жыл болмады. Урыстарды жүргизиўге жумсалатуғын қаражетлер халықтан зорлық көрсетиў жолы менен жыйналағуғын еди. 1850-жылға келип, халықтың бүлгиншилиги бурын көрилмеген дәрежеге жетти. 1849-жылы Хийўа қоластындағы қазақлардың турмысын көрген руслар былай деп жазды: „Әсиресе бахтысыз қырғызлардың (қазақлардың—*Ред.*) жарлылығы оғада адам шыдамаслық дәрежеде, бул жарлылық қаққында, егер көзиң көрмесе, сондай да жарлылық болады екен, деп ойлаў мүмкин емес, олардың ҳалын көрип, адамның бунындай шыдамлы болатуғынлығына ҳайран қаласаң, үстиндеги кийимлери тозып пигкен, паналайтуғын жери есиктен келген қыстың қақаман суўығының самалы иркилмей төринен өтип кететуғын тесик-тесик қараўйлер, өзлери ашлықтан өле жазлап отыр. Олардың жағдайынын оғада аўыр екенлиги қаққында мына нәрсени айтқанның өзи де жеткиликли. Сырдәрья бойларындағы, Жанадәрья менен Сырдәрья аралығындағы Хийўа пухарашылығын қабыл еткен көшпели қырғызлар тек 8 айдың ишинде 4 рет тоналды. Ал тоналғанда қалайынша, десениз-ши! Хийўалы өзиниң алғысы келмегенин ямаса алып кете алмайтуғын затларын өртеп жоқ етип кетеди. Бул нағыз қарақшылардың жыртқышлығын хат жүзинде жазып көрсетиў оғада қыйын, сонлықтан Хийўаны бизиң жаўлап алыўымыз оның усылайынша тоналып атырған пухараларының мәплери ушын да айрықша ийгиликли ис болып шығар еди“.

Хийўаның қоластындағы халықлар—өзбеклер, қарақалпақлар, түркменлер, қазақлар—өзлериниң аўыр аянышлы жағдайын кем-кемнен түсине баслайды. Буған Хийўа шегарасына руслардың жақынласып келиўи де қолайлы жағдай дүзеди.

1839-жылғы нәтийжесиз шыққан атланысынан кейин патша ҳүкимети Орта Азияға топылыс жасаў тактикасын өзгерте баслайды, буннан былай алға илгерилеў ушын планлы түрде беккем плацдарм дүзиўге таярлық көреді хәм Хийўаның, Бухараның және Қоқанның шегараларына кем-кемнен жақынласа отырып, қазақ далаларында әскерий қорғанлар салыўға кириседи. 1845-жылы соңынан Ирғыз қаласына айланған Уралск қорғаны хәм соңынан Торғай қаласына айланған Оренбург қорғанлары салынады. 1848-жылы Оренбург линиясы менен жаңа бекинислер аралығында Қарапутақ форты салынады. 1847-жылы Райым қорғаны салынады (ол 1851-жылдан баслап Арал қорғаны деп атала баслайды). 1847-жылы Арал флотилиясы дүзиліп, оның жәрдеми менен Орта Азия ханлықларына алдағы ўақытта топылыс жасаўға таярлық жүргизиў ушын Арал теңизинде, Сырдәрьяның хәм Әмудәрьяның қуяр жерлеринде изертлеў жумыслары алып барылды. 1848-жылы Қос Арал ярым атаўында усы ат пенен аталған форт салынады. Сол жылдың ақырында Райымнан 45 км жерде Қазалы форты салына баслады, ол соң № 1 форт деп аталады. 1853-жылы Акмешит (Перовск) алынғаннан кейин 1854-жылы

июль айында Арал бекинислерінен хәм оның менен иргелес №1, №2, №3 фортлардан ибарат Сырдарья линиясы деп аталған линия дүзилди. Бул линияның административлик хәм әскерий орайы Ақмешит—Перовск форты болды. Бул линия алдағы уақытта рус әскерлерінің Орта Азияның ишкерисине қарай кирип барыуын тәминдеген база болып хызмет атқарды.

Патша әскерлерінің Орта Азияның ишкерисине кирип барыуы жаулап алыушылық мақсетлерди гөзлегенлиги менен, бирақ қазақлардың Россия составына қосып алынуы объектив жақған прогрессивлик әхмийетке ийе болды. XIX әсирдің биринши ярымында Қазақстанның көпшилик бөлегі Россия империясының составында болыуына қарамастан, қазақ халқын Орта Азия ханларының жаулап алыу қәупи еле сапластырылмаған еди. Хийуа хәм Қоқан феодаллары Сырдарьяның төменги жағындағы хәм Қазақстанның Ирғыз, Торғай хәм Эмба дарьяларының бассейнерине шекемги районларының халықларын өз қоластында бағындыруға хәрекет етти. Олардың хәрекетлери талаушылық шабыуыллар характерине ийе болды. Қоқан хәм Хийуа хәкимлери қазақ султанларын сатып алды, оларға хан атағы берилгенлиги хәққында фарманлар инәм етилди, олар қурал-жарақлар менен тәминленди.

Батыс Қазақстан далаларында қорғанлардың салынуы, руслардың Сырдарья линиясын беккемлеуи қазақ халқын Орта Азия ханларының қоластына түсиу қәупинен қутқарды. Қазақ ауылларына үзликсиз жасалып турған басқыншылық шабыуыллар тоқтатылды. Сырдарья линиясына жақын жерлердеги қазақлар бул жерлерге XIX әсирдің орталарында келип қонысласқан руслар менен тығыз қағнасық орната баслайды. Руслар менен болған қарым-қағнасықлар қазақларға унамлы тәсир жасап, бул олардың экономикасы менен мәдениатында үлкен өзгерислердің орын алыуына алып келди.

XIX әсирдің биринши шерегине қарағанда оның екінши шерегинде қазақлар арасында сауда тағы да кең раужланып, бул олардың экономикасы ушын үлкен әхмийетке ийе болды. Сауданын раужланыуы хәрқыйы мәүсимли ярмаркалардың ашылуына алып келди. 1832-жылы Букеевқада, Жаңа өзенде хәм Черноярскте ярмаркалар ашылған еди. Қазақ жерлеріндеги ярмаркалар Россиядағы ири—Нижегород хәм Ирбит ярмаркалары менен байланыслы болды. Көгере сауда менен шуғылланатуғын саудагерлер қазақ жерлеріндеги ярмаркаларда қазақлардан көп санда мал, әдеуир муғдарда жүн, қозы тери, мал тери хәм аң терилерин сатып алып, оларды Россияға жөнегетуғын еди. Россиядан Қазақстанға мауыты, шыт гезлеме, бөз, көп муғдардағы металлдан исленген затлар қазан, темир ошақ, балта, пышақ хәм т. б. затлар алып келинди. XIX әсирдің 40-жылларынан баслап, Саратов, Пенза, Самара, Қазан губернияларынан Батыс Қазақстанға сатыу ушын ғәлле алып келине баслады. Ғәлле менен сауда жүргизиуде

Астрахан әхмийетли орын тутты. Бул жерден ғалле тениз арқалы Гурьевке жөнетилди, ал оннан тийисли жерлерге алып кетилди.

XIX әсирдің биринши ярымында Россияның тәсири менен Қазақстанда дийханшылық өзиниң буннан былай рауажланыуына ийе болды. Қазақстанның арқа хәм батыс районларында дийханшылық пенен шуғылланатуғын руслардың тутқан үлеси әдеуір өсти. Урал, Торғай, Илек, Иртыш дәрьяларының хәм олардың салаларының бойларында жана дийханшылық орынлары пайда болды. Россия менен ғалле саудасының рауажланыуы хәм Қазақстанда дийханшылықтың буннан былайда өсиуи қазақлардың Орта Азия ханлықларынан ғалле бойынша ғәрезлиликтен қутылыуында үлкен әхмийетке ийе болды.

Руслар ийелеген жерлерде өз-ара феодаллық жәнжеллердің сапластырылуы, нызамлы тәртиптиң орнатылуы, қулшылықтың бийкар етилиуи ханлықлардағы мийнеткеш халыққа унамлы тәсир жасады.

Усы дәуірде Россия тәрәпинен Орта Азия ханлықлары менен, соның ишинде Хийуа менен саудаға қызығыушылық күшейеди. Бул ханлықлар Россия ушын ең әхмийетли сауда районлары хызметине ийе болады. Егер XIX әсирдің 40-жылларына шекем сауда жасау ушын Россияға тийкарынан хийуалылар барған болса, ал 40-жыллардың басларында рус саудагерлери биринши рет өзлериниң сауда хызметкерлерин Хийуаға жибере баслады. Олардың қатарында Оренбурглы саудагерлер Михаил Деев пенен А. Путоловты хәм ростовлы саудагер Федор Пичугинди атап өтиуге болады.

Хийуа ханлығы менен Россия арасындағы сауданың өскенлигин мына мағлыұматлар дәлиллеп көрсетеди. Егер 1829-жылға шекем Хийуадан Россияға хәр жылы 150 ден сәл көбирек кәруан келип турған болса, ал 1836-жылға келип, бул кәруанлардың саны 469 ға жетеди. Россияның Хийуа менен товар айланысы 1837—1839-жыллары бир қанша төменлеп кеткеннен кейин, 40-жылларға келип тағы да өсе баслайды. Мәселен, Оренбургтан Хийуаға алып, келинген хәр қыйлы темир затлар 1840-жылғы 263 пудған, 1847-жылы 4480 пудқа өсти. Хийуадан Оренбургқа пахта шығаруы 1841-жылғы 8702,5 пудтан, 1852-жылы 25235 пудқа көбейди.

Хийуа қоластындағы халықлар ханлықтағы өз жағдайын жиий-жиий Сырдәрья линиясындағы қазақлардың турмысы менен салыстырып, өзлериниң жарлылықта жасауының себебин айқын түсине баслайды. Олар өзлерин буннан да бетер бүлгиншиликке түсип қалуудан тек Россияның жәрдеми ғана қутқаратуғынлығына исенеди хәм оның пухарашылығына өтиуге хәрекет етеди.

Руслардың Хийуа ханлығының шегараларына жақынласуы хәм қарақалпақлардың, қазақлардың, түркменлердин Россия пухарашылығына өтиуге талпынуы Хийуа хукиметин оғада тынышсыздандырды. Бул жағдай Орта Азиядағы ұақиялардың барысын удайына бақлап отырған англичан колонизаторларын да

тынышсыздандырды. Россияға қарсы коалиция дүзиўге хәрекет етип, Россияның сиясий тәсиринин өсиўине хәм рус товарларының Орта Азия ханлықларына өтиўине хәртәрәплеме иркиниш жасаўға хәрекет етип, Англия Хийўаға, Бухараға және Қоқанға өз агентлерин жибереди. 1840—1841-жыллары бул ханлықларға Англия агентлери—Аббат, Стодарт, Конолли хәм Шекспир жибериледи, 1843-жылы Хийўаға англичанин Томсон келип кетеди.

1849-жылдың басында англичанлардын нусқаўы менен Хийўа ханы Мухаммед Әмин рус хәкимлеринен Райым хәм Ново-Петровск қорғанларын сапластырыўды талап етеди. Усындай талап пенен хан өз елшилерин Петербургке жибереди. Бирақ патша хәкимети бул талапты орынлаудан қатаң түрде бас тартады.

Буннан кейин Хийўа хәкимети ханлықтағы халық арасында русларға қарсы агитацияны күшейтип жибереди.

Бул исте оған Хийўа ханынын хызметинде болған руханийлар, бийлер хәм султанлар жәрдемлеседи. Олар хәр қандай илажлар менен ханлықтағы халықлардын Россияға талпыныўын хәлсиретиўге хәрекет етеди.

Бирақ руслардың тәсирин хәлсиретиўге бағдарланған олардың хәр қандай урыныўлары ойдағыдай болып шықпайды, өйткени ханлықтағы халықлар арасында езиўшиликтен азат болыў идеясы барған сайын кең ен жайып кеткен еди.

1842-жылдың сентябрь айында Сырдарьяға жақын жердеги қазақлар көтерилис жасап, күш пенен усы жерлердеги Хийўа қорғанларының бирин ийелейди. Көтерилис жаўызлық пенен бастырылады. Бирақ бул жердеги халық 1848-жылы тағы көтерилис жасап, Хийўа қорғаны Жана қаланы ийелейди хәм рус пухарашылығына өтеди.

1852-жылы Хийўа ханынын хызметинде болған султан Ермухаммед (Елекей) Қасымов Хийўадан рус шегара линиясына қашып өтеди. Каспий теңизинин жағаларында рус хәкиметинин тирек пунктлары пайда болыўына байланысly, Үстирт хәм Маңғышлақта көшип жүрген қазақ және түркмен уруўлары 1836-жылдан баслап-ақ, өзлерин рус пухарашылығына қабыл етиў хәққында рус хәкиметине бирнеше рет арыз еткен еди.

Қарақалпақлар арасында Хийўаға қарсы кейип ХІХ әсирдин 50-жылларында әсиресе күшли болды. Үзликсиз урыслар олардың хожалығын қыйратты. Ханның халықтан удайына нөкер жыйнап алып кетиўине байланысly адам күши жетиспеди. Егислик жерлердин көлеми азайып кетти. Көплеген каналлар бирнеше жыл даўамында қазыўсыз жатқанлықтан, суў ақпай кеўип қалды. Гүлленген атызлар суў болмағанлықтан қуўрап қалды. Қарақалпақлардың көпшилик семьялары жерсиз, тиришилик етиў ушын қәрежесиз қалып, ашлыққа ушырады. Бирақ усундай жағдайға қарамастан, хан халықтан алынатуғын салғырт-кесменин белгиленген муғдарын кемитпеди, керисинше, үзликсиз даўам етип атырған урысларға байланысly қосымша салықларды көбейтип жиберди.

Хийўа ханларының „нөкерлерди ҳәм парахат халықты мобилизациялаған үзликсиз атланыслары елди бирлестириў ҳәм ишки өз-ара жәнжеллерди сапластырыў ушын емес,—деп жәзады Я. Ғ. Гуламов,—ал парахат жасап атырған ахалтекелилерге шабуўыл жасау ушын, Арқа Иран областьларын талаў ушын жүргизилетуғын еди“.

1850-жылы Мухаммед Әмин хан Дәрьялықтағы яўмытларды бағыныўға мәжбүрлеў ушын Шарқырауыққа үлкен плотина салдырады, нәтийжеде, Әмудәрьяның суўы Лаўзаннан Дәрьялыққа қуяды, бул Лаўзан бойында жасайтуғын түркмен уруўларын қыйын жағдайға түсиреди. Бунын ақыбети қарақалпақлар ушын да оғада аўыр болды. Лаўзанның бөгелиўи Ханабад районындағы кең егислик жерлердин шөлистанлыққа айланыўына ҳәм Айбүйир қолтығының қуўрап қалыўына алып келди, Әмудәрья дельтасының батыс бөлиминдеги түркменлер менен қарақалпақлардың егислик жерлери суўсыз қалды. Хийўа ханларының жүргизген сиясатының аўыр ақыбетлери бәринен де бурын кең мийнеткешлер массасының жағдайын тағы да бетер қыйынластырды.

1851-жылы Хийўа ханлығында ашаршылық басланып, эпидемия ен жайып кетеди. 1853-жылы тырыспай кесели басланып, ол усы жылдың гүз мәўсиминың ақырында Хийўа қаласының өзінде күшейеди.

Солай етип, Хийўа ханлығындағы халықлардың, соның ишинде қарақалпақлардың жағдайы бул дәуирде адам шыдамаслық дәрежеге жетеди ҳәм 1855-жылы Хийўа үстемлигине қарсы кең халық массасының көтерилис жасауына алып келди.

1855-жылдың февраль айында Мухаммед Әмин хан марылы түркменлерге қарсы өзиниң он екінши атланысына шығады. Марыны ийелеп, ол Ирандағы түркменлердин Серахс қорғанына қарай жол алады. Өзлериниң күшине исенбей, Серахстағы түркменлер Мешхед қаласының ҳәкими Ферудин Мырзадан жәрдем сорайды. Иранлылардың қуўатлауы менен түркменлер Серахсты қамалдан босағыўға ханды мәжбүрлейди, ал усыннан кейин күтпеген жерде хийўалыларға соққы берип, күл-талқан етип қыйратып, оларды қашыўға мәжбүр етеди. Усы саўашта Мухаммед Әмин хан өзинин бир қанша туўысқанлары ҳәм жақын әмелдарлары менен бирге набыт болады.

Қарақалпақлардың көтерилиси басланыўы алдында Хийўадағы ишки сийасий жағдай, әсиресе Серахстын түбинде қыйратылған Хийўа әскерлериниң қалған-қутқанлары өлген Мухаммед Әмин ханның орнына оның иниси—бурынғы хан Мухаммед Рахимниң баласы Тәдриқулдың бәсекилеси—Абулланы (Абулла бекти) хан етип сайлағаннан кейин, пүткиллей шийеленисип кетеди. Өз бәсекилеслерин Абулланың аяўсыз жазалаўлары Мухаммед Әмин ханның тағы бир иниси Сейидмухаммедтиң оған қарсы бас көтерип шығыўына алып келеди. Сейидмухаммед түркменлердин наразылығынан пайдаланып, оларды Абуллаға қарсы көтерилиске баслап шығады. Көтерилисшилер Хийўа ханлығының бир не-

ше қалаларын ийелейди. Абдулла көгерилисти сапластырыўға хәрекет етип көреді, бирақ буннан нәгийже шықпай ол өлтири-
леди.

1855-жылдың 3-сентябри күни Хийўадағы хан тахтына өлти-
рилген Абдулланың орнына Қутлымурат деген хан етип отырғы-
зылады. Дәреклерден алынған мағлыұматларға қарағанда, жаңа-
дан болған ханның дәслепки адымларының бири қазақлардың
адай уруўындағыларды қуралланып, талаўшылық жүргизгени
ушын түркменлерди жазалаўға шығыўға шақырыўы болды. Ол
усылайынша, бир халықты екинши бир халыққа өшегистириў
жолы менен ханлықтағы көтерилислерди бастырмақшы болады.
Ал түркменлер Қутлымураттың үстемлигин мойынламай, Атамурат
дегенди өзлерине хан етип сайлап алады. Буннан кейин Қутлы-
мурат түркменлерди келисимге келип бағындырып алыў мақсе-
тинде, олар менен сөйлесиўлер жүргизиўге кириседи. Сонын
менен бирге, хан Марыдан текелилерди хәм азлы-кем басқа уруў-
лардағы түркменлерди шақырып алып, солардың күшинен пай-
даланып, яўмытларды қыйратпақшы болады. 1855-жылдың ноябрь
айында Хийўадан яўмытларға қарсы қураллы отрядлар жиберил-
леди. Бул отрядлар Гөне Үргенчке қарай баратырған ўақытта,
күтилмеген жағдайда, ханлықтағы қарақалпақлар арасында көте-
рилс шықты деген хабар келеди.

Хийўа хроникаларының хабарларына хәм халық әнгемелерине
қарағанда көтерилис жасаған қарақалпақлардың басында қоңы-
рат арысының қолдаўлы уруўынан Ерназар Алакөз турады. Хий-
ўаның сарай тарийхшыларының пикиринше бий өзинин пүгкил-
лей ақылсызлығына байланыслы хәм асакеткен қәўипли нийет-
лерди ойлап, көтерилиске басшылық етиўди өз қолына алған.
Хийўа тарийхшылары көтерилисшилерди „биймәни ызаланыўшы-
лық хәм душпанлық“ жолына түскен „ақмақ қарақшылар хәм
гәззаплар“ деп сыпатлайды. Халық аңыз сөзлери көтерилисши-
лерди хәм көтерилистин басшыларын басқаша етип көрсетеди,
көтерилистин келип шығыў себеплерин оның қалайынша баслан-
ғанын анықлаўға жәрдемлеседи, не себептен Ерназар көтерилис-
тин басшыларының бири болғанлығын түсиндирип береді. Ерна-
зар қарақалпақ кәтқудаларының ханға оппозициялық көйипте бол-
ған бөлегиниң ўәкили еди. Хан хәкимлери енгизип атырған тәр-
типлерге қарсы жигерли хәрекетлери ушын хан оны бий атағынан
айырып, өз минези бойынша аршыл хәм өркөкрек болған Ерна-
зарды масқаралап кеўлин қайтарады.

Көтерилиске башылық етиўди өз қолына алып, Ерназар хан
деспотизмине қарсы гүресте халықтың ўәкиллерине емес, ал фео-
дал кәтқудаларға сүйенеди. Оның усынысы бойынша қарақал-
пақлардың көтерилисиниң рәсмий басшысы етип, Зарлық хан
сайланады.

Қарақалпақлардың өз ханын сайлаўы (ис жүзинде рәсмий бел-
гиленген адам атынан „ўәзир“ Ерназар өз сиясатын жүргизеди)
хәм ғәрезсиз қарақалпақ ханлығының дағазаланыўы Ерназарға

бөлшекленген қарақалпақ урууларын бирлестіріуге, өз тәрәпине өз урууласлары қоңыратлылардан тысқары қарақалпақлардың басқа урууларының бийлери менен кәтқудаларын қаратып алыуға жәрдемлеседи. Бул көгерилис ұақтында қарақалпақлардың еки арысы да (қоңырат хәм он төрт уруу) бирликте хәрекет етти. Қоңыратлардың басында Ерназар Алакөз, Он төрт уруудың басында кенегес урууынан Кенегес Ерназар турады.

Көгерилис кең көлемге ийе болады. Бул ұақияны еситкеннен кейин Хийұа ханының хызметиндеги барлық қарақалпақ әскерлер елине қайтып келип, көтерилисшилерге қосылады, бул жағдай ханның әскерий күшин хәлсиретеди хәм көтерилисшилердин позициясын күшейтеди.

„Гүлшәни дәулет“ те көтерилистин барысы сүүретленгенде, қарақалпақлар Әмудәрьядағы сауда кемелерине топылыс жасап, олардағы товарларды тартып алды, деп көрсетиледи. Халық аңыз сөзлеринде де усы нәрсе айтылады. Зарлықты хан етип белгилегеннен кейин, Ерназар Әмудәрья арқалы Хийұаның бир де қайығын откермеди. Ол қайықлардан алынған барлық затларды Зарлық ханның үйиниң қасындағы бир жерге жыйнайды. Ерназардың жигитлери етик тигиуге қолайлы көп былғары терилер жыйнайды. Олардың көплиги соншелли, жыйналып бир төбе болады. Ерназар бул былғары терилерди Хийұалылар менен сауашта өзлерин көрсеткен жигитлерге сыйлық етип береди.

Усыған қарағанда, көтерилисшилер тек ханның сауда кемелерине ғана усындай қатнас жасаған, ал басқа кемелерге тиймеген. Буны хан тыңшыларының көтерилис болып атырған жерлерден Хийұаға жиберген мағлыұматлары дәлиллейди. Оларда мәселен былай делинеди: „Үш саудагер гәззаплардың он сауда кемесин еркин өткерип жибергенлигин өз көзлери менен көрди. Соның менен бирге олар жоқары жақтан киятырған саудагерлерге хат жиберип, онда оларды еркин өткерип жиберетуғынлығы айтылады“.

1855-жылдын 12-декабринде Хийұа әскерлери менен көтерилис жасаған қарақалпақлар арасында биринши сауаш болып өтеди. Хийұа хроникаларының хабарлауына қарағанда, хұкимет әскерлери жеңиске ериседи хәм көп олжа және тутқынлар алып Хийұаға қайтады.

Декабрь айының ақырында Қутлымурат хан көтерилисти бастыруу ушын Яқып Махрем хәм Худайбергенниң басшылығы астында жазалаушы оғряд жиберди. Отряд дәслеп Қошқар атаға жақын жердеги қарақалпақларды тонаған, оннан соң басқа жерлердеги парахат халықты талап, қырғыншылыққа салады, үлкен жастағы ер адамлар өзлериниң тууылып өскен жерлерин таслап, Хийұа ханы әскерлериниң қуудалауынан жасырынып жүриуге мәжбүр болады. Хийұа әскерлери көп санлы хаяллар менен балаларды бенде етип көп санлы маллар менен хәр қыйлы затларды олжа етип алып кетеди. Хийұаға көп муғдарда олжа алып қайтқан әскер басылар ханның сақыйлық пенен берген сыйлықларын алатуғын еди.

Бирақ бул жазалаушы экспедиция да көтерілисті бастыра алмады. Қарақалпақлар бирнеше ақсақаллардан ибарат делегацияны көтерилис жасаған түркмен-яұмытлардың басшысы Атамурат ханға жиберіп, оны Хийұа деспотизмине қарсы гүресте биригип хәрекет етиўге шақырады. Атамурат хан қарақалпақларға жәрдемге төрг жүз аглыны жибереди, бирақ оларды жолда Қутлымуратханның отрядлары қыйратады. Соңынан қарақалпақлар көтерілис жасаған түркмен-яұмытлар менен бирге биригеди. Олар Зарлықхан хәм Ерназар Алакөздің басшылығында Хийұа армиясына қарсы бирликте хәрекет етиў ушын Гөне Үргенчке жөнеп кетеди.

1856-жылдың январь айының басында көтерілис жасаған қарақалпақлар менен түркменлерге Хорезмнің арқа бөлиминдеги қазақлар менен өзбеклер қосылады. Қазақ Батырхан Жанғазы Тюрин Қоңыраттың хәкими болады. Бир архив дәрегиниң мағлыұматына қарағанда көтерілишчилердин орайы Жана Базар деген жерде болып, ол Әмударьянын он жағасында Шымбайдың қублабатысындағы 30 километрлик жерде жайласқан.

1856-жылдың январь айының ақырында Қоңыраттың хәкими Батырхан хәм еки Ерназар бий көтерілишчилердин атынан султан Елекейге және Сырдәрьяның шеп жағасындағы көшпели қазақларға дослық хат жиберіп, онда: „қарақалпақлардың, түркменлердин хәм қырғызлардың (қазақлардың) улусындағы ақыллы адамлар менен ойласып, Хийұаға қарсы халық мәпи ушын урыс басладық. Бизин халқымыздын ийгилиги хәм парахат жасауы ушын ески ханлардын әуләдларынан болған Зарлықты хан етип көтердик. Енди түркменлер, қарақалпақлар хәм қырғызлар арасында алаауызлық тоқтады, олар бир-биринен бенде етип алған адамларын, таргып алған малларын, затларын бир-бирине қайтып берди. Солай етип, енди бизлердин барлығымыз және қонсы өзбеклер ауызбиршилик пенен жасаймыз“,— деп көрсетиледи.

Соның менен бирге Зарлық хан әскерий старшина қазақ ордасының орта бөлиминиң султаны Елекей Қасымовқа және басқа да қазақ уруў баслықларына хат жибереди. Хатқа Зарлық ханның мөри және қарақалпақ уруў баслықларының 22 ярым мөри басылады. Хатта былай делинеди: „... Елекей ханға... хәм басқада хұрметли үлкен-кишилерге мыналарды мәлим етемиз, халықтың қәлеуи бойынша ханлық дәрежеге Зарлық көтерилди... Халықтың бундай келисимге келиўине төмендегише себеплери бар: буның себеби бизин халқымыз сизлер менен бирге бир ата-анадан дөреген, сонлықтан биз сизлерди үлкен ағамыз, ал өзлеримизди сизлердин инниниз деп есаплаймыз, оның үстине аңыз сөзлер бойынша дәслеп қырғызлар (қазақлар—*Ред.*), ал оннан кейин қарақалпақлар белгили болды. Бизин султанымыз Елекейдин қандай жағдайларда болғанлығы хәм сизлердин балаларыңыздың қаншелли ауыр жағдайға түсирилгенлиги хәм сизлердин дүнья-малыңыз талап алынғанлығы және сизлердин хұрметли адамларыңыздың қорланғанлығы сизлерге белгили... Бирқанша

үақыт даўамында бизлерден бизиң нызамымызға сәйкес болмаса да зәкәт жыйнап келинди. Мине сол үақытлары ууайым-қайғыдан бизлердиң үлкен-кишимиздиң барлығымыздың көзлеримизден жас сорғалады. Бундай жағдайда сизлер бизге жәрдем бериўиңиз керек еди, бирақ сизлерден хабар болмады.

حسب شكري منك هوميك مودت ميري منك
 موافقت و موافقت ميري منك معنذكر كالمعنى جاني و بيلو
 و جيباني المي ابلي كمي غن زير و ميري منك خاطر شريف و تقصير
 لطيف لا رية معلوم و يكو يد ابون كمي صدره اهنس برفيق بو تارة
 او كبح اشقي قولك ات قيدي كيسي غن بو او ريواني على كل اولي
 و كنت نه او اولي و كنت لامي غن و ميري منك ميري منك يا مودت باو
 مشاهدا و اولي قولك ميري منك قولك ميري منك قولك ميري منك يا مودت
 ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك
 لامي ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك
 صاو و موافقت و موافقت ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك
 قولك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك
 ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك
 لامي ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك
 ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك
 قولك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك
 ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك
 قولك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك
 ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك ميري منك

Ерназар Алакөздин ҳам Кенегес Ерназардың Султан Елекейге мөр басылған хаты ҳам олардың ярым мөрлері.

Солай етип қарақалпақлар көтеріліс жасаған уақытта Сыр-дәрья линиясындағы қазақтар өзлерін қуұатлайды деп үмітленди

Хийұа ханы Қутлымурат көгерилистің оғада қәўипли түр алып барагырғанын сезип, түркмен-яўмытлардың басшылары менен келисим дүзиўге, оннан кейин өзиниң барлық күшин көтерилисти бастырыўға жәмлеўге қарар етти. Бирақ яўмытлар менен сөйлесиулер жүргизилип атырған уақытта 1856-жылдың февраль айының басында ол өз иниси Мухаммед Нияз тәрепинен өлтирилди. Буннан сәл бурынырақ яўмытлар менен болған бир саўашта Мухаммед Нияз түркменлерге тутқынға түсип, ол жерде түркмен кәтқудалары арасынан бирқанша тәрептарларға ийе болған еди. Хийұа ханы сөйлесиулер жүргизиўди даўам еттирип атырған уақытта Мухаммед Нияз еки мың атлы ескер менен Хийұаға басып кирип, хан сарайын ийелейди, өзи хан болыў мақсеге менен Қутлымурат ханды өлтиреди. Бирақ Қутлымурат ханға садық болып қалған әскерлер сарайды қоршап алып, Мухаммед Ниязды өлтиреди, ал онын отрядын қыйратады.

1856-жылдың 12-февралына хан тахтына 1855-жылы өлген Мухаммед Әмин ханның туўысқан иниси Сейидмухаммед отырды, ол усы уақытта 34 жаста болып, бирқанша абыройлы хәм урысқумар еди.

Сейидмухаммед өлген ханның сиясатын даўам еттирип, түркменлерди бағындырыў ушын тезден әскер жыйнаўға кириседи. Атланысты басламастан бурын, ол түркменлер арасында абыройға хәм тәсирге ийе болған Хубби ийшанды оларға мынадай шақырық пенен жибереди: „О, түркмен халқы! Сизлер әййемги уақытлардан бери мәмлекетке (Хийұаға—*Ред.*) шын кеўилден хызмет етип киятырсыз, сизлер онын менен туўысқанлық байланысқа ийесиз! Соңғы уақытлары басымызға тағдир салған хәр қыйлы аўырманлықлар менен қайғы-қапашылық өтип кетти. Енди бурынғы ашыўыңызды хәм тәртипсизликлерди қойың, сөйтип тезден және иркилместен ханның хызметине келиң, сизлерге ханның беретугын барлық сыйлықлары менен ийгиликлеринен пайдаланың“.

Түркмен кәтқудаларын сатып алып хәм алдаў жолы менен және олардың бир қатар аўылларын қыйратыў арқалы Сейидмухаммед хан түркменлердиң бир бөлегин бағындырып, оларды өз әскеринде хызметке тартыўға ериседи. Солай етип, ол түркмен ханы Атамураттың күшин бөлшеклейди. Соның менен бирге, 1856-жылдың февраль айының ақырында Сейидмухаммед ханның әскерлери Хожелиниң қапталында көтеріліс жасаған қарақалпақлардың, түркменлердиң, қазақлардың хәм өзбеклердин бирлескен күшине күшли соққы береди, усыннан кейин көтерілисшилер биригип жәмлесе алмай қалады. Буннан кейин Хийұа ханы өз әскерлерин бағынбаған яўмытларға қарсы жибереди. Хан әскерлериниң басып кириў қәўпин сезип, яўмытлар Бухара әмири Насрулладан (1826—1860) жәрдем сорайды. Бирақ Бухара әмири-

нин түркменлерге жәрдемге жиберген отрядлары жолда хийўалылар тәрәпинен қыйратылады. Олардың аман қалғанлары Әмударьядан өтип, көтерілис жасаған қарақалпақларға барып жетеди.

Сейидмухаммед хан түркменлердин бир бөлегин бағындырып, көтерілисшилердин бирлескен күшине шешиўши соққы бергеннен кейин, көтерілис басшылары арасында жиклениўшилик пайда болады. Басында кенегес Ерназар болған он төрт уруўдың бийлери менен ақсақаллары көтерілистин сөзсиз женилетуғынына көзи жетип, Хийўа ханының тәрәпине өтип кетеди. „Олар ханға өзлериниң бағынагуғынлығын хәм шын кеўилден хызмет етиўге таяр екенлигин билдириўге асықты“,—деп көрсетиледи Хийўа хроникаларында.

Көтерілисшилердин Хийўа тәрәпине өтип кеткен басшылары Зарлық ханды тутқынға алып хийўалыларға тапсырды.

Хийўа хроникаларында айтылғанларға қарағанда Хийўаға алып келингеннен кейин Зарлық ханға масқарапаздың кийимин кийгизип, бетине күйе жағып, белине ағаш-пышақ байлап, басына қағаздан жасалған тәж кийгизеди. Усыннан кейин оны арық ешекке терис мингизип, қаланы айландырып шыққаннан соң дарға асады.

Көтерілистин басшысы қолдаўлы Ерназар бий 700 үйли қарақалпақлар менен бирге Арал теңизиниң жағасына кетип, Қазақ дәрьяның теңизге қуяр жеринде күшли беккемленген қорған салады.

1856-жылдың 29-мартында Сейидмухаммед хан үлкен әскер жыйнап қорғанды қоршаўға кириседи. Көтерілисшилер душпанға қатты қарсылық көрсетеди, адам күши жағынан оғада басым болыўына қарамастан, қорғанға қаншелли күш салып жигерли түрде топылыс жасаса да, хан әскерлери қорғанды ийелей алмайды. Қамал дерлик үш айға жақын даўам етеди. Ерназар басқарған қорған гарнизоны оғада ауыр қыйыншылықларды, ашлықты басынан кеширсе де, душпанға берилмеди, тек 1856-жылдың июнь айында Ерназар қиянетшилик пенен өлтирилгеннен кейин ғана хийўалылар қорғанға басып кире алады. Көтерілисшилердин сонғы тирек пункты усылайынша қыйратылады.

Көтерілис Хийўа менен тил бириктирген қарақалпақ бийлериниң хиянетшилик етиўи арқасында бастырылады. Қарақалпақлар менен қазақлардын бул азатлық хәрәкетинде Россиядан қашып келген қазақ феодаллары—Әзберген бий, Қайыпқалы хан, Есет Кетигбаров хәм басқалар реакцияшыл роль тутып, олар көтерілисти бастырыў исинде Хийўа ханына жақыннан жәрдем берди.

Көтерілистин басшысы Ерназар Алакөз хәм оның тәрәптарылары басқа қарақалпақ феодалларына қарағанда өзлериниң сиясий мәплери жағынан халыққа бирқанша жақын турды. Бирақ Ерназар Алакөз қарақалпақ гедейлери менен эксплуататор топарлардын мәплериниң бир-бирине қарама-қарсы екенлигин хеш түсинип жетпеди, ол массаны Хийўа ханына қарсы гүреске ғана шақырды.

Артта қалған феодаллық жәмийеттегі халық-азатлық хәрекетине тән болған улыўа себеплерден тысқары, бул көтерилисти сөзсиз жеңилiske алып келген оның айрықша өзине тән себеплери де болды. Бирақ усы себеплер көтерилистин ақырғы нәтийжесине алып келди. Бизге белгили, көгерилистин мақсети Хийўа деспотизминен азат болыўдан хәм миллий (қарақалпақ) феодаллық ханлығын дүзиўден ибарат еди. Сырдәрьядағы қазақлардан, руслардан, сондай-ақ Бухарадан күтилген жәрдем болмады. Ол ўақытлары Россияның бурынғы пухаралары—қарақалпақларға—Хийўа ханының езиўинен қутқарыў исинде жәрдем беріў патша хукиметинин планына кирмеген еди.

Қарақалпақлардын 1855—1856-жыллардағы көтерилиси Хийўа деспотизмине хәм миллий езиўшиликке қарсы бағдарланған стихиялық халық-азатлақ хәрекетини характерине ийе болды. „Хәр қандай миллий езиўшилик халықтың кең массаларының жигерли дәккисине ушырайды,—деп жазған еди В. И. Ленин, —ал миллий езилген халықтың хәр қандай дәккисиниң *әмелге асыўы*, бул миллий көтерилис болып табылады“¹.

XIX әсирдин орталарында Хийўа ханлығы англичан импералистлариниң тәсири асғында болған еди. Хийўаның Түркия менен, ал ол арқалы Англия менен байланыслары Қырым урысы ўақтында күшейеди. Англичан хәкимлеринин қуўатлаўы жағдайында Орта Азия ханлықларына жергиликли хәкимлер менен „барлық мусулманлардың халифасы“ деп аталған, бирақ бул жерде оның арқасында тұрып, британ экспансионистлери хәрекет еткен түрк султаны менен байланысларын жолға салыў ушын түрк елшилери жибірип турылды. Орта Азия ханлықлары да Түркияға өз елшилерин жиберип турды. 1853—1854-жыллары Мухаммед Әмин хан Константинопольға бирнеше рет өз елшилерин жиберди. „Хийўа ханы,—деп жазады Оренбург шегара комиссиясы өзиниң 1854-жылғы отчетында, —Россияның Оттоман портасы хәм оның аўқамластары менен жүргизип атырған урысында кимниң жеңип шығатуғынлығын билип қайтыў ушын Бекжан мәхрем менен бес адамды тағы Түркияға жиберди“.

Англичанлар менен түрклердин көрсетпеси бойынша Хийўа ханы усы жыллары қазақ далаларында өз агентлери—молалардың жәрдеми менен русларға қарсы агитацияны күшейтип жебереди. 1854-жылы Мухаммед Әмин хан хәм Қоқан ханы екеўи бирликте, хәтте улыўа күш пенен Сырдәрья линиясына топылыс жасап, қазақларды Россиядан бөлип алмақшы болады. Бирақ қарақалпақлардын көтерилиси Хийўа ханлығын хәлсиретип таслаған еди, сонлықтан бул көтерилис еки ханның жаўыз нийетлериниң әмелге асыўына белгили дәрежеде иркиниш жасады. Хийўа ханлығында болып өткен ўақыялар Британия хукиметин күшли тынышсыздандырған болыўы итимал. Ол Хийўа ханына елде тәртип орнатыў исинде жәрдем беріўге асықты.

¹ В. И. Ленин. Шығармалары. 23-том, 49-бет.

1856-жылдың 31-августында Оренбургтан Петербургқа, сыртқы ислер министрлигине хат жиберилип, онда соңғы уақытлары Хийўаға 9 иранлы хәм бир англичан келип, ханның түркменлер) қарақалпақлар хәм қазақлар менен қатнасығын жолға қойыўда өзлериниң жәрдемин усыныс еткенлиги айтылады. Үзликсиз дауам еткен ишки өз-ара жәнжеллердиң, халық массаларының бас көтерип шығыўларының нәтийжесинде эрын алған экономикалық бүлгиншиликке байланыслы Хийўаның хәлсиреўи Англия, Түркия хәм басқа да қызықсыныўшы еллерге Орта Азияның усы районында өз позицияларын беккемлеўге сылтаў болып хызмет етти.

Хийўа ханлығындағы сиясий ўақыялардың жоқарыда келтирилген обзорынан көргенимиздей-ақ, қарақалпақлар басқа халықлардан бөлекленип қалған жоқ. Олар Эмудәрьяның төменги жағына келип қонысласқаннан кейинги қысқа ўақыт ишинде сондай жағдайға еристи, нәтийжеде XIX әсирдиң орталарына келип-ақ, Хийўа ханлығының сиясий турмысында әҳмийетли роль ойнай бастады. Ханлардың бир халықты екінши халыққа қарама-қарсы қойыўға бағдарланған сиясатына қарамастан, олардың ханлықтағы басқа халықлар менен тығыз экономикалақ хәм мәдений өз-ара байланыслары орын алды.

XIX әсирде Эмудәрьяның төменги жағында қарақалпақлар қатнаспаған бир де ири сиясий ўақыя болмады, ал айырым ўақыялардың хәтте өзлери инициаторы болды. Бирақ, Хийўа депотизмине қарсы қарақалпақлардың ямаса ханлықтағы басқа халықлардың хәрекетти биригип, тығыз байланысқа ийе болғанда ғана белгили дәрежедеги табысқа ерисиўи мүмкин еди. Ханлықтағы барлық мийнеткешлердиң улыўмалық душпан—Хийўа хәкимлери менен жергиликли феодаллар—байлар, бийлер хәм руханыйларға қарсы бирликтеги гүреси Хорезм оазисиндеги халықлардың өз-ара дослық қатнасықларының қәлипlesiўиндеги тийкарғы жоллардың бири болды.

4. 1858—1859-ЖЫЛЛАРДАҒЫ ҚОНЫРАТТАҒЫ КӨТЕРИЛИС

Қарақалпақлардың көгерилисин бастырғаннан кейин Хийўа ханы өзиниң барлық күшин түркмен уруўларының көтерилисин бастырыўға жәмлеўге мүмкиншилик алды. Оның үстине 1856-жылдың ортасында көтерилисшилердин жағдайы пүткиллей аўырласты. Үзликсиз әскерий хәрекетлердин хәм бүлгиншиликтиң нәтийжесинде ханлықта күшли ашлық басланды. Көтерилис жасаған түркменлер арасында жиклениўшилик келип шықты. Сентябрь айының ақырында хәр бир уруўдан белгиленген ақсақаллар 1857-жылы Абдулла ханды қыйратқан ўақытта яўмытлар басып алған барлық топларды, байрақларды хәм басқа да затларды хийўалыларға тапсырды. 1856-жылдың ноябрь айында түркменлерге қарсы урысқа қатнасқан Хийўа әскерлери тарқатып жиберилди хәм барлық түркмен уруўлары Даўдан хәм Ханабад жерлеринен бурынғы өзлерине қараслы жерлерге көшип өтти. Бул Хийўа ха-

нынын ири табысы болды, бирақ бул көтерилистин биротала бастырылғанын аңлатпайтуғын еди. Ханға әсиресе Атамурат хан басқарған түркмен уруулары қатаң қарсылық көрсетти, Атамурат хан көтеріліс жасаған уруулардың басқа көсемлеринің арасында ең ізбе-ізли позиция тутты хәм Хийұаның қас душпаны болды.

Соның менен бирге ханлықтағы хаықтың жағдайы жылдан жылға ауырласып барды. Дийханлардың урысқа кетиуіне байланыслы жерлер егилмей, бос жатты. „Усы топалаңлардын салдарынан Хийұа ханлығының ишки ауқалы оғада ауырласты,—деп көрсетиледи Оренбург шегара комиссиясының отчетында,—1857-жылы оның барлық жеринде ашылық дауам етип, бир қанша ата-аналар өзлеринің балаларын қуллыққа сатыуға мәжбүр болған. Бир қадақ ғәлленің бақасы бизиң ақшамыз бойынша 10 гүмис тенгеге барып жетти хәм ең ақырында ғәлле жетиспегенликтен Сейидмухаммед хан Бухара әмири Насруллаға шабарман елши жиберип, Бухара базарларынан Хийұа ушын ғәлле сагып алыуға руқсат етиуин өтиниш егеди, буған әмир келисим береді“. 1857-жылдың жазында Хийұада тырыспай кеселлиги күшейип кетеди, бул халықтың ашылықтан хәлсириуинен келип шыққан болыуы керек. Өлим әсиресе балалар арасында көп болған. Жарлылық, ашылық, хан әмелдарларының аяўсыз езиуи қарақалпақларды Хийұа менен қоңысылас мәмлекетлерден баспана излеуге мәжбүрлейди.

1857-жылы рус хұкимети қарақалпақлардың үлкен бир топарына рус қарауындағы жерлерге өтиуге руқсат берди. 1857-жылы Оренбург шегара комиссиясының председатели болған В. В. Григорьев майор Бланкеннагельдиң „1793—1794-жыллардағы Хийұа хәққындағы жол жазбаларына“ өзинің ескертиулеринде“ сиясий уәқияларға және оннан кейин 1857-жылдың бәхәриндеги ашаршылыққа байланыслы әдеуир сандағы қарақалпақлар Бухара жерлерине өтип кетти, ал олардың 7000 үйи бизге Сырдәрьяға көшип өтти“,—деп жазады.

„Әмудәрьяның қуяр жерине жақын жердеги Хийұаға қараслы орынларда көшип жүрген қарақалпақ бийлеринің бир қатары 1857-жылдың август айында Сырдәрья бойындағы қырғызлардың (қазақлардың—*Ред.*) баслығына, Сыртқы ислер министрлігинің чиновнигине еки хат жиберди, бул хатларында олар бизин далаларымызға 900 үй болып көшип өтиуге руқсат бериуди сораған,—деп жазады Оренбург шегара комиссиясы өзинің 1857-жылғы отчетында. Оренбург хәм Самара генерал-губернаторлары (комиссияның 7-октябрьдеги усынысында) оларға бурын усындай орын алған жағдайлар тийкарында руқсат еткен, сонын менен бирге қарақалпақларға қырғызлар сияқлы үй басына салық төлеу, басшылар көрсеткен жерлерде парахат көшип қонысланыу миннети жүкленди“. Хийұа ханына қарсы гүресте патша хұкиметинің қураллы жәрдем бериуин бир неше рет өтинип, көтеріліс жасаған яўмыт урууларының көсемлери өзлеринің Россия қәуендерлигине ийе болыуды қәлейтуғынлығын бир неше рет билдирген еди

Бирақ патша хәкимлери Хийўа менен болған қатнасықларды өткірлестиргиси келмей, олардың бул өтিনিшлерин орынлаудан бас тартып келди.

Ханлықтағы халықлардың Россия пухарашылығына өтиўге талапланыўы Хийўа хүкіметин оғада тынышсыздандырды. Хийўа ханларының рус тәсирине қарсы бағдарланған ески усылы—диний агитация айтарлықтай нәтийже бермеді. Үзликсиз урыслардың, қымбатшылық хәм ашлықтан азап шеккен халық молла, ийшан және ахунлардың үгит-нәсиятын тыңлағысы келмеді.

Халықлардың Россияға қосылыўға бағдарланған талапланыўларын иске асырмаў және ханлықта тәртип орнатыў мақсетинде Сейидмухаммед хан патша хүкімети менен қатнасықларды жолға қойыўға, солай етип, рус хәкимлерин өз қарауына Хийўа пухараларын қабыл етпеўге көндириўге қарар етті. Усы мақсет пенен хан 1857-жылдың жазында Петербургқа өз елшилерин жибереди. Соның менен бирге Сейидмухаммед хан Әмудәрьяның оң жағасындағы халықтың рус пухаралары менен байланысын тоқтатыў ушын Дәўқарада қорған салды. Усыған байланысly Оренбург генерал-Губернаторының 1858-жылдың 24-сентябринде сыртқы ислер министринин атына жазған хатында мыналар айтылады: „хийўалылардың Дәўқарада қорған салыўы (Қорғанша—*Ред.*) Әмудәрьяның төменги жағында оң жағалықта жасайтуғын хәм Хийўа хәкимлериниң руқсатысыз Жаңадәрьяның жоқарғы жақларына және Сырдәрья тәреплерге жиий-жиий көшип кетип турған көшпели қырғызлар менен қарақалпақларды бағынышлылықта сақлап гурыў мақсетин нәзерде тутқан“. Хатта оннан кейин, Хийўаның бул қорғаны ханлықтағы халықлардың Сырдарья линиясына өтиўине иркиниш жасайды, деп қәўетерлениўшилик билдирилген хәм қарақалпақларды Жаңадәрья бойларына көширип алып келиў мүмкиншилиги бар деп атап көрсетилген.

Соның менен бирге Хийўа ханы Қоқан ханлығы менен өзара қатнасықларды жақсылаўға бағдарланған иләжлар көрди. 1857-жылы Хийўаға Қоқан елшиси келеди, ал сол жылы Қоқанға Хийўа ханының елшиси жибериледи. Ескертип өтетугын нәрсе, ханның Қоқанға жиберген елшиси Хийўа ханына ең берилген қарақалпақ бийлериниң бири, өз халқының азатлық хәрекетин бастырыўға актив қатнасқан Сайыпназар бий болды. Еки ханлық арасындағы бул елшилер алмасыў конкрет нәтийжелер бермесе де, бирақ Хийўа менен Қоқан арасындағы қатнасықларды жақсылады.

Көп узамай, Сейидмухаммед хан түркменлерди бағындырыўға тағы қайтадан киристи. 1858-жылдың март айының басында хан көтерилис жасаған яўмытлардың бир бөлимин бағындырады, яўмытлардың қалған бөлеги менен 1858-жылдың 5-мартында питим келисими дүзиліп, ол еки тәрептиң бир-бирине топылыс жасамаўын нәзерде тутты.

Бирақ бул келисим түркменлердин толық бағынғанын аңлатпайтуғын еди. Еки тәрепти питим дүзиўге мәжбүрлеген баслы

себеп 1856-жылдан дерлик 1858-жылға шекем созылған ашлық болды. Питим дүзилгеннен кейин де ис жүзинде Эмудәрьянын шеп жағалығындағы Гөне Үргенч, Хожели хэм Қонырат қалаларынан басқа ханлықтың арқа ярымының әдеуір бөлеги Атамурат баслаған яұмытлардың үстемлиги астында болып қала берди.

1858-жылдың жазында Атамурат Оренбург үлкесиниң рус администрациясынан Хийұаға қарсы гүресте жәрдем бериўин хэм түркменлерди Россия пухарашылығына қабыл алыўды өтиниш өтеди.

Бирақ патша ҳүкимети жуўап бериўге асықпады. Ол Бухара хэм Хийұаға англичан агенти бул ханлықлардың Россия менен саўда байланысларын үзиў мақсетинде келгенлиги ҳаққындағы хабарды алып тынышсызланбақта еди. Бул жағдай 1858-жылы патша ҳүкиметин Хийұа менен Бухараға өз елшилерин жибериўди қолға алыўға мәжбүрлейди.

1858-жылдың август айында Хийұаға полковник Н. П. Игнатьев басшылығында рус елшилері, ямаса „Рус дипломатиялық миссиясы“ келеди. Сейидмухаммед хан рус елшилерин суўыққанлық пенен қарсы алады. Оренбург шегара комиссиясының 1858-жылғы отчетында төмендегилер атап көрсетиледи: „Бул елшилерге Хийұада болған ўақытларында да, оннан жөнep кетип баратырған ўақытта да уллы державаның ўакиллерине минәсип емес түрде гүманланыўшылық пенен қарады, ал елшилердин қараўында болған пароходлар Арал теңизинен Эмудәрьяның қуяр жеринен өтип, дәрья арқалы Қоныратқа жақынлаған жерде тоқтап турыўға мәжбүр болды, себеби оның беги (Қутлымурат) өз ҳүкиметиниң руқсаты жоқлығын сылтаў етип, жоқары қарай жүриўге рухсат бермеген“.

Рус елшилері Хийұа ханы менен ҳеш қандай мәселе бойынша келисе алмай, 1858-жылдың сентябрь айының басында Хийұадан кетиўге мәжбүр болады. Соның менен бирге, ханлықтағы халықлардың ханға хэм оның ҳәкимлериниң ҳәрекетлерине қарсы наразылығы күшейип барды. Салықларды жыйнаўда өзиниң жаўызлығы хэм сықмарлығы менен ханның Қоныраттағы ҳәкими Қутлымурат айрықша көзге түсти. 1858-жылы Қоныратта хәдден тыс салықларға, Қутлымурат пенен оның әмелдарларының жүйенсияликлерине шыдамаған халық арасында тынышсызланыўлар пайда болды.

Қоныраттың бурынғы ҳәкими Төре суўпының ақлығы Мухаммед Фена халықтың Қутлымурат беке наразылығынан пайдаланыўға, оны өзиниң қәуипли душпаны деп қарап, оны өлтирип жоқ етиўге уйғарады. Сонынан ол Қоныратты Хийұадан бөлип алып, өз алдына ханлық дүзиўди мақсет еткен еди.

1858-жылдың жазында, Хийұада Игнатьев басқарған рус елшилері болып атырған ўақытта, Қутлымуратты өлтирип, Хийұадан бөлинип шығыўды мақсет еткен тил бириктириў келип шығады. Тил бириктириўшилер Қоныраттың ханы етип, Төре суўпы-

нын әуладының ең үлкени болған Мухаммед Фенаны белгилемекши болады. Бирақ тил бириктирiушiлер рус елшисинде жаман көз-қарас пайда етеди деп ойлап, өз нийетлерин әмелге асырыуға батылы бармады.

Рус елшилери Хийуадан кеткеннен кейин, тил бириктирiушiлер Қутлымуратты хәм оның көплеген жақын адамларын өлтiреди. Бул Хийуа ханына қарсы көтерилiske шақырыушы өзинше бир белги болды. Көтерилис жасаған қоңыратлыларға дәрьянын оң жағалығындағы қарақалпақлар хәм яўмытлар қосылды.

Мухаммед Фена көтерилiske басшылық етиуди өз қолына алып, Хийуаға қарсы гүресте Қоңыраттың өзинде ғана 6—8 мың есап-ланған жергиликли халық—өзбеклер, қарақалпақлар хәм қазақларға арқа сүйенбей, оларға исенбегенликтен, өзине жәрдемге түркмен феодалларын шақырады. Бул Мухаммед Фенаның гейпара аўқамласларында наразылық туудырады. Сол заматы-ақ қазақ бийи Әзберген өз адамлары менен бөлинип кетти. Ол Таллықтан 30 километр төмениректеги жерге көшип барып, қонысласады хәм бул жерде өзине кишилеу қорған салып алады. Қутлымурат өлтирилгеннен кейин тез-арада Қоңыратқа Мухаммед Фена властынын күшейиуине мәптар болған түркменлердин 25 атақлы бийи менен батырлары келеди. Олар Мухаммед Фенаны хан етип көтерип, өз властын беккемлеуге ериседи.

Өзин хан етип дағазалағаннан кейин, Мухаммед Фена ханлықтағы хәр қыйлы қалаға хат жибереди. Қазақ бийлерине жиберилген хатта ол былай деп жазады: „Хорезмде қаншелли ханлар хәм пагшалар хүким жүргизсе де, әдил болмады, олардың үстемлик еткен дәуиринде жыламаған мусулман әулады қалмады“. Араллылардың, қарақалпақлардың хәм қазақлардың өтиниши бойынша зәкәт жыйнау бийкар етилди.

Қоңыратта орнасып алып, түркмен феодаллары, А. И. Бутаковтың айтқанларына қарағанда „өз билдигинше хәрекет ете баслаған“. Олар „емин-еркин халықтың мал-мүлкин, хәтте хаяллары менен қызларын да тартып алған, Мухаммед Фенаның түркмен феодалларына төлейтуғын ақшасы болмағанлықтан оларға белгили муғдарда үй белгилеп берип, усы үйлер оларға хәр бир атлыға күнине еки гүмис теңгеден хәм хәр бир ат басына да еки гүмис теңгеден төлеуи тийис болған. Хан түркмен феодалларына қарсылық көрсеткен адамларды қатаң түрде жазалаған. Түркмен феодалларынын зорлық-зомбылықлары халықтың Мухаммед Фенаға қарсы наразылығын келтирип шығарды. Усыннан пайдаланып, Қутлымураттың тууысқанлары оған қарсы тил бириктирiу таярлайды, бирақ ол ашылып қалып, тил бириктирiушiлер дарға асылады. Тил бириктирiуден қорқып қалған Мухаммед Фена өз дөгерегине түркмен феодалларын тағы да жақынырақ тарта баслайды. Оның олар менен байланыслары, өз халқына болған исенимсизлиги кең масса арасында оған қарсы наразылық кейпин туудырды.

1859-жылдың март айында Мухаммед Фена Россия менен жақыналасуудың ен актив тәрептарларынын қысқысы менен Оренбург генерал-губернаторына бирнеше хат пенен елшилер жибереди, бул хатларда ол қоныратлылардың Хийуа деспотиясына қарсы гүресинде қудиретли қонсы елдин жәрдем беретуғынлығына исеним билдиреди. Мухаммед Фенаның аўқамласы Атамурат хан да рус хәкимлерине усундай өтиниш жасайды.

Мухаммед Фена Оренбург генерал-губернаторына төмендегилерди жазады: "... бизлер Қутлымуратты хәм Қоныраттын барлық белгили адамларын өлтирдик және Атамурат хан хәм яўмыт уруўынын барлық белгили адамлары менен жақыннан дос болуўға ант жасастық... Бундағы мақсетимиз: бириншиден, аллага исенемиз, екиншиден, сизге исенип, қудиретиниз күшли болған сизин саяңыз бизге түседи деп үмит етемиз. Егер бизин сизге үмит байлайтуғынлығымыздың себебин сорасаңыз, бул бириншиден сизин әдиллигиниз, екиншиден, сизин патшалық қудиретиниз".

Бул хатта көтерилишшилер русларды Қоныратқа шақырып, Қоныраттын дәруазалары олар ушын кен ашық екенлиги, төрдеги сыйлы орын қонақларға арналғанлығы, енди қәлеген ўақтында қонақлардың келиўи күтилип атырғанлығы ... "Егер сизлер бул жерге гез-арада келсеңиз, биз қуўанышлы боламыз" деп атап көрсетиледи. Түркменлер өзлериниң 1858-жылы рус мәмлекетине хызмет етиўге тайынбыз. деп билдирген билдириўин тағы да тастыйықлайды хәм мыналарды өтиниш етеди: 1) (Челекен) ярым атаўында ямаса Балахан қолтығында Рус бекинислери салынып, онда ярмарка ашылса, 2) Рус әскерий бөлимшелери тәрепинен Қонырат хәм Гөне Үргенч қалалары ийеленсе, 3) рус хуқимети бөлшекленген түркменлердин тәғдирин шешиўге қағнасса хәм оларды бирлестирсе. Елшилер түркменлерди басқарыў ушын арнаўлы султан белгилениўин талап етеди.

Мухаммед Фена менен Атамурат ханның елшилер Оренбургта жыллы жүзлилик жағдайында қабыл етиледи. Олар рус хуқиметинин түркменлерге жәрдем беретуғынлығы ҳаққындағы келисимин алып, қайтып келеди

Қоныратқа жақын арада руслар келеди екен деген хабарды көтерилис жасаған халық қуўанышлы түрде қарсы алады. Оренбург генерал-губернаторы Петербургқа Сыртқы ислер министрине жазған хатында: "Өзбеклер хәм яўмытлар, егер руслар Челекен ярым атаўында ямаса Балахан қолтығында қорған салса, Қонырат хәм Хийуа алыныўы менен-ақ Россия пухарашылығын қабыл ететуғынлығын ашық түрде айтып атыр",—деп атап көрсетеди. Қоныратқа руслар келеди екен деген хабар әсиресе, еркисиз азап шеккен қулларды қуўандырып жебереди. Буннан кейин олар өз ийелеринен қашып, Қоныратқа келип жыйнала баслаған. Усыннан "Қул қашса, Қоныраттан табылады" деген нақыл пайда болған.

Қоныраттағы ўақыялар Англия хуқиметин оғада тынышсызландырып таслады, 1859-жылдың бәхәринде Түркменстанға Анг-

лия агентлери келип, көтерілишлилердин күшлерин бөлшеклейге хэм Атамураттың Россия менен жақынласыуына кесент берийге хәрекет етеди. Атамурат англичанлардың тәсирине берилип, рус хәкимлери менен болған хәрқандай сөйлесиулерди үзилiske түсирип, көтерилис жасаған қоңыратлыларға қарсы қуралланған 300 атлы отряд жибереди, солай етип, көтерилиске басшылықты өз қолларына алып, түркмен феодаллары Россияның жәрдеминен бас тартады хэм көтерилистин мақсетлерине қиянет жасайды.

Түркмен бийлеринин арасында Хийўаның Әуез Мәмбет хэм Салақ Қылыш қарал сияқлы жасырын агентлери болып, олар Мухаммед Фенаны өлтирип, онын геллесин Хийўа ханына алып барыўға хәрекет етти. Буннан англичан агентлери хэм Хийўа ханының жансызлары көтерилишлилердин Россия менен байланысларын үзилiske түсирийге және оларды қыйратыўға бағдарланған ыдыратыушылық жумысларын жүргизгенлигин көремиз.

Усындай жағдайларда қарақалпақлар менен қазақлар Қоңыраттан кете баслайды, олар биригип, қорғанлар салады, қарым хызметин атқаратуғын қәндеклер қазады, аўыллары бир-бирине жақын иргелес жайласады.

Ал патша хәкимлери көтерилишлилерге жәрдем берий исин кешиктире берди.

Тек 1859-жылдың июль айының басында ғана рус хукимети Қоңыратқа „Перовский“ пароходын жиберий хәққында көрсегне берди. 1859-жылдың 14-июлинде Теңиз министрлигиниң инспекторлық департаментине жоллаған рапортында А. И. Бутаков мыналарды жазады: „Бүгин кеште саат 7 де „Перовский“ пароходында хэм оның еки баржасында, барлық үш кемеге Қоңыратты уақытша қолға алып турыў ушын белгиленген пияда әскерлер отрядын тийеп, Сырдәрьядан теңизге шықтым хэм Әмудәрьяның Арал тенизине қуятуғын тармақларының баслысы болған Кишкене дәрьяға қарай бағдар алдым“.

Ал Сейидмухаммед хан өз әскерлерин баслап келип, Қоңыратты қамалға ала баслады. 20-июньнен 21-июньге қараған түни руслардың жақынласып киятырғанын еситип, қаланы қамалдан босатып, ол Таллықтың оң жағасындағы Қуба таў тәрепке шегинеди. 21-июнь күни азанда ол 10 мың адамлық әскери менен Куба таўға жақынлаған жерде русларды гезлестиреди. Бирақ әскериниң басым турде көплигине қарамастан, руслардың әскерий бөлимлерине қарсы саўаш ашыўға батылы бармай, кейин шегинеди.

1859-жылдың 24-июнь күни азанда Бутаков баржа менен Қоңыратқа келеди. Руслардың келиуи қоңыратлылар ушын оғада үлкен қуўаныш болды. „Қырғызлар (қазақлар), қарақалпақлар, өзбеклер, ҳаяллар хэм балалар өзлерин азат етиўшилерди көриў ушын топар-топар болып жағаға умтылды,—деп жазады усы компанияға қатнасыушылардың бири. Хийўа ханы топларының оқларынан үйлери қыйрап азап шеккен олар енди бизлер келгеннен кейин барлық зорлық-зомбылықлар хэм талаўшылықлар тоқ-

тайды деп үмит етип, бизлерди қуўанышлы түрде күтип алды. Сонлықтан баржаларды салдау менен тартып, жағадағы белгиленген жерге жақыналасып келгенимизде ерлер хәм балалар бизлерге жәрдем бериу ушын умтылысты. *.

Мухаммед Фена дөгерегиндеги адамлар арасында албыраушылық пайда болады. „Өткен гүзде Хийуа хәкими Қутлымуратты өлтирип, басқарыу исин өз қолына басып алған бек Мухаммед Фена, — деп жазады А. И. Бутаков, — барып турған уян хәм иләжсыз бир адам болып, қоныратлыларды әбден бүлгиншиликке ушыратқан хәм енди болмаса руслар келмегенде және ханды қаланың қамалын босатыуға мәжбүр етпегенде, оның геллесин Хийуа ханына өзлери алып барып берип, оның менен жараспақшы болып турған түркмен аўқамласларынан толық ғәрезли, барған бир арсыз екен... Түркменлердин яұмыт урууын Россияның пухарашылығына қабыл етиуди өтиниш етип соранған Атамурат хан олардың арасында жоқ екен, — деп дауам егеди Бутаков, — мен Қоныратта болған уақтымда бул жерге шекемги еки аралық 1 — 2 суткалық жол болыуына қарамастан, ол мениң менен ушырасыуға келмеди“. Усыған қарамастан, руслар Қоныратқа келиуи менен-ақ өз мақсетлерин әмелге асырыуға кириседи.

Ал бул мақсетлер мыналардан ибарат еди: көтерилисшилерди жарастырыу, Әмударьяның оң жағалығы арқалы Россияға баратуғын Бухара кәрўанларын қорғау миннетин оларға жүклеу, соның менен бирге, Хийуа кәрўанларына Россияға товар тасыу исинде кесент бермеу миннети де оларға жүкленди. Буннан тысқары рус кемелерин отын менен тәмийинлеу хәм рус отрядларын хақысын алып, азық-ауқат пенен тәмийинлеу иси де көтерилисшилерге миннетли етип жүкленди. Бирақ бул миннетлерди Мухаммед Фена хәм түркмен феодаллары тек өзлериниң жеке басынын ғана ғамын ойлап, жеккөриушилик пенен қарсы алды. Мәселен, Мухаммед Фена Хийуаға хан болыу тилегин әмелге асырыу ушын, ал түркмен феодаллары Хийуаның Қыпшақ хәм Хожели қалаларын талауда және өзлерине душпан шаудыр хәм гөклен урууларын бағындырыуда руслардың жәрдем бериуин талап етип қойды.

А. И. Бутаков рус хукиметиниң парахатшылық сиясаты хақында және оған түркмен феодалларының қарама-қарсы хәрекетлери хақында төмендегилерди жазады: „Мен Мухаммед Фенаға оның хийуалыларға қарсы гүресине жәрдем бериу ушын жиберилгенлигимди хәм төрт күн бурын оны Хийуа ханынан қутқарып, өз миннетимди атқарғанлығымды, бизлердин олар ушын жаулап алыушылық урыслар жүргизиуге келмегенлигимизди, асакеткен талаушылықлар хәм адамларды сатып, сауда жүргизиу иси рус хукиметиниң рухына пүткиллей қарама-қарсы екенлигин түркменлерге мәлим еткенимди хәм рус хукимети талаушылықларды тоқтатыуды, барлық жерде парахатшылық хәм жақсылық орнатпақшы екенлигин айтқанымда, бизлердин келгенлигимизди хәм-ме қуўанышлы түрде күтип алғанлығын мәлим егкенимде бектиң

А. И. Бутаков.

түр-түсі қуұарып сала берди, оның бизге душпанлық нийетте екенлигин сездирип турды“. Бутаков рус хұкіметиниң талапларына Қоныратта өз үстемлигинен айырылғысы келмеген түркмен хәкімлери әсиресе жигерли түрде қарсылық көрсеткенлигин атап өтеди.

А. И. Бутаков пенен бирге келген С. Г. Черняевтын күнделик дәптеринде жазылғанларға қарағанда Мухаммед Фена Қоныратта турақлы түрде болып қалатуғын хәм әдеуір муғдардағы қураллы отрядтың жиберилиўин, сондай-ақ ақшалай жәрдем күткен. Тек усындай жағдайда ғана ол өз аўқамласлары түркмен феодалларының дегенинен шығып, олардан пүткіллей қол үзелатуғын еди. Бирақ патша хұкімети көтерилисшилерге бундай жәрдемди бере алмады.

1859-жылдың 30-июнинде Бутаков Мухаммед Фена ханға ультиматум жиберди, онда егер ол 1-июль күни азанға руслардын талапларына келисим бермесе хәм тутқынға түскен қарақалпақлар менен қазақларды басатып жиберийге келисим бермесе, онда флотилия Қоныратты таслап кетеди деп ескертти. Бирақ буған жуўап болмады. Сол жылдын 1-июль күни руслар

Қоңыратты таслап кетеди. Июль айының орталарында рус флотилиясы Сырдәрьяның қуяр жерине барып жеткен еді.

Июль айының басында, руслар Қоңыраттан кеткен соң, қалаға көп санлы әскери менен Атамурат хан кирип келеді. Руслардың кеткенине исеними жеткен соң хәм қыйратылған Қоңырат халқынан қолға аларлықтай хеш қандай заты қалмағанлығына көзи жетип, бул жерге тек 50 атлыны таслап, өз журтына қайтып кетеди.

Тезарада Хийұа ханының қуұатлаұы менен Мухаммед Фенаға қарсы тил бириктириұ таярланып, нәгийжеде 1859-жылдың август айында өл өлгириледі. Қоңырат ийелигин басқарыұ ушын хан Матмурат бийди жибереди. Август айының басында Қоңырат қайтадан ханлыққа бирлестириледі.

1858 — 1859-жыллардағы көтерилис Хорезм халықларының тарийхында әхмийетли орынды ийеледі. Тийкарынан алғанда бул ханлықта жасаұшы халықлардын — қарақалпақлардын, өзбеклердин, қазақлардын хәм түркменлердин — Хийұа деспотизмине қарсы биринши рет жәмлесип бириликте бас көтерип шығыұы болды. Көтерилисшилердин Россияның жәрдеми менен Хийұа ханларының езиұшилигинен қутылып, рус пуқарашылығына өтиұден ибарат өзлериниң белгили бир мақсети болды. Бирақ көтерилисшилердин басында турған феодал көсемлердин әсиресе Мухаммед Фенаның қиянетшилиги Россияның ұәкиллери менен енди гана басланып киятырған қатнасықларды үзилiske түсирди. Усының нәгийжесинде көтерилис жасаған халық массалары Россияның жәрдемнен пайдалана алмай, Хийұа деспотизминен қугыла алмады.

Қоңырат көтерилисиниң бастырылыұы көтерилистиң басшыларына исенимсилик пенен қараған рус хәкимлеринин жигерли түрде хәрекет етпеұине алып келди. Өз гезегинде көтерилисшилер патша администрациясынын ұәделерине оғада исениңкирей бермеди. Көтерилисшилердин басшылары менен патша администрациясы арасындағы бир-биреұге болған гүманланыұшылықтын теренлесийұине Хийұа ханлығындағы халықлардын Россия менен жақынласыұына хәртәреплеме қарсылық көрсеткен Англия хүкметиниң тимискилениұлери белигили дәрежеде роль ойнағанлығы сөзсиз.

5. ӘМУДӘРЬЯНЫҢ ТӨМЕНГИ ЖАҒЫНДАҒЫ ХАЛЫҚЛАРДЫҢ XIX ӘСИРДИҢ 60-ЖЫЛЛАРЫНДАҒЫ АХҰАЛЫ.

XIX әсирдин 50-жылларында Әмудәрьяның төменги жағында болып өткен сиясий ұәқиялардан кейин, Хийұа ханы қарақалпақларға байланысly бир қатар илажлар көриұге мәжбүр болды. Қарақалпақлар устинен қадағалаұды күшейтиұ мақсетинде 1863-жылы Сейидмухаммед хан Шымбай қаласының хәкими етип, өзиниң исенимли адамы Махмуд Нияз жасаұыл басыны белгилейди. Бирақ соның менен бирге хан өзине берилген қарақалпақ бийлерине исеним билдирип, қоңысылас ханлықларға елши етип

бепгилеп, мәмлекетлик ислерге тарта баслайды. Мәселен, жоқарыда атап өтилгеніндей-ақ, 1858-жылы Қоқанға елши ретінде маңғыт урууынан Сайыпназар бий барып қайытқан еди, ал буннан кейин Қоқанға елши ретінде кенегестен Ерназар бий, қыпшақтан Ережеп бийлер барып қайтады. Бул бийлер 1873-жылға шекем, яғный Хийўа ханлығын Россия жаўлап алғанға шекем, қарақалпақлар арасында ең жоқары хәм жуўапкерли хызмет орынларын ийелеп, Хийўа ханларына шын кеўли менен хызмет етип келген еди.

Көтерилиске кең халық массасынын, әсиресе, уруў ақсақалларынын қатнасыўы Сейидмухаммед ханды қарақалпақларға басшылықты орайластырыўды күшейтиўге мәжбүрледи. Буннан алдыңғы бапта айтылғанындай-ақ, XIX әсирдин орталарына шекем қарақалпақлардағы басқарыў системасында ең жоқарғы жағдайды бийлер ийелейтуғын еди. Хәр бир қарақалпақ бийи тиккелей өзи хан менен сөйлесиў ҳуқуқына ийе еди хәм белгили дәрежеде өзин басқа бийлерден ғәрезсиз деп есаплайтуғын еди. Бундай басқарыў системасы қарақалпақларды басқарыў исин қыйынластырды, орайлық Хийўа үстемлиги ушын онын мақсетке муўапық емеслиги әсиресе 1855 — 1856-жыллардағы көтерилис ўақтында белгили болды. Сонлықтан 1859-жылы қарақалпақларды басқарыў системасына жаңа хызмет орынлары — аталық хәм беглер беги енгизилди. Аталық әмели бийден жоқары болып, онын қараўында бир неше бий болатуғын еди, Беглер беги қарақалпақлардағы ең жоқары әмел орны болды. Оған бийлер хәм аталықлар бағынды. Қарақалпақлардын еки арысын еки беглер беги басқарған. Енди тиккелей хан менен тийкарынан беглер беги хәм аталықлар ғана сөйлесе алатуғын болған. Бундай система қарақалпақларды басқарыў исин жеңиллестирди, халықты қадағалаўды күшейтти хәм айырым бийлердин өз-бетинше кетиўин шекледи. Енди майда тартыс-жәнжеллер орайық басқарыўға шекем барып жетпейтығын болды. Аталық хәм беглер беги әмеллерин хан Хийўаға ең шын берилген қарақалпақ ақсақалларына исенип тапсырған. Буннан кейинирек қарақалпақлардағы басқарыў системасына тағы бир атақ — аға бий енгизилип, ол ис жүзинде беглер бегинен жоқары болды.

Феодаллық басқарыўдын жаңа бөлимшелеринин пайда болыўы қарақалпақ мийнеткешлерин эксплуатациялаўдын күшейиўине алып келди, дийханлардын мойнына аўыр жүк болып түсетуғын салықларды бурынғыдан да көбейтти. Бул иләжлар қарақалпақ жәмийетиндеги класслық бөлшеклениў процесин тезлестирип, онын тереңлесиўине алып келди.

XIX әсирдин 60-жылларында болып өткен сиясий ўақиялардан кейин, қарақалпақлардын ахўалы тағы да аўырласты. Ханлықта өз-ара феодаллық жәнжеллер күшейди, бул халықты бүлгиншиликке ушыратты, халықтың санының оғада азайып кетиўине қарамастан, хан қарақалпақлардан жылына 20 мың киши тилдә салық алып турыўын даўам етти.

Усыған байланысты 1862- жылы қарақалпақтар Сейидмухаммед ханға хат жазып, хәр жылғы салықты хеш болмаса, 15 мың тилләға шекем кемитиўди өтиниш етеди, бирақ хан буған келисим бермейди.

Сейидмухаммед хан өз қараўындағы халықлардын Россияға талпыныўын оғада қәўипли деп есаплап, буны сапластырмақшы болып, бир қатар шешиўши иләжлар көреди. Қоныраттағы көтерилис бастырылыўдан-ақ, ханлықтағы халықлар арасында русларға қарсы өшпендиликти пайда етиў мақсетинде, ол „кимде-ким русты өлтирсе, рустың хәр бир геллеси ушын жүз тилләдан байрақ беремен“, деп ўеде етти. Бирақ ханның бул сиясынан хеш қандай нәтийже шықпады.

1859-жылы август айының ақырында Әмударьяның қуяр жерине капитан Бутаковтың басшылығы астында рус пароходы келгенде, оны балықшы қарақалпақтар жылы жүзилик пенен күтип алған, ал пароходтын көмири таўсылып қалған ўақытта, олар 15 кеме менен русларға сексеўил алып келип берген Усыны есигип Хийўа ханы қатты қәхәрге минип, „бизлерге сексеўил алып келип берген бийшара балықшыларды қатты жазалаўға буйрық берген, — деп жазады Бутаков, — соннан кейин балықшылар аяўсыз тоналған хәм олардың көпшилигиниң қулақ-мурны кесилген“. Русларға жәрдем бергенлердиң ямаса оларға тилеклеслик билдиргенлердиң барлығы ханның буйрығы менен қатаң жазаланған. Ханлықтың қараўынан Сырдәрья линиясына өтип кеткенлер де қатаң жазаланатуғын болған.

Руслардың Арал флотилиясының пароходларының Әмударьяның төменги жағында жергиликли халықтың көз-алдында еминеркин жүзип жүриўи рус мәмлекетиниң күш-қудиретин, оның Хийўа ханлығынан артықмашлығын көрсетти хәм ханлықтағы халықлардың Россияға талпыныўын күшейтти. Сонлықтан Хийўа ханларының иләжларының бири рус пароходларына Әмударьяның жоқарысына қарай жүзиўге мүмкиншилик бермеўден ибарат болды. Усы мақсетте 1859-жылы август айында Сейидмухаммед хан Нәкистин қапталында 4000 адамнан ибарат гарнизон сақлады. Буннан сәл кейинирек Әмударьяның төменги жағындағы салаларының бири Үлкендәрьяның қуяр жеринен жоқарыда 14 шақырым жерде хийўалылар тәрәпинен Аққала қорғаны салынып, онда 1000 адам хәм бес топтан ибарат гарнизон сақланды. Оннан кейин Үлкендәрьяда плотина салынады. 1869-жылы Мухаммед Рахим хан II тусында (1863 — 1910) хийўалылар Көкөзекти бөгеп таслаўға хәрекет етеди (руслар Көкөзектен де бир неше рет жүзип өткен еди). Бирақ буннан нәтийже шықпайды. Соңынан Көкөзекте русларды иркиў ушын Серан қала қорғаны салынады.

Бул дәўирде Дәўқара районы Хийўаға Россияның тәсири өтеуғын ең қәўипли жер деп есапланады. Бул жерге биринши гезекте Сырдәрья линиясынан адамлар келип, Россия халқындағы хәрқыйлы хабарларды таратып кететуғын еди. Бул жерде руслардың қараўына өтиўди қәлеўшилер де жыйналатуғын еди. Бул жердеги Қорғанша қорғанынан тысқары 1863-жылы Қара көлдин

жағасынан хийұалылар Ұәйс Мама қорғанын салады. Дәуқара районында 800 адамнан ибарат Хийұа отряды жайласып, ол руслар тәрәпине өтпекши болғанларды тутатуғын еди.

Бирақ Хийұа хәкимлериниң халықты Сырдәрәя линиясына өткермеуґе бағдарланған хәрәкетлери хеш қандай нәтийже бермеди, өйткени Хийұа ханлығынын өзи де, оның экономикасы да Россия менен тығыз байланыслы еди. XIX әсирдиң 60-жылларында Хийұаға келип кеткен А. Вамбери былай деп жазады: „Орта Азиядағы хәрбир үйде, хәрбир палаткада қандай да бир рус заты гезлеспейтуғын жер жоқ, деп хеш асыра силтеуәсиз айтыұа болады“. Өнерментшиликке хәм дийханшылыққа ең керекли темирден, мыстан, шойыннан исленген затлар хәм басқа да буйымлар Хийұа ханлығына тийкарынан Россиядан алып келинетуғын еди. 60-жылларда Хийұа ханлығына Россияның тәсириниң өскенлиги хәққында айта келип, Вамбери және былай деп жазады: „Орта Азияның арқа бөлиминде, әспресе Арал тенизи менен оның жағаларында руслардың тәсири әдеуир күшейип кеткен“.

Ханлықтағы дерлик барлық халықлар — қарақалпақлар, түркменлер хәм қазақлар усы аұыр жыллары үзликсиз урыслар менен хан деспотизминен қутылуы ушын Россиядан пана излейтуғын еди.

Рус администрациясындағы айырым алдыңғы қатар адамлар бул халықларды Хийұа езиушилигинен қутқарыудын зәрүрлигин түсинди хәм бул руслардың Хийұа ханлығын жаулап алыудағы тийкаргы үазыйпаларының бири болыуы керек, деп есаплады. 1859-жылы-ақ, Оренбург генерал-губернаторы тәрәпинен дүзилген арнаұлы комиссия Орта Азияны жаулап алыу қайсы ханлықтан басланыуы керек деген мәселени додәлаған үақытта, усы комиссияның ағзалары — Оренбург шегара комиссиясының председатели В. В. Григорьев хәм Әмудәрәя флотилиясының начальниги А. И. Бутаков Хийұа тәрәпинен езилip атырған халықларға тез жердем көрсетиуди нәзерде тутып, жаулап алыуды Хийұа ханлығы тәрәпинен баслау керек, деген пикирди айтады. „... Әмудәрәяның жағаларында хийұалылар бүлгиншиликке салып атырған қырғызлар менен қарақалпақлар жасайды. — деп жазған еди В. В. Григорьев, — олар биз тәрәпке, қыр далалыққа болса да, келип қонысласқанына қуғанар еди, бирақ бизде оларды қонысландыратуғын жер жоқ. Оларды қыйын жағдайдан қутқарыу ушын олар жасап отырған Хийұаға қараслы жерлерде рус үстемлигин орнатыудан басқа иләж жоқ“.

Бирақ патша хәкиметин Орта Азия халықларының аұыр жағдайы да, олардың Россияға талпыныуы да қызықсындырмады. Хийұа ханлығын патша әскерлериниң жаулап алыуы патша хәкиметине оның колониаллық сиясаты көз-қарасынан пайдалы болған жағдайда ғана әмелге асырылыуы мүмкин еди.

Хийұа ханлығындағы халықтың жағдайы жылдан-жылға аұырласты. Буған ханлықты Россия жаулап аларының қарсаңында өзлериниң ең ақырғы шеклерине жеткен ишки өз-ара жәнжелдер, тоқтаусыз феодаллық урыслар себепши болды.

Үшінші бөлім

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН
ЖАҢА ЗАМАНДА

1 бап

КАРАҚАЛПАҚСТАННЫҢ РОССИЯҒА ҚОСЫЛЫҰЫ

1. ХИЙҰА ХАНЛЫҒЫН ПАТШАШЫЛЫҚТЫҢ ЖАҰЛАП АЛЫҰЫНЫҢ АЛДЫНДАҒЫ РУС-ХИЙҰА ҚАТНАСЫҚЛАРЫ.

XIX әсирдің 50 — 60-жылларында Орта Азияның әҳмийети рус санаат товарларын сатыу базары ретинде ғана емес, ал сондай-ақ Россияның жип-гезлеме санаатының әҳмийетли шийки зат базасы ретинде де роли артты. Бул гражданлық урыс жылларында АҚШ тан пахта алып келиудин қысқарып қалыуының ақыбети болды. Базарда пахтаның жоқлығынан хәм жип-гезлеме санаатын қамтыған кризистен қәуетерленген рус санаатшылары жағдайды Орта Азия пахтасы жеңиллестиреди, деп есаппап, патша хәкиметинен Орта Азияны тез арада жаулап алыуды талап ете баслады. Саудагерлер менен санаатшыларды рус либералшыл буржуазия баспа сөзи қууатлады.

Патшашылықтың Орта Азияны жаулап алыуының басқа да объектив себеби болды.

Капитализм Россияда „прус жолы“ деп аталатуғын жол менен рауажланды, сонлықтан тез өсип баратырған капиталистлик қатнасықлар менен крепостнойшылықтың сақланып киятырған қалдықлары арасындағы кескин қарама-қарсылықларды жумсартыу ушын патша хәкимети жана жерлерди басып алыуға сөзсиз түрде хәрекет етиуи тийис болды.

XIX әсирдің 60-жылларында патшашылық Орта Азиядағы кең территорияларды, соның ишинде Бухара хәм Қоқан ханлықларын, жаулап ала баслайды. Орта Азияның рус патшашылығы тәрәппенен жаулап алынуы Англияның қатаң наразылығын келтирип шығарды. Англия колонизаторлары еки жүзлик пенен „Орта Азия ханлықларының ғәрезсизлиги хаққында, Британияның Хиндстандағы ийеликлерине қәуип тууғанлығы хаққында және басқа да өтирик-өсек сөзлерди тарата баслады. Әлбетте оларды Орта Азия ханлықларының тәғдири емес, ал Орта Азия сияқлы базардан айырылып қалғанлығы тынышсыздандыратуғын еди.

Орта Азияға байланысly Англия менен Россия арасындағы қарама-қарсылықлар оғада кескин түс алды. Орта Азияны жаулап алыудың барысында Россия енди боітмаса, Англия менен урысқа түсіп кете жазлап барып қалған жағдайлар болды.

Бухара әмирлигин хәм Қоқан ханлығының көпшилик бөлегин бағындырып алғаннан кейин патшашылық Хийұа ханлығын жаулап алыуға таярланады.

Хийұа ханы Сейидмухаммед Рахим II патша әскерлеринин Орта Азияның түпкирине қарай илгерилеп, Ташкентти ийелеуине хәм Бухара әмирлигин бағындырып алыуына байланысly, өз шегараларын бекемлеуге қарар етти. Усы мақсетте ол Россиядан қашып келген қазақ султанларын — Қазалыдан өткен Утымды, Россиядан Хийұаға 1868-жылы екинши рет қашып келген Әзбергенди, Хийұаға 1869-жылы январь айында келген Кенесары Қасымовтың баласы Арысланды, Сыдық хәм Хатим Төрени пайдаланды. Утым, Әзберген хәм Арыслан өз отрядлары менен Әмудәрьяның шеп жағалығында Қоныраттың қапталында жайласып алып, Россия пухарашылығында Үстиритте хәм Эмбада жасаған қазақларға шабуұыл жасап турды. Сыдық хәм Хагим Төре Әмудәрьяның оң жағалығында жайласып алып Сырдәрья линиясындағы қазақларға топылыс жасап турды. Бундай шабуұыллар хәр жылы май айынан басланып, ноябрь айының ақырына шекем даудам етегуғын еди. Бул жағдай 1873-жылға шекем орын алып келди. Оны баслы шөлкемлестириуши ханның өзи болды. Хәр бир топылысқа шығуұ ушын ханның рухсаты менен билет алыу керек болып, бул билет қолға түсирилген олжаның белгили бир бөлегин ханға бериу кереклигин аңлататуғын еди. Солай етип, талаушылық Сейидмухаммед Рахим ханның сиясатының құрамына кирген хәм оның әсиресе ханлықты Россия жаулап аларының алдындағы доходуның айрықша тараұын құраған.

Үзликсиз шабуұыллардың нәтижесинде Хийұа ханлығынын Россия менен саудасы оғада қысқарып, Үстирт арқалы кәрұанлар жүре алмайтуғын болып қалады. Хийұа ханы руслар менен болған хәр қандай қатнасықларды қадаған етеди хәм кәрұанлардың хәрекети тоқтады. 1869-жылы Қазалыдағы барлық дүканлар жабылады хәм оларда сауда жүргизиушилер Хийұаға шақырып алынады.

Россия пухараларының удайына талана бериуи, тутқын алып кетиу хәм Хийұа менен сауданын тоқтап қалыуы рус хәкимлерин тынышсыздандырды.

Өзиниң жанадан дүзилген Түркстан генерал-губернаторлығына келгенлигин хабарлап, Кауфман 1867-жылы ноябрь айында хан Мухаммед Рахим II ге хат жиберип, онда Россия менен Хийұа арасындағы дослық қатнасықлардың рауажланатуғынлығына, хан өзиниң құдиретли қонысысының мәплерин есапқа алатуғынлығына исеним билдирди. Бирақ ханлықтын басқарушы топпарлары Россия империясы менен экономикалық хәм сиясий байланыслардың кеңейтилиуине пүткиллей қызықпады. 1869-жылы

гүзде, Россия мәмлекети Қоқан хәм Бухара ханлықларын жаў - лап алғаннан кейин, Кауфман Мухаммед Рахим II ге жаңадан хат жоллап, онда буннан алдыңғы хаттағыға қарағанда жигерли түрде абай етиўшилик орын алды. Хатта хийўалылардың жолдағы саўда кәрўанларын талаўына, „бас көтерип шыққан адамларды жасырып сақлаўына „байланыслы талаплар айтылып, егер хан патшаның нийетлерин түсингиси келмесе, Хийўаға әскерий соққы берилиўи мүмкинлиги ҳаққында ашық түрде баян етилди. Кауфманның хаты жуўапсыз қалды, ал рус губернаторының елшиси Султан Дәвлет Бушаев услап қалынды хәм тек төрт айдан кейин ғана босатып жиберилди.

Буның барлығы рус хўкиметине Хийўаны жаўлап алыў бойынша таярлықларды активлестириўге сылтаў болып хызмет етти. Түркстан генерал-губернаторының, сондай-ақ, Оренбург хәкимлериниң талап етиўи бойынша 1869-жылы Каспий теңизиниң шығыс жағасында Красноводск қолтығының бойында рус отряды келип орналасты. Рус әскерлериниң Красноводскке келип орналасыўы Хийўаға оғада үлкен тәсир жасады. Мине усылайынша Хийўа ханлығын жаўлап алыўға тийкар салынады. Хан тезден отряд жиберип, Қызыл суўға баратуғын жолдағы барлық қудықларды көмип таслаўға буйрық береди, ал Хийўа қаласының өзінде минәр түрінде бекинис салынып, оған 20 топ орнатылды. Рус пароходлары жүре алмайтуғын етип, қайыр тептириў мақсетинде, Әмудәрьяның баслы саласы Таллықты Айбўйирге бурып, бир неше каналларға тарамландырып жибереди. Үрге тумсығына жақын жерде қорған салынып, оған гарнизон орналастырылады. Қаратамақ деген жерден тағы бир бекинис салыў белгиленген еди.

1870-жылы Россия менен Хийўа арасындағы қатнасықларды парахат жол менен жөнге салыў мақсетинде Бухара әмири Кауфманға еки жақты татыўластырмақшы екенлигин айтады. Бирақ буннан ҳеш қандай нәгийже шықпағаннан кейин, әмирдин елшиси Бухараға қайтып келеди. Рус хўкимети Хийўаны жаўлап алыўға таярлық көриўди даўам ёттирди хәм 1871 — 1872-жыллары Хийўаға алып келетуғын барлық жолларды барлап шығыў жумысларын питкерди.

Патшашылықтын Орта Азия территорияларын жаўлап алыў бойынша өз хәрекетлерин активлестириўи Англия менен Россия арасындағы орын алған қарама-қарсылықларды тағы да кескинлестирип жиберди. Англия колонизаторлары Орта Азияны өзиниң тәсир жасаў сферасына қосып алыў нийетинен еле бас тартпаған еди. Мине усыған байланыслы олар Хийўаның өз бетинше мәмлекет болып жасаўына қызығатуғын еди. 1869-жылдың басында Британия хўкимети Лондондағы патша елшиси арқалы хәр еки держава ийеликлериниң арасында Орта Азияда „нейтрал зона“ дүзиўди усыныс егеди. Сыртқы ислер министри А. М. Горчакстың Ост-Ҳинд компаниясының ўәкили Дуглас Форсайт пенен 1869-жылдың 6-августында Баден-Бадендеги хәм Англияның сырт-

қы ислер министри Кларендан менен 1869-жылы 3-сентябрьде Гейдельбергтеги жүргизген сөйлөсүйлөрүндө Англияның Эмударья бассейнине қызығышылығы күшли екенлиги белгили болды. Кларендан Хийўаны, Бухара территориясының хэм түркмен жерлериниң бир бөлимин өз ишине алатуғын Эмударьяның шеп жағалығын бийтәреп территория деп белгилеўди усынды. Бирақ бул усыныс қабыл етилмеди, оннан кейин сөйлөсүйлер тоқтаылды.

1872-жылы Орта Азия мәселеси бойынша пикир алысыўлар қайтадан басланғаннан кейин Англия хэм патша хўкиметлери „бийтәреп зона“ дүзиўге қарар етип, оған Афғанстан (бирақ ол Англияның тәсири астында болып қалды) хэм Хийўа ханлығы (Россияның тәсири астында) кирди.

Англия менен бийтәреп зона дүзиў ҳаққында келисим дүзип, патшашылық Хийўаны жаўлап алыў исинде өз қолын өзи байлап таслады, 1872-жылдың 3-декабриндеги тийкарғы министрликлердиң басшыларының Александр II ниң қатнасыўы менен өткерилген айрықша кеңесинде ханлықты жаўлап алыў ҳаққындағы мәселе биротала шешилген еди.

Рус отрядларының алға илгерилеў қәўпи барлығын сезип, Хийўа ханы патша хўкимети менен қатнасықларды баслаўға мәжбүр болады. 1872 жылы ол Россияға — Кавказ бенен Петербургқа еки елшилер топарын шөлкемлестиреди. Түркстан генерал-губернагорлығын хан еле танымаған еди.

Кавказға баратуғын елшилерди Хийўаның бас ийшаны Мухамед Әмин басқарды. Ол Кавказдың хәкими уллы князь Михаил Николаевичке Хийўа ханының хатын тапсырыўы тийис болды. Хатта хан руслардың Ташкент хэм Ақмешит тәрепинен барлаў жумысларын жүргүзип атырғанлығына наразылық билдиреди хэм руслар белгиленген шегарадан шығып кетпеўин усыныс етеди.

Елшилер 1872-жылдың 15-февралында Александровск фортына жетип барады, бирақ Темир-Шурада иркип тасланады. Елшилердин буннан былайғы жол жүриси оларға рус хўкиметиниң мәлим етилген талапларына хан қандай жуўап қайтарыўына байланыслы болады. Усы талапларға муўапық хан барлық рус тутқынларын босатып жиберийи, Түркстан генерал-губернагорына онын дослық хатларына душпанлық пикирлер билдиргенлигине байланыслы түсиник хат жазыўы, Россиядан Хийўаға қашқан Сыдықты, султан Арысланды хэм тағы басқаларды қайтарып берийи тийис болды. Рус хўкиметиниң усы талаплары менен Мухамед Әмин ийшан ханды таныстырады, бирақ хан бул талапларды орынлаўдан бас тартады. Ханның Петербургқа жиберген елшилерди Хийўадан 1872-жылдың март айының басында шығып кетеди. Оны ханға шын берилген кенегес Ерназар аталық басқарады. 22-апрельде елшилер Оренбургқа жетип барады, ал 24-апрель күни Ерназар аталықты губернатордың миннетин атқарыўшы рус чиновниги қабыл етеди. Ерназарға да жоқарыда атап өтилген талаплар мәлим етиледди хэм оның буннан былай Петербургқа жол

жүриуи иркип тасланады. 25-апрель күни ол Хийўаға кейин қайтады.

Ерназар аталықтың басшылығындағы 20 адамнан ибарат елшилердің барлығы қарақалпақлар болды, бул арқалы хан ханлықтың арқа бөлиминдеги халықтың басым көпшилигин қурайтуғын қарақалпақлар руслардың келиуин қәлемейди, деп көрсетпекши болған болыуы итимал.

Елшилердің усы еки топарын жибере отырып, Хийўа ханы өз позицияларын беккемлеп алыу мақсетинде ўақытты утпақшы болды. 1872-жылдың март айында ол Англияның әскерий хәм дипломатиялық жәрдемине исенип жетиу мақсетинде Афғанстан менен Ҳиндстанға елшилер жибереди. Елшилер Қабулда афған эмири Шер Әлий тәрәпинен қабыл етилип, ол Хийўа ханын қуўатлауға уәде береди. 1872-жылдың май айының ақырында елшилер Пешаварға жетип барады, бул жерде оларды вице-король Лорд Нортбрук қабыл етеди. Ол Англия ҳүкметинин атынан елшилерге мусулманлардың аўқамын дүзиуди, рус тутқынларын босатып жибериуди хәм буннан былай Россия менен жәнжеллесип қалыуға сылтау боларлық жағдайға жол қоймауды кенес етеди.

Хийўа ханлығының Россия менен қатнасықлары 1873-жылдың биринши ярымына шекем, яғный Хийўа жаўлап алынғанға шекем үзилеске түскен халында болып келди. Бул дәуирде ханлықта оғада қатаң жағдай орын алды. 1872-жылдың ақырында Хийўанын, Хазарасптың, Қоныраттың хәм басқа да қалалардың үстем топарлары еки группаға бөлинди. Олардың бири — Мәтмурат дийўанбеги басшылығындағы ханның дөгерегиндегилер — ханнан Россияға қарсы шешиўши илажлар көриуди талап етти. Буған қарама-қарсы бағытты Россия менен экономикалық байланыслардың раўажланыўын хәм рус-хийўа конфликтиниң тез жөнге салыныўына мәпдар болған Жаңа Үргенчтин, Ханқаның саўда хәм өнерментшилер қатламлары тутты. Биринши группа тәрәпинде қарақалпақ үстем топарының ўәкиллери де болды. Олардың қатарында кенегес Ерназар аталықты да атап өтиўге болады. Оренбургтан қайтып келгеннен кейин, ол мәселен, ханға Россия қарауындағы қазақларға шабыўыл жасауды даўам етириуди кенес етеди.

2. ХИЙЎА ХАНЛЫҒЫНЫҢ ПАТША ӘСКЕРЛЕРИ ТӘРЕПИМЕН ЖАЎЛАП АЛЫНЫЎЫ.

Ханлық ушын оғада қолайсыз жағдайда 1873-жылдың февраль айында рус әскерлериниң Хийўаға атланысы басланады, олар ханлыққа төрт отряд пенен — еки Кавказ (Красноводск хәм Маңғышлақ), Оренбург хәм Түркстан отрядлары болып, саўашқа шығады. Улыўма басшылық Түркстан генерал-губернаторы генерал Кауфманға тапсырылды. 1873-жылдың февраль айының басында генерал Веревкиниң басшылығы астында Кавказ отрядлары (4300 адам) атланысқа шығады. Усы ўақытта Ташкенттен Жизақ

арқалы Головачевтың басшылығы астында тийкарғы отряд (4600 адам) хәм оның менен бирге улыўма атланыстың басшысы Кауфман Хийўаға қарай бағдар алады. Атланысқа улыўма алғанда 13 мың адам қатнасады, олардың қарауында 56 топ болды.

Ханның армиясы қураллы күшлердің саны жағынан да, олардың техникалық қуралланыуы жағынан да рус әскерлерине қарсы тура алмады. Ханның асығыс түрде шөлкемлестирілген нөкер отрядлары урысқа жарамсыз еди, өйткени олар сауаш жүргизиўге уқыбы жоқ және урысқа қызықпайтуғын кешегі дийханлардан қуралған еди.

Рус әскерлериниң тек бир Красноводск отряды ғана жолсызлықтан хәм таярлығы жаман болғанлықтан изине қайтты, ал қалғанлары май айының ақырында ханлықтың пайтахты Хийўаға жақынласып келди. Айырым майда сауашларды (Адам-қырылғанда, Учучанда, Халатада, Хожелиде, Хазараспта, Гүрленде) есапламағанда рус әскерлери айтарлықтай қарсылыққа гезлеспеди. Өзлериниң сөзсиз жеңилетуғынын түсинип, хан хәм оның дөгерегиндегилер қаладан қашады. 1873-жылдың 29-май күни Хийўа дәруазалары патша әскерлери ушын ашылады. Генерал Кауфманның талап етиўи бойынша 1873-жылы 2-июнь күни хан өзиниң жазғы бағына — Гендимианға келеди, онда бул ўақытта рус әскерлериниң командованиеси жайласқан еди. Ханның жақынлары Мәтмират дийўан беги хәм Рахматулла жасаўыл басы тутқынға алынады хәм Калугаға полиция қадағалауы астына жибериледи, ал Сейидмухаммед Рахим хан орнына қайта тикленеди.

Рус әскерлериниң Хийўа ханлығын жеңил ғана жаўлап алыўының бир қанша себеплери болды, мәселен, 1873-жылға келип, ханға қарсы кейип күшейип кеткен еди. Ханлықтың мийнеткеш халқы рус отрядларына олардың Хийўаға қарай илгерилеўинде қолынан келген жәрдемин берди. Ал қарақалпақ балықшылары Арал флотилиясы эскадрасының капитаны Ситниковқа 1873-жылы оның кемелерин Аралдан Қоңырат тәрепке қарай өткеріу исинде жәрдемлести. Патша әскерлериниң атланысы ўақтында қарақалпақ бийи Сейитқазы Ситников пенен генерал Веревкинниң арасында байланысшы хызметин атқарды. Қарақалпақ бийи Қадирберди Қоңыраттың рус комендантының хәр қыйлы тапсырмаларын орынлады. Оренбург отряды Хийўаға киятырып қарақалпақлардың территориясынан өткен ўақытта олардың қарсылығына ушырамады. Керисинше, қарақалпақлар қазақлар менен бирге барып, рус отрядының келгенлигине өзлериниң қуўанышылы екенлигин билдирди.

Россия менен Хийўа арасында Гендимиан келисиминиң дүзиліўи хәм Әмударья бөлиминиң дүзилиўи ханлықтағы халықлар ушын, әсиресе, қарақалпақлар ушын үлкен әхмийетке ийе болды.

XIX әсирдің екинши ярымында ханлықтағы халықлардың, соның ишинде қарақалпақлардың күн көрис жағдайларының аўырласыуы олардың Россияға талпыныуының күшейиўине алып келди.

Олар Россия пухарашылығына өтиўди Хийўа деспотизминен қу-тылыўдың бирден-бир жолы деп есаплайтуғын еди. Олардың Россия составына өтиўге ҳәрекет етиўи патша әскерлериниң Хийўа ханлығын жаулап алыў бойынша атланысының табыслы жуўмақланыўына белгили дәрежеде жәрдемлести.

1873-жылдың 6-июнинде генерал Кауфман хәм хан ханлықты басқарыўды белгилейтуғын ўақытша режеге қол қояды. Сейид-мухаммед Рахим хан болып қалады, басқарыў орнындағы адам-лардың барлығын оның өзи белгиледи, қазы хәм қазы-қаланлар арқалы суд ислерин басқарды. Административлик хәм финан-жумысларын басқарыў ушын ханның өзиниң председателлиги ме-нен 7 адам составында кеңес дүзилди, кеңестин қурамына Рос-сияның үш пухарасы хәм үш хийўалы кирди. Соның менен бирге кеңес еки секретарға хәм бир дилмашқа ийе болды. Рус әскер-лерине байланыслы мәселелерди генерал Кауфман шешти. Кеңес еки ай даўамында жумыс жүргизди. Дәслеп ол хәр куни жыйна-латуғын еди, оннан кейин Кауфман яки ханның усынысы бойынша керек ўақтында ғана жыйналатуғын болды.

Тез арадан кейин генерал Кауфман хан менен келисимди рәс-мийлестириўге киристи, оның шәртлери Петербургта келисип, бел-гиленип қойылған еди. Хийўа менен Россия арасындағы келисим Англия хәкиметин оғада тынышсыздандырып таслады. 1873-жыл-дың декабрь айында Англия дипломатиясы Петербургта билдириў жәриялап, Хийўаның алыныўы Россия менен Англия арасындағы жақсы қатнасықларға қәуип туўғызады, деп көрсетти.

1873-жылдың 12-августында ханның бағы Гендимианда (Хийўа-ның қапталында) хан хәм патшаның хәкимети атынан ис жүр-гизген генерал Кауфман арасындағы келисимге қол қойысылды. Келисим қысқаша кирисиўден хәм 18 пункттен ибарат болды. Гендимиан келисиминиң 1-пункти Хийўа ханының рус патшасы-нан вассаллық ғәрезиллигин белгиледи. Хан қоңысылас мәмле-кетлер менен өз бетинше хәр қандай қарым-қатнасықлар орнатыў-дан бас тартты хәм өзин „императордың мәмин хызметкери“ деп мойынлады. 2-хәм 3-пунктлар Әмудәрьяның оң жағалығының Россияға қосылатуғынлығын нәзерде тутты, ал 4-пункт оң жаға-лықтағы территорияның бир бөлимин Бухараға берилиўин нәзер-де тутты. 5 хәм 10-пунктлар саўдаға, кеме жүриўине, рус бур-жуазиясының хуқуқлары менен артықмашлықларына арналды. Әмудәрьяда кеме жүриў мәселесинде рус хәкиметиниң үстемли-ги орнатылды. Хийўаның кемелери менен қайықлары Әмудәрья-да патша хәкимлериниң руқсатсыз жүриўине тыйым салынды. 6 хәм 7-пунктлар рус капиталистлерине ханлықтың қәлеген же-ринде пристанға, складқа, магазинге хәм тағы басқаларға ийе болыў хуқуқын берди. Хийўа хәкимети рус буржуазиясына қәле-ген орыннан жер ажыратып берип, оның мал-мүлкин қорғаўы тийис болды.

8, 9, хәм 11-пунктларға муўапық рус саўдагерлери 5% зәкәт-тен, Хийўа арқалы товар алып өтилгенлиги ушын баж төлеўден

хәм басқа да миннетлерден азат етилип, еркин саўда жүргизиў хуқуқына ийе болды, сондай-ақ олар ханлықтың барлық қалаларында өз уәкиллерин сақлай алатуғын болды. Рус кәрўанларына ханлықтың территориясы арқалы емин-еркин өтип кетиў мүмкиншилиги берилди. 12-пунктқа муўапық рус буржуазиясына ханлықта қозғалмайтуғын мүлк сатып алыў хуқуқы берилип, бунда алым алыў мәселесин Эмударья бөлиминиң начальниги шешетуғын болды. 13-пункт Хийўа хәм рус саўдагерлери арасындағы саўда келисимлериниң бузылмайтуғынлығын белгиледи. 14 хәм 15-пунктлар рус хәм Хийўа пухараларының шағымларын қараған ўақытта рус пухараларының артықмашлық жағдайларын көрсетти. 16-пункт хан хуқиметине ханлыққа Россиядан қашып келген хәр қыйлы қашақларды қабыл етпеў хәм нызамға муўапық қуўдаланыўда болған және жасырынып жүрген жынаятшы рус пухараларын патша хуқиметине услап берий миннетин жүкледи. 17-пункт ханлықта қулшылық мәңгиге сапластырылатуғынлығын атап көрсетти (келисим дүзилген ўақытқа шекем ханлықта 40 мыңға жақын қул болған). 18-пункт контрибуцияға арналды. Ханлыққа 20 миллион 200 мың манат муғдарында контрибуция төлеў белгиленип, оны төлеп қутылыўға 20 жыл мүддет берилди (оны 1893-жылдың 1-ноябрине төлеп қутылыў белгиленген еди, соннан бул мүддет 1901-жылдың ноябрине шекем созылды).

Гендимнан келисиминиң 2-хәм 3-пунктларына муўапық 1874-жылы қарақалпақлардың көпшилик бөлеги жасайтуғын Эмударьяның оң жағалығындағы жерлер Сырдарья областы составында рус мәмлекетиниң айрықша административлик бөлимшеси — Эмударья бөлимине бирлестириледи. Бөлимниң начальниги Хийўадағы жағдайды хәм хан хәкимлериниң жумысын қадағалап барыўы, сондай-ақ Гүркстан үлкеси хәкимлери менен хан арасында дәл-дәшыйлық хызметин атқарыўы тийис болды.

Гендимнан келисими дүзилип, Эмударья бөлими шөлкемлестирилиўи нәтийжесинде Хийўа ханлығы сыртқы хәм ишки сиясат тараўында хәр қандай өзбетиншеликтен айрылды хәм Бухара ханлығына қарағанда да көбирек дәрежеде патшашылықтың ыс-салына айланды.

Ханлықтың жаўлап алыныўы хәм оң жағалықтағы бөлиминиң Россияға қосып алыныўы ханлықтағы халықлардың әсиресе еки жүз жылға жақын ўақыттан бери рус мәмлекетиниң составына өтиўге хәрекет етип келген және Хийўа езиўшилигине қарсы гүрес жүргизип келген қарақалпақлардың мәплерине объектив жақтан сәйкес келди.

Соның менен бирге мына нәрсени атап өтиў керек, рус әскерлериниң Хийўа ханлығын жаўлап алыўы ханлықтағы халықлар Россияға талпына баспаған ўақытта ғана емес, ал бул патша хуқиметине пайдалы болған ўақытта ғана әмелге асырылды. Оның үстине, патшашылық езилиўшилерди қорғаўға хәрекет етпеди, ал керисинше, дәслепки адымынан-ақ, қатаң талаўшылық сиясатын жүргизе баслады. Буны мына характерли факттан кө-

риўге болады: 1873-жылы жазда Хийўага патша әскерлери алып келип болынғаннан кейин Түркстан генерал-губернаторы Кауфман контрибуцияны ўақтында төлеп болмағаны ушын түркменлердин яўмыт уруўының парахат талқына қарсы Головачевтың отрядын жибереди. Отряд яўмытларды қатаң жазалайды хәм оларды талайды.

1873-жылдан кейин Хийўа толығы менен патша самодержавиесиниң тәсир жасаў сферасына түсип, рус санаат хәм финанскapиталының эксплуатациялаўына дуўшакерлеседи. Патшашылық ханлықта колониаллық үстемлик тәртибин хәм қатаң миллий езиўшилик орнатады. Хийўа ханлығының хәм Әмудәрья бөлиминин халықлары күн көрис тағы да аўырласқан жағдайға жолығыады, өйткени, енди оларды тек жергиликли феодаллар, руханийлар хәм байлар ғана емес, ал рус капиталистери де аяўсыз езеди.

Әмудәрья бөлиминде әскерий-административлик тәртип орнатылып, ол жергиликли халықты езиўге хәм оның ҳуқуқларын писент етпеўшиликке тийкарланды. Хәкимлердин талапларын орынламағанларға қарсы патша администрациясы әскерий күш қолланды. Мәселен, 1894-жылы халықтың саны ҳаққында мағлыўмат бериўден бас тартқан Шымбайдын уруў ақсақаллары қураллы отряд тәрәпинен қоршап алынады, буннан кейин олар администрацияның талапларын орынлаўға мәжбүр болады.

Мәмлекетлик аппарат толығы менен рус чиновниклериниң, хан хәм оның әмелдарларының қолында болды. Халықты қараңғылықта сақлап, патшашылық хәм Хийўа ханлары ана тилиниң, жазыў-сызыўдың раўажланыўына, мектеплер менен басқа да мәдений-ағартыў мәкемелериниң ашылыўына иркиниш жасады. Патша администрациясы жергиликли халықтың күн-көрис жағдайын жақсылаў бойынша ҳеш қандай илаж көрмеди. Әмудәрья бөлими менен Хийўа ханлығында Россияға қосылғанға шекемгидей-ақ, ҳәр қыйлы аўырыўлар ен жайған еди, өлиўшилик жоқары болды.

Рус патшашылығы жаўлап алынған халықларды жасалма түрде бөлшеклеў сиясатын жүргизди. Бул қарақалпақ халқының мысалында айқын көринеди. Олардың барлық территорияны Россияға қосыўды өтиниш етиўине қарамастан, патшашылық шеш жағалықтағы қарақалпақларды Хийўа ханларының қол астында қалдырды.

Патша ҳүкимети Хийўа ханлары сияқлы халықтың бас көтерип шығыўларынан қорқып, миллий душпанлықты күшейтиў сиясатын даўам еттирди. Бирақ бул мийнеткешлердин ҳүкиметке қарсы бас көтерип шығыўларын тоқтата алмады. Аўыр алымсалықлар, миллий хәм административлик езиўшилик, ашлық хәм жарлылық шыдамаслық жағдай пайда етип, халықтың жасап турған тәртиплерге қарсы наразылығын күшейтти.

Патша самодержавиесиниң колонизаторлық сиясатына қарамастан, Орта Азияның, соның ишинде Қарақалпақстанның Россияға қосылыўы объективлик жақтан прогрессивлик әҳмийетке ийе

болды. Бул, бурын қарақалпақлардың феодаллық дүзим үстемлик еткен территориясында капиталистлик қатнасықлардың раўажланыўына мүмкиншилик туўғанлығы арқалы көзге түседи. „... Ҳеш бир марксист,—деп жазған еди В. И. Ленин,—капитализм феодализмге қарағанда прогрессив екенлигин умытпайды...“¹

Россияға қосылыўына байланыслы Қарақалпақстан Россияның экономикалық турмысының тәсирина түсе баслады, онда аўыл хожалығының, сонын ишинде пахташылықтың раўажланыўына, дәслепки санаат кәрханаларын дүзиўге хәм саўданың өсиўине мүмкиншилик туўдыратуғын жағдайлар пайда бола баслаған еди, соған қарамастан, Орта Азияның басқа районлары менен салыстырғанда бул үлке артта қалыўшылығын даўам етти.

Орта Азияны, соның ишинде Хийўа ханлығының Россияның составына қосып алыныўы менен үзликсиз өз-ара феодаллық жәнжеллер тоқтатылды. Құлшылық хәм қул саўдасы тоқтатылды. Он жағадағы қарақалпақлар парахат жасай баслады, олардың шегараларын түркмен феодалларының шабуўылларынан рус әскерлери қорғады. Төрткүл хәм Нөкисте қорғанлар салынып, олар арқалы Әмудәрьяның Арал теңизине шекемги жағасы қорғалды. Қарақалпақлардың территориясында бир пүтин административлик басқарыў қәлиплести.

Әмудәрья рус флотилиясының шөлкемлестирилиўи пүткил Хорезм оазиси ушын үлкен прогрессивлик әймийетке ийе болып, ол оазистің темир жол менен, демек, усылайынша Орайлық Россия менен байланысыўына мүмкиншилик берди. Әмудәрья бөлиминиң қалалары арасында туўры хәм қәўипсиз қатнаўға болатуғын жоллар пайда болды, Петро-Александровск пенен Шымбай арасындағы „орыс жол“ деп аталған жол ең жақсы жоллардың бири болды. Хийўадан арқаға Қазалыға батысқа Каспий теңизиниң жағаларына, қублаға Ашхабад пенен Бухараға, шығысқа Жизақ пенен Ташкентке баратуғын жолларда қәўипсиз жүриў мүмкиншилиги туўды.

Егер Орта Азияның басқа да халықлары менен бирге қарақалпақлар Россияға қосылмағанда, онда олар сөзсиз түрде, Англия империализминиң пәнжәсине түсип қалған болар еди. Бул оларды усы ўақытта революциялық жақтан әдеўир перспективалы болған Россиядан пүткиллей ажыратып таслаған болар еди.

Орта Азия халықларының, соның ишинде қарақалпақлардың Россияға қосылыўының ең унамлы тәреплериниң бири өз-ара ишки феодаллық жәнжеллердиң тоқтатылыўы нәгийжесинде бул халықлар бир-бирлери менен хәм рус халқы менен, эксплуататорларға қарсы гүресте үлкен революциялық тәжирийбеге ийе болған рус рабочий класы менен қарым-қатнас жасаў мүмкиншилигин алғанлығы болды.

Орта Азия халықларының уллы рус халқы менен жақынласыўы олардың хожалық жумысларына хәм өндирис усыллына

¹ В. И. Ленин. Шығармаларының толық жыйнағы, 30-том 116-бет.

унамлы тәсир жасады, 1876-жылы Орта Азияға 5 мыңнан аслам Ураллы рус казаклары келип, олардын көпшилиги Эмудәрья бөлиминде келип қонысласты. Олар менен қарақалпақтар арасында дослық қатнасықлар орнады. Балықшы қарақалпақтар олардан балық аўлаудың гейпара усыллары менен қуралларын өзлестирип алды. Қарақалпақтар бурын кемешиликте салдаў, ескек хәм төрт мүйешли желқомнан басқаны билмеген болса, енди олар руслардан үш мүйешли желқомды қолланыўды үйренип, алып, бул олардың мийнетин жеңилетти.

Қарақалпақстанның Россияға қосылыўынан кейин, қарақалпақтардың турмысы менен мәдениятында да прогрессив өзгерислер орын алып, бул процесс те тиккелей рус халқының хәм басқа да халықлардың тәсирин менен әмелге асты.

XIX әсирдин екинши ярымында Орта Азия халықларының мәдений турмысының тарийхында әҳмийетли ўақыя—китап басып шығарыў иси пайда болады. Биринши баспахана 1868-жылы Ташкент қаласында ашылады. 1870-жылы жаңа ири баспахана шөлкемлестирилип, онда үлкедеги ўақытлы баспа сөзге тийкар салған, биринши рәсмий газета—„Туркестанские ведомости“ басылып шыға баслады. Усы дәўирде Ташкентте, Хийўада, Самарқандта, Қоқан хәм Орта Азияның басқа да қалаларында литографиялар дүзиледи. 1830-жылы Хорезмде Наўайының „Хамса“ сы (биринши китабы „Хайратул абрар“) „Девоны Мунис“ (шайыр Мунис Хорезмийдин қосықларының топламы) хәм „Девони Радж“ деген китаптар басылып шығады. Бул шығармалар Қарақалпақстандағы халық арасында да таралады.

Қарақалпақтардың патша Россиясының составына қосылыўы жоқарыда атап өтилгендей-ақ оларды рус патшашылығы, помещиклери хәм капиталистлериниң колониаллық езишилигине гириптар етти; патшашылық Россия халықларының езиўисин хәм жәллады хызметин атқарды. Көп санлы рус емес миллетлер менен халықтар пүткиллей хуқуқсыз болды, өзлериниң мәмлекетине ийе болмады. Қарақалпақтар Орта Азиядағы басқа да халықтар сияқлы еки жақлама езиўшиликке—патша чиновниклери менен жергиликли эксплуататорлардың езиўшилигине ушырады. Эмудәрья бөлиминдеги хәм Хийўа ханлығындағы қарақалпақтардың экономикасы менен мәденияты Октябрь революциясына шекем оғада артта қалыўшылық жағдайына ийе еди, ал олардың күн көрис шараятлары жүдә төмен болды. Оң жағалықтағы хәм шеп жағалықтағы қарақалпақтар жасайтуғын территория шетинен саўатсызлар үлкеси болып қала берди. „Итимал, бирнеше әўладтан кейин,—деп жазды XIX әсирдин ақырында Элиза Реклю қарақалпақтар ҳақында,—бул аз санлы, ҳал-дәрманы қурыған кишигирим халық Түркстанда өз-бетинше жасаў мүмкиншилигине ийе болмайды“. Патшашылықтың колониаллық сиясаты көз-қарасынан бул автордын пикири дурыс. Дурысында да қарақалпақ халқы сол дәўирде қырылып жоқ болыў алдында тур еди. Бирақ Элиза Реклю қарақалпақтарды ҳал-дәрманы қу-

рыған халық деп атап қателесті. Керісінше, қарақалпақтардың күш-жигери, азатлық және ғәрезсізлік үшін күреске болған күш-жигери рус пролетариаты бас болған Россия халықтарының революциялық тасқынының ұлыұмалық ағымына қосылып кетіп, қудиретлі күшке айланды. Қарақалпақстан мийнеткешлери Орта Азиядағы басқа да халықтардың мийнеткешлери менен бирге рус пролетариатының басшылығы астында патша самодержавиеси менен Хийуа деспотизмине қарсы азатлық және ғәрезсізлік үшін күреске бирнеше рет көтерілген еді.

II бап

ХІХ ЭСІР АҚЫРЫ—ХХ ЭСІРДИҢ БАСЫНДА ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДАҒЫ СОЦИАЛЛЫҚ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАТНАСЫҚЛАР

1. ПАТШАШЫЛЫҚТЫҢ ЖЕР-СУҰ ҚАТНАСЫҚЛАРЫ ТАРАҰЫНДАҒЫ СИЯСАТЫ ХӘМ ОНЫҢ АҰЫЛ ХОЖАЛЫҒЫНДАҒЫ ЖАҒДАЙҒА ТӘСИРИ

Патша администрациясының Қарақалпақстанда шешиуи тийис болған мәселелердің ишиндеги ең әһмийетлиси жер салығы хәм суу мәселеси болды, өйткени усы мәселеге колониаллық үлкенің халқының дерлик барлық қатламларының экономикалық хәм социаллық мәплери байланыслы болды.

Қарақалпақстан еле Россияға қосып алынғанға шекем-ақ патша хукимети тәрәпинен „Түркстан үлкесин басқаруу ҳаққында 1867-жылғы реже“ қабыл етилген еди. Бирақ онда жер ийлеу-шилиқ, Түркстан дийханларының егилетуғын хәм егилмейтуғын жерлерге байланыслы хуқуқлары ҳаққында ҳеш нәрсе айтылмаған еди. Патша хукимети ол ўақытта жер мәселесин қарап шығыўға еле таяр емес еди.

1873-жылы Түркстан үлкесиниң жаңа жер дүзилисиниң проекти ислеп шығылған еди. Онда патша администрациясы ўақым хәм мүлк жерлеринен басқа барлық жерлерди мәмлекетлик жер деп белгилемекши болған еди. Юридикалық жақтан рәсмийлестирилмеген ўақым хәм мүлклик жерлерге де усы тәртипти енгизиў усыныс етилген еди.

Бирақ Түркстан үлкесинде жер ийелеушилиқ ҳаққындағы көз-қарасларда келиспеушилиқтин орын алыўына байланыслы 1873-жылғы проект бекитилмеди, деген менен жер-суу дүзилиси бойынша оның айырым усыныслары сонынан Қарақалпақстанның оң жағалығында енгизилди.

Әмудәрья бөлиминиң начальниги 1875-жылдың 6-январындағы өзиниң Түркстан генерал-губернаторының атына жазған рапортында: „Қарақалпақларда да, дельтадағы жасайтуғын басқа

халықларда да жерге ийелик етиу хуқуқы хаққындағы мәселе бойынша бизиң администрациямыз ҳеш қандай түсиникке хәм көрсетпеге ийе емес”,—деп жазған еди. Усыннан кейин Түркстан генерал-губернаторы Кауфман Әмударья бөлиминиң начальнигине көрсетпе берип, бул бойынша дәслепки илаж ретинде ханның жарлықлы жерлери алымлы мәмлекетлик жерлерге айландырылған. Солай етип, жерди турақлы пэйдалануу хуқуқы менен арендаторға „турақлы бекитип қойуу“ мүмкиншилиги тууады. Мине усы хуқуқ тийқарында мәмлекетлик жер деп есапланыуы тийис болған барлық қалған егислик жерлер жергиликли халыққа нызамластырылып берилиуи нәзерде тутылды. Оннан кейин Кауфманның пикири бойынша мүлклик хәм ўақымлық документлер тийқарында жер ийелеу хуқуқын белгилеуде Түркстан үлкесин басқаруу хаққындағы 1873-жылғы Реже проекти бойынша белгиленген тәртипти басшылыққа алыу эәрүр болды.

Усындай сиясат жүргизиу арқалы патша администрациясы жаңадан қосып алынған территориядағы халық үстинен өз үстемлигин беккемлеуди гөзледи.

Кауфманның хатынын изин ала Қарақалпақстанға жиберилген Шөлкемлестириу комиссиясы өз жумысында усы жағдайлардың барлығын басшылыққа алды. Шөлкемлестириу комиссиясы башшы (С. И. Носович) хәм үш ағзадан (А. И. Казаков, Н. М. Делюсто, М. Л. Рахманов) ибарат болды.

Шөлкемлестириу комиссиясы „бөлимдеги жер, жәмийетлик хәм мәмлекетлик шөлкемлестириу мәселелерине байланыслы болған“ барлық жағдайларды үйренип шығыуы тийис болды. Жергиликли хәм жәмийетлик басқарууды хәм халық судын шөлкемлестириу жумыслары комиссияның екннши дәрежели ўазыпалары болды.

Шөлкемлестириу комиссиясы 1865—1877-жыллар даўамында жумыс ислеп, Қарақалпақстандағы аграрлық қатнасықлардың жағдайын сыпатлап беретугын баҳалы экономикалық материаллар жыйнады. Усы материаллардан хәм басқа да дәреклерден мәлим болууына қарағанда Әмударья бөлиминиң Шорахан участкасындағы барлық 46739 танап жердин 6347 танап жери мүлктарларға, 14780 танап жери ўақымдарларға қараслы болып, қалған жерлер „патшалық“ жер есапланған. Тек Шымбай участкасының өзинде ғана ўақымдарларға 19 мың танап жер, ал мүлктарларға 17690 танап жер қараслы болған.

Шөлкемлестириу комиссиясының Шорахан участкасындағы изертлеп шыққан 4617 хожалықтың ярымынан асламы—58,8% и—2716 хожалық жерсиз дийханлар болған, солардан 1519 хожалық ўақым жерлерди ижараға алған, ал 200 танап жер ири феодал Матниязға қараслы болған. Ол ижарашылардан алынған өнимнің ярымынан, бестен бирине шекемин алған. Ыақым жерлердеги дийханлар алынған өнимнин бестен биринен, оннан бирине шекемин ижара хақысы ретинде төлеп келген.

Шөлкемлестиріу комиссиясы тәрәпинен есапқа алынған барлық Ұақымлық мүлклер 40 Ұақымлық шөлкемге қараслы болған, сонын 6 шөлкеминетийисли болған документлер жойытылған, ал қалған 33 шөлкемдеги документлердің үшеуі XVI хәм XVIII әсирлерде, 30 ы XIX әсирде, олардың да көпшилиги 1862—1872-жыллар дауамында дүзилген документлер болып шықты.

Шөлкемлестиріу комиссиясынын 1877-жылғы жұмысының тийкарында Әмудәрәя бөлминдеги жер дүзилиси ҳаққында рәсмий реже қабыл етилди. Усы режеге муапық барлық жер мәмлекетке қараслы деп белгиленди хәм турақлы пайдаланыу ҳуқуқы тийкарында дийханларға бекитип қойылды. Жарлық мүлк жерлер де мәмлекетлик жерлер қатарына киргизилди. Жарлықлы жерлердин мәмлекетлик жерлер қатарына қосып алыныуы, бул жерлер Қарақалпақстанның Россияға қосып алыныуына шөкем ижарашылардың турақлы пайдаланыуында болды, ал 1873-жылғы реже бойынша бундай жерлер мәмлекетлик ямаса патшалық жерлер қатарына қосылуы керек деп, дәлилленди.

Солай етип, Шөлкемлестиріу комиссиянының жұмысынан кейин, Әмудәрәя бөлиминдеги бурын Хийуа ханларына, оның ағайин-тууысқанларына хәм әмелдарларына тийисли болған барлық жерлер мәмлекетлик жерлер деп дағазаланды. Бул илаж жаңадан қосып алынған үлкедеги дийханлар массасын салық салып қатаң эксплуатациялау жолы менен мәмлекетлик қазнаның доходларын көбейтиуге жәрдемлесіуи тийис болды.

Ұақымлық жер ийелеушиликте де гейпара өзгерислер орын алды. Тек Шорахан участкасынын өзінде ғана, 14780 танап жерден 13380 танап жери дәрәяның шөп жағалығындағы диний мәкемелерге қараслы болған болса, ал қалған 1400 танап жери оң жағалықтағы руханийларға қараслы болған.

Патша администрациясы үлкени толық колонияластырыу хәм халық арасында өз тәсирин беккемлеу мақсетинде Хийуаның усы барлық Ұақым жерлерин мәмлекетлик меншик деп таныды.

Шөп жағадағы руханийлардың усынын есабынан хәр жылы сый беріу ҳаққындағы шағым хәм өтинишлерин орынлаудан патша хәкимлери қатаң түрде бас таргты Рус хәкимлери ханға: „Хийуа Ұақым мәкемелери улыуа мәмлекетлик ҳуқуқ тийкарында рус мәмлекетине қараслы жерлерди ийелеуге асасланатуғын хөш қандай негизге ийе емес“,—деп жууап қайтарды. Патшашылықтың бул илажы жарымшылардың күн-көрисин „жеңиллетіу“ сылтауы астында әмелге асырылды. Ал ҳақыйқатында, патша хәкиметиниң бул либералшылық сиясаты менен халықты алдау арқалы қазнаның доходларын көбейтиу хәм Қарақалпақстанды толық колонияластырыу мәплери бүркөлди.

Патшашылық диний мәкемелердің жер ийелеушиликке болған ҳуқуқын ис жүзинде сапластырған жоқ ал олардың үстемлигин бир қанша шөкледи. Жергиликли ақсүйеклердин ири жер ийелеушилигин шөклеп, патша хәкимлери жергиликли халық арасында өз жағдайларын беккемлеуде мақсет етти, байлар менен

руханыйлардың жер ийелеўге болған ҳуқуқын ҳеш қандай бий-карламады. Шымбай хәм Шорахан районларындағы ўақым жерлер және көплеген бай-феодаллардың жер ийеликтери қол тийгизилместен қалды. Сырдәрья областлық басқармасының статистикалық комитетиниң мағлыўматларына қарағанда 1887-жылы Әмудәрья бөлиминде 111 ўақым жер участкасы болған, солардың 79 ы мешитлердин хәм хәрқыйлы мазарлардың қапталында, ал 32 си медреселердин қапталында болды. Кәраматлы жерлер деп аталған Нәринжан баба, Қалендер хана, Қарақум ийшандағы диншиллер хәм Хан Мақсым кең көлемде ўақым жерлерге ийе болды. Тек Қарақум ийшанның өзи 1000 танап жерге ийе болып, онда 300 жарымшы дийханды аяўсыз түрде эксплуатациялады. Халық жек көрген Қулен болыс 10 танап жерге хәм бир неше жүз бас ири қарамалға ийе болып, онын жеринде жарымшы дийханлар. күнликши батрақлар хәм жарлы ағайин-туўысқанлары жұмыс иследи.

Патша ҳүкимети Шөлкемлестириў комиссиясы өз жұмысын тамамлағаннан кейин де Қарақалпақстандағы жер мәселесин үйрениўди даўам еттирди.

Ең соңында, 1886-жылы император Александр III Түркстан үлкесин басқарыў ҳаққындағы нызамды бекитти. Усы Режениң 156-статьясында мыналар айтылған: „Аўылдың отырықшы халқына жергиликли тәртип бойынша белгиленип берилген удайына атадан балаға өтип пайдаланылып киятырған жерлер оларға бекитип қойылады“.

Патша ҳүкимети жерди халықтың жеке меншигине өткерийге батына алмады, бирақ сонын менен бирге ол жерди мәмлекетлик деп дағазалаўға да бетлей алмады. Бундай әҳмийетли мәселеде екижүзлиликке жол қойылды. Егер дийханлар салықты өз ўақтында төлей алмаса, онда жәмийет „қозғалмалы мүлктің дийханшылық жүргизиў ушын оншелли зәрүрлиги болмаған бөлегин“ сатыўға ҳақылы болды (297-статья). Реже дағазаланғаннан кейин тез арада (1886-жылы) бирқанша баянлама хатлар, жаңа проектлер таярланып, сенатор Паленниң ревизиясы өткерилип, жер ийелеўшилиқ мәселесинде наанықлықлардың бар екенлиги атап көрсетилди.

Патшашылық хәм рус буржуазиясы пахта жетистириў менен шуғылланатуғын отырықшы хожалықлардың санын көбейтиўге қызығатуғын еди. Бул Түркстан генерал-губернаторының 1875-жылы жиберилген еки хатынан айқын көринеди. Олардың бириншиси әскерий министрликке, екиншиси Әмудәрья бөлиминиң начальнигине жибериледи. Бул хатлардың бириншисинде Қарақалпақстанда „халықтың турақты отырықшылығы қәлиплеспеди, ал енди оның (Қарақалпақстанның—*Ред.*) рус ҳәкимшилиги астына бағындырылыўы менен... халық өз мийнетин жоқары дийханшылық мәдениатына арнаўы мүмкин“, делинди. Үлкеннң баслы басқарыўшысының усы көрсетпелерин басшылыққа алып, Қарақалпақстанда 1875—1877-жыллары жұмыс жүргизген Шөл-

кемлестириў комиссиясы ярым көшпели қарақалпақлар менен қазақлардын администрация тәрепинен „гезендешилик“ деп аталған хожалық мақсетлериндеги мәўсимли көшип жүриўлерине қарсы бир қатар административлик шаралар көрди.

Егер Шорахан участкасында 1875-жылы дийхан хожалықларының саны 4617 болған болса, бул 1896-жылы 9836 хожалық болып, өскен, яғный 20 жыл ишинде дийхан хожалықлары 213% өскен.

Сенатор К. К. Паленниң 1909-жылы Шымбай участкасында жүргизген есап алыўларының мағлұматларына қарағанда 22818 хожалықтан 12140 хожалық (53,2 % и) дийханшылық пенен шуғылланған, ал қалған 10678 хожалық ярым көшпели жағдайда турмыс кеширип, мал шаруашылығы менен, дийханшылық пенен хәм хәр қыйлы кәсиплер менен шуғылланған. Егер 1883-жылы бөлимде барлығы болып, мың хожалық дийханшылық пенен, 7 мың хожалық мал шаруашылығы менен шуғылланған болса, 1911-жылы дийханшылық пенен шуғылланатуғын отырықшы хожалықлардың саны 2919 үйге артқан, ал көшпелилердиң саны 5927 ге шекем кемиген.

Усы дәўирде Шымбай участкасының Дәўқара хәм басқа волостларындағы, Шорахан участкасындағы Бийбазар хәм Мыңбулақ волостларындағы көп санлы хожалықлардан тысқары Шорахан участкасының халық жасайтуғын жерлеринен 200 шақырым алыстағы Қызылқумның ортасындағы Тамды волостындағы көшпелилер де отырықшылыққа аўыса баслады.

Жақсы жер участкаларын алыў мүмкиншилигине ийе болмаған айырым хожалықлар қумлықтың арасынан, суўғарыў каналларының аяқ бетинен жер өзлестирген. Шорахан участкасында 1875—1896-жыллар даўамында егислик жердиң улыўма көлеми тек 23% ғана өсти.

Патшашылық барған сайын жана жоллар табыў арқалы жергиликли халықтан мүмкиншилиги болғанынша көбирек ақша өндирип алыўға ҳәрекет етти. Мәселен, патша администрациясының Қарақалпақстандағы жерсиз хәм жери аз дийханларды жер менен тәминлеўге бағдарланған илажы да усы мақсетти гөзледи.

Шөлкемлестириў комиссиясы тың жерлерден 5502 танап жерди есапқа алып, оларды оброкқа берий жолы менен пайдаланыўға болатуғынлығын ямаса оғырықшылыққа көшиўди қәлеўши көшпелилерге бөлип берий мақсетлеринде пайдаланыўға болатуғынлығын атап көрсеткен еди.

1877-жылы Шорахан участкасының халқына бос жатқан мәмлекетлик партаў жерлерден жер бөлип берийди сораныўға ҳуқуқ берилди. Партаў жерлерден жер бөлип берий дәслеп былайынша әмелге асырылды партаў жерден алыўды қәлеўшилер бөлимниң начальнигине арыз етиўи тийис болды, ал бөлим начальниги жер бөлип берий ҳаққында болысқа көрсетпе берген. Бөлип берилген жер ҳаққында ҳеш қандай документ дүзилмеген, бөлип берилген жерлер көбинесе өлшеп белгиленбеген. Бул

нәрсе жер мәселеси бойынша үзликсиз тартыс-жәнжеллердин келип шығыуына себепши болды.

1877—1897-жыллардағы 20 жыл ишинде 15843 танап, яғный 5941 десятина жер бөлип белгиленип, оброкқа берилди. Бул жерди 2481 хожалық алып, олардын 1238 и жерсиз, ал 5243 и жери азлылар еди, улыўма алғанда бул хожалықлардын 15,13% и өзбеклер, 26,4% и қазақлар, 9,8% и түркменлер, 8,5 % и қарақалпақлар болды.

Бунда мына нәрсени атап өтиў керек, партаўда жер бөлип бериў 1886-жылғы Режеде де, басқа документлерде де ыызамлы етип рәсмийлестирилмеген еди. Бул алып-сағаршылыққа хәм хәр қыйлы қылмыслы ислерге кең жол ашып беретугын еди.

Мәселен, Әмудәрья бөлими начальнигинин орынбасары полковник Эггерт партаўдан бөлип берген хәр бир танап жер ушын, системалы түрде пара алып турған. Ал көпшилик жағдайда дийханларға бөлип берилген жерлер ис жүзинде егин егийге пүткиллей жарамсыз болып шығатуғын еди. 1908-жылы Төрткүл волостының Шорахан участкасында жасаўшы Рузмухаммет Айытмухамбетов хәм Аташ Әўезов Әмудәрья бөлиминин начальнигине: „Сарайқлы деген жерден бизге бөлип берилген жерде еки жылдан бери мийнет етемиз, бирақ оны хеш суўғара алмадық, себеби бул жер жаптың аяғындағы қумлық жерде жайласқан, мийнетимиз қуры босқа кетип атыр“,—деп жазды.

Әмудәрья жер комиссиясы өзинин 1915-жыл 1-сентябрьдеги мәжлисинде „партаў жер мәселеси бир неше жыллардан бери шешилмей киятыр“ деп мойынлаўға мәжбүр болды.

Солай етип, патша администрациясының Қарақалпақстанда жүргизген партаўда жер бөлип бериў сиясаты дийханлар массасының күн-көрис жағдайын жақсылаў мақсетин емес, ал өз үстемлигин бекемлеўди, Қарақалпақстанды колонияластырыўды, жергиликли халықты талаўды нәзерде тутқан еди.

Хан әмелдарларының хәм басқа да ири феодаллардың жерлеринде ислеген дийханлардын жағдайы оғада аўыр болып қала берди. Патша администрациясы келгенге шекем олар бул жерлерде жетистирилген өнимнің бестен үш бөлегин алыў шәрти менен ислейтуғын еди, ал Россияға қосылғаннан кейин патша қазнасына салық төлей баслады. Солай етип, жарымшы дийханлар салықлардан азат етилмеген еди. Ханның хәм оның ен жақын әмелдарларының жақсы жерлери менен бағлары жарымшылардың пайдаланыўына берилмеди, ал патша хәкимлеринин тиккелей өз қараўына қалдырылып, ким көп төлерине, ижараға берилди.

Қарақалпақстанның Россияға қосып алынған дәслепки жыллары бундай оброкқа берилген жер участкалары барлығы 13 еди, атап айтқанда олар—Төре Сейитмурат Қадирий, Оналтыман, Саренбағ, Шимам, Келтеминар, Тазабағ, Дургадиқ, Мухаммед Мушрип, Сарыбий хәм тағы басқа да жерлер болды. Мәмлекет қараўындағы бул бағлар менен жерлерди ижараға бериў ушын

арнаулы шәртлер белгиленген болып, олар оғада аұыр еди. Сонлықтан бундай жақсы жерлерди тек байлар ғана ижираға алатуғын еди. Ижара мүддети дауамында байлар тек өзлериниң мәпин ғана ойлайтуғын еди, олар бағқа, ондағы мийә ағашларына тәрбия бериуге қызықпайтуғын еди, қуұрап қалғанларының орнына жанадан нәл егийге итибар бермеди, ал ижара шәртлеринде булар көрсетилетуғын еди. Патша администрациясы ижара шәртлериниң усы тәреплерин қадағаламайтуғын еди. Оны қазнаға түсетуғын доходлар ғана қызықтыратуғын еди.

Патшашылықтың аграрлық саясатында салық системасы айрықша орынды ийелейтуғын еди. Эмудәрья бөлиминде үлкениң Россияға қосылыуынан кейинги дәслепки жылларда (1873—1875) салық системасы Хийуа үстемлиги тусында қандай болса, сол түринде сақланып қалған еди.

Салық системасы бурынғы түринде сақланып қалса да, бирақ ол бираз өзгертилип, бир қәлипке келтирилген еди. „Даяк“тың көлеми тиккелей жаптан суу алатуғын дийханлар ушын алынған өнимниң бестен бирине, ал шығырдың жәрдемнен пайдаланатуғынларға жетиден бирине шекем етип белгиленди. Шымбай участкасында салғырт-кеспе үй басына салынатуғын 3 манат 50 тыйын муғдарындағы салық пенен алмастырылды, мине усындай салық Эмудәрья бөлиминдеги түркменлер менен қазақларға да салынды.

Салықтың бундай нормасы ўақытша болып, соңынан бул норма удайына көбейип барды. Мәселен, 1875-жылы Шымбай участкасында „шаңарақ пулы“ 3 манат 50 тыйыннан 4 манатқа шекем көбейтилген. 1877-жылдан баслап, Шорахан участкасындағы барлық дийханлар ушын мәмлекетлик салық 3 манат 60 тыйын көлемінде белгиленди.

Биринши жер жүзилик урыс жылларында патша ҳүкимети гедей дийханлардан жаңа салықлар хәм алымлар жыйнап ала баслайды. 1914-жылы-ақ финанс министрлиги урыс ўақтынын айрықша жағдайларына байланысly бурынғы алым-салықлардың муғдарын көбейтиўди хәм жанадан бир қатар салықлар енгизиўди усыныс етип, бул патша ҳүкимети тәрепинен мақулланады. Бул Түркстан бойынша әдеттеги жыйымлардан тысқары қосымша түрде тағы 4,2 млн манат жыйнап алыўға мүмкиншилик берди.

1915-жылдан баслап, алым-салық 100% қосымша мингизилип жыйналатуғын болды, жетистирилген пахтаның хәр бир пудына 2 манат 50 тыйыннан айрықша ўақытша салық белгиленди. Қарақалпақстандағы ярым көшпели хәм көшпели халықтан жыйналатуғын шаңарақ пулы салығы бурын хәр бир хожалықтан 4 манат муғдарында алынатуғын болса, 1915-жылдан баслап 9 манаттан алына баслады. ал мәмлекетлик алым 77,37% көбейди.

Салық тек жери бар дийханлардан ғана емес, ал жери жоқлардан да алынды. Мәселен, Шорахан участкасындағы 233 жери жоқ дийхан бир жылда 910 манат 80 тыйынды салық ретинде төлеген. Бунын барлығы бөлимдеги халықтан жыйнап алынату-

ғын салықтың улыұма муғдарын әдеуір көбейтiуге алып келди. Қарақалпақстандағы дийханлар 1874-жылы 140 мың манат, 1893. жылы 170 мың манат, 1913-жылы 217690 мың манат 30 тыйын, 1915-жылы 456634 мың манат 98 тыйын муғдарында салық төлеген.

20 процентли әскерий салық оғада аўыр болды. Шымбай участ-касының Қоңырат волостының тек 40 хожалықтан ғана ибарат болған 1-аўылының халқы 1915-жылы 456 манат 96 тыйын, Шо-рахан участкасының Мынбулақ волостының 1-аўылының халқы 1917-жылы 136 манат 92 тыйын, ал Шорахан участкасының Қара-қан аўыллық жәмәәтының халқы 342 манат 40 тыйын төлеген. Тек 1915-жылдың өзінде ғана Әмудәрья бөлиминдеги дийхан-лардан 40000 манат муғдарында әскерий салық өндирип алынды. Әскерий салықты бөлистириу ўақтында патша хўкимети дийхан хожалықларының экономикалық жағдайын есапқа алмады.

Қарақалпақстанның Россияға қосылуынан кейин жергиликли администрацияға хызмет ҳақы төлеу белгиленди, Бул нәрсе бу-рын алым алып, соның есабынан жасап келген жергиликли ҳә-кимлердин қулқынын белгили дәрежеде тыйды. Волость басқа-рыўшылары жылына 700—900 манат, ал аўыл ақсақаллары 150—200 манат алатуғын болды. Тағы бир әҳмийетли илаж хан үс-темлиги тусында ҳәр қандай салықтан азат етилген руханыйлар-ға да салық белгиленгени болды. Мәселен, Пир Тәжи ийшан, Юсуп ийшан ҳәм молла Мухаммед Шәрип 1874—1878-жыллары патша қазнасына 190 манат төледи. Бабажан ахун медресе жери ҳәм басқа да салықлар ушын 1912-жылы 91 манат, 1913-жылы 92 манат төледи.

Руханыйларға жер салығы салынғаны менен, олар буннан өншелли зыян көрмеді, өйткени бул олардың шарият жолына деп ҳәрқыйлы дәлиллер менен дийханлардан жыйнап алатуғын түсиримлериниң кишигирим бөлегин ғана қурайтуғын еди. Руха-ныйлар „қуданың ҳаққына“ деп ҳәрқыйлы қайыр-садақалардын түрлерин көбейтип, халықты эксплуатациялаўға ҳәртәреплеме ҳәрекет етти.

Патша хўкиметиниң оң жағалықтағы Қарақалпақстан терри-ториясында жүргизген салық сиясаты Хийўа ханлығындағы ха-лыққа белгили дәрежеде тәсир жасаў, оларды өз тәрепине тар-тыў мақсетин нәзерде тутқан еди. Қарақалпақстан территория-сындағы дийханлардың жағдайының азлы-кем өзгериуи ханлықтағы ҳалықтың бир бөлиминиң рус пухарашылығына өтиуине себепши болды.

Хийўа хўкимети салық сиясатын жумсартыўға бағдарланған бир қатар илажлар көриўге мәжбүр болды. Хан салықтың муғ-дарын Әмудәрья бөлиминде қандай болса, сол дәрежеге түсирди Ханлықтың арқа бөлиминдеги көшпелилер ушын „шанарақ пулы“ салығының муғдары Қарақалпақстанның оң жағалығында қандай болса, сол көлемде белгиленди. Қазыў жумысларын атқарыў миннетиниң мүддетин қысқартыў бойынша да илажлар көриўге ҳәрекет етилди. Бирақ хан власты түпкиликли өзгерислер енгиз-

ген жоқ. Хан хәр жылы қазыұ жумысларына 40 мың адам жыйнайтуғын еди.

Патшашылықтың Қарақалпақстандағы салық сиясатында Хийұа ханлығында жери болған рус пухараларынан салық жыйнау мәселеси айрықша орынды ийеледи. Хийұа менен болған келисим бойынша рус пухараларына ханлық территориясында жер хәм басқа да қозғалмасыз мүлк ийелеуґе руқсат етилген еди.

XIX әсирдин ақырында Хийұа ханлығындағы 96 рус пухарасының өз қарауында жери болған, ал басқа бир документлерге қарағанда бундай жер ийелеринин саны 174 ке жеткен. Олардың арасында ири жер ийелери хәм майда жер ийелери болған. 153 адамнан 47 си 898 танап жерге, ал қалғанлары 2 ден 5 танапқа шекем жерге ийе болған.

Рус пухаралары болған гедей дийханлар ханлықта өз қарауында жерге ийе болса, онда олар да ханнын пухаралары жер ушын қаншелли муғдарда салық төлесе, соншелли муғдарда салық төлеуи тийис болды, соның менен бирге олар ханлықта белгиленген қазыұ миннетлерин затлай ямаса ақшалай өтеуи тийис болды.

2. ПАТШАШЫЛЫҚТЫҢ СУҰДАН ПАЙДАЛАНЫҰ ХӘМ ИРРИГАЦИЯ ТАРАҰЫНДАҒЫ СИЯСАТЫ

Орта Азияда, соның ишинде Қарақалпақстанда дийханшылық қолдан сууғарыу менен тығыз байланыслы еди. „Суу—бул жердин қаны“,—делинеди халық нақылында. Бундай қанға ийе болмаған жерлерде өним болмайды. Сонлықтан жерлерди сууғарыу иси Қарақалпақстан ушын оғада үлкен әҳмийетке ийе мәселе болып келди.

Хорезмде жерди қолдан сууғарыудың тарийхы оғада әййем заманлардан басланады. С. П. Толстовтың мағлыұматлары бойынша хәзирги Қарақалпақстан территориясынын шеклеринде әййемнен сууғарып егилген жерлер 0,8 млн га болып, соннан Төрткүл районында 130 мың га, Тахтакөпир районында 170 мың га, Әмудәрья дельтасында 0,5 млн. га жер болған. XIX әсирдин ақырында Әмудәрья бөлиминин территориясында тек болғаны 53 мың га жер сууғарып егилген.

Еле 1877-жылы-ақ Түркстан генерал-губернаторы әскерий министрге жазған хатында „... бөлимдеги жер хәм салық мәселелерин үйрениу және додалаудың нәтийжелерин айтпағанның өзинде де, ирригация мәселеси үлкен әҳмийетке ийе“,—деп көрсеткен еди.

Бунда мына нәрсени, яғный Түркстанның басқа областларынан өзгеше түрде, Қарақалпақстандағы дийханшылықта жерди сууғарыудың дәреги тек көп санлы каналлар менен жаплар болғанлығын есапқа алыу керек. Бул жерде сууғарылмай дийханшылық жүргизилмеди Әмудәрья сууғарыудың баслы дәреги болды. Оннан 145 ири хәм майда каналлар менен жаплар саға

алды. Тек Шымбай ирригация системасынын өзінде гана 40 ири хэм 236 орта және майда жаплар болды.

А. В. Каульбарстың мағлыұматларына қарағанда баслы Кегейли каналынан 350 жап суу алған. Әмудәрья бөлиминдеги барлық жаплардың саны 630 дан асқан, ал олардың ұзынлығы 2700 шақырымнан аслам болған.

Дийханлар ерге заманлардан-ақ сууғарыу каналларын қазған уақытта әсиресе олардың сағасын оңлауға, аяғына шыққанша жағаларын тәргипке салыуға хэм тарнаулар қурыуға үлкен кеуил бөлген. Халық ирригаторлары саға алынатуғын жерге, оның қатты-бослығына айрықша дыққат аударатуғын еди. Себеби саға оңлы жерден түспесе, оңлап суу жарамай қалыуы, ал саға орпан топырақлы жерден түссе, суу уйық ағызып, сууғарыу тарауларын тез истен шығарыуы мүмкин еди. Ирригация тарауындағы тәжирийбе жылдан-жылға байытылып, көп әсирлер дауамында әуладтан-әуладқа жеткерип келинген.

Патша хуқимети дәслепки уақытта суудан пайдаланыу мәселеси бойынша рәсмий нызам күшине ийе хеш нәрсе дағазаламады. Тек 1877-жылы 19-июньде гана патша хәкимлери пүткил Түркстан үлкеси ушын „Ирригация бойынша айрықша уақытша тәртип“ ти мақуллады. Бул Тәртип суудан пайдаланыудың феодаллық хуқуқын өзгертпеди, керисинше суудан пайдаланыу бойынша бурынғы дәстүрлерди сақлады. Бул хәққинда бир документте мына нәрсе атап көрсетилген: „Уақытша тәртип“ рус канцеляризминиң өли тууылған перзенти болды хэм ирригация тәртибин хеш қандай өзгертпестен, „ирригатор хэм оның штатының“ талапларын қанаатландыруу ушын жергиликли халықтың кисесинен бирнеше мыңлаған манат ақшаларды алып атыр“.

Қарақалпақстан Россияға қосылғаннан кейин, ирригация тараулары үстинен қадағалау жүргизиу жумысын инженерлер менен гидротехниклер әмелге асырды. Ал суудан пайдаланыу иси менен тиккелей арық ақсақаллар хэм мураплар шуғылланды.

Баслы сууғарыу каналларында арық ақсақаллар, ал екінши дәрежели каналлар менен жапларда арық ақсақалларға тиккелей бағынатуғын мураплар басқарыу жумысларын жүргизетуғын болған.

XIX әсирдин ақырында Әмудәрья бөлиминде бундай мураплар Шорахан участкасында—16, Шымбай участкасында—63, барлығы—79 болған. Мураплар сууғарыу тарауларының жағдайын бақлап барыуы, оларды қазыу, тазалау, ремонтлау жумысларын шөлкеместериуи, хәр бир жер ийесинин атызына белгили муғдарда сууды өзи жиберуи, хәр бир участканың суудан пайдаланыу мүддетин белгилеуи тийис болды. Соның менен бирге арық ақсақаллар хэм мураплар суу кемтар уақытлары суудан пайдаланыудың „әспек“ тәртибин енгизип, хәр бир участкаға суу берилетуғын уақыт хэм гезекти белгиледи.

Егер ханлық уақтында қарақалпақлар өз қанийгелеринен басқа, ирригация бойынша инженерлерди хэм гидротехниклерди

көрмеген, билмеген болса, Россияға қосылғаннан кейін патша администрациясы қанийгелер хәм изертлеу экспедицияларын жиберіу арқалы ирригация жумысларын белгили дәрежеде инженерлик тийкарда шөлкемлестиріуге хәрекет етти.

Ташкент қаласында ислеп турған аўыл хожалық мектеби ирригация бойынша қанийгелерге болған талапты қанаатландыра алмады. Буннан тысқары патшашылық әсиресе биринши рус революциясынан кейін, Қарақалпақстанға билимли қанийгелерди жиберіуге қорқатуғын еди, өйткени усы дәўирде Түркстанның орайлық бөлиміндеги халық арасында большевиклердиң тәсири әдеўир өсип кеткен еди. Сонлықтан патша чиновниклери Қарақалпақстанға ен исенимли адамларды ғана жиберіуге хәрекет ететуғын еди. Әмудәрья бөлимінде ислеуи тийис болған қанийге областлық басқармада қатаң имтиханнан өтетуғын еди. Ал имтиханға жиберіу ушын Ташкент полициясынан справка талап етилетуғын еди.

1877-жылдан 1882-жылға шекем Әмудәрьяда бақлау хәм жағаны жууып кетиуе қарсы илажлар излеп табуу жумыслары бойыиша инженер Валув шұғылланды. Ол 1883-жылы жол қатнас инженерлериниң жыйналысында дельтаның гидрографиясы хәм жергиликли гидротехникалық қурылыслар ҳаққында қызықлы мәлимлеме жасады. Буннан тысқары Қарақалпақстанда Бонч-Осмоловский, Абрамов, Гельман, Писарев, Памшиев хәм басқалар сияқлы инженерлер менен гидротехниклер жумыс алып барды. Усы қанийгелердиң басшылығы астында ирригация бойынша бир қатар жумыслар жүргизилди. Мәселен Шорахан каналында ири ремонтлау жумыслары жүргизилип, ол кеңейтилди.

1889-жылы Әмудәрья бөлиминиң инженери Абрамов бөлимдеги егислик жерлерди қорғау бойыиша изертлеу жумысын жүргизди.

Шымбай участкасында да бир қатар жумыслар алып барылды. 1895-жылы Абрамов Әмудәрья менен оның шақапшаларындағы суу қәддиниң ўақты-ўақты төменлеуи Нөкисстен жоқарырақта дәрья ултанының тереңлеуине хәм суу ағысының он жағалық бетке қияланып, ағыстың күшейуине байланыслы екенин анықтайды. Абрамов Қуўаныш жармада суудың мөлшерин көбейтиу мақсетинде дәрьяның айырым шақапшаларын байлап таслауды, ал Уайис шақабына шлюз қурууды усыныс етеди.

Көкөзек бойында жасайтуғын дийханлар оғада үлкен суу кемтарлығын өз басларынан кеширеди. Бул район әйием ўақытлардан бери әхмийетли дийханшылық оазиси болып келген еди. Бирақ патша администраторларының сууғарыу жумысларын жолға салыуды қәлемеуиниң салдарынан XIX әсирдин ақырында хәм XX әсирдин басында Көкөзек каналы пүткиллей қурып қалады. Нәтийжеде Қарақалпақстанның халық күши менен дәретилген бул әжайып дийханшылық районы шөлистанлыққа айланады. Халық бул жерлерди таслап, бир бөлими Арал теңизиниң жағаларына, бир бөлими Қаратерең бетке көшип кетиуе мәжбүр болады.

Ирригациялық құрылыстардың кем-кемнен қыйралып барыуы әәтійжесінде бурын өзлестірілген әдеуір майдандағы егислик жерлер жарамсызланып қалады. Ғәлле егинлериниң егислик майданлары қысқарып барады, бул нәрсе халық ушын азық-ауқаттың, маллар ушын от-жемнин оғада жетіспеушилигине алып келди.

Солай етип, патшашылықтың Қарақалпақстандағы жер-суу сиясаты колониаллық характерге ийе болып, ол капиталистлер менен жергиликли бай-феодаллардың мәплерин қорғады. Олар елдиң тийкарғы байлығы болған жер хәм сууды өз қолларына жәмлеп алып, дийхан массаларын жауызлық пенен эксплуатациялады. Жер-суу мәселесінде ис жүзінде бурынғы тәртиплер сақланды, дийханлардан салық жыйнау өз ара қоллаушылық принципи тийкарында әмелге асырылды. Бирақ патша хукиметинин жер-суу сиясатынын колониаллық характерге ийе болыуына қарамастан, улыума алғанда Қарақалпақстанның Россияға қосылыуы объективлик жағынан прогрессивлик әхмийетке ийе болды, рус гедейлери менен жергиликли мийнеткешлердиң дослық қатнасықлары орнады. Қарақалпақлар арасында рус мәдениятынын тәсири тарала баслады. Бул қосылыудың ең әхмийетли ақыбеті— Қарақалпақстанда хожалықтың феодаллық бөлшекленіушилиги сапластырыла баслады, жаңа, капиталистлик қатнасықлар пайда бола баслады, ауыл хожалығы егинлериниң товарлылығы өсти, пахташылық әдеуір рауажлана баслады. Қарақалпақстанның Россия менен экономикалық хәм сиясий жақтан жақынласыуы гезленди, солай етип үлке Россияның экономикалық рауажланыуының улыумалық жолына түсе баслады.

3. ПАТША ХУКИМЕТИНИҢ ЖЕР-СУУ СИЯСАТЫНЫҢ АУЫЛ ХОЖАЛЫҒЫНДАҒЫ ЖАҒДАЙҒА ТӘСИРИ

Жерди ислеп, егин егиу ушын оғада ауыр минет талап етилип, бул дийханшылық жүргизиу усыллары менен өзгешеликлеринне хәм қолдан сууғарыудың қыйыншылықларына байланыс-лы болды.

Жер сууғарыу усыллары канал хәм жаплардағы суу қәддиниң дәрежесине тиккелей байланыс-лы болды. Бас каналлардан суу жапларға, ал олардан аяқ салмаларға ақты. Аяқ салмадағы суу атызларға жиберилди. Егислик жерлерге суу жиберіу ушын, олар бир неше атызларға, ал олар да тағы өз гезегинде „күлше“ ямаса қыйтақларға бөлинди. Мине усы илажлар исленгенде ғана суу жерге тегис бара алатуғын еди, өйткени көпшилик жағдайларда жерлер ойлы-бәлентли болып, күш хәм техниканың жоқлығына байланыс-лы дийханлардың оларды тегислеуге шамасы келмейтуғын еди.

Егислик жерлер сууғарыу каналларындағы суу қәддинен жоқары жайласқан жерлерде шығыр пайдаланылды.

XIX әсирдің ақырында Қарақалпақстанда шығырдың бағасы 10—27 манат болып, оны орнатыу хәм онын үстинен бастырма салыу 3 манат 80 тыйын турған. Шығырды соғыу хәм орнатыуға барлығы болып, 20 манат 80 тыйыннан 32 манат 60 тыйынға шекем төленетуғын болған. Мине усындай қымбат болғанлықтан, барлық дийханлар да шығырға ийе бола алмаған. 1876- жылы Шорахан участкасында 4588 шығыр, ал 1915- жылы 11129, Шымбай участкасында 2571, ал пүткил Әмудәрья бөлиминде барлығы болып, 13700 шығыр болған, Шама менен дийханлардың 70% и өз шығырларына ийе болмаған. Әсиресе Хийуа ханлығының дийханларында шығыр оғада жеткиликсиз болды. 1910- жылдың басында ханлықта 100 мыңға жақын шығыр бар еди, бул жерде атап өлетуғын нәрсе, байлардың көпшилигинде 3—4 шығырдан болып, олар шығыры жоқ гедей дийханларды езиу қуралы болып хызмет етти.

Шығырды хәрекетке келтириу ушын бақлаушы адам хәм күш көлик (ат яки түйе) керек болып, оларға да 40 манат жумсалутуғын еди, ал күш көликке күнине 20 тыйынлық от кететуғын еди. Я.М. Досумовтың мағлыұматлары бойынша хәр бир десятина жерди шығыр менен сууғарыу 40 манатқа жақын турған. Хорезмнің хожалығын үйрениу бойынша Орта Азия экономикалық Кеңесиниң үәкили: „Хорезмнің халқы хәр бир десятина жерди шығыр менен сууғарыу ушын аяқтан сууғарыуға қарағанда 4 есе көп мийнет жумсайды (күш күликти есапламағанда)“,— деп жазды.

Шығыр менен сууғарыу өнимсиз болды, ол көп шығын жумсауды талап етти хәм дийханларды қатан эксплуатациялаудың қуралы болып хызмет етти. Мине усыған байланысly халықта: „Әкең мурап болғанша, жериң ой болсын“, деген нақыл болды.

Қарақалпақстандағы дийханшылықтың қыйыншылықларын образлы етип баянлап, художник Каразин (ол география жәмийетиниң Әмудәрья экспедициясының қатнасыушысы) былай деп жазған еди: „... адамның денесин күйдиретуғын шыжғырған аптаплы, жауынсыз өлетуғын он айлық жаз, иргелес жатқан мениреу құмлы шөлистанлық—усындай қәуетерли қыйыншылықлар дийханның басына ауыр машақат салатуғын еди, ол усылардың барлығына өзиниң тек шығыры менен сууын ғана қарсы қоя алатуғын еди... Суу бар жерде тиришилик болады, суу жоқ жерде апатшылық орын алады. Әмир менен өлим бир-бирине оғада жақын турған усындай үзликсиз гүресте дийхан хеш арқайын бола алмайтуғын еди“.

Өзлериниң шаппаттай ғана жерин сууғарыу ушын дийханлар сууғарыу тарауларын қазыу, қашы шабыу, жоллар менен көпирлерди ремонтлау хәм т. б. жумыслар бойынша көп санлы ауыр миннетлерди атқаратуғын еди. Олардын ишиндеги ең ауыры ирригациялық жумыслар болып, дийханларды ауыр эксплуатацияға хәм бүлгиншиликке ушырататуғын еди. Ирригация тарауларын қазыу хәм ремонтлау жумыслары бәхәр және гүз уақтында жүргизилетуғын еди.

1890- , 1893-
1892-
38
( ) . XX
600 30 6000 45
19268

5—6

50

6.

!

жалпы наразылығын келтирип шығарды, бұған хәтте патша администрациясы да дыққат аударыуға мәжбүр болды.

Халықтың массалық қозғалысынан қорыққан Түркстан генерал-губернаторы өзинин 1912- жыл 25- апрельдеги Хийуа ханына жазған хатында „каналларды қазыу бойынша мәжбүрий жұмыстарды хәм усыған байланыслы хәрбир қазыушыдан алынатуғын ярым теңге алымды бийкар етиуди“ талапеткен еди. Бирақ ирригация жұмыстарында дийхан массаларын эксплуатациялау дауам етти хәм бул ешейин рабочий күшине ийе болыудын және байфеодаллар менен хан ақсүйеклеринин өзлерине түсим түсириуинин дереги болып хызмет етти.

Соның менен бирге қарақалпақ халқы үзликсиз болып туратуғын суу тасқынларынан да азап шегетуғын еди. Мәселен, 1888 хәм 1889- жыллардағы Әмударьядағы суу тасқынларынан кейин Шорахан участкасының Бийбазар, Шаббаз хәм Төрткүл волостьларында 9250 танаптан аслам егислик жер хәм 803 үй-жай қыйрады, 1889- жылдың жазындағы суу тасқынынан Шымбай участкасында 988 дийхан хожалығы жәбир көрди.

Суу тасқынлары дийханлардың онысыз-ақ ауыр жағдайлары қыйынластырып, жаңа қашылар шабыуды хәм ескилерин онлауды талап едетуғын еди, ал бул жұмыстар дийханлар массасының мойнына түсетуғын еди. Бул жұмыстарға тек қазыушылардың өзлери менен шекленбестен, олардың балалары хәм ғаррылар да тартылатуғын еди.

Жол жұмыстары бойынша миннет те дийханларға ауыр жүк болып түсетуғын еди. Жоллар менен көпирлерди онлау ушын дийханлар хәр жылы Шорахан участкасында хәр бир 10 танап жерден хәм Шымбай участкасында хәр бир үйден 2—3 күнге бир адамнан бөлип шығарыуы тийис болды. Жол хәм көпирлерди онлау бойынша миннетли жұмыстарды атқарыу ушын хәр жылы Шорахан участкасындағы халық 20946 пияда хәм атлы 2190 жұмысшы, ал Шымбай участкасындағы халық 41364 пияда хәм атлы 1481 жұмысшы бөлип шығарыуы тийис болды. Буннан тысқары халық жол хәм көпир салыуға және онлауға керекли болған материаллар менен де тәминлеуи тийис болды. Мәселен, Төрткүл хәм Сарыбий ауыллық жәмәетларының дийханлары 41 шақырымға жақын жолды онлау уақтында 600 пияда хәм 800 атлы жұмысшы бөлип шығарыу менен бирге, 1055 дана ағаш және 5000 бау қамыс жеткерип берди, ал Шымбай участкасының Бесжап волостындағы № 2 ауыл жәмәетының дийханлары 21 көпирди хәм 17 шақырым жолды онлау ушын 700 бөрене ағаш, 200 қада хәм 40 арба шат жеткерип берди.

Диний мәкемелердин пайдасына жыйналатуғын хәр қыйлы алым хәм садақалар да мийнеткеш дийханларға ауыр жүк болып түсетуғын еди. Мәселен, 1316- хижрий жылында (1900- ж.) Хожели қаласындағы руханий Бийхожа медресесинин пайдасына 105 тиллә 60 теңге хәм 90 батпан жүйери түсип, олар мұтауали хәм иймамлар арасында бөлишип алынды, 1909- жылғы мағлыу-

матлар бойынша дийханлардың диний мәкемелерге арнаған қайыр-садақалары Төрткүл волостында 9736 манат, Сарыбий волостында 14957 манат, Шаббаз волостында 21000 манат болған. Ийшанлар моллалар хәм тағы басқалар усы ақшаларды жыйнап алып, жылына 12—15 процент есабы менен гедейлерге кредитлерге берген. Усының менен де шекленбестен, руханийлар әсиресе, ХХ әсирдің басында дийханларды өзлери ийелеген жерлерден қысып шығара баслады.

Әмудәрья бөлиминдеги 31256 хожалықтан 17% и жерсиз болды, 58% и хәрбир хожалық бир десятинадан жерге ийе болды, 20, 3% и хәр бир хожалық орта есап пенен 3,03 десятинадан, ал халықтың тек 4,7% ин қурайтуғын бай хожалықлар барлық егислик жерлердің 40% ин ийеледи, оның үстине бул хожалықлардың хәр бири 3—4 шығырға ийе болып, каналлар менен жап-лардағы сууды өз қәлеуінше жумсады.

Социаллық хәм колониаллық езиўдің күшейиўи, дийханлардың жерлеринин хәм суудың басып алыныўы, халық массаларының бұлгиншиликке ушырап, жарлыланыўы, гедей дийханлардың зорлық-зомбылыққа ушыраўы, олардың пүткиллей хуқуқсызлығы, ирригация системаларының қараўсыз қалдырылыўы хәм суудың жетиспеушилиги—булардың барлығы Қарақалпақстандағы дийханлар массасын бай-феодалларға және колонизаторларға қарсы гүрес жүргизиўге мәжбүрледи.

4. ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДА ТОВАР-АҚША АЙЛАНЫСЫ ХӘМ КАПИТАЛИСТЛИК ҚАТНАСЫҚЛАР

Орайлық Россияның санаат районларына өз өнимлерин сатыў ушын қосымша базарлар ғана емес, ал заводлар менен фабрикалар ушын хәр қыйлы аўыл хожалық өнимлери хәм шийки заты да зәрүр болды. Патша хүкимети усы мақсетте, Қарақалпақстанда жер-суў қатнасықлары тараўында бир қатар илажларды әмелге асырып, бул объектив жақтан товарлы дийханшылықтың раўажланыўына хәм капиталистлик қатнасықлардың басланыўына жағдай туўғызды.

Россияның басқа да миллий шет үлкелериндеги сияқлы, Қарақалпақстандағы товарлы дийханшылықтың раўажланыўындағы әхмийетли бағдар аўыл хожалығының хәр қыйлы товарлы егинлер бойынша қәнийгелесиўи және санаат зәрүрликлери ушын дийхан хожалықларының товарлы хожалыққа айлана баслаўы болды. В.И. Ленни дийханшылықтың товарлы өндириске айланыўының өзгеше формасын атап көрсетип, былай деп жазған еди: „Өзиниң тәбияты бойынша, дийханшылықтың товарлы өндириске айланыўы айрықша жол менен, индустриядағы бундай процеске уқсамайтуғын жол менен әмелге асады. Қайта ислеуши санаат бир өнимди ямаса бир өнимнің бир бөлегин ғана өндириўге арналған өз алдына бөлек, пүткиллей өз бетинше тараўларға бөлинеди. Ал дийханшылық өндириси пүткиллей өз алдына бөлек

тарауларға бөлінбейди, тек болғаны бир жағдайда—бир түрли, екінши бир жағдайда—екінши бир түрли базарлық өнім жетистириуге қәнийгелеседи, соның менен бирге, ауыл хожалығының басқа тәрептери усы баслы (яғный базарлық) өнімге қарай ыңғайласып отырады¹.

Октябрь революциясының болар алдында Эмудэрья бөлинде тийкарғы бес экономикалық район қәлиплесип, олар дийханшылық пенен мал шаруашылығының салыстырма қатнасы. ауыл хожалық егинлериниң составы хәм маллардың түрлери бойынша бир- биринен өзгешеленетуғын еди.

1. Дәуқара районы барлығы болып, 190748 десятина жерди ийелеп соның егиске жарамлысы 182011,5 десятинаны құрады. бул райондағы хожалықлардың 46,9% ине жақына дийханшылық пенен шуғылланбады. солардың 37,9% и көшпели хожалықлар болды.

Демек бул районның халқы тәбийий от-шөплерден пайдаланып, жайлауда бағылатуғын мал шаруашылығы менен шуғылланған. Бул хожалықларда майда қарамал басым орынды ийеледи. Хожалықтың бундай түри бул районның тийкарынан қазақлар жасайтуғын қубла бөлиминде басым орын алды. Бул районның арқа бөлиминде қарақалпақлар жасап, олар дийханшылық пенен турақлы түрде шуғылланбады, азлы-кем балықшылық жүргизди.

2. Шымбай районы—бул сууғарып егилетуғын дийханшылық районы болып, оның 397882 десятина жер майданының 393136 десятинасы егиске жарамлы жерлер болды. Дийханшылық пенен шуғылланатуғын халықтың көпшилиги усы районда жәмленген еди. Бул жерде қолдан сууғарыу исинде шығыр кең қолланылды. Ауыл хожалық егинлериниң арасында жүуери, бийдай, пахта, жоңышқа басым орынды ийеледи. Соның менен бирге бул райондағы халықтың хожалығында ири қарамалды қолдан бағыуға тийкарланған малшаруашылығы белгили орын алды. Халықтың миллий составы бойынша қарақалпақлар басым орын тутты.

3. Таллық районы 344204 десятина жерге ийе болып, соннан 313351,5 десятинасы егиске жарамлы болды. Бул райондағы халық шаруашылық пенен шуғылланып, маллар өристе бағылды, сондай-ақ азлы-кем дийханшылық та жүргизилди. Сонын менен бирге балық аулаушылық кең рауажланды. Шаруашылықта ири қарамал, ал дийханшылықта тары хәм салы басым орын тутты. Сууғарып егилетуғын жерлерден тысқары, қайыр жерлерге де егин егилди. Халықтың миллий составы бойынша бул районда тийкарынан қарақалпақлар жасады.

4. Шорахан районы—бул сууғарып егилетуғын дийханшылық районы болып, оның улыума жер майданы 168468 десятинаны құрады, ал соннан егиске жарамлысы 165523 десятинаны құрады. Бул район басқа районларға қарағанда дийханшылық жағынан

---

¹ В. И. Ленин Шығармаларының толық жыйнағы. 3- том, 108—309-беттер.

ен жақсы жағдайға ийе еди. Бул жерде дийханшылық пенен шуғылланбайтуғын хожалықлар тек 7% ти ғана қурайтуғын еди.

Дийхан хожалықтарында бийдай хәм пахта басым орын ийелеп, сууғарыу исинде шығыр кең қолланылды. Соның менен бирге, бул районның хожалығында өристе жайылатуғын мал шаруашылығы (қаракөлшилик) орын алды. Хожалықтың бул түри менен тийкарынан түркменлер хәм қазақлар шуғылланды. Халықтың миллий составында өзбеклер басым орын ийелеп, олар пүткиллей дийханшылық пенен шуғылланды.

5. Қызыл қум районы—бул 9248005,8 десятина жерге ийе болған, хақыықат көшпелилер районы. Оның составына Шорахан участкасының Мынбулақ хәм Тамды волостылары кирип, бул жерлерде қазақлар жасады. Халық тийкарынан қой хәм түйе өсириушилик пенен шуғылланды.

Хийуа ханлығында да ауыл хожалығы өнимлерин жетистириуде мине усындай қанийгелесиушиликти көриуге болады. Бул жерде сөз етилип отырған дәуирде үш тийкаргы экономикалық район айқын көзге түседи, олар мыналар:

1. Оазистин кубла хәм орайлық бөлими (Өзбекстан ССРы Хорезм областының хәзирги территориясы), бул жерде тийкарынан өзбеклер жасайды. Бул район өнимдарлы дийханшылық пенен, пахташылықтың, пиллешиликтиң хәм бағшылықтың рауажланыуы менен көзге түсти.

2. Оазистин кубла-батыс хәм орта бөлими (Түркменстан ССРы Ташауыз областының хәзирги территориясы), халқы тийкарынан түркменлер. Бул жерде өнимдарлы ярым көшпели мал шаруашылығы менен бирге, товарлы жоңышқашылық хәм гәллешилик пенен, аз муғдарда пахташылық пенен шуғылланған.

3. Оазистин арқа бөлими (хәзирги Қарақалпақстан АССР ының шеп жағалық районы), бунда тийкарынан қарақалпақлар хәм қазақ-адайлар жасап, мал шаруашылығы менен шуғылланған, соның менен бирге қарақалпақларда азлы-кем пахташылық хәм рауажланған жоңышқашылық орын алған.

Жоқарыда атап өтилген экономикалық районлардан тек екеуинде-Шорахан участкасының көшпелилер жасайтуғын Мынбулақ хәм Тамды волостларында және Дәуқара районының кубла бөлиминде халық тийкарынан мал шаруашылығы менен шуғылланатуғынын көремиз. Қалған басқа районларда көшпели хожалықлар дерлик болмаған хәм халық отырықшылық пенен күн кеширип дийханшылық еткен.

Соның менен бирге мына нәрсени атап өтиу керек, ханлықтың өзбеклер жасайтуғын районларында хәм Әмударья бөлиминин Шорахан участкасында тийкарынан пахта, пилле хәм бағшылық өнимлери жетистирилген, ал қарақалпақлар түркменлер және қазақлар ишки хәм сыртқы базарға тийкарынан пахта, жоңышқа тухым және мал шаруашылығы өнимлерин жеткерип берген.

1909- жылы егислик жерлер Әмударья бөлиминде 52693 десятианы қурады, соннан 41,8% и (23689 десятинасы) Шорахан участ-

касында, 58,2% и (29004 десятинасы) Шымбай участкасында болды. Хийўа ханлығында 221127 десятина егислик жер болып, сонын тек 6,7% и (1500 десятинасы) ғана ханлықтың арқа бөлиминде жайласқан Хожели, Шоманай хәм Қоңырат бекликлеринин үлесине тийген,

Қарақалпақстанның ҳаўа-райы, суў хәм топырақ жағдайлары хәрқыйлы егинлерди өсирип жетистириўге мүмкиншилик беретугын еди. Бул жерде пахта, бийдай, арпа, салы, жүўери, гүнжи, жоңышқа, тары, мәш, зығыр, лобия, палыз егинлерин—қауын, асқабақ, палаўқабақ, ғарбыз хәм т. б. егип жетистирген. Дәрья дельтасының өзгеше тәбийий жағдайлары қарақалпақаларға пүткиллей дийханшылық пенен шуғылланыўға мүмкиншилик бермеди, усыған байланыслы оларда хожалықтың басқа тараўы—мал шаруашылығы раўажланды. Бул дәўирдеги Әмудәрья бөлиминдеги мал шаруашылығын төмендеги таблица сыпатлап береді:

маллар	1902- ж.	1912- ж.
маллардын барлық бас саны (мың бас есабында)	420	500
Жылқы	48	44,7
Ири қарамал	74,5	66,2
Қойлар	170	186,1
Ешкілер	65	214,1
Түйелер	23	29,4
Ешеклер	2,18	5,1

Бул мағлыўматларға қарағанда тек ешкілердин ғана бас саны оғада көбейген. Бул тек отырықшы хожалықлардын санының артыўына ғана емес, ал қарақалпақ аўылларындағы езилиўши массалардың бүлгиншиликке ушыраў, класслық қатламланыў хәм жарлыланыў процесі менен де тығыз байланыслы болды,

Ат, түйе, өгиз хәм ешек күш көлик ретинде жоқары баҳаланып шекленбестен, олар жер сүриўде, түйек айдаўда хәм шығыр жүргизиўде кең қолланылды. Усыған байланыслы отырықшы халықтың дийханшылық исинде күш көликке болған талабы артты. Бул дийханшылық хәм көшпели хожалықлар арасында экономикалық байланыслардың қәлиплесиўине алып келди. 1901- жылы Петро-Александровск хәм Шымбайда ветеринариялық пунктлар шөлкемлестириледи.

Шалғы кең таралып, халық мал ушын қысқа от-шөп таярлайтуғын болды. 1904- жылы Әмудәрья бөлиминин Шорахан участкасы Бийбазар волостындағы халық пишен запасын таярлаў тилегин билдирип, волостқа барлық керек-жарағы менен 50 дана шалғы жибериўди өтиниш етеди, бул өтиниш Түркстандағы дийханшылық хәм мәмлекетлик мал-мүлк басқармасы арқалы қанаатландырылады.

Халықтағы қарауында сыйыры барлардың барлығы сары май таярлау менен шұғылланып, оны армян саудагерлери сатып алып, Кавказға жөндетуғын еди. ХХ әсирдин басында хәр жылы тек Шымбай участкасының бир өзинен ғана 3000 пудқа жақын май сатып алып кетилетуғын еди. Майдың хәр бир пудына 7 манаттан 9 манатқа шекем төленетуғын еди. Қарақалпақстан хасыл туқымлы сүтли сыйырлар бағып өсирилетуғын ең қолайлы жер болды.

Шаруашылық хожалықларында қой өсириушилик әҳмийетли орын тутты. Қарақалпақлар қойлардың үш түри: қазақы, қаракөл хәм рус қойларын бағып өсирди. Қазақы қойлардың гөши мазалы хәм гейде 15—20 килограммға жететуғын салмақлы қуйрықлы болып келетуғын еди. Рус породалы қойлар ең жақсы жүнли есапланды, ал қаракөл қойлары тек Сырдарья областының Әмударья бөлиминде ғана бағып өсирилди. Капиталистлик қатнасықлардың пайда бола баслауы менен қаракөл терилерине талап өсти, усыған байланысly Қарақалпақстанда қаракөл қойларын бағып өсириуіге үлкен кеуил бөлине басланды.

ХХ әсирдин басында қаракөл қойларының бас саны 1906- жылғы 60 мыннан 1908- жылы 74090 басқа шекем өсти.

Бирақ Қарақалпақстанның жәмийетлик турмысында орын алып келген феодаллық-патриархаллық, уруу-қәуимлик қатнасықлар шаруалар арасында товар-ақша қатнасықларының рауажланыуына иркиниш жасады. Малшаруашылығын, соның ишинде қаракөлшилик хожалықларын жүргизиу ұсыллары дерлик өзгериссиз қалды. Феодаллар, хан хәкимлери хәм Хийуа ханларының өзлери ири шаруалар болып есапланды.

Қарақалпақстанда тийкарғы товарлы өним пахта, азлы кем жонышқа тухым хәм мал шаруашылығы өнимлери болды.

Россияға қосылғаннан кейин, әсиресе ХІХ әсирдин 80- жылларынан баслап, Қарақалпақстанда пахта егиудин кең таралғанылығын төмендеги таблицадан көриуіге болды:

Әмударья бөлимининң участкаларының атамалары	1882- ж.		1885- ж.	
	пуд есабында егилген тухым	пуд есабында жетистирилген өним	пуд есабында егилген тухым	пуд есабында жетистирилген өним
Шорахан	7950	95400	8500	108000
Шымбай	590	3072	645	4239
Барлығы	8540	98472	9145	112239

Таблицада келтирилген цифрлар тутасынан алғанда жергиликли сортағы пахтадан жетистирилген улыума зүрәтті аңла-

тады. Олардың сапасы оғада төмен болды, сонлықтан олардан рус мануфактура-фабрикаларында тек төмен сападағы гезлемелер ғана тоқылатуғын еди. Усыған байланысly пахтаның бул сортының бақасы американ сортыныкине қарағанда 25—30% төмен болды, Әмудәрья бөлими начальнигиниң 1883- жылы 27- апрельде Түркстан генерал-губернаторына жиберген № 1309 санлы рапортында бөлимде оғада аз муғдарда американ сортлы пахта егилетуғынлығы айтылады. Ал 1883- жылы пүткил Түркстан үлкесиниң өзинде американ сортлы пахта тек 26 десятина жерге ғана егилген.

Пахташылық аўыл хожалығының әдеўир түсиримли тараўы екенлигине дийханлар исенгеннен кейин, оның үстине Закаспий темир жолы арқалы көп муғдарда арзан ғәлле алып келинип, сырт еллерден алып келинетуғын пахтаға баж белгиленгеннен кейин, пахта жетистириўге қызығыўшылық тағы да артып, XIX әсирдиң ақырынан баслап, айырым рус фирмаларының кредитлери бойынша массалық түрде пахта егиўшилик басланды.

Соның менен бирге патша хўкимети американ сортлы пахта егилетуғын жерлерден алынатуғын салықтың муғдарын бийдай, жоңышқа, жўери хәм басқа да егинлер егилетуғын жерлерден алынатуғын салықтың муғдары менен теңлестирди. Бул да дийханлардың пахта егиўге болған қызығыўшылығын арттырды. Бирақ американ сортлы пахта егиўге байланысly бундай жеңиллик тек Шорахан участкасына ғана тийисли болып, оның Шымбай участкасының пахта егиўши дийханларына қатнасы болмады, өйткени бул жердеги халықтан шаңарақ пулы салығы алынатуғын еди.

Солай етип, Россия тоқымашылық санаатының Орта Азия пахтасына болған талабының өсиўи товарлы пахта жегистириўдиң раўажланыўына алып келди. 1891- жылы Әмудәрья бөлимінде тазаланған пахта 45 мың пудты қурап, оның бақасы 34000 манаттан ибарат болды, ал 1895- жылы тазаланған пахтаның муғдары 296 мың пудқа жетти. 1898- жылы жыйнап алынған пахтаның муғдары 411080 пудқа шекем өсти, соның ишинде Шорахан участкасында жетистирилген пахта 388400 пуд, Шымбай участкасында—22080 пуд болды. Әмудәрья бөлиміндеги улыўма пахта егилетуғын жер майданы бул дәўирде 3 мың десятинаны қурады. 1889—1895- жыллары Хийўаның Россияға жетистирип берген пахтасы 399 мың пуд деп белгиленди.

Түркстанның басқа областларындағы сияқлы Қарақалпақстанда пахташылықтың раўажланыўы суўғарып егилетуғын егислик жерлердиң улыўма майданының өсиўи есабынан емес, ал ғәлле хәм от-шөплик егинлердиң егислик майданларын қысқартыў есабынан әмелге асты. Бурын бийдай егилген жерлерге енди пахта егилетуғын болды, айырым жерлерде бағлар шаўып тасланып, олардың астына пахта егилди.

Пахташылықтың раўажланыўына бәринен де бурын рус санат капиталы мәпдар болды. В.И. Ленинниң атап көрсеткениндей-ақ,

рус империализми пахташылықтың рауажланыуына қызығатуғын еди, өйткени бул оның халық аралық базардағы бәсекелесіуішлик жағдайын жеңилтететуғын еди, шийки зағ дереклерине монополиялық үстемликти тәминлейтуғын еди хәм үлкен пайда алыу мүмкиншилигин ашып берететуғын еди.

Мине сонлықтан да рус пахта гезлеме санааты ийелериниң ўәкиллери патша хукиметинен сырт еллерден гезлеме алып келиу зәрүрлиги болмайтуғын дәрежеде Россияда пахта гезлемесин жетистириу үшін Орга Азияда хәм Кавказда пахташылық районларын дүзйүге бағдарланған иләжлар көриүди өтиниш етеди.

Қарақалпақстанда пахта егилетуғын жерлер 1898- жылғы 3 мың десятинадан 1910- жылы 6438 десятинаға өсти.

Соның менен бирге улыўма пахта жетистириу әдеуир өсип, буны төмендеги мағлыўматлардан көриүге болды:

Жыллар	жетистирилген улыўма пахта өними, пуд есабында
1895	196000
1904	426400
1910	530278
1912	943600

Солай етип, ХХ әсирдиң басында пахтаның егислик майданы хәм оннан жетистирилген улыўма өним сезилерлик дәрежеде өсип барған. Американ сортлы пахтаның егислик майданы да өсе баслады, егер бул сорт егилген жерлер 1885 жылы барлығы болып тек он танап болған болса, ал 1905- жылы 1310 десятинаға, 1908- жылы 3375 десятинаға жетти, буннан кейинги жыллары Шорахан участкасының Төрткүл, Шорахан, Сарыбий, Шаббаз хәм Бийбазар сияқлы волостларында тутасынан пахтаның тек усы сорты егилди.

Әмудәрья бөлиминдеги Шорахан хәм Шымбай участкаларындағы баслы егинлердиң арасында пахтаның қандай орын ийелейтуғынын 1914- жылға тийисли төмендеги таблицадан көриүге болады:

Егинлердиң атамалары	улыўма егислик майданға процент есабында	
	Шорахан участкасы	Шымбай участкасы
Американ сортлы пахта	28,03	13,3
Жергиликли пахта	0,5	1,4
Бийдай	23,2	28,5
Жуўери	11,6	18,2
Жонышқа	20,0	15,9
Қауын	3,2	7,7

Бул таблицадан Шорахан участкасындағы барлық егинлердин арасында биринши орынды пахта (28,3 %), екінши орынды—гүзлик бийдай (23,2 %), үшінши орынды—жоңышқа (20,0 %), төртінши орынды—жүўери (11,6 %), ал Шымбай участкасында пахта тек төртінши орынды (13,6 %) ийелегенин көреміз. Шымбай участкасында екінши дәрежелі егинлердің арасында қауын биринши орынды ийелеген (7,7 %). Бул жаз хәм гүз айларында қауын гедейлердің тийкарғы азығы болғанлығына байланыслы еди, соның менен бирге, Шымбай участкасына көшпелі қазақлар көшип келегуғын еди. Олар тийкарынан мал шаруашылығы менен шуғылланып, өз өнімлерин базарға сатыу ушын алып келип, қауынның массалық қарийдарлары болатуғын еди. Дийханшылықтан қолы шығып кеткен қала халқының өсиўине байланыслы қауын хәм басқа да палыз өнімлерине болған талап өскен еди. Бирақ Шымбай участкасындағы жағдайдың усындай болуўына қарамастан, улыўма алғанда Қарақалпақстанда пахтаның зүрәатлиги хәм оның баҳасы хәрқыйлы болса да, деген менен, бир десятина жерден өндирилетуғын пахтадан түсетуғын пайда бир десятина жерден өндирилетуғын ғәлле хәм басқа да палыз егинлеринен түсетуғын пайдадан орта есап пенен алғанда әдеўир жоқары болды.

Солай етип биринши жер жүзилик урыстың алдында пахташылық хожалықтың доходлы тараўына айланды, ол Қарақалпақстанның экономикасында көринерлик орынды ийелей баслады. Хожалықтың барлық финанслық тәрәпи тийкарынан усы егиннің кең енгизилиўине тығыз байланыслы болды. Пахта тутасы менен базарға түсетуғын еди, сонлықтан, хожалықтың экономикалық раўажланыўының дәрежеси оның зүрәатлигинен ғәрезли болды.

XX әсирдің басында пахта егип жетистириў Хийўа ханлығының қол астында болып келген Қарақалпақстанның шеп жағалық районларында да әдеўир кең ен жая баслады. Егер XIX әсирдің ақырында Хийўа ханлығында пахта егилген жерлер барлық егислик майданның тек 9,1 % ин қураған болса, ал 1909- жылға келип бул 15,8 % ке өсти.

Биринши жер жүзилик империалистлик урыс ўақтында валюталық хәм транзитлик қыйыншылықларға байланыслы сырт елдерден пахта алып келиў пүткиллей дерлик тоқтаған еди, бул жағдай Түркстан пахтасына болған талапты тағы да күшейтип жиберди.

Пахта жарылыўшы затларды ислеп шығаруўға хәм армияны кийим- кеншек пенен тәминлеўге жумсалатуғын еди. 1915- 1916- жыллары Әмудәрья бөлиминде пахта егилген жерлер 10000 десятинадан асып кетти, ал оннан жетистирілген өнім 1914- жылы 331941 пудты, 1915- жылы—531 мың пудты, 1916- жылы 591 мың пудты қурады.

Бурынлары тийкарынан бийдай хәм жонышқа егип жетистирип келген Шымбай участкасы пахта жетистирип бериўши ири районға айланды. Шымбай қаласында еки пахта тазалау заводы

салынып, оларда 1915—1916-жыллары 154 вагон пахта тазаланган еди.

Пахтаға байланысly қызығыўшылықтың өсиўи нәтийжесинде санаат хәм саўда кәрханаларының айланыс харжылары әдеўир өсип, 1914- жылы 1070 мың манатты, 1915- жылы 1615 мың манатты қурады, ал 1916- жылы 481 саўда хәм санаат кәрханасының айланыс харжылары 3956 мың манатқа көбейип, соннан 19 пахта тазалаў кәрханасының айланыс харжысы 1765 мың манатты қурап, алынған пайда 105 мың манат болды.

Соның менен бирге, урыс тутыныў затлары баҳаларының жалпыламай өсиўине алып келди. Тиришилик етиў ушын ең керекли болған нан, ун, қанг, чай, шырпы хәм т. б. усы сияқлы товарлар базарда болмады. Бундай жағдай пахтаның баҳасының жоқары көтерилиўине алып келди

Әмудәрья бөлиминдеги дийханшылық өнимлериниң баҳалары төмендегише болды (бир пуд ушын 1 манат есабында);

Өнимлердин атамалары	1914- ж.	1915- ж.	1916- ж.
Бийдай	1, 15	1, 60	3, 50—5
Жүўери	0, 85	1, 20	2—3
Арпа	0, 80	1, 15	—
Салы	3, 00	3, 60	4—8
Пахта	3, 60	4, 80	5—10

Таблицадан көринип турғанындай-ақ, өнимлердин баҳалары жылдан-жылға артып барған. Тек 1914—1915- жыллардағы бир жыл ишинде бийдайдың баҳасы 40% ке көбейип кеткен.

Дийханшылық өнимлериниң баҳасының өсиўи бир жағынан ири жер ийелерин байытты, екінши жағынан онысыз-ақ күн кешириў жағдайы төмен болған жерсиз хәм жери аз дийханлардың қалын тағы да бетер аўырластырды. Урыс жылларында жерсиз хәм тамағы өз жанынан, болып, қара жұмысларды ислеп, күнликшилик егетуғын дийханлардың бир айда тапқаны 16 манаттан 31 манатқа шекем болатуғын еди, ал хәкимет есабына дийханлардан алынатуғын алымлар 121% ке шекем өсип кетти.

Солай етип, колониаллық дәўирде, әсиресе ХХ әсирдин басында Қарақалпақстанда товарлы пахта жетистириў әдеўир өсип. онын ен жайыўына Россиядағы капитализмниң раўажланыўы басы себепши болды. В.И. Ленин былай деп жазған еди: „ ... Россияда санааттың раўажланыўы хәм шет үлкелерде товарлы дийханшылықтың раўажланыўы бир-бири менен тығыз байланысқа ийе болып, бирликте бири екіншисине базар дүзип береді“¹.

¹ В. И. Ленин. Шығармаларының толық жыйнағы. 3-том. 219- бет.

Қарақалпақтардың хожалығында пахтадан тысқары әҳмийетли товарлы егин ретинде жоңышқа үлкен әҳмийетке ийе болды. Жоңышқа ғауыш хәм сабан менен бирге малларды, әсиресе жылқы асырауда тийкарғы от-шөп хызметин атқарды. Сонын менен бирге жасалма төгинлердин жоңышқа хәм дийханшылықтың тез өсип барыуы жағдайында жоңышқа жерди ҳасыландырыушы егин ретинде пайдаланылды.

XX әсирдин басында товарлы егин ретинде жоңышқа тағы да үлкенирек орын тута баслайды. Усы дәуирде Хийуа оазиси жоңышқа егилген жерлердин көлеми бойынша Түркстанның басқа районларының арасында биринши орында турды. Тәбийий жағдайлары бөлимнің басқа жерлерине қарағанда оншелли қолайлы болмаған Шымбай участкасында жоңышқа егисликлеринин майданы әсиресе тез өсе баслап, бул 1910—1913- жыллары Әмударья бөлиміндеги барлық жоңышқа егисликлеринин 94 процентин құрады.

Шорахан хәм Хийуа участкаларында жоңышқа тек маллар ушын азықлы от-шөп ретинде ал Шымбай участкасында тийкарынан туқымлық жоңышқа егилетуғын еди. Туқым ушын үшінши орақ орылып. қолдан сабап алынатуғын еди. Әмударья бөлимінде жоңышқа егисликлери майданының хәм олардан алынатуғын зүрәеттиң қалайынша өскенлигин төмендеги таблицадан көриуге болады:

Жыллар	Егислик майдан, десятина есабында	Зүрәет, пуд есабында
1904	5695	120000
1906	9230	3065000
1908	14009	5803600

Қарақалпақ жоңышқасының туқымы тек Россияда ғана емес, ал халық аралық базарда да ең жақсыларының бири деп есатланды, сонлықтан Қарақалпақстанда, әсиресе Шымбай участкасында XX әсирдин басында жоңышқа егисликлеринин майданы сезилерлик дәрежеде өсе баслайды. Қарақалпақстанда жоңышқа туқымын сатып алып, Россияның Европа бөлимине хәм сырт еллерге жөнететуғын саудагерлер пайда болды. Олар жоңышқа туқым жеткерип бериушилерге алдын-ала ушынан пул берип шығатуғын еди. 1905- жылы жоңышқа туқымның бир пудына 2 манат 80 тыйыннан 3 манатқа шекем төленетуғын еди. 1905- жылы тек Шымбай участкасындағы дийханлар тәрепинен 2200 пудқа жақын жоңышқа туқым сатылған еди.

Жоңышқа туқымды баслы экспорт жасаушылар Рус-Азия Банки, „Ағайинли Қравтлар“, „Дюршмидт“, „Стукен хәм К⁰“ және басқа да фирмалар болды. В. Лобачевскийдин атап көрсеткениндей-ақ, ең жақсы жасыл төгин ретинде Арқа Америкада жоңыш-

қа өгиліп, ол жерлердің өнімдарлық қасиетін қайта тиклеген, бұл істе Хийұа оазисінен алып келінген жоңышқа тұқым ең жақсы нәтиже берген.

Жоқары товарлық әхмийетке иіе болыуына байланыслы азық-ауқатлық егіндерге қарағанда жоңышқа тұқым әдеуір жоқары бақаланды. Биринши жер жүзілік урысқа шекем бир пуд жоңышқа тұқымның бақасы 3 манаттан 11 манатқа шекем болды, хәм орта есап пенен бир пуд бийдайдын бақасынан 3 есе жоқары болды. 1913—1914- хожалық жылында Әмудәрья бөлімнен сыртқа шығарылған жоңышқа тұқымынан түскен ақша шама менен 400 мың манатты құраған Бул қарақалпақ дийханларын басқа егінлерге қарағанда жоңышқа хәм пахга жетистириуіге өтиуіге мәжбүрледі.

1907—1908- жыллары Әмудәрья бөлімнен (тийкарынан Шымбай участкасынан) сыртқа 50 мың пуд, ал 1913—1914- жыллары 100 мың пуд жоңышқа тұқым шығарылған еді. 1909- жылы Хийұадан 320 мың пуд, ал 1913—1914- жыллары 400 мың пудқа жақын жоңышқа тұқым сыртқа шығарылған еді.

Тут Қарақалпақстанда бақалы ағашлардын бири есапланды. Ол Қарақалпақстан атызларында Россияға қосылғанға шекем-ақ кең ең жайған еді. Бирақ ол ұақығлары халық оны пиллешиликти раўажландырыу үшін емес, ал тийкарынан құрылыс материалы ретинде (қара үйдін айырым бөлімлерин таярлау үшін) пайдаланған.

Тут ағашларының көплек таралыуы Қарақалпақстанда пиллешиликтің пайда болыуына алып келди. Бирақ колониаллық дәуірде хожалықтың бул тарауы ең жая алмады. Наўқан құртлары әпиұайы усыл менен таярланды, ал пилленің сапасы оғада төмен болды.

Тек XIX әсирдин 90- жылларынан баслап ғана пиллешиликте бирқанша жанланыу пайда болды. Сырдәрья областының статистика комитетинің мағлыұматлары бойынша пилленің улыұма өніми 1891- жылы—41,5, 1893- жылы—75,5, 1901- жылы—50,9 тонна болған. XX әсирдин басында пилле жетистириуде басшылыққа алыу үшін Қарақалпақстанға 100 дана брошюра жиберилген еді. Наўқан құртын бағыудың усылын жақсылау хәм сапалы наўқан тұқымы менен тәминлеу бойынша бир қанша илажлар әмелге асырылды.

Қарақалпақстандағы тийкарғы пиллешилик районы болған Шорахан участкасында 1903- жылы пиллешилик бойынша тәжирийбе станциясы дүзіле баслады, ол метеорологиялық станциясы бар тәжирийбе атызларынан, мийуе бағы бар тәжирийбе хожалығынан, ауыл хожалығы құрал-сайманлары хәм тұқым складынан, өз хожалығында жетистирилген хәм сатып алынған пахтаны тазалайтуғын, бийдай тартатуғын хәм өсимлик майын шығаратуғын киши-гирим заводтан ибарат болды. Патша чиновниклеринің пикири бойынша бул мәкеме, дөгеректеги халық үшін әмелий мектеп хызметин атқаратуғын агрономиялық пункт болыуы хәм

Хийўа оазисине өзиниң мәдений тәсирин ен жайдырыўы тийис. еди". Бирақ бул станцияны дүзиў иси оғада созылып кетти.

Пиллешиликтиң тийкары бурынғысына наўқан қуртын жекке усыл менен бағып жетилистириў болып қала берди. Эмударья бөлиминдеги наўқан қуртын бағып, пилле жетистирив менен шуғылланатуғын хожалықлардын санын төмендеги мағлыўматтан көриўге болады:

Жыллар	пиллешилик пенен шуғылланган хожалықлардын саны	жетистирилген пилле өними	түсим, манат есабында
1903	200	90	980
1907	79	130	1950
1911	335	360	5400

Бул мағлыўматлар Қарақалпақстанның аўыл халқының турмысында пиллешилик те белгили орынды ийелегенин көрсетеди. Биринши жер жүзилик урыстың басланыўы алдында Қарақалпақстанда отырықшы хожалықлардын 3 проценти ғана пиллешилик пенен шуғылланған. Олардын үлесине Түркстанда жетистирилген улыўма пилле өниминиң тек 0,3 проценти ғана туўры келген. Бөлимдеги 53,5 мың дана тут ағашы наўқан қуртларын бағыў ушын азықлық база хызметин атқарған. Солай етип, оғада аўыр колониаллық эксплуатация жағдайларында қарақалпақ дийханлары аўыл хожалығының әҳмиетли тараўы болған пиллешиликти кең ен жайдыра алмады. Тек Совет власы тусында ғана Қарақалпақстан мийнегешлери пиллешиликти ҳәр тәреплеме раўажландырыўға мүмкиншилик алды.

5. АҰЫЛ ХОЖАЛЫҒЫ ӨНИМЛЕРИ МЕНЕН САҰДАНЫҢ РАҰАЖЛАНЫҰЫ

Қарақалпақстанның экономикасында аўыл хожалығы өнимлери менен саўда жасаў әҳмиетли орын тутты. Саўданың өсиўи биринши гезекте аўыл хожалығында капиталистлик қатнасықлардың раўажланыўына байланыслы болды. В. И. Ленин, ишки базардың раўажланыў дәрежеси елде капитализмнин раўажланыў дәрежесин көрсетип береди, деп атап өткен еди. Архив ҳәм әдебий дәреклердин көрсетиўине қарағанда ХХ әсирдин басында Қарақалпақстандағы аўыл хожалығының тийкаргы тараўлары (пахташылық, жоңышқашылық, мал шаруашылығы) анаў яки мынаў дәрежеде товар айланысына тартылды. Саўда ҳәптениң белгили бир күнлеринде еки рет болатуғын базарларда өтетуғын еди. Эмударья бөлиминде Петро-Александровскте, Шаббазда, (ҳәзирги Беруний), Шораханда, Бийбазарда, Сарыбийде, Шымбайда, Нөкисте, Назарханда базар болды, ал шеп жағадағы қарақал-

пақлар жасайтуғын районларда—Хожелиде, Қоңыратта, Манғытта қызғын өгетуғын базарлар болды. ХХ әсирдің басында усы атап өтилген базар пунктлары тек жергиликли халық—өзбеклер, қарақалпақлар, түркменлер хәм қазақлар арасында ғана емес, ал Россия саўдагерлері менен де жүргизилетуғын саўда орайларына айланды. Олардың арасында Шымбай, Петро-Александровск, Хожели хәм Қоңырат қалалары ен ири саўда орайлары болды. Дийханлар дийханшылық хәм мал шарўашылығы өнимлерин сатып, ал түскен ақшаларына гезлеме және чай, қант, ун сияқлы азық-аўқат затларын, аўыл хожалығы қурал-сайманларын хәм т. б. затлар сатып алатуғын еди.

Аўыл хожалығы хәм мал шарўашылығы өнимлери (пахта, жоңышқа тухым, жүн, тери хәм т. б.) өндириўшилердин қолынан өгип, ири саўдагерлердин қолында топланып, ен соңында оазистен шетке шығарылыў алында рус фирмаларына қараслы үлкен складларға жыйналып, көтере саўда жолы менен жөнетилетуғын еди. Айырым саўдагерлер базар күнлери 100—150 пудтан жоңышқа туқым сатып алатуғын еди. Гүзде саўдагерлер пахтаның багпанын 7 манат 60 тыйыннан сатып алып, декабрь—январь айларында оны 11—13 манаттан қайтып сататуғын еди.

Базар күнлери Шымбай базарына 2 мыңға жақын базаршы келетуғын еди. Мал шарўашылығы өнимлерин сатыўдан түсетуғын түсим 30 мың манатқа шекем жететуғын еди. К. К. Паленин мағлыўматларына қарағанда 1909-жылы Шымбай участкасының үш базар пунктында (Назархан, Нөкис, Шымбай) 470 ке жақын саўда дүканы болып, олардың жыллық товар айланысы 2 миллион манат болған.

Аўыл хожалығы өнимлери менен саўда жасаўда Петро-Александровск қаласы үлкен әҳмийетке ийе болып, ол портлық орнын тугатуғын әҳмийетли транспортлық түйинде орналасты. ХХ әсирдин басында Петро-Александровск арқалы сыртқа шығарылатуғын хәм сырттан алып келинетуғын товарлардың әдеўир бөлеги өтетуғын еди. 1910-жылы Әмударья бөлиминде ишки саўда да жыллық товар айланыс Петро-Александровскте—700 мың манат, Шаббазда—400 мың манат, Шораханда—300 мың манат, Бийбазарда—200 мың манат, Сарыбийде—200 мың манат, Шымбайда—600 мың манат болды.

1912—1913-жыллары Әмударья бөлиминде саўда менен 2292 адам шуғылланып, олардың 910 ының өзлериниң жеке дүканы болып, өзбетинше саўда жүргизген. Олардың улыўма товар айланысы 2,5 миллион манатқа жеткен, ал 1917-жылы бул 5,3 миллион манатты қурады.

1912—1913-жыллардағы мағлыўматлар бойынша айырым дийханшылық өнимлериниң товарлылығы—ғалле өнимлери 36,6%, пахта 47,3%, жоңышқа туқым 11,1%, басқа егинлердин өнимлери 2,9% болды. Әмударья бөлиминде жергиликли буржуазиялық хәм феодаллық элементлер менен бирге өзлериниң саўда операцияларын жүргизген Россия буржуазиясының ўәкиллери Қара-

қалпақстанның мийнеткешлер массасын аяўсыз езиў арқалы өз капиталларын көбейтип отырған. 1915—1916-жылларға тийисли толық емес мағлыўматларға қарағанда, Шымбай қаласында айланыс харжысы 10 мың манаттан 20 мың манатқа шекем болған 4 адам, 5 мыңнан 10 мың манатқа шекем болған 22 саўдагер, 2 мыңнан 5 мың манатқа шекем болған 90 саўдагер саўда жүргизди. Олардың арасында Шымбайда жасаўшы бай, гезлеме менен саўда жүргизиўши Убайдулла Камалов Оренбургтың ири саўдагерлери хәм саўда фирмалары менен байланыслы болды. 1914-жылы оның капиталының айланыс қаржысы 30 мың манатқа жетти. Шымбай волостының 1-аўылының байы Шынықул Халлековтың товар айланысы 1916-жылы 10 мың манатты қурады, ол азық-аўқат затлары менен саўда жүргизетуғын еди. Ол тек саўда менен шекленбестен, бир неше жүзлеген гектар егислик жерлердиң, бир қанша жүзлеген жылқы, сыйыр, өгиз, қой, ешкілердиң ийеси болды. Шымбайда жасайтуғын хәм гезлеме менен саўда жүргизетуғын Халмурат бай Хожамбердиевтиң капиталының айланыс харжысы 1916-жылы 7000 манат болды.

1916-жылы Шорахан участкасындағы пахта тазалаў заводлары ийелериниң саўда айланыслары—П. Мануиловта 185 мың манат, Р. Мағзумовта 60 мың манат, Б. Аллақуловта 250 мың манат, С. Әмийновта 300 мың манат, К. Сайлийевта 155.5 мың манат болған еди. Сарыбий хәм Бийбазардағы пахта тазалаў заводларының ийеси И. И. Першин 1916-жылы хәр қыйлы фирмаларға 250379 манатлық тазаланған пахта сатты. Соның менен бирге ол өз заводында басқаларға қараслы 73950 пуд пахтаны тазалап берди хәм хәр қыйлы адамларға 34807 пуд шигит сатты, сондағы оның пүткил товар айланысы 270280 манат болды. Транспорт конторасының мағлыўматларына қарағанда, Шораханда пахта тазалаў заводына ийе болған А. Райымқулов 1916-жылы 59 вагон пахта мамығын сатты хәм өз заводында басқаларға қараслы 14 вагон пахтаны тазалап берди. Оның товар айланысы 887950 манатты қурап, 25958 манатлық нақ пайда алды. Буннан тысқары ол пахта жип гезлемелери менен саўда жүргизди хәм жергиликли буржуазия ўәкиллериниң бири болды.

Пахта бөлимнен „Кавказ хәм Меркурий“, „Шығыс жәмийети“, „Россия жәмийети“ хәм „Надежда компаниясы“ жәмийетлериниң транспорт компаниялары арқалы Әмудәрья флотилиясының қайықлары менен баржаларында Чаржоў қаласына жеткерилип, ал оннан арман темир жол арқалы алып кетилетуғын еди. Әмудәрья бөлимінде пахтаны сатып алыў менен „Үлкен Ярослав мануфактурасы“, „Ағайынли Крафтлар“, „Кноп“, „Ағайынли Мануиловлар“ хәм „Саўда-Санаат сериклиги“ фирмаларының ўәкиллери шуғылланды. Олардың хәр бир завод қапталында бирнеше склад орынлары болды, сатып алынған пахта усы заводларда тазаланып, оннан кейин қайта сатылатуғын еди.

Шымбай участкасында аўыл хожалық өнімлерин сатып алыў хәм қайта сатыў менен Асқарбай Ахмедов, Ережеп Тәжиқулов,

Баймахаммед Үстенов, Ерман Халжанов және басқа да байлар шұғылланды. Солай етип, Түркстанның басқа да обласгылары сияқы Қарақалпақстан да рус санаат монополияларының шийки зат дерегине айланды, жергиликли буржуазия ўақиллери пайда бола баслады. Бул Қарақалпақстан менен Орайлық Россия арасында экономикалық байланыслардың әдеўир өсиўине алып келди.

Россия транспорт ҳәм қамсызландырыў жәмийети Петро-Александровск қаласында арнаўлы кеңсе ҳәм склад жайына ийе болып, бул жерде Россияның Европа бөлиминен жиберилетуғын ҳәм Әмударья бөлиминен келген жүклер қабыл етилетуғын еди. Қарақалпақстанға Орайлық Россиядан санаат товарлары саўдагерлерден—Салимжановтың, Равиловтың, Бродскийдың, Шерманның ири саўда фирмасы ҳәм армян фирмасы Андре—Каспиан, сондай-ақ шийки зат ушын келетуғын Оренбурглы және басқа да саўдагерлер тәрәпинен алып келинетуғын еди.

„А. Равилов ҳәм басқалардың саўда үйи“ Петро-Александровскте гезлеме-галантерея дүканына ийе болып, оның товар айланысы 1915-жылы 47866 манат 55 тыйын ҳәм пайдасы 5653 манат 30 тыйын болды. Буннан тысқары ол Әмударья бөлиминдеги барлық базарларда шыт гезлеме менен саўда жүргизип, бул тараўдағы оның товар айланысы 1916-жылы 10.000 манат болды.

„Г. Салимжановтың саўда үйи“ Петро-Александровскте гезлеме ҳәм чай менен саўда жасап, 1916-жылы оның товар айланысы 118700 манат болды. Буннан тысқары ол Шаббаз ҳәм Бийбазарда шыт гезлеме менен саўда жасап, бул жердеги улыўма товар айланысы 18 мың манатты қурады.

Саўданың раўажланыўында транспорт байланысының үлкен әҳмийетке ийе екенлиги белгили. В. И. Лениннің анықламасы бойынша транспорт саўда менен санааттың раўажланыўы ушын, олардың аўыл хожалығы менен байланыс жасаўы ушын материаллық тирек болып хызмет етеди, Петро-Александровск—Шаббаз—Нөкис—Шымбай, Нөкис—Хожели—Қоңырат гүзар жоллары тийкарғы ишки байланыс жоллары болып хызмет етти. Әмударья бөлими менен Хийўа ханлығындағы халықтың өз-ара байланыс жасаўында дәрья арқалы Хожели, Қыпшақ, Қытай, Үргенч, Гүрлен, Ханқа. Хазарасп жағыслары үлкен хызмет атқарды, олар арқалы сондай-ақ ҳәрқыйлы жүклер тасылды.

Соның менен бирге Петро-Александровсктен Бухара қаласына шекем қарўан жолы болып, ол Хорезм оазисин Бухара ханлығы менен байланыстырды, ал Шымбай—Қазалы қарўан жолы Шымбай участкасын темир жол менен байланыстырды. Хорезм оазисинде байланыс жолларының жеткиликсиз болуўы ҳәм олардың сапасының төменлиги Қарақалпақстан халқының пүткил экономикалық, мәдений ҳәм сиясий турмысының раўажланыўына ир киниш болған тийкарғы себеплердин бири болды. Арбалардын оғада қымбатқа түсиўине ҳәм олардың жеткиликсизлигине байланысты аўыл хожалығы ҳәм мал шарўашылығы өнимлери оазистен тийисли муғдарда алып кетилмеди. Дийханлар кишкене қа-

йықты бир сутка жаллау үшін 4—5 манат төлеуі тийис болды. ал бир арбаны Петро-Александровсктен Чаржоуға шекем жаллағанда 40 манат, Шораханға шекем жаллағанда 10 манат төледі.

Сауда байланыстарының раужланыуында Эмударья әхмийетли орын тутты 1908-жылы Эмударьяда Петро-Александровск пенен Чаржоу аралығында улыма жүк көтеріу қуагы 250 мың пуд болған 220 қайық жүзип жүрди. 1910-жылы барлық қайықлар 315 болып, соның 153 и үлкен (улыма жүк тасыу қуагы 800—2000 пуд), 48 и орта (улыма жүк тасыу қуагы 500—800 пуд) хәм 114 и киши қайық (улыма жүк тасыу қуагы 500 пудқа жақын) болды. Қайықлардың жүзиу тезлиги олардың үскенелениу жағдайына, Эмударьядағы суу қәдLINE, самалдың бағдарына хәм салдаушылардың жүриу тезлигине байланысly болды. Петро-Александровсктен Чаржоуға шекемги аралықты (өрге қарай) қайықлар 20—30 күнде жүзип өтетугын еди, ал ыққа қарай бул аралық 15 күнде жүзип өтилди.

Жүк тасыу тек қайықлар хәм құрғақтықтағы транспорт пенен ғана емес, ал Арал теңизи хәм Эмударья әскернй флотилиялары менен және „Хийуа“ акционерлик жәмийети тәрепинен де жүргизилди. Бирақ Эмударья флотилиясы ауыл хожалық өнімлерин тасыу исине аз қатнасты, себеби ол әскерий мақсетлерге арналған еди. Бул флотилияның кемелери тек 30 мың пуд жүк тасып, соның жартысын пахта құрады. 1910-жылдан баслап, пахта хәм жоңышқа туқымның әдеуир бөлегин „Хийуа“ жәмийетинин пароходлары тасый баслады, олар бул жүклерди Эмударья арқалы да, Арал теңизи арқалы да темир жолға жеткеретуғын ели

XIX әсирдин ақырында хәр жылы кәруан жоллары арқалы товар жүкленген 85 мың түйе, 20 мың жүк тийелген арба өтип турды. 1881-жылы Эмударья бөлиминен кәруан жоллары арқалы 42 мың манатлық 20480 тай товар жүкленген 9240 түйе жөнетилген еди. 1892-жылы 1361 мың манатлық 477 мың пуд товар сыртқа жиберилди, ал 1112 мың манатлық 235 мың пуд товар алып келинди.

Қарақалпақстаннан шетке жиберилетуғын товарлардың тийкарғы бөлегин пахта, жоңышқа туқым, пиллешилик өнімлери, ийленбеген мал тери, ийленген қой тери, май, жүн, қаракөл тери, гилем хәм көплеген басқа да затлар құрады. Хәр жылы бөлименен пахтадан тысқары 9700 пудлық хәр қыйлы товарлар жөнетилетуғын еди. Тек 1899-жылы ғана бөлименен Россияға 95 мың манатлық тери, 65 мың манатлық жүн жиберилген еди. Пахта менен тери Москва хәм Нижегород ярмаркасына, жүн орта Волга бойы қалаларына, жоңышқа туқым Гамбург қаласына, ал оннан ары Арқа Америкаға, гилем Түркияға, сары май Бакуға, балық Оренбургқа жөнетилетуғын еди.

Пүткил Орта Азия сияқлы Қарақалпақстан тек ауыл хожалығы шийки затлары базасы болып шекленбестен, ал соның менен бирге ол мегрополияның санаат өнімлери; мануфактура (шыт

хәм басқа да гезлеме) чай, қант, ийирилген жип, лампамай, металл, темир буйымлар, былғары хәм қурылыс материаллары және т. б. затлар сатылатуғын әдеуір түсіримли базар хызметин де атқарды.

Фабрика-завод өнімлериниң көпшилик бөлеги Москва санаат районынан хәм Нижегород ярмаркасынан, Киевтен—қант, Бухара менен Ашхабадтан—чай, Бакудан—лампамай, Владивостоктан—ун, Оренбургтан былғары, Чаржоудан қурылыс материаллары алып келинди. 1893-жылы Әмудәрья бөлимине 1112 мың манатлық 285 мың пуд товар алып келинген еди.

Саўда әсиресе ХХ әсирдин басында, Закаспий темир жолы қурылып болғаннан кейин тез раўажлана баслады. В. И. Ленинниң атап көрсетиўи бойынша, „Закаспий жолы капитал ушын Орта Азияны „аша баслады“¹.

Қарақалпақстан темир жол станциялары Аралск хәм Чаржоу менен суў транспортының еки бағдары (Шымбай—Аралск, хәм Петро-Александровск—Чаржоу) арқалы хәм Қазалы темир жол станциясы менен қурғақлықтағы транспорт арқалы байланысатуғын еди. Бул жол Қарақалпақстан территориясынан узақ болуўына қарамастан, метрополия менен колония арасында товар алмасуўды күшейтти, үлкенің Россия империясының шийки зат қосымтасына айланыўын тезлетти.

Қарақалпақстан халық аралық саўда капиталының ийримине кем-кемнен тартыла баслады, бул аўыл хожалығына, социал-экономикалық қатнасықларға хәм халық турмысына үлкен тәсир жасады. Россияның саўда-санаат капиталы қарақалпақ аўылларына кирип келип, дийханларды базарда үлкен талапқа ийе болған әсиресе пахта хәм жоңышқа туқым жетистириўге мәжбүрлейтуғын еди, шарўаларды жүн, тери, қаракөл тери, сары май хәм т. б. шарўашылық өнімлерин жетистириўге ийтермелейтуғын еди.

Солай етип, Россия буржуазиясы темир жолды хәм басқа да транспорт жолларын өзиниң аўысық фабрика-завод өнімлерин өткеріу ушын шет үлкедер, соның ишинде Қарақалпақстан менен саўда қатнасықларын; кенейтиу мақсетлеринде пайдаланды. „Рус буржуазиясы,—деп жазған еди В. И. Ленин,—өз колонияларында өзине базар дүзип, оғада кең көлемде темир жол қурылысын әмелге асыруўға ҳәрекет етип атыр“².

Қарақалпақстанда товарлы пахташылық пенен жоңышқашылықтың раўажланыўы санаат кәрханаларының пайда болуўына алып келди. Бирақ патшашылық Қарақалпақстанды рус санааты өнімлерин сатуў базары ретинде хәм капиталистлердин фабрикалары менен заводларына шийки зат жеткерип бериўши ретинде күш пенен сақлап турыўға ҳәрекет етти. Россия саўда-санаат капиталы бул жерде тек аўыл хожалық шийки затын, биринши

¹ В. И. Ленин. Шығармаларының толық жыйнағы. 5-том, 74-бет.

² В. И. Ленин. Шығармаларының толық жыйнағы. 1-том, 294-бет.

гезекте пахтаны дэслепки қайта ислеуши кэрханаларды ғана дүзди.

1882-жылы Шымбай участкасында ағайинли Ванюшинлердин ислемей турған көн заводын айтпағанның өзінде, бир де фабрика яки завод болмады. Шорахан участкасында көн заводы хэм пиво заводы болды. 1887-жылдан баслап, Шымбайда үлкен май заводы иске кирисип, ол улыўма алғанда жылына 5 мын манатлық гүнжи май хэм пахта майын жетистирди, ал Петро-Александровсктеги көн заводының өнимлери XIX әсирдин 70-жылларындағы 10—15 мың манаттан, 80-жылларда 40 мың манатқа көбейди. Бирақ булар майда кэрханалар еди, оларда улыўма рабочийлардың саны 28 адамнан аспайтуғын еди.

Қарақалпақстанның аўыл хожалығына капиталистлик қатнасықлардың басламаларының ениўине байланыслы XIX әсирдин 90-жылларының ақырында Әмудәрья бөлиминдеги фабрика-завод кэрханаларының саны 23 ке жетип, олар сол ўақытта 390 мың манатлық өним ислеп шығарды. Бул санаат кэрханаларында 114 рабочий жумыс иследи. Қарақалпақстанда пахташылықтын раўажланыўы үлкеде пахта тазалаў кэрханаларының пайда болыўына алып келип, буны төмендеги таблицадан көриўге болады:

Жыллар	Пахта тазалаў заводларының саны	Рабочийлардың саны
1904	3	98
1908	15	150
1914	24	336

Таблицадан көрип отырғанымыздай-ақ, бул жыллары пахта тазалаў заводларының саны 8 есе, ал рабочийлардың улыўма саны 98 ден 336 адамға өскен.

1907-жылы Әмудәрья бөлиминде 135 май шығарыўшы кэрхана, 84 қараз, 2 кийиз басыўшы, 14 арба соғыўшы, 32 темиршилик хэм басқа да өнерментшилик устаханалары болды, өнерментлер менен рабочийлардың улыўма саны 2100 адамға өсти. Солардан 700 адам балық өндирисинде бәнт болды. 1910-жылы заводлар менен өнерментшилик кэрханаларының улыўма өними 570 мың манатқа жетти.

Хийўа ханлығында 1914-жылы 30 пахта тазалаўшы хэм 4 май шығарыўшы завод болды, Қарақалпақстанның шеп жағалық районларының территориясында 13 пахта тазалаў заводы болып, соның екеўи Қыпшақта, 4 и Маңғытта, 4 и Хожелиде, 2 и Қоңыратта хэм 1 и Қытайда ислеп турды.

Бул кэрханалардың барлығы оғада майда хэм техникалық жақтан төмен еди. Бирақ әхмийетли жери, олар ен артта қалған хэм орайдан оғада шетте жайласқан үлкеде салынып ислеп

атырғанлығы хәм оларда турмыс жөнинде жаңа көзқараслар қәлиплесе баслаған жаңа адамлар өсип атырғанлығы болды. Бул рус рабочий класының ўәкиллери менен бирге ислейтуғын жергиликли рабочийлар еди. Жергиликли хәм рус рабочийлары капиталистлар тәрөпинен қатаң түрде эксплуатацияланды. Олар ең әпиұайы хуқуқлардан да айрылған еди, жұмыс күни 12—17 саатқа созылатуғын еди.

Заводлар менен фабрикалардың көпшилиги Орайлық Россияның хәр қыйлы саўда-санаат фирмаларына, атап айтқанда „Үлкен Ярослав мануфактурасы сериклиги“, „Москва саўда-санаат сериклиги“ хәм тағы басқаларға қараслы болды. Бул серикликлерге Мануилов Г. Равилов, С. Әминов, И. И. Першин, Б. Аллақулов, З. Рахманбергенов, Салимжанов, Багалов, Әлийев, Самандаров хәм т. б. сияқлы жергиликли эксплуататорлардың ўәкиллери де қатнасатуғын еди. Олар Рус-Азия банкинің Үргенчтеги бөлими менен бирликте Қарақалпақстандағы қалалар хәм аўылларда саўда-сүтхорлық операцияларды әмелге асырып, дийханлардан оғада көп муғдарда пайда түсиретуғын еди. Жергиликли заводлар нахтаны дәслепки қайта ислеў жұмысларын әмелге асырыў менен бирге склад пунктлары болып та хызмет атқаратуғын еди. Оларда жергиликли алып-сатарлардан хәр қыйлы шийки зат қабыл етилип, ал оларға халыққа қымбат бағада сатыў ушын фабрика-завод буйымлары берилетуғын еди.

Солай етип, бул дәўирде Қарақалпақстан халқының социал-экономикалық турмысында әдеўир өзгерислер орын алды. ХХ ғасырдың басында аўыл хожалығы өнимлери менен саўда жасаў кең раўажланды, товарлы пахта, жонышқа туқым хәм мал шаруашылығы өнимлерин жетистириўде мийнет бөлиниўи қәлиплесе баслады. Завод ийелери менен алып-сатарлар, жаңа базарлар пайда болды, ишки хәм сыртқы саўда өсти, санаат кәрханалары өсип шықты. Қарақалпақстан улыўма Россиялық хәм халық аралық базарға араласа баслады, натураллық хожалық қыйрала баслады.

Бул процесслердің барлығы объективлик-прогрессивлик характерге ийе болып, Қарақалпақстан мийнеткешлериниң хәдден тыс қатаң эксплуатацияланыўы жағдайында әмелге асты. Бундай өзгерислердің класслық характерин атап көрсетип, К. Маркс: „... бул өзгерислер ири жер ийелери, сүтхорлар, саўдагерлер, темир жолшылар, банкирлер хәм тағы басқалар ушын оғада пайдалы болып, бирақ хәқыйқат өндириўшилерди оғада аўыр ақыбетлерге дуўшакерлестиреди“,—деп жазған еди.

III бап

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН МИЙНЕТКЕШЛЕРИНИҢ ЭКСПЛУАТАЦИЯҒА ХӘМ ПАТШАШЫЛЫҚТЫҢ КОЛОНИАЛЛЫҚ СИЯСАТЫНА ҚАРСЫ ГҮРЕСИ (1873 — 1907-ж. ж.)

1. ҚАРАҚАЛПАҚСТАН 1905 — 1907-ЖЫЛЛАРДАҒЫ БИРИНШИ РУС РЕВОЛЮЦИЯСЫ АЛДЫНДА.

Қарақалпақ халқының азатлық ушын гүреслери онын Россияға қосылғаннан кейин де даўам епти. Езиўшилерге қарсы бир неше рет көтерилислер болып өтти. Бул жыллардағы мийнеткеш халықтың колониаллық хәм социаллық езиўден азатлыққа ерисиў ушын гүреслери улыўма Россиялық революциялық көтерилиў жағдайына туўры келди.

Қарақалпақстан Россияға қосылғаннан кейин Түркстанның улыўма россиялық базарға тарғылыўына, капиталистлик қатнасықлардың ене баслаўына байланыслы дийхан хожалығында да бирқанша прогрессивлик өзгерислер орын алды. Пахтаның жоңышқаның егислик майданлары кеңейди хәм өнимлери көбейди. Мал шарўашылық өнимлери де саўда-сатық айналысына түсти, ал балық хәм балық өнимлери де анағурлым көбейди. Үлкеге көп муғдарда гезлеме, галантерея хәм металлдан исленген затлар алып келинип, жергиликли өнерментшилик өндирисинин аўхалын қыйынластырды. Бундай жағдай натураль хожалықтың ыдыраў процесин күшейтти хәм эксплуататор үстем топардың байлығын тағы да арттырды. Көплеген дийхан хожалықлары кәм-бағалласып, ҳуқуқсызлық пенен аяўсыз эксплуатацияға сазыўар болды.

Байлар, сүтхорлар келеси жылдың өними есабына алдын-ала кредит берийди, әсиресе, буны зүрәат төмен болған ашаршылық жыллары көбирек қолланды. Гедей-дийхан хожалықлардың сүтхорларға қарызы өсти. Гедей хожалықларының төлеўге шамасы келмейтуғын салықлар аяўсызлық пенен өндирип алынды. Ал ирригациялық тараўларды тазалаў, қашы шабыў, қазыў сияқ-

лы жұмыстардың барлығы жарлы дийханлардың қәрежети хәм күши менен алып барылды. Патша хәм әмелдарларының мийнегкеш халықты талаушылығы күшейип кетти.

Феодаллық эксплуатация, миллий-колониаллық езиўшилиқ, сиясий хәм экономикалық ҳуқуқсызлық Қарақалпақстан мийнеткешлерин гүреске алып келди.

1875-жылы Әмудәрья бөлиминиң администрациясы тәрәпинен Шорахан участкасына жиберіў ушын жыйналған Шымбай қазыўшылары зорлық-зомбылыққа қарсы наразылық билдирди.

Көплеген қарақалпақлар қоныс басқан үлкесин таслап, Әмудәрья бөлиминен Хийўа ханлығына хәм керисинше Хийўа ханлығынан Әмудәрья бөлиmine көшиўге мәжбүр болды. Бул еки тәрәпке көшип-қонысланыўлар жәбир көргенлердиң әрманларының Хийўа ханлығында да, Түркстан генерал-губернаторлығына қараслы Әмудәрья бөлиminде де әмелге аспағанлығының нәтийжеси болды. Түркстан генерал-губернаторы тәрәпинен дүзилген шөлкемлестириў комиссиясын Әмудәрья округине полковник Носович басқарып келип, бул „Айрықша шөлкемлестириў комиссиясына администрацияның жәрдеми менен жер, салық, жәмийетлик хәм земство шөлкемлерине байланыслы болған мәселелерди анықлап шешиў ушын керекли болған барлық жағдайларды толық және хәр тәрәплеме изертлеў, сондай-ақ жергиликли жәмийетлик басқармасын, халық судын шөлкемлестириў, көширип алып келинген руссларды имканиятына қарап қонысландырыў ушын орын белгилеў бойынша усыныслар таярлаў тапсырылған еди.

Бул комиссия усы ўазыйпаларды әмелге асырыўға кирисип, 1875-жылы Әмудәрья бөлиminдеги хожалықлардың жерлерине өлшеў жүргизди, үй-хожалықлардың дизимин алды, жергиликли администрация миннетлериниң шегерасын белгиледи, ауыллық ақсақаллар сайлаўын өткерди хәм т. б. Рус патшашылығының колониаллық позицияларын беккемлеў мақсетинде өткерилген бундай илажлар ўақтында үлкениң дийхан массалары арасында стихиялы түрде наразылық келип шықты.

Шымбай участкасының начальниги 1876-жылы 3-апрельде жазған хатында жергиликли халықлардың қозғалаңы ҳаққында билдирсе, ал Әмудәрья шөлкемлестириў комиссиясының баслығы полковник Носовичтиң өзи дәрьяның шеп жағына, Хийўа ханлығы тәрәпине хожалықлардың көшиў ҳәдийсеси бар екенлигин тастыйықлайды.

Бул наразылықлар тийкарынан жер хәм ирригация мәселесине байланыслы болды. Егис ушын қолайлы жердиң жетиспеўшилиги, колониаллық хәм жергиликли ҳәкимлердиң қыянетшилиги, суў тараўларының қанаатландыарсызлық жағдайы, ақшалай жер салығының ауырлығы—усылардың хәммеси жарлы дийханлардың наразылығына алып келди. Бул туўралы хәтте, Носовичтин хәм шөлкемлестириў комиссиясының ағзасы А. Казаковтың Ийшан бөгеттеги ирригациялық тараўлардың оғада қана-

атланарсызлық жағдайда екенлигі хаққындағы 1876-жылы мартта жазған билдириуінде мойынланған. Сондай-ақ, участканың начальнигі Альбанов халықтың бөлімнен Әмудәрьяның шеп жағалығына, хан қол астына көшіп шығыулары, тийкарынан олардың салықларды төлеуден қутылыуы үшін умтылыуы болды, — деп мәлімлеген.

Дәрьяның шеп жағалауына жарлы, жерсиз ямаса ярымшы және хеш қандай үй-үскенеси жоқ гедейленген дийханлар көшкен. Архив материалларының мағлыұматлары бойынша Шым лай участкасынан шеп жағаға 2 мыңға жақын дийхан көшкен. Жарлы дийханлардың стихиялы түрдегі қозғалаңлары, көшіулері әлбетте эксплуататор қатламлардың гейпара ўәкиллери тәрәпинен актив түрде қуұатланды. Бул қозғалаңларға бай хәм руханийлардың тәсири болды. өйгкен олар өз үстемлигиниң хәм артықмашлықларының шекленгенлигине байланыслы, бурынғы тәртіпти қайта тиклеу тилегинде болды.

Хийұа ханлығында да мийнет адамларының аұхалы оғада аұыр еди. Усыған байланыслы көплеген қарақалпақ, казақ хәм өзбеклер рус пуқаралығына өтиу хаққында арза берген, өз бетинше ханлықтан Әмудәрья бөлімине көшкен. Бул, Хийұа мийнеткешлериниң феодаллық езиушиликке қарсы гүресиниң өзінше бир формасы болды.

Хан хәкимлериниң хәр қыйлы алымлары менен аяғсыз эксплуатациясына қарсы мийнеткешлердин қәхәри күшейди. 1888-жылы Цесаревич қолтығынан Устирт арқалы Қоңыратқа дейин жолды изертлеген әскерий топограф Белявскийдин көрсеткенйндей-ақ, бурын бул жолда қарақалпақлардың қонысы жийи ушырасатуғын еди, бирақ Хийұа хәкимлериниң қысымы хәм зорлықзомбылығы олардың өз егис жерлерин таслап, оң жағалауда бас паналауға мәжбүрледи. Хан хәм оның әмелдарлары контрибуцияның ақшаларын және т. б. төлемлерди жыйнаудан бурын өзлериниң пайдасы үшін жергиликли халыққа көп муғдарда дән хәм малларды қосып төлетип алған. Бундай қысымлар әпиұайы хийұалыларды, соның ишинде мийнеткеш қарақалпақларды да күшейип баратырған феодаллық езиуден қутылыудың жолларын излеуге мәжбүрледи.

Хийұа ханы рус пухаралығына өтиуге талапланған адамларға қарсы қатаң шаралар қолланған. Қашқанлар усланған жағдайда қатаң жазаланған. Мәселен, 1887-жылы хан мехтери бир топар дийханлардың көшетуғын нийетин билип, оларды тағы 13 тиллә және 3 қоқан ақша төлеуге мәжбүрлеген хәм жасауылдын қатнасыуы менен олардың 6 үйин өртеген. Хан хәм оның әмелдарлары оң жағалауға өткенлерди егис жерлерин суўғаруы мүмкиншилигинен айыруыға хәрекет еткен. „Жергиликли халықтың айтыуы бойынша, — деп көрсетеди 1885-жылы бир рус изертлеушиси, — хийұалылар (хан хәм оның әмелдарлары — *Ред.*) оң жағаға суу жибермеуге хәрекет етип, суудың мүмкиншилигинше көбирек бөлегин өз тәрәпине қаратыуға урынбақта“.

Усыған қарамастан, көплеген қарақалпақ хожалықтары оң жағалауға көшкен. Бұған, архивте сақланған, 1884-жылы Хийұа ханлығынан Шымбай участкасына көшіп келген 300 үй ийелерінің исенимлі ўәкилдерінен оларды рус пухаралығына қосып алыу қаққында хәм дийханшылық етиў ушын оларға жер ажыратып беріу қаққындағы өтиниши дәлил бола алады. Усы жылы Әмүдәрья бөлимине бир неше жүзлеген үйге жақын қарақалпақлар көшіп өткен. Хийұа әмелдарларының көрсетиўи бойынша Әмүдәрья бөлимине өз бетинше көшіп кеткен қарақалпақ үйлерінің саны 670 ке жеткен.

Қашып кетиўдин күшейиўи нәтийжесинде колониаллық хәкимлер Хийұа ханының өтиниши бойынша көшіп кеткенлерди мәжбүрий түрде қайтарыу ушын бир қанша илажлар көрди.

Әмүдәрья бөлими начальниги Хийұа ханлығынан қашып келиўшилер Хийұа пухарасы ретинде жерден пайдаланыу хуқуқынан айрылатуғынлығын қарақалпақларға дағазалады, ал Шымбай участкасының начальнигине Хийұаның салық жыйнаўшыларын шақырып отырмастан, Шымбай участкасының болыслары арқалы Хийұа хуқиметиниң жазған хаты бойынша Хийұа ханы қазнасының пайдасына салық өндириў тапсырылды. Егер усы жоқарыда келтирилген еки илаж нәтийже бермеген жағдайда усы қарақалпақлардың Әмүдәрья бөлими территориясында жайласқан жайлаўдың от-шөбинен пайдаланғаны ушын рус қазнасына салық жыйнаўға кирисилетуғынлығы көрсетилди. Ханның пайдасына салық алынғаннан сон бул халық ойланьп, Хийұа шегарасына өз ерки менен өтиўи итимал деп болжанды. Буннан жергиликли хәм патша эксплуататорларының халыққа қарсы ауыз бириктиргенин көриўге болады.

Бирақ, бөлимге көшіп келген хожалықларға қосымша 1886-жылы тағы 45 үй. 1887-жылы 21 үй келип қосылды хәм нәтийже колониаллық хәкимлердин ойлағанындай болып шықпады.

Мәжбүрлеп қайта көшириўдин имканияты жоқлығын сезип, Хийұа ханы патшаның жергиликли хәкимлеринен қарақалпақлардан салық хәм зәкет сыяқды басқа да алымларды болыслардың жәрдеми менен ханның қазнасына жыйнап алыу хуқуқын өзінде қалдырыўды өтиниш етти.

Жоқарыда көрсетилгениндей-ақ қарақалпақ, қазақ, өзбек хәм түркмен мийнеткешлериниң Хийұа ханлығынан Түркстан генерал губернаторлығының Әмүдәрья бөлимине көшіп өтиўи хан тәртибине жарлы дийхан массаларының наразылығының көриниси болды, ал хәдден зыят салықларды көшіп кеткенлерден зорлап өн тириў бойынша патша администрациясының хәм хан феодалларының бириктигеги хәрекетлери мийнеткешлерге миллий хәм рус езиўшилериниң улыўма мәпи бир екенин түсиниўге жәрдемлести, халықты оларға қарсы гүреске көтерди.

Дийхан хәрекетлериниң орайлары Шаббаз-Валий менен Бийбазар болыслығы болды. Бул жерде өткен әсирдин 80—90-жылларында Баба Гөклен Отыз улы басқарған гедей-дийханлардың

хәрекеті кен ен жайды, халық арасында ол Көклен батыр деп аталды. Әмудәрья бөлімінің Шаббаз-Валий хәм Бийбазар болыслықларында,—деп жазады Түркстан әскерий округинин командующийси Петербуртағы Әскерий Министрге өзинин 1887-жылы 24-июньдеги рапортында, Петро-Александровск тюрьмасынан қашқан Баба Гөклен (түркмен, гөклен урууынан) халық арасында кеннен белгили“.

Баба Гөклен Отыз улы басқарған дийханлар хәрекеті 1883-1884-жыллары пайда болып, 1887—1888 хәм 1891-жыллары күшейди. Суу тасқыны нәтижесинде көплеген егислик жерлер, хәтте ауыллар қыйралды. 1888-жылы Әмудәрья сууынын тасыуынан Бийбазар хәм Шаббаз-Валий болыслықларынын 3518 танап (1320 десятинаға шамалас) егислик жерлерин суу алып, 593 хожалық толығы менен аш-әптадалыққа түсти. Бийбазар, Календерхана хәм Ханжап сыяқлы ауыллардың тек егислик майданлары ғана емес, ал бағлары менен турақ жайларын суу алып жоқ еткен. Суу тасқыны жылма-жыл тәкирарланып турған. Патша администрациясы яки жергиликли хәкимлер усының ақыбетинен жәбирленген гедей хожалықларға хеш қандай жәрдем көрсетпеген. Гедейлердин көпшилиги Баба Гөклен отрядына келип қосылған. Оның отрядында булардан тысқары Петро-Александровск қамау-ханасынан қашқанлар және Сибирь сүргининен қашқанлар да болған. Баба Гөкленнин ен белгили жигитлери Сары хожа Непесов, Бегим Ийшамбетов хәм т. б. болған.

Бул хәрекетке түркмен, өзбек, қарақалпақ хәм қазақлар менен бирге руслардың да қатнасыуы онын прогрессивлик сыпатларға ийе екенлигин дәлиллейди.

Баба Гөкленнің отряды бай хәм саудагерлерге, жергиликли администрацияның уәкиллери және мәкемелерине қураллы топылыслар жасаған. 1884-жылы оның отрядларының бири Черняев жолынан 70 шақырым қашықтықтағы транспорт жәмийетине топылыс жасайды. Сол группа мәртлик пенен Петро-Александровск әскерлери лагерине кирип, атханадан онға жақын офицер атларын жасырын алып кетеди.

Баба Гөклен отрядларынын батыл шабыуыллары хәм олардың эксплуататорларға қарсы ашық хәрекетлери езиушилерде қорқыныш тууғызды. 1891-жылдың 12-апрелинде Баба Гөклен күтилмеген жерде пайда болып, Баба Гөклен жақын жерде, деген хабар еситилиуден-ақ волость баслығы хәм оның жигитлери барлығы 32 адам оны тутуу ушын таярланған, бирақ Баба Гөкленди көриуден, барлығы сасқалақлап қорқып қашып кеткен.

Ауыллық администрация (болыслар, ақсақаллар) Баба Гөкленди тута алмаған. Әмудәрья бөлімінің администрациясы Баба Гөклен адамларынын хәрекет еткен барлық районларын қадағалау мақсетинде әскерий бөлімлерди мобилизациялаған. 4-Оренбург казак полкиннің жүзлиги Бийбазар хәм Шаббаз-Валий волостларындағы үйлерге орналастырылып, әскерлерди асырау да сол хожалықлардың мойнына салынады. Бул Баба Гөклен

басқарған хәрекетти бастырыу үшін жазалау операциясы бойынша усы волостлықтын халқына айрықша қысым жасау еди.

Хәкимлердин бундай хәрекетлери халықтың наразылығын күшейткен. Усы операцияға басшылық еткен Эмудәрья бөлими начальнигинин жәрдемшиси капитан Киселев өзиниң 1887-жылы 20-июньде жазылған рапортында: „усы ўақытқа дейин арбашы хәм гөкленлер (Шаббаз – Валий хәм Бийбазар волостларында жасайтуғын түркмен уруўлары — *Ред.*) көтерилисшилери излеўге хәм услаўға еле жәрдем көрсетпеди, бул ис әсиресе гөкленлерге жақпай тур“, — деп арыз еткен еди.

Жергиликли халық администрациядан казак әскерий бөлиминин аўқаты менен ат-отынан азат етиўди ашық талап еткен. Еки волостағы арбашы уруўы Эмудәрья бөлиминин начальнигине 1887-жылы 19-июньде былай деп жазған: „...бизлер суў тасқынынан жәбир көрген халықпыз, бизлерден гүманланатуғындай айыбымыз жоқ, солай болса да үйлеримизде рус әскерлерин орналастырып қойыпты, оларды биз асырап бағыўымыз керек. Бул бизге оғада аўырға түседи ... Сиз излеп табыўды бизлерге буйырасыз ... бизлер усы излеўге жүрип кеткенимизде үйде қалған балаларымыз бенен хаялларымыз өзлерин хәм үйде орналасқан әскерлерди аўқатландырыўға шамасы жетпейди. Шаббаз-Валий болыслығында жасаўшы түркменниң гөклен уруўынан, қамақханадан қашқан Баба гөкленди излеп табыўды бизлерге буйырасыз, ал бизлер оны көрмедик хәм оның қай жерде екенин билмеймиз Егер бизлер оны көрген жағдайда да услаўға күшимиз жетпейди, сонлықтан оны тек рус начальниги ямаса болыслар услап алады. Әскерлерди бизден алыўыңызды өтинемиз“.

Колониаллық хәкимлер Баба Гөкленди тек 1891-жылы ғана тутыўға ериседи. Сол жылы 6-июльде ол жолдаслары менен бирге Петро-Александровскте өлтирилди.

Солай етип, ирригация тараўларының төмен дәрежеде болыўынан мийнеткеш халықтың үлкен бұлгиншиликке ушғырыўы, оның мүтәжлықларына хәкимлердин итибар бермеўи нәтийжесинде дийхан хожалықларының аш-әптадалыққа ушыраўы сондай-ақ мийнеткеш массаға қарсы жазалау шараларының күшейип барыўы, бул жарлы дийханлардың зорлыққа, зулымлыққа қарсы хәрекетлериниң күшейиўине алып келди.

Колониаллық хәкимлердин сиясатына мийнеткеш массаның наразылығы, олардың ең әпиўайы сиясий ҳуқуқлар ушын гүреси аўыллық администрацияны ақсақал, болыс, судья хәм т. б. сайлау ўақытлары айрықша көзге түсти. Буған 1899-жылы март айының басындағы Шымбай участкасының Таллық волосты халқының қозғалысы айқын мысал бола алады.

6-март күни Шымбай участкасының приставы Корнилов Таллық волостының болысы Қулен Худайшукиров хәм басқа да адамлар менен бирге өлген бир хийўалының денесин көриу ушын Қопақ көл деген жерге келген. Тексериу иси питиўден-ақ, Корниловты Таллық волостының 2-аўыллық жәмәатынан бир то-

пар қарақалпақлар қоршаған. Дийхан Тенел Аллеков барлық жыйналғанлардың атынан, Ибадулла Дәулетназаровтың ақсақал хызметине сайланғанына наразымыз, бір хәптеден бұрын өткерілген сайлауды надурис өткерілген есабында бийкар етиўди, оның орнына жаңа сайлау белгилеўди талап етеміз, деген. Корнилов бул талаптарды орынлаудан бас тартып, тараңлар, деп бұйрық берген.

Жыйналған 150—200 адам тағы да приставтан сайлауды тез арада қайтадан өткеріўди талап етип, бирнеше адам оны аттан тартып түсириўге урынып, „бизинң өтиннишимизди қанаатландырмағанша оны жибермеңтер“ деп бақырған. Корнилов пенен бирге келген хәкимлер қоршап алған аламанның арасынан жол ашып шықпақшы болған. Усы ўақытта дийханлар қолларына таяқ алып, „приставты урын“, „болысты өлтирин“ деген даўыслар менен оларға топылыс жасаған. Усы „тәртипсизликте“¹ хәкимшилик хызметтеги адамлар да таяқ жеген. Бул „тәртипсизлик“ усы жерге басқя волостлықлардан келген көплеген „хүрметли“ адамлардың араласыўынан кейин ғана бастырылды. Дийханлар тәрепенен услап қалынған болыс кандидаты (орынбасары) Халил Дәулетназаров босатылған.

Әмударья бөлиминиң начальниги Галкин бул ўақыя хәққында Ташкентке былайынша хабарлаған: „6-март күни Таллық волостындағы қарақалпақлардың бир топары алдын-ала ойланған нийет пенен приставқа бағынбаған хәм болысты, оның кандидатын, ақсақалды және хызмет жайында пристав пенен бирге келген басқа да адамларды таяқ пенен сабаған. Пристав тәрепенен дүзилген протокол бүгин мировой судьяның жәрдемшисине тергеў жүргизиу ушын берип жиберилди хәм тәртип орнатыў ушын өзим Таллық волостына шығып кетемен“.

Сырдарья областының әскерий губернаторы бул хабарды еситиўден-ақ „тергеудин жуўмағын күгпей тоқтаўсыз түрде толығырақ мағлыўматлар“ билдириўди талап етеди. Таллық волостында „тәртип орнағыў“ мақсетинде Галкинниң өзи, тергеўши хәм бир взвод әскер менен 28-март күни ўақыяның болған жерине келеди. Келиўден-ақ тергеў, тинтиў хәм қамаў ислери басланады. Усы қозғалыстың басшылары ретинде баслы айыпкер деп табылған 19 адамды қамаққа алады хәм оларды әскерлердиң бақлаўы астында Петро-Александровск тюрмасына жибереди. Бул тюрмада олар 5 ай жатады. Аўылласларының талаплары бойынша 1899-жылы 25-сентябрьде олар қамаудан босатылып, полиция бақлаўы астында аўылларына қайтарылады.

Қозғалысты басқарыўшылардың социаллық составы қандай еди? „Айыпланғанлардың көпшилиги,—делинген усыған байланыслы суд документлеринин биринде,—әдеўир жасқа барғанлар хәм хожалығы барлар...“. Қашып кетип, соңынан қамаққа алын-

¹ Рәсмий документлерде дийханлар массасының қозғалысы усылайынша аталагуын еди. — *Фед.*

ған Қалимбет Асқаровтың тергеу қағазында оның социаллық жағдайы анығырақ жазылған. Айыпланыушы Асқаровтың семьясы да, мүлкі де жоқ, демек, оның белгилі отырықшы меканы да болмаған. Ол, я кепиллик, я қандай да бир сумма ақша мұғдарында гиреуликке имканиятым жоқ,—деп тайсалмастан айтқан. Бул қозғалысты басқарыушылардың көпшилиги гедейлер болған.

Дийханлардың қозғалысы бастырылса да, оған қатнасыушылар өзлери жек көрген Қүлен Худайшүкировты болыслықтан шығарып таслауға еристи. Шымбай участкасының приставы Корнилов та хызмет орнынан босатылды.

Бул ұақыя халық творчествосында, тарийхта хәм әдедиятта „Онтоғыз“ аты менен белгилі. Архив дәреклериниң көрсетиуі бойынша бул қозғалыс 1899-жылы болып өткен.

Усы сыяқлы қозғалыслар басқа волостлықларда да болып өткен. Әмударья бөлими мировой судьясының есабында „басқарыу тәртібине қарсы жынаятлар“ хаққында мағлыұматлар да бар. Оларға қарағанда 1899-жылдың 14-майынан 1900-жылдың 1-январына дейин биринши участкада жоқарыда көрсетилгендей 2і ис қозғалып, 30 адам жууапкершиликке тартылған, ал 2-участкада 5 ис қозғалып, 10 адам жууапкершиликке тартылған. Хәкимлердің зорлық-зомбылығына қарсы қозғалысы ушын 1902-жылы 5 адам қамаққа алынған болса, ал 1903-жылы олардың саны 12 адамға жеткен.

XX әсирдің басларында жергиликли балықшыларды хәр қыйлы усыллар менен көп пайда алыу мақсетинде аяұсыз эксплуатациялаған балық санааты ийелерине хәм сүтхорларға қарсы балықшылардың да наразылық хәрекетлери болып өтті. Балық санааты ийелери менен сүтхорлар балықшылардан төмен бахада балық сатып алған, буған балықшы гедейлердің наразылықлары күшейген. Көккөл волостының балықшылары 1897-жылдың жазында балық кәсипшилигинин старшинасы Поповқа қарсылық көрсеткен. Гедей балықшылар саналы түрде өндирис ийелерине балық жеткерип беріу тәртібин орынламаған хәм ауыр жағдайға түсиретуғын өсим процентлерди төлеуден бас тартқан.

Жоқарыда көрсетилгендей-ақ барлық мийнеткешлер хәр түрли салық хәм алымлар төлеген, оларды жыйнауда хәкимлердің уәкиллери зорлық-зомбылықты күшейткен. Усындай қыянетшилик хәм халық массасының кәмбағалласыуы нәтийжесинде салықлар ұақтында төленбеген, оның мұғдары кем-кемнен көбейип кеткен. Көплеген гедей дийханлар төленбай жыйналып қалған салықты төлеуден азат етиу хаққында бирнеше рет талаплар қойған. Бирақ, бул тилек қанаатландырылмаған. Үмитсизликке түскен жарлы дийханлар енди салық хәм алым төлеуден ашықтан ашық биротала бас тартқан. Мәселен, 1900-жылы март айында Нөкис волостының дийхан хәм шаруалары ауыллық администрацияға қарсылық көрсеткен хәм жарлы шаруалар түтин пулы салығының өткен жыллардан бери төленбей киятырған бөлегин

төлеуден кескин түрде бас тартқан, олар ауылға келген ақсақалды хәм қазыны тутьп алып, жағаларына тағылған хәкимшилик белгилерин жулып алған, сондай-ақ қолларындағы мөрин тартып алып. оларды ауылдан қуып жиберген.

Мийнеткеш халық массасы рәсмий түрде қадаған етилиўине қарамастан, өз хожалықлары ушын қазналық тоғайдан ағашлар шаўып тоғайға малларын жайды, тоғайлы жерлерден мал оты таярлады. Төрткүл, Шорахан хәм Сарыбий волостларының пухаралары Аққамыс тоғайлығында еркин мал жайыўға рухсат етиўин жергиликли хәкимлер алдына талап етип қойды. 1900-жылы Қоңырат беклигине қараслы Бегжап каналының жағасында отырыўшы халық басқа бир жақтағы Лаўзан каналын тазалаўдан бас тартады.

Рабочийлардың мийнет хәқыларын кәрхана ийелеринен талап етиў хәрекетлери де пайда бола баслайды. Әмудәрья бөлими мировой судының есапларында фабрика-завод рабочийларын, ауыл дийханларын жаллаўдағы даў-жәнжеллерди көрсететуғын мағлыўматлар берилген. 1902—1903-жыллары суд мәкемелеринде усындай 32 ис қаралды. Петро-Александровск қалалық саллақхананың қурылысында ислеген рабочийлар өзлеринин хәқыларын талап еткен.

Патша хәкіметинин колониаллық сиясатына хәм феодаллық езиўдин күшейиўине қарсы мийнеткеш халықтың наразылық хәрекетлери өсти. Әмудәрья бөлиминин начальниги Галкин 1899-жылы бул хәққында былай деп жазған еди: „Қандайда бир қолайлы жағдай келген ўақытта бул жердин халықлары хәзирги үстемлик етип турған басқарыў тәртибине қарсы хәр түрли жынаятлар ислеўи итимал“.

Солай етип, XIX әсирдин ахырында әсиресе 1905-жылғы биринши рус революциясы алдындағы Қарақалпақстан мийнеткешлеринин миллий-колониаллық езиўге хәм жергиликли езиўшилерге қарсы қозғалыслары жергиликли хәкимлердин ислеген анаў ямаса мынаў илажларына қарсы наразылықтың стихиялы хәм пассивлик түриндеги айырым көриниси болып қалмастан, ал, олардың өз хуқуқлары ушын гүреси сыпатын ала баслады.

Түркстан үлкеси, соның ишинде Әмудәрья бойлары хәм Арал теңизи жағалары „сиясий жинаятшылар“ды жер аударыў орны болып есапланған.

1848—1849-жыллары Арал экспедициясының жумысына Т. Г. Шевченко қатнасқан. Оның менен бирге усы экспедицияның составында революциялық хызметлери ушын Польшадан жер аударылғанлар да болды.

„Мәмлекетлик жинаятлылар“, „исенимсизлер“ хәм „полияцияның бақлаўы астындағылар“ деп агалатуғынлардың көпшилиги Әмудәрья бөлимінде хәм Хийўа ханлығындағы әскерий бөлимлерде, флотилияда хызмет еткен, саўда, санаат кәрханаларында хәм мәкемелерде жумыс ислеген. Мәселен, теңиз министрлиги басқармасының буйрығы бойынша 1880-жылы 6-флот

экипажының матросы П. В. Грязнов „хүкіметке қарсы тәртіби“ ушын Арал флотилиясына өткерілген. Нөкіс қорғанында орналасқан 12-Түркстан линейли батальонының 1-ротасында унтер-офицер Н. И. Козлюк-Залевский хызмет еткен. Ол 1881-жылы әскерий топографиялық училищеде көтеріліске шақырған прокламацияларды таратқаны ушын айрықша бақлау астына алынған. Петро-Александровскте хәм Нөкісте бақлау астынла Федор Косых, Илларион Лященко, Иван Гриневицкий (Петровский дийханшылық академиясының сүргин етилген студенти), Михаил Рудковскийлер хызмет еткен. Әскерий революцияшыл кружокқа киргени ушын 6-флот экипажынан сүргинге жиберілген Л. И. Бобровский Эмудэрья флотилиясында матрос болып иследи. Петербургтеги студентлик кружоклардағы революциялық жумыслары ушын патша хүкіметі сүргинге жиберген А. С. Сафронов, Н. А. Андреев 1896-жылы Хийуаға келген. Фельдшер Н. С. Касьяненко сиясий жақтан исенимсизлиги ушын Киев губерниясынан 90-жыллары сүргин етилип, Петро-Александровскте хәм Үргенчте өз кәсиби бойынша жумыс иследи. Ол рабочийлар арасына революциялық прокламациялар таратқан. 1900-жыллары сүргинге жиберілгенлер қатарында Петро-Александровсктеги 18-Түркстан атқышлар батальонының атқышлары Ш. Л. Финкельштейн хәм Н. Ш. Бейрамлар хызмет етти.

Сүргинге жиберілген революционерлер өзлериниң ауыр жағдайына хәм полицияның бақлауына қарамастан үлке мийнеткешлери арасында революциялық хызметлерин дауам етирди. Патша хүкіметі ушын олардын қандай қәуип тууғызғанын областлық әскерий губернаторы генерал-лейтенант Корольковтын патшаға жазған есаплы докладынан көриуге болады. 1902-жылы жазған бир докладында ол: „сонғы уақытлары областқа империяның губернияларынан сиясий жақтан исенимсиз болып гүманланған хәм әшкараланған хәр түрли адамлар келмекте. Олар областқа қараслы қалаларда қалып, хүкіметке карсы бурын жергиликли халыққа мәлим болмаған тәлийматларды жасырын түрде таратпақта“,—деп жазды. Арадан бир жыл өткеннен соң, яки 1903-жылы сол Корольков: „бақлау астындағылардын жергиликли халыққа тәсири күшейип баратыр. хәтте олардын саны көбеймекте хәм жумыслары ен жайып, күшли пәт алып баратыр“,—деп жазған хәм соның ушын областқа сиясий жақтан исенимсиз адамларды сүргин етип жиберіу исин тоқтатыуды өтиниш еткен.

Дийханлар хәм балықшылар қозғалаңлары қатнасушыларының Сибирьде сүргинде болып, елине қайтып келиулері де мийнеткешлердин сиясий жақтан санасының өсиуине белгили дәрежеде тәсирин тийгизди. Олар жергиликли жарлы мийнеткешлердин анағурлым саналы уәкиллери еди. Олардың көпшилиги соңғылығында Қарақалпақстанда Совет властын орнатыу хәм бекемлеу ушын гүреске актив қатнасты

Қарақалпақстандағы граждандық урыстың актив қағнасыу-

шыларының бири Шаниязов Худайшүкирдин 1930-жыллары жазып қалдырған документлериниң биринде былай деп жазылған: „Мен өзим кәмбағал тобының адамы едим. Бурында залым хукимегине бойсынбай, ахырында сегиз жыл Сибирьде болып, аяғымда жети ярым қадақ кисеним менен Сибирьде сүргин жумысларын иследим. Ахырғы срукти питкерген жерим Амур областының Хабаровский хәм Былғабейский (Благовещенск болыўы итимал—*Ред.*) қалаларының ортасында таўда тамама күшимди сарп етип мүддетимди питкердим. Япон урысы тамаманғаннан соң өз журтыма қайтып келдим. Және де мени атқа минерлер қоймайтуғын болған соң, Хорезм журтында 9 жыл кәмбағаллық пенен өмир өткердим. Совет власты орнатылғаннан соң, және өз журтыма келдим. Сол ўақытта баспашы Жөнейтке қарсы урыста өз ерким менен қолыма қурал алып хызметке кирдим“.

Шаниязов сыяқлы Сибирьге сүргинге жиберилгенлер аз болмаған. Олар болған жерлеринде өзлериниң ой-өрисин кеңейитти. Россиянын экономикалық хәм сиясий жағдайлары менен танысты, сиясий сүргиндегилердин езилген халықты тез арада жеңиске алып келетуғын хәм бахытлы турмысқа жеткеретуғын революцияшыл шөлкемлескен гүрес усыллары хаққындағы гүрриңлерин тыңлаған.

Түркстанға сүргинге жиберилген рус революционерлери, Сибирьден қайтқан жергиликли мийнеткешлердин ўәкиллери масса арасында ауызша пропаганда алып барған хәм революцияшыл әдебиятлар да таратқан. Буған 1903-жылғы 9-августта Түркстан генерал губернаторының әскерий министрге жазған хаты гуўа бола алады: „Ең қәўипли хәм үлкен зыянлы нәрсе полицияның бақлаўы астындағы темир жол рабочийлары менен мәмлекетлик жынаятшылардың үлкеге көплеп келиўине байланыслы соңғы ўақытлары күшейип баратырған пропаганда болып есапланады“.

Түткстан әскерий округи штабының 1896-жылғы хабарлаўы бойынша хукиметке хәм ширкеўге қарсы ҳәр түрли жасырын әдебиятлар Әмудәрья бөлиминде де таралған. Әскерлер арасында, әсиресе көплеп таратылған Әскерий командованиениң анықлаўы бойынша усы әскерий бөлимде „динге қарсы мазмундағы“ 3 китапша қолжазба түринде табылған. Әмудәрья флотилиясының „Царь“ пароходында әскерий-медицина фельдшерн болып ислейтуғын А. Ефремов хукиметке қарсы мазмундағы Л. Толстойдың „Письмо к Фельдфебелю“ деген китапшасын сақлап жүргени ушын қамаққа алынды. А. Ефремовтың судта тастыйықлаўы бойынша, ол бул китапшаны Чаржоў қаласындағы асханалардың биринде ушырасқан бир жер аўдарылған адамнан алған.

Әмудәрья флотилиясы матросларының арасында патша цензурасы қадаған еткен қосықлар да айтылып жүрген. Мәселен, „Солдатский отчет наш“ атлы қосықтың мазмуны әскерий басшылардың намысына тийетуғын еди. Әмудәрья флотилиясы начальнигинин 1903-жыл 13-июльдеги жазғанларына қарағанда бул қосықларда Россияда ҳәзиринше тек солдаттын сабырлылығы ғана қалған, ол шегине жетейин деп тур, деген сөзлер айтылған.

Революцияшыл социал-демократлар халықшыллар хәм легаль марксистлерге қарсы гүресте өзлериниң революциялық идеяларын таратыу үшін хәртүрли либераллық баспа сөз органларынан, билимлендириу жәмийетлеринен хәм тағы басқалардан да пайдаланған. Усындай баспа сөз органларының бири „Русская мысль“ журналы болған. Бул журналды Петро-Александровсктеги демократиялық интеллигенция да алып турған. 90-жыллары бул журналда революцияшыл демократлар И. Щелгунов хәм Г. Успенскийлердиң бирнеше мақалалары жәрияланды. Олар өз мақалаларында дийханлардың аўхалы, қонысландырыу мәселелери ҳақырында жазған. Журналда марксистлердин де мақалалары жәрияланып турған.

Революцияшыл идеялардың Орта Азияда, сонын ишинде Қарақалпақстанда таралыуында „Пушкин жәмийети“ белгили орын тутқан. Демократиялық кейиптеги интеллигенция тәрәпинен дүзилген бул жәмийеттиң мақсети—Түркстан үлкесинде халықлық билимниң раўажланыуына тәсир жасау еди. Петро-Александровскте бул жәмийеттиң китап склады болып, онда китап саудасы жүрип турды. Бул жерде жергиликли халықлар ушын да „халықлық оқыулар“ өткерилген. Усындай биринши оқыу 1902-жылы 27-ноябрьде болып өткен. Қатнасанлардың ишинде ерлер менен бирге қарақалпақ ҳаял-қызлары да, урал казаклары да болған. Олар қарақалпақ тилинде А. С. Пушкинниң шығармаларын тыңлаған.

„Пушкин жәмийети“ арқалы большевиклер революцияшыл идеяларды таратқан. „Посредник“, „Донская речь“, „Молот“, „Буревестник“ сияқты прогрессив баспа сөз шығармаларын халық арасында сатып таратқан. 1905-жыл ахырында бул жәмийет арқалы большевиклер жасырын социал-демократиялық әдебиятларды да кеңнен таратыуға ерискен, „Донская речь“ китап баспасының (1903-жылы шөлкемлестирилген) „Ғалабалық, тең, тиккелей хәм жасырын сайлау ҳукуқы деген не“, „Рабочийға не керек“, „Рабочийлар өз мәплерин қалай қорғайды“ хәм т. б. сияқты листовкалар социал-демократиялық идеялар менен суўғарылған. „Молот“ — прогрессив характердеги Петербург баспасы болып, ол К. Маркс, Ф. Энгельс, П. Лафарг, Ф. Лассаль, К. Либкнехт, А. Бебель хәм В. И. Ленинниң шығармаларын басып шығарған. Мәселен, 1905-жылы бул баспа В. И. Ленинниң „Ауыл гедейлерине“ атлы мийнетин айырым китапша етип басып шығарған.

Солай етип, Қарақалпақстанға XIX әсирдиң 90-жылларында демократиялық, ал оннан кейин марксистлик әдебиятлар тарала баслады. Революцияшыл идеялар Петро-Александровск қаласының прогрессивлик рус интеллигенциясы, полицияның бақлауында жүрген сийасий жақтан исенимсиз деп есапланған адамлар хәм патша ҳүкметине қарсы шыққаны ушын Сибирьде сүргинде болып келген жергиликли адамлар, Түркстан үлкесинде жұмыс жүргизген революцияшыл социал-демократлар арқалы Қарақалпақстан мийнеткешлери арасына тарай баслайды. Биринши рус ре-

волюциясы алдындағы миллий-азатлық хәрекетиниң раўажлаңуы Түркстан үлкесиниң Россияға қосылыўы менен байланыслы болып, экономикада, мәдениетта хәм турмыста бирқанша прогрессивлик өзгерислер пайда етти. Бул объектив тарийхий процесс болды. Миллий-колониаллық, феодаллық, социаллық езиу күшейди, бул жағдай мийнеткеш халықтың азатлық гүресини өсиўине себепши болды. Бул гүрес пассивлик протесттен баслап, колониаллық администрацияға арза жавыў, хәр түрли миннетли ўазыйпаларды орынлаўдан, алым хәм салықларды төлеўден бас тартыў, хүкиметке қураллы түрде қарсылық көрсетиўге дейин хәр түрли формаларда өз көринисине ийе болды. Бул жыллары мийнеткешлер массасының гүреслери стихиялы характерде болып, онда рабочий хәрекетлери дерлик жоқ дәрежеде еди. 1905-жылдан баслап миллий-азатлық хәрекеттиң тарийхында жаңа басқыш басланады, ол буннан былай рус пролетариатының революцияшыл хәрекетиниң тиккелей тәсири нәтийжесинде раўажланады.

2. ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДА АЗАТЛЫҚ ХӘРЕКЕТИНИҢ ӨСИҰИ (1905 — 1907-ж.ж.)

Имперализм дәўриндеги биринши халықлық революция Россия империясының орайы Петербург қаласында басланып, „уйықлап атырған Рәссия революцияшыл пролетариат пенен революцияшыл халықтың Россиясына айналды“¹.

В. И. Ленин 1905-жылдың 25 (12)-январында Женевада турып бул революцияның дәслепки басланған күнлери-ақ былай деп жазған еди: „Россияда оғада уллы тарийхий ўақыялар болып атыр. Пролетариат патшашылыққа қарсы көтерилди. Пролетариаты көтерилис жасаўға мәжбүр еткен хүкиметтиң өзи болды... Мыңлаған өлтирилгенлер хәм жәраланғанлар — Петербургтағы 9-январьдағы қанлы екшембинин жуўмағы мине усындай. Әскерлер куралсыз рабочийларды, ҳаялларды хәм балаларды жеңди... Бул сабақты рус пролетариаты умытпайды... Петербург пролетариаты „өлим ямаса азатлық“ деген сүренди жақлап, ол енди пүткил Россияға жайылды“².

1905 — 1907-жыллардағы биринши рус революциясы миллий шет үлкелердеги езилген халықларды да патшашылыққа қарсы ашықтан-ашық гүреске көтерди. 1905-жылы 9-январь күни болып өткен ўақыя буған себепкер болды. Түркстанның мийнеткешлер массасы „Қанлы екшемби“ ҳаққындағы ҳақыйқатлықты революцияшыл социал-демократлардан билип алды. РСДРП ның Ташкент группасы 10-январь күни прокламация басып шығарып, Түркстан рабочийларын самодержавиеге қарсы гүреске шақырды.

¹ В. И. Ленин. Россияда революцияның басланыўы... Қарақалпақ Мәмлекет Баспасы. Нөкис, 1959, 61-бет.

² Бул да сонда, 3 — 4-бетлер.

„Хәзир, — деп жазылған бул прокламацияда, — халықтың хақыят азатлығы талап етиү ўақты жетти. Ол өтiniш етпей, исе-нимли түрде талап етиү керек. Бизлер патша өзиниң садақ пуқараларынын өтiniшине қалайынша жуўап бергенин көрдик. Петербург көшелеринде 9-январьда төгилген қан өш алыўды талап етеди“. Прокламация Түркстан үлкесиниң барлық жерлерине тез арада таралып кетти.

Сырдарья областының әскерий губернаторы 11-январь күни ишки ислер министрinen телеграмма алды. Бул телеграммада: „Үлкен тәртипсизлик, улыўма стачка менен бирге Петербургта болып атырған ўақыяларды империяның хәр түрли жерлеринде исенмисиз адамлардың стачка менен тәртипсизликлер шығарыў ушын пайдаланыўы мүмкин. Сизде бар мағлыўматларға тийкарланып, зәрүр болған ўақытта тәртипсизликлердиң алдын алыў ушын шешиўи түрде илажлар көриўди буйыраман“, — делинген.

Бирақ Россияның барлық районлары сыяқлы Түркстан үлкесинде де патшашылыққа қарсы гүрес сондай пәт алып, нәтийжеде революциялық ўақыялардың буннан былай да раўажланыўын тоқтатыўға ҳәкимлердин шамасы келмеди.

Үлкедеги Ташкент, Самарқанд хәм басқа да қалалардағы ис таслаў хәрекетиниң өсиўи Қарақалпақстанда да социаллық хәм колониаллық езиўге қарсы гүрестин күшейиўине тиккелей тәсир жасады. Әмударья флотилиясы мастерскойларының рабочийлары биринши болып ис таслап, 8 саатлық жұмыс күнин белгилеўди талап етти. Бул ис таслаў шөлкемлескен хәм жигерли түрде өткенликтен ҳәкимлер рабочийлардың талапларын орынлаўға мәжбүр болды.

Жергиликли халықлардың соның ишинде, қарақалпақ дийханларының қозғалысы күшейди. „Жәмийетлик тынышлықты хәм тәртипти бузыўшылардың“ саны қала халқы арасында да көбейип кетти. Мәселен, 1905-жылы 22-февралда Шымбай участкасының начальниги Милеев Шымбайлы Бабажан Курбанбаев, Худайберген Хәкимов, Матжан Мәшарипов хәм Қәўендер Бекбановларды „Түркстан үлкесин басқарыў режесиниң 64-статьясына муўапық“ „жәмийетлик тынышлықты хәм тәртипти бузғаны ушын“, деп қамаққа алған. Түркстан генерал-губернаторы, „полициядан рұхсатсыз хеш қандай жыйналыс болмасын“ деген буйрық берген. Усы буйрықты бузғаны ушын, деп Шымбайдан Бегжан хәм Халмурат Бекбановлар, Атажан хәм Бабажан Курбанбаевлар, Амин Юсупов, Палўанияз Аманбаев хәм т. б. барлығы болып 15 адам қамзаққа алынды.

Хүкиметке бағынбағаны ушын қамаққа алынғанлардың саны тез көбейип кетти. 1905-жылы март айында Петро-Александровск қамақханасының ведомости бойынша жуўапкершиликке Худайберген Шанияз (51 жаста) болыстың буйрығын орынлаўға салақарағаны ушын, Муўсаев Аллаяр (23 жаста) буйрықты орынламағаны ушын, Василий Митрофанов (33 жаста) тынышлықты бузғаны ушын жуўапкершиликке тартылған.

1905-жылдың бәхәрінде халық арасында хәртүрли миннетли жумысларды орынлаудан бас таргыўлар көбейип кетти. Әсиресе, ишки хәм сыртқы канал, жапларды тазалаў жумысларында ислеп атырған дийханлардың наразылығы массалық түрге ийе болды. Каналларды қазыў жумыслары суўық күнлери хәм батпақлық аўыр жағдайларда алып барылды. Сонлықтан көплеген аш-жала-наш дийханлар бул жумысларды орынлаудан бас тартқан. Колониаллық хәкимлер қазыўшылардың белгиленген санын тәмин ете алмағаны ушын жергиликли администрацияға қатаң илажлар қолданған.

Қозғалаңлар күшейиўин даўам етти. Әмударья бөлиминиң начальниги полковник Сусанин 1905-жылы 18-апрельде Түркстан генерал-губернаторына жазған хатында „сонғы ўақытлары көплеген орынларда қозғалаңлар болып атыр“, — деп хабарлаған еди.

Россия хәм Түркстанда болып атырған революциялық ўақыялардың жаңғырығы Хийўа ханлығына да жетип келди. Ханнын жоқары дәрежели адамының берген мағлыўматына қарағанда бул жерде де дийханлардың қозғаланы болып турған. Қонырат беклигинде 1905-жылдың февралында жарлы дийханлардың қозғалысы болған еди. 13-февраль күни болыс Байгуренов бул жерде қашып жүрген өз пуқараларынан салық жыйнаўға келген. Базарға жыйналған дийханлар, оны болыс деп мойынлаудан хәм оның талабын орынлаудан бас тартып, қарсылық көрсеткен. Дийханлардың ызасы хәм наразылығы жергиликли хәкимлердің ўәкиллерин қорқынышқа түсирген. Болыс Қоныратқа орналасқан казак жүзлигиниң командиринен жәрдем сораўға мәжбүр болған.

Усы ўақыядан тынышсызланған Әмударья бөлиминиң начальниги 1-Астрахан казак полкиниң 3-жүзлигиниң командиринен Қонырат халқының әсиресе түркменлердің кейпи хәққында мағлыўматты хеш ирикпестен удайына тез жеткерип турыўды талап еткен.

Қарақалпақстан мийнеткешлери қозғалысларының кескинлиги менен көлемин жергиликли хәм әскерий администрация тәрәпинен жүргизилген айрықша илажлардан көриўге болады. 1905-жылдың 14-январында-ақ Әмударья бөлиминиң начальниги Пегро-Александровск әскерий гарнизоны бойынша жасырын буйрық шығарған. Бул буйрықта көрсетилгениндей-ақ массалық түрде қолғалыслар болған жағдайда әскерлер қаланы, әсиресе жергиликли қазнахананы, патрон сақланып турған складты, почта-телеграф кеңсесин қорғаўы тийис болған хәм қамаққа алынғанлардың арасында тәртипсизлик болған жағдайда тюрьма қараўылына жәрдем бериўлери керек болған. Сондай-ақ аўыллық администрация менен байланысты күшейтиў ушын хәкимлер тәрәпинен арнаўлы түрде бөлип шығарылған сақшылар Әмударья бөлими начальнигиниң кеңсесинде хеш қайда шықпай турыўы тийис болған.

Түркстан колониаллық хәкимлери „Түркстан әскерий округи әскерлеринде революцияшыл листовкалардың хәм улыума қада-

ған етилген әдебиеттардың таралыуына тыйым салыу және олардың алдын-алыу илажлары ҳаққында инструкция“ ислеп шыққан. Әскерий округтиң командующийси генерал Тевяшовтын 1905-жыл 26-январьда тастыйықлаған инструкциясында былай делинген: „Әскерий бөлимлердин, әскерий ведомство оқыу орынларының хәм басқармаларының баслықлары өз қарауындағы чинлерге әскерий хызметтегилерди бузатуғын китапша хәм листовкаларды таратауғын жаман нийеттеги адамлардан армияның негизин сақлау олардың садық ұазыйпасы өкенлигин барқулла түсиндириу хәм олар қандайда бир жоллар менен алынған жасырын әдебиеттардың барлығын баслықларға тез арада тапсырыуын талап етиу керек“.

Усындай илажларға қарамастан үлке мийнеткешлериниң патшашылыққа қарсы гүреси барған сайын күшейди.

Қарақалпақ ауылында, балық аулау орынларында хәм санаат кәрханаларында класслық гүрес күшейип, үлке мийнеткешлери Россияның орайындағы ұақияларға белгили дәрежеде үн қосып отырды..

Патша хәкимлери хәм феодаллардың еки төреплеме езиуи, дийханлардың буннан былай да жарлыланыуы үлке мийнеткешлериниң миллий хәм экономикалық талапларының кем-кемнен сиясий сыпат алыуына себепши болды. Жергиликли халықлардың мийнеткешлери Россиядағы барлық жарлыларға болғаны сыяқлы патшашылық— өзлериниң улыўма дұшпаны екенин түсине баслаған еди. Патшашылықтын миллий үлкелерде жүргизген талаушылық сиясаты, әсиресе аграр сиясаты мийнеткешлердин бул исенимин тағы да күшейтти.

Усындай илажлардың бири — жергиликли халықтың қарауында болған жерлердеги тоғайлардың қазналық меншик, деп дағаваланыуы — қарақалпақ дийханларының орынлы наразылығын туўғызды. Усы тәртипке муўапық Әмударья бөлиминиң 4100 мың десятинаға шамалас тоғайлық жерлери соның ишинде Шымбай участкасынан 50 мыңға жақын десятина тоғайлық, 300 мың десятинаға жақын сексеуил тоғайлары тоғай хожалығы бақлауының қарауына өтиуи тийис болды. Мәжбүрий алынған тоғайлық массивлерде Шоқай, Қусбеги атау, Назархан, Қотанкөл, Бадай, Самамбай, Шортанбай, Шағал, Досанбасыу, Шатлы, Нөкис, Қууанышжарма тоғай хожалықлары дүзиллип, қазналық меншикке өткерилди. Хәрбир тоғай участкасы тоғай бажбанлары тәрәпинен қорғалып, оған патша администрациясы менен тығыз байланыста болған жергиликли езиуши қатламлардың ўәкиллерин хәм отставкаға шыққан әскерий адамларды бажбан хызметине қойған. Шымбай участкасының дийханлары бурынғы қыслауларынан, жайлауларынан, хәр түрли егис жерлеринен буннан былай патша администрациясының рухсаты менен ғана пайдаланатуғын болған.

Оның үстине хәкимлер тоғай материалларына хәм отынға жүдә жоқары баға белгилеген. Жийде, торанғыл хәм тал ағашларының огын ушын сатып алыу баҳасы хәр бир куб. сажень 18

манат, сексеуил — 9 манат, шөп ушын ҳәр бир куб. сажены 60 тыйыннан I манат 50 тыйынға дейин белгиленген. Хәтте бөлим тоғай басқарушысынын мойынлауына қарағанда бул жерде отын ушын жүдә жоқары баға қойылған, әсиресе 1904-жылдан баслап отынға белгиленген баға 4 есе өскен.

Тоғайлықлардың территориясындағы жайлаулардан пайдаланыу ушын да жоқары төлем алынған. Буған қосымша, жергиликли администрация, хожалық хызметкерлери сауятсыз дийханларды алдап, қиянет етип көп муғдарда штрафлар салып турған. Дийханлардың усындай ауыр жағдайынын бир көринисин шайыр Сыдық Тоқпан улы (1857 — 1917) өзинин „Заманда“ деген қосығында атап көрсеткен.

„Русский Туркестан“ атлы прогрессивлик газета бетинде жәрияланған бир мақалада жергиликли халық „Әмүдәрья бажбанларын қабаған ийттен бетер жек көреді“, -деп жазылған.

Тоғай хожалығынын доходы дийханларды, өнерментлерди, балықшыларды талау есабынан жылдан — жылға өскен. Әмүдәрья бөлими тоғай хожалығы басқарушысынын 1905-жылдағы хабарлауына қарағанда, сонғы еки жыл ишинде тоғай хожалығынын доходы өткен жыллар менен салыстырғанда дерлик еки есе өскен.

Мийнеткешлерди езиушилик тек буның менен шекленбеди. Шымбай участкасының тоғайлы хәм сексеуилли жерлери 1905-жыл 14-марттағы буйрық бойынша қазналық мүликлер Министрлигиниң қарауына өткерилиуи тийис болған. Бул буйрық дийханлардың тоғай хожалығы жерлеринен пайдаланыуын шеклеп ғана қоймастан, ал тоғай хожалығы жерлериндеги сууларды егис ушын пайдаланыуды да қалаған еткен.

Патша администрациясының жерлерди дийханлардың пайдаланыуынан тартып алыу илажлары халықтың жағдайын бурынғыдан да бетер ауырластырды. Усындай жағдай Шымбай участкасының он волостлығының дийханларын 1905-жылы 24-майда Әмүдәрья бөлиминин начальнигине арза жазыуға мәжбүр өткен.

Бул арзада былай делинген: „... Кәнтли әрмәс көшмәли қара үйли болғанларымыз учун хәм бәрча ерләрдеги чөб гийаларның бәләнд плән алыб йақмақтың башқа илажы болмаған ҳалда ол йыртық гөхнә қара үйли оч фукараларның отунға берәтуғун йағный бир қышға бәләнд фул тафмайтуқын Шымбай тауабығыдағы әлатның йарфыдан көбрағыдур...“. Олар қазналық жер менен дийханлардың жерлерин айырып бериуди талап етти. Администрация адына қойыу ушын он волость дийханларының коллективлик талапларды ислеп шығыу ушын биригиу фактлери (бундай жағдайлар көбирек ушыраспақта) олардың санасынын, шөлкемлескенлик дәрежесиниң өсе баслағанынан дерек береді.

Тууылған үлкесиниң тәбийий байлықларынан пайдаланыуда әпиуайы ҳуқуқлардан айрылған дийханлар патша администрациясының тыйым салыуына қарамастан қазналық тоғай участкаларына көшип келиуин тоқтатпаған. Мәселен, Шахаев, Аманбаев, Худайбергенов, Буқарбаев, Бекмамбетов, Төменбаев хәм басқа

да дийханлар „Шалыш“ деген жерге өз бетинше көшип келип орналасқан хэм жергиликли администрацияның оларды көширип шығаруу бойынша барлық урыныуларына шешиуши түрде қарсылық көрсеткен. Эмударья бөлиминиң начальнигине тоғай хожалығынын бас басқарушысы 1906-жылы 14-мартта бажбанлар дийханлардың ауылына барыудан қорқатуғынын, өйткени, олар барған жағдайда тири қайтпайтуғынын айтып жазып, „Шалыш“ жеринен жоқарыда аталған адамларды мәжбүрий түрде көшириуи өтиниш еткен.

Қуралланған тоғай бажбанлары менен дийханлардың сауашлары жийи-жийи болып турған, оның үстине ауылласлары бажбанларды қуралсыздандырып, администрациядан жасырған. Шейх — Аббас — Валий тоғай участкасының бажбанлары рухсатсыз түрде ағаш шапқан дийханларды қууған уақытта олар қолларында қуралы болмаса да, бажбанлар менен алысып, оларды қуралсыздандырған хэм бажбанлардың қайығын, сқ-дәрилерин және пытыраларын, мылтығын тартып алып, жараланған жолдасын қайыққа салып алып кеткен.

Патшаның оғада ауыр салығын халықтың төлеуден бас тартуы массалық қубылысқа айналған еди. 1905-жылы тек Бийбазар ақсақаллығы бойынша салық төлеуге қарсылық көрсеткен хожалықтың саны 17 ге жетти.

Дийханлар жергиликли феодаллардың зорлық-зомбылығына да қарсы шықты. Мәселен, Саркоп ақсақаллығының дийханлары 1905-жылы октябрь айында Вафа Мағзум Сафаев деген байға қарсылық көрсеткен, өйткени, ол жарлы дийханларға тийисли болған егис жерлерин қазы хэм болыстың жәрдеми менен тартып алмақшы болған. Жергиликли хәкимлердің қоллап-қууатлауына қарамастан бай өзиниң бул нийетинен бас тартуға мәжбүр болған. Себеби, ақсақаллықтың халқы бир ауыздан жәбир көргенлерди қууатлаған.

Патша чиновниклериниң қысымына шыдамаған Мойнақ ярым атауы, Үрге хэм қубла Аралдың балықшылық кәсип орынлары рабочийларының 1905-жылдың жазында қозғаланы болған еди.

Езилген халықлардың азатлық гүресиниң өсиуинен қорқып, патша хукимети жергиликли хәкимлерден шешиуши түрде илажлар көриуи талап етти. Эмударья бөлимінде рабочийлар, дийханлар, өнерментлер, балықшылар хэм солдатларсәл ғана наразылық көрсетсе, оларға шаралар қолланыу күшейди. Бөлимниң начальниги мийнеткешлердің массалық қозғалысының алдын-алып, генерал-губернатордан Петро-Александровск әскерий гарнизонын беккемлеуи өтиниш етти.

Россияда болып атырған революциялық хәрекетлердің үлке мийнеткешлерине тәсири күшейди. „Бизлер, — делинген „Русский Туркестан“ газетасында, — Россиядағы революциялық хәрекеттиң жергиликли халық арасында қызығушылық оятатуғынын хэм оның көринислери бизде (Түркстанда) күн сайын өсип баратырғанлығының көп санлы мысалларын көрип исендик“.

Орайлық Россиядағы ўақыялардың тәсири нәтийжесинде Қарақалпақстан мийнеткешлери арасында революцияшыл кейиплердин күшейгенин колониаллық ҳәкимлердин өзлери де мойындаған. Мәселен, Әмударья бөлими начальниги Глушановский 1905-жылы 5-декабрьде Түркстан әскерий округинин командуюшийсине жазған рапортында былай деп жазған: „Япония менен урыс ўақтында-ақ рус администрациясынын ҳәкимлеринин абыройы бир қанша төменледи... Россияда болып атырған ўақыялардың жағдайын Хийўада жүдә жақсы билетуғынын айтпай қалмайман“.

Усы жыллары бөлимде ҳәм халық арасында мийнеткешлердин азатлық ҳәрекетлеринин күшейиўи колониаллық ҳәкимлерди үлкен қорқынышқа түсирди. Әмударья бөлими начальнигинин 1905-жылдын ақырында Түркстан әскерий округине бөлимде орналасқан әскерлерди көбейтиў ҳаққында өтиниш еткени ешейин емес еди. „Жақын арада тәртипсизлик болып қалған жағдайда, — деп жазды ол, — мениң қараўымда тек бир ғана 18-Түркстан атқышлар батальоны бар. Усындай аз сандағы әскер менен Әмударья бөлиміндеги ҳүкимет мәкемелерин қорғап қалыў ямаса қәўипли тәртипсизликти бастырыў мүмкин емес“.

Пүткил Россиялық октябрь сиясий стачкасының изин-ала басланған декабрь қураллы көтерилиси нәтийжесинде революциялық көтерилиўдин күшейиўи эксплуататорларда үлкен қорқыныш туўғызды.

Ис таслаў ҳәрекетлери империяның ең шет районларында да ен жайды. 1905-жылдын ноябринде Әмударья флотилиясының рабочий ҳәм хызметкерлери тағы да көтерилис жасады. Төрт күн даўам еткен стачка нәтийжесинде флотилия начальниги ис таслаўшылардың талапларын қанаатландырыў ҳаққында ўәде етиўге мәжбүр болды. Буның изин ала „хызмет тәртиплерин ҳәм турмыс жағдайларын өзгертиў“ ҳаққында талап қойып әскерий хызметкерлер де бас көтерип шықты.

1905-жылдың гүзинде Петро-Александровсктен Сазонов заводының рабочийлары мийнет ҳақыларын көбейтиў ҳаққында завод ийеси алдына талап қойды.

Еки ай даўамына (ноябрь ҳәм декабрь) почта-телеграф хызметкерлеринин ис таслаўы даўам етти. Қарақалпақстан ҳәм Хорезм территориясындағы почта-телеграф байланысы толығы менен үзилiske түсти. Мәселен, Үргенчтеги почта-телеграф конторасының баслығы Крузе, Петро-Александровсктеги почта-телеграф конторасының баслығы Васильев 1905-жылы 27-ноябрьде Ташкентке берген хабарларында: телеграф бойынша ҳеш қайда хабар бериўдин имканияты болмады, — деп билдирди.

В. И. Ленин 1905 — 1907-жыллардағы рус революциясының барысын еки дәўирге бөледі. Революцияның басланыў дәўиринде тез пәг пенен таңқаларлықтай жоқарыға көтерилиў, 1905-жылғы декабрь қураллы көтерилисинен соң революция кем-кемнен пәсенледи. Революцияның екінши дәўиринде (1906 — 1907 ж. ж.)

„системалы түрде реакциянын топылысы хэм революцияның шегиниүй“¹, — орын алса да, Россияда қозғалаң тоқтатылмаған еди. Колониаллық сиясатқа хэм жергиликли эксплуататорлардың зулымлығына қарсы мийнеткешлердин қарсылығы даўам етти. Буған балықшылардың наразылығының күшейиүй дәлил бола алады. Арал балықшылық өндирисиниң бақлаўшысы Филимонов өзиниң 1906-жыл 3-январьдағы рапортында, „казаклар толық көтерилисте, олар хэш қандай тәртиплерди, нызамларды хэм басшыларды мойнылағысы келмейди“, деп жазған еди. 1906-жылдың 14-июнында ол тағы да мыналарды хабарлаған: „ураллылар, дийханлар хэм казаклар арасында жер, дәрья хэм көл халықтың қараўына бажысыз өтөди деген пикирлер таралды. Сонлықтан олар балық аўлау ушын жанадан билет алыўдан бас тартпақта. Ал, олардың гейпаралары бурын сатып алынған билетлеринин ақшаларын қайтарып төлеўди талап етпекте“.

Усы мәхәлде Арал балықшылары рус мийнеткешлери менен бирликте көтерилиске шығып, жерге хэм көлге тийисли болған хәр түрли режелер менен нызамларды бийкарлаўды талап етти. Қазналық мүлик хэм дийханшылық басқармасының начальниги хўкимегтиң мүтәжи ушын қосымша қәрежеттиң дәрегин излеу мақсетинде Арал теңизи дөгерегиндеги көллерди улыўма халықтың пайдаланыўынан тартып алып, жекке кәсип ийелерине арендаға бериў жөниндеги мәселени Түркстан генерал-губернаторы Субботинтиң алдына қойған ўақытта бул усынысты өл қуўатлаўға тәуекел ете алмай, бул мәселени хәзирги қәуипли ўақытта ашық қалдырыў керек, деп тапқаны әпиўайы нәрсе емес еди. Солай етип, үлкедеги патша администрациясының жоқарғы дәрежели хәкими де 1906-жылғы бәхәр жаз дәўриндеги жаңа революциялық гүрестин көтерилиў күши менен есапласыўға мәжбүр болған.

1905-жылдағыдай, 1906-жылы да дийханлар пагша хўкиметинин нызамына қарсы шығып, қазналық тоғай хожалығының территорияларынан өз бетинше ағашлар шапқан, отын таярлаған хэм малларын жайған.

Революциянын тәсири астында Түркстан үлкесиниң хәр түрли районларында — Ашхабадта хэм Ташкентте — солдатлардың қозғалыслары болып өгти. 1906-жылдың жазында Әмударья флотилиясы „Цезаревич“ пароходының хэм „Волга“ баржасының матрослары ис таслады. Олар пароход командири штабс капитан Семеновтың буйрығын орынлаўдан бас тартып, оны босатып, басқа офицер менен аўмастырыўды талап етти. Флотилия начальниги матрослардың талабын орынлаўға мәжбүр болды. соннан кейин ғана пароход пенен баржа рейске кеткен.

„Самарқанд“ газетасының хабарлауы бойынша Керкиде бажы алатуғын катерлер командасы хэм каналлардың, өзеклердин түбин тәрән етип қазыушы кемедеги рабочийлар топары истаслады.

¹ В. И. Ленин. Шығармаларының толық жыйнағы, 16-том, 47-бет.

Дийханлардан салық жыйнау жергиликли ҳәкимлерге қыйнға түскен. Ақсақал хәм болыслар участкалардың начальнигиниң буйрығы бойынша салықтың қалған бөлегин төлемегенлерди канцелярияға алып келип көп ўақыт дауамында қамап қойыу жағдайлары болған. Мәселен, Көкөзек волостлығына 1906-жылдың 10 июнында салық төлемегенлигине байланыслы 20 адамды Нөкиске жеткеріу туўралы буйрық берилген.

Дийханлар көпшилик жағдайда администрация тәрәпинен ақсақал хызметине усынылған кандидатураны таңған ўақытта, участка начальниклериниң буйрықларын орындаудан бас тартқан. Буны Әмүдәрья бөлими начальнигиниң 1906-жылғы 19 сентябрьдеги қарары тастыйықлайды. 1906-жылдың 22-июлинде Көкөзек волостынын №4 аўылы ақсақалын сайлауға қатнасқананда млардың димин Шымбай участкасының приставы тәрәпинен тексерилип атырғанда усы Шымбай участкасының қарақалпақлары И. Шынықулов, Ж. Жарымасымов, А. Изимов, К. Нурманов, С. Асқаров, Ержан менен Құлмамбет Шариповлар төбелес хәм жәнжел шығарғаны ушын олардың ҳәр қайсысы 7 суққаға қамаққа алынған.

Дәрьядан жүк жеткеріу ушын ҳәкимлерден аренда ҳуқуқына рухсат алған байлардың дарғасында ислеген рабочийлар да ашықтан-ашық наразылық билдире баслаған. Қайықшы-салдаушыларды адам шыдамаслық аўхалдағы аўыр жағдай бул жумыстан бас тартыуға мәжбүрлеген.

Мәселен, Абдурахманов (Шыбықлы ақсақаллығы, Төрткүл волосты) Әмүдәрья бөлими начальнигиниң атына арза жазып, онда Хазарасп дарғасының дарғашысы Бабабақшы дегенде 6 жыл хызметкер болып ислегенин хәм тағы оның қараўында 5 жыл ислеўге мәжбүрлегенин айта келип, өзиниң хызмеги ушын сол дарғашыдан алынбай қалған 240 тилләни өндириўди және дарғашы Бабабақшының алдап жаздырып алдырған қазыхатты қайтып беріўди талап етип, наразылық билдирген.

Хожайындар рабочийларды жаллаудың шәртлерин орындамаған. Мәселен, Үргенч дарғасында аренданың ҳеш қандай шәртлери орынланбаған, гөне ширик қайықта, тек еки рабочий ғана жумыс ислеген. Ал, Қарабақ дарғасында рабочийларды сабау жағдайлары ушырасып турған. Усылардың нәтийжесинде дарға рабочийлары жумыс орындаудан бас тартқан. Қарабақ дарғасының ийеси рабочийлар оның қараўында жумыс ислегиси келмейтуғынына налып арыз еткен.

Үлкедеги мийнеткеш халықты аяўсыз эксплуатациялағанлардың бири — дәлдалшы алып-сатар саўдагерлер болған еди. Олардың жыртқышлық хәрекетлери дийхан массасының класслық жеккөриўшилигин пайда еткен. Усыған байланыслы, 1906-жылдың ақырында Шымбай қаласында болып өткен ўақыя айрықша дыққатты өзине тартады. Жарлы дийханлар қыйын жағдайларға түскенликтен өзлериниң ҳуқуқын жақлау ушын эксплуататорларға қарсы шешиўши түрде гүрес алып барыуға мәжбүр болған.

22-октябрьде, базар күни көплеген дийханлар Шымбай қаласына Мәтнийаз деген үлкен алып-сатарға бурын алынған пулларының есабына өткеріуі үшін жоңышқа тухымын тапсырыуға келген еді. Тәрезиге өлшегенде оларды алдаған, сол жағдайда, делинген бир рәсмий документте, дийханлардың усы алып-сатарлар – Мәтнийаз, оның балалары хәм Қарабала дегенлер менен ашықтан-ашық урысы басланған. Дийханлар Мәтнийаздың шериклери болған саудагер алып-сатарлар В. Сүйенишбеков хәм Е. Көшкинбаевты тутып бериуін талап еткен. Патша администрациясы дийханлардың бул қозғалысын тек тәрезиден алдауда ямаса айырым бир жағдайда көринген наразылық ғана деп, әхмийетин жоққа шығарыуға урынған. Буның қақыйқат себеби, мийнеткеш халықты эксплуататор қатламлардың көп жыллап теңи-тайы жоқ дәрежеде езиуі хәм бул конкрет уақыяға байланыслы алып-сатарлардың талаушылығына көпшилик массаның улыуа экономикалық жағдайларының аұырласыуы нәтийжесинде қарсылық көрсетиуін еді. Рәсмий документлердің көрсетиуі бойынша 1906-жылы Әмударья бөлиминде ашаршылық болған. Бийлайдың 54 қадағы¹ 4 манаттан, усы муғдардағы жүөери 3 манат 50 тыйыннан сатылған. Буған қосымша 1906-жылы барлық шығыс тармақлардағы суўлардың көлеми әдеуір азайғаны байқалған, хәтте Кегейли суў системасы бойындағы егисликлер қуурап қалған. Ирригациялық қурылыстарға тийисли бақлау болмағанлықтан көпшилик хожалықлар апатқа ушыраған, әсиресе, бул жағдай жарлы дийхан хожалықларының ыдырап жоқ болыуына алып келген. Мәселен, 22-февральға қараған түни Әмударьяның Нөкис аұылына жақын жеринде сең тығылып, суў жағадан шығып, 99 хожалықты суў басқан.

Дийханлардың усындай аұыр жағдайларынан алып-сатар саудагерлер пайдаланып, олар тек аұыл хожалық өнимлерин сатып алып шеқленбестен, жарлыларға қарыз берген хәм буның ушын зүрәеттиң әдеуір бөлегин алған. В. И. Ленин: „Алып-сатарлар ушын жұмыс ислеу бул өндирис емес, ал қандай да бир усылтәсилдин, қандай да бир тосыннанлықтын, қандай да бир „алмаслау процесин капиталластырыудың“ нәтийжеси ғана деп көрсетиу барып турған ақмақлық. Керисинше, алып-сатарлар ушын жұмыс ислеу өндиристiң айрықша бир түри... капитализмнің артта қалған формасы, сонлықтан хәзирги жәмийетте бул артта қалыушылық мийнеткешлерди дәлдалшылардың тутас бир топарының езиушилигине гриптар етип, олардың жағдайын айрықша қыйынластырады“², — деп жазған еді.

Қарақалпақстанда байлар, кулақлар, сүтхорлардан ибарат эксплуататорлар пахташылықта хәм шаруашылықта үстемлик етти. Шымбайда ири саудагер алып-сатар Карпель, Зайдель, Рудень, Халмурат Қурбанов хәм басқалар жоңышқа тухымын, сары май-

¹ Бир қадақ 406,5 грамм салмаққа тең келеди

² В. И. Ленин. Шығармаларының толық жыйнағы 2-том, 398—399-бетлер.

ды хәм т. б. тапсырыў шәрти менен пухараларға алдын-ала қарызға ақша берген.

Дийханлар мүтәж ўақтында ақшалай, затлай түринде бай, кулак хәм саўдагерлерден қарыз алған. Олардың усындай „қайырлы исинен“ пайдаланған дийханлар олардан толық ғәрезлилик жағдайға түсип қалған. Дийханлар аўыл хожалық өнимлерин тапсырған ўақтында байлар есаптан жеген, тәрезиден алдаған, ал әдиллик талап еткенлерди сабаған. Әлбетте, бундай зорлық-зомбылықлар жергиликли ҳәкимлердиң рухсаты менен исленген. Хәр түрли алымлар, әсиресе тоғайдан ағаш шапқаны ушын штрафлар 1905-жылға қарағанда 1906-жылы 3 есе дерлик өскен.

Социаллық хәм колониаллық езиўдин күшейиўи 1906-жылғы Шымбайдағы қозғалыстың тиккелей себепшиси болды. Буны ҳәкимлердиң ўәкиллери де мойынлаған. Әмудәрья бөлиминиң начальниги Глушановский 1906-жылы 10-ноябрьде Сырдәрья областы әскерий губернаторына жазған рапортында бул қозғалыстың себебин былай баянлаған: аўыл хожалық өнимлерин алып сатыў менен шуғылланыўшы Мәтнийаз Өтениязов (әсиресе, ол жонышқа тухымын саўдагер Бертельс ушын сатып алады) бас болған бир топар эксплуататорлар қала дөгерегиндеги мийнеткеш халықтың мөминлигинен пайдаланып, оларды реймсиз эксплуатациялап, олардың бас көтерип шығыўына себепши болды.

Патша администрациясына хәм феодаллық-бай қатламларға қарсы хәрекетке шарўалар да қосылған. 1906-жылы 8-декабрьде Дәўқара волосты №2 аўылының шарўалары өз аўылласы Аманбаевлардың мүликлерин қарызы ушын хатлап сатыўға келген администрация ўәкиллерине (Шымбай участкасының приставы менен болыс Қосалы Кеўнимжаев хәм т. б. болған еди) қарсылық көрсетип, биригип хәрекет еткен хәм болыс пенен дилмашты сабаған. Усының нәтижесинде пристав хәм оның менен бирге келгенлер қашып кетиўге мәжбүр болған.

Патша администрациясының көрсетпелерин орынлаўдан бас тартыў кем-кемнен коллектив сыпатқа ене баслады. 1906-жылы бирнеше дийханлар „Әмудәрья бөлими начальнигиниң буйрығын орынламағаны ушын“, „Әмудәрья бөлими начальнигиниң саўалына турпайы жуўап бергени ушын“ қамаққа алынған.

Усы жыллары эксплуататорларға қарсы „тонаўшылық“ деп аталатуғын дийханлардың хәрекетлери раўажланған. Профессор А. В. Пяковскийдиң көрсетиўи бойынша 1905—1907-жыллардағы революцияда усындай хәрекетлер Әмудәрья бөлиминде де кеннен қулаш жайған. Анығында бул партизан хәрекеті болып, дийханлардың езиўшилерге, патша ҳәкимлерине, „өзлериниң“ эксплуататор элементлерине қарсы хәрекеті болды. Дийханлардың қозғалысы қарақалпақлардың класслық гүресиниң тарийхындағы ең бир айрықша жарқын бетлер болды. Егер XIX әсирдиң ақырында Қарақалпақстан жеринде тек Баба Гөкленниң бирнеше отряды хәрекет еткен болса, ал, енди усы революция жыллары ишинде усындай отрядлардың саны анағурлым көбейип, олардың хәре-

кеттери де батылырақ болды. Мәселен, Самарқанд округлик судының (буған Әмударья мировой судьялары қараған еди—ред.) мағлыұматы бойынша усы характердеги қураллы қозғалысларға байланыслы 1900-жылы—48, 1901-жылы—86, 1902-жылы—100, 1903-жылы—133, 1904-жылы—111, 1905-жылы—146, 1906-жылы—276, 1907-жылы—251 ис қозғалып қаралған. Усы мағлыұматлардан үлкедеги дийхан ҳәрекетлериниң Россияға қосылуы ўақтынан берли ең жоқары көтерилиўи 1905—1907-жыллардағы революция дәўирине туўры келетуғынын көриўге болады.

Дийхан отрядларының шөлкемлескенлик ҳәм қуралланыў дәрежеси ҳаққында сол ўақытлары жазылған бир рәсмий документте де көрсетилген: „Областьлар бойынша улыўма тонаўшылықлардың саны әдеўир өсиўи менен бирге, сонғы жыллары жақсы шөлкемлескенлиги ҳәм тонаўшылардың топары көплиги, сондай-ақ, олар бурынғыдай таяқ пенен қуралланбастан, ал дәри менен атылатуғын жарақлардан, қураллардан пайдаланғаны байқалады“.

Қозғалаңшы отрядлардың мәмлекетлик объектлерге топылысының күшли болғаны соншелли, ҳәкимлер усы объектлерди қорғаўды күшейтиўге мәжбүр болған.

Солай етип, Қарақалпақстан мийнеткешлериниң 1905—1907-жылларда патшашылыққа ҳәм жергиликли эксплуататорларға қарсы болып өткен қозғалысларына барлық мийнет адамлары: рабочийлар, дийханлар (егинши ҳәм шарўалар), балықшылар, суў жолы транспорты рабочийлары, Әмударья флотилиясының солдатлары, және рус, украин, белорус сыяқлы басқа да халықлардың мийнеткеш ўәкиллери қатнасан.

Мийнеткешлердин ҳәртүрли қатламларының бул улыўма гүреске қатнасыўының дәрежеси ҳәм формасы бир қәлипте болмай, олар өзгешеликлерге ийе болды. Бирақ, улыўма қарақалпақ халқы Россияның басқа да миллий үлкелердеги халықлары сыяқлы В.И. Ленин сөзи менен айтқанда „жүз миллионлаған артта қалған, орта әсирлик жабайылықта тоқтап қалған халықлардың“ қатарында 1905—1907-жыллардағы революцияның нәтийжесинде „жаңа турмысқа умтыла баслады“, „адамның ең әпиўайы ҳуқуқлары ушын, демократия ушын“¹ гүреске қатнасты.

Қарақалпақстан мийнеткешлериниң патшашылыққа ҳәм эксплуатацияның барлық формаларына қарсы 1905—1907-жыллардағы гүреслеринде саналылық ҳәм шөлкемлескенлик элементлери барған сайын көбирек көринди. Бул исте Түркстан большевиклериниң үлке халықлары арасында жүргизген жумысларының әҳмийети күшли болды, Олар революция дәўиринде ленинлик тактиканы қабыл еткен РСДРП III съездинин қарарлары менен қуралланып, рабочийлар, солдатлар ҳәм көпшилик мийнеткешлер арасында агитациялық-пропагандалық жумысларды күшейтип жиберди. 1905-жылдың июнь айында-ақ, Сырдарья областьлық әскерий губернаторы (буған Әмударья бәлими де кирген еди) ре-

¹ В. И. Ленин. Шығармаларының толық жыйнағы, 23- том, 146- бет.

волюционерлер мәмлекетлик тәртипке қарсы гүреске шақыратуғын листовкалар, үндеу хатлар, прокламациялар таратып атыр,— деп хабарлаган еди. Петро-Александровск, Үргенч хәм т. б. қалалардың заводларында, ҳәр қыйлы мәкемелеринде ислеп атырған прогрессивлик көзқарасқа ийе болған рус адамлары социал-демократлардың актив жәрдемшилери болды. Жоқарыда атап өтилген легаль түрде жұмыс алып барған „Пушкин жәмийетинин“ ағзалары да революцияшыл мазмундағы әдебиатларды таратқан еди. Усы жыллары ҳүкиметке қарсы әдебиатлардың кеңнен таратылыуына рус-япон урусынан қайтып келген солдатлар да көмеклескен.

Дәрья жағаларына орналасқан қала хәм елатлы пунктлердин халықлары арасында революцияшыл әдебиатларды таратыуда Әмударья флотилиясы белгили орын тутты. Бул хаққында портлы қалалардың биринде орналасқан әскерий гарнизон начальнигинин рапорты гүға бола алады. Пароход келген күннің ертенине-ақ, прокламациялар таратылатуғын еди. Сонлықтан прокламацияларды пароходта келген адамлар төрепинен әкелinedи, деп ойлауға болатуғынлығы усы рапортта атап көрсетилген еди.

Терең тәсир етиуши мазмундағы революцияшыл листовкалардың жергиликли халықлар арасында таралғанын Сырдарья облас-тынын әскерий губернаторы 1905- жылы 31- декабрьде Әмударья бөлиминиң начальнигине жазған хатында хабарлаган. Буннан сол ўақытлары-ақ, большевиклердин миллий район халықларының ана тилинде революцияшыл прокламациялар таратқаны көринеди.

„Новая жизнь“ газетасының шыққан санларын арест етиу хаққында Сырдарья областлық әскерий губернаторынын 1905- жылдың октябрь хәм декабрь айларындағы буйрығы Әмударья бөли-миниң начальнигине де келип түскен еди. Буннан „Новая жизнь“ газетасы Қарақалпақстанда да таралған деп шамалауға бо-лады. „Новая жизнь“— В. И. Ленин басшылығында Петербуртта 1905- жылдың 27-октябринен 3-декабрине дейин шығарылған биринши легаль большевиклик газета. Усы газетада В. И. Ленин-нин бирнеше мақалалары жәрияланған.

Реакцияның топылысын хәм революцияның кейин шегиниуин есапқа алып, большевиклер оның еккинши дәуиринде өзлерин хәм көпшилик массаларды В. И. Лениннің сөзи менен айтқанда жана, анағурлым күшлирек революциялық ҳужим ушын таярлады. Түрк-стан большевиклери самодержавиеге жаңадан соққы берйүге ра-бочийларды, дийханларды хәм өзлерин жигерли түрде таярлады. Усы мақсет ушын 1906- жылы февраль айында Ташкентте РСДРП Түркстан шөлкемлериниң 1-конференциясы өткерилип, ол үлке-деги партиялық жұмысты белгили дәрежеде жолға салып, жан-ландырып жиберди, жергиликли социал-демократлар РСДРП IV (Бирлестириуши) съездине биринши рет өз делегатларын жибер-ди (үш делегаттан екеуи большевиклер). Бул делегатлар усы съезд-де В. И. Ленин менен ушырасып, оннан тапсырмалар алған. Боль-шевиклер Ташкентте „Солдатский листок—“Правда“, Қызыл-Ар-

ватта „Молот“ газеталарын жасырын басып шығарууды баслап жиберди. Прогрессивлик „Русский Туркестан“, „Самарканд“ газеталары большевиклик легаль газеталарға айналдырылды. Солай етип, бул газеталар ис жүзинде Ташкент хәм Самарканд социал-демократиялық группаларының газеталарына айланды. Бул легаль хәм жасырын газеталардан басқа большевиклер көплеген листовкалар басып шығаруу арқалы пропагандалық жумысларды ен жайдырды.

РСДРП Ташкент группасының революцияшыл прокламациялары хәм листовкалары Қарақалпақстан жерине де келип жеткен. Бул ҳаққинда 18-Түркстан атқышлар батальонының командири 5-Түркстан атқышлар бригадасының начальнигине 1906-жылы 22-февральда жазған рапортында хабарлаған. Бул рапортта Россия социал-демократиялық рабочийлар партиясы Ташкент группасының прокламациясы 3-рота фельдфебели С. Синельниковке жиберилгенин көрсеткен. Прокламация „Есинде сақла, солдат, сен халық перзентисен, (Тазадан алынғанларға)“—деп аталған еди. Ол РСДРП Ташкент группасының баспаханасында басылған.

„Сизлер еле ҳақсыз, жолдас тазадан алынғанлар, — делинген прокламацияда, — халықты атқан санасыз солдатлардың шермендешилиги сизлерде еле жоқ. Өз қолларыңызды халықтың қаны менен бөймаңлар, адам өлтириуге бағдарланған буйрықты тынламанлар, өз мылтықларыңызды сизлерди сатқыншы, жынаятшыға айналдырушыларға қарсы қаратың... Жоқ болсын зорлық зомбылық хәм езиушилик! Жасасын халық дослары-солдатлар! Жасасын ҳақыйқы халық азатлығы!“

РСДРП Түркстан шөлкеминин әскерий союзы шығарған „Жолдас тазадан алынғанлар“—деген прокламация Чаржоуда таратылған. Бул прокламацияда тазадан алынғанлар пролетарлар менен бирге ҳәрекет етиулері, өз начальниклерине бағынбаулары хәм шөлкемлестириуши жыйналыстың шақырылыуына ерисиулері керек, — деген шақырықлар бар.

Жоқарыдағы келтирилген прокламациялар 2-Түркстан армиясы корпусының қарауына тазадан алынғанлардың келген уақытында басылып шығуы хәм таралуы үлкедеги социал-демократлардың искерлигинен хәм оперативлигинен дәрек береді.

Колониаллық хәкимлер РСДРП ның жүргизген жумысынан қорқып, жергиликли администрациядан армия қатарына алынған жаслар арасында кснтрпропаганда алып баруы ушын арнаулы әдебиятларды таратуы талап еткен. 1905-жылы армия қатарына алынған жаслар өзлери менен бирге революциялық идеяларды да алып келген еди. Олар арасында Россияда болып атырған революциялық гүреске қатнасқанлар да бар еди. Сонлықтан Чаржоуға 17-батальонның, Керкиге 19- хәм 20- батальонның барлық унтер-офицерлери хәм жас солдатлардың устазлары шақыртылып, олар менен жыйнақ өткерилген. Бул жыйнақта офицерлер әскерий хызметке жаңадан алынғанлар хәм солдатлар арасында кен түсиник жумысларын жүргизип, оларды социал-демократлар-

дын пропагандасынын тәсирине берилиўден сақлап қалуў илажлары белгиленген еди.

Революциялық пропаганда менен гүрес алып барыў мақсетинде әскерий ҳәкимлер буннан басқа да илажлар ислеп шыққан еди. Мәселен, 1905- жылдын 5-февралынан баслап, Түркстан әскерий округи „Туркестанская военная газетасын“ басып шығарған. Ал „Русское чтение“ рәсмий газетасы әскерий гарнизонларға, соның ишинде Петро-Александровск гарнизонына да жеткирилип турған. Патша ҳүкимети солдатлар арасында революциялық пропаганданың алдын алыў мақсетинде барлық мүмкиншиликлерден пайдаланған еди. Петро-Александровскке жиберилген телеграмманың биринде әскерлердиң командуюшийсинин оуйрығы бойынша „Туркестанская военная газета“сының 43- санында жәрияланған патшаның манифести команданың ҳәр бир ротасында оқып бериўди ҳәм патшаның дийханларды жер менен тәмийинлеў ҳаққындағы тилегин төменги чинлерге уғындырыўды офицерлерге тапсырған.

Бирақ, патшаның усы сыяқлы өтирик ўәделери революциялық пропаганданың көпшилик масса арасында кеңнен таралыўын тоқтата алмады. Үлкеде орналасқан әскерий бөлимлерде РСДРП Ташкент группасының әскерий-революцияшыл шөлкеминин органы болған „Солдатский листок „Правда“ газетасы таралды. Бул газетаның биринши санында большевиклер мыналарды жазды: „Бизин газета солдаттың санасын билимлендириў мақсетин өз алдына қойған. „Правда“ газетасы солдат-халықтың перзенти екенин үзликсиз дәлиллеп барды: „ Солдатлар! Ҳәрбир ҳақ нийетли солдат мынадай сораўға жуўап бериўи тийисли: Ким менен бирге жүриў керек? Жәбирленген халық пенен бирге болып, кишинен баслап, ең уллысына шекем барлық оңбағанларға, жалпылдақларға, сатқын жаўызларға қарсы ма, ямаса ҳарамзадалар ҳәм езиўшилер, қаңхорлар менен бирге болып, халыққа қарсы ма? Солдатлар неғурлым бирликге болып, тартынбай: „Халық пенен бирге боламыз! Жоқ болсын адам өлтириўшилер! Жоқ болсын самодержавие! деп жуўап берсе, соншелли халықтың жеңис сааты да тез болады.

Рабочийлар әлле қашан-ақ социал-демократияның Қызыл байрағы астына жәмленди. Сизлер де, жолдас солдатлар, ҳақ нийетли гүресшенлердин қаны сиңген усы байрақ астында жүринизлер, халыққа қурал алып бериңлер, көп азап шеккен Ұтаған алдында өзиниздиң әдиўли миннетиңизди орынлаңлар!“

Революцияшыл әдебиятлар әскерий гарнизонларға кеңнен таралды. “Әскерий бөлимлер орналасқан казармаларға прокламацияларды ҳәм басқа да жасырын листовкаларды таслап кетиў даўам етип атыр. Бул әдебиятлардың мазмуны төменги чинлердиң гей-параларының ақыл- ойында қозғалаң пайда етиўи итимал— деп, Керки, Чаржоў ҳәм Петро-Александровск әскерий гарнизонлары киретуғын 2-Түркстан әскерий корпусы бойынша 1906- жылы II- мартта шығарылған буйрықта жазылған.

Революцияшыл пропагандистлер хәм агитаторлардың солдат хәм матрослар арасында жүргизген жумыслары күшейип кетти, бул жағдай әскерий округ командованиясини оғада тынышсызландырды. Чаржоу гарнизоны начальнигиниң 1906- жылы 10-мартта әскерий округтиң командующийсине жазған рапортында: „матрослар арасында пропаганданың таралыуына тосқынлық етиу ушын хәр бир кемеде бир офицерден болыуы керек, буның ушын әскерий бөлимлерден оларды жиберуу керек, Дәрьяда ығып киятырғанда команда баржалары көп уақытқа дейин бақлауысыз қалады, сонлықтан да жол бойындағы барлық жөнекей портларда агитаторлар оларға революцияшыл идеяларды нәсиятлауы итимал“, — деп көрсетилген.

Түркстан әскерий округи штабының буған жууап ретинде жазған буйрығында Петро-Александровск, Термез, Керки гарнизонларының начальниклерине усы портларда, баржалардың тоқтаған уақтында агитаторлардың зыянлы тәсиринен флотилияның төменги чинлерин қорғау мақсетинде баржаларды керексиз уақтында ирикпеу, ал тоқтаған жағдайда төменги чинлер рухсатсыз оннан шығып кетпеуин тәмийинлеу тапсырылды.

1906- жылдың жазында Петро-Александровскке әскерий хызметкерлердиң Пүткил Россия союзының уставы келип түскен. Бул союздың программасы бойынша гвардия, армия хәм флоттың барлық офицерлери, чиновниклери хәм төменги чинлери усы союздың ағзасы бола алады. Союздың ұазыйпасы: азатлық хәрекетине хәм шөлкемлестириуши жыйналыстың шақырылыуына жәрдемлесиу хәм бул жыйналыс тәрeпинен исленип шығылатуғын мәмлекетлик дүзимди әмелге асыруу. Союз өзиниң тактикасы хаққында: Россияны азат етиу ушын гүресийшилерге қарсы қурал қолланыудан бас тартыу, жәмийетлик қәуипсизликти сақлау, азаматларды зорлықтан, қырып-жоюдан қорғау Союздың ең тийкаргы иси хәм тактикалық мақсети армияның Пүткил Россиялық сиясий забастовкасын әмелге асыруу. Забастовканың уақты Орайлық Комитет тәрeпинен белгиленеди. Союздың қатарында болғаны ушын барлық жәбир көргенлер жәрдем берип қууатланады.

Қарақалпақстан хәм Хорезм мийнеткешлериниң сиясий жақтан ояныуында, реакцияшыл руханылардың тәсиринен азат болыуында 1907- жылы Оренбургта татар тилинде шыққан „Урал“ большевиклик газетасы белгили роль атқарды. Бул газета Әмүдәрья және Арал жағалауларындағы татар тилинде ямаса оған жақын қарақалпақ, өзбек, қазақ тиллеринде сөйлейтуғын халықларға да келип жеткен еди. Бул газетаның таралыуы районларының географиясы „У истоков коммунистической партия Казахстана“ деген китапта атап өтиледи. Жана Үргенч, Перовск сияқлы қалалардың адамлары усы газетаға жазылып, алып турған.

Бул газета илимий социализм хаққында, хәзирги заман капиталистлик жәмийетиниң рауажланыуы нызамлылықлары хаққында, пролетариаттың тарийхий роли хаққында, рабочий класс пенен дийханлардың аўқамы хаққында, марксистлик партияның басшы-

лық роли хаққында, буржуазиялық-демократиялық революция дәуірінде партияның тактикасы хаққындағы марксистлик-ленинлик тәлийматты татар тилинде түсиникли етип кеңнен пропагандалады. „Урал“ газетасының бетлеринде В.И. Лениннің гәйпара шығармаларының татар тилинде аударылып жәрияланыуы үлкен тарихый әҳмийетке ийе болды. Усыған байланыслы бизиң елимиздиң бирқанша миллий районларының мийнеткешлери В.И. Лениннің мийнетлери менен биринши рет танысыу мүмкиншилигин алды.

Жергиликли миллий район халықлары тиллеринде революцияшыл социал-демократиялық әдебиятлардың, прокламациялардың шығарылыуы, хукиметке қарсы идеялардың ең шетки үлкелерде ен жайдырылыуы, хәтте сауатсыз массаларға да жеткерилиуи, большевиклердиң актив пропагандалық жумыслар жүргизгенин дәлиллейди. 1907- жылға тийисли бир архив документинин көрсетиуи бойынша Әмудәрья бөлимининң Мың булақ, Тамды, Дәуқара волостларының шаруалары Самарқанд областы Жизах уездининң, Торғай областының шаруалары менен Қызылқум далаларында малларын бирге бағатуғын еди. Бул көшпелилер арасында да хукиметке қарсы гүрринлер таралған.

Бул документтиң көрсетиуи бойынша 1907- жылдың бәхәринде Қызыл қум даласының Малдыбай қудық деген жеринде туруышы Хожамурат Малдыбаевтын үйинде жыйналған шаруалар арасында Онғаров деген биреу Япония урысынан соң хукиметтин көп қарыздар болып қалғанлығын, бул қарызды 8 жыл ишинде сөзсиз өтеуи кереклигин, патшанын ауҳалы жақсы емеслигин, өйткени ол аҳмақ екенлигин, уезд начальниклеринин буйрықларын орыламау кереклигин айтқан.

Солай етип, 1905-1907- жыллардағы революция дәуірінде революцияшыл социал-демократиялық прокламациялар, листовкалар, газеталар Қарақалпақстанда да кеңнен таралып, үлкедеги солдатларға, матросларға, рус рабочийларына хәм жергиликли халықтың мийнеткеш қатламларына да революцияшыл тәсириң тийгизген. Бул жағдай, мийнеткешлер массасының сиясий санасының өсиуине сөзсиз жәрдем етти.

Жергиликли миллет рабочийлары арасында революциялық пропаганданы күшейтиудиң зәрүрлигине 1906- жылы февраль айында болып өткен РСДРП ның 1- Түркстан конференциясы кеуил аударған еди. Бул конференция „РСДРП Түркстан шөлкемлерининң Союзын“ дүзип, үлкеде партиялық жумыстың жанадан көтерилиуине жәрдемлесті. 1906- жылы Түркстан үлкесинде РСДРП ның 17 шөлкеми хәрекет етти. Буннан тысқары бирнеше кружоклар хәм әскерий социал-демократиялық шөлкемлер жумыс ислеген. Жасырын 6 типография жумыс ислеп, олардың биреуининң өзи ғана 1906- жылы март-апрель айларының ишинде 35100 дана хәртүрли прокламациялар басып шығарған еди.

Қарақалпақстан территориясында қатнас жасап турған Әмудәрья флотилиясында большевиклер революциялық жумыслар алып барған. Онда көп уақыттан бери ислеген большевик А. Л. Ти-

мошенко тууралы профессор Я. М. Досумов былай деп жазады: „А.Л. Тимошенко белгили большевик болып, ол флотилияда 1904-жылдан баслап жумгис ислеген хэм 1905- жылгы революциялык хэрекетлердин актив қатнасыушысы. Ол Чаржоу-Петро-Александровск аралығындагы пароходтын қатнас рейслеринде матрослар, рус хэм жергиликли езилиуши кемешилер арасында революцияшыл пропагандалық жумгислар алып барған еди“.

А.Л. Тимошенко хэм басқа да профессионал революционерлердин тэсири астында флотилияда Ф. Николаев сыяқлы „еркин ойлайтуғын“ солдатлар пайда болған еди. Флотилиянын начальниги Ф. Николаевты төменги чинлер арасында орынсыз гүрринлер жүргизиуи итимал, деп ойлап, оны басқа бөлимге өткерийди өтинген. Ол редакцияға жиберий мақсетинде „Эмудэрьянын толқынлары не хәққында өксийди“ деген мақала жазып, онда патша хызметиниң ауырлығы хәққында сөз еткен.

1905—1907- жыллардагы революция дәуиринде революцияшыл хызмети ушын Карақалпақстанға сүргинге жиберилгенлер де болды. „Самарканд“ газетасының хабарлауы бойынша Петро-Александровскке сиясий жақтан қамаққа алынғанлардан 10 адам жиберилген. 1906- жылы апрель забастовкасына қатнасқаны ушын Ташкенттен Арсений хэм Нурназар Мавлян-Назаров дегенлер Петро-Александровск тюрьмасына жиберилген. 1905- жылы Петро-Александровскке революцияшыл шөлкемге қатнасқаны ушын рабочий Д.В. Меньшиков жиберилди. Мэлим болғанындай- ақ ол 1905- жылы январь айында рабочийлар арасында социал-демократиялык әдебиятларды таратқан, ал 12-апрельде болған жыйналыста Япония менен келисим жасауды талап еткен. Булардан тысқары Петро-Александровск тюрьмасында 1905- жылы 15—16-ноябрьде Ташкент қорғанында болған көтерилиске актив қатнасқанлардан Р.Р. Ляудон, М.А. Стешин, А.С. Левченко, Н.А. Петров, А.З. Нечаевлар бар еди.

Роберт Рудольфович Ляудон Лодзи қаласынан, кэсиби темирши уста. Ташкент батальон командасында 1901- жылдан баслап хызмет еткен. Сауатлы болууына байланыслы оқуы командасында оқыған хэм киши унтер-офицерликке өткерилген. Түркстан әскерий округлик судының хукими бойынша усы көтерилисти шөлкемлестириушилердин бири болған хэм тинтиу уақтында оннан револьвер және революцияшыл прокламациялар табылған.

Көтерилистиң шөлкемлестириушилери бурынғы дийханлар— М.А. Стешин, Н. А. Петров хэм А.С. Левченколар болып, олардан Н.А. Петров 1909-жылы Петро-Александровск тюрьмасында қайтыс болған еди.

А.З. Нечаевқа әскерий хызметин өтеу уақтында „тексерийге келмегени ушын“, „билқастан офицерге сәлем бермегени ушын“ хэм т. б. сол сыяқлы бирнеше рет жаза берилген. Көтерилис уақтында ол прокламация таратқан, көтерилиске дейин бас агитатор болған, ал көтерилис уақтында қатнасыушылардың арасында болып қызыл байрақ көтерип жүрген.

Тюрьма жағдайында да олар әдилсізлікке қарсы күресті тоқтатпай, басқаларға үлгі көрсеткен. Усы жағдайларды сезіп Әмүдәрья бөлімінің начальниги Петро-Александровск қамақ үйіндегі хәм тюрьмадағы қамаққа алынғанлар үстинен қатан бақлау орнатыу кереклиги тууралы бирнеше буйрықлар шығарған.

1907- жылы май айында Петро-Александровск тюрьмасында сиясий қамаққа алынғанлардың ашық қозғалысы болды. „Сиясий жақтан қамаққа алынғанлар,—делинген тюрьманың начальниги Синяковтың Самарқанд округлик судына берген телеграммасында, —топалаң шығарып, басқаларды ийтермелеп, 28-май күни бағыныўды қойды, айтқан сөзге көнбеди“.

Усы күни кеште тюрьма шарбағының ишинде жүрген қамақтағылар тюрьма начальнигиниң келиўин талап етип, оның алдына өз талаптарын қойған. Қамаққа алынғанлардың хәммесиниң кейпи көтеринки еди. Жергиликли арестантлар да қатан наразылық билдирип, бул жердеги русларды қууатлады. Бул Ташкент көтерилисине қатнаскан солдат революционерлердиң тюрьмада жасырын жумыс алып барғанлығын көрсетеди.

29-май күни Әмүдәрья бөлими начальнигиниң ўазыйпасын ўақытша атқарыўшы подполковник Масич хәм судья Иванов тюрьмаға келеди. Қамаўға алынғанлар тюрьма администрациясының ислеген жаўызлықлары ҳаққында, қамаққа алынғанлар тәрәпинен ислеп табылған ақшаларды администрацияның өз мәпине өзлестиргени ҳаққында, сәл қылмыс ушын да карцерге қамайтуғыны ҳаққында келген администрация ўәкиллерине хабарлады. Қамалғанлар тюрьма начальниги Синяковты жумыс орнынан алып таслаўды талап еткен. Қамаққа алынған руслардың бул талаптарын А. Ийсахожаев, Қ. Қәлимбетов, С. Багалов, Н. Жубатыров хәм тюрьмадағы т. б. жергиликли халық ўәкиллери қууатлаған.

1905—1907- жыллардағы революция дәўринде Әмүдәрья бөлимине сүргинге жиберилген революциялық гүрес мектебин өткен социал-демократлардың жумысы бурынғыға қарағанда анағурлым күшейгенин көремиз.

1905—1907- жыллардағы рус революциясы империализм дәўириндеги биринши үлкен халықаралық әхмийетке ийе революция болды. Биринши рет большевиклер партиясының басшылығы астында пролетариат революцияның басшысы болып шықты. Ол халықаралық революциялық хәрекеттиң буннан былай да раўажланыўына үлкен тәсирин тийгизди. Революция Россияның миллионлаған халық массасын сапалы революцияшыл дәрәтиўшилик иске көтерди, оған миллий районлардың халықларын да тартып, оларды үлкен сиясий тәжирийбе менен байытты. „Бул дәўирдиң хәр бир айы,—деп жазған еди В. И. Ленин —масса менен көсемлерге де, класслар менен партияларға да сиясий тәлийматтың тийкарларын үйрениў жағынан, „парахатшылық“, „конституциялық“ раўажланыўдың бир жылы менен барабар болды“¹.

¹ В. И. Ленин. Таңдамалы шығармалары, 3-том, „Қарақалпақстан“ баспасы. Нөкис, 1970, 390-бет.

1905—1907- жыллардағы революцияға Түркстан үлкесиниң барлық езилюши қатламлары рабочийлар, дийханлар хәм қол өнерментшилер қатнасқан. Россияның орайындағы революциялық хәрекетлер хәм Түркстан үлкесиниң ири қалаларындағы болып өткен революциялық азатлық гүреслер Қарақалпақстан халық массасының сиясий турмысқа қатнасыуына қозғау салды. Жоқарыда келтирилген фактлер биринши рус революциясы дәуиринде Қарақалпақстан мийнеткешлер массасының социаллық хәм колониаллық езиушиликке қарсы гүреслериниң активлескенин дәлиллейди. Бирақ, класслық жақтан раўажланыу дәрежесине қарай езилген мийнеткеш халық қатламларының қозғалысларының активлик дәрежеси хәртүрли болды. Капитализмге шекемги өндирис қатнасықлары үстемлик еткен ең шетки миллий үлке мийнеткешлериниң гүреслери әдепки ўақытта колониаллық хәкимлерге арза жазыу арқалы көринди. Администрациялардың буйрықларын орынлаудан, ақшалай хәм натурал түриндеги миннетли ўазыйпаларды орынлаудан бас тартыу сол ўақыттағы қарсылық көрсетиудин анағурлым актив формасы еди.

Усылар менен бирге, жоқарыда айтылғандай-ақ, аўыл хожалығына капиталистлик қатнасықлардың ениўине хәм колониаллық, социаллық езиудин күшейиўине байланыслы ашық, хәтте қураллы қозғалыслардың болыуы да жийилескен. Эксплуататорлық дүзим негизине қарсы гүрес басланып, кем-кемнен массаның сиясий сезими тереңлеседи, олардың шөлкемлескенлик дәрежеси раўажланады.

Россияның барлық жерлериндегидей-ақ Түркстанда да революциялық хәрекеттин бас шөлкемлестириўши күши РСДРП болды.

Сөз етип отырған дәуир ишинде большевиклик шөлкемлер Ташкентте, Самарқандта, Чаржоўда, Ашхабадта. Қазалыда хәм басқа да жерлерде хәрекет етти. Мине усы шөлкемлер арқалы Қарақалпақстан қалаларына, әсиресе Әмүдәрья бөлимине революцияшыл прокламациялар, газеталар хәм басқа да әдебиятлар жиберилген.

Үлке мийнеткешлер мақсасы гүресиниң усы дәури революцияның рус пролетариаты менен жергиликли мийнеткешлер арасындағы аўқамның тийкарын дүзиўге жәрдемлескенин сыпатлайды. Бул аўқам буннан былай революцияшыл гүрестинң барысында қәлиплесип, беккемленди.

IV бап

КАРАҚАЛПАҚСТАН РЕАКЦИЯ ХӘМ ЖАҢА РЕВОЛЮЦИЯ- ЛЫҚ КӨТЕРИЛИҰ ДӘҰРИНДЕ (1908—1814- ж. ж.)

1. КАРАҚАЛПАҚСТАН РЕАКЦИЯ ДӘҰРИНДЕ.

1907- жылы 3-июньде реакцияшыл мәмлекетлик аўдарыспақ болды. Оның ұазыйпасы думаға сайлау ҳаққында жаңа сайлау ызамаын жәриялаудан хәм II Мәмлекетлик Думаны қууып, таратып жиберилуден ибарат еди. Усы ызамаға мууапық III Мәмлекетлик Думаның составынан рабочий хәм дийханлардың ўәкиллери анағурлым қысқартылып, помещик хәм капиталистлердин ўәкиллери әдеуир көбейтилди. Рабочийлардан сайлаушылардың саны дерлик ярым есе қысқартылды (237 сайлаушы орнына—124), ал дийханлардан сайлаушылардың саны еки еседен де көбирек азайған (2659 сайлаушы орнына 1168). Жер ийелеушилерден сайлаушылардың саны 1952 ден 2594 ке яки 32, 9 процент көбейтилди¹.

„Ески крепостнойлық самодержавие ыдырап,—деп жазылған РСДРП ның V улыўма Россиялық конференциясы қабыл еткен резолюцияда,—абсолютизмди жалған конституциялық форма менен жасырып туратуғын буржуазиялық монархияға өтиўге бағдарланған тағы бир адым атлады. 3-июньдеги мәмлекетлик аўдарыспақ хәм III Думаның дүзилиўи патшашылықтың черносотенлик помещиклер хәм саўда-санаат буржуазиясының жоқарғы қатламлары менен аўқамын ашықтан-ашық тастыйықлады хәм мойынлады“².

Патша ҳүкимети думада усындай сиясий қайта қурыўды баслап, реакция жылларында В.И. Ленинниң сөзи менен айтқанда

¹ В. И. Ленин. Шығармаларының толық жыйнағы 21-том, 60-бет.

² КПСС съездлер, конференциялар хәм Орайлық Комитет пленумларының резолюцияларында хәм қарарларында. I бөлим, жетинши басылыўы. 1954. 195-бет.

революция ушын пролетариаттан кек алды, рабочий классқа хәм оның алдыңғы отряды болған болшевиклик партияға қарсы жазалау баслап жиберди. 1907—1909- жыллар ишинде патша суды тәрөпинен, толық емес мағлыұмат бойынша, сиясий ислери ушын 26 мыңнан аслам адам жазаға тартылды. Соның ишинен 5086 адам өлим жазасына хүким етилген. 1909- жылы тюрьмаларда 170 мың адам азап шекти.

Марксизмнің революцияшыл тәлийматына қарсы барлық хәр түрли сатқынлардың хәм идеялық жақтан азғынлардың идеологиялық атланысы басланды. 1909- жылы буржуазия илимпазлары хәм жазыушылары тәрөпинен жазылған мақалалардың жыйнағы „Вехи“ деген улыұма ат пенен баспадан шығып, ол „либерал сатқынлардың энциклопедиясы“¹ болды.

Әскерий аұхал Түркстанға да енгизилди. Көплеген революционерлер судсыз хәм тергеусиз тюрьмаға қамалды. Революциялық идеялардың пропагандистлери менен агитаторлары массалық түрде сүргинге жиберилди. „Сиясий сүргиндегилер топары,— деп жазды 1906- жылы „Степь“ газетасы,— Орта Азиядан этап пенен дерлик хәпте сайын жиберилип атыр“. Түркстан районлық қорғануу бөлиминің мағлыұматы бойынша 1908-жылдың 23-апрелинен 1909-жылдың 1- сентябрине дейинги ұақыт ишинде 44 революциялық группа хәм кружоклар сапластырылып, 266 адам жууапкершиликке тартылған. 1907- жылдың октябрь хәм декабрь айларында 2000 ға шөкем прокламациялар хәм типографиялардың үскенелери арест етилген. Полиция тәрөпинен темир жол рабочийларының союзы қыйратылған.

Революциялық хәм миллий-азатлық хәрекетлерге қарсы усундай жазалау ислерин жүргизиу менен қатар патшашылық өз властының социал-экономикалық жағдайын бөккөмлеу хәм кеңейтиу мақсетинде бир қанша илажларды әмелге асырды. Усундай илажлардың бири патшашылықтың аграр сиясаты еди. Бул аграр сиясатта әсиресе миллий районлардың мәпине тийетуғын қонысландыруу мәселесине белгили орын берилди. Колониаллық жергиликли мәкемелер дүзилди. Сырдәрья қонысландыруу районы басқармасының составына Сырдәрья (буған Әмудәрья бөлими де кирген) Ферғана хәм Самарқанд областлары қараслы болған. Бул Басқарманың гидротехникалық, агрономиялық, медициналық бөлимлери хәм қонысласқанларға қарыз беріу хәм оны өндирип алыу бойынша бөлимлери болған.

Қонысландыруу жер фондының көлемин кеңейтиу мақсетинде 1909- жылы Жаңа дәрья хәм Қуандәрья районларында улыұма географиялық бақлау жүргизилди. Қәнийгелердин пикири бойынша бул районлар суу менен тәмин етилген жағдайда Перовскийден баслап Петро-Александровскке дейинги аралықта мәдений зона дүзиледи.

---

¹ В. И. Ленин. Шығармаларының толық жыйнағы. 19- том, 167- бет.

1909- жылдың 5-июнинде жер қурылысы хәм дийханшылық бас басқармасының статс-секретары А.В. Кривошейнинн басшылығы астында пахташылықты раўажландырыўдың жаңа районлары ушын Түркстан хәм Закавказьеде жерлерди суўғарыў ҳақындағы мәселе бойынша санаат ўәкиллериниң қатнасыўы менен жыйналыс болып өтти. Бул жыйналыс атап айтқанда, Әмударья районы бойынша дәрья жағаларын ремонтлаў, онда суўдың ағысына бақлаў орнатыў мақсетинде гидрометрикалық станциялар қурыў, Әмударья район жерлерин тексерип, бақлаў исин жүргизиў зәрүрлигин мақул деп тапты.

1911- жылы Әмударьяда жүргизилген изертлеў жумыслары дәрьяның орта хәм төменги районларында егислик жерлердин көлеми мәдений егиске қолайлы барлық жер көлеминиң 20% ке шамаласын қурағанлығын анықлады. Егис жерлердин көлемин тағы да көбейтиў ушын бул жерде бир неше гидротехникалық қурылыслар қурыў талап етилди, бирақ патша ҳүкимети буған қызықпады.

Түркстан үлкеси халықларының „артық“ жерлерин алыў ҳақында ңызам қабыл етилиўине байланыслы бул үлкениң жергиликли халықларының жерлерин тартып алыў массалық түрде күшейип кетти, қонысландырыўдың жер фондларын белгилеў ушын изертлеў жумыслары жүргизилди, ҳәр турли концессиялар дүзилди.

„Артық“ жерлерди белгилеў мақсетинде Әмударья бөлиминде бир неше отрядлар жиберилди. Олар тәрәпинен 1912—1913- жылларда Шымбай хәм Шорахан участкаларында тексерий жумыслары жүргизилди.

„Артық“ жерлер,—деп жазды Әмударья бөлиминде тексерий жумысын тамамлағаннан кейин қонысландырыў басқармасының ўәкили И. Рылов.—Әмударьяның дельта районлары бойынша (Дәўқара, Шымбай хәм Таллық районлары) 255439 десятина мұғдарында белгиленди. Бул жерлер қонысландырыў жер фондының қараўына алыныўы тийис болды. Бул илажлар колониаллық, тонаўшылық характерге ийе болып, патша ҳүкимети қонысландырыў жер фондын көп күш талап етеуғын партаў хәм тын жерлерди өзлестирий есабынан емес, ал жергиликли халықлар тәрәпинең әлле қашан өзлестирилген жер участкаларын тартып алыў есабынан дүзилди. Патша ҳүкимети, өзиниң тиреги болған жекке кулак хожалығы менен жер өзлестирий мәселесин де, улыўма аграрлық мәселени де шеше алмады. Сонлықтан, В.И. Лениниң айтқанындай-ақ, қонысландырыў жер фондын дүзиў хәм улыўма Столыпин аграр сиясаты жергиликли миллеттиң жерге тийисли ҳуқуқларын пүткиллей бузыў жолы менен иске асырылды¹.

Жергиликли миллетлердин мийнеткешлерин тонаў үлкениң ауыл хожалық өндирисине капиталистлик қатнасықлардың ениҗи менен күшейди. Усы ўақытта саўда-санаат капиталы Әмударья-

¹ В.И. Ленин. Шығармаларының толық жыйнағы, 21- том. 330- бет

ның еки жағасынан көп көлемли жер массивин ийелеу ушын концессия ҳуқуқларын алыуға еристи. Гөне-Үргенч этирапындағы аўыл халықларының жерлеринде 1913- жылы князь Андрониковке хәм белгили финансист Путиловке тийисли болған „Лаузан“ акционерлик жәмийети дүзилген еди. 1912- жылы инженер Гржегоржевский Хожели, Гөне Үргенч хәм Ақтөбе районларынын 400 мың десятина жерлерин концессияға алыуға ерискен. Ағайинли Сафарьянцтың саўда үйи Хожели беклигинен 2623 десятина жерди арендаға алған. Қыпшақ, Хожели, Порсы хәм басқа жерлерден феодал хәм байлар тәрәпинен 1910—1912- жыллар аралығында 100 мың танаптан көбирек жерлер тартып алынған еди.

Пахтаны сатып алыу иси менен шуғылланған „Большая Ярославская мануфактура“, „Крафте“, „Кноплар“, „Ағайинли Мануиловлар“дын фирмалары, пахтаны тасыўды әмелге асырған „Восточное общество“, „Кавказ хәм Меркурий“, „Российское общество“ хәм „Компания Надежда“ сыяқлы саўда-саняат бирикпелериниң группалары хәм фирмалары концессияларға актив қатнасты.

Әмудәрьянын төменги етегиндеги халықлардын экономикасына кем-кемнен банк капиталы енип, бул мийнеткешлер массасынын жағдайын бурынғыдан да бетер төменлеткен,

Әскерий-феодаллық империалистлик езиўшиликтиң ақыбети әсиресе 1911—1912- жыллардағы ашлық ўақтында айрықша көзге түсти. Бул аянышлы жыллар Қарақалпақстан тарийхында „Ақ қапшық“ деген атақ алған.

1910- жылы ноябрь айында Түркстан үлкесиниң көплеген орындарында қатты боран болып, ол Әмудәрья бөлимин де қамтыған еди. Бурын болып көрилмеген бундай қатты суўықтан Әмудәрья суўы мезгилинен бурын қатты. Усының нәтийжесинде Чаржоўдан Петро-Александровскке жиберилген ең зәрүрли жүклер, соның ишинде азық-аўқат затлары жолда бир қыс даўамында иркилип, пайдаланыўға пүткиллей жарамай қалды. Буннан тысқары бөлим менен ханлықтан сыртқа жиберийге таярланған жүклердин басым көпшилиги тасылмай қалды. Суў жолынын ашылыўы менен жүклерди тасыўдың баҳасы қымбатлап кетти. Бул жағдай гедей-дийханлардың жағдайына аўыр тәсир жасады. Усы қыста дерлик барлық гүзлик бийдайды суўық урып кеткен.

1911- жылдын бәхәр, жаз хәм гүз айлары аўыл хожалығы ушын да қолайсыз келип, пахта, жүўери, жонышқа, бийдай хәм арпа сыяқлы егинлер көп зыянға ушыраған. Агроном Андерсонның мағлұматлары бойынша Шымбай участкасындағы Есим волосты 1906- жылы 3141 танап жерге бийдай еккен болса, ал 1911- жылы тек 345 танап жерге дақыл еккен.

Хаўа райынын қолайсыз аўхалы шарўашылыққа да әдеўир зыян келтирген. Мәселен, Шымбай участкасында барлық маллардың $\frac{1}{3}$ бөлегине шамаласы набыт болды. 1912- жылы наўқан қуртларын бағып өсириу иси менен пүткиллей шуғылланылмады.

Азық-аўқат затларының баҳасы да қымбатлап кетти „Бул пайытта,—деп жазды 1911- жылы 28- октябрьде Әмудәрья бөлиминин

начальниги Сырдарья областының әскерий губернаторына жазған хабарында, — бөлім халқының экономикалық жағдайы оғада ауыр, турмысқа керекли барлық зағлардың бақасы әдеуір қымбатлап кетти. Мәселен 1 пуд бийдайдың бақасы 4 манат 20 тийинға дейин артқан, арпа — 2 манат 70 тийин, жүүери — 2 манат 70 тийин, гуриш — 6 манат, бийдай уны — 4 манат 70 тийин, жүз баў жоңышқа 6 манатқа өскен. Усы зағлар өткен жылы сууық түспестен бурын ярым есе дерлик арзан еди”.

Сырдарья областының пахташылық бойынша бас қәнигеси Әмудәрья бөліминиң начальнигине 1911- жылы 2- декабрьде мыналарды жазған: „... Шымбай участкасынын Есим волостынын халқы арасында оғада кемғарлық орын алды, әсиресе, суўғаруу ушын суўдың кемтарлығынан егис майданлары, әсиресе, дән егинлерин усы волостта әдеуір муғдарға дейин қысқарған бийдайдың бақасы шектен тыс жоқары, буны хәм басқа да дән өнимлерин сатып алыўға қәрежеттин жоқлығынан гейпара пухаралар қарабарақ туқымынан тартылған уннан быламық етип аўқатланған, нәтийжеде, олардың арасында ауырыушылық пайда болған“. Әмудәрья бөліминиң бажбаны 1911- жылы декабрьде былай деп жазған: „усы жылдың ноябрь айының ахырында қазнаның тоғай далаларына Есим волостынан аш адамлар келип, азық-аўқат ушын жийде жыйнаған. Ашаршылықтан өлиўшилик Бекжап хәм Есим волостларында оғада көп ушырасқан“.

Есим волостының болысы А. Оразымбетовтың көрсетиуи бойынша көлдердеги суўлардын толық қатпауының нәтийжесинде адамлар балық аулаўға шыға алмаған, ал балық аулаўға имканият болған ўақытта адамлар хәлсирегени соншелли, олар үйлеринен 20—30 шақырым қашықлық жерге де шыға алмаған. Усы волосттың № 4 ауылының ақсақалы А. Кәримбердиевтың мағлыұматы бойынша, бул жердеги адамлардың аўқаты қарабарақ болған. Бәрқулла жарлылықтын нәтийжесинде улыўма жүдеу адамларды пүткіллей халдан айырған. Нәтийжеде олар талап излеўге ямаса балық аулаўға шыға алмаған.

1912- жылы 29- февраль күни Шымбай приставы былай деп жазды: „Есим волостлығының берген мағлыұматлары бойынша өткен хәпте ишинде ашлықтан усы волосттың 12 адамы өлген. Участка бойынша сапар еткенimde мениң өзим Бекжап, Есим хәм Көкөзек волостларының пухараларының көпшилигиниң оғада ауыр жағдайда, азық-аўқат жетиспеушилигиниң қыйыншылығынан хәм узақ ўақыт ашаршылыққа дуўшар болып, хәлсирегенин байқадым. Оларға тек жәрдем берий керек, болмаса, еки-үш хәптеден кейин бир неше онлаған адамлар сөзсиз набыт болады“.

Шымбай участкасы начальнигиниң есабы бойынша 4000 ға жақын хожалықтың 20 мыңға жақын егеде хәм балалары азық-аўқат сатып алыў ушын пособие белгилеўге мұтаж. „Кәмбағалласқан халық, — деп жазлы ол. — я мүлки, я малы жоқлықтан. азық-аўқат өнимлерин сатып алыўға шамасы келмей ашлықты басына өткермекге“.

Шорахан участкасында 1700 адам (598 хожалық), ал пүткіл Әмүдәрья бөлиминде 5000 үй ашаршылыққа ушыраған.

Мийнеткеш халықтың бундай аўыр жағдайын эксплуататорлар өз мәплерине пайдаланды.

Капиталистлер, феодаллар хәм байлар кәмбағалласқан дийханлардың егис жерлерин оғада төмен баха менен сатып алған. „1912-жылдағы Сырдарья областының аўхалы ҳаққында“ деген рәсмий документте: аўыр 1911-жылғы апатшылық жергиликли аўыл хожалығын әдеўир нашарлатты. Жарлышылық дийханлардың хожалығына керекли мал, күш көлигиниң хәм өндирис қуралларының бир бөлегин сатыўға мәжбүрледи. Анағурлым қурғын хожалықлар өзлериниң егис майданын көбейтти, деп көрсетилди.

Дәнге мүтәжлық көбейип, ашырқаған адамларға мәмлекетлик жәрдемниң толығы менен болмағанлығын есапқа алып, эксплуататорлардың үәкиллери Әмүдәрья бөлиминде дән алып келип, оны қымбат баха менен сатқан. Халық қолында қәрежети болмағанлықтан олардан дәнди яки унды ен жоқары дәрежедеги процент есабы менен қарызға алған ямаса сол қарызды өгеў ушын олардың хызметин ислеген, жарлы дийханлар хәтте сол қарызы ушын балаларын эксплуататорларға бериўге мәжбүр болған. Усындай жағдайда жергиликли байлардың ишинен Қурбанов Халмурат деген бай айрықша көзге түскен. Оның бир жыллық капиталы 100 мың манатқа жеткен, оның 40 мың манатлық мүлки хәм Шымбайда 50 танап жери болған. Оған Рус-Азия банкиниң Жаңа Үргенч бөлиминде 35 мың манатқа шамалас кредит ашылған. Мәткаримов Ибрагим, Хожамбердиев Халмуратбай, Халлеков Шынықул, Камалов Убайдуллалар сыяқлы ири саўда хәм жер ийелери халықтың ашаршылыққа дуўшар болғанлығынан пайдаланып, көп байыған.

Рус-Азия банкиниң Жаңа Үргенчтеги бөлиминиң директоры Фрюлингиң берген мағлыўматы бойынша, 1911-жылы Хийўа ханылығының барлық районларында ҳаўа райының қолайсыз келиўине байланыслы бийдай толығы менен зүрәет бермеген. Усыған байланыслы Хийўа халқы бир пайытта ашлыққа хәм оның барлық аянышлы ақыбетине дуўшар болған. Рус-Азия банки тәрәпинен Армавирден 11 вагон, Оренбургтан 10 вагон ун, Ашхабад, Мары хәм Чаржоўдан 50 вагон бийдай сатып алынған. Айырым байлар тәрәпинен Чаржоў арқалы 100 мың пуд ғәлле жиберилген. Усы ашаршылық болған еки жыл Рус-Азия банкиниң Жаңа Үргенч бөлиминин капиталы онлаған есеге көбейген. Егер 1910-жылы усы банктің капитал айналысы 4,011 475 манатты қураса, 1911-жылы 91,004 142 манатқа, ал 1912-жылы — 98 327 924 манатқа жеткен.

Россия капиталистлери жергиликли байлар менен бирликте халықтың ашаршылығынан усылайынша пайдаланған. Ал халықты талаўшылардың бири Хийўа ханы болып, ол усы пайытта рус патшасының пайдасына салық шөлкемлестириў ушын жарлы халыққа жаңа салық салған. Усы ўақыяны өз кәзи менен көрген

Г. Капустин бул ҳаққында былай деп жазған: „Хийўа ханының Петербургқа сапар етиўине байланысly барлық халықларға арнаўлы салық белгилеген. Бир ҳәпте бойына хан ушын ақшалай салық жыйналған, ал ақшасы болмағанлардың мүлки тартып алынған. Егер мүлки де болмаса, дийхан қазыхат берген. Бирақ оған ақша төленгеннен кейин ол сүтхорға өмиринше қарыздар болып қалған“..

Бул дәўирде класслық жиклениў тағы да күшейди. Шымбай районындағы 854 кулак, бай хожалығына барлық егисликтин 20% и, мал басының 20% и тийисли болған болса, 5979 жарлы хожалықтың 33% иниң малы болмаған, 1457 хожалықтың малы да, егислик жери де болмаған, ал 63% жарлы дийханлардың ири кара малы болмаған.

1911-жылы Хийўа районын тексергенде, 7091 дийхан хожалығының 49,8% ин ўақымшылар ҳәм бийватанлылар, ал жери аз хожалықлар 39% ти қураған.

Ашаршылық жарлы дийханлардың аўхалын оғада қыйынластырды. Әмудәрьяның жоқары жағына қарай хожалықлардың табыс ҳәм күнелтиўдин имканиятын излеп, кетиў ҳәрекетин байқалады. Бирақ Әмудәрья бөлиминде ҳәм Хийўа ханлығында орналасқан санаат, сауда, транспорт кәрханалары барлық адамларды жумыс пенен тәмийин ете алмады. Олардың улыўма саны бул жыллары сол 1910-жылдың дәрежесинде қалды. Шийки зат, әсиресе пахта ҳәм дән жетистириудин бирден кемиўинин нәтийжесинде олардағы улыўма мийнет өнимлиги 1910-жылға қарағанда 20% ке кемиди.

Бирақ жумыс тапқанлардың да аўхалы жүдә төмен еди. Санаат кәрханаларында ислеген ра очийлардың орташа айлығы айына 14 манатқа шамалас еди. Олардың жатақ жайы да төмен жағдайда еди. Рабочийлар заводтын казармасында жасаған. Ы. Чепрунов бир заводта ислейтуғын рабочийлардың жағақ жайын былайынша сүүретлейди: „Адамлар шаң жерге төселген шыптаньң үстинде дем алып атыр, олар түнги сменада ислейтуғын рабочийлар еди. Олар етиклерин шешпестен, үстине шапанларын жамылып уйықлап атыр. Бөлмениң ортасындағы жер ошақтың үстинде тамақ писириў ушын үлкен қара қазан ҳәм шыра жайғасқан“.

Олардың мийнет шараятлары да оғада аўыр болды. Бурын рабочий болып ислеген А. Т. Пискунов мыналарды еске түсиреди: „Хәр түрли жумысларды атқарыўға туўры келди... складта қапқанар тиктим, ағаш устасы болдым ҳәм мастерскойларда хәртүрли жумысларды иследим... Хожейин рабочийлардың жасын есапқа алмады. Заводта өспиримлер мийнетин эксплуатациялаў ҳәуиж алды. Егделер, жас өспиримлер ҳәм балалар ушын сменадағы ис ўақты бирдей етип белгиленди, бирақ балалардың ис ҳақысы әдеўир төмен төлемди. Дем алыссыз жумыс исленди. Пахта тазалаў заводларында ҳәм басқа өндирилс кәрханаларында мийнеттин жағдайы жүдә жаман еди. Цехларла адамлар өте алмайтуғын батпақ, шаң... ҳәтте ең әпиўайы қәуипсизлик техникасы да

болмады... шама менен мәүсимли жумыс ислейгуғынлар ҳақында да усыны айтыуға болады”.

Патшашылықтың колониаллық саясаты рус хәм, жергиликли буржуазия менен феодаллардың ўәкиллери усы жылларда мийнеткешлерди эксплуатациялауды күшейтти.

„Өзбекстан ССР тарийхы“ның авторлары жазғандай-ақ, езилген халықлардың миллий-азатлық ҳәрекеги улыўма халықлық ҳәрекет ретинде биринши рус революциясы жыллары менен салыстырғанда реакция жылларында ҳәлсирейди, бирақ буржуазияшыл-миллетшил ҳәрекет буннан былай да раўажланады.

Большевиклер партиясы патшашылық террорына хәм қадағалауына қарамастан реакция жылларында да Россияның орайында хәм оның миллий үлкелеринде де халық массасы арасында революциялық жумыс жүргизиўди даўам етти. 3-июнь монархиясы дәуириндеги партияның тийкарғы ўазыйпасы 1908-жылы Парижде болып өткен РСДРП V Улыўма Россиялық конференциясында белгиленип, ол самодержавиениң жанаша саясатының мақсетин хәм пролетариаттың ролин халық массасына түсиндириўден, РСДРП қатарын беккемлеўден, Думаны революцияшыл пропаганда хәм агитация ушын пайдаланыўдан, армиядағы хәм дийханлардағы ярым пролетариат элементлерди социалистлик рухта тәрбиялаўдан ибарат болды.

Реакция дәуиринде Түркстан большевиклери де рабочий класс пенен дийханлардың улыўма иси ушын гүрести даўам еттирди.

1907-жылдың ахырында РСДРП Ташкент шөлкеми өзиниң жумысын қайта баслады. Бирақ оның басшыларының қамаққа алыныўы менен хызмети бирқанша пәсейди. Тез араның ишинде ол және өз жумысын баслады. Социал-демократиялық шөлкемлер Марыда, Красноводскте жумыс иследи. Чаржоўдағы социал-демократлар да өз жумысын тоқтатпады. 1909-жылы Ташкентке большевик Н. В. Шумилов, Ашхабадқа В. П. Вахнин келген. 1907-жылы Әмудәрья бөлиминде хәм Хийўа ханлығында бир қанша революцияшыл-демократлар хәм революцияның актив қатнасыўшылары бар еди. Мәселен, Путилов заводының бурынғы рабочийсы большевик Чанко Жаңа Үргенчте турған. Олар бул жерде белгили дәрежеде шөлкемлестириўшәлик хәм пропагандалық күшке ийе еди.

РСДРП Ташкент группасының революцияшыл листовкалары Әмудәрья бөлиминде де тараған. Шымбай участкасының халқы арасына да революцияшыл прокламациялар келип жеткен. „Туркестанский курьер“ газетасының хабарлауына қарағанда 1909-жылы Петро-Александровск қаласының тап орталығынан революцияшыл әдебиятлар хәм жасырын баспахананың керекли үскенелери табылған.

Революцияшыл әдебиятлар Хийўа ханлығына да өте баслаған. Мәселен, Хорезм революциясының ветераны Машарип Бадаловтың үй архивинен „Солдатский листок—„Правда“ газетасы табылған. Бул газета РСДРП Ашхаоад группасы гәрәпинен 1906-жылы

басып шығарылып, Хорезмде реакция жыллары тарагылған. Усы жыллары қарақалпақ оқыўшылары гатар тилинде шыққан „Эль-ислах“ („Реформа“) газегасын оқыған. Солай етип демократияшыл хэм революцияшыл идеялардын реакция жылларында да таралганын көремиз.

Мийнеткеш халықлардын колониаллық сиясатқа хэм жергиликли езиўшилерге қарсы гүреси усы жыллары да тоқтамады. Түркстан генерал-губернаторы канцеляриясынын Үшинши бөлиминиң Әскерий министрге жазған докладында көрсетилгендей, „хэтте ең шет-шебир орын Әмудәрья бөлими де халық хәрекетлеринен шетте қалмады“.

Дийханлардын натурал ўазыйпаларды орынлаўдан бас тартыўы даўам етти. Мәселен, Дәўқара волостынын дийханлары қазыў исин шөлкемлестириўге келген пристав хэм арық-ақсақалларға қарсылық көрсеткен. Хәкимлерден рухсат алмай-ақ, тоғайдан сексеўил отын шабыў жийилескен. Дийханлар администрациянын ўәкиллери менен ушырасқанда тоғайды қадаған етиў исине өзлериниң келиспейтуғынын айтқан хэм белгиленген тәргипке өзлериниң наразылығын билдирген. Өйткени кең тоғайлықлар менен мал жайлаўларынын қазнаның қараўына алыныўына байланыслы халықтың огын, қурылыс материалларына, мал жайлаўына мүтәжлығы күшейген, оның үстине малларды жайлаўға жайыў ушын ҳақы төлеў, от-шөп, қурылыс материалларынын сатып алыў бахасы қымбатлап кеткен.

Усыған байланыслы өз бетинше тоғайдан ағаш шабыў хэм оларға малларды жайыў жағдайлары көбейген. Тоғай хәкимлериниң ағаш шабыўшы лийханлар менен гүресиўдин имканияты жоқ екенлиги ҳаққындағы хабарлары жийи-жийи түсип турған. Мәселен, Шымбай участкасынын Қусхана тау деген жеринен „тоғайда көпшилик түрде ағаш шабыў тоқтатылмады“ деген хабар келген.

Мыңбулақ, Тамды хэм Дәўқара волостларынын шарўалары да хәкимлердин арнаўлы түрде билет алыўдың зәрүрлиги ҳаққындағы буйрықларын орынлаўдан бас тартқан. Бул жағдайдын себебин Сырдәрья областлық губернаторынын өзи „қанаатландыралықтай жайлаў жерлериниң жоқлығынан хэм „тоғай администрациясынын шарўаларға қысым етиўинен“ — деп мойынлаўға мәжбүр болған. „Усындай жағдай, деп жазған Әмудәрья бөлиминиң начальниги Глушановский, халықта наразылық туўғызды“.

Реакция жылларында патша ҳүкимети әсиресе әскерий бөлимлерде қатаң тәртип орнатқан. Бул ҳүкиметтин күткен нәгийжесин бермей, солдатлар менен матрослар арасында наразылықты күшейтти. Усы жыллары Әмудәрья флотилиясында да наразылықтын көринислери сезилди. 1908-жылдын гүзинде Әмудәрья флотилиясынын барлық экипажы ис таслаў дағазалады.

Бул флотилия начальнигиниң 1908-жылы 13-сентябрьдеги буйрығында көрсетилгениндей-ақ, Петро-Александровск қаласына келип турған „Император Николай II“ пароходынын командири

штабс-капитан Шлефендорф пароходтың қапталында тұрған солдатларға жағадан жүклерди қашығырақ етип тасыуға бұйырық берген уақытта қатарда тұрған солдат Кумпанец: „Болдық. Команла питти“ деп мәлим еткен. Бирақ ол командирдин „Үндеме“ деп биринши рет берген бұйрығына бағынбаған хәм айтқанынан қайтпай қарсылық көрсеткен.

Петро-Александровск қаласында орналасқан 18-атқышлар батальонының солдатлары арасында қозғалаң келип шыққан. Бул қозғалаң хызмет етиудин оғада аўыр жағдайынан хәм офицерлердин солдатларға жеңсиз қатнас жасауына байланысмы пайда болған. Армияда хызмет етиудин мүддети питкеннен кейин де солдатларды иркип қалған. 1908-жылы 23-сентябрьде усы батальонда Түркстан әскерий округи Командующисинин, „демобилизацияға жататуғын төменги қатардағыларды ендинги жылы бәхәрге дейин қалдырыу ҳаққындағы“ бұйрығы оқып берилген. Бригада командиринин анықлауы бойынша төменги қатардағы солдатлар командирге келип, өз қатарлары менен бир уақытта запасқа шығарыуды талап еткен. Өйткени „солдатлар жер сүриу хәм дән егиу уақытына дейин үйлерине келип жете алмай, нәтийжеде келеси қыста кемтаршылыққа ушырап қаламызба“ деп қәўетерленген.

25-сентябрь күни батальон әскерий дала тактика сабағын өткерип, Тазабазар деген аўылға дем алыуға келген. Кешки саат 8 де 30 — 40 тай солдат жыйналып, тағы да өзлеринин талаптарын командир алдына қойыуға келискен. Қозғалаң қалаға қайтып келгеннен соң да тынбаған, хәтте гарнизон начальнигинин (ол Әмударья бөлиминин де начальниги) берген „кеңесине де“ қулақ аспай, егер бұйрық бийкар етилмесе, онда олар туўылған жерлерине өз бетинше кететуғынын билдирген.

Усындай шешиуши түрде орын олған қозғалаң тек әйтеўир ямаса стихиялы түрдеги уақия емес еди. Бул бурынғы рабочий хәм дийхан, хәзирги солдатлардың самодержавиялық дүзимге терең наразылығын көрсетти. „Соңғы үш жыл ишинде, — деп хабарлаған бир гарнизон офицери — мен елиўден аслам... хат алдым. Олардын көпшилиги сөгис хәм қорқытуу менен толы. Бул хатлардың биреуинде былай жазылған: бизлер ҳадал хызмет еттик, ал бизлерди ириккеннен кейин, енди қудайдан да, патшадан да қорықпаймыз“.

Батальон командирини 1907—1908-жыллары шақырылған төменги чинлерге жүдә жаман тәсир етиуинен қорқып және 1906-жылғы төменги чинлердин ызамсыз хәрекетлери хәм тәртипти бузыулары буннан да бетер күшейип кеткен уақытта шешиуши түрде илажлар көриуге рухсат берийди өтиниш етиу менен бирге, оларды өзлеринин қатарлары менен бир уақытта армиядан босатып, запасқа шығарыуды мәселе етип қойған.

Солай етип, солдатлардың наразылығы және қозғалаңлары буннан былай да күшейип кетиуинен қорыққан хәкимлер хәтте реакцияның күшейип тұрған жылларында да олардың талаптары менен санасыуға мәжбүр болды.

1909-жылы да рабочийлардын қозғалаңы дауам еткен. Үлкенің санаат кәрханаларының рабочий хәм мастерлери де наразылық хәрекетлерине актив қатнасты.

Дәреклердің хабарлауы бойынша дийханлардың да ашықтаңашық қозғалаңы болып турған. Мәселен, 1909-жылдың май айында Сарыбий волостының Бағжап ауылында, Гүлдүрсин қаланың қасында 150 ге жақын дийхан болыс Садық Баяков пенек суу хожалығының хәкимлери болған мурапларды қоршап алып, олардан егиске керекли сууды әдил түрде бөлистриуди талап еткен.

Суудан ең дәслеп эксплуататор қатламлар — феодаллар, мусулман руханыйлары, болыслар, мураплар, арық ақсақаллар пайдаланған, ал жарлы дийханлардың егинлери көпшилик жағдайда суу ишпей қалған. Мәселен, арық ақсақал Мальцев арып атырған сууды өзиниң жери ушын ириккен, ал дийханлардың атызларына баратуғын жап қуурап қалған. Бул жағдай дийханлардың жергиликли хәкимлердің үәкиллерине топылыс жасауына алып келген.

Дийханлардың усындай актив бас көтериулери барлық жерлерде байқалған. Мәселен, дийханлардың қозғалаң көтергени тууралы хабар Шымбай участкасынан да келип түскөн. 1909-жылдың жазында Оржаптан суу ишетуғын Кегейли волостының 5-ауылының дийханлары сууды әдилсиз бөлгенлери ушын арық ақсақалды урып сабаған.

Солай етип, самодержавие менен үстем класс үәкиллери реакция жылларында революцияшыл хәм миллий-азаглық хәрекетин миллий районларда да пүткиллей сапластырууға урынса да бирақ бул хәрекет бул жылларда да тоқтамады.

2. ЖАҢА РЕВОЛЮЦИЯЛЫҚ КӨТЕРИЛИҮ ЖЫЛЛАРЫ.

Биринши рус революциясынан соң, революциялық хәрекетте сезилерликтей бурылыс 1910-жылдан басланды, буның басламасын Москва рабочийлары баслап берди.

1910-жылы жазда болған Москва рабочийларының стачкасы хызмет хәқыны көбейтиу хәқында, штраф хәм тинтиулерди бийкарлау хәқында талаптар қойған. Олар „рабочийлардан сайланғанларды мойынлауды хәм олардың руқсатысыз хешкимди орнынан алып тасламауды“ талап еткен. Петербург, Москва қалаларында патшашылыққа қарсы сиясий демонстрациялар, студент жаслардың хәм демократиялық интеллигенцияның қозғалыслары басланып кетти. Ауылда дийханлардың хәрекеті күшейди. Солай етип халық массасының революцияшыл қозғалыслары ен жайды. Бул Столыпин сиясатының толығы менен жеңилгенин көрсетти.

„Ал енди, — деп жазды В. И. Ленин 1910-жылдың декабрінде, — үстимиздеги жылдың жазынан баслап, тағы да көтерилюу басланып отыр. Экономикалық стачкашылардын саны өсип баратыр, өскенде де күтә тез өсип атыр. Черносогендик реакцияның

толық үстемлик еткен дәуири питип, жаңа көтеріліу дәури басланды. 1905-жылдан 1909-жылға дейин әдеуир үзилеспеге түссе де— шегинген пролегариаат күшлерин жыйнап топылысқа өте баслады¹.

Усындай жаңа революциялық көтеріліу монополиялық капитализм жағдайында елдин экономикалық раўажланыўына байланыслы болып, бул өз гезегинде миллий районларға да тәсирин тийгизди.

Рабочийлар ҳәрекетинин сезилерликгей жанланыўы Түркстанда да орын алды. 1910-жылдың өзинде-ақ, таў кеншилер, темир жолшылар, пахта тазалау ҳәм май шығарыўшы заводлардын рабочийлары ис таслады.

Әмудәрья бөлими ҳәм Хийўа хандығының рабочийлары да уллы рус рабочий класынын жәрдеми менен әскерий-феодаллық ҳәм капиталистлик эксплуатацияға қарсы жаңа революцияшыл күш ретинде көтерилди. 1909-жылы Хорезм ойпатындағы пахта тазалау заводлары рабочийларының қозғалысы болып өгти.

Ауыр мийнет, көп санлы алымлар, толық ҳуқуқсызлық Әмудәрьянын төменги бойындағы жарлы халық массаларын кем-кемен езиўшилерге қарсы шешиўши түрде қозғалысқа шығыўға ийтермеледи. Әмудәрья бөлиминин начальниги Глушановский өзиниц „Әмудәрья бөлиминдеги жергиликли халықтың кейпиниц жағдайы..“ деген 1910-жылы берген есабында ҳәкимлердин жүргизип атырған барлық илажлары „халық тәрәпинен наразылық туўғызбақта, халықта наразылық бар ҳәм оны халық жасырмайды“ деп мойынлауға мәжбүр болған еди.

Халық қозғалысы шешиўши характер алғанлықтан, ҳәтте жергиликли ҳәкимлер көпшилик жағдайда әскерлерди пайдаланған. Тек 1910-жылдың өзинде ғана Әмудәрья бөлиминин ҳәкимлери 852 рет қураллы жәрдем, шақырыўға мәжбүр болған.

Усы жыллары езиўшилик сиясатқа қарсы наразылықлар, қазналық жерди дийханлардын тартып алыўы жийилескен. Мәселен Төрткүл, Шорахан, Бийбазар волостларының дийханлары ауыл хожалық егислиги ушын Аққамыс ҳәм Бийбазардағы тоғайлықлардын әдеуир бөлегин сүрип, айдап жиберген. Сонлықтан ҳәкимлер халықтың жер участкаларынан тоғай хожалықларын бөлеклеп сақлау ушын арнаулы салмалар қазыўды усынған. 1910-жылы ҳәкимлердин хабарлауында: „Өз бетинше жерди сүриу дауам етип атыр, оларға қарсы гүресий жүдә қыйын, тоғайлықтың арқа-багыс шегарасын халықтың жер меншиклеринен айыруу ушын салма қазылыуы керек“, — деп көрсетилген. Шымбай участкасынын көплеген халқы қыс айларында өзлеринин турақлы отырған ауылларынан тоғайға көшип шыққан, отлақлы жерлерге малларды жайыу барлық жерлерде гезлескен.

Бирақ патша ҳүкимети пайдаланыўға жарамлы жерлерди тартып алып егин егийге, ҳәтте шеңгеллерди пайдаланыўға тыйым салған. Әмудәрья тоғай хожалығы баслығынын усындай бир

¹ В. И. Ленин, Шығармаларының толық жыйпағы, 20-том, 74-бет.

буйрығы Шарахан участкасының барлық халқын тынышсыздандыраған Шаббаз волостының Ханжап, Шаббаз ауылларының пухаралары 1910-жылдың қысында Әмударья бөлиминің начальнигине былай деп жазған: „Әмударья бөлиминің басқарушысы хәм тоғай бажбанлары биз салығын төлеп, барлық миннетлерин атқарып отырған жердің жыңғылын хәм басқа да өсимликлерин шабыұды қадаған етти. Соның ушын бизлер бундай тәртипти бийкарлаұды талап етемиз“.

Бийбазар волосты халқының өтиниши бойынша дийхан М. Бабиров 1910-жылы 23-августта Түркстан генерал-губернаторына жергиликли хәкимлердин жөнсизлигине наразы болып хат жазған: „Солай етип, бизлердин жерлеримизди тартып алмақта, себепсиз бизлердин меншиклеримизди тартып алғанына тынышсызланбақтамыз. Тоғай бажбанларын қууып жиберип атырмыз. Гүзлик егиннің егиси ушын жер сүриу ұақты өтип баратыр, көпшилик халық келеси жылы ғәллесиз қалыуы мүмкин“.

Әмударья бөлиминің начальниги де халықтың бундай хәрекеті барлық администрацияға қарсы наразылыққа өсип жетісетуғынын ойлап, бундай жағдай „пүткиллей тилекке қарсы“ деп жазған. Солай етип, администрация Мылтықкеткен хәм Естемес тоғайлықларының қарауына дийханлардың жерлерин алыу туұралы шыққан буйрығын бийкар етүге мәжбүр болған. Ашлық жыллары күнелтиудің барлық дәреклеринен айрылған дийханлардың гейпаралары феодаллардың зат-мүликлерин басып алыу ислери менен де шуғылланған. Буның ушын бай мүлик ийелери Әмударья бөлиминің начальнигине шағым арза берген.

Бундай жағдай тек жергиликли миллетлердин мийнеткешлери арасында ғана емес, ал, жергиликли рус халқы арасында да болып турған. Әмударья бөлимине бұрын көширилген урал казаклары арасында да класслық жиклениу процесі күшейген. Олардың ишинен пахта-тазалау заводларының ийелери, балық санаатының хожайинлери, саудагерлер хәм т. б. сол сыяқлы эксплуататор класс уәкиллери пайда болған. Ал, езилиушилер пахта тазалау заводларында, балық санаатында илеп, өнер кәсип ислери менен шуғылланып, өзлеринің мийнетлери ушын жүдә аз мұғдарда хәқы алған. Олар хәкимлердин әдил емес талапларына қарсы шығып, хәкіметтиң сиясатына өзлеринің келиспейтуғынын ашықтан-ашық билдирди.

Дийханлар тонаушылық характериндеги бундай аұыр салықты төлеуге шамасы келмеди. Усыған байланысы хәр жыл сайын салықтың төленбеген бөлеги өсип кетти. Әмударья бөлиминің начальниги Петро-Александровск приставынан бул төленбеген салықты тез арада жыйнауды талап еткен.

1911-жылы 20-мартта пристав Дмитриев полиция хәм чиновниклердин бир топары менен бирге салықты өндириу ушын аұылға шыққан. Олар ураллы Иван Солодовниковтың есигине келген жерде олардың келиуинин себебин билип, Иван Солодовников: „Биз қамақтағылармыз, бизлерди бул жерге шынжырда мәжбүр-

леп әкелди, соның үшін мен сизлерге хешқандай ақша бермей-мен, хатлау жүргизиуге рұхсат етпеймен, егер мени тонасаңдар, онда сизлерди есиктен шығарып жиберемен“, деген. Солодовниковқа таяқ пенен құралланған дийханлар жәрдемге келип, полицияшылардан қағазды жулып алып, жоқ етиуге урынған хәм затмүликлерин хатлауға рұхсат етпеген. Полицияшылар Солодовниковтың затларын басып алып шығыуға умтылған уақытта дийханлар оларға топылыс жасаған. Бундай жағдай Василий Сморогов деген басқа бир дийханның үйинде де болған. Тек құрал-жарақ қолланыу нәтижесинде ғана полицияшылар аман қалған. Бирақ салықты жыйнау бул сапары да үзилiske түскен. „Хүкіметке құраллы қарсылық көрсеткени үшін“, деп ураллы руслар жууапкершиликке тартылған хәм полицияның қатаң бақлауы астына алынған.

Ураллы руслар хәкимлердин жайлауға, тоғайға, балық аулауға хуқуқ беретуғын арнаулы билетлерди сатып алыу хәққиндағы талапларына да бағынбаған. „Балық аулаудағы бир кемшилик, — деп жазды балық аулау орынларына бақлау жүргизиуши А. Корепанов, — Петро-Александровскке жақын орналасқан елатлықта жасаушы балық аулау менен шуғылланатуғын ураллы казаклардың бир бөлеги хәм Нөвис ауылындағы бирнеше семьялар балық аулауға, тоғай хәм жайлаудан пайдаланыуға және сауда документлерине хеш қандай билет алмайды. Солай етип, олар басқа да балық аулаушылардың тәргибин төменлетеди“.

1912-жыл рабочийлар хәрекетинде тарийхий өзгерис жылы болып, рабочий класс капиталистлер менен патша монархиясына массалық түрде топылыс жасауға өтті.

1912-жыл 29-февралда басланған „Лена алтын өндириси бирлеспи“ рабочийларының стачкасы бир айдан көбирек дауам етти. Патша әскерлери бирнеше жүзлеген рабочийларды оққа тутты. „Хәзирги уақыттағы тәртиптин зулымлығы менен кесепатлығының барлығы, — деп жазған еди „Звезда“ газетасы, — көп қыйналған Россияның кеселликлеринин хәммеси бир фактке — Ленадағы уақияларға топланды. Минне сонлықтан Ленадағы атыулар ис таслау хәм демонстрацияларға хабаршы болды“.

Лена уақиясы Түркстан рабочийларына да өз тәсирин жасады. 1912-жылы 9-апрельде Қызылқия шахтерларының забастовкасы болып өтті. Усы жылдың жазында Ташкент қасындағы Троицкий лагерлери саперларының көтерилиси болды. Петро-Александровск қаласында солдатлардың наразылықлары орын алды. 1912-жылы 9-августта солдат Черков командирдин буйрығын орынлаудан бас тартқан.

Бул жыллары жарлы балықшылардың балық өндириси ийелерине қарсы хәрекетлери де оғада күшейди.

Жарлы дийханлар бурынғыша ауыр натурал уазыйпаларды орынлаудан, салықты және алымды төлеуден бас тартты. 1912-жылдың бәхәринде Шорахан ауылының дийханларының бир топары Келтеминар жеринде болған қазыуға барыудан бас тартқан.

Жергиликли ҳәкимлерге өткен жыллардан төленбей қалған салық хәм алымларын өндириў қыйынласа барған. Участка приставының волость басқарыўшылары, Эмудәрья бөлими начальнигиниң Хийўа ханы менен хаг алысыўлары буған дәлил бола алады. Болыслардың бири Эмудәрья бөлиминиң начальнигине аўыллық ҳәкимшилик органлары алымларды хәм төленбей қалған салықты өндирип алыўға жәрдемлеспейтуғынын билдирген.

Жол қатнаста ислейтуғын жалланбалы рабочийлар арасында да наразылық күшейген. Мысалы, Дарға рабочийлары өзлериниң мийнеглерине оғада төмен ҳақы төленетуғыны ушын байлардың жүклерин тасыўдан бас тартып, жумысты таслап кеткен.

Халықтың наразылығы Хийўа ханлығында да көзге түсти. Халықтың ҳукуқсызлығы, хан әмелдарларының зорлық-зомбылығы, салық-салғырт системасының әдилсизлиги, медициналық жәрдемлердиң жетиспеўшилиги, жол-қатнас, почта-телеграф мәкемелери жумысларының жақсы жолға қойылмағанлығы, суўғарыў системаларының төмен жағдайда екенлиги, егислик жерлердин өнимдарлығының төменлеўи патша администрациясы ўәкиллериниң бириниң мойынлаўы бойынша Хийўа ханлығы халқының наразылық көрсетип, бас көтерип шығыўының тийкарғы себеби болды.

Эмудәрья бөлиминиң начальниги 1912-жылы 30-октябрьдеги өзиниң Түркстан генерал-губернаторына жазған рапортында: „Хийўа ханлығында ҳәзирги тәртипке наразылық өспекте“ деп бийкарға атап көрсетпеген. Усындай жағдайлар Эмудәрья бөлиминде де орын алды.

1913 — 1914-жыллары Россиядағы революциялық ҳәрекеттин буннан былай да күшейиўи Түркстан үлкесиниң халықларына да өз тәсирин жасады. Үлке халықлары арасында класслық гүрес көгерилди.

Бул ўақытта Қарақалпақстанда мийнеткешлердиң көбирек эксплуатацияланған отрядларының бири болған балықшылардың қозғалысы айрықша көзге түсти. Арал теңизинде балықшылықтың раўажланыўы менен жарлылар талап излеп, Қара теңизден, Каспий, Балтик теңизлериниң жағаларынан, Орайлық губерниялардан, хәтте Сибирден де келген. 1913-жылы 21-январда Арал теңизиниң Бөген атаўында Красильников, Рейтман, туўысқанлы Марковлар, Думенколардың балықшылық кәсип орынларында балықшылар өз ҳукуқларын қорғаў ушын қолларына қурал алып, бас көтерип шыққан. Эмудәрья балық аўлаў районында Эмудәрья бөлими хәм Хийўа ханлығының балық аўлаўдың қазналық тәртибине жарлы балықшылар қарсы шыққан.

1913-жылдың бәхәринде жап тазалаў хәм басқа да ирригациялық жумыслар бойынша „келмеген рабочийларды қатаң жазалаў ушын“ айыпкерлердиң дизимин тапсырыў жөнинде Эмудәрья бөлиминиң қатаң ескертиўлери болса да, рабочийларды қазыўға шығарыў нормасы барлық жерлерде орынланбаған. Эмудәрья бөлими начальнигиниң 13-июньдеги буйрығында рабочийлардың көпши-

лик түрде жұмысқа келмеу нәтижесінде истиң барысы қанаатландыраарсыздық жағдайда екелин атап көрсеткен.

Гейпара районларда дийханлар әдеуір шешиўши хәрекетке өткен: жергиликли бай хәм молла-ийшанлардың жерлерин дийханлардың өзлери тартып алыу жағдайлары ушырасқан. Дәуқара волосты 7-ауылының дийханлары 1913-жылдың жазында Хожабай ийшан Дарманкуловтың жерин өзлеримиз суўғардық хәм ектик, деп өз бетинше оны ийелеген. Дийханлардың ири бай хәм феодаллардың үйлерине, саўда санаат кәрханаларына топылыс жасауы жийилескен.

Социаллық хәм колониалық-миллий езиўшиликке қарсы бас көтериўлер барлық ауылларды хәм волостлықларды қамтыған. Қала хәм ауыллық жерлерде „жәмийетлик тынышлықты“ бузыу барған сайын көбирек гезлескен. Шорахан волосты Мирзашөл ауылында жасаушы 130 үйдің барлығы бирнеше жыл салық төлеуден бас тартқан. Тек Әмудәрья бөлими начальнигиниң өзи араласыуы нәтижесінде ғана 1915-жылы олардан алымның гейпараларын өндириўге ерисилген.

Булардың хәммеси белгили дәрежеде хәкимлердің колониаллық сиясатына тәсир етпей қалмады. Мине сонлықтан 1914-жылдан Төрткүл, Шабаз хәм Шорахан волостлықларында жұмыс ислеп атырған Әмудәрья тоғай жұмыслары отрядына арнаулы түрде „халықтың қараўындағы терек-ағашларды қазна есабына алыу мәселесин айрықша сақлық пенен қарап шешилсин хәм бул жұмыс 1915-жылдан баслап әстелик пенен алып барылсын“ деп көрсетпе берилди.

Бирақ патша администрациясының усындай айырым „жеңилликлери“ тийкарынан алғанда үлкедеги социаллық хәм миллий проблемаларды дурыс шеше алмады. Керисинше, толығы менен мийнеткешлерди тонау, олардың хуқуқларына қысым жасау күшейди. Сонлықтан Қарақалпақстан мийнеткешлериниң жергиликли езиўшилерге хәм патшашылықтың колониаллық сиясагына қарсы гүреси революцияның жана көтерилиў жылларында активлести.

Мийнеткешлердің азатлық гүресиниң раўажланыуы алдыңғы қатардағы ой-пикир ийелерин рухландырды. Аяпберген Муўса улы, Омар Сүгимбет улы, Сыдық Тоқпан улы, Аваз Отар улы, Дурды Қылыш сияқты шайырлар өз шығармаларында халық мәпин қорғады, езиўшилерди әшкаралады хәм қаранғылыққа, мәдениетсызлыққа қарсы гүрес алып барды.

Аяпберген Муўса улы өз қосықларында хан әмелдарларын вяўсыз критикалады. Ол сол ўақытта „Әдил төре, жоқты султан“ деп жазды хәм қарақалпақ халқының патриотлық идеясы менен суўғарылған хәммеге мәлим болған „Тәрийип“ атлы қосығын дөреткен. Усы жыллары жас Аббаз Дабыловтың Орта Азия халықларының мәдений мийрасларына қызығыўшылығы басланды.

Омар Сүгимбет улының шығармаларында, әсиресе оның „Берермен“, Сыдық Тоқпан улының „Аққапшық“ деген қосықла-

рында эксплуататорларды жек көрийшлик сезимлери баян етилди.

Қарақалпақстанның алдыңғы қатардағы адамлары бахытлы турмыстың жақын арада орнайтуғынына исенген хәм сол ушын гүрескен. Халықтың езиўшилерге қарсы болған ызасы хәм езиўшилердиң жоқ болатуғынына исеними халық творчествосында да сәўлеленди.

Прогрессивуик жәмийетлик-сиясий ой-пикирлердиң хәм халық творчествосының усундай демократиялық идеялары езилген халық массалары арасында революцияшыл кейиптин раўажланыўына жәрдемлескен. Миллий буржуазияның хәм интеллигенцияның прогрессивлик бөлеги зулым хан властына қарсы шықты. Октябрь социалистлик революциясының тәсири асғында Хийўа жадидлериниң белгили бир бөлеги арасынан реформистлик мәдений ағартыўшылық позициялардан революцияшыл-демократиялық позицияларға өткен жадидизмниң сол қанаты — жас Хийўалылар пайда болды.

Қарақалпақстан мийнеткешлериниң социал-колониаллық езиўге хәм ханлық үстемликке қарсы гүресиниң күшейиўинде, олардың класслық сана-сезиминиң, шөлкемлесиўшилигиниң өсиўинде бул жылларда революцияшыл әдебиятлардың таралыўы және Түркстан қалаларында хәрекег еткен революцияшыл шөлкемлердин хызмети белгили дәрежеде роль атқарды.

1912-жылы РСДРП (б) ның Прагада болған VI Улыма Россиялық конференциясы хәм онда қабыл етилген документлер езилген халықлар арасында партиялық жумыслар жургизиўде Түркстан большевиклери ушын үлкен әхмийетке ийе болды. Россиядағы социал-демократиялық кружоклардың хәммесине бул конференция ҳаққындағы хабарлар жетпей қалмады. Бул сол ўақытларда РСДРП (б) Улыўма Россиялық конференциясы ҳаққындағы мағлыўматларда хабарланған еди.

Түркстан большевиклери РСДРП (б) Орайлық Комитети менен және Петербург, Астрахан, Оренбург хәм т. б. партия шөлкемлерини менен байланыс орнатты, большевиклик әдебиятлар алды, партия шөлкемлерин қайта тикледи хәм бир қатар қалаларда оларды тазадан шөлкемлестирди. Социал-демократиялық группалар, кружоклар хәм айырым социал-демократлар Самарқандта, Марыда, Чаржоўда, Перовскийде, Қазалыда хәм т. б. жерлерде хәрекет етти.

РСДРП Ташкент группасы „Ташкенский рабочий“ газетасын басып шығарды. Большевик Н. В. Шумилов, Н. О. Кучменколардың келиўи үлкеде партия жумысларын жанландырып жиберийге актив тәсир жасады.

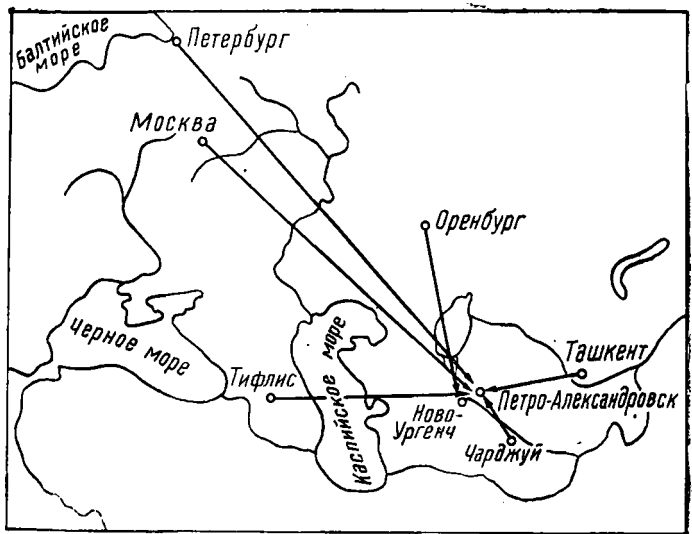
Олардың жумысы рабочийларды хәм жарлы дийхан массаларын революцияшы рухта тәрбиялаўда үлкен роль атқарды. Большевиклик „Правда“ газетасы Түркстан үлкесине де келип жетти, оның биринши нускалары 1912-жыллары-ақ, Хорезмде пайда болған. Усы дәўирде „Правда“ газетасының Қарақалпақстанда

таралғанын болжайтуғын документлер де сақланған. Мәселен, Эмудәрья бөлими начальниги канцеляриясының фондында „Правда“ газетасының №1 хәм №33 санларына арест жасау ҳаққында „Сырдарья областьлық басқармасының циркулярлары“ деп аталған ис есапқа алынған. Петро-Александровск почта-телеграф конторасының фондында „ўақытлы шығып туратуғын әдебиятларға арест жасау ҳаққында“ деген ис сақланған. Биринши ис 1912-жылдың апрель айында, ал екиншиси 1914-жылы дүзилген. Эскерий губернатордың тапсырмасы бойынша Сырдарья областьлық басқармасы өзиниң циркулярында Эмудәрья бөлиминиң начальнигине Санкт — Петербург цензура комитети 1912-жылы 22-апрельде „Правда“ газетасының биринши санына арест жасанын билдирип, бул бойынша илаж көрнүди талап еткен. Усындай циркулярлық көрсетпелер „Правда“ газетасының төртинши, алтыншы, сегизинши санлары бойынша да Эмудәрья бөлимине келип жеткен. Жергиликли ҳәкимлер усыған байланыслы бөлимдеги китапхана хәм байланыс бөлими кеңсесиниң жумысын бақлап барған. Өйткени бул мәкемелер арқалы гейпара революцияшыл әдебиятлар таралған еди.

Петро-Александровск қалалық китапхана сол ўақытта әдеўир китап фондына хәм көп санлы китап оқыўшыларға ийе болған. 1912-жылы бул китапхана 692 адамның үйине 2320 атамада хәр түрли әдебиятлар берген. Петро-Александровск почта-телеграф кеңсеси тек 1911-жылдың өзинде 100 атамадан ибарат ўақытлы шығып туратуғын газета-журналларды өз оқыўшыларына жеткерип берген. Бул әдебиятлардын ишинде революцияшыл-демократиялық „Молла Насреддин“ сыяқлы журнал да болған. Бул журнал азербайжан тилинде Тбилисиде 1906-жылдан баслап шығып турған. „Азербайжан коммунистлик партиясы тарийхының очерклеринде“ бул журналдың ролине жоқары баҳа берилген, Революцияшыл демократ хәм көрнекли жазыўшы Жалил Мамедкулизаде дүзген „Молла Насреддин“ журналы кең массаларды революциялық билимлендириўде әҳмийатли роль ойнады. Ол „патшашылықтың колониаллық сиясатын әшкаралады, халықлар дослығы идеясын пропагандалады, диний фанатизмге хәм мәдениетсызлыққа қарсы гүрес алып барды, массалардың азатлық хәрекегиниң барысын хәм бул гүресте рус пролетариатының жетекши ролин баянлап берди“.

Сонлықтан Петро-Александровск қалалық китапхана 1912-жылдың май хәм июнь айларында полиция тәрәпинен еки рет тексерилген. Китапханашы Б. Шпеневқа „көрсетилген газета („Правда“) Петро-Александровск қалалық китапханасында жоқ“ деп жуўап бериўге туўры келген. Петро-Александровск почта-телеграф кеңсесиниң начальниги келип түсетуғын газаталарды бақлаўды өз хызметкери Липевскийге арнаўлы түрде тапсырған.

Революциялық көтерилюй жылларында Эмрдәрья бөлиминде жоқарыда аты аталған әдебиятлар менен бирге „Вперед“, „Пролетарий“ большевиклик газеталары да таралған. К. Маркс хәм

Революциялық идеялардын таралыуы схемасы.

Ф. Энгельстиң „Коммунистлик партияның манифести“, „Капитал“ „Германияда революция хэм контрреволюция“, „Англияда рабочий класстың аўхалы“, В. И. Ленинниң „Рабочий партиясының аграр программасын қайта қарау“, Кадетлердиң жеңиси хэм рабочий партиясының ўазыйпалары“, „Ауыл гедейлерине“ хэм т. б. мийнетлериниң үлкеде таралыуы үлкен әхмийетке ийе болды.

Усы жыллары Қарақалпақстанда революцияшыл идеяларды тийкарғы таратыушылар Әмудәрья сөлиминдеги кәрханаларда ислеген рус рабочийлары, Ташкенттен келген революционерлер хэм үлкеде санаат кәрханаларында мийнет ислеген қарақалпақ дийхан-талакерлері болды.

Жергиликли революцияшыл группалар қарақалпақ мийнеткешлерин рус пролетариатының гүрес усыллары менен таныстырды. Сонлықтан, „Туркестанский курьер“ газетасында кимде—ким стачка, забастовка мәдениягы менен жергиликли мийнеткешлерди таныстырыуға хәрекет етсе, хәкимлер тәрәпинен куўдалауға түскен деп, ешейинге жазбаған еди.

Архив мағериалларының хабарлауы бойынша алдыңғы қатардағы рус рабочийлары Әмудәрья бойларындағы жергиликли халықлар арасында хұкиметке қарсы пропаганда исин жүргизген еди. Хийуа ханлығында революциялық жумыстың болғанлығы хақында рәсмий түрде билдириу айрықша әхмийетке ийе нәрсе. Колониаллық ийеликлерде революциялық пропаганданың тез пәт пенен раўажланыуы колониаллық хәкимлерди оғада тынышсыз-

ландырды. Ханлықтағы халықлардың, сана-сезимінде айтарлықтай өзгерістердің болғанлығы айқын көзге түсті. Әсіресе, Петро-Александровсктегі агитаторлар халықтың сана-сезимін есиру бойынша үлкен жұмыс жүргізді. Бул жаққында Түркстан генерал-губернаторы Самсонов 1913-жылы жазған баянламасында атап өткен.

Профессор А. Садықовтың мағлұматы бойынша, революционерлер тәрпінен 1914-жылы „Революционерлер союзы“ шөлкемлестірилип, оның ағзалары Хийұа, Жана Үргенч, Ханқа, Ташауызда жұмыс ислеген. „Революционерлер союзына“ рабочийлар, өнерментлер, майда саудагерлер хэм сауда-санаат фирмаларының хызметкерлери ағза болған. Социал-демократлар усы майда буржуазияшыл-революциялық шөлкемди кең мийнеткеш массаларды революциялық тәрбиялау мақсетинде пайдаланған. Усы шөлкемнің қатарынан большевиклер өсип шығып, олар кейин Хорезмде Совет властын орнатыу ушын революциялық гүреске қатнасты.

1911 — 1912-жыллары Қарақалпақстанға революционер социал-демократлар, 1905 — 1907-жыллардағы революцияның актив қатнасыушылары келгенлиги анықланды. Олардың арасында слесарь Дмитрий Дмитриевич Головяшкин (1884 — 1965-ж. ж.) хэм темирши уста Афанасий Ильич Кочановлар болды. Олардың усы жыллары Қарақалпақстанға келгенин Петро-Александровск полициясының пристаы есапқа алған.

Архив және әдебиат дереклериниң көрсетиулери бойынша Д. Д. Головяшкин 1905 — 1907-жыллардағы революция уақтында РСДРП Чаржоу группасына басшылық етип, Әмудэрья жағаларындағы қалаларда революциялық жұмыслар алып барған. Усындай революциялық хызмети ушын ол Самарқанд тюрьмасына қамаққа алынып, тек 1910-жылы ғана қамақтан азат болған. Уфа губерниясында қысқа уақыт болған, соң ол Қарақалпақстанға келип, Петро-Александровск, Үргенч, Гүрлен, Ханқа, Ташауыз пахта тазалау заводларында механик болып ислеп жүрип, революциялық жұмысларды дауам еткен. Қарақалпақстанда Совет властын орнатыуға хэм беккемлеуге актив қатнасқан еди.

Революцияның жаңа көтерилиу жылларында Қарақалпақстанда Кочанов та жұмыс ислеген; ол 1905 — 1907 жыллардағы революциялық хызмети менен белгили болған, Әмудэрья флотилиясының старший коচেгары хызметинде иследи. 1911-жылы армиядан демобилизацияланып, Россияға барып келген, соң Петро-Александровскке келип, Қарақалпақстан хэм Хорезмнің пахта тазалау заводларында машинист болып хызмет иследи. Ол Қарақалпақстанда Совет властын орнатыуға актив қатнасты.

1913 — 1914-жыллары Әмудэрья хэм Хийұа ханлығына келген илим-изертлеу отрядының составында революцияшыл хәрекеттиң қатнасыушылары да бар еди. Усы жыллары Әмудэрья бөлиминде хэм Хийұа хандығына Н. А. Димо хэм Н. Д. Луценколар да келген. Н. А. Димо Новая Александрия (Польшадағы хәзирги

Пулава) қаласында аўыл хәм тоғай хожалығы институтының студенти болып жүргенде жасырын марксистлик кружоққа қатнасып, студентлер демонстрациясының басшыларының бири болған. Уллы Октябрь социалистлик революциясынан соң В. И. Ленин менен ушырасады. Ташкентте университет шөлкемлестириу бойынша дүзилген комитеттиң ағзасы, оның биринши ректоры болып ислейди. Ол белгили Совет илимпазы. Ал Н. Д. Луценко Ташкенттеги өнер-кәсип училищеси қапталынан шөлкемлестирилген революциялық кружоктың ағзасының бири болды.

Петро-Александровскте узақ ўақыт жасап кеткен большевик А. Л. Касьяненконың берген мағлыұматларына қарағанда Н. С. Касьяненконың үйинде В. Н. Луценко, А. М. Кисляков, Бринкман, И. Н. Касьяненко хәм т. б. жыйналып, революциялық хактердеги мәселелерди додалаған.

И. Н. Касьяненко Төрткүл қаласында революциялық хызмети ушын сүргинге жиберилген семьяда туўылып, жас ўақтынан баслап-ақ, 1905 — 1907-жылларда Өзбекстандағы революцияға қатнасқан еди. Ол Ташкенттен келип туратуғын революционер социал-демократ В. Н. Луценко менен жийи-жийи ушырасып турған. Баку, Минвода қалалары менен тығыз байланыста болған. Ол қарақалпақша жақсы сөйлей билген, 1918-жылдан КПСС ағзасы. Жергиликли революцияшыл группалар китапханаларды, „қайырқом жәмийетин“, хәўескерлер клубы сыяқлы легал мәкемелерди жергиликли халықлар арасында революциялық идеяларды пропагандалау ушын пайдаланған, Олар Кавказ хәм Орайлық Россия менен байланыс орнатқан. Олардың жәрдеми менен жергиликли миллет мийнеткешлери арасында олар ушын түсиникли тиллерде жазылған әдебиятларды таратқан.

Алдыңғы қатардағы рус интеллигенциясы хәм рус рабочийлары, әсиресе үлкедеги РСДРП (б) ағзалары қарақалпақ халқының турмысының аўыр жағдайын көрип, езиўшилерге, патшашылықтың колониаллық сиясатына қарсы шөлкемлескен түрде гүрес алып барыуға жергиликли миллетлердин мийнеткешлерин тартқан.

Булар бәринен де бурын рус рабочийлары менен бирге мийнет ислеп, Ташкент, Самарқанд пролетарларының гүресине араласқан қарақалпақ дийхан-талапкерлери болды. Хәр түрли миллет рабочийлары арасында революциялық хәрекетти ен жайдырған көрнекли большевик И. Т. Фиолетов басшылығында Шелекен атаўында болып өткен рабочийлардың забостовкалық хәрекетлерине қарақалпақлар да қатнасқан. Талапкерлер өз аўылларына жәмийетлик турмысқа жаңа көз-қарасқа ийе болып қайтқан, ең әхмийетлиси, олар өз көз-қарасларын аўылласларына таратқан.

Сол ўақытта пахта тазалау заводында рабочий болып ислеген Аллайр Досназаров алдыңғы рус рабочийлары менен жақыннан таныс болып, олардан рус тилин үйренеди хәм сауатын ашады. Сондай-ақ, Қарақалпақстан үлкесинде жүргизген рус илимий экспедицияларында да рабочий болып хызмет еткен. Соңынан ол

Қарапалпақстанда совет властын орнатыў исине актив қатнасады.

Большевиклик идеялардың тәсири арқалы үлке мийнеткешлериниң қласслық сана-сезими өсти, Россияның езилген класслары хәм миллетлери менен өз мақсетлериниң улыўма бир екенлигин түсиниў сезими артты. Рус пролетариатының, большевиклик партияның басшылығы астында Россияның барлық мийнеткешлер массасының самодержавиеге хәм барлық эксплуататорларға қарсы биригип жүргизген гүреси Октябрь социалистлик революциясының жеңисине алып келди.

V бап

ҚАРАҚАЛПАҚСТАННЫҢ ШЕП ЖАҒАЛЫҚТАҒЫ ХАЛҚЫНЫҢ СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҰӘМ СИЯСИЙ АҰХАЛЫ (1873 — 1917 ж. ж.)

1. ХАЛҚЫ. АДМИНИСТРАТИВЛИК ДҮЗИЛИСИ ҰӘМ БАСҚАРЫЛЫҰЫ.

Россия империясы менен Хийўа ханлығы арасында дүзилген питим шәрти бойынша ханлықтың мәмлекетлик шегаралары өзгертилди. Әмудәрьяның төменги оң жағалығындағы тийкарынан қарақалпақлар жасайтуғын жерлер Россияға өтти. Питим шәртинің екінши пункти бойынша ғәрезли Хийўа ханлығының шегарасы Күкиртлиден баслап, Әмудәрьяны бойлап төменге қарай оның батыстағы тармағы — Таллықты бойлап, оның Арал тенизи-не қуяр жерине шекем, соннан арман теңизди жағалап Үргеге шекем, ал оннан арман қарай Үстүрттиң кубла жийеги менен Сарықамысқа шекем хәм Узбойды бойлап белгиленди.

Ханлықтың бұрынғы 130590 кв. шақырым (148611,4 кв. км.) территориясы 54680 кв. шақырымға (62225,8 кв. км) қысқарды. 1873-жылдан кейин хәкимшилик басқарыу жағынан Хийўа ханлығы 20 бекликке хәм еки найыплыққа бөлинди.

Ханлық халқының басым көпшилигин (64,7%) өзбеклер қурады. Олар тийкарынан Палўан ата, Ғазават, Шахабад, Жармыс, Қылыш-ниязбай, Манғыт хәм т. б. баслы суўғарыу системаларының орта және жоқарғы тәреплеринде жайласты. Өзбеклер қала халқының да басым көпшилигин қурады. Хорезм оазисиниң өзбеклерин арқа хәм кубла өзбеклер деп бөлиу қабил етилген. Арқа өзбеклер ХХ әсирге дейин уруу-қәуимге бөлиниўдин әдеуир қалдықларын сақлап келди хәм өз этногенези жағынан XV әсирдеги өзбеклердин уруу-қәуимлик аўқамы менен байланыслы. Оларлын көпшилиги ханлықтың арқа бекликлеринде хәм еки найыплығында жасады.

Олардың территориясында жасаған өзбек урууларының санына қарай, Беш — Арық найыплығын бес найып, ал Қыят-Қоңырат найыплығын екі найып басқарды, XVIII — XIX ғасырларда „сарт“ деп аталған құбла өзбектер, изерттеушілердің пікірінше „өз негизи бойынша Хорезмде түпкілікпен жасаушылар болып, XVI ғасырда арқадан көшіп келген өзбектер менен араласып кеткен әйемгі хорезмилердің әуладлары“ есапланады. Өзбектер тийкарынан дийханшылық пенен, ал қалада жасаушылар сауда хәм өнерментшилик пенен шуғылланды.

Түркменлер ханлық халқының үштен биринен азырағын (26,7%) құрады. Олар ханлықтың шетіндегі шөллик хәм егислик жерлердин шегараларында жасап, халықты суу менен тәмийинлеуши бас каналлардың төменгі жағын ийеледи. Шамурат, Лаудан хәм Он қулаш сияқты каналлар толығы менен түркменлерге қараслы болды.

Түркменлер ярым отырықшылық турмыс кеширди. Олардың бір бөлегі дийханшылық пенен, екінші бөлегі шаруашылық пенен шуғылланды. Түркмендердің әдеуір бөлими бурыннан Хийуа ханларының әскерий отрядында атлы нөкер болып хызмет ететугын еди. 1873-жылы хан армиясының сапластырылуына байланыссы дийханшылық пенен шуғылланатуғын түркменлердің саны көбейди.

Қазақлар Хожели, Гөне Үргенч хәм Қоңырат бекликлериниң шеткі жерлерин ийеледи. XIX ғасырдың 70-жылларындағы мағлыұматларға қарағанда қазақлардың 2 мыңға жақын хожалығы қарақалпақтар арасында араласып жасаған. Олардың 50 мыңға жақын хожалығы Таллық пенен Айбүйір көли арасында көшпели турмыс кеширди. Бул жерде қазақлардың: табын, әлим, байыұлы хәм т. б. уруулары болып, олардың ишинде ең көп санлысы табын урууы болды. Қазақлар да түркменлерге усап тийкарынан шаруашылық пенен (қой өсириушилик) хәм азлап дийханшылық пенен шуғылланған. XIX ғасырдың басында Хорезм қазақларында дийханшылықтың рауажланғанлығының дәлийли ретинде Гиршфельд хәм Галкин дәрьяның жағасындағы қазақлар „көшпелилик-ти биротала қойып, жыл бойына жайлауларға жақын егислик жерлерге иргелес жасайды“, — деп көрсетеди.

XIX ғасырдың ақырында Хийуа ханлығындағы қарақалпақтардың саны 19.995, ал Әмудәрьяның он жағалығындағы рус қол астындағы қарақалпақтардың саны 94.464 адамнан ибарат болды. Шеп жағалықтағы қарақалпақтардың 5 мыңы он төрт уруу арысынан, ал 15 мыңға жақыны Қоңырат арысынан ибарат болған. Әмудәрья бөлиминде рус қол астында жасаушы қарақалпақтардың 27 мыңы Қоңырат арысына, ал 67 мыңға жақыны он төрт урууға қараслы болды.

Қарақалпақтар көбинесе Қоңырат дийханшылық оазисіндегі Шоманай, Қыятжарған бойларында хәм Гөне Үргенч районында жасады. Ханлықтың басқа жерлеринде жасаушы қарақалпақтар жүдә аз сандағы майда группалардан ибарат болды. Таллықтың

бойларында қыят хәм ашамайлы уруулары жасады. Олар Қыят-жарған хәм Сор көл бойларын, Молла Пирим қорғанынын дегерегин ийеледи.

Таллықтың бойында қыят хәм ашамайлылар менен қоңсылас балғалылар жасады. Олардың бир бөлими дәрьяның оң жағында Әмударья бөлимінде рус қол астында жасады. Шоманай оазисінде (Шоманай беклигинде) көбинесе, қарақалпақтың Қоңырат арысы жауынғыр бөлиминин уруулары: қазаяқлы, терис тамғалы, уйғыр, тийекли, хәм ырғақлылар жасаған. (Баймақлы хәм ырғақлылардың айырым бөлимлери 1912 — 1913-жыллардағы есап уақытында Әмударья бөлиминин территориясында да дизимге алынды.)

Жауынғырлардан найман, баймақлы, уйғыр хәм т. б. уруулар Гөне Үргенч беклигинде де жасады,

Өзлериниң турмыс кешириу салты хәм хожалығынын түри, мәденияты бойынша Хийўа қарақалпақлары Әмударьяның оң жағында жасаушы қарақалпақлардан хеш бир айырмашылығы болмады. Бул, куш пенен бөлшекленген бир пүтин халық еди.

Хийўа ханлығынын жәмиетлик-сиясий дүзилиси 1873-жылдан кейин оғада аз өзгерди. Хийўаның басқарыушылары мәмлекетлик басқарыудың хәм жәмиетлик турмыстың ески тәртиплерин бұрынғыша сақлап қалыўға қызығатуғын еди. Бул жөнинде Әмударья бөлими начальнигиниң Түркстан генерал-губернаторлығына Хийўа ханлығынын жағдайы туўралы жазған жасырын хағы оғада характерли. Онда: „Мархум Мухаммед Бахадыр Рахим хан Хийўаны руслар ийелегеннен кейин ханлықты ескише басқарыуды даўам еттирди. Хәрқандай, хәтте кишкентай да болса енгизилген жаңалық оны күтә қатты қорқытты. Ол мүмкин болғанынша жаңалық енгизбеуі ушын бар күшин аянбай жумсады. Ол қыйыншылық ненен Үргенчке телеграф өткеріуіге келисим берсе де, өзиниң тирисинде Хийўаның бұрынғысынша өзгерисиз қалыўын айрықша өтиниш етип сорады. Хан хәмме нәрсеге араласты, хәм-месин өзи басқарды. Ханның өзиниң рухсатысыз әхмийетли мәселелердиң шешилиуи былай турсын, хәтте, жүдә майда мәселени де шешиуде хеш ким хеш нәрсе ислей алмады“, деп көрсетеди.

Хийўа басқарыушылары ханлықта ески тәртиплерди өзгертиуіге хәрекет етпегени былай турсын, ал керисинше, ески дүзимди, ески әдетлерди сақлап қалыу ушын хәр түрли жоллар менен гүрести. Мәмлекеттиң ишки басқарыу жумысында хан шексиз хуқуққа ийе деспот болып қалды. Ханның ерки оның пухаралары ушын нызам болды. Жоқарғы нызам шығарыу, хәкимшилик басқарыу хәм суд бийлиги ханның қолында болды.

Хийўа ханлығында хешбир әмелдардың өзиниң тутқан хызмет орны бойынша хуқуқлары, уазыйпалары анық белгиленбеген еди, әмелдардың тутқан орны менен хызмет дәрежеси биринши гезекте ханның оған қатнасы арқалы белгиленетуғын еди.

1910-жылы Мухаммед Рахим хан өлди. Ханлық оның - баласы Асфандиярға өтті. Рус хуқметиниң қысымы менен Асфандияр бир қатар реформалар өткеріуіге хәрекет етті. Бирақ бул реак-

пияшыл феодаллардың қарсылығына ушырады. Бул реформаларды әмелге асыруға кирискен ханның бас ұэзири Ислам хожа өлтирилди.

Ханның баслы әмелдарлары—кусбеги, метер, дийұанбеги болып, олар мәмлекетлик хәм хан жерлеринен салық жыйнады, қазнаның қаржыларын жумсады, салық жыйнаў, сондай-ақ дийханшылық пенен шуғылланатуғын гүллән халықтан өндирилегуғын натураль алым (жап қазыў, жапларды тазалаў, қашы шабыў, бөгет басыў, қорғанлар куруў хәм т. б.) және әскерий хызмет мәселеларин жүргизди. Қусбеги ханлықтың кубла бөлегин басқарды.

Хийуа ханлығының Россияға қосыларының алдында кусбеги хәм метер әмеллери өзлериниң бурынғы әҳмийетин жағалтты. Ханлықты басқаруў ханның исенген адамларының бири Мәтмураттың қолына өтті. 1901-жылы Мәтмурат өлгеннен кейин ханның 1-министри Ислам хожа болды. „Ол „Уллы ўэзир“ деген атақ алып, хан сарайында үлкен тәсирли адам болды. Сонлықтан халықта: „Дәслеп Сейд Ислам хожаның келисимин алмай турып, туўры ханға барыўдың пайдасы жоқ“, — деген гәп болды.

Ислам хожа ханлықтың барлық отырықшы халқын басқарды. Қазақ, қарақалпақ хәм түркменлерди басқа әмелдарлар басқарды. Бул әмелдарлардың хәр қайсысының есап жүргизетуғын хәм алым дәптерлери сақланатуғын кеңселери (дийұаны) хәм хәр дийұанда бир неше хатшылары болды.

Булардан кейинги жоқарғы әмел хәким хәм найып есапланды. Бекликти басқаратуғын хәкимлерди хан өзине жақын ақ сүйеклерден белгилейтуғын еди. Найып әмелиннң хәкимнен айырмашылығы бул орынға шығысына қарамастан ханға жаранған бай феодаллардан қойыла берген хәм өз қараўындағы жерлерде жеке бийлик жүргизген. Ал, найыплыққа тек өзбек уруўларының ақсақалларынан қойылған хәм оның бийлигине уруўласлары сөзсиз бағынатуғын болған.

Дийханшылық пенен шуғылланыўшы өзбеклер майда хәкимушилик бириклерге — „мешит-қәўимлерге“ бөлинген. Хәрбир мешит-қәўим, гейде бирнешейўи биригип, өзлерине ақсақал сайлаған. Ақсақалларды да өз хызмегине хан тастыйықлаған. Ақсақал да, хәким де атқарған жумысы ушын мәмлекег есабынан айлық алмаған, олар өзлерине қараслы елден алым алып, соның есабынан жасаған.

Буннан тысқары ханлықтың барлық көшпели хәм ярым көшпели халықы (түркменлер, қазақлар, қарақалпақлар) өзлериниң айрықша уруў басшылары арқалы басқарылған. Бул басшылар түркменлерде бек, ўәкил, ақсақал, ал қазақларда бий деп аталған.

Қарақалпақларда уруў басшылары аталық, бий деп аталған. Бий майда уруў группаларын басқарып, аталыққа бағынған. Ал, аталық әдеўир ири уруў группаларын басқарған. Аталық, өз гезегинде қарақалпақлар ишинен хан тәрәпинен айрықша қойылған әмелдар беглер-бегиге бағынған. Беглер-бегиге қарақалпақтың баслы уруў бирикпелериниң басында турған.

Түркменлерде де, қазақтарда да, қарақалпақтарда да уруу басшыларының хызмет орны мийрас болып атадан балаға өтин отырған. Бирақ атасының орнына баласы хызметке өтиуи ушы ханның тастыйықлауы керек болған.

Қарақалпақлар ханлықтың үш беклигинде — Гөне Үргенч Шоманай хәм Қоңырат беклигинде жасады. Олар тиккелей ханның әмелдары дийуанбеги — Мәтмуратқа бағынды. Мәтмурат өлип, ханлықтағы барлық әмел хан хәм оның жақынлары ортасында қайта бөлисилген уақытта қарақалпақтарды басқаруы иси Юнус Жасауыл басының қолына өтти.

Ханлық басқаруыда буннан кейинги әмел хәким болып, ол шекленбеген властқа ийе болды. Хәкимнен кейинги төменлеу хәкимшилик басқаруы әмеллерин қарақалпақлар ийелеген. XIX әсирдин I ярымындағы қарақалпақтарды ири уруу басқарушылары — Айдос, Ерназар бий атағы менен басқарған. Ол ҳаққында қарақалпақ фольклорының көплеген шығармалары хәм басқа да дәреклерде атап көрсетиледи.

Беглер-беги хәм аталық әмеллерине хан өзине исенимли адамлардан өзи таңлап қойды. Жданконың пикири бойынша, „бул қосымша бууынар уруу басшыларының — бийлердин тәсириң хәлсиретти, екннши жағынан хан тәрпннен қойылған әмелдарлар хан сиясатын жүргизип, қарақалпақлар үстинен Хийуа үстемлигиниң күшейиуин тәмийинледи“.

XIX әсирдин ақыры — XX әсирдин басында Хийуа қарақалпақлары төрт бөлимге бөлинген хәм хәр бөлимниң басында беглер-беги елди Уллы Октябрь социалистик революциясына шекем басқарған.

Беглер-бегилердин бундай тәртипте хызметке қойылуы қарақалпақтардың уруушылық структурасына емес, ал территориялық жасау жағдайына қарап қойылған.

Барлық хәкимшилик басқаруы әмеллери бири-бирине бағынышлы болған. Хан қасындағы қарақалпақтарды басқаратуғын чиновникке хәким бағынған. Хәкимге беглер-беги бағынған. Беглер-бегиге аталық, аталыққа бий бағынған. Административлик басқаруы мине усылайынша көп басқышы болып, бийден ен соңғы төменги әмел Хийуа қарақалпақларында ақсақал балған. Бирақ ақсақалда мөр бөлмаған. Ақсақал әмели Хийуа ярым ханлыққа айланғаннан кейин бурынғы елиулик әмелиннң орнына келип шыққан.

Хәрбир беглер бегиниң қарауында еки аталық болған. Хәр бир аталықтың қарауында еки бий болған,

Елди басқаруыда халықтың урууға бөлиниуи есапқа алынбаған. Хәкимшилик басқаруыда территориялық белги негиз етип алынған.

Хәкимниң қарауында айырым жағдайда беглер-беги, аталықтың қарауында „жүз басы“ болған. 1873-жылға шекем „жүз басы“ жүдә хұрметли әмел болған. „Жүз басы“ның қарауында жүз адамнан ибарат қураллы отряды болған. Жүз басы деген

атақтың өзи де усынан келип шыққан. 1873-жылдан кейин урыстардың тоқтатылыуына хэм Хийўа армиясы тарқатылыуына байланыслы, бул әмелдің зәрүрлиги болмаған. Жүз басы 10 — 15 адамнан ибарат киши отрядты басқарып, тек хәкимнин қараўында қалған хэм полициялық жұмыс атқарған.

Төменги хәкимшилик басқарыу әмеллериниң ишинде әхмийетли орынды мурап ийелеген. Жаплардың қазыу хэм суу менен тәмийинлениуин мураплар шөлкемлестирген.

Хан қасындағы қарақалпақларды басқаратуғын әмеллерден баслап жүз басыға шекемги әмелдарлар хан тәрәпинен таңланып қойылған хэм хан тәрәпинен тастыйықланған. Мурап ауыл бийи тәрәпинен тайынланған хэм тастыйықланған. Беглер-беги, аталық, бий әмеллери атадан балаға мийрас болып өткен. Ел басқарған әмелдарлардың балалары Хийўада оқыған хэм тәрбия алған. Соның ушын да олар өз аталарының орнына қолайлы хэм исе-нимли адамлар есапланған.

2 ХИЙЎА ХАНЛЫҒЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚЛАРДЫ СИЯСИЙ ХӘМ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҚТАН ЕЗИҮ СИСТЕМАСЫ.

Хийўа ханлығы нағыз феодаллық мәмлекет еди. Власть басында ири жер ийелеуши-феодаллар класы турды. Ханлықтың барлық жерин дерлик өзинин меншигине айналдырған хан, ири жер ийелеуши феодал болды. Феодалға бағынышлы дийханлар жерден пайдаланғаны ушын ақшалай, дәнлей хэм ислеп беріу жолы менен феодаллық рента төледі. „Дийханлардың бир бөлими улыўма мәмлекетлик яки патшалық жерде отырған. Ол жерлерди өмирлик ижараға алыу жолы менен пайдаланған. Айырым дийханлар ири әмелдар — феодаллардың мүлик (меншик) жерлерин ислеген. Ханның өзине қараслы жерлер де усындай мүликлик жердин есабына кирген. Дийханлардың үшінши бир группасы ўақым жерлерди пайдаланған. Ўақым жерлер юридикалық жағынан мешит, медресе хам т. б. диний мәкемелердің жери болып есапланып, хәқыйқатында сол диний мәкемелерди басқарып отырған руханыйлардың меншиги болған.

Жерди пайдалануу формасына қарай Хийўа ханлығының халқы жер алымын хәр қыйлы дәрежеде төледі. Патшалық жерде ислеген дийхан, мәмлекетлик жерди ижараға алған адам ретинде болды. Олардан алым егилген жердин көлеминен алынбады, жыйналған өнимине қарай алынды. Бул туўралы А. Л. Кун: патшалық жер ижарашыларға 5 батпан өнимнен 2 батпан алым алыу шәрги менен берилди, деп көрсетеди. Айырымлары 4 батпаннан 2 батпан төлеген. Бундай жағдайларда алым, суўды апарыу жағдайларына қараған. Гиршфельд хэм Галкинниң мағлыўматы бойынша патшалық жерден затлай алым — (даяк — десятина) — үсир алынған. Даяк — үсир, шығыр менен жуўғарылған жердин өнимнен $\frac{1}{10}$ есе, аяқтан суу ишкен жердин өнимнен $\frac{1}{6}$ есе алынған.

Алымның мөлшері туұралы бул авторлардын мағлыұматлары еки түрли болса да, оларды бир-бирине қарама-қарсы қойып қараўға болмайды. Ҳақықатында да даяк ҳәр түрли муғдарда жыйналды. Көп жағдайда даяктың муғдары оны жыйнаўшы ханның чиновниклерине байланыслы болған. Олар даяктан өзиниң пайдасына да алып қалыў ушын гейде өним мөлшерин бул қәддинен асырып та жиберген. Усы мәселени есапқа алғанда бул еки мағлыұматтың да дурыс болыўы мүмкин.

Патшалық жерлер көбинесе ханлықтағы халқтың жерсиз қатламы „бийұатанлылар“ тәрәпинен исленилген. Бундай жерлер ханлықтың батыс жағында, Гөне Үргенч, Замахшар, Қылыш Ниязбайдың дөгерегинда ҳәм ханлықтын қубла жағында Хазарсп беклигинде болған.

Хийўа ханлығы жағдайында патшалық жерлер менен „мәмлекетлик“ жерлер арасында парық болмаған. Хийўа ханларының архив материалларын терең изертлеген М. Ю. Юлдашев бул туұралы: „Хийўада ханның меншиги деп аталған жер менен номиналь мәмлекетлик деп аталған жердиң ортасында ҳеш қандай айырма жоқ... Хан ушы-қыыры жоқ өзиниң меншик жерин ийелеў былай турсын, ал, ҳәтте мәмлекетлик жерди де өзиниң меншигине айландырды“, — деп көрсетеди.

Қарақалпақлар Шоманайдың төменги ағысын бойлап Айбүйир көллерине шекем, Кетенлер қаласының дөгереги ҳәм Гөне Үргенчке жекемги аралықтағы патшалық жерден пайдаланған. Бул жерлерди қарақалпақлар менен бир қатарда түркменлер де пайдаланған.

Барлық мүлик жерлер, алым мәселесинде үш түрге бөлинген: „жарлықлы мүлик“, „мүлик“ ҳәм „атайы мүлик“. „Жарлықлы мүлик“ ҳәм „мүлик“ жерлери жеке меншик жерлери болып есапланды. „Жарлықлы мүлик“ — деп хан алдында қандай да бир атқарған „унамлы“ хызмети ушын патшалық жердиң есабынан өмир бойы пайдаланыўға ханның жарлығы бойынша жеке адамларға берилген жерлер аталған. Бундай документлер ханның ҳәм қазы каланның мөри менен тастыйықланған. Бундай документтиң ийелери жарлықлы мүликдар деп аталған. Бирақ, хан ҳәм қазы каланның мөри басылған бундай документ — жарлықты алыўшы адам белгили муғдарда ақша төлеўи керек болған. Патшалық жердиң есабынан көрсеткен иси ушын жер алса да көп адамлар жарлық алыўға ақша таба алмаған. Бундай адамлар тек ханның есап дәптерине жазылып қойыла берген. Бундай жер ийелеўшилер мүликдар деп аталған.

Хийўа ҳүкимети жерди халықтың мүлкине айландырып беріу менен бирге, олардан ақшалай жер салығын алған. Мүликдар ҳәм жарлықлы мүликдарлар ҳәр 10 танап жери ушын 4 тиллә салық төлеўи тийис болған. Мүликдар ҳәм жарлықлы мүликдарлардың арасында отырған жерсизлер де жер ийелегенлер менен бирдей салық төлеген.

Гиршфельд хэм Галкин мүлик жердин ишине түркменлердин атлық жерин де киргизеди. Ал, О. А. Шкапский түркменлердин атлық жерин патшалық жердин есабына киргизеди. Бул пикирлерди бири-бирине қарсы қойыуға болмайды. Мәселен, бурын түркменниң ҳәр бир хожалығына 30 танаптан (900 кв. сажен) жер берилген. Оның ушын туркменлер хан керек деп тапқан ўақытта хан армиясына ҳәр бир 30 танап жер ийелегени ушын бир атлы әскер бериуи тийис болған. Ол адам өзиниң аты, қурал-жарағы менен келген. „Атлық жер“ усыннан келип шыққан. Ол ўақытта бул жерлер патшалық жер деп, аталған. 1873-жылға шекем атлық жерлер хэм басқа да ханға жақын адамнын жерлери ақшалай жер салығынан хэм натураль алымнан (қазыу т. б.) азат болған. 1873-жылдан соң, хан армиясы тарқатылғаннан кейин түркменлерден атлы алыудың кереги де болмаған. Усыған байланысly түркменлер ийелеген атлық жерлерден салық алына-туғын болған. Түркменлер ҳәр атлық жерге 10 тилләдан ақшалай жер алымы — „салғырт кесме“, сондай-ақ ҳәр атлық жер ушын 2 тилләдан қосымша натураль алым төлеген. Бунын мәниси олар барлық қазыу жумысынан азат етилген. Усылайынша бурынғы патшалық деп аталған „атлық“ жерлер түркменлердин меншигине өтип, мүлик жерге айланған.

Атайы мүлик жерлер XIX әсирдин басында келип шыққан. Бул жерлерди ийелеушилер де барлық мүликдарлардай үш түрге бөлинген. Бирақ, басқа мүликдарлардай олар ақшалай жер салығын емес, ал ақшалай хожалық салығын төлеген. Хожалық салық ийелеген жериниң көлемине қарамай, салықты төлеуге тийис хожалықтың өзиниң жағдайынның қайсы түрге жататуғынына қаралған. Жоқарғы дәрежелилер — „агля“, қараўында неше жүз танап жери болса да хан қазнасына жылына — 6 тиллә салық төлеген. Орта дәрежелилер „аусят“, жылына 4 тиллә төлеген, төменги дәрежелилер „адина“ — жылына 2 тиллә төлеген. 1910-жылы барлық атайы мүлик жерлердин үш дәрежесинен де, мүлик жерлердин барлығынан да алым алыу 2 тенге ге көбейди. Жер мәселесиндеги усы өзгерис туўралы Түркстан генерал-губернаторлығынын дипломатиялық бир чиновниги: „Барлық жерди ийелеуши мийрас туқым қуўып үш дәрежеге бөлинген, ҳәзирги ўақытта бул бөлиниўлер кимде қанша жердин болыуына қарамастан сақланып келмекте. Жер усы айтылған дәрежеге байланысly туқым қуўып атадан балаға өтеди. Сонын ушын да атайы мүликлик жер деп аталады“, — деп жазды.

Хожалық алымы барлық атайы мүликдарлардан алына бермеген, тек өзбек атайы мүликдарларынан алынған. Қарақалпақлар да атайы мүликдарлар болып есапланса да айрықша алым төлеген.

Хийўа қарақалпақларындағы жер ийелеудин негизги формасы атайы мүлик болған. Жер айырым хожалықлардын меншигинде болған. Олар ҳәр хожалықтан 21 тенге муғдарында шаңарақ пулы салығын төлеген, XIX әсирдин ақыры — XX әсирдин басында

қарақалпақларда жерди пайдаланыудың атайы мүлік формасы басым болған.

Хәр кимнің ийелеген меншик жеринин көлеми 50 — 60 танапқа жеткен. Бирақ, буның азғантай бөлеги ғана суу шығатуғын, егиске жарамлы жер болған. Бул архивлик материаллардан да анық көринеди. Мәселен, Түркстан генерал-губернаторлығының дипломатиялық чиновниги Россияның ишки ислер министрине жиберген мағлұматында: „Қарақалпақлар, қырғызлар (қазақлар — ред.) хәм қоныратлылар 21 теңгеден (4 манат 20 тийин) хожалық салығын төлейди. Номиналь хәрбир хожалық 60 танап жерге ийе. Бирақ, усының ишинде суу шығатуғыны аз, ал көпшилиги жайлауға қолай“, — деп билдиреди.

Хийуа ханлығының салық системасының мағлұматлары да Хийуа қарақалпақларының егисликте пайдаланып отырған жери көлеминин жүдә аз болғанын дәлийллейди. Мәселен, қарақалпақлар менен қонсылас отырған Ташауыз, Маңғыт, Қыпшақ, Гөне Үргенч қусаған бекликлерде жасаушы өзбеклер хәр 10 танап мүлик жеринен 4 тиллә 2 теңгеден, яғный 38 теңгеден алым төледи. Ал, қарақалпықлар 21 теңгеден хожалық салық төледи. Егерде жерине қарап қонсы өзбеклердей танаплай алым төлегенде 50 танап жери бар адам 190 теңге төлеуи тийис болар еди. Қарақалпақлардан басқа халықтан алынған тәртип бойынша салық алынбауы, оларда егиске жарамлы жердің жоқтың қасында болғанын көрсетеди.

Хийуа қарақалпақларының территориясында егиске қолайлы жерлер де болған. Бирақ, бул жерлердің көп бөлиmine суу шықпаған. Оның үстине суу шығатуғын жердің көбиси барлық салықтан хәм натураль алымнан қутқарылған, хан жарылқаған ири бай феодаллардың қолында болған.

XIX әсирде қарақалпақ ауылларында классқа бөлинну процеси әдеуир күшейди, бул жағдай қарақалпақ әдебиятының классиклеринин шығармаларында да, халық ауыз әдебиятында да сәулеленди. Мәселен Бердақтың „Шәрибай“ деген қосығы қарақалпақ халқының ханның исенимли хызметкери Шәрибай беглербегиге қарсы гүресин көрсетеди. Халық жек көрип Шәрибайды хызметтен алып тасласа да, ханның қууаглауы менен қайтадан бурынғыдан да үлкенлеу әмелге ийе болады. Халық жек көрсед, ханға жағынуы жолы менен оның байлыққа да, әмелге де ийе болғаны сөз етиледи.

Шәрибай уқсаған туқым қууған әмелдарлар Хийуа қарақалпақларының арасында көп болды. Бундай ел басқарушылар елдің ишиндеги ең ири жер ийелеушилер болды, Бир нәсилден екнши нәсилге өтип, жылдан-жылға ең өнимдарлы жерлер усылардың қолында топланып барды. П. П. Ивановтың пикири бойынша, жердин қарақалпақ әмелдарларының қолында концентрацияланыуы XIX әсирде өзинин ең жоқарғы шегине жетти. Соның ушын да „негизги өндирис қуралы болған жерден айрылған дий-

ханлардын басым массасы ири хэм орта жер ийелеушилеринен толық ғәрезли болғаны өз-өзинен түсиникли”.

Хийуа ханлығында жер ийелеудің үшінши формасы уақым жерлер болды. Уақым жерлер тәртип бойынша $\frac{1}{10}$ есабынан жерсиз гедейлерге ижараға берилди. Уақым жерден жыйналған барлық өнім, тәртип бойынша толығы менен диний мәкемениң қарауына берилиуи тийис болған, бирақ ис жүзинде хан чиновниклери менен диний мәкемениң басшы руханий уламаларының өзлеринен ауыспаған.

Салық жыйнау ханның чиновниклик аппаратының негизги уазыйпасы болды.

Мухаммед Рахим хан қарақалпақлар ушын айрықша алым — „салғырт кесме“ белгилеген. Бул бойынша қарақалпақлар жылына 20 мың киши тиллә төлеуи, хәр қыйлы қара жұмыслар ушын жылына 7 мың рабочий хэм хан армиясында хызмет етиуи ушын 2 мың нөкер бериуи тийис болған. Салықтың бундай системасы XIX әсирдин басында күшине кирген.

Салғырт кесме қарақалпақлардан 1873-жылға шекем алынды. Қарақалпақлар территориясының 1873 жылдан кейин екиге бөлинуи, дәрьяның оң жағындағы қарақалпақлардың рус қол астына өтиуи, Хийуа ханын қарақалпақлардан салық алыу системасын өзгертиуге мәжбүрледи. Буннан былай Хийуа ханы қарақалпақлардан натураль алым алатуғын болды. Егистен натураль алым системасына өтиудің және бир себеби, Қарақалпақлар XIX әсирдин екинши ярымынан баслап көп жерлерди өзлестирди хэм көп өнім алды. Буның үстине натураль алымды енгиэиуи иси салық жыйнаушы Хийуа чиновниклеринин халықты барынша талауына кең жол ашты.

Енди натураль алым жыйнауда бурынғыдай тек қарақалпақтың бийлери байымай, ханның гүллән чиновниклик аппараты байды.

Натураль алым менен бир қатарда Хийуа қарақалпақлары сол уақытта 40 малдан бир мал зәкәт төледи. Бул салықлар усы күйинде халықтан 1890-жылларға шекем алынды. 1890-жыллардан баслап, хан натураль алымды „шанарақ пулы“ менен, ал малдан алынагуғын зәкәтты — „щөп пулы“ менен аумастырды.

Салық жыйнау системасындағы бул өзгерис, Хийуа чиновниклеринин натураль алымды жыйнауда, өнимди көз бенен шамалап өлшеуде еткен жөнсиз шерменделиклеринен келип шықты. Айырым жағдайда салық жыйнаушылардың өз пайдасына өзлестиргени салықтың муғдарынан да асып түсетуғын еди. Бул жағдай хан қазнасының кирисине өз тәсирин тийгизбей турмады.

Натураль алымды аумастыруға тағы бир себепши балған жағдай, Шоманай беклигин суу менен тәмийинлеген негизги канал Шоманайдың суусызлықтан кеуип қалыуы болды. Суудың азайыуы егис жер көлемин жүдә қысқартты, халық жақында ғана гүлленип турған өнимли жерлерин таслап, бул районнан көшип кетиуге мәжбүр болды.

„Шанарақ пулы“ дәслеп хәр хожалықтан 20 тенге муғдарында алынды. XX әсирден баслап бул алым және бир тенгеге өсти. Малдан алынатуғын алым шөп пулы қойдан 5 тийин, ири қара малдан ярым тенге, түйеден бир тенге муғдарында алынды.

Натураль алымды мушрифлер жыйнаған. Әдетте, булар қарақалпақларды басқаратуғын әмелдарлардың кеңсесинде хаткер хызметин атқарған. Хәр бир мушриф салық төлейтуғынлардың хәм қарыздарлардың есап-китабын жүргизген. Натураль алым гүзде жыйналған. Мушрифлер елди аралап, натураль алым жыйнағанда жергиликли елдин бийи хәмме уақыт мушрифтин қасында болған. Олар келгенше хешким фәллесин түйеклеп айдауға кирисе алмаған. Мушриф өз адамлары менен түйектин алдында хәмме атызларды аралап шыққан. Егиннин ийесин шақырып алып, өнимнин хәм салықтың муғдарын белгилеп, салық дәптерине жазып кеткен.

Мушрифлер шама менен өнимди белгилегенде, өзине пайда түсириу мақсетинде дийханның қарсылығына қарамастан хәмме уақыт хәқыйқат өнетуғын өнимнен анагурлым асырып айтқан. Мушриф қанша асырып айтса да, мушрифтин айтқаны қурақым өним шықпаса да, дийхан түйек айдалып болғаннан кейин қарсылық егпестен, дәслепки мушриф көрсеткен муғдарда салық төлеген. Нызам менен белгиленген алымнан тысқары дийханлар „еткен хызмети“ ушын мушрифке тағы да қосымша алым төлейтуғын болған. Мушриф асыра силтеп, дийханды күйдирмеуи ушын, оған дийханлар көплеп пара да берген.

Жоқарыда аталған 1890-жылғы реформадан кейин натураль алым тек патшалық жерде ислеушилерден ғана өндирилди. Натураль алымдай зәкәт те көп қыянетшилик пенен жыйналған.

Гүзде дийханлар алған өнимнің бир бөлимин ямаса баспақ, ылақ, қозыларын сатып үлгерген уақытта шанарақ пулы жыйналған. Алымның жыйналатуғыны туұралы хан чиновниги хәкимди хабарландырған хәм усундай хабар менен хәр елге өзиниң адамларын жиберген. Усыннан кейин жергиликли бий хәм аталықлар хан чиновнигинин келиуин күтпей-ақ салықты жыйнай берген. Себеби, салықтың муғдары белгили болған. Айырым жағдайларда салық жыйнаушы хәким менен бирге келген. Хәким де салық жыйнауды өз мәпине пайдаланыуға умтылған. Хәким салық жыйнау уақытында хәркимнин нызамлы шағым арзасын қарап шығып, ол ушын параға „нызамлы“ хәқы алған. Айырым жағдайларда салықты ханның чиновнигисиз-ақ, хәкимнің өзи жыйнап алып, өзи Хийуаға апарып тапсырған.

Салық жыйнаушы менен хәкимнің қасында көплеген атқосшылары болған. Олардың қаражетин мийнеткеш дийхан көтерген. Бул халықтың мойнына үлкен ауыр жүк болған, себеби, салықтың жыйналып болуы айлап созылған. Алым жыйнаушы алған салығы ушын дәптерине белги қойған, бирақ алғанлығы туұралы тилхат бермеген. Жәбир көрген дийхан салық жыйнаушы менен айғысайын десе де оны дәлиллеу жүдә қыйын болған. Егер дий-

хан салықты төлеуге шамасы келмесе, оны урған, азаптаған, қайдан болса да, төлейсен деп мәжбүрлеген, болмаған жағдайда салықты, бай қонысыларына төлеттірген. Бұның ушын дийхан, салығын төлеген байдын есигинде усыған турарлық хызмет етиуи тийис болған. Салық жыйнаушылардын талауының, пара алыуының нәтийжесинде „шаңарақ пулы“ бара-бара оғада көбейген. Бұған алым жыйнауды шөлкестиреу формасы себепши болған. П. П. Ивановтын көрсегиуи бойынша „алымды жыйнауға қатна-сатуғын барлық хәкимлер ханнан белгили муғдарда хақы алмаған, олар салықтың нормасынан тысқары елден жыйнаған ақшаның есабынан жасаған“.

Хийуа хукмети хәр үш жылдан шаңарақ пулы салығының муғдарын 5% көбейткен. Олардың есабы бойынша усы уақыт ишинде қарақалпақлардың хожалығы $\frac{1}{20}$ есе өсиуи тийис болған. Бул қосымша салық елдин бийи арқалы белистирилген. Бул жағдай бийдин өз мәпин гөзлеп қыянет жасауына мүмкиншилик туўдырған. Сонлықтан да уақыттын өтиуи менен бул салық еки есе дерлик көбейген.

Шөп пулы, патшалық жерге мал жайғанлардан алынады деп айтылса да, хақықатында мал жаймағаннан да, хәтте малы жоқтан да алынған. Оның үстине бул салық майда малдан 5 тийин, ири малдан ярым тенге, түйеден бир тенге муғдарында алынуы тийис болған, хақықатында малға мәмлекетлик есап жүргизилмегенликтен, бул салық жыйнаушыға байланысly болған, соның айтыуы менен белгиленген.

Салық сондай ауыр болғанлықтан халық, хәтте жалпыламай ханға арза бериуге де уйғарған. Бирақ, пара алмаған шелли ханның сарайында отырған әмелдарлар бир де арзаны ханға жеткизбеген, ал пара салықтың көлеминен кем болмаған. Оның үстине хәрбир салық жыйнаушы ханның сарайында өзиниң ханға тәсирили қайырқомларына ийе болған. Сонлықтан дийхан, айтысып барған да да мәселе онын пайдасына шешилмеген. Қарақалпақтың басқарушылары – беглер-беги, аталық, бийлер ханның салық жыйнаушыларына хешбир карсылықсиз салықты жыйнап алып кетиуине жәрдемлескен. Олар хешбир дийханның арза бериуине жол қоймаған, халықтың хәр қандай қарсылық хәрекетин уақында бастырған.

Жоқарыда аталған алымлардан тысқары Хийуа ханлығының дийханшылық пенен шуғылланыушы ауыллары қосымша натураль алым төледи: нөкерликке адам берген, бегар хәм обхур жұмысларын атқарған.

Нөкер мийнеткеш халықтан алынып, 1873-жылдан кейин хақықатында полицияның хызметин атқарған. Нөкерликке алынған адам өзиниң ат-көлиги, қуралы менен келиуи тийис болған. Нөкерлик хызметин атқарғаны ушын хан оларға хеш нәрсе төлемеген, бирақ салықтың барлық түринен азат еткен, Россияның вассалы болған Хийуа ханлығында 2400 нөкер болған. Олардын басында жасауыл басы турған. Нөкерлер жүзликке, онлыққа бөлинген. Жүзликтин басында „дабашы“ турған.

Барлық натураль алымнын ишинде ең аўыры ирригациялық алым болған. Суўғарылып егилетуғын жердиң базасы қарақалпақлардың айырым уруў группалары тәрәпинен қазылатуғын суўғарыў каналларының көплеген тараўлары болған. Қарақалпақларда, арқа (Қоңырат) өзбеклеринде, түркменлерде хәм қазақларда өзлериниң уруў-қәўимлик жаплары болған. Оларды өзлери Эмудэрьянын уйық тебиўинен тазалаў жолы менен сәклап турған. Буның үстине айырым жаплардың сағалары, тарнаўлар, қашылар, көпирлер хәм жоллар жыл сайын қайтадан дүзетилиўи тийис болған. Бул жумыслар обхурлық ислер деп аталған. Бул жумысларды бекликтиң территориясында хәким басқарған. Бирақ, бул жумыслар еле каналлардың суў бериўин тәмийинлемеген. Оның ушын суў беретуғын негизги баслы каналларды тәртипке салыў керек болған. Баслы каналларды тәртипке салыў хәммеге тең натураль алым — патшалық қазыў жолы менен болған. Патшалық қазыў қарақалпақлардың территориясында Шоманай, Қытажарған, Бекжап хәм Ханжапларда жүргизилген. Бул жаплардың қазыўы хан тәрәпинен басқарылған. Соның ушын да бул қазыўлар патшалық қазыў деп аталған.

Патшалық қазыўды шөлкемлестириў ушын хан өзиниң чиновнигин жиберген, ол сайыпкер деп аталған. Сайыпкердин қарауында жасаўыл, арқаншы, шыбықшы, мурап хәм хәрбир белдар келетуғын аўылдын бийи болған. Қарақалпақлар патшалық қазыўға хәр бир үш хожалықтан бир белдар жиберген. Қазыў 12 күн мүддетке дағазаланған. Хәрбир қазыўшы бели, 12 күнге жетерлик азық-аўқаты хәм төсеги менен келген. Сайыпкердин буйрығы бойынша арқаншы қазыўды майда шеклерге бөлген. Шектиң узынлығы қазылатуғын жердин бос, қаттылығына қарай 25 — 40 метрге шекем барған. Участкасынын аўыр жерлерине қазыўшылар көплеў салынып, женил жерине азлаў жиберилген. Хәрбир участканың басында 50—100 адамға бир шыбықшы турған. Мураплар қазып болынған жерди өлшеп алған. Бир неше жылларғы қазыўдын нәтийжесинде бас каналлардың еки жағасы топырақлар менен үйилип қалатуғын болған. Соның ушын да қазыў жүдә аўыр болған. Бел менен топырақ атып раштың басына шығарыў қыйын болған. Бундай жағдайда қазыўшы азғана иркилсе, шыбықшы шыбық пенен урған. Бундай үлкен каналлардың қазыўлары ерге бәхәрде басланған. Қазыў дийханшылық пенен шуғылланыўшы қарақалпақлардың тиришилигинде ен әхмийетли ўақыя болған. Себеби, бас қаналлар жақсылап қазылғанда ғана олар суў менен тәмийинленген.

Магистраль каналларды қазыўдың усындай әхмийетине қарамастан. Хийўа ханлары хәм оның әмелдарлары патшалық қазыўды тек байыў ушын ғана өз мәпинде пайдаланған. Ханлықта бурыннан киятырған тәртип бойынша қазыўға барыўға тийисли хәрбир 100 қазыўшыдан 8 адам ақша төлеп қалыўға ҳақылы болған. Ханның чиновниклери бул тәртип пенен санаспаған, қазыў ушын ақша төлегенлердиң бәринен пул ала берген. Бул хәрбир

белдарға 5 тилләдан туўры келген. Солай етип, қазыўға қарақалпақ аўылларынан ақша төлеп қалыўға мүмкиншилиги жоқ жүдә жарлылар ғана барған. Буның үстине қазыўға басшылық еткен сайыпкердин хызмети ушын, төлеўге ҳәрбир қазыўшы 2 тенгеден алып барыўы тийис болған. Бул „афиняк пулы“ деп аталған. Буннан тысқары қазыўды басқарыўшы барлық әмелдарлар сайыпкер, жасаўыл, қазыўшы алып келген аўылдын бийи де қазыў ўақтында қазыўшылардын есабынан аўқатланатуғын болған. Хәтте олардын атларын бағыў да қазыўшылардын мойнына түскен. Қазыў басланар алдында, шыбықшы шыбық пенен урмаўы ушын ҳәрбир қазыўшы оған бир тенгеден бериўи тийис болған.

Көбинесе, барған қазыўшылар да қазыўда толық пайдаланылмаған. Олардын биразы ийшан, беглер-беги, аталық уксағанлардын меншик жумысына жегилген.

Хийўа ханлығындағы қарақалпақлар суўсызлықтан қаншелли аўыр қыйналыўына қарамастан, хан власты суў системаларын оңлаў ушын тийисли илаж көрмеген.

Қазыўды шөлкемлестириўдеги хан әмелдарларының хыянетшилиги улыўма халықлық наразылық туўдырған, соңын ала, хәтте Әмудәрьяның оң жағындағы рус ҳәкимшилиги де буған дыққат аўдарған.

Халық көтерилисинин болыўынан қорқып, рус ҳәкимлари ханға ирригациялық жумысларды басқарыўды бир қанша тәртиплестириўди кеңес етеди хәм қазыўшылардан алынатуғын миннегли салықты азайтыўды ямаса пүткиллей бийкарлаўды ханнан бир неше рет қатаң түрде талап еткен.

Жоқарыда атап өтилген негизги салықлардан хәм натураль алымлардан тысқары Хийўада алымның басқа түрлери де болған. Мәселен, саўдагерлер хәм қалада жасаўшылар базарға шығарып сатқан буйымлары ушын зәкәт төлеген хәм базарда саўда етиў ҳуқуқы ушын кесим — „тәкижабай“ төлеген.

Алымның барлық түринен қазнаға түскен ақшаның тек азғантайы ғана мәмлекеттин зәрүрлигине жумсалған. Қалғаны хан менен оның қасындағы әмелдарлардын кисесине түскен.

Дәрьянын он жағындағы рус ҳәкимлери санааттын, аўыл хожалығының хәм ирригация тараўларының раўажланыўы ушын харжы бөлиўдин зәрүрлигин айтып, ханның бир неше рет дыққатын аўдарған. Бирақ, хан буған жуўап ретинде жазған хағында ханлықты абаданластырыў ушын көп ақша жумсалып атыр деп шағыныў менен шекленген.

Салықтын барлық аўырманлығын мийнеткеш халық көтерген. Беглер-беги, аталық, бий уксаған әмелдарлар хәм руханыйлар салықтын барлық түринен азат етилген.

Кен халық массасының қыйын аўхалын буннан да бетер аўырлатқан тағы бир жағдай — байлар хәм аўқатлы хожалықлардын пара берип, салықтан қутылып қалатуғынлығы болды. А. Л. Кунның көрсетиўи бойынша: байлар „салғырттан хәм рабочий бериўден қутылыў мақсетинде пара берип, дийўанды сатып алған,

дийўан пара бергенди имам қатарына жазған, Себеби. имамлар салықтан азат егилген“.

Енди пара берип қутылғанлардың мойнындағы салықларды да жарлылар төлеуи тийис болған. Пара берип салықтан қутылған байлардың саны жыл сайын көбейген, сонын есесине мийнеткеш халық массасы төлейтуғын салықтың муғдары да барған сайын өскен.

Ханлықтағы аўыр турмыс, көп қарақалпақларды жерин, аўылын таслап, Әмудәрьяның оң жағындағы туўысқаналарына, қашып көшип кетиўге мәжбүрлеген. 1873-жылғы келисим бойынша дәрьяның қубласынан дәрьяның арқасына рус қол астына халықлардың өтиўи ханның рухсаты болмаса қадаған етилген еди. Сонлықтан Хийўа ҳәкимлери хәм рус ҳәкимлери қарақалпақлардың рус қол астына қашып көшиўине ҳәр қыйлы тосқынлықлар жасаған. Бирақ, азаптан, ашлықтан хорланған халық ҳешқандай қадаған етиўшиликти тынламай жалпыламай дәрьяның оң жағына көше берген.

Әмудәрья бөлиминин начальниги Хийўа қарақалпақларының жалпыламай дәрьяның оң жағына қашып көшиўи туўралы Түрк-стан генерал-губернаторына жазған рапортында: „Мениң Петро-Александровсктен Қоныратқа баратырғанымда хәм Бекжап арқалы қайтып киятырғанымда дәрьяның шеп жағынан оң жағына көшип өтип атырған көплеген қарақалпақларды көрдим, Олардың барлығы Россия пухаралығына алыўды өтиниш етти. Бурын хәм-мемиз дәрьяның оң жағында жасағанбыз, өзлеримиздин ақмақшылығымыздан шеп жағына өгкенбиз, енди Хийўа әмелдарларының талаўынан тиришилик етиў мүмкин болмады дегенди айгты. Хәзир хәммемиз постық, деп қосып та қойды... Нөкиске келип мағлыўмағ алдым.. Хийўаның салық жыйнаўшыларынан жалпы халық көтерилиси басланған, бизге 1500 дей үйдин өтиўи күтилп тур, жеке мағлыўматларға қарағанда оң жаққа хәзирдин өзинде-ақ 600 ге жақын үй өткен. Олардың есабын алыў оғада қыйын. Себеби. олардың көпшилиги дәрьяның шеп жағындағы үйине, жайына, малына да қарамастан, бизге тек жүзип өгип атыр“, — деп көрсетилген.

Келисим бойынша өзин шеклеўи тийис болған рус ҳәкимлиги Хийўа қарақалпақларының шегадан өтиўине тосқынлық жасаған. Бирақ, қашып келгенлерди қайтарып көшириў жүдә қыйын болған. Бул туўралы Әмудәрья бөлими начальнигинин жақарыдағы рапортында: „Соның менен бирге мына нәрсени билдириўди керекли деп есаплайман: қарақалпақларды кейин қайтарып көширемиз дегенде үлкен қыйыншылықлар туўады, өз ерки менен олар қайтып көшпейди, күш пенен қейин қайтарып, көшириўге кирискенимизден-ақ, олар пүткил дәрья қуярлығын бойлап тарылып, ағайинлеринин арасына барып жайғасады. Онын үстине бизин жергиликли ҳәкимлеримиздин оларды жек көрмейтуғынлығын есапқа алғанда, оларды хәтте, излеп табыў да қыйын болады. Екиншиден, 1500 үйдин бизин қоластымызға көшип өтиўи, хан

ушын айтарлықтай зыян келтиреді, оннан да бетер бул нәрсе ханға, әсіресе, оның әмелдарларына наразы болған қалған халықлар ушын өрнек болуы мүмкін”, — деп көрсетілген.

3. ШЕП ЖАҒАЛЫҚТАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚЛАРДЫҢ ХОЖАЛЫҚ ТУРМЫСЫ

Әмударьяның қубла шеп жағалығындағы Хийўа ханлығындағы жасаушы қарақалпақларды, бул дәуірдеги олардың хожалығының түрине қарай, еки группаға бөлиўге болады: Қоңыраттын қубласындағы (Шоманай, Гөне Үргенч) суўғарып егийге қолайлы жерлерде жайласқан қарақалпақлар негизинен дийханшылық пенен шуғылланды, ал шарўашылық оларда қосымша орын тутты. Тениздің жағалауында, дәрьяның басыўларында жасаушы қарақалпақлардың хожалығы комплексли характерде болып, шарўашылық, балықшылық, дийханшылық хожалықта тен жүргизилген.

Хийўа ханлығының жағдайында отырықшы, дийханшылық пенен шуғылланыушы қарақалпақлар барған сайын азайып барды. Олар ярым көшпели жағдайларға өте баслады. XIX әсирдин 90-жылларында Әмударьяның оң жағындағы руслар қол астындағы көшпели қарақалпақлар 4,9% болса, сол дәуірде дәрьяның шеп жағында хан қол астындағы көшпели қарақалпақлар 36% ти қурады. Бунын себеби, Хийўа хукиметинин қарақалпақ ауылларына суў беретугын Шоманай, Қыятжарған уқсаған ири каналларға жақсы қарамауынан суўсыз кеуип қалуы болды. Нәгийжеде олардың бойында жасап дийханшылық пенен шуғылланыушы отырықшы қарақалпақ ауыллары илажсыздан шарўашылыққа өтті. Көпшилик халық массасы көшпели турмыс кеширди.

Дийханшылық мәдениятының әйемги уақыттан бермаған қарақалпақлар арасында кең таралуына қарамастан, Хорезмнин басқа халықларының дийханшылығы сыяқлы қарақалпақларда да, дийханшылық жүдә артта еди. Ауыл хожалық қураллары болған гүнде, пазна, кетпен, орақ ески формасын сақлап келди. Ауыр жүклерди тасыушы хәм тартыушы күш-көлик ретинде тийкарынан ири қара мал пайдаланылды. Ауыл хожалық өндирисинин белгили бир қуралы шығыр есапланып, ол аяқтан суў бармайтуғын жерлерде пайдаланылды.

Жерди сүриуши бирден-бир қурал шойын пазналы ески гүнде болды. Айдалған жердин ири кесегин езиу ушын мала қолланылды. Атыздың шөби, айдалуу алдынан кетпен, орақ, бел менен тазаланды. Халық массасынын басым көпшилиги гүнде де таппай, көп жағдайда жерин кетпенлеп, бел менен аударып екти.

Қарақалпақлардың ауыл хожалық өндирисинде тийкарғы транспорты болып еки дигершикли арба есапланды. Қарақалпақлардың арбасы (өгиз арба көлеми бойынша өзбеклердин арбасынан кишилеу болып буған өгиз жегилди. Қарақалпақлар өзбеклердин арбасынан да пайдаланған. Арбаның бул түри тат арба ямаса ат арба деп аталды хәм оған ат жегилди. Арбаның бул түрин қа-

рақалпақлар Хорезм өзбеклеринен сатып алып турған, Дәрьяның төменги ағысы бойында жасаушы қарақалпақлардын арасында таралған арабаның түрин „телеген“ арба деп те атайды. Буган да өгиз жегиледи. „Телеген“ арба көбирек „Қоңырат арба“ деп аталады. Арбанын бул түри көбирек Хийуа қарақалпақларының ишинде қоңырат урууларында жүдә кеннен таралған. „Қоңырат арба“ деп аталуы да соннан келип шығыуы мүмкин. Дәрьяның он жағында рус қол астында жасаушы он төрт уруу қоңыратларға қарағанда жақсы турмыста жасады. Олардың ат арба сатып алыуға да мүмкиншиликлери болды. Сонлықтан он төрт уруулар ортасында ат арба кеннен таралған. Қоңыратларда ат арба тек байларда ғана болған.

Қарақалпақлардын дийханшылығында егистин еки түри болған: ақ егис, көк егис. Ақ егиске жазлық бийдай, гүзлик бийдай хәм арпа киреди. Егиннин қалған түрлери көк егиске жатады.

Сууғарыу дәрьядан тиккелей саға алатуғын каналлар — „арналар арқалы жүргизилген. „Арна“ деген термин қарақалпақлар менен өзбеклер аралас отырған районларда көбирек қолланылады. Былайынша айтқанда елди суу менен тәмийинлейтуғын бас каналларды қарақалпақлар „жармыс“, жарма“ деп атайды. Көп жағдайларда аныу я мынау канал сол каналды қаздырған адамның (бийдин, байдың, ямаса бөтен әмелдарлардың), яки суудын бийлигин өз қолына алған әмелдардың, ал айырым жағдайларда сол каналдан суу ишиуши уруудың ямаса ауылдың ағы менен де аталған, Мәселен, Пиримбет жарған, Қууаныш жарма (бул каналлардың қазылуына Пиримбет, Қууаныш деген адамлар басшылық еткен). Қыятжарған (бул каналды қият уруулары биригип қазған) хәм т. б.

Негизги бас каналлардан саға алатуғын екінши дәрежелі каналлар халыққа „жап“ деп аталады. Жап термини қарақалпақларда жүдә кең мәнисинде қолланылады, Айырым жағдайларда үлкен каналлар да жап деп аталады. Мәселен, Тахта қайырда дәрьяның өзегинен саға алатуғын үлкен канал Қыят жап деп аталады.

Бас каналлар дәрьядан саға алып, көп қәуимлердин жерлери ортасынан өтеди. Екінши дәрежелі каналлар — жаплар бир уруудың ямаса бир қәуимнің жерин ғана сууландырады. Жаптың басланған жери „жаптың сағасы“, питкен жери жаптың „аяғы“, суудың ағыу хәм оннан пайдаланыу хәрекетине қарай жаптың жоқарғы бөлими жаптың „өри“, хәрбир жаптың басында сууды мөлшерлеп жиберип туруу ушын дүзилген әпиуайы курылыс болып, ол „тарнау“ деп аталған.

Хожалықтын айырым группалары ямаса өз алдына айырым хожалықлар жаптан үшінши дәрежелі кишкене каналлар алады. Буны салма деп атайды. Салмадан шыққан майдашалары қолшық деп аталып, ол тууры атызға қуяды. Жап, салмалар арқалы суудың өзинин ағыу күши менен жер сууғарыу „аяқтан“ сууғарыу деп аталады.

Аяқтан суўғарып егиўден тысқары егистиң бөтен түрлери болған, мәселен: суўалмадан егиў, „басыўдан егиў“ хәм т. б. бундай жерлер көбирек дәрьяның, көлдиң жағалаўларында суўдың тасыў жылларында ғана пайдаланылған, олар хан қарамағында болып, мийнеткешлер тәрәпинен бир жылға ижараға алынып егилген. Бул жерлер майда жап-салмалар қазыў, суўғарыў қусаған қосымша мийнетти талап етпеген.

Хийўа қарақалпақлары жериниң көпшилиги бийик жерлерден ибарат болып, аяқтан суўғарыўға мүмкиншилик бермеген. Бундай жерлерде көп санда шығыр қолланылған.

Шарўашылық, аўыл хожалығының әҳмийетли тараўының бири болса да қазақ, түркменлердегидей шарўашылық қарақалпақларда бас роль атқармаған. Ғөне Үргенч хәм Шоманай дийханшылық оазисинде жасаўшы қарақалпақларда шарўашылық хожалықтың жәрдемши тараўы болған, яғный ири қара мал күш көлик ретинде жумсалған, ал мал дәриси төгин ретинде пайдаланылған.

Балықшылық, шарўашылық, дийханшылық характериндеги комплексли хожалыққа ийе болған теңиз хәм дәрья жағалаўларында отырыўшы қарақалпақлардың турмысында шарўашылық жүдә әҳмийетли роль ойнаған.

XIX әсирдин ақырында кеўип қалған Шоманай жерлерин таслап көшип, қарақалпақлар шарўашылық пенен балықшылыққа киристи. Бул дәўирде шарўашылық қарақалпақлардың хожалығының баслы тараўына айналды. Бирақ, буннан қарақалпақлар көшпели шарўа болған деген жуўмақ шығарыўға болмайды. Бул тек тиришилик етиў ушын гүресте, ўақытша пайда болған қубылыс еди.

Ерге заманнан-ақ қарақалпақлардың шарўашылығы ири қара мал өсириў менен белгили еди. Бай хожалықлар көп санда қой менен жылқы сақлаған. Байлар қойды әсиресе Орта Азия базарларына сатыў мақсетинде сақлаған.

Қарақалпақлардың атыздан өндиретуғын егинлери: бийдай, арпа, тары хәм салы сабанлары қара мал ушын от болған. Сондай-ақ Әмударьяның жағаларын, оның өзеклерин хәм көллерин басып жатқан пишен де қара мал ушын ең жақсы от-шөп болған. Усылай етип ири қара мал майда мал сыяқлы бәхәрде, жазда, қыста бир жерден екінши жерге көшип жүриўди, айрықша жайлаў излеўди талап етпеген.

Мал бурынғы заманлардан баслап қарақалпақларда, олардың турмысының жағдайын, бай-жарлылығын белгилейтуғын өлшеўиш болып есапланған. Қарақалпақлардың барлық жыйнаған-тергени, азық-аўқаты, бөген затлары хәммесиниң баҳасы малдың саны менен белгиленген. Шарўашылық аўыл хожалығының баслы тараўы болған. Хәтте, Шоманай дийханшылық оазисиниң қарақалпақлары да Хийўа ханлығын қара мал менен тәмийинлеўшилердин бири болған. Гришфельд хәм Галкинниң көрсетиўи бойынша Шоманай беклиги менен Әмударья белиминиң Шымбай участ-

касының қарақалпақлары пүткіл, оазистің базарларын қара мал менен тәмийинлеген.

Дийханшылық хәм шаруашылық пенен бир қатарда Хийуа қарақалпақларының хожалық турмысында балықшылық та үлкен орын тутқан. Қарақалпақлардың айырым уруу группалары, әсиресе Қоңырат арысының мүйген, балғалы, ашамайлы, қыят сыяқлы уруулары ушын балықшылық негизги талап болды хәм олар ушын балықшылық азық-ауқат, табыс табыудың негизги дәреги болды. Олар балықты тек өзлери жеуге аўламады, ал оннан аўысырып, сатты хәм дийханшылық өнімлерине аўмастырды. Әмудәрьяның жағалауында отырған дийханшылық пенен шуғылланыушы халық дийханшылықтан қоллары бос уақытта хәм тек өзлери ушын ғана балық аўлаған.

Балық аўлау қураллары Хийуа қарақалпақларында жүдә эпидийайы болған. Сонлықтан да олар балықты тек сайыз көлдерде хәм дәрьяның тасқын сууларынан дәреген өзеклерде аўлады. Балық тениздің терең жерине өткен уақытта, олар балықшылықты қойып басқа кәсип излеп кететуғын еди.

Қарақалпақларда балықшылықтын ен ерте заманнан бери қолланылып киятырған қуралы шанышқы болып, қарақалпақлар оны менен балық шаншыуға оғада шебер болған. Балықты жақсы шаншатуғын қарақалпақ жигитлеринин шеберлиги халық аўызында: „Сегиз қырлы балықты тоғыз қырлы жигит шаншады“ деп айтылған, яғный жигиттің балықтан да тез, шаққан хәрекет етиуи керек болған.

Шанышқыдан тысқары дәрья бойында отырған қарақалпақлардың басқа да балық аўлау қураллары болған, бирақ булардың көби руслардан таралған. Балықты аў менен ямаса нәрте менен аўлауда қайықтан пайдаланған оны „аў қайық“ ямаса „нәрте қайық“ деп атаған. Қыста муздың үстінде жүрип балық аўлау ушын қайықтың ултанына сырғанайтуғын темир қаққан, бундай қайықты қарақалпақлар шана-кеме деп атаған. Шанаға жегилген көликтің түрине қарай, егер ат жегилсе, „ат шана“, ал өгиз жегилсе, „өгиз шана“ деп атаған. Булардан басқа қаза салыу, муз үстінде үки арқалы балық аўлау усыллары болған.

Хийуа қарақалпақларында XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басында сауда оғада жақсы рауажланды. Аўыл хожалық өндиришинин өнімлери—жүн, тери хәм бир қатар қол өнер зағлары менен сауда жасалған. Жергиликли саудада майда алып сатарлар менен бир қатарда, бул уақытта қарақалпақлар ортасында жоньшқа туқым, кептирилген мийуе, жүн, балық пенен көтере сауда жасайтуғын ири саудагерлер де пайда болды. Балық сатып сауда жүргизиушилер Қоңырат, Қазалы, Оренбург хәм Әмудәрья менен Чаржоуға барып, оннан арман темир жол арқалы Россияның орайлық районлары менен де байланысты. Бул саудагерлер Россияның орайлық районларынан бояу, қант, чай, тоқымашылық затларын алып қайтып, Хийуа қарақалпақларына әкелип, өзлерине унамлы бағада сатқан.

Қоңырат, Гүне Үргенч, Жаңа—Қала (Шоманай беклигинде) Хийұа қол астындағы қарақалпақтардың сауда орайлары болған. Ханлықтағы қарақалпақтар сауда жасауға базар күндери усы қалаларға қатнап келип-кетип турған. Базар хәптесинде 2 рет болған. Қысқа базар хәптенин дүйшемби күни, узақ базар хәптенин жума күни болып турған. Базарлар қарақалпақтардың жәмийетлик турмысында үлкен орын тутқан. Базар, сол территорияда жасаушы ағайын тууғанлардын, яки эпиұайы таныслардын ушырасып туратуғын бирден-бир жери болған. Қарақалпақ ауылларының күнделик турмысындағы жаңалықтар, турмыста зәрүрли болған барлық мәселелер усы жерде талқыланған. Усының менен бирге базар қарақалпақтар менен ханлықта жасаушы басқа халықтардың экономикалық қатнасын күшейтиуге себепкер бирден-бир орай болған.

Ерте заманларда сауда қарақалпақтарда гейде алмаслау характерине де ийе болған. Мәселен: малды ғаллеге алмастырған, мийуени, қауынды, — малдын өнимлерине (торақ, май, құрт хәм т. б.) алмастырған. Ал, 1873-жылдан кейин ақша қатнасы кеңнен ен жайды. Хийұа ханлығы Россиялық базарға тартылды.

Хийұа ханлығында ақшаның бирлиги гүмис тенге болып, руслардын 20 тийнинине барабар болды. Буннан тысқары сауда қатнасында гүмис тиллә жүргизилди, ол 9 тенгеге барабар болды. Ал, булардан тысқары алтын монета да сийрек ушырасатуғын еди. Ол пухта-тиллә деп аталып, 18 тенгеге барабар еди. Усақлау монетасы болып пул есапланып, бир тенге 32 пулдан ибарат еди.

4. ҚАРАҚАЛПАҚТАРДЫҢ ЖӘМИЙЕТЛИК ДҮЗИМИ ХӘМ АҰЫЛДАҒЫ ФЕОДАЛ-БАЙ ҮСТЕМ ТОПАРЫНЫҢ МИЙНЕТКЕШ МАССАЛАРДЫ ЭКСПЛУАТАЦИЯЛАУ ФОРМАЛАРЫ.

Хийұа қарақалпақтарында патриархал-феодаллық қатнастар басым болды. Уруу-қәуимлик структурасы да беккем сақланды: қарақалпақтар — қоңырат хәм он төрт уруу болып еки арысқа бөлинген. Өз гезегинде хәрбир арыс қәуимге бөлинген. Қәуим — урууларға, уруулар тийрелерге, тийрелер көшелерге бөлинген.

Хәрбир қарақалпақ ауылының халқы XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басында, әдетте бир уруу бөлиминин ағзаларынан ибарат болған. Ауылдын пайдаланатуғын жерлери қоңысылас болған, хәмме бир каналдан суу ишкен. Бул каналлар гейде уруудың аты менен аталған. Мәселен, Қыятжап, Қыятжарған, Кенегесжап хәм т. б.

Патриархал-уруушылықтың ески қалдықтары тек улыұма турмыста хәм үй турмысында ғана емес, ал қарақалпақ халқының экономикалық хәм жәмийетлик турмысында да әхмийетли орын тутқан.

Жерди, сууды пайдаланыуда да қәуим хәм урууға бөлину қалдықтарының сақланғанлығы, жыйналған этнографиялық мате-

риаллардан толық мәлим. Хийўа ханлары әйемги заманлардан-ақ яғный қарақалпақтардың Хорезм территориясына қоныс басқан уақытынан баслап-ақ ески әдет-үриптерди қууатлаған, кең халық массасын өзине бағынышлы етип ушлау ушын бул әдет-үриптерди өз мәпине пайдаланған.

Бирақ, уруу-қәўимлик структурасынын турақлы болыуына қарамастан, қарақалпақтар арасында бул дәуирде классқа бөлинушлик жүдә күшли еди. XIX әсирдин орталарында қарақалпақтардын жәмийети еки классқа бөлинген. Патриархаль-феодаллық ақсүйеклер хәм оларға бағынышлы аўыл мийнеткешлери – булар тийкарынан дийханшылық пенен шуғылланыушы дийханлар хәм мал өсириуши шарўалар – класын қураған. Эксплуататорлар класына феодаллар менен бир қатарда руханийлар хәм байлар кирген.

П. П. Ивановтың көрсетиуи бойынша, 1873-жылға шекем-ақ, „жалпы қарақалпақтардын 16% иниң жери болмаған, қалғанларынын көпшилиги жүдә қыйын шәрт пенен жерди басқа адамлардан ижараға алған“.

1873-жылғы питим шәрти бойынша Хийўа ханлығы менен Әмудәрья бөлими шегарасының белгилениуине байланыслы қарақалпақтардын шегараға жақын районлардағы егис жери әдеуир кемиген,

Әмудәрьяның шеп жағында егис жердин қысқарыуы, жерсиз қарақалпақтардын дәрьяның руслар ийелеген жағасына көшип өтиуине алып келген. Бирақ, буған питим келисиминиң шәртлери тосқынлық еткен, қарақалпақтардын рус қоластына өтиуи ушын ханның келисими керек болған. Соның ушын жери аз қарақалпақтар массасы феодал хәм байларға жалланып ислеуге, олардын жерлерин адам шыдамаслық қыйын аўхалда аўыр шәртлер менен ижараға алыуға мәжбүр болған.

Халық массасының дийўанашылық аўхалға түсиуин тезлетиудин баслы себеплеринин бири, Хийўа ханлығында капиталистлик қатнастың өсиуи болды. Қарақалпақстанның территориясы белгили дәрежеде Россияның капиталистлик базарына тартылды. Капиталистлик қатнастың Қарақалпақстанның экономикалық турмысына араласыуы XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басындағы қарақалпақ аўылларындағы социаллық қатнасқа тәсирин тийгизбей қоймады. Мийнеткеш массаны езиу күшейди. Буған байлар, саудагерлер, сүтхорлар актив қатнасты. Дийханлардын экономикалық аўыр турмысы дәрьянын шеп жағындағы каналлардын кеуип қалыуы менен (Шоманай, Қыятжарған) хәм Қоныратта егис жердин азайыуы менен жүдә тереңлесті.

Жерсиз дийханлардын аўхалынын және де төменлеуине патриархаль-уруушылық турмыстың ески қалдықлары себеп болды. Патриархаль-уруушылық турмыстың ески қалдықлары феодал-ақсүйеклер тәрәпинен хәр тәрәплеме қууатланылған хәм өзлериниң класслық мақсегинде пайдаланылған. Мәселен дәстүр бойынша өзиниң туўған аўылын таслап, басқа үлкелерге кетиу

айып болған. Кеткен адамлар барған жерінде бұрынғы өзінің урууластары ишиндегидей хуқуққа ийе болмаған. Оған „келгинди“ деген ат тағылған, қорланған. „Ер тууған жерінде жүреді, ийт тойған жерінде жүреді“ сияқты уруушылық дүзим нақтылары күшин жойытпаған. Бул жағдай ауыл дийханларын ашлықтан посса да; өзінің тууған ауылын таслап кетпеуге ийтермелеген. Байлар бундай гедейлерди арзан рабочий күш ретинде өз хожалықларында пайдаланған. Олар өзлериниң ашырқаған „тууысқанына“ „жәрдем көрсетемен“ деген бәне менен өз ауылының жарлыларын адам шыдамаслық шәртлер менен жаллаған. Усылай етип, айырым патриархаль дәстүрлер бир жағынан жарлылардың посыл, батрақлардың көбейиуине алып келсе, екинши жағынан, байлар топарының тағы да байыуын тәмийинлеген. Күн көрис ушын талап излеп кеткен адамларды „талапкер“ деп атаған.

Бұрынғы Хийуа ханлығының территориясында жарлыларды эксплуатациялаудың—жарымшы, егин шерик, дийхан, күнликши, майына, сүтине, сауын, төл жары, асырау, көлик сыяқты ауыр формалары болды.

Жарымшы—эксплуатацияның ауыл хожалығында кең таралған формасы. Бир сөз бенен, жарпын алыу деген сөз. Бирақ байға жалланған жарлының бай менен бөлишип жарпын алған жери болмаған. Бул тек атама ғана болып қалған. Жарымшы байдың жерин. оның құрал-сайманлары, күш-көлиги менен ислеген. Өнимди бөлискенде жарымшы байдың кеулинен шыққанын алған, жарымшы дийханшылық мәүсиминиң басынан баслап (жерди егиске таярлау хәр қыйлы қазыу хәм т. б.) егинди жыйнап алғанға шекем ислеген. Бирақ, ол дийхан сыяқты өзинин көзабалық еркинлигин жойытпаған.

Егин шерик—егинниң өнимине шерик адам. Ол ауыл хожалық мапазы жумысларының барлық түрлерин ислеген. Ол өз хақысын бай келисими менен сөйлесип алған. Бул эксплуатациялаудың халық арасында көбирек таралған формасы болып, егин шерик көбинесе өнимниң $\frac{1}{7}$, $\frac{1}{10}$ есесин алған. Егин шерик деген атама эксплуатациялаудың негизин бүркеп туруушы формаль атама болған.

Дийхан—қарақалпақ ауылларында эксплуатацияның ең кең таралған формасы. Дийхан, жери жоқ яки жери күтә аз адамлардан болған. Дийхан жүрген адам байдын үйинде ислеген, қонып, бай үйинде ауқатланған. Дийхан жүриу тәртиби бай тәрпинен белгиленген. Әдетте байдың хожалығында дийхан жүриу көп жылларға созылған. Дийхан хызмет хақысына өзи ғана зорға тамақ асыраған, бала-шағасына ауыстыра алмаған. Дийханлардың көп жыл ислеуинин тәрелдары болған байлар дийхан тутарда оларға көп жүргени ушын артық хақы үәде еткен. Бундай үәдени байлар тек дийханларды узақ жүргизиу ушын, олар жыл сайын хақысын талап етпеу ушын ислеген. Ис жүзинде бай үәдесин орынламаған, Дийхан бул жөнинде айтысып, хеш жерден теңлик таба алмаған, себеби, сөйлесиу тек сөз жүзинде ғана болған.

М. Ю. Юлдашевтың Хийўа ханларының архивин анализлей отырып: „Хийўада, XIX әсирдеги дийхан бул тарийхий әдебиет-ларда тастықланып жүргендей, тек әпиўайы дийхан — жер ислеў-ши ғана емес. Ол ўақытларда дийхан деп ең ақырында гедей-ленген, жерге де, жайға да, мүликке де ийе болмаған дийхан-ларды атаған. Олардың жарымшылардан өзгешелиги мынада: дийханлар жерди ижараға алыў мүмкиншилигине ийе болмады. Аштан өлип қалмаў ушын олар аўыр шәртлерге де көнип, жер ийелерине жалланыўға мәжбүр болды. Дийханлар ямаса жүдә аз ақшалай ҳақы ушын, ямаса тиришилик ушын жалланып жумыс иследи, сонда да өз хожейинлеринен мәңгилик қарыздар болып қала берди. Дийханларды эксплуатациялаўдың шеги болмады. Хожейинлери оларға ҳәм олардың семьяларының ағзаларына өзиниң толық меншиги сыпатында қарады“, — деп жуўмақ шығарады.

Байлар ҳеш жазаланбастан өзиниң ўәдесин буза берген ҳәм дийханға ҳақы төлемеген. „Бай менен жарыспа, зор менен алыспа“ — деген халық нақылы ешейинге айтылмаған. Дийханлар айтысып теңлик ала алмаған.

Күнликши — бул да жарлы дийханды эксплуатациялаўдың кең таралған формаларының бири. Эксплуатацияның күнликшилик формасы көбирек орақтың (егин жыйнаў ўақты) басланыўына туўра келген. Орақтың басланыў ўақтында, жарлы дийханлар орағын белине кыстырып, ел аралап жүрген. Байларға жалланып, орағын орған. Күнликши жумысты күнине сөйлесип, күнлик ҳақысын алған.

Орақтың басланыўында барлық жарлылар дерлик күнликшилик еткен. Күнликшилик бәхәрги ҳәм гүзги қазыўлардың ўақтында да кеңнен таралған. Күнликшилик, жумыстың басқа тараўларында да қолланылған, орақ ўақтында күнликши күнине хан теңгеден алған. Бегар жумысында әсиресе патшалық қазыўда ислеген күнликшилер ҳақыны көплеў алған. Бул қазыўдың жүдә аўырлығына байланысly болған. Патшалық қазыўда ислеген күнликши күнине 2,5 теңгеге шекем алған. Күнликшиниң аўыр жағдайын XIX әсирдеги қарақалпақ әдебиятының классиги Күнхожа өзиниң „Орақшылар“ деген қосығында сүүретлеп көрсеткен.

Сүтхорлық — сүтхорлық кредит дийханлардың гедейле-ниўин тезлетти, оларды ярым крепостнойлық ғәрезлиликке түсирди. Сүтхорлардың „келесим“ лериниң кең таралған түрлери „сүтине“ ҳәм „көгине“ болып есапланды.

Сүтине — байыған қарақалпақлар — сүтхорлар жарлыларға белгили шәрт пенен ссуда берген. Шәрт бойынша гедей ҳәрбир алған 10 тилләсын алты айдан кейин 11,5 тиллә етип қайтарып бериўи тийис болған. Бул ақшалай ссуда алыўдың ең кең таралған түри болған. Егер ссуда алыўшылар 20 тилләдан артық ссуда алса, ссуда қазының қатнасыўы менен берилген. Кредитор қарыздардан (ссуда алыўшыдан) қазының мәрин бастырып тил-

хат алған. Ол „қазыхат“ деп аталған. Қанша ақша алғаны, қанша ұақытқа алғаны, қашан қайтарып беретуғынлығы хэм қандай өсим проценти менен берилетуғынлығы усы „қазыхатта“ көрсетилген. Сондай-ақ тилхатта ссуда қандай гиреўге берилгенлиги көрсетилген. Жай, жер сыяқлы мүликлер ғана гиреў болып хызмет еткен. Егерде қарыздар адам көрсетилген мүддетте тек өсим процентин ғана берсе, тилхат кредиторда қала берген. Егер қарыздар адам хэммесин туўел төлесе тилхат жыртып тасланған. Қарыздар адам ұақтында төлеўге шамасы келмесе, кредитор қарыздардың гиреўге қойған жерин, жайын қазы арқалы талап еткен.

Сүтхорлар — ссуда арқалы арзан баха менен жийи-жийи жерлерди. жайларды қолға түсирип отырған Бул жағдай қарақалпақ ауылларында дийханлардың жерсизленуин, ал жердин бай қатламлардың қолына топланыуин тезлеткен. Ақша менен бир қатарда ссуда натураль түрде — дәнлей де берилген. Байлар дән жетиспеген қымбатшылық ұақытлары жарлыларға ссуданы дәнлей берген, гүзде гүллән егинин жыйнап алып, дән арзаныған ұақытта бурынғы қымбат бахасы менен олардан ақшасын алған.

Көгине — ссудаға дән бериў. Қарыздар адам көк егисти жыйнап алғаннан кейин қарызын дәнлей қайтарып берген, „көгине“ деген терминнің өзи де усынан шыққан. Бул ссуданың шәртлери де жоқарыда айтылған ақшалай ссудадан — сүтинен оншелли айрылмаған. Қарыздар адам алған 10 батпан ғәллесин 12 батпан етип қайтарыуы тийис болған, гей ұақытларда сүтхорлар жуўерилей берип бийдайлай талап еткен. Барлық жағдайларда да сүтхорлар гедейлерди барынша эксплуатациялаған. Дийханлар ауыр қарыздан хеш те қутыла алмаған.

Қарақалпақ ауылларының эксплуататор қатламы тек жерди ғана емес, ал суўды да өз мәплери ушын пайдаланған. Жарлылар суўдың жетиспеушилигинен, әсиресе, суўдың аз жыллары оғада қыйналған.

Хийуа қарақалпақларының гейпаралары ғана шығырға ийе болған. Шығырдың өзин алыу хэм оны күш-көлик пенен тәмийинлеу үлкен қаржы жумсаўды талап еткен. Сонлықтан шығырды құрғын жер ийелери ғана пайдаланған. Гедейлер он-океки хожалық биригип ғана шығыр айдаған. Дийханлар ушын шығыр сатып алыу күтә ауыр болған. Соның ушын жарлылар шығырды жүдә қәдирлеген. Шығырға ийе болмаған жарлылар аяқтағы жерге жарамсыз суўды атызға шығарыу ушын түрли жоллар излеген. Бундай жағдайларда жарлылар көбирек әспектен пайдаланған. Дәрьяның хийуалық жағында жылма-жыл қазыудың жаман қазылуының нәтийжесинде бәхәрги егистин басланыуында суў жаптан хеш ұақытта толып ақпаған. Сонлықтан да каналдың жағалауында отырыушылар суў жетпегенликтен жерлерин бир ұақытта суўғарыуына мүмкиншилик болмаған. Каналдын, жаптың сағасында оғырыушылардың аухалы анагурлым тәуир болған.

Жаптың сағасындағылар менен аяғындағыларды суу менен тентәмейінлеуі үшін „әспек“ усылы қолланылған. Әспектің тәртіби: жап бир неше участкаларға бөлінген. Аўыллардағы мурап-лар жаптағы сууды гезеклестиріп участкаларға бөліп берген. Биринши участка суу ишетуғын болса, сол участка ишип болғанша сол участканың территориясында жап бөгелген. Екинши участка ишерде бөгет ашылған хәм тазадан үшінши участканың алдынан жап бөгелген. Суу берілген участка өзіннің суудан пайдаланыу мүддетин пайдаланбағанша бөгетти ҳешким ашыуға ҳақысы болмаған. Әспектің мүддети үш күннен бес күнге шекем созылған. Әспек ўақтында қоңсы аўыллардын суусызлыққа шыдамай бөгетти урлап жығыуынан қорқып, әспек бойынша суу алып атырған адамлар әспектің бөгетин қараўыллап, сол бөгеттің басында жатқан.

Суудың жетиспеушилиги қоңсылас аўыллардың аразласыуын күшейткен. Әспектің мүддети таўсылған соң, қоңсылас аўыллар (гезектеги участканың адамлары) суу алып атырған аўылдың атызларының суу ишип болған-болмағанына қарамастан жаптың бөгетин ашқан. Әспекте де жери ой хожалықлар суудан жақсырақ пайдаланған. Жери дөң хожалықлардың әспектен суу ишиуі жүдә аўыр болған. Мураплар суудың жетиспеушилигин өз мәплерине пайдаланған. Мураплар әспек ўақтында пара алып, әспектің тәртібин бузып, сууды көбирек байларға берген. Буның надурсылығын айтып, бөгетти ашаман деген жарлыларды мурап биротала суудан қаққан, урған, азаплаған, усындай етип әспек етип сууды гезеклестиріп беріу тәртіби халықгы алдау үшін көзобаға исленген нәрсе болған. Ҳақыйқатында бай жерин сууғарып болғаннан кейин ғана жарлылар суу алған. Барлық суу жоллары хан ҳәкимлериниң, бай жер ийелериниң хәм руханыйлардың қолында болған. Жаплардың барлығы дерлик аталық пенен бийлердиң, руханыйлар менен бай жер ийелериниң қолында болған. Мийнеткеш халық жаптың суу бармайтуғын ығына ысырылған. Бул жерлердиң бәри дөңлик болып сууғарыу жүдә қыйын болған.

Дийханларды эксплуатациялау шарўашылық хожалығында да аўыр болған. Байлардың ири шарўашылық хожалығы жалланба падашы хәм дийханлардың күши менен жүргизилген. Шарўашылықтағы дийханлардың аўхалы аўыл хожалығындағы, жер менен шуғылланыушы дийханлардың аўхалынан жеңил болмаған. Бул дийханлар байдың малына қарау, оған от-шөп таярлау, астын тазалау менен шекленбеген, олар басқа да ҳәрқыйлы хожалық жумысларын ислеген. Дийхан шарўа байға белгили бир қысқа мүддетке жалланған. Ал, ис жүзинде шарўа байдың есигинде дийханның жүриуі бирнеше жылларға созылған. Байлар узақ жыллар ишинде хызмет еткени үшін айрықша сыйлайман деген ўәдесин ҳеш те орынламаған. Оның есигинде узақ жүрсе де, дийханның ҳақысы жүдә аз болған, байдан тек бир-екни бас ғана мал алған.

Ири хожалық мал ийелери падашы, қойшы хәм батрақларды жаллау менен шекленбей, олар эксплуатацияның „сауын“ қусаған патриархаль-феодаллық формасын да пайдаланған.

Сауын — бай шаруалар жәрдем көрсеткен сыяқлы болып, жарлыларға сүтин ишип пайдалануға сауын мал берген. Ал онын ушын олар байдың есигінде хәртүрлі хызмет ислейтуғын болған, Бай сыйырын жарлыға сауынға берип, жарлыға үлкен жақсылық еткен болып көрінген. Хәқыйқатында да бул патриархаль уруушылықтын қалдығы менен бүркелген феодаллық эксплуатацияның формасы болды.

Майына — күш-көлик малды жер егиушилерге пайда көриу мақсети менен беріу. Көп байлар өзлериниң жерсиз ауылласларын күнликши етип, дийхан етип пайдалану менен шекленбеген. Олар жери бар, бірақ күш-күлик таппаған дийханларға жүдә ауыр шәрт пенен күш-көлик берген. Берген күш-көлиги ушын бай дийханнан аяқтан суу ишетуғын жер өниминен $\frac{1}{5}$ шығырдан суу ишетуғын жер өниминен $\frac{1}{10}$ есе хәқы алған. Гейде байлар күш-көлик ушын хәқыны өнимге қарамай алдын-ала белгилеген.

Төлжары — қой бағыу ушын шопан жаллаудың бир түрин усылай деп атаған. Бул бойынша байдың 100 қойынан 100 қозы ала билсе, өзине 50 қозы алыуы тийис болған, егер 100 ден кем алса, хеш нәрсе ала алмайтуғын болған. Ол уақыттағы жағдайда 100 қойдан 100 қозы туудырып алыу мүмкин болмаған, сөйтп, 100 қойдан 100 қозы туудырып аламан деп шопан әрман етип, өмиринше жүре берген. Бай шаруалар усындай хйле менен өзін пулсыз шопан — рабочий күши менен тәмийинлеген.

Жарлыларды эксплуатациялаудың хәр түрлі жолларын тауып, байлар малларынын санын арттырған, шопанның хәм дийханның арзан мийнетин кең пайдаланған. Олар малларға қыс оты, пішен, сабан, ауыл хожалық егинлериниң қалдықтарын хәм мал қыслайтуғын жайлар (сейисхана, малхана) таярлаған. Малханаларға маллар қагты сууық уақытларда қамалған. Шопанлардың жәрдеми менен байлар отлақлы жер ізлеп, көп сандағы малларын узақ жайлауларға көширип турған. Ерте бәхәрден байлар малларын, көк ерте шығатуғын көлдердин хәм өзеклердин бойларына шығарған. Малларды бәхәрде отлы жайлауға айдау „отарға шығару“ деп аталған. Барлық от-шөби мол жақсы жайлауларды да байлар пайдаланған.

Қарақалпақ дийханларының шаруашылық хожалығы басқа бағдарда жүргизилди. Олар ири малларын жазда ауылға жақын жерлердеги жайлауларда сақлаған, дийханлар хәммеси биригип, кәуим болып жерсиз жарлылардың биреуин шопан етип тутқан. Сөйлесиулер бойынша шопан етип тутқан қәуим шопанға егинин өниминен пай берген ямаса мал берген. Шопанды ерте бәхәрден ақыр күзге шекем тутқан. Шопан мал ийелериниң үйлерине гезек пенен қонып ауқатланған. Гүзле егин жыйналып болғаннан кейин шопанды мал бағыудан босатқан.

Жарлылар өзлеринин малларын жақын жердеги жайлауларға гезеклесип өзлери баққан. Ерте бәхәрде бир жарлы хожалықты маллары менен отлағандай жайлауға жиберип, қалғанлары бәхәрги егистиң таярлығына кирискен. Жарлылардың егис жерлери қыслауына жақын болған. Булар ушын малын қыслатуы жүдә ауыр болған. Жарлылар малларына жақсылап қыс оты таярлай алмаған, сонлықтан маллары арықлап бәхәрги көкке зорға жетисетуғын болған. Көп жағдайларда олардын маллары от-шөп болмағанлықтан бәхәрде қырғынға ушыраған. Жарлылардың өзлери де бәхәрге зорға жетискен. Бәхәрде ақ егис пискенше сыйырларының сүти менен оңысқан.

Жарлылар бәхәрдеги ауырыушылық, ашлықтан қорқып, бәхәрде сүт пенен оңысу мақсетинде сыйырларын бәхәрде тууыуға бейимлеген. „Тапқаныңда бәхәр иш, қысғын күни зәхәр иш“ ямаса „Бийдай сары тал болғанда, сарала сыйырымды саттым“ — деген халық нақыллары, ақ егисгиң писиуине жете алмай, бәхәрден баслап сарғайған жарлы халық массасы турмысының толық көринисин баянлайды.

К ө м е к — бул жәмийетлик жәрдем. Жәмийетлик жәрдемнин дәстүрлери ҳәр түрли атақ пенен Орта Азия халықлары арасында ерте заманлардан баслап сақланып келген.

Жәмийетлик жәрдемнен қарақалпақ ауылларының басқарыушы бай, құрғын топарлары қөбирек пайдаланған. Жәмийетлик жәрдем жай салыуда, канал қазыуда, ҳәр қыйлы ауыр қурылыста қолланылған. Байға көмекке ауыл адамларының бәри келиуи тийис болған. Кими бир күн, кими 2 — 3 күнге шекем байдың жұмысын ислеген. Олар жеген аўқатынан басқа ислеген иси ушын ҳеш нәрсе алмаған. Керисинше, мүмкиншилиги бар құрғын хожалықлар байдың көмегине өзлеринин тапқанын алып келип беретуғын болған.

Усылай етип қарақалпақ ауылларының басқарыушылары жәмийетлик көмекти өз мәплерине пайдаланған.

А с ы р а у — бай адамлар өзлеринин өлген ағайинлеринин жетим балаларын өз қолларына тәрбиялауға алған. Олар буның менен халық алдында жетимлерге қәуендерлик еткен болып көринген, ал ҳақыйқатында, оларды кирттайынан өзиниң барлық хожалық жұмысында пайдаланған. Өзлерин тегин рабочий күши менен тәмийинлеген.

Эксплуатациялау түрлериниң ишинде, патриархаль-феодаллық, феодаллық ҳәм ҳәтте, капиталистлик формалары да гезлеседи.

Арал тенизиниң жағалауларында ҳәм Әмударьяның қуярлығының арқа-батыс бөлиминдеги қарақалпақ балықшыларының аўшалы да жүдә ауыр болған. Балық аўлаудың жоқарыда атап өтилген эпиуайы қурал-сайманлары Аралдың мол балығын жетерли дәрежеде аўлауға мүмкиншилик бермеген. Өзиниң балық аўлау қурал-сайманларына ийе болмаған жарлы балықшылар байларға жалланған. Балықтың көп аўланатуғын жерлери ханның меншини есапланған ҳәм жергиликли балық өндирисшилерине

ижараға берілген. 1873-жылдан кейін Әмударьяның төменінде рус балық өндірісшілерінің пайда болуына байланысты, балықшылық өндір иси балық аулаудың жана құраллары менен байыған. Жана аулар хәм қолайлы таза қайықлар пайда болған. Бірақ, буның менен жарлы балықшылардың аухалы жақсыланбаған. Балық саудасында көбірек қосымша пайда алыу үшін умтылып, рус саудагерлері менен сауда жасасқан жергиликли балық өндірісшілері өзлерінің туысқанларын езиуді күшейтті. Гиршфельд хәм Галкиннің көрсетуі бойынша ауланған балықтың 25% и ғана оазис халқының тұтынуына қалдырылған. Балықтың қалған бір бөлігі Қоңырат хәм Қазалы арқалы Оренбургқа, бір бөлігі Чаржоу хәм оннан арман қарай темир жол арқалы Россияға жиберілген.

Арал теңизіндегі хәм Әмударьяның қуярлығындағы балық өндірісінің негізгі районлары 1873-жылдан кейін рус хәкімлері менен Хийұа ханлығы ортасында бөлісілген. Руслар менен Хийұаның шегарасы Арал теңизінде Таллықтың шеп жағы менен Таллық қолтығына шекем, оннан арман Тоқпақ ата ярым атауының арқа жағасы менен, Тәжибай қолтығына барып, соннан Үргеге шыққан.

Аралдың Хийұа территориясындағы балық аулау участкалары Хийұаның ири балық өндірісшілері ортасында бөлісілген, Жарлы балық аулаушылар тек майда көлдер менен майда өзендерде ғана балық аулаған. Хийұа тәрепінде балық өндірісшілері рус жағалығына өтпей, өз территориясынан балық аулау менен шекленген. Ал, рус жағалығындағы балық өндірісшілер Арал теңизінің барлық районларында балықты еркін аулаған. Солай етип, қарақалпақ балықшылары барлық балық ауланатын жерлерді өз бийлігіне алған Хийұа балық өндірісшілерінің де езиушілігіне ушыраған. Бул жағдай Хийұа ханы менен рус хәкімлері арасындағы бір-бирине жазылған хатлардан анық көрінеді. Бул хатларда рус балық өндірісшілері Хийұа ханлығының қалеген жерінде балық аулауға қақысы бар, деген пикирлер рус хәкімлері тәрепінен тастыйықланады. Әмударья бөлімі начальнигінің 1913-жыл 13-июндағы жазған хағында: „Хийұа менен питим шәртінің 6-хәм 8-пунктларына муапық рус кәсіпшілері рус сууларына жақын Хийұаның бос жерлерінде өндіріс мәкемелерін қуруға, иркинишсиз хәм бажысыз сауда жасауға ерикли. Жергиликли халықлардың рус санаағышыларына қарсы хәрекетлеріне жол қойылмауы тийис“, деп көрсетілген.

Қарақалпақ мийнеткешлер массасын эксплуатациялаудың тийкарғы формаларын баянлауды жуумақлай келип, мынаны айтыу керек: капитализмнің үлкеге кирип келиуіне қарамастан, эксплуатацияның бул формалары көбинесе патриархаль-феодаллық қатнасықтардың өзгешеликтерін көрсетті. Патриархаль-феодаллық дәстүрлерді өз мәпинде пайдалануы үшін үстем класс оларды сақлап қалуға барынша күш салды. Мийнеткеш халықты эксплуатациялаудың оғада ауыр болғанлығы соншелли, хәтте,

айырым феодаллар өгиз орнына қосқа адам қосқан. Мәселен, Арзы аталық Қыят жаптың бойында Яқыпбай қаланы саларда, өгиз тарта алмаған қаттылау жерди сүргенде өгизди босатып, орнына адам қосқан. Бул жағдай барлық Хийұа қарақалпақларының ызасын келтирген. Халық көтерилисинен қорқып, Арзы аталық дәрьяның оң жағалығына өгип қашып қутылған.

Қарақалпақ аұылларындағы класслық қарама-қарсылықлар көплеген халық нақыл-мақалаларында хәм қосықларында сәўлеленген. „Бардың күни пәрман менен, жоқтың күни әрман менен“, „Аспаннан кийиз жауғанда, жарлыға ултарақ жетиспейди“, „Бай менен бай қуда болса, араларында дорба жүреді“. „Жарлы менен бай қуда болса, қайдан қуда болдым деп бай зорға жүреді“, деген нақыл-мақаллар буның айқын мысалы бола алады. Эксплуататорларға қарсы халықтың қәхәри менен ызасы ХІХ әсирдеги қарақалпақ шайырларының творчествосында сәўлеленген. Революцияға дейинги қарақалпақ шайырларының барлығы жарлылықта жасаған, ашлықтың, жалаңашлықтың, теңсизликтің азабын басынан кеширген. Езилген халықтың байларға қарсы наразылығы революцияға дейинги халық творчествосының негизги мотивлери болыуы тосыннан келип шыққан нәрсе емес.

VI бап

ХІХ ӘСІР—ХХ ӘСІРДИҢ БАСЫНДА ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МӘДЕНИЯТЫ ХӘМ ТҮРМЫСЫ

1. ҚОНЫС ХӘМ ТУРАҚ ЖАЙ, КИЙИМ-КЕНШЕК, ДИН ХӘМ СЕМЬЯ ТҮРМЫСЫ

Қайғылы сиясий ұақиялар хәм аўыр тәбийий шараятлар қарақалпақлардын турмысында из қалдырып отырған. Турақ жайдың сол гезлердеги ең қолайлы түри қара үй болған. Әмудәрьядағы суў тасқынларына ямаса суўдың кем-тарыслығына байланыслы қарақалпақлар қоныс меканларын өзгертип отырған. Сондай-ақ Хийўа ханлығында ХІХ әсирдин ақырына шекем үзликсиз даўам етип келген феодаллық урыслар да қарақалпақларды көшпели турмыс кеширіўге мәжбүрлеген.

Қарақалпақлар ушын ерте ұақытлардан баслап ақ, комплексли хожалық—шарўашылық хәм раўажланған дийханшылық пенен бирге балықшылық тән болыўына байланыслы, олардың тийкарғы турақ-жайы қара үй болған. Үзликсиз феодаллық урыслар хәм түркмен феодалларының турақлы шабыўыллары қарақалпақлардың халықлық, турақ жайынын тийкарғы формасының бири қара үй болып сақланыўына себепши болған

Қарақалпақлардын гийкарғы массасы аўылларда жасап, аўыл әдеттегише бирнеше онлаған, айырым аўыллар 200 хәм оннанда көбирек үйлерден қуралған. Мәселен, 1873-жылы рус изертлеўшилери, Кегейли алабының аяғындағы Соржап бойындағы қолдаўлы уруўынан қуралған аўыл 234 үйден ибарат болғанын анықлаған. Ең кишкене аўыллар 30 шаңырақтан кем болмаған. Аўыллар, бир-биринен онша қашық болмаған аралықта, плансыз түрде, орайлық суў магистралынан алынған жаплардын бойында жайласқан. Олар бир уруў ағзалары тәрәпинен қонысланып, сол уруўдың ямаса уруў басынын аты менен аталған.

Қарақалпақ қара үйи ағаштын айрықша сортынан—үй тал ямаса тоғай талдан соғылып, кереге, уўық, шаңарақ және маңлайша хәм табылдырық пенен бирге ергенектен қуралған. Үй-

дің негизи кереге болып, ол бірнеше қанаттан ибарат. Үйдің көлеми қанаттардың санына байланысly. Байдың үйі көлеми жағынан бірқанша үлкенірек болып, 6—8 қанатлы, ал жарлының үйі тек 4 қанатлы болған. Қанаттар дөңгелектеніп орнатылып, бір-биріне жүннен тоқылған дизбе менен байланып беккемленген. Үйдің төбесіндегі шаңарақ пенен керегелерді төменгі жағы ийілінкіреп келген уықтар тұтастырып, үйге гүмбез форма береді.

Уықтардың саны үйдің неше қанаттан ибарат болуына байланысly. Олар керегелің басларына байланып, шаңарақты көтеріп тұрады. Шаңарақ—ийілген тоғын болып, оның айлана дөңгегінде уықтардың ушлары кирип тұратуғын тесіктер болады. Шаңарақ үйдің уықтарын жоқарғы жақтан бириктирип ұслап тұрады. Шаңарақ тоғынының үстінгі ернегінен бір-биріне кесе 5—7, ортасы дүңкі қада орнатылған. Үйдің керегесі сыртынан, орта белинен 40—50 см енлілікте жүннен нағыслап тоқылған „ақ басқур“ тартып байланған. Уықтың керегеге бекитілген жерінің жоқарылауынан, уықтың ийемейіңкіреген жерінен „қызыл басқур“ тартып байланған. Бул құрлар үйге сән беріу менен бірге уық хәм керегелердің беккемленип тұруына жәрдемлескен.

Үйдің уық бөлімі кийіз—үзік пенен, ал шаңарақ кийіз түңлік пенен бастырылған. Керегелің сырғы ший менен оралған. Түңлік жатарда жабылып, жақты түсіріу хәм от жағылған ұақытта түтін шығыуы ушын азанда ашылған. Қара үйге кирип-

Қара үй.

шығыу ушын еки тәрепли ергенек қойылып, оның үстинен арнаулы тоқылған ший есик жабылған. 1873-жылы А. В. Каульбарс қарақалпақлардың турмысын былайынша сүүретлейди: „Үйдин оргасынан киши-гирим шуқыр қазылып, оған үш аяқлы шойын ошақ орнагылып, оған қазан асылады. Семья ағзаларынын санына хәм жағдайға қарап, қазанлар үлкен хәм киши болып келеди. Әдетте оларды үйлерде екеу-үшеу, хәтте оннанда көптен ушыратыуға болады... ошаққа от жағылған уақытта отқа суу қайнатыу ушын қара қуман қойылады. Керегеге керги, кебеже илинген, олар әдетте сыртынан нағыслар менен безелген. Оларда үй ийелеринин барлық бахалы затлары—шыт, гезлеме, көрпе, гилемлер хәм т. б. сақланған. Қара үйде хәр күни аўқат ушын пайдаланатуғын тары, бийдай, арпа салынған жүн қаплар турады. Дәннин запаслары ураларға көмиледи. Буннан басқа қара үйде мылтық, шанап, хәр қыйлы қабақлар хәм дән тартатуғын қол дигирманларды гезлестириуға болады“.

Үйге шыпта, оның үстине палас, гилем ямаса кийиз төселген. Қурғын хожалықлы қарақалпақлардың үйлеринде, арша, сандық, сабаяқ хәм т. б. үскенелер болған. „Байлардын үйлерин бахалы ақ жүннен басылған кийиз үзиклерге ийе болған. Орташа хожалықлардың үйлерине сур кийиз үзиклер жабылған, ал жарлылар өз үйлерин шыпта менен бастырған. Бай хожалықлар өз үйлерин ишинен хәм сыртынан хәрқыйлы нағыслы қурлар менен безеген. Үйдин қасында әдетте есикке қарама-қарсы жерде, мал

Хәули-хәрем.

ушын қора исленген. Көпшилик жағдайда қоралар қамыстан ямаса жыңғылдан соғылған.

Қыста қатты шамалдан қорғаныу ушын қара үйлер қора менен қоршалған. Бара-бара бир турған барлық хожалық қурылыслары усындай қоралар менен қоршалған. Бир қанша районларда қоранын ишине хэм оның сыртына ағашлар егилген.

Жақсы үскенеленген үйлерге байлардың, бийлердин, ақсақаллардың, молла-ийшанлардың хэм т. б. қолы жеткен. Ал, мийнегешлер аўқатына нан да таба алмаған. Сонлықтанда, олардың үйлери аптада болған. Рус изертлеўшиси, художник Н. Н. Карзин өткен әсирдин 70-жыллары қарақалпақ жарлыларынын турмысына бақлау жүргизип: „Көшпелилерге керекли болған бир гилем, хэтте бир кийиз де көрмейсең. Ашық жерде бирнеше бау қамыс жағыр, темир мосы асгында от жанып тур... Басқа бир үйге кирдик—бул да сондай, үшіншиге кирдик—бул оннанда бетер“—деп жазды.

Жарлылар қара үйге ийе болыуға шамасы келмей, ылашық хэм жертөлелерде жасады Бундай турақ-жайлар әсиресе Қарақалпақстаннын арқа тәрепинде, балықшылық районларында кең таралған. Жарлы балықшылар жазда ылашықларды сууға жақын, балық аулау кәсип орынларынын қапталынан салған.

Хәрбир ылашықта балық аулау мәўсиминде 3—4 балықшы жасаған.

Қарақалпақлар қара үйлерде тек жазда емес, ал қыста да жасаған. Россияға қосылғанға шекем, қарақалпақлар қыс айларында түркмен феодалларының тез-тез болып туратуғын шабыуылларынан қорғаныу ушын өз уруу басшылары менен айрықша бекинислерде—қалаларда қыслаған. 1873-жылы Н. Н. Карзин: „Жазда қарақалпақлар өзлерин бул шабыуыллардан азда болса қәуипсизлеу сезеди. Кең Әмудәрья өзиниң көп санлы салалары, өткеллери, батпақлы жағалары менен оларды түркменлерден қорғайды, бирақ қыста қәуипли, олар—муздан өтеди“,—деп жазды. Сонлықтан қыс дәўиринде қарақалпақлар тек „қалада“ жасаған. Бул дәўирлердеги „қала“ үлкен туўры мүйешли кеңлик болып, дийўаллар менен ямаса топырақ үйип қоршалған, дөгерегине қамба қазылған. 1873-жылға шекем, қарақалпақлардын Россияға қосылуынан алдын Шымбай, Нәкис, Қонырат усындай бекинис-қалалар болған. Бул туўралы Н. Н. Карзин мыналарды жазады: „Қарақалпақлар жазда өз атызларына жақын жерлерде көшип қоныс басса, ал қыста Шымбайға келеди хэм қалада олардың қалың тобы қырқ мың үйге жетеди“. XIX әсирдин 50—60-жылларында Әмудәрьяның қуярлығында Бозатаўда Молла Пирим қала, Арал теңизиниң бойында Ерназар қала хэм т. б. көплеген бекинислер болды.

XVIII әсирдин ақыры—XIX әсирдин басында қара үйлер менен бирге қарақалпақларда пақсадан өрилген үй-хәўиллер ири феодаллардың қорғанлары болған. Қалдықлары Жанадәрьянын қурып қалған аңғарының бойында сақланған Орынбай қала хэм бу-

рынғы Қараөзек районының территориясындағы Ораз аталық қала усындай бекинис-қорғанлар болып есапланады.

Қарақалпақ жарлыларының көпшилигинин үй-жай жағдайы оғада аұыр болып, олардың күн-көрисинин нашарласыуы нәтийжесинде хәр түрли аұырыулардын массалық түрде тарқалыуына алып келген. Ылашықларда жасаған қарақалпақ жарлыларының турмысын көрип, Н. Н. Каразин: „Жүзлери солғын адамларды көрип, аяп кетесең. Мен азып-тозбаған, жоқшылықтын азабын шекпеген бирде-бир адамды гезлестире алмадым“,—деп жазды.

Кийим-кеншек. Қарақалпақлардың кийимлери айрықша өзгешеликлери менен ажыралып турады. Қарақалпақлардын ески кийимлеринде тек Орта Азия хәм Қазақстан халықларының кийимлери менен уқсаслық көринип қоймастан, ал Урал хәм Волга бойы халықларының бирқаншаларының кийим-кеншеклерине де уқсаслық сезиледи.

Қарақалпақлар кийимлерди үй өнди́рисинин өнимлери: пахта гезлемесинен, кендир жип гезлемесинен таярлаган. Олар өзлеринин қолдан тоқыған гезлемелеринен тысқары өзбек хәм тәжиклер тәрепинен тоқылған және Бухара хәм Хийуадан алып келинген жипек хәм ярым жипек гезлемелерди де кең пайдаланған. Сондай-ақ XIX әсирдин орталарынан баслап англичан, ал оннан кейин рус мауытысы, шытлары хәм басқа да фабрика гезлемелери кең пайдаланылды.

Қарақалпақлардың үст кийимлери узын шапан хәм шекпеннен ибарат болды. Шапан пахта ямаса жипек гезлемеден тигилген. Шекпен түйе жүни гезлемесинен тигилген. Шапаннын ишинен гейде бешпент (кәмзол) кийген. Шапан, шекпен, бешпенттин сыртынан нағыслы белбау байланған. Жигитлер беллерине шаршы, ал байрам күнлери жипек белбау-мәдели байлаған. Ишки кийим узын кең көйлектен хәм ақ бөзден тигилген кең штаннан (дамбал) ибарат болған.

Етик тигиу́ге керекли телетин Хийуадан сатып алынған ямаса жергиликли орынларда қолдан, таярланған. Бирақ етик көбинесе шеримнен тигилген. Бай ғаррылар хәм мусулман руханийлары қой терисинен тигилген мәси, оның сыртынан геуиш кийген. Бас кийим тақия шөгирме хәм қураш болған. Кексе адамлар Қара-күрең түсли шөгирме кийген, ал руханийлар қара-күрең түсли шөгирме кийген ямаса ақ сәлле ораған.

Қыс айларында сууық күнлерде қарақалпақлар тон ямаса ишине жүн, пахта салып сырылған гүпи кийген. Қыста соның менен бирге егиктиң яки мәсинин сыртынан байпақ та кийген.

Хаял-қызлардың кийимлеринен көйлек пахта жип гезлеме ямаса тоқ қызыл хәм қара көкшил жипек гезлемеден тигилген. Ал диз кийимлер жолақлы материалдан, көбинесе боялған бөзден тигилген. Көйлектин сыртынан қара ямаса түрли түсли жолақлы гезлемеден тигилген кәмзол кийген. Гейде бундай кәмзоллар мақпалдан да тигилген. Кәмзолдың өдирине хәм жийеклерине

нағыс салынған. Қыста кәмзол, гүпи, ишик кийген. Хаяллар шеримнен ямаса телетиннен тигилген узын өкшели етиклер кийген. Көпшилик хаяллар телетин геуиш хэм мәси кийген. Қарақалпақ хаял-қызларының бас кийимлери қоңсы халықлар хаял-қызларының бас кийимлеринен үлкен айрықшалыққа ийе болған. Қазақ хаялларына ақ жаулық тән болса, ал қарақалпақ хаял-қызлары хәр қыйлы түстеги гүлли орамаллар тартқан. Хаяллар басына тақия кийген, сыртынан айдыллы ямаса жупқа, ал таппағанлары бөз ораған. Байлардың хаяллары түрме, мәдели ораған, олардың сыртынан орайпек тартқан. Той-мерекеге барарда, бир жаққа қыдырарда жегде жамылған.

Той-мерекедә хаяллар жүн хэм жипек гезлемеден тигилген қызыл киймешеклер, сондай-ақ гүмис хэм сәнли таслар менен безетилген сәүкеле кийген. Байрам кийимлериниң бири сәнли безелген ақ жегде болған. Оны кейуаны хаяллар кийген. Жүзик, билезик, сырғалар сондай-ақ гүмистен исленген перуза, хэм хасыл таслар менен безелген хәйкел кең таралған.

Бай хэм жарлылардың кийимлери тек түри бойынша ғана емес, ал сапасы жағынан да айрықшалыққа ийе болған.

Құрғын адамлардың кийимлери жипектен, мақпалдан хэм рус сукносынан тигилген. Жарлылардың кийимлери қолдан тоқылған бөзден тигилген.

Байдың алмастырып кийетуғын кийимлери көп болса, ал жарлылар бир кийген кийимлерин тозып питкенше қысы-жазы кийетуғын болған. Мине усыған байланысly халық арасында: „Қыс кийимин жаз кийип, жарлы неғып байысын“,— деген нақыл келип шыққан.

Жарлылар жағдайының көтериуине қарай базардан кийилген гөне кийимлерди ғана сатып ала алған. Бир шекпен сатып алыу ушын қымбат базары 20 жеңил батпан бийдай ямаса 50 женил батпанға шамалас жүеери сатыу керек болған. Бундай дән дийханларда, әсиресе жарлыларда хешқашан болмаған.

Жаңа кийимге (шапан, шекпен) ийе болмаған жарлы жигитлер той-мерекелерге бара алмаған. Усыған байланысly: „Айт атлыники, той тонлыники“ деген нақыл келип шыққан Гедейлердин кийимге жарлылығы соншелли, той-мерекеге барарда, басқа жаққа қыдырарда кийетуғын кийимлер ауыл бойынша тек бир-екеу болып, оларды тезеклесип кийген.

Дин. Қарақалпақлардың ауыр материаллық турмысы олардың рухый мәдениатына тәсир жасады. Аш-әпгадалық, сауатсызлық, феодаллық, оннан кейин ауыр колониаллық езиу формалары халықтың рухый өмиринде ауыр из қалдырды. Бунда дин айрықша орын тутты

Қарақалпақлардың дини исламның сүннийти болған. Мусулманлардың диний миннетлери: 1) қуданың бирлигин мойынлаудан, 2) Күнне 5 уақыт намаз оқуудан, 3) Ораза тутуудан, 4) Зәкәг төлеуден, 5) өз өмиринде мусулманлардың орайы Мекке қаласындағы Кәбаға барыудан ибарат болған. Хәрбир 12 жасқа

шыққан қарақалпақ (қызлар 9 жастан) күніне 5 уақыт намаз оқы-
уы шәрт болған.

Суўпы-ийшан идеологиясы халықтың сана-сезимине айрықша тәсир жасады. Ийшанлар қарақалпақлар арасында оларды Хийуа ханлығы жаулап алғаннан кейін кең түрде таралды. XIX әсирдин орталарында хәзирги Шымбай районында („Қарақалпақ“ совхозының территориясында) мешит хәм медресе қурылып, бул жерге Қарақум ийшанлығының орайына, Әмудәрьяның төменги жағындағы халықлардан сонын ишинде араллы өзбеклер хәм қазақлардан зияратқа адамлар келип турған.

Ийшанлардың жумысының тийкарғы мақсети халықты Хийуа ханларына бағыныушылық рухында тәрбиялаудан ибарат болды. Ийшанлар мийнеткешлер арасында, „бул дүнья ялғаншы, бул дүньяда адамға хешнәрсе керек емес, ал барлық хәзликти ол о дүньяда, бейиште көреді“,—деген пикирлерди таратқан. Ийшанлар халық арасында диний „Суўпы Алияр“ китабындағы идеяларды таратқан. Бул китапта жаманлыққа қарсылық етпеу, жердеги барлық хәзликтен бас тартуу усынылған. Бул китап ески өзбек тилиндеги бир-бирине байланыссыз диний-философиялық пикирлерден ибарат болған. Онда бул дүньядан безиу идеясы, қудайға фанатик түрде исениу идеясы көрсетилген. „Суўпы Алияр“ өзиниң мазмуны бойынша қарақалпақ халқын езиу сиясатының, ийшанлардың ролин күшейтиудин, сүүпизмди таратыудын қуралы болып хызмет етти.

Дин ийелери халық мәдениятының душпаны болған. Ийшанлар халыққа, жырау-бақсы болыу керек емес, о дүньяда олар ийтке айланады, деп түсиндирген. Бақсы-жырауларды тыңлағандардың, оларды сыйлықлағандардың о дүньясын бермейди, деп көрсеткен. Тири мақлуқлардың хәм адамлардың сүүретин салғандар о дүньяда салған сүүретлеринә жан. енгизиуи тийис, егер жан енгизе алмаса, онда сүүрег салғандар дозаққа тасланады, жан берип, жан алыу тек бир алланың ғана қолынан келеди, деген. Ийшанлар халық арасынан шыққан алдыңғы ой-пикир ийелерин қуудалаған. Мәселен, олар қарақалпақ әдебиятының классиги Бердақты „пәтиұасыз“ деп атаған. оның шығармаларының халық арасында таралыуына тыйым салған. Ол хәққында душпанлықтан ибарат өсеклер таратты.

Хәр бир ийшан бирқанша суўпыларға ийе болған. Халықтың айырым қатламлары арасында көбинесе қартайған уақытта суўпы болыуға талапланыушылық болған. О дүньяда бейишке барыу үмити менен суўпылар бул дүньяның барлық хәзинен үаз кешкен. Олар өмиринин ақырына шекем ийшанларға хызмет еткен, оларды рухий жақтан қууатлап, материаллық жақтан тәминлеп отырған. Олар өз ийшанын пир деп атаған. Хәрбир пийшембиде кешқурын суўпы өз мүмкиншилигине қарай, пирине нәзир—ақша, қой, қозы, хәм т. б. алып келген.

Ийшан жума ақшамы түни бойы суўпыларына қудайға қалай хызмет етиу кереклиги хәққында нәсият оқыған. Буны суўпылар

өз гезегинде халық арасына таратқан. Солай етип суўпылар ийшанлардың үгит-нәсиятларын таратыўшылар болды.

Қарақалпақларда ийшан атағы түркменлердеги сияқлы атадан балаға мийрас болып өткен хәм буның ушын суўпылық басқышынан өтип, „жетилисиўдин“ зәрүрлиги болмаған.

Адамлар намаз оқыў ушын мешитлерге, ал олар жоқ жерлерде руханийдың үйине жыйналған. Хәрбир намаз оқыўшы молла ямаса иймам намаз оқыўшыларға үгит-нәсият айтып, оларды қудайдың қулы болыўға хәм ханның талаптарын булжытпай орындаўға, ғайры диндегилерди—кәбирлерди аяўсыз жеккөриўге шақырды.

Исламның барлық миннетли тәртип-режелериниң орынланыўын қазы хәм оның жәрдемшилери, молла хәм т. б. бақлап барды. Диний ұазыйпаларды орынламаған мусулманлар қатаң жазаланған. Диний үрип-әдетлерди таратыўда мешит пенен бирге әулийелердин мазарлары айрықша орын ийеледи.

XVIII әсирдин 70- жылларынан баслап, Хийўа ханларының орайласқан сиясаты күшейеди. Олар өз властын хәртүрли жоллар менен беккемлеўге хәрекег етип, халық массасына идеологиялық жақтан тәсир жасаўға үлкен кеўил бөлди. Олардың идеологиясын таратыўда мусулман руханийлары айрықша хызмет атқарды. Ханлықта әсиресе оның шет-шебирлеринде халық массасын рухий жақтан езиў мақсетинде көплеген „кәраматлы орынлар“, „әулийелердин мазарлары“ салынып, олар орайлық властың айрықша қәуендерлигинде болды. Бундай мазарлар саналы түрде, белгили бир мақсетлер менен халықты алдаў арқалы салынып, оларда ис жүзинде хешқандай өли жерленбеген еди.

Диншиллерге айрықша тәсир жасаў мақсетинде моллалар белгили орынларға, соның ишинде ески қойымшылықларға байланыслы халық арасындағы аңыз сөзлерди хәрқыйлы „кәраматларға“ исенимлерди оғада шеберлик пенен пайдаланды.

Хийўа хәкимлериниң үлкен илажларының бири, XVIII әсирдин еквинши ярымында Шамуннабий мазарының салыныўы хәм оның кен пропагандаланыўы болды. Руханийлар буның ушын Хожели қаласына жақын жердеги Мазлумхан-сулыў төбелигиндеги ески қойымшылықтың халық арасында үлкен тәсирге ийе екенлигин хәм бул жердеги әйемги қурылыстардың қалдықтарын және қонсылас төбеликтеги Гәүир қаланың (ески Миздахкан қаласынын) қалдықтарын, Шамуннабий менен Гәүирдин гүреси хәққындағы аңызды, сондай-ақ, Шамунның хаялы менен Гәүирдин романтикалық муҳаббаты тарийхын өз мәплерине пайдаланды. Бул жерде ески қойымшылықлар болып, өз ата-бабаларын зияратлап кетиў ушын көплеген жерлерден адамлар келген. Мазлумхан төбелигинде арнаулы Шамуннабий қәбири қурылған. Өз-ССР Илимлер академиясының Қарақалпақстан филиалының археологлары бул қәбирди ашып көргенде, 24 метрлик қәбир тек көзаба ушын салынғанлығын, онда кәраматлы адам түўе, әпиўайы адамның да жерленбегенлигин анықлады. Еки әсирге шамалас

Ұақыт дауамында мазар ири табыныу орны болып, халық арасында руханыйлар менен Хийуа ханларының үстемлигин пропагандалау мақсетине хызмет етип келди. Хийуа ханлары Елтезер (1802-1806) хэм Мухаммед Рахим (1806—1825) қарақалпақлар менен араллы өзбеклерди жаулап алыу ұақтында Шамуннабий мазарына бир неше рет келип, зыяратлаған. Оған Сейдмухаммед хан да келип кеткен. Ески мазарларды зыяратлау арқалы Хийуа ханлары олардын әхмийетин күшейтиуді нәзерде тутты. Аллақулы хан Арал теңизиниң қубла-шығысындағы хэм қубласындағы Кабақлы ата хэм Хәким атаны зыяратлаған. Бул әулийеликлер кейин усы жерлерде жасаушы қарақалпақлардың диний орайларына айланды. Ал Хәким ата Қоңырат қарақалпақларынын жауынгерлик ураны болған.

XIX әсирдин орталарында Султан Ұәйис таудағы ески хэм халық арасында кеңнен белгили қойымшылықты ханның буйрығы бойынша жоқарыдан саза болды, деген бәне менен Султан баба мазары салынып, онда мусулман динин үгитлеуши иймам Султаң Ұәйис жерленген, деп дағазаланған, ал ис жүзинде бул адам Хорезм оазисине хеш келмеген.

Мазар кем-кемнен Хорезм эазисиндеги ири табыныу орайына айланған. Диний инанымларды беккемлеу мақсетинде бул жерде хәртүрли сыйқырлы илажлар әмелге асырылды. Бул жерде тау тасларының арасынан атлығып шығып турған булақ та, қолдан қазылған хәуиздеги балықлар да „кәраматлы“ деп есапланған. Информаторлардың айтыуына қарағанда бул мазарды салыуда ханның буйрығы бойынша қарақалпақлар да қатнасқан. XIX әсирдин екинши ярымында Қарақалпақстан АССРы Беруний қаласының хәзирги территориясында Сейд Мухаммедханның буйрығы бойынша шайых Аббаc мешити салынып, оның ұақым жерлери хэм иймамлары белгиленди.

Бундай мазарлар Қарақалпақстанның территориясында көп болды. Мазарларды шайыхлар қорғап сақлаған. олар мусулман руханыйларының үәкиллери болып, хәр бириниң қарауында бир неше молла хызмет еткен.

Хәрбир пийшембиде динге исениушилер кәраматлы орын деп есапланған мазарларды зыяратлап, өзлери менен бирге мал, ғәлле хэм т. б затлар алып барып, олар шайыхларға тапсырылған. Көпшилик жағдайларда бундай мазарларға зыярат етип келиушилер туумаған хаяллар болып, олар „кәраматлы“ жердин „шарапаты тийип“ балалы болыу үмитинде болған

Мусулман дини менен руханыйлардың реакциялық тәсири халық турмысына ғана емес, ал олар сондай-ақ жәмийетлик хэм жеке турмыстың көплеген тәрепине де зыянлы тәсирин тийгизди, семьялық ямаса жәмийетлик салтанатлар хэм басқа да хәр қыйлы үлкен ұақыялар дин үәкиллери қатнаспай өткерилмеген.

Узақ хэм ауыр кеселленгенде тәуиплерден шипа таппаған көпшилик ауырыулар, әсиресе хаяллар диний адамларға көринген. Руханыйлардың көпшилик үәкиллери тумар, дууа қусаған нәрсе-

лерди таярлап, оларды өзлерин хэм өз балаларын хэр түрли аўырыўлардан, „бәле-қәдеден“ аман сақлаўды нийетленген адамларға қымбат баға менен сатқан.

Экономикалық артта қалыўшылық, эксплуататорлардың аўыр езиўшилиги хэм халықтың саятсызлығы нәтижесинде қарақалпақлар арасында мусулман динине шекемги хэр қыйлы диний исеним хэм дәстүрлер сақланған. Шаманлар қарақалпақларда „порханлар“ деп аталды. Дәслепки ўақытлары руханийлар порқанларды унатпады. Бирақ XIX әсирдин ортасында ақ порқанлар ески ўақытлардан бери Хийўа ханлығында хэм Әмудәрьяның төменинде өз тәсирин беккемлеген мусулман дининиң ыңғайына бериледи. Порханларға хэр түрли аўырыўлар менен науқасланғанлар (мәселен, туўмаған хаяллар, аяқ-қолы лән болғанлар) қаранған хэм оларды „жаўыз рухларды“ қуўып жоқ етиў бойынша „қәнигелер“ деп есаплаған. Диний дәстүрлерди орынлаў халық ушын аўырға түскен. Мысалы өлини жерлеўге байланыслы хэм оннан кейинги асабатын бериў көп харежет жумсаўды талап еткен, ал жарлы-гедейлердиң буған халы келмеген. Олар байлардан қарызланып, оны өтеў ушын байлардың есигинде бир неше жыллар даўамында хызмет еткен.

Диний дәстүрлер қарақалпақлардың аўыр турмысын тағыда бетер қыйынластырған.

Мусулман дининиң дәстүрлери руханийлардың байыўының тийкарғы дереги болған. Соңлықтан олар бул дәстүрлердин булжытпай орынланыўын талап еткен. „Курбан айт“ хэм „Ораза айт“ халықтың турмысына кирген зиянлы диний дәстүрлердин қатарына жатады.

Курбан айтта хәмме қуданың хұрметине мал сойып, курбанлық шалыўы тийис болған. Бул халықты үлкен материаллық шығынға ушыратқан. Ораза айт та халыққа аўырға түскен. Тәртип бойынша ораза ўақтында хэр бир адам бир ай даўамында күндиз аўқат жемеўи тийис болған. Тек күн батқаннан күн шыққанға шекемги аралықта ғана аўқатланыўға мүмкин болған. Бул әсиресе аўыр күш мийнеги менен шуғылланыўшы адамларға аўыр тийген. Узағына аўқат жемеў жумыс ислеўшилердин динкесин қуртқан, хәтте гейпараларын аўырыўларға шатастырған. Соңлықтанда көпшилик жарлылар бул дәстүрди бәрхама тутпаған.

Көпшилик қарақалпақлар мусулман дин ийелериниң үгит-нәсиятларына соқырларша исенген. Ислам олардың сана-сезимине үлкен зиянлы тәсирин тийгизген. Мәселен, „қуда қәлесе“ деген сөзсиз бир де гәп басланбаған. Сөйлеўши өз сөзиниң қақыйқатлығын сыпатлаў ушын қудаға сыйынып, „Бир қуда барғой“, деген сөзлерди айтыў арқалы өз пикирине гүман қалдырмаған. Руханийлар диний характердеги „Қудайдан қорықпағаннан қорық“ сияқлы нақыл-мақаллардын таралыўына жағдай жасаған. Аўқатланыў алдынан мусулман дининиң тәртиби бойынша қудайға қарата „биссимилла“ деген сөзди айтыў керек болған. Дин қара-

қалпақтардың пүткіл турмысына енип, халықтың ақылына, еркіне, сана-сезиміне реакциялық тәсір көрсеткен.

Динниң хәм дин ийелериниң езиушилигине қарамастан қарақалпақ халқының алдыңғы қатар ўәкиллери ийшан, молла хәм хожалардың ҳақыйқый ролин түсинип, диний қағыйдаларды орындаудан бас тартқан, оларды мысқыллап күлген, Көплеген нақылларда, ертеклерде хәм анекдотларда дин ийелериниң сықмарлығы және жарамас қылўалары әшкараланған. Хәтте айырым диний қағыйдалардың дурыслығына гүманланыўшылық пайда болған. Бул жағдай „Усталы ел дүзелер, моллалы ел бузылар“, „Қудай болсаң өзинди жарылқа“, „Оқыған намазын төккен дәрет суўына жетпейды“ сияқлы халық нақылларында сәулеленди.

Халық қахарманы Әмирбекке байланыслы „Әмирбектин суўпы болғаны“, „Әмирбектин садақаға барғаны“ сияқлы анекдотлар менен бирге, „Қудайды алдаған тилки“, „Матжан суўпы“, „Ийшан ушын ешексиз қалды“ хәм т. б. ертеклерде динниң зиянлы ақыбетлери, руханыйлардың халыққа қарсы хәрекетлери сөз етиледі,

XIX әсирдеги шайырлардың ири шығармалары дин ийелерин әшкаралаўға бағышланған. Олардың қатарында Бердақтың „Хожам“, Өтеш шайырдың „Нураддин“, Омар шайырдың „Камал“ хәм т. б. шығармаларын атап көрсетиўге болады.

Қарақалпақлар арасында дуўаға исениў, айырым ҳайўанлардың кәраматлығына исениў хәм т. б. инанымлар сақланған. Ҳайўанларға сыйыныў қалдықлары кең таралған. Жолбарыс кәраматлы ҳайўан деп есапланған. Жолбарыстың кәрамағлы қәсийетлери туўралы көплеген ертеклерде сөз етиледі, „Жолбарыс арқалы байыған кемпир“, „Жолбарыс-пирли-ҳайўан“ хәм т. б. усындай ертеклерден есапланды. Ийшанлардың мешитлери хәм үлкен әулийелердин қасынан жолбарыс өткен болса, олар айрықша „кәраматлы орынлар“ деп асапланған.

Қарақалпақларда көз тийеди деген исеним болған. Бағлардың егинлердин, үй-жайлардың көзге түсерлик жерлерине ҳайўанлардың бас сүйеклери, қошқар шақлары, бурыш яки пияз илдирип қойылған, олар көз тийиўден сақлайды, деп есапланған.

Қарақалпақлар арасында халық медицинасының ўәкиллери (гәўиплер) де болған. Олар аўырыў тислерди суўырып алып таслаў, сынған сүйеклерди салыў, гейпара исиклерди сапластырыў хәм т. б. емлеў илажларын қоллана билген. Ал аўыр аўырыўларды емлеў бойынша, руханыйлар хәм порханлар сыяқлы тәўиплер де ҳеш қандай илаж қоллана алмаған. Трахома, безгек, асқазан-ишек хәм т. б. кеселликлер аш-әптадалықта жасаўшы мийнеткешлер ушын аўыр мусаллат болып түсетуғын еди. Әлиўшиликтиң әсиресе балалар арасында әлиўшиликтиң, жоқары дәрежеде болыўы халық санының үзликсиз қысқарыўының себепшиси болды. Архив дәреклеринде XIX әсирде Хийўа ханлығында бирнеше рет тырыспай хәм оба кеселликлери таралғанлығы жөнинде мағлыўматлар бар. Руханыйлар қарақалпақларды семьяндық турмысына реакциялық тәсір жасады.

Семья турмысы. Қарақалпақ семьясында патриархаллық қатнасықлар үстемлик етті. Семья басында әке болып, оның үстемлиги ол өлгенше сақланды, оның барлық көрсетпелери семья ағзалары ушын-орынланыуы сөзсиз болды. Балалары оның сөзін қайтарыуға хақысы болмады. Хожалық баслығынын бундай жағдайы диний дәстүрлер менен қууатланды. Хожалықтағы барлық затлар хәм маллар оған тийисли болды. Ол қәлеуінше ис алып барған. Оның рухсатысыз хожалықтағы затларды хешким жумсай алмаған. Оның келисимисиз уллары үйлене алмаған. Ол баласының қайылшылығын сорамай-ақ оған қыз айттырған. Үйленгеннен кейин бала өз бетинше хожалық жүргизиуе ерки болмаған. Балалар атасының кеулине тийиуден қорыққан. „Атанын қарғысын алған онбайды“ деген нақыл да усыған байланыслы болған. Бирқанша бала үйленип, семья үлкәйгеннен кейин үйленген балалар басқа шығарылып, мал, затлар бөлисилген. Олар тен бөлинбей, ал атанын қәлеуінше бөлинген. Көпилик мал, затты ата қайсы бала менен қалса соған қалдырған.

Әсиресе, семьяда хаял-қызлардың аұхалы аұыр болған. Қыз бала өз атасының үйинде ўақтында-ақ, атасына қарсы келиу түүе, оған туўры қарай алмаған. Үйге қонақ келсе, қызлар қонақтың көзинше сөйлесе алмаған, өз тәғдирине өзи бийлик ете алмаған хәм қәлегенине қосылыу былай турсын, ол хаққында ойлауға да хақысы болмаған. Атасы кимди қәлесе, соған берген, дурысырағы сатқан. Қыздың келисимине, күйеудин қыздан жасының қаншелли үлкен-кишилигине де қарамаған.

Қыз 13—14 жасқа барғаннан кейин ержеткен деп есапланып күйеуе берип жиберилген. Байлар өз балаларын 15 жасынан-ақ үйлендирген. Ал жарлылар қалың малдың аұырманлығынан 20—40 жасқа барғанда зорға үйленген. Күйеуиниң үйине барыуы менен хаялдың аұхалы бирден аұырласқан.

Ериниң үйинде хаял ески әдет бойынша, өз ериниң хәм оның семья ағзаларының атларын атауға хақылы болмаған. Күйеуине „үйднң ағасы“, күйеуиниң атасын— „ата“, анасын— „ене“, апаларын— „апа“, кишкене қарындастарын— „бийкеш“ күйеуиниң ағаларын— „қайнаға“ инилерин,— „мырзаға“, „ортаншы“, „кишкене“ деп атаған. Хаял өз ериниң туўған-туўысқанларынын атын атауға хақылы болмаған. Егерде хаял билмей, олардың атын атаса, оны өлгенше урған. Мусулман динине бойсындыруудың бирден-бир тәрбиялық усылы— урып-сабау болған. Патриархаллық-уруулық тәртип қалдықлары хаялды өз күйеуиниң урууластары арасында пүткиллей ериксиз жағдайға түсирген.

Руханылар хаяллардың қатан жазаланыуын қууатлаған. Олар, ер хаялды қаншелли урса, ол дүньяда оған жақсы болады, таяқ тийген жер дозақ отына күймейди, деп түсиндирген. Сонлықтан хаялды урып-сабау семьяда әдеттеги ўақыя болған.

Семьяда хаяллардың тийкарғы жумысы аўқат таярлау хәм балаларды тәрбиялаудан ибарат болған. Буннан тысқары, ол үй жумыслары менен, гилем тоқыу, уршық ийириу менен шуғыл-

ланған хәм т. б. Ҳаялларға ҳеш қашан әхмийетли сырлар айтылмаған. Семьяда ол бөтен есапланған.

Әсиресе, көп ҳаяллы семьяда ҳаяллардың аўхалы оғада аўыр болған. Шәриат бойынша 4 ҳаялға шекем алыўға рухсат етилген. Революцияға шекемги Қарақалпақстанда көплеген байлар 3—4 ҳаялға ийе болған.

Ҳаялларды қорлаған тағы бир жағдай қарақалпақларда уруўлық дүзимнің қалдығы болған левират дәстүриниң сақланыўы болып, бул бойынша күйеуи өлген келиншек өз туўысқанларына қайтып кете алмаған. Ол өлген жигиттиң туўысқанларының биреўине ямаса ағайинлериниң биреўине турмысқа шығыўы керек болған. Бул мәселеде ол адамның жасының үлкен-кишилиги, бала-шағасының бары-жоғы есапқа алынбаған. „Ат өлсе-саўыр мийрас, аға өлсе – женге мийрас“, деген нақыл усы жағдайды көрсетеди. Егер байы өлген келиншек күйеуиниң туўысқанына турмысқа шықса, бар мал-зат, жер де соның қараўына өткен. Егер жесир қандайда бир себеплер менен өз туўысқанларына кетпекши болса, ол өзи менен ҳешнәрсе алып кете алмаған. Ҳәтте кишкене баласын да ериниң туўысқанларына таслап кетиуи тийис болған. Егер күйеуиниң туўысқанларының ишинде жесир ҳаял ушын қолайлы адам табылмаса, ямаса күйеуиниң туўысқанларына турмысқа шығыўға пүткиллей қарсы турса, ямаса оның күйеўге шыққан қызы қалса, ериниң мал мүлки „тәреке“ —ийесиз мүлик деп дағазаланған. Ол былайынша бөлинген: мал-мүликтиң тийисли бөлеги өлген адамның асабатын бериўге бөлип шығарылған, оннан кейин 40 тан бир бөлеги хан хәм қазы ушын, 8 ден бир бөлегин жесир ҳаялдың күйеўге шыққан қызы алған, қалғанлары жесир ҳаялға қалған. Жәмийетлик турмыста ҳаяллар толық ҳуқуқсыз болған.

Судта еки ҳаял гүўа бир ер гүўаға тең болған. Ҳаяллардың ҳуқуқсызлығын, олардың қулшылық жағдайын үстем класслар „алланың буйырғаны“ деп, шәриат ерлердиң ҳуқуқын мойынлап, ҳаялларды барлық ҳуқуқлардан айырған. Мәселен, шәриат ер адамларға себебин көрсетип отырмастан-ақ, өз қәлеўинше ҳаялларынан ажырасыўға рухсақ еткен. Ҳаял ҳешқашан күйеуиниң келисимисиз күйеуинен ажырасыўға ҳақысы болмаған.

Ҳаяллардың хожалықтағы хәм жәмийетлик турмыстағы шәриат нызамларына хәм үрип-әдет дәстүрлерине байланыслы орын алған ҳуқуқсызлық, қулшылық жағдайы қарақалпақларда Уллы Октябрь социалистлик революциясына шекем сақланып келди. Бул жабайылық нызамларды хәм үрип-әдетлерди ийшанлар, моллалар, байлар, бийлер, ақсақаллар, қазылар хәм т. б. қатаң түрде қорғады хәм оларды бузыўшыларды аяўсыз жазалады.

Қарақалпақлар Россияға қосылғанға шекем халыққа арнаўлы медициналық хызмет көрсетилмеген. Аўырыўларды емлеў исин жергиликли тәуиплер алып барған. Туўыў уақтында ҳаялларға ҳешқандай медициналық жәрдем көрсетилмеген, көпшилиқ жағдайларда туўып атырған ҳаялларға қандай жәрдем бериўди де билмеген. Егер туўып атырған ҳаял есинен аўып қалса, дуўа оқып,

қазан қағыу менен шекленген. Жас босаныу уақтында арнаулы медициналық жәрдемнің болмауынан өлимшилик жағдайлары көп болды.

Кишкене баланы бесикке салып, еки тартқы бау менен қатты тартып байлаған. Бала қозғалыуға да шамасы келмеген. Бесикти қыста көрпе менен, жазда жаулық ямаса шапан менен жапқан. Бала бесикте таза ҳауа жетіспегенліктен демитип қыйналған, Бесик баланың нормаль рауажланыуына кесент жасаған. Аш жалаңашлықтан, тазалық талапларына сәйкес жағдайдың болмауынан, медициналық жәрдемнің жоқлығынан балалар арасында өлиушилик көп болған.

2. БИЛИМЛЕНДИРИУ

Хийуа ханлары хәм олардың әмелдарлары, жергиликли эксплуататорлар беглер-беги, аталықлар, бийлер, ауыл ақсақаллары, руханийлар халық массаларының шын мәнисинде сауатын ашыуға қызықсынбады, керисинше, олар халықты наданлықта, қаранғылықта сақлауға хәрекет етти. Мың адамға бир сауатлы адам тууы келди.

Билимлендириу иси толығы менен мусулман руханийларының қолында болды. Россияға қосылғанға шекем Қарақалпақстан территориясында оқыу орындарынан тек мектеп хәм медреселер болған. Мектептер баслауыш билим берип, оларда қуран оқыу менен, диний үрип-әдетлер үйретилген. Мектептер оқыушылардан жыйналған харжы есабынан салынып, жұмыс ислеген. Жергиликли байлар хәм ауыл ақсақаллары жас әуладты динге, ханға хәм жасап турған феодаллық тәртиптерге шын берилгенлик рухында тәрбиялауға қызығатуғын еди. Сонлықтан олар ауысық жайларын мектепке берген. Деген менен көпшилик мектептер мешит жайларында орналасқан. Қарақалпақлардың территориясында мектептер әдеуір санда болған. Балалар гөне, ызғар, қаранғы жайларда оқыған. Мектеп жайларының тазалық талаптарына жууап бермегенлиги көпшилик жағдайларда балалардың хәр қыйлы ауырыуларға шатасыуына себепши болған. Балаларды оқытқан, мектептердің уазыйпасы қуран оқыу менен намаз оқыуды үйретиуден ибарат болғанлықтан балаларды оқытатуғын адамнан билими хаққында хешқандай документ талап етилмеген. Сабақ хәр бир бала менен айырым жүргизилген.

Бала мектепке 5—6 жасында барған. Сабақ хәр бир бала менен айырым жүргизилген. Балаға намазлығын ядлап келиу ямаса қураннан оқыу тапсырмасы берилген. Араб сөзлеринин мәнисине түсинбегенліктен балалар тапсырманы ядлау менен шекленген. Диний дәстүр бойынша балалар сабаққа аш келиуи тийис болған, Молла оқыушыларға, аұқатқа тойып келсең, билим алыуына кесент береді, деп түсиндирген. Азғана „айыбы“ ушын балалар ауыр жазаланған. Балаларын мектепке берерде ата-аналары моллаға „ети сизики, сүйеги бизни“ деп тапсырған. Бул молланың

баланы аяўсыз жазалаўына еркинлик берген. Сабақ ўақтында молланың қасында бәрхә қызыл жынғылдың бир баў шыбығы турған.

Мектептердеги оқыў программаларында араб алфавити тийкарында жазылған бир неше китаптарды оқыў белгиленген. Бул китаптар араб ямаса фарсы тилинде жазылғанлықтан, оларды оқыў майда балалар ушын үлкен қыйыншылық туўғызған. Оқыў „Ҳафтийек“ти (қураннан үзиндилер) үйрениўден басланған. Ол арабша жазылған. Оқыў қуранның айрым режелерин ядлаўдан ибарат болып, оқыўшы „Ҳафтийек“ти толық ядлап алғанша даўам еткен.

Бул еки-үш жыл ўақытты алған. Араб тилиндеги пүткиллей түсиниксиз сөзлерди ядлаў оғада қыйын болғанлықтан балалардың көпшилиги оқыўды таслап кетиўге мәжбүр болған.

„Ҳафтийек“ти үйренип болғаннан кейин оқыўшылар тәртип бойынша „Суўпы Аллияр“ға түскен. Бул китап ески өзбек тилинде жазылып, диний философиялық пикирлердин жыйнағынан ибарат болған. Онда бул дүньядан гүдер үзиў, бир аллаға сыйынў кереклиги нәсиятланады. Өз мазмуны бойынша „Суўпы Аллияр“ Хийўа ханларының қарақалпақ халқын езиў сиясатына толық сәйкес келди. Бул китап ийшанлардың ролин күшейтиўге, суўпылар-тәлийматын ен жайдырыўға хызмет еткен. Оны ядлаў ушын да 2—3 жыл керек болған. Оннан кейин балалар „Шар китапты“ үйрениўге түскен. Онда мусулманшылықтын реже-миннетлери баян етилген. Бул китап фарсы тилинде жазылған болып, қарақалпақ балаларының оқып-үйрениўи ушын оғада қыйыншылық туўдырған. Олардын аз ғана бөлеги бул китапты оқый алатуғын болған. Әдетте балалардың „оқыўы“, „Шар китап“ты өте алмай питкен.

Көплеген жыллар бойы оқыўының нәтийжесинде бала тек аят оқыўды хәм араб тилинде қуран оқыўды ғана үйренген. Онын оқып алған билими мәнисине түсинбей ядлап ғлынған диний схоластикалық тәлимлерден ибарат болған.

Мектептерде балаларды оқытыў руханийлар ушын түсим түсириўдин әҳмийетли дерегинин бири болған. Мектепке оқыўға кирерде оқыўшы моллаға саўға алып келген. Оқыўшылар бир китаптан еккинши китапқа өтерде ата-аналары моллаға ақшалай ямаса затлай саўғалар берип тұрған. Буннан тысқары молла оқыўдын барысында балалардың ата-аналарынан көп затлар алып турған.

Қарақалпақстан территориясындағы мектептерден кейинги оқыў орны медресе болған. Ол мектептердин орта хәм жоқарғы басқышы болған. XIX әсирдин еккинши ярымында Қарақалпақстанда тек Қарақум ийшан медресеси ғана болған. Бул дәўирде басқа медреселер болғаны туралы мағлыўмат жоқ. Қарақалпақ медресеси еки қурсқа ийе болған. Биринши курста араб тилинин морфология хәм синтаксиси оқытылған. Ал еккинши курста тийкарынан шәрият нызамлары, логика, мусулман ҳуқуқының қысқаша курсы оқытылған. Хийўа хәм Бухара медреселерине қарағанда қарақалпақ медреселеринин беретугын билим көлеми кем болған:

Бухара медресесин питиргенлер жоқары диний билимге ийе болған, ал Хийўа медресесин питиргенлер — орта мағлыўматқа ийе болып, ахун деген атақ алған. Қарақалпақ медресеси ахун деген атақ та бермеди. Сонлықтан үлкен ийшанлар менен байлар өз балаларын Хийўа хәм Бухараға оқыўға жиберген,

Бирақ „саўатсыз“ қарақалпақ моллалары Бухара хәм Хийўа медреселериниң „тәлипи илим“ оқытыўшыларынан реакцияшыллығы жағынан қалыспады. Олар қарақалпақлардың халық творчествосын туншықтырыўға, талантлы шайыр хәм бақсыларға қарақалпақ батырларының ерлигин жырлайтуғын халық дәстанларын атқарыўға тыйым салып, оларға қарсы гүрес жүргизди.

Қарақалпақлардағы Россияға қосылғанға шекемги билимлендириў жөнинде сөз еткенде мектеп хәм медреселер қарақалпақ балаларына ис жүзинде хеш қандай билим бермегенлигин атап өтиў керек. Олардың тийкарғы ўазыйпасы халық массасының санасын дин зәхәри менен зыянлап, мусулман дини нызамларына хәм Хийўа ханларына бағынышлы етип тәрбиялаўдан ибарат болды. Соның менен бирге мектеп хәм медреселер мешитте хызмет етиўши ийшан хәм моллалардың байыўы ушын хызмет етти.

3. ӘДЕБИЯТ ХӘМ ЖӘМИИЕТЛИК ОЙ-ПИКИР,

Қарақалпақ поэзиясы менен фольклорының тамырлары ески дәўирлерге барып тақалады. Қарақалпақ поэзиясының пайда болыўы қарақалпақлардың халық сыпатында қәлиплесиўи менен тығыз байланыслы болып, ол ең ески дәўирлерге қарақалпақ халқының пайда болыўына баслама салған әййемги массагетлердин, қара бөрикли печенег қәўимлериниң, қыпшақ-ноғай аўқамларының рухый турмысына барып ушласады.

Белгили қазақ илимпазы Ш. Валиханов қарақалпақлардың поэзиясына оғада жоқары бара берип: „Мыңлаған ертеклер, повестьлер, қосықлар хәм сүйкимли намалар тарийхын есап сансыз қарақалпақлар ядында сақлаған... Қарақалпақлар сахрадағы биринши шайырлар ямаса қосықшылар болып есапланады“.— деп жазды. Тек дәстанлар менен олардың вариантларының саны қарақалпақларда 50 ден аслам.

Хийўа ханларының реакцияшыл сиясатына хәм мусулман руханыйларының хәрекетлерине қарамастан халық арасында қарақалпақ халық творчествосының әжайып шығармалары кең таралды.

Қарақалпақ эпослары тематикасы хәм жанрлары бойынша оғада хәртүрли. Халық арасында „Алпамыс“, „Қоблан“. „Мәспатша“, „Қырқ қыз“, „Юсуп Ахмет“, „Гөруғлы“, „Ғәрип ашық“ хәм т. б. дәстанлар үлкен қызығыўшылыққа ийе болып, олар халықты азатлық ушын гүреске рухландырды. Қарақалпақлар кешки мәхәлден таң атқанша бул дәстанларды жыраў, бақсы, қыссаханлардың атқарыўында үлкен ықлас пенен тыңлаған. Жыраў хәм бақсылар дәстанларды ядлап атқарыўы арқалы, оларды әўладтан-әўладқа жеткерип келген.

Қыссаханлар хатқа түсірілген шығармаларды халыққа намаға салмастан оқып берген. Оларды да халық үлкен дыққатпен тыңлаған. Халық арасында үлкен құрметке ийе болған жырау, бақсы хәм қыссаханлардың шәкиртлери болып, оларға өз шеберлигин үйреткен. Қарақалпақ жырау, бақсы, хәм қыссаханларының саны XIX әсир ақыры—XX әсирдиң басында 50 ден асқан. Олардан Айтыуар жырау, Ақымбет бақсы белгили Қоразбек қыссаханлар көпшиликке кең танылған. Фольклорлық шығармаларға тарийхый көзқарастан қарау әдеуир қызығыушылық туұдырады. Усы шығармаларда халықтың рухый турмысы оғада анық көрине-ди. Реакцияшыл күшлердиң қуұдалауларына қарамастан, халық өз жыршыларын хәм олардың шығармаларын сүйип қәдирлеген.

XI—XVIII әсирлерде қарақалпақлардың „Шәрияр“, „Қоблан“, „Едиге“, „Ер Шора“, „Алпамыс“, „Қурбанбек“, „Ер Зийуар“, „Қырқ қыз“ хәм басқа дәстанлары пайда болған, Кейин қарақалпақ эпосларының қатарына „Мәспатша“, „Ғәрип Ашық“, „Юсип—Ахмед“ хәм г. б. дәстанлар келип қосылған.

„Қоблан“ дәстанында мухаббат, батырлық жырланады. „Алпамыс“ дәстанының идеясы—бөлшекленген қарақалпақ қәуимлерин бирлестиріу, мухаббат, дослық, батырлық хәм Уатанды қорғау мотивлеринен ибарат.

Эпикалық поэма „Шариярда“ ертеклик, фантастикалық мотивлер басым орын ийелеп, бул қарақалпақ халқының ең ески дәретпелериниң биринен есапланады.

„Ғәрип ашық“, „Гәр уғлы“ дәстанлары да қарақалпақлар арасында оғада кең таралған. Бақсылар олардан алынған әжайып қосықларды елеге шекем үлкен йош пенен атқарады.

Қарақалпақ ауызеки творчествосында ертеклик әдеуир орынды ийелейди. Қарақалпақ ертеклиеринен бири Шымбайда 1874-жылы рус художниги хәм әдебиятшысы Н. Каразин тәрәпинен жазып алынып, 1875-жылы басып шығарылған. Ол „Хаял патшалығы ҳаққында ертеклик“ деп аталады...

Ноғайлы ауқамында (XIV—XVI әсирлерде) Соппаслы сыпыра жырау (XV әсир), Асан қайғы (XV әсир), Жийренше (XV әсир), Ормамбет (XVI әсир) хәм г. б. шайыр және жыршылар болып, олар ноғай сиясий бирикфесинин қәуимлеринен келип шыққан қарақалпақлардың, қазақлардың, ноғайлылардың жазба әдебиятының сағасында турған.

Қарақалпақлардың арасында, ноғайлы дәуиринде жасаған шайыр жыршылардың атлары Асан қайғы, Ормамбет бий, Жийренше, Соппаслы сыпыра жырау хәм басқаларға байланыслы гүрриңлер, легендалар, қосықлар сақланған.

Ормамбет ҳаққындағы көпшиликке белгили поэмада ноғайлылардың сыртқы душпанлардың басып кириуи себепли өз меканларын таслап, басқа жерлерге көшиуи, туұылған үлке менен хошласыуи сөз етиледи.

Салт-дәстүр хәм мийнет қосықлары қарақалпақ халқының поэтикалық творчествосының әҳмийетли бөлегин қурайды. Той (хәу-

жар. беташар), бесик жыры, мийнет, мухаббат, балалар қосықтары, бәдик, қайғылы, диний хәм басқа да қосықлар халық турмысы менен тығыз байланыслы.

Нақыл-мақаллар — халық даналығының қаймағы, халық даналығының айқын көриниси. Соның менен бирге қарақалпақларда жумбақлар, жууап-айғыслар хәм халық аўызеки творчествосының басқа түрлери кен раўажланған.

Қарақалпақ халқы басқа түрк тиллес халықлар менен бирге ески жазба естеликлердин мийрасхорлары болып есапланады. Олардың қатарына Орхон-Енисей жазбалары (VII—VIII әсир), Махмуд Қашғарлының (IX әсир) „Дийўаний лугати— әт-түрк“, Кодекс Куманикус“ (XIII әсирдеги қыпшақлардың тилинің сөзлиги), „Огузнама“ шығармалары киреди.

Қарақалпақлардың дәслепки дәўирлердеги рухый турмысының көплеген үлгилери сақланбаған, ал бизиң күнлеримизге жетип келгенлери, еле жетерли дәрежеде изертленбеген. Қарақалпақ халқы әдебиятына байланысы бар халық әдебияты авторларының атлары XIV—XVI әсирлерден басланады.

Хийўа ханларының қысымына хәм аўыр езиўшилигине қарсы қарақалпақ халқының жигерли және узақ даўам еткен гүреслериниң идеологлары әжайып халық шайырлары хәм алдыңғы қатар жәмийетлик искерлери Жийен жыраў, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ хәм Өтеш шайырлар болды. Олар өз шығармаларында езиўши ханлар хәм олардың жалпылдақлары болған қарақалпақ феодаллары хәм дин ийелерин қаралады, азатлық гүресиниң қаржарманларын жырлады, халықтың қайғы-муңын баян етип, оны бирлеснўге шақырды.

Жийен жыраў Тағай улы XVIII әсирдеги қарақалпақ әдебиятының ең ири ўәкили. „Посқан ел“ шығармасында шайыр қарақалпақлардың Түркстаннан бүлинип көшиў трагедиясын сүўретлейди. Шайыр өз шығармаларында Хийўа ханларының, қарақалпақ бийлери, қазылары хәм ийшанларының халыққа қарсы сиясатын әшкаралайды. Оның шығармалары қадаған етиледі, ал оның өзи үзликсиз қуўдалаўға ушырайды хәм Түркстанға кетиўге мәжбүр болады. Оның өмириниң көпшилик бөлеги Бухара қарақалпақларының арасында, Нурата районында өтеди. „Қырқ қыз“ дәстанының қәлиплесиўинде Жийен жыраўдың белгили роль атқарғанлығын көплеген илимпазлар атап көрсетеди. Дәстанның Жийен жыраўдан нусқа болып қалғанлығын, кейин оны көплеген қарақалпақ жыраўларының атқарып, бизге шекем жеткергенлигин белгили жыраў Қурбанбай Тәжибаев та атап көрсетеди,

Жийеннен кейинги өткен прогрессив қарақалпақ шайырлары оны қарақалпақ поэзиясының атасы деп атады.

XIX әсир қарақалпақ әдебиятының ири ўәкиллериниң бири Күнхожа (1799—1880). Ол шын мәнисинде халық шайыры болды. Күнхожа жарлы семьядан шығып, жас гезинде шопан болған. Оның бул дәўири сонынан „Шопанлар“ деген шығармасында сәўленген. Онда қарақалпақ шопанларының турмысы айқын хәм

Күнхожа

образлы етип көрсетилген. Мектепти питкергеннен кейин ол Қарақум ийшанның медресесине кирип оқыйды. Бирақ, жарлылықтың ақыбетинен медресени таслап кетиўге мәжбүр болған.

Күнхожа Үргенчте, Хийўада ҳәм ханлықтың басқа да қалалары менен аўылларында талап ислеп жүрген. Оның „Орақшылар“ деген қосығында Хийўа ханлығында талап ислеп жүрген жарлы қарақалпақлардың аўыр турмысы сүүретленген.

Күнхожа феодаллық-хан езиўшилигинин азабын шеккен қарақалпақ халқының аўыр турмысының гүўасы болып қоймастан, өзи де езиўшилердин зорлық-зомбылығына ушырады. Оның шығармалары езиўшилерге—Хийўа ханларына ҳәм олардың тәрәпиндеги қарақалпақ уруў басыларын жеккөриўшилик сезимлери менен суўғарылған.

Күнхожаның барлық өмири жарлылықта ҳәм жоқшылықта өткен, ал қартайғанда ол көзден қалған. Бирақ ол өз творчествосын дауам еттирип, езиўшилерди әшкаралаушы қосықлары менен халықты гүреске рухландырды.

Әжинияз

Әжинияз Қосыбай улы (1824—1878) ХІХ ғасырдағы көрнекті қарақалпақ шайырларының бірі. Ол Хийўада медресе пәтеріне, ахун деген атақ алуға ерседі. Науайы, Мақтұмқұлы, Фирдаусий және Саадий шығармаларымен жақсы таныс болған. Әжинияз Қарақалпақстаннан басқа бір қанша жерлерде болған, қазақ далаларында балаларға білім берген, бір неше тілдерді білген, тарих және фольклормен жақсы таныс болған.

Шайырдың творчествосында социалдық мотивтер кең орын алған („Боз атау“, „Айрылса“, „Керек“ және т. б. шығармалары).

Қарақалпақтардың Хийўа ханлығына қарсы 1858—1859-жылдардағы көтерілісіне Әжинияз халық арасында кеңнен белгілі болған „Боз атау“ поэмасын арнайды. Онда шайыр халықтың басына түскен қайғылы жағдайды баянлаумен бірге халықтың келешегіне бекем сенеді.

Әжинияз қарақалпақ поэзиясын байытып рауажландыруға исіне айрықша үлес қосты.

Бердақ Ғарғабай улы (1827—1900) Қарақалпақ классик әдебиетінің шыңы болып есапланады. Ол жарлы семьядан шыққан. Бердақ шығармаларының тематикасы бай, оның „Са-

Бердақ.

лық", "Жаз келерме", "Дәуран", "Болған емес" хәм т. б қосықларында Хийұа ханлығындағы халықтың аұыр турмысы баян егиледи. "Амангелди" хәм "Ерназар бий" поэмаларында халықтың езиўшилерге қарсы гүреси сүўретленеди. Бердақтың "Келин", "Ойланба", "Ақмақ патша" шығармаларында қарақалпақ ҳаялқызларының аұыр аўхалын көрсетип, ҳаялқызларды диний тутымға қарсы азатлық ушын гүреске шақырады. "Халық ушын", "Балам", "Надан болма" хәм т. б. қосықларында шайыр жасларды халық иси ушын таяр турыўға, езиўшилерге қарсы гүреске шақырады.

Бердақтың көп санлы лирикалық шығармаларында, поэмаларын-

да қарақалпақ халқының ХVIII хәм ХІХ әсирлердеги социаллық-жәмийетлик турмысы сәулегенеди. Бердақ демократ-шайыр ретинде өз дәуриндеги ўақиялар менен жәмийетлик қатнасықларға халықлық көз-қарастан бақа береди, өз шығармаларында гуманизм, әдиллик хәм патриотизмди жоқары көтермелейди. Бердақ шығармалары тематикасының хәрқыйлылығы хәм кенлиги, бай халық тили менен жазылғанлығы, поэтикалық формаларының жетиклиги, ең баслысы, терең идеялық мазмунға ийе болыуы, халықшылығы хәм демократизм менен суўғарылғанлығы, ҳақыйқат-гөйлиги хәм гуманизми арқалы уллы қарақалпақ шайырының дәретпелерине мәңги өмир сүргишлик сыпат береди.

Өтеш Алшынбай улы (1828 — 1902) ХІХ әсир қарақалпақ әдебиятының белгили ўәкили. Өтеш шығармаларында езиўшилердин, соның ишинде руханыйлардың мийнеткешлерге қарсы жарамсыз хәрекетлери әшкараланады. Оның „Янлыды“ деген шығармасы халық арасында кеңнен белгили болып, онда ол байларды ийтке тенейди, ал „Нураддин“ хәм „Шерменде“ атлы шығармаларында аўыл моллаларының жөнсизлигин қаралайды. Өтеш адамлардың теңсизлигин, олардың байларға хәм жарлыларға бөлінгенлигин, олардың мақсетлериниң хәртүрли екенлигин атап көрсетеди. „Қызлар“ хәм басқа да шығармаларында Өтеш қарақалпақ хаял-қызларының аўыр турмысын баян етип, оларға жаны ашып, тилеклеслик билдиреди.

ХІХ әсирдеги қарақалпақ халық шайырлары Күнхожа, Әжинияз, Бердақ хәм Өтеш өз шығармаларында хан, бий, молла, ийшанларды аяўсыз әшкаралайды, халықты езиўшилерге қарсы гүреске шақырады. Олар тек халықтың турмысы хәм қайғысы хәққында сөз етиў менен шекленбестен, жақтылы келешек хәққында, байлар хәм жарлылар болмайтуғын, барлық адамлар тең болатуғын заманды әрман етеди, халықты езиўшилерге қарсы гүреске көтерилиўге шақырады.

Музыка. Революцияға шекемги қарақалпақ искусствосының бир түри музыка болып, ол халықтың ой-әрманларын, сезимлерин баян етти. Музыкалық искусство фольклор сияқлы әуладтан әуладқа аўызша өткен. Қарақалпақларда музыка мәдениятын таратыўшылар жыраў хәм бақсылар, қосықшылар, халық композиторлары, сазенделер, музыка хәм қосық ышқыпазлары болған.

Тийкарғы музыкалық әсбаплар қобыз хәм дуўтар болып, олар халық композиторларының баслы қуралы хызметин атқарған.

Қарақалпақлардың өз алдына өзгеше музыка әсбабы шыңқобыз болған. Шыңқобызды негизинен қызлар хәм турмысқа шыққан жас келиншеклер шерткен. Шыңқобыздың әжайып сести елеге шекем тыңлаўшыларды танландырады.

Қарақалпақларда сырнай, үшпелек хәм басқада музыкалық әсбаплар болған. Гиржек — қарақалпақларда өзбек хәм түркменлердин тәсири нәтийжесинде тараған.

Қарақалпақлардың музыкалық репертуарының негизин батырлық хәм лиро-эпикалық поэма-дәсанлар, қосықлар кураған.

Дәстан хәм қосықлардың текстлери менен намалары „Бозатау“, „Қыз Минайым“, „Дембермес“, „Алақайыс“, „Адыңнан“ „Мухаллес“, „Налыш“, „Муўса сен яры“ хәм т. б. қарақалпақ халқының музыкалық мийрасының дүрданалары болып есапланады.

Жыраулардың шежиреси ески дәуірлерден саға алады. Олардың көпшилигиниң атлары бизиң күнлеримизге шекем келип жетпеген. Қарақалпақ фольклористи профессор Қ. Айымбетов қарақалпақ жырауларының дизимин төмендегише атап көрсетеди: Шанқай жырау (1814 — 1884), Жийемурағ жырау (1836 — 1908), Нурабылла жырау (1862 — 1922), Ерполат жырау (1861 — 1938), Қурбанбай жырау (1876 — 1958), Төре жырау (1879 — 1944), Өтеғанияз жырау (1883-ж. туўылған), Өгиз жырау (1884 — 1954), Есемурат жырау (1893-ж. туўылған) Кыяс жырау (1903 — 1974). Әйемги жыраушылық өнери бизиң күнлеримизде де жасамақта.

Бақсылардың үлкен мектеби болған. Қарақалпақ музыкасын изертлеўши Т. Адамбаева қарақалпақ бақсыларының төрт мектебин атап көрсетеди. Олар Ғарипғияз, Ақымбет, Кутым хәм Муўса бақсылар тәрәпинен басқарылған. Халық композиторлары хәм атқарыушы сәзенделери болған атақлы бақсылар: Ақымбет, Муўса, Жуман, Ешбай, Байғияз, Хурлиман, Ешан, Қаражан хәм т. б. кен көпшиликке белгили болып, айрықша қәдирленди.

4 РОССИЯҒА ҚОСЫЛҒАННАН КЕЙИН ҚАРАҚАЛПАҚЛАРДЫҢ ТУРМЫСЫНДАҒЫ ХӘМ МӘДЕНИЯТЫНДАҒЫ ПРОГРЕССИВЛИК ӨЗГЕРИСЛЕР.

Қарақалпақстан Россияға қосылғаннан кейин патша хәкиметиниң тутқан реакцияшыл сиясатына карамастан қарақалпақлардың турмысында хәм мәдениатында бир қанша прогрессив өзгерислер рус хәм басқа да халықлардың тәсири астында әмелге асты.

Бул дәуірде қарақалпақлар Әмудәрья бөлиминде, Әмудәрьяның он тәрәпинде бир қанша парахат турмыс кешириу мүмкиншилигине ийе болды. Үзликсиз феодаллық урыслар сапластырылып, бул қарақалпақларға ғырықшы турмысқа өтиуге жағдай туўғызды. ХХ әсирдиң басында бирқанша қарақалпақ ауылларында қара үй менен бирге жайлар салына баслады. Қарақалпақстанда биринши рет Европа типиндеги қала — Петро-Александровск пайда болды.

Әмудәрья бөлиминде сауда раўажлана баслады, ақша системасы кең қолланылды, магазинлер пайда болды. Базарларда көп мағдарда Россияда таярланған пахта хәм жүн гезлемелер пайда болып, бул қарақалпақларда кийим-кеншектиң түринин көбейтине алып келди. Бул дәуірде ер адамлардың бешпентлери пайда болып, олар қара шыт гезлемеден тигилген. Базарларда ҳәртүрли, русша хәм ноғайша (ноғай жаға көйлек) көйлеклер сағылған. Қарақалпақларда биринши рет тигиу машинасы пайда болды. Әмудәрья флотилиясының шөлкемлесиуи Хорезм оазиси ушын

үлкен прогрессив әхмийетке ийе болды. Ол оазисти Орайлық Россия менен тутастырды. Қарақалпақлар руслардан үш мүйешлі желқомды өзлестіріп, биринши рет өз қайықларында пайдалана бастады.

Әмудәрья бөлімінің қалалары арасында жақсы үскенеленген жоллар пайда болды. Олардың ең әхмийетлиси орыс жол деп аталған Петро-Александровск хәм Шымбай жолы болды. 1912-жылы Петро-Александровск хәм Чаржоу арасында телеграф линиясы қурылды.

Қарақалпақстан территориясында дәслепки медициналық мәкемелер пайда болды. Емлеуханалар (Шаббазда), медпунктлер (Нөкисте, Шымбайда), лазарет (Петро-Александровскте) пайда болды, олар колониал администрацияға хәм әскерий бөлімлерге хызмет етуіне қарамастан, биринши мәдений мәкемелер болды, сондай-ақ емлеу мәкемелерінің жергиликли халықтың санасына хәм турмысына унамлы тәсирин бийкарлауға болмайды. 1907-жылы Петро-Александровскте қалалық китапхана ашылды. 1874-жылы Петро-Александровскте баслауыш рус мектеби ислей баслап, ол 1878-жылы қалалық училищеге айналды. 1880-жылы оның қапталынан жергиликли миллет адамларының балаларын оқуға тартуу үшін интернат ашылды. 1885-жылы қалада қызлар приход училищеси ашылды, ал 1890- жылы Шорахан хәм Шымбайда рус-тузем мектеплери пайда болды, оларда негизинен колониал администрацияның хәм жергиликли байлардың балалары оқыды. Бул мектептердің болуы фактының өзи де прогрессив әхтийетке ийе болып, олар Қарақалпақстанда рус мәдениатының таралуына жағдай жасады.

Қарақалпақстан дәслепки ўақытлардан баслап-ақ рус илимпазларының диққатын өзине тартқан. Әсиресе олар Әмудәрьяның оң тәрәпи Россияға қосылғаннан кейин айрықша үлкен жұмыстар иследи. Олардың мийнетлери хәзир де революцияға шекемги Қарақалпақстанның экономикасы хәм мәдениатын үйрениуде бағалы дәрек болып есапланады. 1873-жылы Хийуа атланысынан кейин Қарақалпақстанға полковник А. В. Каульбарстың басшылығында үлкен экспедиция жиберилип, ол Әмудәрья дельтасының тәбийий жағдайларын, онда жасаушы халықларды — қарақалпақларды хәм қазақларды, олардың хожалығын хәм турмыс салтын, изертледи. Бул изертлеудің нәтийжесинде „Низовья Амударьи“ деген мийнет пайда болды. „Туркестанские ведомости“ газетасында Хийуа ханлығының салық системасы хаққында 1873-жылғы атланыстың қатнашысы А. Л. Кунның мақаласы жәрияланды. 1874-жылы Амудәрья бөлімине рус географиялық жәмийетінің илимий экспедициясы келип, ол Әмудәрьяның оң тәрәпинде үлкен изертлеулер жүргизеди. Нөкисте хәм Петро-Александровскте гидрометрик станциялар қурылды. Гиршфельд хәм Галкин тәрәпинен дүзилген „Хийуа оазисинің әскерий-статистикалық баяннамасы“ деген мийнетте Хорезм оазисинің тәбийий жағдайлары хаққында, хожалық хәм турмысы, административлик

дүзилеси хәм сиясий басқарыу туўралы мағлыўматлар бериледи. Қарақалпақстанның тәбиятын, халық хожалығын хәм турмысын үйрениўде О. Шкапский менен Авдакушинниң мийнетлери де үлкен әҳмийетке ийе.

Биринши рет Қарақалпақстан тәбиятының сулыўлығы, мийнеткеш халықтың аўыр аўхалы художник хәм әдебиятшы Н. А. Карзинниң творчествосында өз сәўлесин тапты. („Арал тенизиниң көриниси“, „Амудәрья салдаўшылары“).

Рус илимпазлары қарақалпақ аўызеки халық творчествосын үйрениў исине белгили үлес қосты. 1902-жылы Ташкент қаласында қарақалпақ хәм рус тиллеринде „Алпамыс“ дәстаны басып шығарылды. 1903-жылы Қарақалпақстанға фольклор мағериалларын жыйнаў хәм изертлеў ушын И. А. Беляев келди. Ол қарақалпақлар арасында еки ай болып, көплеген фольклорлық материаллар жыйнап, олардың бирқаншалары 1917-жылы Ашхабадта „Шығыстың археологиясы хәм тарийхына қызығыўшылардың Закаспий кружоги мәжилисиниң хәм хабарнамаларының протоколы“ жыйнағында дағазаланды.

Рус илимпазларының, Қарақалпақстан территориясындағы рус хәм басқа халықлардың прогрессив ўәкиллериниң хызметлери жергиликли халықтың санасына унамлы тәсир жасады. Омар, Сарыбай, Гүлмурат хәм т. б. қарақалпақ шайырлары рус хәм басқа да туўысқан халықлардың алдыңғы қатар ўәкиллериниң унамлы тәсириниң арқасында колониал дәўирде мийнеткешлердиң әрманларын баян етип бере алды.

Омар Сүгимбет улы XIX әсирдин ақыры хәм XX әсирдин басындағы қарақалпақ әдебиятының көрнекли ўәкиллериниң бири. Омар шығармаларының тийкарғы тематикасы байларда жалланып жумыс ислеген жарлылардың аўыр турмысын сүўретлеўден ибарат. Батрақлардың аўыр мийнети, байлардың зорлық-зомбылықлары олардың ҳарам тамақтық пенен күн кешириўи, сықмарлығы оның „Не пайда“, „Қайтаман“ атлы шығармаларында айрықша күш пенен сүўретленген.

Сарыбай шайыр XIX әсирдин ақырында жасаған. Сарыбай творчествосының айрықшалығы сонда, ол қарақалпақ әдебиятында тымсал жанрына баслама салды, Оның „Айтарман“, „Жарғанат“, „Қурысын жасым, қурысын“ шығармаларында мийнеткеш халқтың қараңғылықтағы аўыр турмысы сүўретленеди.

Гүлмурат шайыр (XIX әсир) тийкарынан „Қайраўда жалғыз ғаз“ атлы шығармасы менен белгили болып, онда езилген халқтың аўыр жағдайын образлы түрде баян етеди.

XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басында жасаған Кулмурат шайырдың „Он тоғыз“ деген шығармасы көпшиликке кеңнен мәлим болды. Ол болыс хәм аўыл ақсақалларын әшкаралайды.

Қарақалпақ халқының шайырлары хәм прогрессив искертери Қарақалпақстанның барлық мийнеткешлери менен бирге, бахытлы, еркин турмыс ҳақында әрман етиўин тоқтатпады. Хийўа ханлары хәм рус патшашылығы ҳешқашан Хорезм оазиси мийнет-

кешлериниң азатлығы, теңлигине, экономика хәм мәдениятынын раўажланыўына қызықсынбады. Жоқарыда атап өтилген прогрессив өзгерислер патша колонизаторларының еркинен тыс эмейгесті. Олар Қарақалпақстанның Россияға қосылыўының объектив ақыбетлери болды. Бирақ тийкарынан алғанда, Эмудәрья бөлиминде Октябрь революциясына шекем қарақалпақлардын мәденияты хәм турмысы оғада артта еди, халықтың турмыс жағдайы оғада аўыр болды. Қарақалпақстан ғалаба саўатсызлар үлкеси болып қалды. Халықтың тек 0,2% и ғана оқып, жаза алатуғын еди. Егер уллы Октябрь социалистлик революциясы болмағанда Қарақалпақстан мийнеткешлери көп ўақытқа шекем раўажланыўдың оғада төмен дәрежесинде қалған болар еди. Уллы Октябрь социалистлик революциясы қарақалпақ халқын қайта дәретти. Совет власты жылларында ленинлик миллет сиясатының нәтийжесинде Қарақалпақстан халық ҳожалығы гүллеп өскен, алдыңғы мәдениятлы, ғалаба саўатлылар елине айланды.

VII бап

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БИРИНШИ ЖЕР ЖҮЗИЛИК УРЫС ХӘМ ФЕВРАЛЬ БУРЖУАЗИЯЛЫҚ-ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ РЕВОЛЮЦИЯСЫ ДӘҰРИНДЕ (1914—1917-ж. ж.)

1 УРЫСТЫҢ БАСЛАНЫҰЫ ХӘМ МИЙНЕТКЕШЛЕРДИҢ НАРАЗЫ- ЛЫҒЫНЫҢ ӨСИҰИ. ХАЛЫҚ МАССАСЫ ХӘРЕКЕТЛЕРИ

1914- жылы июль айында басланған биринши жер жүзилик урыс халық аралық монополистлик капиталдың қарама-қарсылықтарының кескинлесиуиниң нәтийжеси болды. Урыс дүньяны жанадан бөлиўге, саўда базары хәм шийки зат дәреклерин басып алыўға, сыртқа капитал шығарыў ушын жана колониялар ийелеўге хәрекет еткен империалистлик мәмлекетлер тәрепинен таярланды.

Урысыўшы мәмлекетлердиң (Россия, Англия, Германия, Франция, Италия, Австро-Венгрия хәм т. б.) хукиметлери өз еллериндеги писип жетилискен революциялық кризистеги урысты баслаў менен сапластырамыз, деп үмитленди. В.И. Ленин биринши жер жүзилик урыстың мазмунын төмендегише характерледи: „Базарлар ушын гүрес хәм басқа елдерди талаў, өз еллеринде пролетариаттың революциялық хәрекетин хәм демократияны сапластырыўға хәрекет етиў, буржуазияның пайдасына бир миллеттиң жалланба қулларын, екінши миллеттиң жалланба қулларына қарсы қойыў арқалы, барлық елдердиң пролетарларын алдаў жолы менен бөлшеклеўге, ыдыратыўға умтылыў—урыстың түп мазмуны хәм әҳмийети мине усындай“¹.

Урысқа Россия таярлықсыз кирисеги, Оның санааты урыс мүтәжлықларын қанаатландыра алмады. Урысгы даўам етиў хәм армияны қуралландырыў ушын, патша хукимети шет мәмлекетлерден көп муғдарда қарыз алыўға мәжбүр болып, бул Россияның сырт ел капиталынан гәрезлилизин күшейтти. Усыған байланыс-

¹ В. И. Ленин. Шығармаларының толық жыйнағы, 25-том, 1-бет.

лы Россияға көп санлы адам резервлерин урыс майданына бағдарлауға туура келди.

Патшашылықтың мәмлекетлик аппараты да пүткиллей шириу җалына түсти. Эскерий хэм гражданлық мәкемелерде пара алыу, қазнадан урлау, сатқыншылық массалық қубылысқа, ал патша сарайы жарамас хэм топас искерлердиң паналаушы орнына айналды. Армия урыс майданында миллионлаған қурбанлар берип, жеңиле берди. Урыс Россияның барлық халықларын аш-эптадалыққа, азап-ақырегке гириптар етти. Патшашылықтың тәртибине рабочийлардың, дийханлардың, мийнегкеш интеллигентлердиң наразылығы өсти. Елде патшашылық-помещиклик дүзимге қарсы, класслық гүрес кескинлестги хэм революциялық хәрекет кеңейди.

Биринши жер жүзилик урыс, патша Россиясының шег-шебирлериндеги езилген миллет халықларына ауыр қайғы алып келди. Жергиликли экономика пүткиллей төменлеп кетти, мийнет өнимлиги хэм дийхан хожалықларының доходлылығы кескин түрде төменледи.

Қарақалпақ үлкеси де халық хожалығы кризисинен шетте қалмады. Эсиресе сууғарыу тараулары жарамсызланып қалды. 1915- жылы суудың кемтарлығынан гейпара районларда өнимсизлик хэм ашаршылық болды. Егислик майданы азая баслады. 1916- жылы егис майданы 57880 десятинаға кемиди.

Усыған байланыслы жердиң баҳасы жоқарылады. Байлар патша әмелдарларына пара бериу жолы менен жарлылардың жерлерин тартып ала баслады.

Байлардың аз санлы группасы усындай қылұалар нәтийжесинде егислик жерлердиң 40% тен асламырағын өз қолларына алыуға еристи. Хийуа ханлығына қараслы жағалауда, жағдай буннан да бетер болды. Товарлы әхмийетке ийе маллардың дерлик барлығы байлардың қолында еди. 1915- жылы Әмударья бөлимине қараслы көшпели (Қызыл құм) районлардағы феодалларға (барлық хожалықлардың 5,75% и) барлық товарлы қаракөл қойлары бас санының 30% ке жақыны қараслы болды. 1915- жылы Шорахан волостлығындағы хәрбир бай хожалығы 22 бас малға ийелик етип, оның 4,9 басы ири қарамал, 17,9 басы майда товарлы маллар болды. Олар қуйы хэм мал жайылым жерлерге де ийелик етти.

Негизги өндирис қуралларынан айрылған дийханлар, шаруалар, балықшылар аянышлы өмир кеширди. 1916- жылдың басларында армияның азық-ауқатқа болған мүтәжигин қанаатландыруу үшін Аралда дүзилген балықшылық шөлкеми де балықшылар турмысының тағы да бетер нашарлауына алып келди. Балық аулау кәсип орынларының ийелери балықшылардың бир пуд балығына 20—35 тыйын, ямаса 100 тыран балығына 9 фунт (1 фунты—400 гр.) ун төлеп отырды. Бул балықшылардың балықшылық кәсип орынлары ийелеринен қарызының өсиуине алып келди.

Қымбағшылыққа байланыслы күнликшилердин, салдаушылардың ис хақылары олардың семьяларының әпиуайы күн кеширив

Ұине де жетиспеди. Хийұада жүк тасыўшылар тасыған бир пуд жүги ушын 1 тыйын алды. Қаржының жеткиликсизлигинен халықтың жарлы бөлеги оғада қыйналды. Хожели беклигиниң сү-ўенли ақсақаллығында жасаўшы 7590 адамның тек 80 и ғана фабрика гезлемелеринен кийим кийиў мүмкиншилигине ийе болды.

Урыс жыллары Қарақалпақстан рабочийларының турмысы тағы да аўырласты. Әмудәрья бөлиминдеги пахта тазалаўшы кәрханалар урыс мүтәжи ушын өним өндириўге тартылды. Завод ийелери мийнет өнимлигин арттырыў мақсетинде, рабочийлардың мийнетин қадағалаўды күшейтти. Ал, ис ҳақы бурынғыша қала берди.

Урыс Әмудәрья бөлиминде, Хийұада жасаўшы солдат, матрос ҳәм әскерий тутқынларға да аўыр қыйыншылықлар алып келди.

Улыўма азық-аўқат кризиси, темир жол, суў транспорты жумысының нашарлаўы, Түркстан және Қарақалпақстанға алып келинетуғын азық аўқат ҳәм кең тутыныў, затларының қысқарыўына тәсир жасады. 1911—1915-жыллары Россиядан Хорезм оазисине алып келинетуғын ғәлле — 54%, аяқ кийим ҳәм териден исленетуғын затлар— 64%, гезлемелер— 34%, сабын 22%, сабақ жип —48% кемиди.

Транспорт жумысының төменлигинен 1916-жылы 3000 вагонлық пахта өними Хорезм оазисинен алып кетилмеди. Усы жағдайдан, пахтаға қойылған мәмлекетлик баҳадан пайдаланған кәрхана ийелери ҳәм алып сатарлар пахтаны, жоңышқа туқымын мәмлекетлик баҳадан төмен баҳада алыўға умтылды.

1914—1916- жыллардағы құрғақшылық, суўықтың ерте түсиўи ҳәм суў тасқынлары себепли болған зүрәәтсизликке байланыс-лы Қарақалпақстан халық массасының турмысы тағы да аўырласты. Түркстанда ғәлле қоры жетиспеди, ал Әмудәрья бөлиминде ҳәм Хийұа ханлығында ғәлле қоры да болмады. Ғәллениң көпшилик бөлеги байлардың қолында болды. Олар базарда ғәллени арттырылған баҳаларда сатып, бул тек жарлыларға ғана емес, ал орташаларға да зиян келтирди. Архив материалларына қарағанда байлар тәрәпинен сатылған ғәлlege топырақ ҳәм шөп-шарлар араластырылған.

Урыс жыллары халықтың мийнеткеш бөлеги патша администрациясы, Хийұа ханы тәрәпинен салынған салық, алымлар, миннетлер ҳәм штрафлардың ҳәдден тыс аўырлығынан жәбирленди. Әмудәрья бөлиминде де бурынғы салық, алымлардың муғдары артты. Салықлардың түрлери көбейди.

1915- жылдан баслап, 1 танап жерден алынатуғын салықтың муғдарынан әдеўир көп болған айрықша әскерий салық енгизилди. Хәўли ҳәм шанарақтан алынатуғын салықтың муғдары көбейгилди, Әмудәрья бөлиминиң халқы түтин пулы, шөп пулы ҳәм тоғай тәрғибин бузғаны ушын штраф төлеўге мәжбүр болды. Урыс мүтажлығы ушын ат, қара үй, тери ҳәм т. б. түринде зат-

лай алымның енгизилиуи халықты тағыда бүлгиншиликке салды. Салықларды бөлистириу хэм өндирип алыу уақтында жергиликли басқарыушылар халықтың есабынан байлық арттырды.

Салықтың ауырманлығы Хийуа дийхан массаларын да бүлгиншиликке салды. 1916—1917- жыллары салықтың рәсмий 24 түри болғаны менен, ис жүзинде олардың 70 түри болды. Байларға салынған жер салықлары да, хәрқыйлы жоллар менен дийханлардың есабынан өндирип алынатуғын еди. Хийуа ханлығында болып атырған патша әскерлерине жумсалатуғын қаржылар ханлыққа келген патша әмелдарларына берилетуғын көп муғдарлы саўғалар жарлы дийханлардың есабынан өндирилди. 1914-жылдан 1916- жылдың гүзине шекем Хийуа ханының әскерий министр А.С. Сухомлиновқа, Түркстан генерал-губернаторы Мартсонға, бас штабтың Азия бөлими баслығы Цейлге, Әмудәрья бөлими баслығы В. П. Колосовскийге ақшалай берген парасының өзи 602 мың манатты қурады.

Урыс жыллары Әмудәрья бөлими хэм Хийуа ханлығы арасындағы экономикалық қатнасықлардың кескинлесиуинен, парахат халыққа түркмен феодалларының топылысларынан бөлим хэм ханлықтағы мийнеткешлер жәбирленди. Тоқпақ ата атауы ушын, Хийуа ханлығы хэм Әмудәрья бөлими арасында жәнжел басланып, усыған байланысly. Хийуа ханы, оның сановниклери Әмудәрьяның еки жағалауындағы халықтың өз-ара экономикалық қатнасықларына тосқынлық жасады. Бул әсиресе жарлылардың жағдайын ауырлатты.

Халықтың жарлы қатламлары урыс жыллары, пүткиллей сиясий хуқуқсыз болды. Әмудәрья бөлими баслығы да Хийуа ханы да мийнеткешлердің мәпин жақламады, жарлылардың шағым арзалары қаралмады, ал, қаралған жағдайда да байлардың пайдасына шешилди. Адамларды майып ететуғын хэм массалық өлим жазалары қолланылды. Әмудәрья бөлими баслығының рапортларының биринде 1914- жыл октябрьде хәзирги уақытлары Хийуа ханы өз әмелдарлары арасындағы келиспеушиликлердің тәсири астында, мәселени анықламастан-ақ жынаятшы деп есапланған адамларды өлим жазасына буйырады, ал тюрьмада жинаятшыларға темир қурсау салынады“,—деп хабар етиледи.

Урыс қыйынластырған ауыр жағдай халық массасының наразылығын тағыда күшейтти. Ол революциялық агитацияның өсиуи хэм революциялық идеялардың ен жайыуы менен күшейе баслады.

Урыс жыллары Хорезм оазиси хэм Әмудәрья бөлими мийнеткешлери арасында революциялық агитация жүргизиушилер сиясий сүргиндегилер болды. Революциялық социал-демократлар жергиликли халықтың алдыңғы қатарлы уәкиллерин өз жумысларына тарта баслады. Мәселен, Петро-Александровск қаласында жасаушы Хасан Алиев 1916- жылдан баслап, большевиклер шөлкеми қатарында болды, Жергиликли большевиклик группалар үлкеннің басқа қалаларындағы социал - демократиялық шөлкемлер

менен байланыс жасады. Социал-демократлар өнерментшилик кәрханаларында, транспортта, жағысларда, балықшылар арасында, аўылларда агитация жүргизди. Ярослав мануфактурасының Хий-ўадағы бөлимининң баслығы Ковалев, „гуманлы“ адамлардың зиянлы тәсиринен қорыққанлықтан, заводтағы барлық гуманлы адамларды бақлауды күшейтті.

Көрсетилип өтилгеніндей, 1910- жылдан Эмудәрья бөлиминде, большевиклик „Алға“ хәм „Пролетар“ газеталары, К. Маркс, Ф. Энгельс, В.И. Ленинниң айырым мийнетлери тарала баслады.

Сондай-ақ „Қызыл Юлдуз“, „Бахыт“ хәм „Шура“ („Кенес“) „Сүйим Бийке“ сияклы бир қатар газета-журналлар кең таралды. Буларда панисламистлик характердеги мақалалардан басқа, билимлендириў, ҳаял-қызлардың тәғдири ҳаял-қызларды сатыўға наразылық билдириўши мақалалар да басылды. Бундай демократиялык тенденциялар жергиликли халық мийнеткешлериниң санасында из қалдырып отырды.

1914- жылы Хийўа ханлығында революциялық мазмундағы хәрқыйлы китап, газета-журналлардың, саны 14 мың данадан асламырақ болды. Хийўа ханлығының халықлары Орайлық Россияда болып атырған ўақиялар туўралы газеталардан билип барды хәм ханлық тәртипке қарсы гүрести күшейтті. Эмудәрья бөлимининң баслығы буны мойынлап, өз рапортында: „Россияда болып атырған ўақияларды хийўалылар русша, сондай-ақ англичанша хәм түркше дәреклерден, Хийўаға рети менен келип турған газеталардан билип барады“,—деп билдиреди.

Солдатлардың арасынан шыққан агитаторлардың революциялық бағдардағы жумыслары жапланды. Петро-Александровск қаласына урыс майданындағы хәм басқа орынлардағы солдатлардан келген хатлар да белгили дәрежеде революцияшылландырыўшы роль ойнады. Хатлардағы хабарлар қалалылар арқалы жергиликли халық арасына таралып барды. Хатларда урысқа наразылық, үйлерине қайтыў тилеклери баян етилди, армиядағы қатан тәртип критикаланды, 1916- жылы февральда Эмудәрья бөлими хәм Хийўа ханлығы халқы арасындағы революциялық агитацияның тәсиринен және революциялық кейиптин өсиўинен қорыққан патша ҳәкимлери Эмудәрья бөлимине, Хийўа ханлығына алып келинетуғын хәм сыртқа жиберилетуғын хатлар, телеграмма, хабарлар үстинен әскерий цензура орнатыў туўралы буйрық шығарды.

Түркстан генерал-губернаторы халық арасына революциялық идеяның таралыўын тоқтатыў мақсетинде, Эмудәрья бөлими менен Хийўа ханлығында қадағалаў бөлими пунктин ашыўды бир-неше рет усыныс етти. Патша ҳәкимлериниң революциялық тәсирдин орын алыўына қарсы гүресин жергиликли буржуазия, феодаллар хәм руханийлар қуўатлады. Мәселен, емески сиясий талаптарды усыныс еткен „жас хийўалылар“, „сиясий тараўда ханның үстемлигине гейпара шеклеўлер жасаў менен шекленсе болады деп есаплады.

Эмудэрья бөлиминдеги рус мийнеткешлери де наразы бола баслады. Олар алымларды төлеуден бас тартты, азық-аўқат хэм басқа да ен зэрүрли затлардын және отынның жеткиликсизлигине, қымбатшылыққа қарсы наразылық билдирди, армия қатарында хызмет етиуден бас тартты. 1914- жылы август айында, Эмудэрья бөлиминде жасаўшы Ураллы казаклар, өзлерин казак сословиеси қатарына қосыў туўралы арза бермегенлигин, себеби бурынғыша, казак әскерлерин басқарыў туўралы жана Режеге бағынғысы келмейтуғынын билдирди. 1915- жылы казаклар ҳәрқандай алымларды төлеуден бас тартты.

1916- жылы 7- июнде Петро-Александровск қаласында турыўшылар, қалалық басқарыў мәкемесине усынылған депутатларға қарсылық билдириў мақсетинде, сайлаў болатуғын жерге келмей қалды. Нәтийжеде, сайлаў еки рет үзилiske түсти. Бул фактлер руслар арасында наразылықтың өсиўи, жасап турған тәртипке қарсы гүресте жергиликли халық пенен руслардың жақынласыўынан дерек береди.

Дийханлардың бөлимдеги Петро-Александровск, Шымбай хэм т. б. қалаларға қараслы қазналық дача жайларын хэм жерлерин тартып алыў жағдайлары жийиленди. 1915- жылы Эмудэрья бөлимининң баслығы жерди өлшестириў жумысы бойынша комиссия дүзиўге мәжбүр болды. Комиссия Петро-Александровск қаласына қараслы жерди тартып алған 15 адамды дизимге алып, олардан жерге жоқары баҳада қазнаға ақша төлеуди талап етти. Дийханлар жерди қайтарып бермейтуғынлығын, ақша да төлемейтуғынлығын билдирди.

Дийханлар патша ҳәкимлеринин қарарларына қарсылық көрсетиўди даўам ете берди. Дийханлар хэм шарўалар, көпшилик жағдайда ҳешнәрсе төлемей-ақ, қазналық тоғайларға малларын бағып, тоғай қадағалаўшыларына бағынбай, оларға ашықтан-ашық абай көрсетти. Мәселен, 1915- жылы апрельде тоғай қадағалаўшылары Ярославцев хэм Федотовлар 60 хожалыққа түтин пулы хэм малын тоғайға жайғаны ушын шөп пулына билет бериўге Тамды волостына келди. Бирақ, дийханлар ҳешнәрсе төлемейтуғынлығын билдирди хэм тоғай қадағалаўшыларының абай көрсетиўине қарсы күш қолланамыз, деп жуўап берди.

1914- жылғы—396, 1916- жылғы—723 жинаяттын көпшилиги тоғай уставын бузыў жағдайларына байланыслы болды.

Мийнеткешлердин мәмлекетлик алымларды төлеуден хэм миннетлерди орынлаўдан бас тартыў ҳәрекетлери жылдан-жылға күшейди. Мәселен, 1914- жылдан баслап, Шорахан участкасына қараслы Төрткүл волосты пухаралары, жерлерининң жарамсызлығына байланыслы, жеке хэм группа болып, Эмудэрья бөлми басқарыўшысына жер салығынан, натураллық миннетлерди орынлаўдан азат етиў туўралы шағым арзалар бере баслады. 1915- жылы Эмудэрья бөлиминде жер хэм шаңарақ салығының 50% инен асламы өндирилмей қалды.

Мийнеткешлердинң жағымсыз басқарыўшыларды хызмет орын,

ларынан шетлетиу жөниндеги талаптары өсе баслады. 1916-жылы-февральда халық массасының талабы бойынша Шыбыкы жәмә-этиниң елиулиги Ер尼亚зов Сапар хызмет орнынан босатылды. 1916- жылы июнь айында Кегейли волостлыгының дийханлары хә-рекетинен қәуипленген Ийшан жыққын суу системасының арық ақсақалы өзін басқа жумысқа аўмастырыу жөнинде арза бериуге мәжбүр болды.

Әсиресе, дийханлардың наразылығы, жер өлшеу жумысы уа-қытлары кескинлести, себеби, жер өлшеушилер байлардан пара алып, оларға дийханлардың жерлерин тартып алыуға мүмкинши-лик туўдырды. 1915-жылы жазда Төрткүл волостлыгы дийхан-лары жер өлшеуши Н. А. Болынкинди әдилсизлиги ушын жина-ятқа тартыуды талап етти. 1916- жылдың басында Төрткүл во-лостлыгына қараслы Хожажер жәмәәти дийханлары жер өлшеу жумысын жүргизиуден хәм бул ушын ақша төлеуден бас тартты,

Усындай жағдайлар Шорахан, Шымбай участкаларының бар-лық волостлықларында гезлести. Дийханлардың наразылықлары Әмудәрья бөлиминде жер өлшеу жумысының белгиленген уақыт-та питкерилиуине иркиниш жасады.

Бул наразылықтың күшлилигин мойынлап, Әмудәрья бөлиминиң жер өлшеу комиссиясының ўекили: „жер шегараларының жойылы-ўы себепли, келиспеушилик хәм жәнжеллер пайда болады, суд ис-лери келип шығады, хәтте адам өлтириушилик те болады“, — деп жазды.

Усындай дийхан қозғалаңлары, қураллы хәрекетке де өсип же-тип отырды. 1915- жыл Шымбай участкасына қараслы Жанабазар волостлыгының бесинши ақсақаллығындағы 20 дийхан хожалы-ғының жерин бай Беңешов тартып алыуына байланыслы дийхан-лар қураллы қозғалаң көтерди. Ашыуы келген дийханлар жер-лерин күш пенен қайтарып алды хәм Мәтмурат байды, оның тә-рептарларын урып сабады. Бирақ, бай болысқа пара берип, дий-ханлардан жерди қайтып алыуға еристи. Усыған байланыслы қоз-ғалаң қайтадан дауам етти.

Қубла Аралдағы балық аўлау кәсип орынларының ийелерине қарсы балықшылардың гүреси кескин түрге ийе болды. Балық-шылардың хәрекеті шөлкемлескенлик тур алды. 1914- жылдың гүзиндеги Тербенбестеги хәрекет усундай болды. Бул хәрекетке қатнасушылардың сөзине қарағанда, оған 500 ге жақын адам қатнасқан. Балық аўлау кәсип орынлары ийелериниң экономика-лық хәм миллий езиуі, қозғалаңға негизги себепши болды. Кә-сип орынлары ийелериниң, жергиликли балықшыларға үзликсиз зорлық-зомбылықлары қозғалаңға сылтау болды. Таяқ пенен қу-ралланған балықшылар балық аўлау кәсип орынлары ийелерин, олардың жәрдемшилерин сабады, олардың жайларының қапы, әйнеклерин сындырды. Көтерилисшилерден өш алыу ушын, поли-цияшылар менен Шымбай участкасы приставы келди. Алты ба-лықшы судқа берилди.

1916- жылы 6- январьда балық аўлау кәсип орынлары ийелери

Поручиков хэм Можаринлердиң қатаң езиўшилигине қарсы рус рабочийлары забастовкаға шықты. Олар балық аўлаў кәсип орындары ийелериниң мал-мүлкин қыйратып, келтирилген зыян 2750 манатқа жетти.

Апрель айында Үргедеги Березницкийдиң балық аўлаў кәсип орнында да күшли қозғалаңлар болып өтті. Хәрекеттиң күшли пәт алыўынан қорыққан Қазалы уездиниң баслығы, оны бастырыў ушын полицияшыларды жиберди.

Рабочийлар ис ҳақыны көбейтиўди, ис ҳақыны хэм әскерий хызметкерлердиң хожалықларына берилетуғын жәрдемди ўақтында берип барыўды талап етип бас көтерип шықты. 1915- жылы Мануиловтың заводы рабочийлары ис ҳақыны көбейтиўди хәм мүтәж адамларға жәрдем көрсетиўди талап етті. Наразылық билдириўшилерди бастырыў ушын, Шорахан участкасы приставының басқарыўында солдатлар келди. 1914- жылы рабочийлардың усындай хәрекетини Жаңа Үргенчтеги Үлкен Ярослав мануфактурасы фабрикасында да болып, бирнеше рабочийлар заводтағы жұмыстан босатылды. 1916- жылы февральда Жаңа Үргенч заводында жаңадан қозғалаң көтерилди. Рабочийлар ис ҳақыны көбейтиўди талап етті.

Хийўа ханлығында да қозғалаң кескинлести. Хожели, Қонырат, Шоманай бекликлериниң дийханлары байлардың жерлерин, қазналық тоғай жерлерин тартып ала баслады. Дийханлардың салық төлеўден хәм миннетли жұмысларды орынлаўдан бас тартыў хәрекетлери массалық характер алды. Дийханлардың салық жыйнаўшыларды сабаў жағдайлары жийи-жийи орын алды. 1915- жылы Шоманай беклигине қараслы қазаяқлы аўылының дийханлары салық өндириўге келген Ата Мәхремди сабады. 1915- жылы өткен жылдан қалған салықлар үлкен қыйыншылық пенен зорға жыйнап алынды. 1915- жылдың басларынан баслап, миннетли жұмыслардың хәм салықтың аўырлығынан және суўдың кемтарлығынан Әмудәрьяның шеп жағасындағы халықлар тумлы-тусқа көшип кете баслады.

Хийўа ханлығындағы дийханлар жерди өлшеў ўақтында өз жерлерин дизимге алыўға қарсылық көрсетти. 1915- жылы рус капиталистлери белгилеген баҳа бойынша пахталарын сатыўдан бас тартты. 1916- жылы патша ҳәкимлери хәм Хийўа ҳүкиметини пахтаға баҳаны жоқарылатыўға мәжбүр болды.

Хийўа, Әмудәрья бөлиминдеги хәм Әмудәрья флотилиясындағы рус солдатлары, матрослары арасында да наразылық өсті. 1915- жылы 16-августта офицерлердиң биреўиниң рапортында: „Мен басқаратуғын солдатлар тәртибин бойынша үлкен кеўил айдарыўды талап етеди“,—деп жазды.

1916- жылдың басында Хийўа гарнизоны солдатлары, командирлердиң солдатларға арналған кийим-кеншек азық-аўқатларды өзлестириўине, емлеўханадағы аўырыў солдатларға азық-аўқаттың жетиспеўшилигине қарсы гүрес жүргизди. Солдат хәм матрослардың әскерий хызметтен қашыў, хызмет етип

атырған уақытта өз бетинше кетип қалыушылық, офицерлердің буйрықтарын орынлаудан бас тартыу хәрекеттери де ушырасып оғырды.

Солай етип, урыс жыллары мийнеткешлердің турмысының аұырласыуы, Орайлық Россия районларында, Түркстанда революциялық хәрекеттің өсиуи, Қарақалпақстан халық массасының жасап турған тәртипке наразылығын күшейтти, мийнеткешлердің наразылық хәм қозғалаңлары 1916- жылы қураллы көтерилиске өсип жетисти.

2. 1916- ЖЫЛҒЫ ХИЙҰА ХАНЛЫҒЫНДАҒЫ КӨТЕРИЛИС.

Жерди өлшеу уақытында жер-суу қатнасықтарының тағыда кескинлесиуи, салықтың аұырманлығының күшейиуи хәм Әмударьяның шеп жағасындағы қарақалпақ, өзбек, қазақ, түркменлердің сиясий хуқуқсызлығы Хожели беклигинде көтерилистин келип шығыуына себепши болды.

Хожелиден хәм т. б. жерлерден ханның хәремине қыз алып кетиу көтерилистин баслануына сылтау болды. Қызларды түркмен феодаллары да алып кете баслады. Халықтың шағымлары ескериусиз қалды. 8- январьда Хожелишилер Хожели беги Әуезжан хожаның үйине келип, оннан Хийуа ханы хәм түркмен феодалларының зулымлығына қарсы шешиуши илажлар көриуди талап етти.

Бул хабардан қорқып Хийуа ханы хәм патша басқарыушылары, халықты тынышландыруу хәм олардың Хийуаға қарай жүрисин иркиу мақсетинде Хожелиге өз уәкиллерин жиберди. Бирақ, мийнеткешлерди иркиу мүмкиншилиги болмады, „және бирқанша қызлар алып кетилетуғын қусайды, деген хабарды еситкен халық қозғала баслады“. Көтерилисшилер Хийуа ханын тахтынан түсриуди, түркмен феодалларының қиянетшиликлерин шеклеуди ямаса Россияның пухарашылығына өтиуди мақсет етти.

1916- жылы 14- январьда 500—600 адамлық көтерилисшилер отряды Әуезжан хожаның баслауында Хийуаға қарай бағдар алды. Жол-жәнекей көтерилисшилерге дийханлар хәм өнерментшилер қосылып, отрядтың саны 2000—3000 адамға жетти.

Патша администрациясы көтерилисти иркиуге тағы бир рет, хәрекег етип көрди. Әмударья бөлими баслығы Төрткүл болысы Қазақбай арқалы көтерилисшилерге, „аламан болып Хийуаға бармау“ кереклиги жөнннде ескертти. Буны көтерилисшилер тынламады хәм ис жүзинде Хийуа ханлығындағы түркменлердің ханы болған Жунайд ханға барып, қуллы-яумуд феодалларының зорлық-зомбылықтары хәққында шағым арзаларын тапсырды.

Бирақ, Жунайд хан келгенлерди қорғағысы келмеди. Ол өзиниң жеке мәплерин гөзлеп, Хийуа ханына қарсы ашық гүреске шығыуға таярланып, көтерилисшилерге бир неше жол баслаушы бериу менен шекленди.

Бул хәрекеттен Жунайд хан ғана емес, ал татар ийшаны Исаматдинниң де пайдаланыуға хәрекет еткенин атап өтиу зәрүр.

Көтеріліске Исаматдиннің қатнасыуы тосыннан болмай, ал татар буржуазиясының экономикалық мәплерине байланысly болды, 1916- жылы январьда патша хукумети Хийуа ханлыгын сапластырып, оны Россия составына бириkitриу мәселесин жаңадан көтерип, бул, Түркияның қәуендерлигинде мусулман мәмлекетин дүзиуге умтылған татар буржуазиясына хәм Жунайид ханға унамады. Тәсири күшли Исаматдин ийшан усыған байланысly, Хийуа ханлыгын сапластырып, оны Россия империясына бириkitриуге қарсы өзине тәбия адамлар менен бирге, халық арасында үгит-нәсият жумысын жүргизе баслады.

17- январьда көтерилисшилер Хийуаға жақынласқан уақытта Хийуа хукумети хәм Әмударья бөлими баслыгы, оларға үйлерине тарасып кетиуди ямаса Хийуа ханына көтерилисшилердин тилеклерин айтыу ушын, арасынан 15—20 адам составында уәкил сайлауды усыныс етти.

Көтерилисшилер бул усынысты қабыл етпеди. Күтилмеген халық хәрекетинин хәм дийханлар менен өнерментлердин феодаллық тәртипке қарсы хәрекетинин кең ен жайыуынан қәуипленген Хийуа ханы, оның әмелдарлары көтерилисшилерди Хийуаға жақынлаптауға, көтерилисшилердин бай-феодал элементлерге хәм патша, Хийуа ханы басқарыушылары уәкилдерине қарсы күш қолланыуына жол қоймау ушын илажлар көриуге қарар етти. Олар көтерилисги патша әскерлери жәрдеми менен бастырыу ушын уақытты утыу мақсегинде көтерилисшилерге 300 адамлық отряд қалдырыуды, ал басқаларын үйлерине таратып жибериуди және питим сөйлесиулерин баслауды усыныс етти.

Бирақ, халық басқаша хәрекет иследи. 18- январь күни азанда көтерилисшилер өзлеринин шагым арызларын айтыу ушын, ханның сарайына қарай жүрди. Мәселени парахат жол менен шешиуди гөзлеп, көтерилистин басшылары сарайға жүрис жасауды тоқтатыуға умтылды. Бирақ бул Хийуадағы патша әскерлери командованиеси тәрәпинен үзилiske түсирилди. 20- январь күни полковник Колосовский әскер менен көтерилисшилер лагерине келип, оларды қоршап ады. Көтерилисшилердин басшыларын тутқынға алды хәм қалғанларына тарқалыуға буйрық берди. Көтерилис басшыларынан 11 адам өлтирилди, Хожели халқынан 100 мың манат муғдарында контрибуция өндириу белгиленди.

1916- жылғы Хийуадағы көтерилистин биринши прогрессивлик басқышы усылайынша тамамланды. Көтерилиске қатнасыушылардың социаллық составының биргелкили болмауы, олардың шешиуши түрде хәрекет жасауына кесент келтирди. Көтерилиске қатнасыушылардың басым көпшилигинн „таяқ хәм кетпен менен қуралланған пиядалар“ қурады. Олар көтерилистин барысында активлик көрсетти.

Көтерилис басшыларының феодаллық династиялық мақсетлерине хәм тайсалақлауларына қарамастан, көтерилис объектив түрде азатлыққа умтылыушылық характерине ийе болды, себеби ол рус патшасының қойған адамы Асфандияр ханды қулатыуды мақсет

етти. Көтеріліс объективлик прогрессивлик қубылыс болып, ол орта әсирлик артта қалыушылықтан қутылуының бірден-бір жолы ретінде рус пухарашылығына өтиүди талап етти. Буны пүткіт мийнегкешлер массасы қууатлады, бірақ көтерілістің гейпара басшылары соның ишинде Жунайд хан оған қарсы болды. Халық түрк султаны менен англичан хәкімлериниң мәпин гөзлеген, Хийуа ханлығын хәм Қарақалпақстан халықларын Россиядан ажыратпақшы болған Жунайд ханға исенбеди. Жунайд хан көгерилисшилердиң көпшилик бөлеги арасында тәсирге ийе болмады, 1916- жылы 19- январьда көтерілісшилердиң негизги массасының Жунайл ханның Хийуаға келиуин күтпей-ақ, үйлерине тарасып кетиуи. буны айқын дәлиллейди.

1916- жылы февральда Хийуа ханлығының ишки жағдайының турақсызлығынан пайдаланып, Жунайд хан басшылығындағы түркмен феодаллары бас көгерип шықты. Февраль айының басларында Жунайд хан Хийуаның шегарасынан өтип, өзін хан деп дағазалады. Ал, 14- февральда Хийуа қаласын ийеледи. Патша әскерлеринин командованиеси, оны Хийуа ханы ретінде мойынлаудан қатаң бас тартып, оның иркилместен қаладан шығып кетиуин талап етти. Қаланы талап, Асфандияр ханнан төлем өндирип алып, Жунайд хан өз ауылына, соң Иранға кетти.

Хийуа ханы хәм патша хәкімлери Жунайд ханның топылысынан қорыққан халықты тынышландыруу үшін гейпара шаралар көрди. Олар түркмен феодалларының халықты талаушылығына хәм тәртипсизликлер шөлкемлестириуине тыйым салды, беклерди орынларынан аумастырды. Соған қарамастан халықтың қозғалаңдыуам етти. 1916- жылы январьдың ақырында Әмударья бөлимининң баслығы усыған байланысly, Хийуадағы әскерлердин санын көбейтиүди усыныс етти. Оның пикири бойынша, Хийуадағы қозғалаң ханлық территориясының кеңлигине байланысly әскердин жеткиликсизлигинен болып отырған.

Хожели, Шоманай, Коңырат бекликлеринде халық массасының наразылығы күннен-күнге, өсти. 1916- жылы 18- февральда Хожели халқы Хожели районын баспашылардың топылысынан қорғау үшін қойылған ақсақаллардың өз хызметлерин орынламай, нөкерлар үшін қаржы жыйнауына қарсы наразылық билдирди.

1916- жылы апрельде генерал Галкин Хожелиде қозғалаңның жаңадан басланып кетиуинен қорқып, көтерілістің басшыларын өлтириуі уақтында адамларды үйлеринен далаға шығуға рұхсат етпеди.

Әсиресе, 1916- жылы июнде Орта Азияның көпшилик бөлегинде халық хәрекеті күшейе баслауына байланысly, Қарақалпақстанның шеп жағалықтағы халық массасының наразылығы өткірлесе баслады.

Хийуадағы көтеріліс Қарақалпақстанның оң жағалықтағы халық массасы наразылығының өсиуине де тәсир етти. 1916 жылы 22- марта Әмударья бөлимине қарасly Шымбай участкасының

баслығы бөлім баслығынан „жәмийетлик тынышлыққа хәм мәмлекетлик тәртипке зыянлы“ болғанлығы ушын Шымбай волостлығының алтыншы аўылында жасаўшы қарақалпақ Айғымовты, Нөкис волостлығының биринши аўылында жасаўшы қазақ С. Әйекеевти, Жаңабазар волостының төртинши аўылында жасаўшы қарақалпақ Ж. Ибрайымовты участкадан шетлегийўди өтениш етти.

Солай етип, 1916- жылғы Хийўадағы көтерилистин келип шығыўына аграр қатнасықларының кескинлесийўи, салықлардың аўырманлығы хәм сиясий езийўдин күшейийўи тийкәрғы себеплер болды. Көтерилис хукиметке хәм феодаллық тәртипке қарсы бағдарланды. Оның тийкәрғы хәрекетке келтирийўши кушлери дийханлар хәм қала халқының төменги қатламлары болды Көтерилиске өзлериниң жеке мәплерин гөзлеген феодаллар да, диний хәм буржуазия элементлери де қатнасты.

3 ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДАҒЫ 1916-ЖЫЛҒЫ КӨТЕРИЛИС.

1916- жылы июльде Қарақалпақстанның оң жағалығында миллий-азатлық хәрекеті басланды.

1916- жылы 25- июньдеги патшаның „басқа халықлардың ер адамларын урыс болып атырған районларда қорғаныў қурылысларына, сондай-ақ мәмлекет ушын зәрүрли болған басқа да қорғанныў жумысларына тартыў хәққиндағы Указы көтерилистин келип шығыўы себеплериниң бири хәм сылтаўы болды. Указда басқа халықлардың 19 жасан 43 жасқа шекемги адамлары урыс даўамында тыл жумысларына тартылатуғынлығы агап көрсетилди,

Түркстан үлкеси областьларынан тыл жумысларына шақырылатуғынлардың дизимине мұўапық, Петро-Александровск қаласынан 199 хәм улыўма Әмудәрья бөлиминен 5149 адам жиберилиўи тийис болды.

Түркстан әскерий округи Петро-Александровсктен жиберилетуғын адамларды еки басқыш бойынша тасыў жумысын Әмудәрья флотилиясына жүкледі. Бирақ булардың хәммесинен тек патша администрациясы хәм жергиликли әмелдарлар ғана хабардар еди. Олар тәртипсизликлерден қәуипленип, пагшаның Указын халыққа дағазалаўдан қорықты.

Әмудәрья бөлиминдеги патша администрациясы патшаның мәртебелі буйрығын ақыбети қаттыға кетпес деп исенип, оны иске асырыўға киристи. Тыл жумысына алыныўшылардың дизимин алыў асығыс басланды. Патша указы бойынша түсиндирийў жумыслары жүргизилмегенликтен дизимге алыў мийнеткешлердин наразылығын туўдырды.

Тыл жумысына адам алыўға таярлық жумысы, дәслептен-ақ класслық характер алды. Жергиликли әмелдарлар хәрбир хожалық бир адамнан бөлип шығарыўы тийис деп дағазалады. Ис жүзинде, пара бериўге мүмкиншилиги жоқлар дизимге алынды. Патша администрациясы хәм жергиликли әмелдарлар паракорлық пенен байыды. 1916-жылы июльде Төргүл волостының басқарыў-

шысы Қазақбай Әбдикарим улы базар күні Аққамыс жәмәәти жарлыларынан полицияшылардың жәрдеми менен, полковник Колосовский ушын, 200 манат жыйнады. Шорахан участкасына қараслы Шыбықлы жәмәәти ақсақалы Дәулетмурат Маткарим улы 14 дийханнан 351 манат жыйнап алды.

Солай етип, алымлардың барлық ауырманлығын мийнеткешлер көтерди. Әсиресе. 1916-жыл 11-июльдеги патшаның қосымша указы жәрияланғаннан соң, халық массасының наразылығы күшейді. Указда волослықлардағы ауыл басқармаларының хызмет адамлары оларды қорғаушы жигитлер, руханийлар, „хұрметли азаматлар“ хәм халықтың гейпара құрғын қатламларының тыл жұмысына алынуыдан азат етилетуғыны атап көрсетилди. Жаңа Указ да халыққа дағазаланбады. Халық патшаның қосымша көрсетпесине мууапық жергиликли халықтан шыққан хәр бир адам басқа адамды жаллап, өз орнына жибере алады, деген хабарды жергиликли әмелдарлардан ғана еситти.

Патшаның қосымша указы да, тийкары указы сияқты класслық характерге ие болды. Езиуши класс уәкиллери берилген жеңилликлерге қарамастан, тыл жұмысынан азат етилди. Бул мийнеткешлердің патша хукиметине наразылығын күшейтти хәм оған қарсы шөлкемлескен түрде бас көтерип шығуыды тезлетти. Буннан қәуипленип, патша хәм жергиликли басқарушылар халықты қуралсыздандыруға, езиуши топарларды хәм урал казаклары, топаланшыларға қарсы қуралландыруға көрсетпе берди.

Жарлылар тыл жұмысы дизимине илиниуден хәрқыйлы жоллар менен бас тартуға хәрекет етти. Олар басқа хожалықларға, бир орыннан, екінши орынға көшти, егинлерин суға алдырды, қараусыз хәм суғаруысыз қалдырды. Бул тыл жұмысына хәм ири жер ийелерине (Қарақалпақстан жағдайында жерлердің көпшилиги байлардың қолына топланып, — көпшилик дийханлар олардың хожалығында жұмыс иследи) қарсы наразылықтың өзінше бир көриниси болды.

Жарлы дийханлар жергиликли әмелдарлардан өз жағдайларын есапқа алып, тыл жұмысларынан азат етиуді соранды. Бирақ, жергиликли әмелдарлар, олардың өтенишлерине итибарсыз қарады. Наразы болған халық тыл жұмысына алыуға қарсы, митинглер шөлкемлестире баслады. Митинглерге қатнасу арқалы мийнеткешлердің сиясий санасы өсти, олардың езиушилерге қарсы гезектеги гүреслерде биригиуине мүмкиншилик берди. Әмелдарлар дийханларға группа болып жыйналыуға руқсат етпеди хәм оларды тәртипке бағынбаған жағдайда, азғынлар сыпатында тутқынға алды.

Тыл жұмысына қарсы қозғалыс 1916- жылы июльдің екінши ярымынан баслап, әсиресе Орта Азиядағы көтерілис хәкқындағы хабар таралғаннан кейин жанланды.

Цензура хәм сиясий бақлаудың күшейиуине қарамастан, бул уәқияның хабары Қарақалпақстан мийнеткешлерине де келип жетип, оқ жағалыққағы халықлардың, патшашылық, рус буржуазия-

сы, помещиклери хәм жергиликли эксплуататорлардың езиушлигине қарсы көтерілис жасауына түртки болды.

1916- жыл 24-июльде Шорахан участкасы Төрткүл волостының Сахтиан жәмәәти мийнеткешлери, волост басқарыушысы К. Абди-карим улынан тыл жумысы рабочийларының дизимин беріуәди хәм жибериліуәге тийисли адамларды азат етиуәди талап етти. Бул хәққында архив материалларының биринде: „Топланған хаяллар болыстын намысына тийди, ал олардың биреуи таяқ пенен оның қолына урды, буннан соң ғана болыс жигитлери хаялларды қууып таратты.

Қозғалаң Төрткүл волостлығынын басқа жәмәәтлеринде де болып өтти. 25- июльде Хожа жер жәмәәтиниң тыл жумысына адам алыуға қарсы, наразылық билдирген 150 ге жақын хаяллары Шораханға қарай жүрди. Бирақ, қалаға жақын жерде участка приставы оларды ирикти. 25- июльде волостлықтың барлық елатынан жыйналған 200—300 хаял балалары менен Төрткүлге келип: „Күйеулеримизди, балаларымызды бермеймиз“, деп шауқымласып, солдатларға топылды, оларға тас ылақтырды. Қарауыллықтағы казак командасы хаялларды қууып таратып, гейпараларын қамаққа алды.

Тыл жумысына алыуға қарсы наразылық массалық характер алды. Ол Әмудәрья бөлими Шорахан участкасы волостлықларының барлығын өз ишине алды. Хаяллардың массалық қозғаланынан қәуипленип, Әмудәрья бөлими баслығының миннетин ұақытша ағқарыушы Мирецкий Хийуәда болып ағырған Колосовскийге төмендегише телеграмма жиберіуәге мәжбүр болды: „Хәзирше рабочийлардың жыйналысларын белгилеу тамамланған жоқ. Хаяллардың Төрткүл волосты басқарыушысына абай етиуәге шекем барып жеткен, тыл жумысларына адам алыуға қарсы наразылықтары орын алды“.

28-июльде Шорахан участкасы елиуликлери, 29- июль күни халық волость басқарыушысының кеңсесине жыйналып келиуи тийис екенлигин хабарлады. Халық буннан бас тартты. 29-июльде Сарыбий волостлығындағы ауыл ақсақаллары да жыйналыс болатуғынлығы хәққында хабарлады. Буннан сон, балта, пышақ, таяқлар менен қуралланған волость пухарасы Шорахан участкасының Сарыбий волосты кеңсесине қарай жүрди. Жыйналғандардың саны 1000 нан аслам болып, көпшилиги хаяллар еди, олар волость басқарыушысынан тыл жумысларына адам алыуды бийкарлауды хәм жиберіуә ушын белгиленген адамлардың дизимин беріуәди талап етти. Волость басқарыушысы буған жууап ретинде, елиуликти урып азаплады, Уллыбағ ақсақалына хәм онын жәрдемшилериңе бузақыларды қууып таратыуды буйырды. Қәхәрленген халық жәбирлеушилердин сазайын беріуәге киристи.

Әмудәрья бөлими баслығының 1916- жыл 16- декабрьдеги Сыр-дәрья әскерий губернаторы атына жиберген рапортында жергиликли администрация уәкиллеринен Сарыбий волосты басқарыушысы С. Баяков. Бегжап жәмәәти ақсақалы А. Қурбанов, Са-

рыбий жәмәәти ақсақалы Н. Зарипов хәм Уллыбағ жәмәәти ақсақалы К. Ибрагимов өлтирилгенлигин, ал еки адам жараланғанлығын хабарлады.

Сарыбий волостлығы халқының көтерилиси буның менен тамамланбады. Аламан Эмудәрья бөлими баслығына өз талаптарын хәм тыл жумысын орынлаудан бас тартатуғынлығын билдириу ушын Төрткүлге қарай бағдар алды. Усы ўақытта көтерилисти бастырыу ушын, солдатлар киятыр деген хабарды еситкен көтерилисшилер тарқала баслады. Жазалаушы отряд ўақия болған жерден хешкимди де таба алмады. Июльдеги Сарыбий көтерилиси усылайынша тамамланды.

Көтерилиске қатнасушылардан Б. Сәлменов, А. Худайназаров, Д. Ешимбетов, С. Жаббарбергеновлар активлик көрсетти. Өзбек қызы Әўезтоты Оразбейгамованың исми хәзирге шекем көтерилиске актив қатнасушы есабында халықтың ядында сақланған.

Сарыбийде көтерилис болған күни, Шорахан участкасынын басқа волостлықтарында да қозғалаң болды. Шорахан хәм Шабаз волостлықтарының адамлары болыс жыйналысларына келмеди хәм адам алыуға қатнасуудан бас тартты. Тыл жумысынан шеглеу, Шорахан волостлығында, сондай-ақ, Шымбай участкасында массалық характер алды. 1916- жыл 29- июльде Эмудәрья бөлиминиң баслығы Мирецкий докладында, алынууға тийисли адамлардың массалық түрде, Хийўа тәрепине өтип атырғанлығы қаққында мағлыұматлар бар екенлигин хабарлады. Патша хукимети усыған байланыслы, Хийўа ханынан волостлықлардан өткенлерди қайтарып жиберіу тууралы өтиниш етиуге мәжбүр болды. Өзбек, түркмен, қазақ хәм қарақалпақ мийнеткешлери, Хийўа ханының аўыр илажларына қарамастан, қашқынларға хан нөкерлеринен жасырынууда жәрдем берди.

Шорахан участкасының гейпара волостлықтарында тыл жумысына қарсы халық массасының наразылығы ашық хәрекетке өтті. Мәселен, 29- июльде Төрткүл волостлығының Сахтияи, Хожажер хәм Төрткүл жәмәәти адамлары болыс жыйналысына бармауға, тек волост басқарыушысына делегация жиберіуіге қарар етті. Делегатларға жол-жөнекей ағаш хәм қол тырмалар менен қуралланған адамлар қосылды. Аламанда 300—400 адам болып, олардың көпшилиги хаялар еди.

Аламан волость басқарыушысы К. Абдукаримбаевтың кеңсесине жақын жерде тоқтады. Абдукаримбаев делегатлардың талаптарына „Хешқандай жеңиллик болмайды“ деп жууап берди. Буны еситип ашыулы халық кеңсеге қарай жүрди. Қозғалаңшылар қапы, айна шкафларды сындыра баслады, тыл жумысына жиберилетуғынлардың дизимин изледи. Усы ўақытта волость басқарыушысы, кеңсеге алыс емес жердеги, атлы әскер казармасынан солдат алып келди. Таяқлар менен қуралланған халық, казаклардың штыклы мылтықтарына узақ қарсылық көрсете алмады. Сонылықтан қозғалаң тез бастырылды.

Халық массасының тыл жұмысына адам алыуға қарсы, ашық хәрекети, Шорахан участкасының Мыңбулақ, Тамды, Бийбазар волостлықтарында да болды. Мыңбулақ хәм Тамды волостлықтарының жыйналысқа жыйналған пухаралары тыл жұмысына адам алыуды бийқарлауды талап етти. Екинши күни жазалаушы отрядтың киятырғанлығын еситкен Тамды волостлығының халқы құралланыуға қарар етип, усы мақсетте тоғай қадағалаушысы Подгорныйдың жайына топылыс жасады. Халық айналарды сындырды, қулыпты бузды хәм құрал-жарақ, оқ-дәри бериуди талап етти. Бирақ, тоғай қадағалаушысы қашып үлгергенликтен, хешнәрсе ала алмады Сол күни Тамды волостлығындағы қозғаланды бастыруу ушын Шорахан участкасы приставы басшылығында жазалаушы отрядқа қарсылық көрсете алмады хәм тоғайға шегинди.

Бийбазардағы халық массасының қозғаланы да өткір характер алды. Бул хәққындағы хабарды еситип, Әмудәрья бөлими бастлығы Колосовский тез Хийұадан Әмудәрьяның он тәрәпине өтти хәм қозғалаңшыларды қатаң жазалады.

Патша администрациясына хәм жергиликли басқарыушыларға халықтың жек көриушилиги күшейди. Буны Әмудәрья жер-салық комиссиясының жер өлшеушиси Д. Панфиловтың 16- августтағы рәпортынан көриуге болады Рәпортта: „Елиуликлер хәм депутатлар адамлардың топланыуынан қорқып, өзлериниң олар менен сөйлесиуине ерик бермейтуғынына налынып, меннен бул исте жәрдемлесиуимди өтиниш етти, бирақ мен буннан бас тарттым. Мен Петро-Александровскке киятырғанда жолда Шахабад ауылы қасында, бирнәрсе хәққында кеңесип отырған 200 дей адамды көрдим, оларға жақынласқанымызда (мен жер өлшеуши Ковалев пенен киятыр едим) сәлемлесиу ушын бир де адам отырған орнынан турмады, бул бурынлары хеш қашан да болмаған еди“.

Патша администрациясы хәм жергиликли әмелдарлар Шымбай участкасында жыйналыс шақырыуды да мақул көрмеді. Тыл жұмысына алыныушыларды 1916- жылы 29- июльден 2- августқа шөкөк Шымбайға алып келиу тууралы волость басқарыушыларына, ауыл ақсақалларына хәм олардың хаткерлерине тапсырма берилди. Хәкимлер тыл жұмысына адам жибериу хәққында халыққа хабар етпей, өзлерин халықтың қәхәринен қорғамақшы болды. Бирақ халық олардың ойлаған ойын сезип қойды. Хәтте, участка приставы Ташауыздан Нөкиске алып келинген әскерий-полиция командасын да шақырып үлгере алмай қалды.

1916- жылы 27- июльде Шымбай участкасының Бөсжап волостлығында қозғалаң басланды. Сол күни Есим волостлығының биринши хәм екинши ауыллары да бул хәрекегке қосылды. Шымбай участкасының Жанабазар хәм Нөкис волостлықтарында да наразылық хәрекети ен жайды.

29- июльде Шымбай қаласының өзінде де қозғалаң басланды Қала хәм ауыл көгерлисшилери күшлериниң бирлескүн усылай жүзеге келди.

Шымбайда көпшилик волостлықлардағы халықтардың тыл жұмысына адам алыуға қарсы көгерілгенлиги белгилі болды. Бұл халықты хәкімлерге қарсы алдағы гүреске рухландырды. Пристав тыл жұмысына адам алыу қаққындағы буйрықты бийкарлауға келісім бермеген жағдайда, құрал жумсау тууралы шешімге келінді. Қолға илинген заттар менен құралланған Шымбай участкасының пухаралары приставтың кеңсесіне қарай бағдар алды. Олардың ишинде хаяллар хәм балалар да бар еди.

Әмудәрья бөлімі баслығының 1916- жыл августтағы рапортында уақияның барысы төмендегіше сөз егіледі: „участка басқармасы дәруазасынан барлығы болып 50–60 адым қашықтықтағы қала көшесінен, өз көзі менен көргенлердің анықлауынша 1000 лаған адамнан (қарақалпақтар, қазақтар, өзбектер) ибарат аламан күтилмеген жағдайда тез пайда болды, алдыларында таяқ пенен құралланған 200—300 дей кемпір болып, олардың изінен барлық жастағы ерлер барды. Дәруазада дилмаш хәм 2—3 полицияшы жигиттер тәрәпинен тоқтауылған аламан тарап кетиуден бас тартты хәм приставқа өтініштері бар екенлігін билдирді“.

Пристав аламанды таратууға хәм бирнеше уәкіл қалдырууға буйрық берді. Ол уәкілдердің талаптарын тыңлап болып, оларды орынлаудан бас тартты. Буған ызаланған адамлар кеңсе әйнегіне гербиш ылақтыра баслады. Пристав аламанның ишинен бир адамды жарадар еткеннен кейін аламан оны өлгенше таяқ хәм тас пенен урды. Халық приставтың жәрдемшілерінен де аяусыз өш алды.

Шымбайдағы халық көтерілісінің барысында, Ж. Мәмбеткулов (бурын сүргінде болған), С.Шалимова, Г. Тәңірбергенова, А. Мәмбетова, Ш. Сағатбаев, У. Ақшаева, Б. Искендеров сияқты халық хәрәкетінің актив басшылары және шөлкемлестірушілері өсіп жетісті.

Қозғалаң буның менен тамамланған жоқ. Жергиликли басқарушылар қашып кетті. Көтерілісшілер солдағлар киятыр деген хабар тарағаннан кейін ғана тарқасғы. Шымбайдағы көтеріліс бастырылғаны менен, ол изсіз қалмады. Ол Әмудәрья бөлімінің Шымбай участкасындағы барлық волостлықтардағы массалық қозғалаңға күшлі түрткі болды.

Сарыбийдегі, Шымбайдағы халық көтерілісі хәм Әмудәрья бөлімінің басқа да волостларындағы мийнеткештер хәрәкәттері патша хукіметін, халық массасының қарсылығын бастыруу үшін, иләжар көриуге мәжбүрледі. 6- августта Әмудәрья бөлімі баслығы В.П. Колосовский өз рапортында Сырдарья облысты әскерий губернаторына төмендегіше хабарлады: „Шымбай уақыясының айыпкерлерін тез хәм қатаң жазалауды сиз уллы дәрежеліден соранаман. Тек сонда ғана, жақын арада, нормал тәртіпти тиклеуге хәм армия мүтәжы үшін рабочий командасын алыуға қолайлы жағдай дүзіледі, деп исениуге болады“.

Сырдарья облыстының әскерий губернаторы Әмудәрья бөліміндегі хәм Хийуадағы барлық әскерий бөлімдерді Әмудәрья

бөлими баслығының қарауына өткеріуі хаққында буйрық берди. Жергиликли әмелдарларға шекленбеген хуқуқ берилди. Булардың барлығы қозғаланды тез сапластыруу хәм көтерилистин айыпкерлерин қатаң жазалау ушын исленди.

Пухта таярлықлардан кейин, казак отрядының жәрдеми менен көтерилистин айыпкерлеринен өш алыу басланды. Шорахан участкасындағы жазалау отрядына Флавицкий, ал Тамды хәм Мыңбулақ волостындағы отрядқа Шорахан участкасының приставы, Шымбай участкасындағы отрядқа Әмудәрья бөлими баслығының өзи басшылық етти. Июль күнлеринен кейин, Әмудәрья бөлими әскерий аўхалда болды.

Шымбай көтерилиси, Мойнақ ярым атауында, Үргеде, Тербенбесте хәм басқа да районларда күшли қозғалаңларды келтирип шығарды. Бул хәрекетлер балық аўлау кәсип орынлары ийелерине хәм балықшыларға нызамсыз штраф салып, аўлаған балығының бир бөлегин, балық аўлау қуралларын тартып алағуғын, балық аўлауды қадағалаушы чиновниклерге қарсы қаратылды.

Қазалы уезди баслығының 1916- жылы 3-августтағы рапортында, Аралдың қубласындағы қозғалаң төмендегише характерленеди: „Қырғыз (қазақ—*Ред*), қарақалпақлардың қайығының изинен Сазантьев пенен бирге объездчиклер хәм матрослар бақлап барды... Қарақалпақларға қырғызлар қосылып, 25 адамға жетти, олар сайыз жерге келгенде, қайықтан гүсип, ескек пенен объездчикке хәм матросларға топылды хәм Сазантьевты суўға батыруўға урынды. Усы топылыс уақтында бақлаушы чинлердин мылтығы және тапаншасы жоғалды“. Усы ис бойынша 17 адам усланып, Қазалы тюрьмасына қамалды.

4-августта Мойнақта қозғалаң басланды. Балықшылар балық аўлау кәсип орны ийесиниң жайына топылды, оның мүликлерин жоқ етти, оннан кейин Мойнақ ярым атауындағы гидрометриялық постты ийеледи. Жергиликли хәкимлердин Мойнаққа пиядалар взводын жиберіуде өтениш еткенин еситип, қозғалаңшылар басқа жерге көшип кетти.

Мойнақ балықшыларының изинен Үргедеги балық аўлау кәсип орынларының рабочийлары көтерилди. Приказчиктин бир рабочийди азаплауы буған сылтау болды. Қозғалаңшы рабочийларға басқа орынлардағы рабочийлар да қосылды.

Сырдарьяның төмениндеги аўыллардағы, Мойнақ хәм Үргедеги балық аўлау кәсип орынларын қорғау ушын, 4-Сибирь запас полки жиберилди. Куропаткин Қазалы уездиниң баслығы полковник Васильевке қарақалпақ мийнеткешлериниң азатлық хәрекетине қарсы гүресіу ушын, Мойнақта, Үргеде, Үшсайла, Зайырда, Тербенбесте жасаушы көширип алып келингенлердин арасынан шыққан қулақларды хәм патшашылыққа шын берилген басқа да адамларды қуралландыруу хаққында буйрық берди.

Патша хәкимлери қураллы күш қолланыу арқалы ғана Әмудәрья бөлиминдеги халық массасының қарсылығын бастыруўға еристи, Көтерилиске кагнасыушы 103 адам (соның ишинде 18 қа-

ял) Шымбайдағы соң Петро-Александровсктеги тюрьмаға қамалды. Олардың исин тергеу ұзақ уақытқа созылды. Көтеріліс басшыларының бір бөлегін әскерий трибунал дарға асып өлтирүү жазасына буйырды, ал қалғандарын хәрқыйлы мүддетке тюрьмаға қамауға, Сибирьге сүргинге хуқим етті. Ал Сарыбий көтеріліси бойынша 28 адам жинаятқа тартылып, олардың ишинде Ю. Матжанов, А. Абдуллаев, Ш. Хожаев, К. Әуезбайжалиев өлим жазасына, Қ.Ибадуллаев, А. Жабаев хәм Е. Әуезбайжалиевлар өмирлик қаторғаға хуқим етилди. 11 адам 12 жылдан кем болмаған мүддетке қаторгалық жұмысқа жиберилди.

— Бирақ, көтерілістин жанадан көтерілиуинен қорыққан патша администрациясы судтың қарарын өзгертиуге мәжбүр болды. Нәтийжеде өлим жазасы 20 жыл қаторга, өмирлик қаторга — 10 жыллық қаторгалық жұмыс пенен аумастырылды. 12 адам ақланып шықты.

— Булардың барлығы колониаллық хәкимлерди патша хуқимети алдына Түркстан үлкеси бойынша, тыл жұмысына адам алыу тууралы патшаның указын иске асыруу мүддетин кейинирекке қалдыруу, алынууға тийисли 250 мың адамды 220 мың адамға шем кемитиу мәселелерин қойууға мәжбүрледи. Алынууға тийисли адам саны Әмударья бөлиминде де кемитилди.

Соның менен бирге үлкеде арнаулы „Жергиликли комитетлер“ дүзилди. Оның составына жергиликли басқарушылардың хәм құрғын қатламлардың уәкиллери кирди. Комитетлердин уазыйпасы халыққа тыл жұмысының мәнисин түсиндириуден ибарат болды. Енди тыл жұмысына 7 хожалықтың есабынан бир адам алынууғын болды. Бирақ адам жаллаудың ауырманлығы жарлылардың есесине түсти.

Тыл жұмысына шақырылған жарлылар бурынғыша, казак әскерине, жергиликли әмелдарларға қарсылық көрсетти ямаса қазақ далаларына қашып кетти хәм ол жерлерде қазақлар менен бирге, тыл жұмысына алыуға қарсы гүрести дауам етті. 1916- жыл 17-сентябрьде Торғай уездинің баслығы өз рапортында: „Горғай уезди жерине, шақырықтан жасырынуу мақсетинде Петро-Александровсктен хәм Ақмола областының Атбасар уездинен, Сырдарья областының Перовск уездинен және Қостанай уездинен оида көп қырғызлардың көшип келгенлиги хаққында мағлыұматлар бар, егер қолайы келсе, олар Торғай уезди халқы менен бирге қарсылық көрсетиуи мүмкин“.

Әмударья бөлиминдеги халық хәрекетинин Торғай областы көтерілісшилери менен байланыс жасаған болуы итимал, Ол жерде большевик А. Жангельдиннің халық хәрекетин басқарушылардың бири болғанлығы мәлим.

1916- жылы сентябрьден баслап, Әмударья бөлиминің Шымбай участкасына қараслы гейпара волостларда, халық массасының рабочий алыуға қарсы наразылығы, жаңадан ашық хәрекетке өте баслады. Ол Жетисуудағы көтерілістин тәсири астында басланды. Бул, Түркстан әскерий округинің баслығы генерал Сиверс-

тин 1916- жыл 19-сентябрьдеги телеграммасынан көринеди. „Жети суу менен шегаралас гейпара орынларды есапламағанда, Сыр-дәрья областында хәм Әмудәрья бөлиминде улыўма халықгын кейпи тыныш“.

Шымбай участкасынын Дәўқара волостындағы қозғалаң өт-кир характер алды. Әмудәрья бөлими баслығы А. Н. Завиткевич, усыған байланыслы, Түркстан әскерий округи штабы баслығына төмендегише хабарлады: „Жети суу жүзлиги хәм ураллылардың ярым жүзлиги, атлылардан, пиядалардың жүзлигинен ибарат жа-залаў отрядын хәм пулеметлер жиберийинизди зәрүрли деп есап-лаймыз“.

Флавицкий басшылығында жиберилген казак отрядына адми-нистрация „рабочий жиберий талабын орынламаған халықтан бен-де алыў, бул шара да нәтийже бермесе, бағынбаған халыққа, аяў-сыз шара қолланыў“ туўралы көрсетпе берди.

Дәўқара волостындағы топалаң бастырылса да, қозғалаң тоқ-тамады. Бул патша хәкимлерин рабочий алыў ўақтында халық массасының қарсылығын бастырыў ушын Шымбай участкасында жазалаў отрядын қалдырыўға мәжбүрледди. Буннан тысқары жер-гиликли әмелдарлар, тыл рабочийлары 3 ай 9 күннен кейин үй-лерине қайтарылады деп өтирик тарата баслады. Бул арқалы олар тыл жумысларына адам алыўға қарсы наразылықты пәсейтиўге хәм жалланба рабочийлардың ҳақыларын арзанлагыўға ериспек-ши болды. Бирақ халықтың қарсылық көрсетиўи тоқтамады.

1916- жылы 26-сентябрьде Шорахан участкасында рабочий-ларды жиберий ўақтында, тыл жумысына адам алыўға қарсы қоз-ғалаң көгерилди. Тыл жумысына кетип баратырғанлар оз туўған-ту-ўысқанлары менен қошласыўға руқсат етпеген казакларға топыл-ды. Қозғалаң Петро-Александровск казармасынан шақырылған казак отрядының жәрдеми менен бастырылды. Әмудәрья бөлими баслығы, 1916- жылы 26-сентябрьдеги Түркстан генерал-губерна-торына жоллаған телеграммасында, — „Бүгин кешке таман рабо-чийлардын биринши гезеги флотилия кемелерине үлкен қыйын-шылық пенен жайластырылды,“ — деп хабарлады.

1916- жыл 1-октябрьде Шорахан участкасында екинши гезек-ти жөнетиў ўақтында да усындай жағдай болды.

Әсиресе, тыл жумысына рабочий алыў ўақтында Әмудәрья бөлими Шымбай участкасы басқарыўшылары қасарысқан қарсы-лыққа ушырады. Жергиликли администрация рабочийларды сол-датлардың жәрдеми менен жыйнаўға мәжбүр болды. Гейпара во-лостларда, рабочийларды жыйнаў ўақтында қарсылық көрсет-ий ашық ҳәрекетке өтип отырды. Таллық волостлығынын алы-ныўға тийисли рабочийлары елиуликти өлтирип үйлерине тарап кетти. 70 тей адам өш алыў мақсетинде Таллық волостынын бас-қарыўшысының үйине қарай жүрди. Бирақ, оны үйинен таппаған-лықтан, оның жайын хәм хожалығын бүлдирди. Усындай қарсы-лық көрсетиўлер Шымбай участкасының басқа волостларында да орын алды.

Үлкен күш жумсаўдың аркасында ғана, 16-октябрьде (белгиленген ўақыттан еки күн сон рабочийлардың биринши гезеги, ал 1916- жыл 22- октябрьде екинши гезеги баржаға жайластырылды. Бирақ, Төрткүлде тыл жумысынын 3 ай 10 күн емес, ал көпке, созылатуғынлығын сезген рабочийлар және қозғалаң көтерди Олар солдатлардың араласуы менен ғана баржаға жайластырылды.

1916- жылы ноябрьде Эмудэрья бөлиминде, эсиресе, Шымбай участкасында миллий-азатлық ҳәрекетин күшейди. Ол патшанын 1916- жыл 24- октябрьдеги 1893- жылы туўылғанларды ҳақыйқый әскерий хызметке шақыруў ҳаққындағы указына байланыслы болды.

Шымбай участкасында Жетисуўдан қайтып келген Көкаржановтын басышылығында патшашылыққа наразы болғанлардан аз санлы отряд пайда болды Отряд адамларды тыл жумысына баруўға мәжбүрлеўши патша әскерлерине қарсылық көрсетти. Нәтийжеде, Түркстан генерал-губернаторы адамларды әскерий тыл жумысына шақыруў мүддетин өзгертиўге мәжбүр болды.

Булардың барлығы Қарақалпақстандағы 1916- жылғы азатлық ҳәрекетинин, патша ҳәкимлерине ҳәм жергиликли езиўшилерге үлкен қәуип туўдырғанлығынан дерек береді. Басқаруўшылар тәрәпинен қабыл етилген шаралар халық массасының жасап турған тәртипке қарсы қарсылықларын басыруўға мүмкиншилик бермеді. Бул ўақытлары мийнеткешлердин топылыслары стихиялы ҳәм пытыранқы еди, бир орайдан басышылыққа ийе болмады.

Бирақ үлкедеги рус рабочийларынын, прогрессив интеллигенциянын, астыртын социал-демократиялық шөлкемнин патшашылыққа қарсы агитация жүргизиў, листовкалар таратуў арқалы, ҳәрекетке қатнасуўшыларға белгили дәрежеде тәсир жасағанлығын атап өтиў керек.

Оң жағалаўдағы 1916-жылғы Қарақалпақстандағы көтерилистин негизги ҳәрекетке келтириўши күши дийханлар, шарўалар болды. Олар Эмудэрья бөлиминде жасаушы халықтың басым көпшилигин қурайтуғын еди. Қалада жасаушы жергитикли рабочийлар да, ярым пролетар элементлер де, өнерментлер де көтерилиске актив қатнасты. Ҳәрекетке жергиликли ҳаял-қызлардың актив қатнасуўи Орта Азиядағы ҳәм Қарақалпақстаннын он жағалығындағы көтерилис ушын да айрықша өзгешелик еди.

Қарақалпақстанның он жағалығындағы 1916- жылғы көтерилис халықлық миллий-азатлық характерге ийе болды. Ол империализм дәўиринде Россияда писип жетилискен революциялық кризистин көриниси болып, патшашылыққа, империалистлик урысқа қарсы қаратылды. Көтерилис жеңилиўине қарамастан, үлкен тарийхый әҳмийетке ийе болып, патшашылықтың күшин ҳәлсиретиўге аз да болса үлес қосып, улыўма халық аралық пролетар революциясынның состав бөлегин болды.

Көтерилис рабочий ҳәм дийханлар ушын, сиясий гүрес мектеби болды. Нәтийжеде 1917- жылы олар рус рабочийларының жәр-

деми, большевиклик партия басшылығы арқасында феодаллық хэм империалистлик езиўден қутылды.

1916- жылдын екінши ярымынан баслап, Хийўа ханлығы халықларынын да езиўшилерге гарсы гүреси жанланды Ол Түркстан үлкесиниң соның ишинде Қарақалпақстаннын оң жағалығындағы халықлардың патшашылықтың хэм жергиликли эксплуататорлардын езиўине қарсы бағдарланған революциялық хэм миллий-азатлық гүресиниң тәсири астында күшейди.

Хийўа ханлығында мийнеткешлердиң жетистирилген зүрәәттин тийисли бөлегин бергиси келмеген байларға, жер ийелерине хэм басқарыўшыларға қарсы жеке және группа болып топылыс жасаў, қозғаланлар көтеріу хэм т. б. гүрес формалары көбирек ен жайды.

Қарақалпақстаннын оң жағалықтағы халық азатлық хәрекети Хийўадағы көтерілислерге қарағанда өзгешеликлерге ийе болды. Егер Хийўадағы көтерілис еле елде массалық революциялық хәрекет белгили дәрежеге жетпеген уақытта басланса, ал Әмудәрья бөлиминдеги көтерілис, революциялық хэм миллий-азатлық хәрекет пүткил Түркстан үлкесин қамтыған уақытта басланды.

Қарақалпақстан хэм Хийўадағы 1916- жылғы көтерілис халықтың азатлық ушын гүреске өсип жетилискенлигин айқын көрсетти.

4. ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ФЕВРАЛЬ БУРЖУАЗИЯЛЫҚ-ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ РЕВОЛЮЦИЯСЫ ДӘУРИНДЕ.

Хожалық бүлгиншилиги, ашаршылық, мийнеткешлерди аяўсыз эксплуатациялау 1917- жылдын басларында Әмудәрья бөлими халықларынын күн көриу дәрежесин оғада төменлетип жиберди. 1916- жылдын ақырларында патша басқарыўшылары Петро-Александровскге, азық-ауқат затларына карточка системасын енгизди хэм отыннын баҳасы жоқарылатылды.

Отын алып келиу оғада қыйынласты. Әмудәрья бөлими халықларын отын менен төминлеуши қазақлар басқа жақларға көшип кетти 1916- жылғы мәусимде Әмудәрья флотилиясы матрос хэм жалланба салдаўшылары арасында наразылықтын өсиу жағдайында 2619 пуд 15 фунт ғана отын алып келди.

Отыннын хэм азық-ауқаттын жеткиликсизлиги нәтийжесинде, Әмудәрья бөлиминде хәрқыйлы кеселликлер таралып, өлиўшилик көбейди

Хийўа ханлығында жағдай, буннан да ауыр еди. 1917- жылы суўдын кемтарлығынан, Хожели беклигине қараслы, Жана қаланын өзинде 175 мың десятина егислик жер суўғарылмай қалды. Жарлылар байларға жалланыуға ямаса басқа жерлерге талап излеп кетиуге мәжбүр болды.

Салықлардың муғдары көбейтилди. 1917- жылы 29- январьда енгизилген әскерий заемнын ауырманлығын да мийнеткешлер көтерди.

Зүрәәтсизлик хәм гәлле алып келиўдин қысқарыўы азық-аўқат кризисин пайда етти. Гәлле запасы бай хәм алып сатарлардын қолында болып, олар гәллени қымбат бахада сатып пайдаланыўға умтылды. 1917-жылдын қысы, 1918-жылдын бәхәринде Қарақалпақстанда 30 мың адам ашлық хәм тырыспай кеселинен өлди.

Усы жағдайлар, сондай-ақ, патша әскерлериниң фронтта жеңилиўлери патшашылықтын сиясатына, ханлықтын тәртибине қарсы, мийнеткешлердин наразылығын күшейтти, революциялық хәрекеттин өсиўине алып келди.

1917- жылы 9- январьда „қанлы екшемби“нин 12 жыллығына байланысly Петроградта хәм Россиянын басқа да қалаларында, урысқа қарсы демонстрациялар болып өтти. Москвада мыңлаған рабочийлар, қызыл байрақлар көтерип, „Жоқ болсын урыс!“ сүрени менен көшелерге шықты.

Усы ўақыялардын хабары пүткил елге жайылды. Түркстанға хәм Қарақалпақстанға Россиядағы революциялық хәрекеттин өскенлиги ҳаққындағы хабарлар отпусқаға келген солдатлар, тылдағы рабочийлардын хатлары, Орайлық Россияға барып келип турған жергиликли адамлар, аз да болса сөз арқалы таралып, үлкеде революциялық қозғалыстын өсиўине тәсир жасады. 1917- жылы январьда Үрге балық аўлаў кәсип орынларынын жас рабочийлары жумыс күнин қысқартыў хәм хызмет ҳақыны көбейтиўди талап етти. 1917- жылы 28-февральда Петро-Александровск қалалық жәмийетлик басқармасынын депутатлары қала рабочийларынын талабы бойынша хәм азық-аўқат затларынын қымбатлағанын атап көрсетип, Әмудәрья бөлими баслығынан, өзлеринин хызмет ҳақыларын көбейтиў туўралы сораныўға мәжбүр болды.

Дийханлар арасында да қозғалан күшейди. 1917- жылы 8- январьда Шорахан участкасы Тамды волостынын үшінши аўылы мийнеткешлери волость басқарыўшысынын аса кетиўлерине қарсы қозғалан көтерди, оны жынаятлы жуўапкершиликке тартыўды талап етти хәм мәмлекетлик таярлаў есабына отын тасыўдан бас тартты.

Ашаршылық хәм балық аўлаў кәсип орынлары ийелеринин қысқысы, қубла-шығыс Арал балықшылары арасындағы наразылықты күшейтти. 1917- жылдын басында буннан қәуипленген патша басқарыўшылары, балықшылар ушын азық-аўқат комитетин дүзиўге мәжбүр болды. Комитет балықшыларды азық-аўқат затлары менен тәминлеў мүмкиншилигине ийе болмады. 1917- жылы 10-январьда комитет: „шешиўши илажлар көрилмесе, Арал халқына ашлық қәўпи дөнеди“, —деп хабарлаўға мәжбүр болды.

1917- жылы январьда Әмудәрья бөлиминде бурынғы жылдан қалған рабочийларды тыл жумысына жиберийге байланысly қозғалан жүзеге келди. Әмудәрья бөлими баслығы қарсылықты бастырыў ушын жазалаў отрядын жиберди. Жазалаў отряды да, қосымша күшлер де рабочийлардын қарсылығын тоқтата алмады.

Жиберилиўге тийисли рабочийлар патшашылықтын қулатылғанлығы туўралы хабарды еситип, үйлерине тарасып кетти.

Әмүдәрья белиминде қамаққа алынғанлардын санының артыўы, халық қозғалысының өскенлигинен дәрек береді. 1917-жылы январьда 74 адам қамаққа алынып, олардың көпшилиги патшаға хызмет етиўден бас тартыўларда хәм қазналық тоғай уставын бузыўда айыпланыўшылар болды.

Хийўа ханлығында да тынышлық болмады. 1917- жылдың басларында, Қарақалпақстанның шеп жағалығындағы қазналық тоғайлардан өз бетинше ағаш шабыў күшейди. Нәтийжеде, Хожели хәм Қоңырат районларындағы тоғайлар жоқ болыў ҳалына келди.

Азық-аўқат затларының жетиспейшилиги хәм олардың қымбатлаўы, Хийўа ханлығы пухараларының наразылығын күшейтти. 1916- жылдың ахыры 1917- жылдың басларында халық патша хәкимлерине азық-аўқат затларына баҳаны жоқарылатқаны ушын саўдагер Берсудский үстинен шағым-арза берди. Бул Петро-Александровск халқы тәрәпинен қуўатланылды. Қозғалыстын өткирлесип кетиўинен қәўипленип, патша хәкимлери, Берсудскийди Петро-Александровск қаласы депутатлығына кандидатлар қатарынан шеглетиўге мәжбүр болды.

1917- жылдың басларында Қоңырат, Шоманай, Хожели хәм Манғыт беклиги халықлары, 1916- жылы Хийўа ханы хәм патша хәкимлери тәрәпинен қойылған беклерди өз орынларынан шетлетиўди талап етти.

1917- жылдың басларында халық массасы хәрекетиниң өсиўинен қорыққан хан Хийўадан кетиўге мәжбүр болды. Ол Түркстан генерал-губернаторынан Хийўада патша әскерин қалдырыўды хәм ханлықта тынышлық орнатыў ушын, Хийўада Россияның әскерий комиссариатын дүзиўге келисим бериўди өтиниш етти. 1917- жылы 29- январьда Хийўа ханы хәм Түркстан генерал-губернаторы арасында, Хийўада Россия әскерий комиссариатын дүзиў туўралы келисим дүзилди. Онда Хийўа ханлығында жаңадан басланып киятырған халық қозғаланың әскерий күш пенен иркиў, оның қоңсы областьлар халқы арасында таралыўына жол қоймаў көзде тутылды.

Россиядағы февраль буржуазиялық-демократиялық революциясының жениси Қарақалпақстан халық массасының азатлық хәрекетиниң күшейиўине алып келди. 1917- жылы 27- февральда Петроградтын рабочий хәм солдатлары большевиклер партиясының басшылығында патшашылықты қулатты.

Қарақалпақстандағы патша хәкимлери патшашылықтын қулатылғанлығы туўралы хабарды, халықтан жасырыўға умтылды. Бирақ, Россиядағы ўақиялар большевиклик листовкалар, елдин орайынан келген рабочийлар хәм солдатлар, Әмүдәрья флотилиясы матрослары хәм т. б. арқалы белгили болды.

Петро-Александровскте февраль ўақиясының тәсири астында революциялық хәрекег күшейди. Большевиклер группасы басшылығы астында солдатлар хәм дийханлар арасындағы байланыс бек-

кемленди, революциялық агитация жүргизилди. Бул Петро-Александровсктеги әскерий гарнизон командованиесин, патша хәкимлерин хәм жергиликли эксплуататорларды тынышсызландырды. 1917- жылы 3-мартта 738- пиядалар Симбирск дружинасынын командирин, Әмүдәрья бөлими баслығы менен бирге солдатлардын пахта тазалау заводу рабочийлары хәм мийнеткеш дийханлар менен байланыс жасауына тыйым салған арнаулы буйрық шығарды.

1917- жылы 6(19)- мартта большевиклердин басламасы бойынша, пахта тазалау, май шығаруу хәм басқа да кәрханалардын рабочийлары қатнасуы менен РСДРП ағзаларының бирлескен группасынын Петро-Александровсктеги мәжлисинде рабочий депутатлар Совети дүзилди, Советке большевиклерден Савинов, Крошилов хәм т. б. сайланды. Советтиң составында меньшевик хәм эсерлер көпшилик болуына қарамастан, онын пайда болуы, Қарақалпақстан турмысында әһмийетли сийасий ўақия болды.

Патша хәкимлериниң Әмүдәрья бөлиминде ески тәртипте сақлауға бағдарланған хәрқыйлы хийлелери нәтийже бермеди. 1917- жылы 7- мартта Петро-Александровск гарнизонының 739- дружина солдатларының митингиси болып, онда меньшевик хәм эсерлер жана хукиметке тәрөпдарлық сезимин билдиретуғын телеграмма жиберуи усыныс етти. Бирақ, олардын ойлаганы болмады. Февраль революциясының жеңисине арналған митингте ораторлардын көпшилиги гарнизон солдатларын хәм халықты патша хәкимлерин хызмет орындарынан алып, полицияны қуралсызландыруға шақырды.

Революцияға қарсы элементлер Әмүдәрья бөлими баслығы менен бирге жыйналғанларды таратыуға умтылды. Бирақ бул нәтийже бермеди. Солдатлар Әмүдәрья бөлими баслығы полковник Завитневичти, онын жәрдемшиси капитан Флавицкийди хәм Петро-Александровск қаласынын приставын қамаққа алды. Полицияшылардын көпшилиги қаладан қашып кетти.

Митингке қатнасушылар буннан кейин Петро-Александровск гарнизонының әскерий мәжлисине қарай бағдар алды. Онда большевиклердин, солдатлардын хәм Әмүдәрья флотилиясы матросларынын актив қатнасуы менен прапорщик Киршевский басшылығында солдат депутатлар Совети дүзилди. Советтиң составына большевиклер, меньшевиклер хәм эсерлердин, сондай-ақ солдатлардын, матрослардын ўәкиллери кирди. Большевиклердин тәсири астында Әмүдәрья бөлими, Хийўа ханлығы солдатлары арасында дружина комитетлери, Әмүдәрья флотилиясы матрослары арасында пароход хәм баржа комитетлери, Петро-Александровск хәм Үргенчтеги кәрхана рабочийлары арасында завод комитетлери дүзиле баслады. Комитет хәм завкомлар (оларда меньшевик хәм эсерлер болуына қарамастан) Әмүдәрья бөлиминде хәм Хийўа ханлығында, революциялық хәрекеттин тағыда илгерилеуинде әһмийетли роль атқарды.

Буннан тысқары, март айында большевиклердин басшылығы астында Петро-Александровскте хәм Үргенчте рабочий, муғал-

лимлер менен медиклердин профсоюз шөлкемлери дүзилди, Қарақалпақстанда профсоюз хәрекетин баслаушылар Е. Кожуров, К. Айтымов, Ф. Белов, Кошаев, Савицкий, Салимов, А. Желябин, Попов, Губин, Балжанов, Аташов, Напесов хәм т. б. болды.

Петро-Александровсктеги болған ўақия, Әмудәрья бөлиминин басқа районларында сиясий жақтан оянуўына тәсир жасады. 8-мартта Төрткүл волосты мийнеткешлеринин турақлы талапларына муўапық, А. Урумбаев басшылығында сайлау жолы менен волостлық комитет дүзилди. феодал-буржуазияшыл элементлер комитетке „Жас хийўалыларды“ киргизийге еристи.

9-мартта пахта заводы рабочийларының актив қатнасыўы менен, Шаббаз (Шәйхаббаз-Валий) волостында волостлық комитет дүзилди. Комитеттин составына феодал-буржуазия элементлер де кирди.

Россиядағы февраль буржуазиялық-демократиялық революцияның жениси хәм Петро-Александровсктеги ўақия туўралы хабар Әмудәрья бөлимине қараслы Шымбай участкасы халқын езиў-шилерге қарсы буннан былайғы гүреске рухландырды.

Мийнеткешлердин революциялық гүресин шөлкемлестириўшилердин бири Петро-Александровсктеги солдатлар Совети тәрәпинен Шымбай участкасына жиберилген солдатлар болды. Солдатлар мийнеткешлерди, ески үстемликке қарсы демонстрация шөлкемлестириўге үгитледи. Патша хәкимлери хәм езиўши топарлар, халықтың дыққатын басқа жаққа бөлиў мақсетинде солдатлар Шымбайға 1916- жылғы көтерилiske қатнасқан адамларды қуўдалау хәм жуўапкершиликке тартыў ушын келген, деген хабар таратты. Бирақ, бул хеш нәтийже бермеди, 1917- жылы 10-мартта солдатлар патшашылыққа қарсы демонстрация шөлкемлестириў мақсетинде Шымбай қаласының көшесине шықты. Оларға кәрхана рабочийлары, батрақлар, қалалылар хәм қала этирапындағы дийханлар қосылды. Демонстрантлар Шымбай участкасының пристава М. Унгибаевты хызмет орнынан шетлетти хәм полицияшыларды қуралсызландырды. Буннан соң кең майданда митинг басланды. Митингте солдатлар Россияда патшашылықтың құлатылғанлығын, елдеги барлық халыққа еркинлик берилгенлиги ҳаққында сөз етти. Митингтен соң жети адам составында комитет дүзилди. Комитеттин составына солдағлар хәм жергиликли халық мийнеткешлеринин ўәкиллери кирди. Комитет председателигине — участка комиссарлығына — жергиликли халықтан Турман Қаржаўбай улы сайланды.

Революциялық хәрекеттин өсиўи буржуазияны 'өз күшлерин бириктириўге, жергиликли буржуазиялық хукимет органын дүзиўге кирисиўге мәжбүрледи. 17-мартта Петро-Александровскте атқарыўшы административлик хәм азық-ауқат секцияларынан ибарат жәмийетлик қәўипсизлик комитети дүзилди. Дәслеп, солдатлардын талап етиўи менен административлик секция председателигине жер өлшеўши Шапошалков сайланды. Бирақ, соңынан ол революциялық жумыслары ушын шетлетилди хәм Әму-

дәрья бөлиминин келешектеги комиссары Памшев усы хызмет орнына белгиленди. Эсер Берсудский азық-ауқат секциясы председатели болды. Бурынғы патша чиновниги, мировой судья, барып турған монархист Самборский комитетти басқарды.

Жәмийетлик қәуипсизлик комитети Әмудәрья бөлиминде “тынышлық” орнатыуға” киристи. Самборскийдин 13- мартта Түркстандағы ўақытша ҳүкиметтин Түркстан комитетине жоллаған телеграммасында: „Әмудәрья бөлиминин баслығы полковник Завитневич, оның жәрдемшиси капитан Флавицкий, пристав Амельдеков қамаққа алынғаннан соң Әмудәрья бөлиминдеги пүткил власть жәмийетлик комитетке өгип, ол Ўақытша ҳүкимет үстемлиги орнатылғанға шекем, Әмудәрья бөлиминде тынышлықты хәм халықтың парахат турмыс кешириўин тәмнинлеўди өзиниң баслы ўазыйпасы етип қояды“, — деп көрсетилди. Телеграммада, сондай-ақ Шымбай участкасында басқарыў Петро-Александровск комитетиниң көрсетпеси хәм тиккелей басшылығы астында жұмыс алып баратуғын Жергиликли комитеттин қолына өткенлиги атап көрсетилди.

Петро-Александровск жәмийетлик комитети Түркстан генерал-губернаторы Куропаткинниң көрсетпеси бойынша ашық сайлаў жолы менен қалалық өзін-өзи басқарыў басқармасын, қалалық басқарма хәм қала басшысы хызмет орынларын енгизиўге киристи. Петро-Александровск думасына кандидатлар сайлаў, жасырын даўыс бериў жолы менен және рус хәм жергиликли халықлар арасында бөлек өткерилди. Усы жол менен буржуазия, Думаға езиўши топар ўәкиллерин тартыўға хәм мийнеткешлердин езиўшилерге қарсы хәрекетин хәлсиретиў ушын хәрқыйлы миллет мийнеткешлерин бөлшеклеўге умтылды. Ал эксплуататорлардын өзлери мийнеткешлерге қарсы гүресий ушын, миллий белгилерине қарамастан, бирлесе баслады.

Нәтийжеде, 16- апрельде Петро-Александровск қалалық думасына өткерилген ашық сайлаўда, бурынғы патша чиновниклери, пахта тазалаў заводларынын ийелери, ири саўдагерлер, жер хәм жай ийлері сайланды.

Солай етип, Петро-Александровск қалалық думасы депутатларынын составы хәм жұмысынын мазмуны бойынша да, бурынғы қалалық жәмийетлик басқарыўдан парқы аз болды. Ол ис жүзинде буржуазиялық ўақытша ҳүкиметтин еркин орынлаўшы органға айналды.

Информаторлардын сөзлерине қарағанда, жаңа басламада „Жергиликли администрацияны сайлаў“ мийнеткешлер жергиликли басқарма басшыларын шетлетиўди талап еткен және бул галапларды Петро-Александровск солдатлар Совети қуўатлаған жерлерде өткерилди. Ўақытша ҳүкимет бурынғы Жергиликли администрацияны бурынғы қалпінде сақлаў хәм революциялық хәрекетке иркиниш жасаў ушын, гейпара волостларда жергиликли басқарыў орынларына сайлаў шөлкемлестириў хәм волостлық комитетлер дүзий ислерин изге созды.

Түркстан үлкесинин буржуазиялық элементлери хәм қарақалпақ миллетшилери Петро-Александровскте контрреволюцияшыл „мусулман аўқамын“ дүзди. Уақытша буржуазиялық хукимет хәм онын жергиликли ўакиллери аўқамның дүзилиўине иркиниш жасамады. Себеби, бул аўқам тәрәпинен усынылған „миллий-мәдений автономия“ сүрени, хәрқыйлы миллет мийнеткешлеринин буржуазияға қарсы гүреске биригиўине кедерги жасайтуғын еди.

Петро - Александровск жәмийетлик қәўипсизлик комитети, „мусулман аўқамының“ дүзилиўин қуўатлады, ал аўқамның ағзаларын Петро-Александровск қалалық думасы комитетинин жумысына гартты.

Солай етип, Эмудәрья бөлиминде де, рабочий хәм солдат депутатлары Советинен ибарат халық власты және жергиликли буржуазия властының органы болған Петро-Александровск жәмийетлик комитети хәм қалалық думадан ибарат қос властылық орнады.

Қос властылық дәўиринде Қарақалпақстан халықларынын турмысында, рабочий, әсиресе солдат депутатлары Советлери сондай-ақ Петро - Александровск, Хийўа гарнизонларынын әскерий комитетлери үлкен роль атқарды

Эмудәрья бөлими хәм Хийўадағы солдат депутатлары Совети, өзинин шөлкемлескен күнинен баслап, большевиклердин тәсири астында, мийнеткешлердин түпкиликли мәллерин қуўатлап, күшли абыройға еристи. Сонлықтан демократиялық хәм революциялық күшлер Советлердин тәрәпинде болды.

Петро-Александровсктеги солдат депутатлары Совети Қарақалпақстан мийнеткешлери арасында революциялық агитация жүргизди хәм олардың талапларын қуўатлады. Буны жана буржуазиялық басқарыў орынлары да мойынлады. 4(17)-сентябрьде Самарқанд округлик суды Ташкент палатасы прокурорына: „... Жәмийетлик шөлкемлердин ишинде Самарқандтағы, барлық уездлик қалалардағы хәм Урагөбе қаласындағы, сондай-ақ, Бухара хәм Хийўадағы рус қонысларындағы, Жана Бухарадағы, Чаржоўдағы, Керкидеги, Термездеги хәм Петро-Александровск қаласындағы рабочий хәм солдат депутатлары Советлери үлкен тәсирге ийе. Бул Советлер ишки дүм сыртқы сиясат мәселеси менен ғана емес, ал жергиликли турмыс, әсиресе, азық-аўқат мәселелери менен де шуғылланады“, — деп хабарлады.

Петро-Александровск хәм Хийўа гарнизоны солдат депутатлары Советлеринде, Эмудәрья флотилиясы судно, баржа комитетлеринде хәм рабочий Советлеринде, завод комитетлеринде, революциялық басламалардын өсиўинде большевиклердин тәсири айрықша болды. Ески большевиклердин сүргиннен қайтып келиўи, Түркстанда социал-демократиялық шөлкемлердин қайта тиклениўи хәм социал-демократиялық шөлкемлердин биригиўи менен большевиклик группанын дүзилиўи нәтийжесинде Қарақалпақстанда большевиклердин жумысы жақсыланды, партия ячейкалары дүзиле баслады. 1917- жылы октябрьде большевиклер хәм әсер-

лердин сол қанаты Петро-Александровскте партия ячейкасын дүзди. Рабочийлар қала жарлыларынын ўакиллери, өнерментлер хэм т. б. онын ағзалары болды. Петро-Александровск гарнизонында да большевиклик ячейкалар дүзилди. Эмударья бөлиминдеги большевиклер группасына Крошилов, Савиновлар, Эмударья флотилиясы матрослары арасында машинист А.Л. Тимошенко басшылық етти. Группаға жергиликли халық мийнеткешлери қатарынан Хасан Алиев, Өте Тынымбаев хэм т. б. кирди. Большевиклер рабочийлар, солдатлар, матрослар хэм жергиликли халық мийнеткешлери арасында революциялық агитация жүргизди, ўақытша хукиметтин жергиликли хәкимлериниң буржуазиялық сиясатын эшкаралады. Бул Эмударья бөлиминде солдат хэм рабочий депутатлар Совети этирапына революциялық күшлердин топланыўына жәрдемлести.

Петро-Александровск жәмийетлик комитетиниң реакцияшыл ағзалары, большевиклердин тәсирин хәлсиретиў мақсетинде контрреволюцияшыл элементлерди жәмлеўге еристи. Усы мақсетте, полиция приставы Амельдеков хэм Шымбай участкасы приставы М. Унгибаев тюрмадан шығарылды. Комитет олардың жәрдеми менен жергиликли эксплуататор топарларын өз этирапына жәмлемекши хэм мийнеткешлердин де қоллаўына ериспекши болды. Бирақ, бул үмит иске аспай қалды, Амельдековты Шорахан болосты мийнеткешлери таяқ астына алды хэм тюрмаға қайтарып қамады, халық Шымбай участкасы приставы М. Унгибаевты жинаятлы ислери ушын жуўапкершиликке тартыўды талап етти.

Куропаткинниң 1917- жыл 8(21)- марттағы телеграммасынан рухланған бурынғы патша чиновниклери, реакцияның хәрекетин қуўатлады. Телеграммада: „Эмударья бөлимин басқарыў бөлим баслығы қолында қалады, оған бөлимдеги барлық әскерлер бағынады. Усы Буйрық пенен жәмийетлик комитетлерге администрацияға хэм қала басқармасына жәрдем көрсетиў хэм тәртипти сақлаў және азат Россия ушын, Ыақытша хукиметтин басламасы тийкарында жана дүзимди тез орнатыўға жәрдемлесиў миннети жүкленеди“, — делинди.

Петро-Александровск жәмийетлик комитетиниң реакцияшыл ағзалары Түркстан үлкеси генерал-губернаторынын буйрығын алып, ески дүзим тәрептарлары болған патша чиновниклерин ақлаўға хэм бурынғы хызмет орынларына қайта тиклеўге киристи.

Бул хәрекетти Петро-Александровск әскерий комитетиниң контрреволюцияшыл элементлери қуўатлап, генерал Куропаткинниң хызмет орнынан шетлетилиўине де наразылық билдирди. Әскерий комитеттин 1917- жыл 1-апрельдеги телеграммасында: „Ыақытша хукимет тәрепинен қойылып, толық исеним билидирилген генерал Куропаткинниң шетлетилиўи Петро-Александровск әскерий комитети ушын күтилмеген, түсиниксиз жағдай болып отыр, — деп көрсетилди.

Эмударья бөлиминде революциялық хәрекетти сапластырыўға буржуазияның үстемлигин қайта тиклеўге бағдарланған контр-

революцияшыл элементлердин барлық хәрекетлери Куропаткин, ал кейинирек, Түрккомитет тәрәпинен қуўатланылды,

Контрреволюцияшыл күшлер гарнизонды бағындырыў ушын, революцияшыл солдатларды солдат депутатлары Совети хәм Петро-Александровск жәмийетлик комитети составынан шетле-тиўге киристи. 1917- жылы мартта Түркстан генерал-губернаторы-ның буйрығы бойынша, Петро-Александровск жәмийетлик ко-митети, 733- дружина солдатларын шетлегиўге киристи. Бирақ олардын хәрекетти сәтсиз болып шықты.

Петро-Александровск гарнизонны солдат депутатлары Совети хәм рабочий депутатлары Совети өзлериниң дүзилген ўақтынан баслап-ақ, жәмийетлик комитеттиң прогрессив ағзалары менен бирликте большевиклердиң басшылығы астында контрреволюция-шыл элементлердиң хәрекетине қарсы илажлар көре баслады. Мәселен, 7/20/- мартта олар хызметтеги адамлардың хатлары хәм комитеттиң жумысы үстинен қадағалаў жүргизиў туўралы қарар шығарды. Советлердиң басламасы бойынша, полковник Завитне-вичти азат етиўге болған хәрекет үзилiske түсирилди. Себеби „солдат депутатлары мылтық пенен келетуғынлығын хәм буған жол қоймайтуғынлығын билдирди“.

Петро-Александровск жәмийетлик комитетти, түрк комитет сыяқлы, бөлим мийнеткешлериниң мұтажын қанаатландырыў ушын илажлар көриўди қәлемеди. Ал мийнеткешлер жана хәкіметтен көп жеңилликлер күткен еди.

Ўақытша хәкіметтиң 1917- жылғы көтерілисшилерди жағалаўда айрықша көзге-түскенлерге кеширим бериў хәққындағы 1917- жыл 18- марттағы қарары Түркстан үлкеси бойынша ең дәслепки илаж-ларының бири болып, ол Қарақалпақстан мийнеткешлериниң қа-таң ызаланыўшылығын пайда етти.

Түрккомитет Түркстан үлкесине автономия бериў хәм бас-қарыўды шөлкемlestириў мәселесинде басқарыўдын колониаллық усылларын сақлаўды жақлады. Россия буржуазиясы езилген рус емес халықларға болған үстемликтен айырылып қалыўдан қорық-ты.

Петро-Александровск жәмийетлик комитети хәм калалық дума ўақытша хәкіметтиң Түркстан комитети менен бирликте, импе-риалистлик урысты жеңгенге шекем даўам етиўдиң тәрәпинде бол-ды. Ўақытша хәкімет жергиликли халықтың „тыл рабочийларын“ Ўатанына қайтарыў туўралы көп санлы тилеклерин итибарға ал-мады хәм олардың қашып кетиўине жол қоймаў мақсетинде, те-мир жолларға отрядлар қойды.

Жергиликли хәкімлер Эмударья бөлиминде, хожалық бүлгин-шилигин сапластырыў ушын, хешқандай шара көрмеді. Мәселен, суўдын жоқлығынан егислик жердиң ярымынан азырағы егилмей қалыўына қарамастан, Есимди тазалаў жумысы, „қолайлырақ ўақыт“ болғанға шекем қалдырылды,

Ўақытша хәкіметтиң Түркстан комитети аўылла патриархал-феодаллық қатнасықларды беккемлеўге умтылды хәм жергилик-

ли феодал хэм буржуазия элементлериниң мәплерин хэртәреп-леме кууатлады. Түркстанда волостлық басқармалар, ақсақаллар, қазы судлары хэм бийлердиң үстемлиги орнатылды. Бурынғыша ана тилинде административлик хэм мәдений-ағартыу мәкемелерин дүзиўге руқсат етилмеди. Ана тили жеке жәмийетлердин қатнас қағазларында, жеке мектептерде оқытыу хэм саўда китапларын жүргизиў ўақтында ғана қолланылды.

Буржуазиялық ўақытша хукимет Россиянын шетки миллий үлкелеринде, соның ишинде Қарақалпақстанда да, ис жүзинде халыққа қарсы колонизаторлық сиясат жүргизди.

Салықтың аўырманлығы бурынғыша қалды, 1917- жылдан баслап, оған мәмлекетлик әскерий заём қосылды.

Булардың барлығы Әмударья бөлими хэм Хийўа ханлығында жана революциялық көтерилюге алып келди.

Петро-Александровск хэм Хийўа гарнизоны солдатлары биринши болып наразылық көрсете баслады Олар еркинлик бериўди, әскерий чинлердин тен хуқуқлылығын талап етти, ўақытша хукиметке ант бериўден бас тартты.

Солдаг хэм магрослардың арасындағы революциялық қозғалыс, пүткил Қарақалпақстанды хәрекетке келгирди. Контрреволюцияшыл элементлер, усыған байланыслы, генерал-губернатордан „революциялық хәрекеттин шөлкемлестириўшилерин тез алып кетиўди илтимас етти“.

Революциялық хэм миллий-азатлық хәрекетке жәмийеттин хәрқыйлы қатламлары, соның ишинде оқыўшылар муғаллимлер хэм медицина хызметкерлери де қатнасты 6—7-(19—20)- мартта Шорахандағы басланғыш училище хэм рус-тузем мектеби оқыўшылары февраль революциясы жеңисин қутлықлаған демонстрантлар қатарында болды. 13/26/- мартта Петро-Александровск басланғыш училищеси педагогикалық Советинин мәжлисинде оқыўшылар арасында да азағлықты сүйиўшилик кейиптин күшейгенлиги атап өгилди. Педагогикалық Совет „барлық муғаллимлер оқыўшыларға жақын болыўы тийис“ деген қарар қабыл етти.

Ўақытша буржуазиялық хукимет хэм оның жергиликли басқарыўшылары, массаның революциялық хәрекетинин өсиўинен қәуипленгенликтен, мийнеткешлердин талапларын қанаағандырыў бойынша гейпара илажлар көриўге мәжбүр болды. Әмударья флотилиясы баслығының 1917- жылы 20- марттағы буйрығында: „Ўақытша хукиметтин байланыс министрлигинде сегиз саатлық жұмыс күнин белгилеўине муўапық, бүгиннен баслап флотилия мастерскойында да сегиз саатлық жұмыс күнинин белгилениўине руқсат етемен“,— делinedи.

Мартта Петро-Александровск жәмийетлик комитети жергиликли халық тәрәпинен көтерилген улыўмалық характердеги, агап айтқанда суў менен тәминлеў, баҳаны төменлетиў хэм т. б. мәселелерди қарап шығыўға киристи, Петро-Александровск қаласы думасының 1917- жыл 20- марттағы қарарына муўапық, қаланы абаданластырыўға ақша бөлип шығарылды.

Бирақ, бул илаждар Әмудәрья бөлімінде тынышлық орнатыуға мүмкіншілік бермеді. Әмудәрья бөлімі мийнеткешлеринин революциялық гүресі 1917- жыл апрельде күшейді.

Петро-Александровск большевиклери революциялық кейиптегі солдатлар, талапкер рабочийлар, үйлерине қайтып келген тыл рабочийлары арқалы, өзлеринин тәсирин кеңейтті. Россиядағы февраль революциясынын женисинен сон тыл жумысынан қайтыушылардың саны көбейді.

Тыл жумысынан қайтып келгендер. заводларда хәм фабрикаларда, темир жол қурылысларында хәм әскерий бекинислер салыуда жумыс ислеген еді. Олар сол жерлерде рус, украин, белорус хәм басқа да миллет рабочийлары менен бирге революциялық гүрестин мектебин өтті, сгачкаларға қатнасты, көтерілишлерди актив қууатлады.

Олардын көпшилиги өз еллерине сиясий жақтан әдеуір жетилсип қайтты. Олар революциялық идеяны үлкенин шет-шебирлерине шекем жеткерди, „мусулман аўқамы“ хәм феодал-буржуазиялық элементлердин контрреволюцияшыл нийетлерин әшкаралап, жергиликли халық мийнеткешлерин рус рабочийлары менен биригитуге шақырды. Солай етип, солдатлар, рабочийлар, талапкерлер хәм тыл рабочийлары большевиклерге халық массасы арасында революциялық агитация жүргизиуде актив жәрдем берди.

Апрельде кен халық массасынын сиясий активлигинин өсиюине байланыслы Петро-Александровск Советинин революциялық жумысы күшейді. Ол Әмудәрья бөліминин турмысын ғана емес, ал пүткил елдеги барлық ўақияларды да бақлап барды. 1917- жылы 4- апрельде Совет рабочий, солдат хәм дийхан депутатлары Советлеринин Пүткил Россиялық Орайлық Атқарыу Комитетинин сессиясына телеграф арқалы қутлықлау телеграммасын жиберди.

Петро-Александровск Совети Қарақалпақстан рабочийларының 1917- жылы апрель-июль айларында өзлеринин экономикалық жағдайын жақсылау, 8 саатлық жумыс күнин енгизиу хәм өндирис үстинен рабочий қадағалауын орнатыу ушын гүреслерин қууатлады, Советтин 13/26/ хәм 15/18/- апрельдеги мәжилисинде 8 саатлық жумыс күнин орнатыу хәм ис ҳақыны көбейтиу ҳақында талап қойылды.

Апрельде Петро-Александровск хәм Хийуа гарнизоны солдатларынын революциялық хәрекеті жанадан активлести. Солдатлар офицерлердин зорлық-зомбылығына қарсы, әскерий шөлкемге офицерлердин хуқуқларын шеклейтуғын, жәмийетлик жумысқа солдат массасынын қатнасыуын тәминлейтуғын жана сайлау системасын енгизиу ушын гүрес алып барды.

Әмудәрья флотилиясында большевиклердин тәсири астында революциялық хәрекет ен жайды. Флотилиянын рабочийлары хәм матрослары ўақытша хүкіметтин тәрептарларын хызмет орындарынан шетлетитиу, өзлеринин материаллық жағдайын жақсылау ушын гүрес жүргизди. 1917- жылы апрельде олардың талабы бо-

йынша, әскерий пароходты ремонтлау ұақтында артықмаш мийнет етиўди талап еткенлиги ушын, флотилияның баслығы капитан Шлефендорф хызмет орнынан шетлетилди. Контрреволюцияшыл элементлердиң оны хызмет орнына қайта тиклеу ушын ҳәрекетлери иске аспады

Большевиклик пропаганданын ҳәм солдатлар менен матрослардың революциялық ҳәрекетинин өсиўиниң тәсири асғында мийнеткешлердин басқа қатламлары арасында да гүрес күшейди.

Апгелде дийханлардың қазна жерлерин тартып алыу, тоғайдан ағаш кесип алыу ҳәм тоғайларға малларын жайыу ҳәрекетин жийилести. Жеке ҳәрекетлер дийхан қозғалаңларына өсип өтип отырды. 1917- жылы 29- апрельде Әмударья бөлиминин Шорахан участкасында қозғалан басланды, Жергиликли ҳәкимлердин сиясатына қәҳәри келген дийханлар ҳәм бирнеше мың қазыўшылар Шораханға жақын жерде митингке жыйналды. Митингте шығып сөйлегенлер жер-суў мәселесин халық массасы мәпине ылайық шешиўди, Әмударья бөлими ҳәм Хийўа ханлығындағы әскерлердин командующийси генерал-майор Мирбадаловтын ҳуқуқларын шеклеўди, империалистлик урысты тоқтатыўды. ашаршылық ҳәм бүлгиншиликке қарсы гүрести шөлкемлестириўди талап етти ҳәм Советлердин ролин көгеріу зәрүрлигин көрсетти.

Дийханлар қозғаланынан қәуипленген Петро-Александровск жәмийетлик комитети, сол күни- ақ, бас командующий Мирбадаловтан Шорахан участкасында тәртип орнатыу ушын, рота ҳәм еки пулемет бөлип шығарыўды соранды.

Қишлақ ҳәм аўыл жарлылары ғктивлигинин өсиўи олардың ески волюсть басқарыўшыларын, аўыл ақсақалларын өзгертиу ҳәм байлардан қуралған волостлық атқарыу комитетлерин қайта сайлау ушын жүргизген гүреслеринде айқын көринди.

Май айында Әмударья бөлими мийнеткешлери большевиклердин тәсири астында волостлық ҳәм аўыллық комитетлер арқалы жәмийетлик комитеттен өз ўәкиллерин бөлимдеги комиссарлыққа сайлаўды талап етти. Буннан қәуипленген буржуазиялық ўақыгша ҳүкимет жәмийетлик комитетке „басқарыу механизминин қыйраўына алып келетуғын ҳәрекетлерге жол қойыўға болмайды“—деп атап көрсетти.

Дийханлар өз ҳуқуқларын айрықша жигер менен қорғады. Апрель айынан баслап, олар бурынғы жыллары сүтхорлардан алған қарызларын процентин менен төлеўден бас тартты ҳәм сүтхорлардың дийханларға берген қарызларын бийкарлау туўралы комитетке мәлим етти.

Қубла-шығыс Аралда рус балық аўлау кәсип орынларынын ийелерине қарсы гүрес кескинлести. Балықшылар кәсип орынлары ийелеринин қураллары менен балық аўлаудан бас тартты, өз мийнетлерине төмен хызмет ҳақы төлеўине наразылық билдирди. Жаз айларында армияға шақырыу ўақтында балықшылардың наразылығы күшейди. Сонлықтан 1917- жылы 22- июньде „Арал тәнизи“ поселкалық атқарыу комитети балық аўлау кәсип орынлары ийе-

лернин өтениши бойынша үлке хәкимлерине „теңиздеги кәсип орынлары поселкалары пүткиллей қорғаўсыз“ екенлигин хәм атыз жумысларына қайтадан шақырылып атырғанларды поселкаларда қалдырыўды өтинемиз“—деп хабарлады.

Әмудәрья бөлими халқынын басқа қатламлары да революциялық гүреске актив қосыла баслады. 1917- жылы 1-майда Петро-Александровсктеги жоқары басланғыш училище хәм Шорахандағы рус-тузем училищесинин оқыўшылары хәм прогрессивлик кейиптеги муғаллимлери, Шорахандағы қазыў жумысларындағы рабчийлардын талапларын қуўатлап манифестация өткерди.

Солай етип, 1917- жылдың басында социаллық хәм миллий езиўдин күшейиўи, Әмудәрья бөлими мийнеткешлеринин миллий азатлық гүресинин өсиўине алып келип, ол Россияда февраль революциясы жеңисинен сон, кем-кемнен революциялық характер ала баслады

СӘНЕ ХӘМ ҰАҚЫЯЛАРДЫҢ ХРОНОЛОГИЯСЫ

Б. э. шекемги 6—5 мыңыншы жыл-
лықлар.

Б. э. шекемги 4—3 мыңыншы жыл-
лықлар,

Б. э. шекемги 3 мыңыншы жыллық-
тын ақыры 1 мыңыншы жыллықтын
басы

Б. э. шекемги 2 мыңыншы жыллық—1
мыңыншы жыллықтын басы,

Б. э. шекемги 2 мыңыншы жыллық-
тын ақыры—1 мыңыншы жыллықтын
басы.

Б. э. шекемги 2 мыңыншы жыллық-
тың екінші ярымы—1 мыңыншы жыл-
лықтың басы.

Б. э. шекемги 1 мыңыншы жыллық-
тын ортасы

Б. э. шекемги VIII—VII әсірлер.

Б. э. шекемги VII—V әсірлер.

Б. э. шекемги VI әсір.

Б. э. шекемги VI әсір.

Б. э. шекемги VI—V әсірлер.

Б. э. шекемги IV әсір

Б. э. шекемги IV—III әсірлер.

Б. э. шекемги IV—III әсірлер

Кубла Қызылқумдағы неолит дәуи-
ринин естеликтері.

Әмударьяның Кубла Ақшадарья дель-
тасындағы неолит дәуірінің есте-
ликтері Жанбас-4 қонысы. Келтеми-
нар мәдениаты.

Арал теңізіннің Кубла хәм Шығыс
әтирапларындағы энеолит естелик-
лери.

Арал теңізіннің Кубла әтираплары-
ндағы қола әсіринин дийханлар ме-
нен шаруаларының естеликтері.

Әмирабад мәдениаты.

Арал теңізіннің Шығыс әтирапла-
рындағы қола әсіринин естеликтері.

Арал теңізіннің Кубла әтираплары-
нда класслық қатнастардың хәм дәс-
лепки мәмлекетлик формалардың ке-
лип шығуы.

„Үлкен Хорезмнің“ дүзилиуі.

Арал теңізіннің Шығыс әтирапла-
рындағы сақлардың мәдениаты (Тагис-
кен Уйғарақ хәм басқа да естелик-
лер)

Ахеменидлердин Орта Азияға атла-
ныслары.

Ирандағы Ахеменидлер династиясы-
ның тийкарын салыушы Кирилц Ор-
та Азиядағы бир қатар жерлерди жау-
лап алыуы.

Хорезм территориясында бекинисли
елатлардың пайда болуы (Гүзели
қыр қорғаны).

Александр Македонский басқарған
грек әскерлеринин соққысынан Ахе-
менидлер державасының қулауы.

Ахеменидлер үстемлигинен Хорезм-
нин азат етилиуі.

Хорезмнің өзине тән өзгешеликке ийе
мәдениатының гүллениуі (Қарақал-

Б. э. шекемги IV—II әсирлер.

Б. э. шекемги III—II әсирлер.

Б. э. шекемги III—II әсирлер.

Б. э. шекемги II әсирдин 2-ярымы
бизин эрамыздын I әсири.

Б. э. шекемги III әсир — б. э. III әси-
ри аралығы.
Б. э. IV әсири.

Б. э. IV—V әсирлери.

Б. э. V әсири.
Б. э. VI әсириниң ортасы (563 хәм
567 жыллардын аралығы).

Б. э. VI әсириниң ортасы.
Б. э. VI әсириниң ақыры.

Б. э. VII әсириниң ортасы.

Б. э. VII—VIII әсирлери

649- жыл

712- жыл.

728- жыл.

751- жыл.

VIII әсирдин ақыры.
821- жыл.

873- жыл.

пақстанның Төрткүл районындағы әйемги хорезмнин әжайып есте-ликлери (Қой қырылған қала хәм т.б.). Арал теңизи әтирапларындағы саклар мәдениятынын гүллениуи. Арамей хәриплериниң тийкарындағы жазыудын рауажланыуы (Қой қырылған қала).

Сырдарья әтирапы сахраларындағы көшпели қәуимлердин (асилердин, паниандардын апасиаклардын), тохарлардын хәм сакараваклардын соққысынан Грек-Бактрия мәмлекетинин қыйрауы.

„Кангюй“ деп аталған көшпели қәуимлер бирлеспесинин ен жоқары көтерилиу дәуири.

Кушан империясынын дүзилиуи хәм Хорезмге онын тәсиринин таралыуы.

Жергиликли хорезм династиясы Афригидлердин пайда болыуы.

Хионит қәуимлери бирлеспесинин дүзилиуи хәм олардын Хорезмдеги сиясий уақыяларға тәсири.

Эфталитлер мәмлекетинин дүзилиуи. Сасанийлер әскерлери менен түрклердин бирликтеги қысқысы астында эфталитлер мәмлекетинин қыйрауы. Түрклер мәмлекетинин дүзилиуи.

Түрклердин басқарыушысы Қара Чурининин Иранға қарсы гүреслеринин басланыуы.

Орта Азиянын бир-биринен гәрезсиз кишигирим бир қатар ийеликлерге бөлиниуи.

Хорезмнин өз жазыуынын рауажланыуы (Төк қала).

Араблардын Хорезмге дәслепки атланыслары.

Әскер басы Кутейба ибн Муслиминин басшылығы астында араблардын Хорезмди жаулап алыуы.

Кердердеги арабларға қарсы көтерилис

Хорезмде араблардын беккемлениуи Хорасан найыбы Тахир ибн Хусейнин Хорасан ийелигиндеги жерлерди Араб халифатынан гәрезсиз өз бетинше басқарыуынын басланыуы хәм Хорасанда тахирийлер династиясы үстемлигинин орнауы.

Хорасанды Абдулла ибн Тахирдин басқарыуы.

Хорасанда династиянын алмасыуы жаңа Саффарийлар династиясы үстемлигинин басланыуы.

874—999- жыллар

900- жыл

IX—X әсірлер

944- жыл.

972- жыл

973—1048- жыллар

977- жыл.

996- жыл

998—1030- жыллар.

999- жыл.

X—XI әсірлер

999—1017- жыллар.

XI әсір

1017- жыл.

1041- жыл.

1097- жыл

1097—1128- жыллар

1027—1156- жыллар

1156—1172- жыллар

1172—1200- жыллар

1200—1220- жыллар

1206- жыл

1212- жыл

Саманийлер басқарған қудиретлі феодалдық мәмлекеттин үстемлик сүрген уақты.

Исмайыл саманийдин Саффариерлер үстинен толық жеңиси

Хорезмнин Саманийлер мәмлекети қурамында болуы Хорезмнин: хорезмшахлар — Афригийлер династиясы әуладлары басқарған хәм бас қаласы — Қыят болған он жағалық; Саманийлердин хәкимлери-әмирлер басқарған хәм пайтахты Үргенч (Гүрганж) қаласы болған шеп жағалық болып еки ийеликке бөлинуи.

Киев князи Игордин Византия менен Болгарияға қарсы атланысында печенглердин қатнасуы.

Днепр шарлауықларында печенглер менен Свягослав әскерлери арасындағы сауаш.

Уллы илимпаз Әбу Райхан ал Берунийдин өмири.

Ғазнавийлер династиясы басқаруының басланыуы.

Хорезмдеги барлық ийеликлер менен областьлардың қудиретлі Гүрганж әмири Мамун ибн Мухаммед үстемлиги астында бір мәмлекетке бірлесуи

Махмуд Газневийдин басқаруы Саманийлер мәмлекетинин биротала қулауы

Орайлық хәм Батыс Қазақстан жерлеринде қыпшақ қауимлери ауқамының дүзилиуи

Хорезмшах Мамун ибн Мамунның басқаруы

Қыпшақлардың Иртыштан Арал этирапларына жылысып келиуи.

Хорезмдеги мамунийлерге қарсы көтерилис. Махмуд Ғазневий әскерлеринин Хорезмге басып кириуи. Хорезмнин Ғазневийлер мәмлекети қурамына өтиуи.

Хорезмди оғузларлын бағындыруы. Уллы хорезмшахлар династиясының қәлиплесиуи

Уллы хорезмшахлар династиясының тийкарын салыуши Қутбаддин Мухаммедтин Хорезмди басқаруы

Хорезмшах Атсыздың басқаруы.

Хорезмшах Иль-Арысланнын басқаруы

Хорезмшах Текештин басқаруы.

Хорезмшах Мухаммедтин басқаруы. Бухаралағы өнерментлердин көтерилиси.

Хорезмшах Мухаммедке қарсы Самарқандтағы көтерилис.

1219- жыл	Хорезм ийеликлерине Шыңғыс хан әскерлериниң басып кириуи
1220- жыл, февраль	Монғол әскерлериниң Бухараны алыуы
1221- жыл	Хорезмшахлардын пайтахты Үргенчти монғол әскерлериниң қоршап алыуы.
XIV әсирдин 60- жыллары,	Хорезмде Қонырат қәуимнен шыққан өз бетинше Суұпылар династиясынын пайла болыуы.
1372—1388- жыллар	Бағынбаған Хорезмге Темурдын атланыслары.
1406- жыл	Алтын Орда әмири Едигенин Хорезмди жаулап алыуы.
1413- жыл.	Хорезмди Улығбек тайынлаған ҳәким Шахмеликтин басқарыуы.
XIV әсир	Ноғай ханлығынын пайда болыуы.
XV әсир	Өзбек султаны Шейбаны әулады Абылхайрханцын (1428—1468- жыллар) басшылығында өзбек ханлығынын ҳәм Жошы әулады Жаныбек султанның басшылығында қазақ ханлығынын пайда болыуы ҳәм олардын ноғай улысынан бөлинип шығыуы
XV—XVI әсирлер	Қарақалпақлардын ноғайлылар қурамында болыуы, қарақалпақ халқының ҳәм тилинин қәлиплесиуи.
1680—1718- жыллар	Қарақалпақларды қазақ ханы Тәукениң басқарыуы.
1714-жыл	Апаллы өзбеклердиң Хийўа ханы Жәлигерге қарсы көтерилиси ҳәм олардын қарақалпақ ханы Есим Мухаммедтиң сорамына өтиуи
1715—1716- жыллар.	Бухгольц басқарған әскерий экспедициянын ҳәрекети
1715—1728- жыллар	Шерғазы ханның Хийўа ханлығын басқарыуы
1715- жыл.	Хийўа ханы Шерғазының қарақалпақларды бағындырыу мақсетиндеги биринши атланысы.
1721- жыл.	Қарақалпақлардын Қазан ҳәм Уфаға бир неше мәртебе елшилер жиберилуи
1721- жыл, декабрь	Уфа дворянини Дмитгий Тимофеевич Вершининиң рус елшиси болып қарақалпақларға келиуи.
1721—1724- жыллар	Флорио Беневени басқарған „орнентальлық“ (шығыс) экспедицияның ҳәрекети.
1722- жыл	Есим Мухаммедтиң қарақалпақларға хан болыуы
1723- жыл	Қарақалпақ ханы Есим Мухаммедтин Женибек батыр арқалы Петр I ге жарлық жиберилуи
	Қазақ далалары менен Түркстанға жонғарлардын шабыуыл жасауы, „ақ табан шубырынды жылларынын“ басланыуы, қарақалпақ халқынын „төменги“ ҳәм „жоқарғы“ қарақалпақлар болып бөлинуи.

1725- жыл, 16- январь

1726- жылдың басы

1728—1748- жыллар

1730—1784-жыллар

1730-жыл

1731- жыл

1731- жыл, ноябрь

1734- жылдың басы

1735- жыл

1740- жыл

1740- жыл

1741-жыл.

1741- жыл,

1742- жыя

Русларға хат жоллап қарақалпақ ел-шилеринин жиберилиуі.

Абылхайырханның Петербургке өз елшинин жиберилуі хәм қазақлардын Россия пухарашылығына өтиу тилегин билдириуі.

Жолбарыс ханның Хийўа ханлығын басқаруы.

Жийен жыраулың өмири хәм творчествосы

Абылхайырханның тағы Петербургке өз елшинин жиберилуі хәм қазақлар менен қарақалпақлардын Россия пуқарашылығына өтиу тилегин билдириуі

Патша ҳүкиметинин өз елшиси Мәмбет мырза Тевкелевты Абылхайырға жиберилуі

Қарақалпақлардын императрица Анна Иоановна атына жоллаған хатында Россия пуқарашылығына өтиу тилегин билдириуі, қарақалпақлардын Россия пухарашылығына қабыл алынуы.

Петербургтеги император сарайында қарақалпақ хәм қазақ елшилеринин қабыл етилиуі, қарақалпақ ханы Кайыпқа хәм қазақ ханы Абылхайырға қарақалпақлар менен қазақлардын Россия пуқарашылығына қабыл алынғанлығы хаққындағы жарлықтын жиберилиуі.

Әмудәрьянын төмениндеги араллы өзбеклер менен қарақалпақлардын Хийўа феодалларына қарсы көгерилиси. Қарақалпақлардын Россия пухарашылығына қабыл алынғанлығы хаққында мәлим етиуши еквинши жарлықтын жиберилиуі.

Нәдир шахтын Хорезмди жаулап алыуы

Қарақалпақлар менен қазақлардын елатына жоңғарлардын шабыуыл жасау кәупиниң туууы, қарақалпақларға келген жоңғар елшинин өлтирилиуі, жоңғар улысларына қарсы қарақалпақлар менен қазақлардын бирликтеги атланысы.

Елизавета Петровнаың патша тахтына отырыуына байланыслы, жанадан ант бериудин шөлкемлестирилиуі, қарақалпақлардын Россия пухарашылығына өтиу тилегин жанадан билдириуі, Оренбург полкиниң поручиги Дмитрий Гладышевтиң қарақалпақларға келуі

Жоңғарлардын Орта хәм Киши жүзге жоңғар ханы Голден Цыренге сөзсиз бағынууды талап етип ультиматум таңсыруы.

- 1742- жыл, 23- август Жаңа императрица Елизавета Петровнаға қазақтардың ўәкилдеринин ант бериўи.
- 1742- жыл, 26- август Қарақалпақлардың ўәкиллери Маман батыр менен Қошан батырдың жана императрица Елизавета Петровнаға қарақалпақлардың атынан ант бериўи.
- 1742- жылдың сентябри— 1743- жылдың апрели. Поручик Гладышевгин қарақалпақлар арасында болыўы.
- 1743- жылдың августы Маман батыр бас болған қарақалпақ елшилериниң Петербургке келиўи,
- 1743- жылдың қысы. Абылхайыр ханның қарақалпақ ауылларына тосыннан топылыс жасаўы ҳәм оларды ўайран етип, бүлгиншиликке ушыратыўы.
- 1746—1747- жыллар Орта жүздин султаны Абылайдың қарақалпақ ауылларына топылыс жасаўы ҳәм оларды бүлгиншиликке шыратыўы. Орта жүздин султаны Барақтың Абылхайыр ханды өлтириўи Абылхайыр ханның баласы Нуралының хан болыўы
- 1750- жыл Қазақ феодалларының қарақалпақларға ҳәм араллыларға басқыншылық пенен шабыўыл жасаўы.
- 1750—1762- жыллар Қазақ ханлары менен султанларының шабыўылларына қарсы қарақалпақлардың гүреслери,
- 1762- жыл Киши жүздеги султан Ералының қарақалпақ ауылларына шабыўыл жасаўы.
- 1770—1790- жыллар Мухаммед Әмин инақтың Хийўа ханлығын басқарыўы
- 1780—1781- жыллар Россия елшиси Бекчуринниң Бухарада ешлилик етиўи
- 1790—1804-жыллар. Әуез инақтың Хийўа ханлығын басқарыўы
- 1799—1880-жыллар Күнхожанын өмири ҳәм творчествосы.
- 1803-жылдың апрель—май айлары. Ақ жағыстың құярлығындағы қарақалпақлардың қытай уруўына Елтезәр бектин шабыўыл жасаўы
- 1804—1806- жыллар Елтезәр Мухамедтин Хийўа ханлығын басқарыўы ҳәм оның өзине хан атағын қабыл алыўы, Хийўа ханлығында қоныратлар династиясы үстемлигиниң жанадан баслануўы.
- 1805—1814- жыллар Хийўа саўдагерлериниң қазақлардан бала сатып алыўына патша ҳәкимдериниң қатаң тыйым салыўы.
- 1806—1825- жыллар Мухаммед Рахимның Хийўа ханлығын басқарыўы.
- 1806- жыл Хийўа ханының Төремурат суўпыны Қоныраттан қуўып шығарыўы.
- 1807- жыл, октябрь Қутлымурат инак басшылығындағы хан әскерлериниң Жанадәрьядағы қарақалпақларға шабыўыл жасаўы.
- 1809- жыл, январь Әмударьяның құярлығындағы қарақалпақларды бағындырыў ушын Мухаммед Рахим ханның шабыўыл жасаўы.

- 1810- жыл Ақ жағыс (Айдос қала) қорғанының салыныуы.
- 1810- жыл, январь Араллылар менен қонсы отырған қарақалпақларға қарсы Мухаммед Рахим ханның шабыуыл жасауы.
- 1810- жыл, июль Қарақалпақтардың Соркөлдегі Қонырат хәм Манғыт қәуімлерине қарсы Мухаммед Рахим ханның шабыуыл жасауы.
- 1810- жылдың ақыры Хийуа ханларының барлық қарақалпақтарды жаулап алып болыуы.
- 1811- жыл, февраль Мухаммед Рахим ханның Қоныратты жаулап алыуы хәм Төремурат сууының өлтирилиуі.
- 1811—1821- жылдар Хиуа ханларының Жаңадәрьядағы қазақ қәуімлерин бағындырыуы.
- 1822- жыл Патша хәкімлеринин қазақ балаларын рус мектеплеринде оқытыуға рухсат етиуі.
- 1824- жыл Қазақ далаларында жаңа қалалар—Көкшегау менен Қарқаралының дәреуі: Қиши жүздегі хан хәкімлігинин сапластырылыуы.
- 1824—1878- жылдар Әжинияздың өмири хәм творчествосы.
- 1825—1842- жылдар Аллақулы ханның Хийуа ханлығын басқарыуы.
- 1827—1900- жылдар Бердақтын өмири хәм творчествосы
- 1827- жыл Қарақалпақтардың Хийуа ханына қарсы көтерілси.
- 1828—1902- жылдар Өтештин өмири хәм творчествосы.
- 1842- жыл, сентябрь Сырдәрьяға жақын жерлердегі қазақтардың Хийуа ханына қарсы көтерілси.
- 1843—1845- жылдар Рахимқулы ханның Хийуа ханлығын басқарыуы.
- 1845- жыл. Урал (соңнан Ырғыз қаласы), Оренбург (соңнан Торғай қаласы) әскерий бекинислеринин салыныуы
- 1847- жыл Қазақтардың көтерілси хәм олар тәрәпинен Хийуа ханларының қорғаны Жаңа қаланың алыныуы, олардың Россия пуқарашылығына өтиуі
- 1847- жыл Раим (1851- жылы Аралск бекиниси деп қайта аталған) бекинисинин салыныуы;
- 1847- жыл Арал флотилиясының дүзилиуі
- 1848- жыл Қарабулақ фортының хәм Қосарал ярым ағауына Қосарал фортының салыныуы
- 1848- жылдың ақыры Қазалы фортының салыныуы
- 1848—1859- жылдар Капитан Алексей Иванович Бутаковтың басшылығындағы Арал флотилиясының хәрекеті.

- 1848—1849- жыллар
Украин шайыры, сүйретши Тарас Григорьевич Шевченконын Қарақалпақстанда болуы.
- 1851- жыл
Хийұа ханлығындағы ашаршылық
- 1853- жыл
Хийұа ханлығында тырыспай кеселинн ен жайыуы.
- 1854—1855- жыллар
Абдылла ханның Хийұа ханлығын басқарыуы.
- 1854- жыл, июль
Әскерий гүзетшилер турған Арал бекинислеринен әскерий орайы Ақ мешит (Перовский форты) болған Сырдәрья әскерий шегарасынын (линиясынн) дүзилиуи.
- 1855- жыл
Қутлымурат бала ханның Хийұа ханлығын басқарыуы.
- 1855—1856- жыллар
Қолдаұлы урууынан Ерназар ала көздің басшылығында қарақалпақлардың Хийұа ханларына қарсы көтерилисн
- 1855- жыл, 12- декабрь
Көтерилисшилер менен хан әскерлериниң биринши саұашы.
- 1855—1864- жыллар
Сейд Мухаммед ханның Хийұа ханлығын басқарыуы.
- 1856- жыл, январь
Хийұа ханларына қарсы көтерилис шығарған қарақалпақлар менен түркменлерге Хорезминиң арқа бөлиминдеги қазақлардың дәм өзбеклердин келип қосылыуы.
- 1856- жыл, январьдың ақыры
Қоңыратты басқарыушы Батырханның дәм еки Ерназардың Сырдәрьянын шеп жағалығындағы барлық көшпели қазақларға көтерилисшилер атынан дослық хат жоллауы.
- 1856- жыл, февральдың ақыры
Көтерилис шығарған қарақалпақлардың Хожелиниң қасындағы саұашта женлиске ушырауы.
- 1856- жыл, 29-март
Сейид Мухаммед хан әскерлериниң Ерназар алакөздин қорғанын қоршап алыуы.
- 1856- жыл, 12- июнь
Ерназар алакөздің сатқынлар қолы менен өлтирилиуи дәм қарақалпақлардың Хийұа ханларына қарсы көтерилисиниң бастырылыуы.
- 1857- жылдың жазы
Хийұада тырыспайдың таралыуы.
- 1857- жыл
Россия дүкиметинин қарақалпақлардың үлкен топарынын рус сорамына өтиуине руқсат етиуи.
- 1858—1859- жыллар
Хийұа ханына қарсы Қоңыраттағы көтерилис.
- 1859- жыл, июнь
„Перовск“ пароходын Қоңыратқа жибериу дәм қында Россия дүкимегинин тәртип бериуи.
- 1859- жыл, 30- июнь
Бугаковтың баржа менен Қоңыратқа келиуи.
- 1859- жыл
Қарақалпақларды басқарыу система-сына жаңадан аталық дәм беглер бегі әмеллеринин енгизилиуи.
- 1864—1910- жыллар
Сейид Мухамед Рахимның Хийұа хандлығын басқарыуы.

1867- жыл	Патша ҳүкметинин „Түркстан үлке- син басқарыу ҳаққында реже“ қабыл алыуы.
1868- жыл	Ташкентте биринши баспахаванын ашылуы
1873- жыл, февраль	Хийўа ханлығын жаўлап алыу ушын рус әскерлери атланысынын басла- ныуы.
1873-жыл, 29- май	Патша әскерлеринин Хийўаны жаў- лап алыуы.
1873-жыл. 12- август	Хан менен генерал Кауфманнын Хий- ўа қаласының қасындағы ханның ба- ғы Гендиминда питим шәртинге қол қойысуы. Қарақалпақлардың Россияға өз ық- тыяры менен қосылуы, Әмударья округиниң дүзилиуи (1874- жылы усы округ Әмударья бөлими- не айланған).
1873- жыл	Полковник А. В. Каульбарстың бас- шылығындағы илимий экспедициянын Қарақалпақстанда жұмыс ислеуи
1874- жыл	Ураллы 5 мың рус казакларынын Орта Азияға көширип алып келини- уи, Рус географиялық жәмийети шөл- кемлестирген илимий экспедициянын Әмударья бөлимине келиуи, (Петро- Александровскте баслауыш рус мек- тебинин ашылуы. (Бул мектеп 1878- жылы қалалық училише болып қайта дүзиледи).
1880- жыл	Петро-Александровсктеги училище- нин қапталынан интернаттын ашылы- уы
1880—1891- жыллар	Жергиликли феодалларға ҳәм патша ҳәкимлерине қарсы Баба Гөклен Оты- зов басшылығындағы ҳәрекет.
XIX әсирдин 80- жыллары	Хийўа сорамындағы карақалпақлар- дың Шымбай участкасына массалық көшип өтиуи.
1885-жыл	Петро-Александровскте ҳаял—қыз- лардын приход училишесиниң ашы- луы.
1887- жыл	Шымбайда май шығарыу кәрхана- сының салынуы
1890- жыл	Шорахан ҳәм Шымбай қалаларында рус-жергиликли халық мектеплери- ниң ашылуы.
1899- жыл, 6- март	Шымбай участкасы Таллық волосты- тындағы пуқаралардың жергиликли феодалларға ҳәм рус ҳәкимлерине қарсы бас көтериуи.
XIX әсирдин 90-жыллары	Қарақалпақстанға дәслеп демокра- тиялық, ал соңынан марксистлик әде- биятлардың таралуы.
1900- жыл, март	Нөкис волостынын аўыллық ҳәким- лери менен шарўа-дийханлар арасын- дағы соқлығысу
1902-жыл	„Алпамыс“ дәстанының қарақалпақ ҳәм рус тиллеринде Ташкенттеги бас-

- 11902- жыл, 26-ноябрь
- 903- жыл
- 1905- жыл, 9- январь
- 1905- жыл, февраль
- 1905- жылдын жаы
- 1905- жыл, ноябрь
- 1905- жыл. ноябрь декабрь
- 1905 – 1907- жыллар
- 1906- жыл
- 1906- жыл февраль
- 1906- жылдын жазы
- 1907- жыл, май
- 1907- жыл
- 1907- жыл
- 1908- жылдын гүзи
- 1909- жыл, май
- 1910- жыл
- 1910—1911- жыллар
- паханада басылып шыгыуы (Петро-Александровск хэм Шымбайда ветеринария пунктлеринин ашылуы). А. С. Пушкин шығармаларынын қарақалпақлар арасында биринши рет қарақалпақ тилинде оқылуы хэм тыңланыуы.
- А. И. Беляевтин фольклорлық материалларды жыйнау хэм изертлеу ушын Қарақалпақстанға келиуи. Петербургтеги демонстрантлардын патша хукимети тәрипинен жауызлык пенен жазаланыуы.
- Қоңырат бекигиндеги гедейлердин Хийуа ханына хэм жергидикли феодалларға қарсы бас көтериуи.
- Мойнақ ярым атауынлағы Үргедеги хэм Арал теңизинин қубла районларындағы балық аулау кәсип орындары рабочийларынын рүс санаатшыларына, жергидикли феодалларға хэм патша хәкимлерине қарсы қозғаландары.
- Әмударья флотилиясы рабочийлары хэм хызметкерлеринин ис таслауы. Әмударья бөлиминин почта-телеграфларында ислеушилеринин ис таслауы. Қарақалпақстан мийнеткешлеринин патша хукиметине қарсы бас көтериулері.
- Ашлық РСДРП Түркстан шөлкеминин Ташкентте өткерилген Биринши конференциясы
- Әмударья флотилиясындағы „Цесаревич“ пароходы менен „Волга“ баржасы матросларынын ис таслауы. Петро-Александровск тюрмаханасындағы сиясий қамақтағылардын ашық бас көтериуи.
- Петро-Александровск қалалық китапханасынын ашылуы.
- Әмударья бөлиминдеги революцияшыл социалистлер группасынын шөлкемлесиуи.
- Әмударья флотилиясынын барлық әкипажынын ис таслауы.
- Петро-Александровскте орналастырылған 18- атқышлар батальоны солдатлары арасындағы қозғалан.
- Сарыбий волостынын Бегжап ауыллық жәмәәтындағы Гүлдирсин қала қапталындағы дийханлардын бас көтериуи.
- Большевиклик „Вперед“, „Пролетарий“ газеталарынын хэм К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Лениннин айырым мийнетлеринин Қарақалпақстанға тарала баслауы.
- „Ақ қаншық“ ашлығы.

- 1910—1918- жыллар
 1911—1912- жыллар
 1912- жыл
 1914- жыл, июль
 1914—1919- жыллар
 1914- жылдың гүзи
 1914- жыл
 1915-жыл 9- январь
 1916- жылдың басы
 1916- жыл февраль
 1916- жыл
 1916- жыл, 14- январь
 1916- жыл февраль
 1916- жыл 25- июнь
 1916- жыл, июль
 1916- жыл, 24—29- июль
 1916- жыл, 27—29- июль
 1916- жыл, 3- август
 1916- жыл, 4-август
 1916- жыл, сентябрь
 1916- жыл, ноябрь
 1916- жылдың ақыры
- Асфандияр ханның Хийұа ханлығын басқарыуы.
 Қарақалпақстанға социал-демократлардың келиуі
 Қарақалпақстанда ленинлик „Правда“ газетасының пайла бола баслауы
 Биринши жер жүзилик урыстың басланыуы
 Қарақалпақстандағы құрғақшылық, исапыл аяз, суу басқынлары менен өнимсизлик жыллары.
 Тербенбестеги балықшылардың балық аулау кәсип орындары ийелерине қарсы бас көтеріуі.
 Жаңа Үргенчтеги Үлкен Ярослав мануфактурасы фабрикасындағы рабочийлардың қозғалысы
 Әмударья бөлими санаатшыларына қарсы бөлимдеги рус рабочийларының ис таслауы.
 Хийұа гарнизоны солдатларының бас көтеріуі.
 Жаңа Үргенч заводындағы қозғалаң.
 Хийұа ханлығы менен Әмударья бөлиміндеги қураллы көтерілис.
 Әуезжан хожа бас болған хожелиши-көтерілисчилердің Хийұаға жақынлап келиуі.
 Жунайыд хан басқарған түркмен феодалларының ханлықтың пайтахтын басып алыу ушын шабыуылға шығыуы
 „Хәрекет етиушн армия турған районлардағы қорғаныу құрылыстарын салыу бойынша жұмыстарды ислетиуіге, сондай-ақ мәмлекетлик қорғаныу ушын зәрүрли болған барлық жұмыстарды ислетиу ушын бөтен халықлардың ер адамларын тартыу қаққында“ патшаның Указы.
 Қарақалпақстанның оң жағалық бөлегинде миллий-азатлық хәрекетининг басланыуы
 Шорахан участкасындағы көтерілис.
 Шымбай участкасындағы көтерілис.
 Аралдың кубласындағы қозғалаң
 Мойнақтағы, Үредеги, Үшсайдағы, Зайырдағы, Тербенбестеги қозғалаң,
 Тылдағы жұмыстарға рабочийларды мәжбүрлеп алыуға қарсы Қарақалпақстандағы көтерілис.
 Бөлимдеги, әсиресе Шымбай участкасындағы миллий-азатлық хәрекетининг күшейиуі.
 Патша администрациясының Петро-Александровскте азық-ауқат затларына карточка системасын енгизиуі хәм отын, жанар май бақасының қымбатлауы.

1917 жыл, 29-январь

1917- жыл 27- февраль

1917- жыл, 6(19)- март

Хийуа ханының әскерий заемға жазыуы ҳақында жарлыққа қол қойыуы. Хийуа қаласында Россия әскерий комиссариатын дүзиуы ҳақында хан менен генерал-губернатордың келисим дүзиуи.

Февраль буржуазиялық-демократиялық революциясы. Патша ҳүкметиниң қулатылыуы.

Петро-Александровскте рабочий депутатлары Советиниң дүзилиуи.

КӨРСЕТКИШЛЕР

ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ХӘМ ТАРИЙХЫЙ-ТОПОГРАФИЯЛЫҚ ОРЫН АТАМАЛАРЫНЫҢ КӨРСЕТКИШИ.

- Австро-Венгрия 402
Адам ата 138
Адам қырылған 252
Азербайжан 108, 109
Азия 37, 38, 115
Айбұйыр 88, 224, 249, 348, 353
Айдос қала 167
Айжап 272
Ақ жағыс 163, 165, 166, 167, 168
Аққала 187, 243
Аққамыс 301, 336
Ақ мешит 220, 221, 250
Ақмола 159, 420
Ақ өзек 141
Ақ төбе 328
Ақшадәрья 19, 20, 23, 26, 30,
31, 32, 33, 35, 36
АҚШ 247
Александровск форты 250
Алтай 37, 63, 64, 69, 100
Алтын Орда 114, 115, 116, 124,
127, 128
Аман өткел 137
Амирабад канал 32
Амуль 90, 96
Амур областы 303
Англия 231, 237, 241, 248, 249,
250, 253, 402
Ангрен 99, 253, 247
Анка қала 30
Арал станциясы 26, 290
Арал теңизи 19, 20, 25, 26, 27,
36, 37, 38, 39, 44, 55, 62, 67, 70,
83, 95, 96, 101, 116, 128, 130,
143, 147, 159, 165, 167, 170, 171,
187, 188, 192, 201, 215, 220, 230,
235, 238, 244, 269, 289, 301, 312,
339, 347, 379, 384
Ардохшмитан 89
Арея 41
Арқа Америка 283, 289
Арқа-батыс Сибирь 59
Арқа Иран областы 224
Арқа Кавказ 64, 97, 124
Арқа Каспий 59
Арқа Тагискен 35
Арқа Ҳиндстан 67
Армавир 330
Арьян-Вайчах 41
Асанас (Ашнас) 101
Астрахан 148, 155, 212, 213, 222,
341
Афғанистан 52, 87, 104, 250,
251
Ашхабад 256, 312, 324, 330, 400
Аязқала 47, 52
Әмудәрья 19, 20, 28, 29, 31, 33,
40, 44, 52, 67, 75, 76, 81, 82, 83,
88, 90, 91, 92, 96, 104, 114, 115,
130, 133, 186, 187, 188, 192, 193,
198, 201, 202, 203, 205, 220, 224,
226, 227, 230, 232, 233, 234, 235,
238, 241, 243, 249, 250, 253, 254,
267, 269, 273, 289, 301, 314, 331,
347, 359, 362, 365, 373, 376, 398,
399, 405, 410, 417
Әмудәрья бөлими 254, 255,
256, 257, 259, 260, 261, 262, 264,
266, 268, 269, 274, 275, 277, 279,
282, 283, 284, 286, 287, 288, 290,
291, 293, 294, 297, 298, 301, 303,
306, 308, 309, 310, 311, 313, 314,
315, 317, 320, 323, 324, 326, 327,
329, 330, 331, 333, 336, 337, 339,
340, 342, 348, 360, 361, 364, 398,
399, 401, 403, 404, 405, 406, 407,

- 408, 409, 410, 411, 412, 413, 415,
417, 418, 419, 420, 421, 422, 423,
424, 425, 426, 427, 428, 429, 430,
431, 432, 433, 434, 435
- Бабиш молла 44, 50
Бағдат 86, 108
Бадахшан 67, 68, 145
Баден-Баден 249
Базар-2 29, 53
Байрам қазған-2 29
Бактрия 49, 50, 51
Баку 345
Балахан қолтығы 237
Балтик теңизи 339
Балх 71, 113
Балхан тау 86
Балхаш 99, 142
Барактам-1 66
Батыс Европа 73
Батыс Қазақстан 26, 29, 221
Батыс Сибирь 26
Башқуртстан 141, 149
Бекжап 301, 359, 361
Бекжап волосты 329
Белтау 96, 200
Беруний (қала) 93, 384
Беруний районы 59, 61, 74
Бесжап волосты 273, 417
Бестам 122
Бехистун 40, 43
Беш-арық 348
Бийбазар волосты 263, 273,
277, 280, 336, 337, 417
Бийбазар 288, 296, 297, 298, 417
Бийхожа медресеси 273
Болгария 103, 119
Бозатау 379
Бөкен тау 27, 84
Бөрши тауы 96
Британия 247, 248
Букеевка 221
Бухара 73, 86, 96, 104, 111, 118,
139, 140, 141, 142, 143, 145, 151,
155, 159, 169, 166, 184, 220, 223,
235, 256, 380, 391, 393, 429
Бухара хандығы, эмирлиги
126, 215, 229, 231, 247, 248, 254
Бүркіт қала 65, 74, 76, 83
Вавилон 44
Вадах каналы 90
Вардараг 94
Византия 69, 70, 102, 103, 119,
120
Владивосток 290
Волга 29, 34, 62, 95, 96, 101, 102,
103, 115, 116, 120, 125, 128, 129,
131, 132, 133
Гамбург 289
Гәуір қала 41, 45, 54, 61, 75,
91, 92, 383
- Гәуһар 90, 93, 108, 110
Гейделберг 250
Гендиман бағы 252, 253, 264
Германия 120
Герат областы 85, 88
Гөне Ниса 46
Гөне Үргенч (Гүргәнж) 88,
90, 115, 201, 214, 225, 235, 237,
328, 348, 349, 353, 355, 366
Гөне Уаз 61, 63
Грек—Бактрия 50, 51, 55
Греция 61
Гурьев 222
Гүзели қыр 42, 43, 45
Гүлдирсин 53, 93, 335
Гүрден 188, 252, 344
Ғазна 104, 107
Дарғаната 90, 91, 96
Даудан 43, 161, 232
Дәуқара волосты 263, 315,
321, 333, 340, 421
Дәуқара көлі 188, 201, 202, 219
Дәуқара районы 173, 189, 234,
243, 244, 275
Дешти-Қыпшак 115, 116, 118,
119, 125, 132, 133
Джурджания 75, 91
Дингельдж 44
Дихистан 86, 108, 109
Днепр 101, 118, 119
Днестр 123
Досан басыу 308
Дуа—қыр 64
Дунай 102, 103, 118, 119
Дургадик 264
Евразия 20, 34, 35
Европа 87, 97, 105, 283, 288
Едил (Волга) 120, 124, 126
Ерназар қала 379
Есим өзек 118, 189, 190, 195, 431
Есим волосты 329, 417
Естемес 337
Жайық 124, 126, 142, 148
Жалпақ-1 26
Жамбыл қаласы 86
Жанбазар—қала 21, 22, 23, 24,
25, 28, 30, 45, 61
Жанкент 99, 101, 113
Жанбазар 227, 403, 417
Жана дәрья 25, 96, 107, 122,
138, 155, 156, 157, 158, 160, 163,
164, 166, 167, 168, 170, 171, 187,
215, 216, 220, 231, 326, 379
Жана қала 120, 223, 366, 423
Жана кум 165
Жана өзен 221
Жана Үргенч 115, 251, 300,
330, 344, 409
Жекке Парсан 32, 33, 64, 65,
74, 76, 77, 78, 79, 83

- Женд 107, 108, 109, 113, 120
 Женава 305
 Жер Орта теңизи 41
 Жетиасар 64, 76, 82, 83
 Жети суу 98, 99, 100, 104, 109,
 117, 420, 421
 Жизак 251, 256
 Зайыр 419
 Закавказье 34, 327
 Закаспий 400
 Замахар 70
 Замахшар 75, 90, 91, 110, 353
 Заңғар қала 101
 Зеравшан 20, 23, 27, 28, 104,
 107, 141
 Игда қорғаны 65, 67
 Ийшан бөгет 94
 Ийшан Жыққын 408
 Илек 222
 Имган Қорғаны 214
 Инд (дэрья) 114
 Инкардэрья 25, 26, 35, 36, 101
 Ирақ 95, 108, 109
 Иран 39, 40, 4., 42, 43, 61, 66, 67,
 69, 70, 85, 86, 87, 95, 104, 111,
 113, 116, 131, 134, 164, 170, 214,
 224
 Ирбит 221
 Ирғыздэрья 99, 221
 Ирғызқала 220
 Иртыш 118, 131, 142
 Италия 402
 Итиль 97
 Кавказ 50, 118, 123, 133, 213, 250,
 251, 278, 280, 345
 Калуга 252
 Кама 124
 Камчатка 145
 Канғағыр 51
 Кангадэрья 51
 Кангю 120
 Каспий теңизи 19, 21, 39, 62,
 64, 70, 95, 99, 113, 223, 249, 256
 Катур жап 272
 Кегейли 187
 Кегейли волосты 335, 408
 Кегейли каналы 183, 190, 195,
 314
 Кегейли р-ны 88
 Келтеминар 20, 21, 23, 264, 338,
 Кенегесжап 366
 Кердеробл 72, 75, 76, 78, 81,
 82, 83, 90, 94, 95
 Кердер каналы 90
 Керки 312, 318, 319, 329,
 Кеш (қала) 72
 Киев 102, 103, 19
 Киев Русы 119, 120, 127
 Киши Азия 46
 Киши Қабат 65
 Киши Симата 74
 Көк өзек 164, 165, 167, 171, 187,
 189, 215, 243, 269, 313
 Көк өзек волосты 313
 Көкше 30, 31, 32, 33
 Константинополь 119, 231
 Красноводск 249, 251, 252, 332
 Красноярский 213
 Кулан (хэзирги Лугавая)
 98
 Кухистан 108
 Курдистан 108
 Кушан империясы 51, 59
 Күйик кескен қала 82
 Күйик қала 82
 Қабат қала 23, 30, 32, 93, 110,
 111, 114
 Кабул 251
 Қазан 140, 141, 143, 221
 Қазақдэрья 167
 Қазақстан 20, 34, 35, 50, 99,
 100, 117, 125, 146, 221, 222, 380
 Қазалы 101, 248, 256, 290, 321,
 365, 374, 409, 419
 Қазалы уезди 419
 Қазалы форты 220
 Калалы қыр 43
 Қалендер хана 262, 297
 Қали көл 187
 Қарабайлы 187
 Қарабақ 313
 Карабуға 179
 Кара көл 248
 Кара ой 178
 „Қарақалпақ“ — совхозы 382
 Қарақалпақстан 19, 20, 58,
 65, 73, 74, 88, 91, 93, 110, 115,
 148, 176, 255, 256, 257, 258, 259,
 260, 261, 262, 264, 265, 266, 267,
 268, 269, 270, 271, 274, 277, 278,
 280, 281, 282, 283, 284, 285, 288,
 289, 291, 292, 293, 301, 302, 304,
 311, 314, 316, 317, 320, 321, 324,
 328, 339, 341, 343, 344, 346, 367,
 379, 380, 384, 388, 390, 398, 399,
 400, 401, 404, 410, 412, 422, 424,
 425, 426, 427, 429, 431, 432, 433
 Қарақум 19
 Қарапұтақ форты 220
 Қаратау 200
 Қаратеңиз 50, 77, 335
 Қаратерен 200, 269
 Қараұымбет 96
 Қауынлы 27
 Қашқар 99, 104, 105
 Қой қырылған қала 47, 48,
 49
 Қоқан 140, 217, 219, 223, 234, 242,
 257
 Қоқан ханлығы 247, 248, 249

- Қонырат 204, 205, 217, 235, 237,
 240, 241, 243, 252, 286, 291, 361,
 365, 366, 367, 374
 Қонырат волосты 265
 Қонырат беклиги 348, 351,
 409, 412
 Қонырат р—ны 168, 196, 425
 Қорғанша қала 234, 243,
 Қорғасын қала 46
 Қосарал ярым атауы 220
 Қостанай 520
 Котан көл 308
 Кубла тау 238
 Кубла Арал 30, 32, 34
 Кубла Сибирь 37
 Кубла Тәгискен 36
 Кубла Түркменстан 41, 46
 Кубла Урал 26, 30, 50, 64
 Кубла Хорезм 115
 Қум қала 122
 Қусхана тау 82, 125, 187, 189,
 333
 Қууандерья 136, 137, 148, 156,
 158, 159, 160, 171, 326
 Қууаныш жарма 187, 189, 269,
 308
 Қызылрабат 86
 Қызыл қыя 338
 Қызыл қум 20, 23, 26, 27, 93,
 96, 110, 113, 130, 203, 212, 321
 Қызылқум р—ны 276
 Қызыл Орда 35, 101
 Қызыл суу 249
 Қылыш қала 202
 Қылыш ниязбай 347, 353
 Қыпшақ 200, 201, 289, 291, 328,
 355
 Қыран тау 94
 Қырқ қыя 20
 Қырым 123, 124, 143, 231
 Қытай 111, 1-2, 115, 140, 212
 Қыят жап 3-6, 375
 Қыят жарған 272, 348, 349, 359,
 362, 363, 366
 Қыят кала 70, 71, 72, 75, 78, 88,
 93, 96, 102, 105, 115, 188
 Қыят каналы 60
 Қыят обл 90
 Лаудан каналы 187, 348
 Лаузан 224
 Лена 338
 Лодзи 322
 Лондон 249
 Мавераннахр 72, 85, 86, 87, 89,
 94, 96, 99, 104, 105, 108, 112, 113
 Мазлумхан сулуу 384
 Майлы көл 200
 Майлы шенгел 216
 Македония 119
 Малдыбай құдық 321
 Манғыт қала 204, 286, 291, 347,
 355
 Манғыр қала 64
 Манғышлақ 212, 223, 251
 Маргиана 49, 50, 52
 Мары 20, 86, 108, 214, 224, 225,
 232, 341
 Месопотамия 40, 46, 53
 Мешед—Мисирьян (қараба-
 қана) 86
 Мешед 214
 Миздакхан 61, 63, 75, 78, 79, 90,
 91, 92
 Минводы 345
 Минусин қазан шуқыры 62,
 64
 Моғолстан 124
 Мойнақ 419
 Мойнақ р—ны 88
 Мойнақ ярым атауы 310
 Молла Пирим қала 348, 379
 Монғолия 63
 Москва 140, 143, 289, 291, 335,
 424
 Мурғаб 28
 Мухаммед Мушрип (жер-
 аты) 264
 Мылтық кеткен 337
 Мынбулақ 2-3, 266, 276, 321,
 333, 417, 419
 Мырзашөл 340
 Назархан 200, 285, 286, 308
 Нахшеб 72
 Нәринжан 93
 Нәупир 189
 Нес 108, 109
 Нижегород 221, 289, 290
 Ниса қаласы 114
 Нишапур 108
 Новая Александрия (Пол-
 шадағұхәзирги Пулава)
 355
 Ново—Петровск қорғаны
 233
 Нөкіс 201, 204, 205, 243, 269, 302,
 308, 313, 361, 379, 399, 417
 Нөкіс волосты 300, 413, 417
 Нурата 107, 118, 393
 Нурата р—ны 107, 115
 Оналты яман 264
 Орайлық Азия 68, 100, 130
 Орайлық Қазақстан 59
 Оренбург қорғаны 2-0
 Оренбург 30, 39, 149, 151,
 154, 155, 222, 232, 236, 236,
 242, 250, 251, 287, 288, 290,
 320, 330, 365, 374
 Оренбург линиясы 220
 Оренбург обл. Соль-Илецк
 50

- Орск қорғаны 150
 Орта Азия 19, 20, 23, 25, 26, 27, 28, 30, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 49, 50, 51, 52, 54, 59, 60, 61, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 76, 79, 80, 85, 86, 87, 88, 96, 100, 105, 109, 112, 115, 117, 120, 124, 125, 126, 128, 130, 131, 133, 134, 141, 142, 143, 145, 147, 154, 170, 172, 198, 212, 220, 221, 222, 223, 231, 232, 244, 247, 248, 249, 250, 255, 256, 257, 258, 267, 271, 279, 280, 289, 304, 326, 340, 364, 374, 380, 412, 414, 422
- Оржап 335
 Орынбай қала 159, 379
 Оттоман портасы 231
 Отрар 113, 121, 122
 Өзбекстан 52, 117, 276
 Пайкент 67
 Палуаната 347
 Палуан жап 91
 Париж 332
 Пахта арна 90
 Пәнжикент 73, 79
 Пенза 221
 Перван 114
 Перовск 137, 320
 Перовск форты 221
 Перовск уезди 420
 Персополь 40, 41, 43, 44
 Петро-Александровск 256, 277, 285, 286, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 297, 298, 299, 301, 302, 304, 306, 307, 310, 311, 316, 319, 320, 322, 323, 326, 328, 332, 333, 334, 337, 338, 342, 344, 345, 361, 398, 399, 405, 406, 407, 413, 417, 421, 423, 424, 425, 428, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 335,
- Петербург 142, 152, 154, 223, 232, 234, 237, 250, 253, 297, 305, 306, 317, 331, 335, 341
 Петроград 424, 425
 Пешавар 251
 Пил қала 47
 Польша 301
 Порсы 328
 Прага 341
 Рабат-маш 103
 Райым қорғаны 137, 220
 Рей 108
 Рим 61
 Россия 127, 139, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150,
- 151, 154, 155, 156, 159, 161, 170, 171, 204, 205, 211, 212, 213, 214, 221, 222, 223, 231, 234, 235, 236, 238, 241, 243, 244, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 261, 264, 265, 268, 269, 270, 278, 279, 280, 281, 283, 288, 289, 293, 303, 305, 307, 308, 311, 312, 316, 320, 323, 332, 338, 345, 346, 350, 358, 365, 367, 379, 391, 398, 401, 402, 403, 406, 410, 411, 422, 424, 427, 431, 432, 433, 435,
- Ростов 222
 Рость дәрьясы 103, 119
 Самамбай 308
 Самара 149, 221, 306
 Самарқанд 71, 75, 112, 113, 114, 115, 116, 142, 257, 315, 318, 321, 326, 341, 345, 429
 Сарай берке 116
 Саратов 221
 Сараяқлы 264
 Сары бий 264, 301, 415
 Сарен бағ 264
 Саркөп ақсақаллығы 310
 Сарлы там 101, 122
 Сары атау 215, 217
 Сары бий волосты 273, 280, 285, 335, 448
 Сары қамыс 19, 51, 113, 116, 347
 Сары суу 118
 Сауран 122
 Сахтиан жәмәәти 416
 Сексеуіл станциясы 26, 27
 Серахс қорғаны 108, 224
 Сибирь 133, 302, 303, 420
 Сирия 49, 113, 114
 Согднана 41, 49, 52, 71
 Соржап 376
 Соркөл 167, 168
 Субурна 110
 Суза 44
 Сулган-уайстауы 33, 41, 384
 Сыгнақ 113, 122, 126
 Сыр дәрья 19, 20, 25, 33, 35, 36, 50, 51, 55, 64, 82, 87, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 104, 108, 111, 113, 118, 121, 122, 123, 125, 126, 130, 133, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 145, 148, 149, 154, 156, 157, 158, 161, 163, 170, 171, 179, 205, 220, 223, 229, 231, 233, 234, 238, 241
 Сыр дәрья обля 254, 261, 284, 306, 315, 316, 317, 326, 329, 330, 333, 420, 421

Сырдарья линиясы 231, 243, 244, 248	404, 405, 406, 410, 413, 420, 421, 422, 423, 428, 430, 431, 432
Тагискен 35, 36, 37	Узбой 19, 21, 65, 67, 347
Тазабағжап 30, 32, 35, 61	Уйғарақ 36, 37
Талас алаплары 98, 123	Украина 120
Талбөгет 137	Уллытау 118
Таллық 167, 189, 201, 236, 238, 247, 374	Уллыбағ жәмәәти 416
Таллық р—ны 275	Урал 34, 102, 120, 129, 131 133, 142
Тамды 419, 424	Уралск қорғаны 204
Тамды волосты 263, 276, 321, 333, 417	Уратөбе 429
Тараз (хәзіргі Жамбыл) 86, 98, 99	Уфа 141
Тахта көпір р—ны 65, 179, 200, 267	Уәйис мама қорғаны 244
Тахта хайыр 363	Үзген 113
Тахария 96	Үлкен Симата 74
Ташауыз 417	Үрге 249, 310, 347, 409, 419
Ташауыз обл 91, 276, 344, 355	Үргенч 71, 75, 88, 90, 91, 98, 105, 107, 111, 113, 114, 116, 123, 204, 291, 311, 313, 316, 394, 426
Ташкент 140, 248, 251, 255, 257, 269, 299, 305, 306, 311, 317, 318, 343, 400	Үстірт 86, 96, 101, 102, 115, 203, 223, 248, 347
Таштық 61	Үшсай 419
Тәжибай қолтығы 374	Фарав 86, 96, 108
Тәжи қазған 97	Ферғана 65, 71, 104, 326
Тәжикстан 52	Фракция 119
Тәрим дәрьясы 98	Франция 402
Теджен 28	Хазарасп 78, 90, 91, 96, 107, 252, 313, 353
Темиршура 250	Хазарстан 95, 97, 98, 101, 103
Тербенбас 408, 419	Халижан 88
Термез 429	Хамджерд (қала) 70
Тесик қала 78, 80	Ханабад 214, 232
Тибилиси 342	Ханжап 272, 297, 337, 359
Тоқпақ ата атауы 374, 405	Хнйуа 75, 90, 116, 139, 141, 142, 143, 147, 149, 151, 155, 156, 159, 163, 164, 165, 170, 179, 184, 204, 212, 213, 214, 218, 220, 222, 224, 225, 226, 227, 232, 238, 251, 252, 253, 254, 255, 257, 267, 279, 344, 349, 380, 391, 394, 395, 410, 411, 412, 429
Топрақ қала 41, 52, 64, 61, 74	Хнйуа хандығы 158, 161, 162, 164, 167, 171, 172, 173, 174, 179, 184, 189, 193, 202, 205, 206, 211, 212, 219, 223, 224, 231, 232, 241, 242, 244, 249, 257, 266, 267, 271, 272, 294, 301, 330, 331, 332, 336, 339, 343, 347, 348, 349, 352, 356, 364, 367, 374, 376, 395, 404, 406, 409, 410, 411, 412, 423, 424, 426, 432, 434
Торғай дәрья 221	
Торғай қала 220, 321	
Торческ (қала) 120	
Төк қала 47, 78, 79, 80, 82, 94	
Төк тауы 83	
Төрткүл 273, 416, 422	
Төрткүл волосты 264, 272, 273, 274, 280, 301, 340, 407, 408, 413, 414, 415, 416, 427	
Төрткүл р—ны 20, 21, 47, 59, 61, 73, 74, 93, 267	
Туран ойпаты 137	
Түркия 231, 232, 289, 411	
Түркменстан 20, 41, 46, 86, 91, 117, 130, 237, 251, 276	
Түркстан 141, 160, 254, 255, 257, 259, 260, 262, 265, 267, 268, 269, 273, 277, 279, 283, 285, 288, 293, 294, 295, 301, 303, 304, 306, 306, 307, 311, 316, 317, 319, 321, 324, 327, 328, 336, 339, 344, 349, 393,	

Хожажер жэмәәти	408, 416	Шахрисабз	115
Хожа кел	200	Шахристан	75
Хожели	185, 201, 202, 205, 235, 239, 273, 286, 291, 328, 383, 410, 411	Шахтемир (хәзирги Шымбай)	163
Хожели беклиги	277, 348, 401, 409, 412, 423, 425	Шемаха	115
Хожели р—ны	189, 412	Шермен жап	45, 46, 52, 61, 110
Холата	252	Шертекли	116
Хорасан	85, 86, 87, 89, 95, 104, 108, 114, 115, 214, 219	Шинмам	264
Хорезм	27, 30, 33, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 98, 101, 102, 105, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 122, 123, 134, 141, 160, 161, 162, 174, 184, 186, 257, 267, 271, 311, 320, 348, 362, 384	Ширик-Рабат	50, 51, 218
Хорезм обл	276	Шоғыр кел	114
Хайўанқала	94, 95	Шоманай	348, 353, 356, 362
Ханқа қала	60, 63, 344	Шоманай беклиги	277, 350, 351, 356, 364, 409, 412, 425, 425
Хәким ата	384	Шоманай каналы	185, 187, 188, 189, 272, 359
Хиндстан	52, 114, 115, 116, 212, 247, 251	Шорахан	90, 173, 285, 286, 287, 399, 415, 432, 434, 435
Хурразад	71	Шорахан аўылы	93, 338
Чаржоў	202, 216, 287, 289, 303, 318, 319, 324, 330, 365, 377, 399	Шорахан волосты	272, 280, 301, 336, 340, 403, 416, 430
Чаш (Гашкент)	64, 71, 88, 89, 104	Шорахан каналы	108, 269
Черноярск	221	Шорахан р—ны	275
Чиркен (Челекен яр. ат)	237	Шорахан участкасы	260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 268, 271, 273, 277, 278, 279, 281, 283, 284, 287, 291, 294, 327, 330, 407, 409, 414, 415, 416, 417, 419, 421, 424, 434
Чирчик ойпаты	99	Шортанбай	187, 189, 308
Чу дәрьясы	99, 124, 142	Шыбықлы ақсақаллығы	408, 414
Шаббаз	285, 286, 288, 398, 427	Шығыс Европа	59, 95, 96, 97, 115, 123, 125, 133
Шаббаз—Валий	296, 297, 298	Шығыс Иран	46
Шаббаз волосты	273, 274, 280, 340, 416	Шығыс Қазақстан	59
Шағал	308	Шығыс Түркстан	50, 52, 67, 98, 99, 117, 141
Шалқар	99	Шылпық	168, 200
Шалыш (жераты)	310	Шыбықлы жәмәәти	408, 414
Шамураг каналы	348	Шымбай қаласы	179, 188, 202, 204, 205, 227, 241, 256, 285, 287, 291, 313, 314, 315, 319, 392, 399, 407, 417, 418, 420, 427
Шанлы басу	187, 188	Шымбай волосты I аўылы	287, 413
Шарқырауық	224	Шымбай р—ны	275, 331, 382
Шатлы	308	Шымбай участкасы	260, 262, 263, 265, 266, 268, 270, 271, 272, 273, 277, 278, 279, 281, 83, 287, 291, 294, 295, 296, 298, 300, 306, 308, 309
Шахабад	347, 417		
Шахсәнем	64, 80, 110		

313, 327, 328, 329, 332, 335,
336, 364, 408, 412, 416, 417,
418, 419, 420, 421, 422, 427.
428, 430
Ыссы көл 98
Ырғыз дәрьясы 99
Эмба дәрьясы 96, 102, 126,
142, 148, 221, 248

Яқыпбай 375
Янгикент 96, 101
Яны-суу 159
Янъай 62
Япония 303, 311, 321
Яркент қаласы 141
Ярослав 406
Ясы 122

ЖЕККЕ АДАМ АТЛАРЫНЫҢ КӨРСЕТКИШИ

- Абдижафар Мухаммед ибн Муўса 97
 Абдикаримбаев 416
 Абдулла хан 125, 224, 225, 232
 Абдуллаев А. 420
 Абдулла ибн-Тахир 86
 Абдурахманов 313
 Абрамов 269
 Абу Ал-Азиз 168
 Абу Абдаллах ал Хорезмий 90
 Абу Абдулла Рудакий 87
 Абу Али ибн Сина 87, 105
 Абу Мансур Мухаммед 87
 Абу Муслим 72, 85
 Абу Насир Аррак 105
 Абу Райхан Беруний 40, 59, 61, 98, 105, 106, 107
 Абу Сахил Масихий 105
 Абу Хасан Шахил Балхий 87
 Абу Шукир Балхий 87
 Абулқасым Фирдаусий 87
 Абул Фазыл Бейхакий 120
 Абулхайыр Хаммар 105
 Абылай хан 155
 Абылхайырхан 124, 127, 140, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 154, 155, 156, 161, 170, 171
 Абылғазы 99, 116, 165
 Агахий 165, 215
 Агажанов С. Г. 99, 100
 Айдос 165, 167, 168, 169, 171, 176, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 351
 Аймурза бий 167, 169
 Айтмухамбетов Р 264
 Айтмов А. 413
 Айтыуар жырау 32
 Айтмбетов Қ. 392
 Ақшаева У. 418
 Ақымбет бақыс 391, 398
 Аллақулы хан 188, 213, 214, 215, 219, 384
 Аллақулов В. 287, 292
 Ал Аҳнаб 71
 Ал Белазурий 75
 Ал Истахри 88
 Ал Макдиси 75, 94
 Алтынташ 107, 108
 Ал Хорезмий 97
 Александр Македонский 40, 44, 49
 Александр II 250
 Александр III. 282
 Альбанов 295
 Аманбаев П. 306, 309, 316
 Аманкулы бий 164
 Амельдеков 430
 Андерсон 328
 Андреев Н. А. 302
 Андрианов В. В. 157
 Андроников 328
 Анна Иоановна 146
 Аполова Н. Т. 145
 Аристов Н. А. 128
 Арзы аталық 375
 Арсений 321
 Артық газы хан 165
 Арыслан 161
 Асан қайғы 392
 Асқаров С. 300, 313
 Асфандияр хан 342, 411, 413
 Атамурат 225, 227, 233, 235, 237, 238, 239, 241
 Аташов 427
 Атсыз 109
 Ат-Табарий 75
 Ат-Табсулий 75
 Ахмед Ибн Муўса 89
 Ахмедов А. 287
 Әбдикаримов Х. 415
 Әдия 177, 218
 Әжинияз 210, 211, 393, 395, 396

- Эзберген бий 230, 236
 Элийев Х. 292, 405, 430
 Элим бий 209
 Элишер Науайы 210, 287, 395
 Эмийнов 287, 291
 Эўезбайжалиев 420
 Эўезинақ 165
 Эўезжан хожа 410
- Баба Геклен 296, 297, 315
 Баба бакшы 313
 Бабажан ахун 166
 Бабиоров М. 337
 Багалов С. 291
 Бадалов 332
 Байнияз бақсы 398
 Байгүренов 307
 Баймурзамақсым 173
 Балжанов 427
 Батый хан 113, 120
 Батыр хан 227
 Бартольд В. В. 88, 97, 128
 Баскаков Н. А. 125, 134
 Бахрам Шубин 64
 Баяков 415
 Бебель А. 304
 Бейрам Н. Ш. 302
 Бекжан Мәхрәм 331
 Бецешов М. 408
 Бекполат бий 217
 Бекмамбетов 309
 Бекчурин 159
 Бекбанов Х. 306
 Велов Ф. 427
 Беляев И. А. 400
 Белявский 295
 Вердақ 120, 192, 210, 211, 335, 393, 395, 396
 Версудский 428
 Берг Л. С. 192
 Бертельс 315
 Березницкий 409
 Березин Н. И. 127
 Бестужев — Рюмин Я. М. 152
 Бланкенгагель 233
 Бирзе А. 148
 Бобровский Л. И. 302
 Бограхан 104
 Болинкин Н. А. 408
 Боранхан 169
 Бөкенбай 146
 Бринкман 343
 Бродский 288
 Бухгольц 141
 Буқарбаев 309
 Буғаков А. И. 199, 204, 236, 238, 239, 240, 243, 244, 236, 238, 240, 243, 244
 Валиханов Ш. 391
 Валуев 269
- Вамбери А. 128, 244
 Ваничкин Д. Т. 142
 Васильев 311
 Вахнин В. П. 332
 Вершинин Д. Т. 142
 Веревкин Ю. 251, 252
 Владимир 102
 Владимирцев Б. 123
- Галкин М. Н. 196, 299, 301, 348, 352, 354, 374, 399, 412
 Гедейнияз 214
 Гельман 269
 Гекатей Милетский 39
 Геродот 39, 42
 Гиршфельд 348, 352, 354, 374, 399
 Гладышев Д. 136, 137, 150, 151, 152, 154
 Глушановский 311, 315, 333, 336
 Голден Цырень 149
 Головачев 252
 Головяшкин Д. Д. 344
 Горчаков А. М. 249
 Грен А. 137
 Гржегоржевский 328
 Гришин Ф. 213
 Григорьев В. В. 233, 244
 Грязнов П. В. 302
 Губин 427
 Гумилов Л. Н. 68
 Гүлмурат 400
- Файып Бағадыр 164
 Фәрипнияз 398
 Фуламов Я. Ф. 88, 224
- Дабылов А. 340
 Данилевский 196
 Дарий 40
 Дәулетназар бий 176, 215
 Дәулетназаров Х. 299
 Дәулетназаров И. 299
 Дәулетмурат Маткерим улы 414
 Дәуқараев Н. 92
 Делюсто Н. М. 260
 Диодор Сицилийский 39
 Дизавул 69, 70
 Димо Н. А. 344
 Дмитриев 37
 Досназаров А. 345
 Досумов Я. М. 271, 322
 Доссон 127
 Дуглас-Фарсайт 249
 Думенко 339
 Дурды Қылыш 340
 Дьяконов И. М. 48

- Едиге 116, 124
 Елизавета Петровна 149, 153
 Елтегер 165, 166, 384
 Ережеп бий 242
 Ердан бий 168
 Ержан 313
 Ермухаммед 223
 Ерназар кенегес 177, 226, 228, 230, 242, 351
 Ерназарала көз 209, 225 226, 227, 228, 230
 Ерназар аталық 250, 251
 Ерниязов С. 408
 Ерполат жырау 398
 Есемурат жырау 398
 Есенгелди мәдрем 164, 165
 Есенгелди бий 165, 168, 169
 Есжан 168
 Ешбай бақсы 398
 Ешжан бақсы 398
 Ешимбетов Д. 416

 Жабаев А. 420
 Жаббарбергенов С. 416
 Жалил Мамед Кулизаде 342
 Жамаладдин 113, 114
 Жанибек батыр 124
 Жангелдин 420
 Желябин А. 427
 Жданко Т. А. 132, 161, 186, 206
 Жийен жырау 160, 161, 393
 Жийемурат жырау 398
 Жийренше 392
 Жошыхан 113, 114, 120, 123
 Жубатыров Н. 323
 Жуман бақсы 398
 Жунайыдхан 410, 411, 412

 Завиткевич А. Н. 421, 426, 431
 Зайдель 314
 Замарх 69
 Зарипов Н. 416
 Зарлықхан 226, 227, 230
 Зияеддин 125

 Ибайдуллаев К. 420
 Ибн-Ахмед Дахкий 87
 Ибн-Мискавейх 103
 Ибн Руста 88
 Ибн-Фадлан 96, 101
 Ибрагимов Ж. 413
 Ибрагимов К. 416
 Иван Гриневецкий 302
 Иванов П. П. 120, 126, 128, 129, 131, 141, 155, 157, 172, 355, 358
 Игнатъев Н. П. 196, 285
 Игорь 103

 Изимов А. 313
 Иль-Арыслан 109
 Илларион Лященко 302
 Ильбарысхан 163
 Имамийшан 159, 175
 Иса қожаев А. 323
 Иса-Буга 124
 Искендеров Б. 418
 Ислам хожа 350
 Исмайыл Ибн Ахмед 86
 Исаматдийин 410, 411
 Итиль 97
 Ишмухаммед 140, 141, 142

 Кагань Гумынь 69
 Кадфиз 51
 Казаков А. 260, 294
 Камалов У. 330
 Капустин Г. 331
 Каразин Н. 271, 379, 380, 392, 400
 Карापель 314
 Каримов А. 160
 Каульбарс А. В. 187, 195, 268, 378, 399
 Кауфман 248, 249, 251, 252, 253, 260
 Кәримбердиев А. 329
 Кейкаус 40
 Кейхосрау 40
 Кетибаров Е. 230
 Кеунимжаев К. 315
 Кир 42
 Кириллов И. 145, 147
 Кожуров 427
 Козлюк Зелевский Н. Н. 362
 Колосовский В. П. 405, 411, 417, 418
 Конолли 223
 Коперник 107
 Корнилов 298, 299, 300
 Корольков 302
 Касьяненко А. Л. 345
 Касьяненко Н. С. 302, 345
 Кочанов А. И. 344
 Қошаев 427
 Қошан батыр 150, 151
 Көкаржанов 499
 Көксебий 209
 Көккөз бий 168
 Көшкинбаев Е. 314
 Красильников Р. 339
 Кривошеин А. В. 327
 Кривошилов 426 430
 Крузе 311
 Ксенофонт 39
 Ксеркс 42, 44
 Кесий Книдский 39, 42
 Кун А. Л. 352, 360 399
 Куропаткин 428, 430

- Кутейба ибн Муслим 71, 97
 Күнхожа 175, 210, 211, 393,
 394, 396
- Қутбаддин Мухаммед 109
 Қабыл беглер беги 175, 177,
 215
- Қадыр 105
 Қадирберди 252
 Қазақбай 410, 414
 Қайып қалы хан 147, 151, 230
 Қайып султан 140
 Қаражан бақсы 398
 Қара Шурин 69
 Қаржаубаев Т. 427
 Қасымов Е. 223, 227, 228, 248
 Қосберген бий 217
 Қудайназар беглербеги 175
 Құлмурат шайыр 400
 Қутлымурат 166
 Қурбанов Х. 314, 330
 Қурбанбай бий 164
 Қурбанбаева А. 306
 Қурбанбай жырау 160, 393,
 398
- Қурбанов А. 415
 Қурбанбаев Б. 306
 Қутлық—Темир 114, 115
 Қутлымуратинак 166, 224,
 226, 229, 236, 237, 238
- Қутлы хожа 175
 Қутым 398
 Қыяс жырау 398
- Лаврентьев В. 313
 Лапирова—Скобло М. С. 29
 Лассаль Ф. 304
 Лафарг П. 304
 Левченко А. С. 322
 Ленин В. И. 231, 256, 282, 285,
 288, 290, 304, 305, 311, 314,
 316, 317, 321, 323, 324, 327,
 335, 343, 341, 345, 402, 406
- Леонардо да Винчи 107
 Либкнехт К. 304
 Липовский В. 342
 Ловачевский В. 283
 Луценко Н. Д. 344
 Ляудон Р. Р. 332
- Магзумов Р. 287
 Макшеев 400
 Мақтумкулы 210, 395
 Мальцев 335
 Малдыбаев Х. 321
 Мамун ибн Мухаммед 88, 98
 Маман батыр 152, 168, 169
 Мамыр батыр 150, 151
 Мамун ибн 97, 105, 107
- Мамбетова А. 418
 Мануилов П. 287, 291
 Маңдай 169
 Масич 323
 Матжанов Ю. 420
 Матвей Ковырзин 192, 212,
 213
- Марков 339
 Мартсон 405
 Маркс К. 304, 342, 406
 Махмуд Ғазналы 104, 107
 Махмуд Кашғарлы 99, 100,
 102, 117, 393
- Мәмбетқұлов Ж. 418
 Мәткаримов И. 330
 Мәтнияз 314
 Мәтмуратбай 251, 252, 350,
 351
- Мелик Санжап 111
 Менандр 69
 Меньшиков Д. В. 322
 Милеев 306
 Мирбадалов 434
 Мирецкий 415, 416
 Митрофанов В. 306
 Митридат 50
 Мунис Хорезмий 257
 Муравин 136, 149, 161
 Мурат шайых 140 150, 151
 Муўса бақсы 393
 Муўсаев А. 340
 Мухаммед Әмин 164, 165, 172,
 215, 220, 224, 229, 231
 Мухаммединак 116, 215, 220,
 224
- Мухаммед 111, 112, 113
 Мухаммед фена 235, 236, 237,
 239, 240, 241
- Мухаммеднияз жасауыл 229
 Мухаммед Рахим хан 166,
 167, 168, 169, 170
 Мухаммед Рахим хан II 243
 248, 249, 349, 384
- Мухаммед шарип 266
 Муханна 85
 Мырза Абдирахман 180
 Мыржық 209
- Назаров М. 322
 Напесов 427
 Наршахид 73, 86
 Насрулла 229, 233
 Нәдир шах 149, 161, 164
 Нәжмәддин Кубра 114
 Неплюев 150, 151, 152
 Непесов Г. 272
 Николаев Ф. 322
 Нурабылла жырау 398
 Нурманов К. 313

- Омар Сүгиримбет улы 340,
 400
 Онгаров 321
 Оразымбетов А. 329
 Ораз 173
 Оразақ 147
 Оразбейгемова Э. 416
 Ормамбет бий 124, 125, 392
 Орынбай бий 159, 168, 169,
 171
 Орыс бий 124, 125
 Осмаловский В. 269

 Өгиз жырау 398
 Өтенияз жырау 398
 Өтеген молла 173
 Өтөш Алшынбай улы 133,
 211, 393, 396

 Пален К. К. 262, 263, 286
 Памшиев 269
 Панфилов Д. 417
 Паручиков 408
 Пашев 428
 Петр I 141, 142, 145
 Першин И. И. 28, 72, 292
 ПIANO Карпиний 98
 Подгорный 417
 Полибий 40
 Попов 300, 427
 Пискунов А. Т. 331
 Путилов 328
 Пушкин А. С. 304
 Пясковский А. В. 315

 Равилов 288, 292
 Райымқулов Л. 287
 Рахманов М. Н. 260
 Рахматулла 252
 Рахманбергенов 292
 Рахманқулы 214
 Рашидәддин 99, 100, 127
 Реклю Элиза 257
 Роберт Рудолфович 322
 Рудень 314
 Рудковский М. 302
 Рылов И. 327
 Рязанов Т. 213

 Саадий 395
 Савинов 426, 430
 Савицкий 427
 Сағатбаев Ш. 418
 Сағытов И. Т. 162
 Садықов 341
 Сайыпназар бий 17, 77, 231,
 342
 Сазанов 311
 Сазантьев 419
 Сайдиев К. 287

 Салимов 427
 Салимжанов 288, 292
 Салма—ибн Зияд 71
 Салақ Қылыш 328
 Самандаров 292
 Самсонов 344
 Самборский 428
 Сарыбай шайыр 400
 Сафранов А. 302
 Сафарьянц 328
 Сафаев Вафа Мағзум 310
 Сәлменов В. 416
 Святослов 98, 108
 Сейид 350
 Сейитқазыбий 252
 Сейдмухаммед хан 176, 177,
 188, 224, 229, 230, 233, 234,
 235, 238, 241, 242, 243, 384
 Сейдмухаммед Рахим
 хан II 248, 252, 253
 Семенов 312
 Северс 420
 Синяков 323
 Синельников 317
 Ситников 252
 Сморогов В. 339
 Солодовников 337, 338
 Соппаслы сыпыра жырау
 392
 Спитамен 44
 Стешин М. А. 322
 Стоддарт 223
 Столыпин 327, 335
 Страбон 39, 41
 Субботин 312
 Султан Влекей 227, 228
 Султан Ералы 156
 Султан Нуралы 147, 151
 Султан Санжар
 Сүйеңишбеков Б. 314
 Сусанин 307
 Сухомянов А. С. 405
 Сыдық Тоқпан улы 309 340
 Сырым 177

 Табарий 70, 71, 72, 105
 Табурчак 140
 Тамгач хан 105
 Тауке хан 140, 142
 Тахир Ибн Хусейн 85
 Тәжикулов Б. 287
 Тәңирбергенова Г. 418
 Тәңири кул 224
 Тимошенко А. Л. 321, 322, 430
 Тевяшов 308
 Төвкелев М. 146, 147, 148, 150,
 152
 Темир 115, 116, 124
 Текеш 109
 Тереножкин А. И. 75

- Толстов С. П. 21, 31, 40, 48,
50, 51, 55, 60, 68, 70, 73,
76, 100, 110, 120, 130, 131,
132, 138, 157, 158, 267
- Толстова Л. С. 133
- Толстой Л. 3:3
- Томсон 223
- Тоқта Полат бий 150
- Тоқымбет бий 150
- Тоғрул бек 107, 108
- Төменбаев 309
- Төре 217
- Төрөбек ханым 114
- Төре жырау 398
- Төрөмурат суўпы 169, 170,
235
- Төре Сейтмурат Қадирий
264
- Турған қатын 113
- Турым бий 209
- Тынымбаев Ө. 430
- Убайдулла Султан 150, 151
- Убелей Султан 150
- Угедей 113
- Улуғбек 116
- Унгибаев М. 427, 430
- Урымбаев А. 427
- Успенский Г. 304
- Утым 248
- Федор Косых 302
- Федотов 407
- Ферудин Мырза 224
- Физулли 210
- Филимонов 312
- Финкельштейн 302
- Фиолетов И. Т. 345.
- Фирдаусий 395
- Флавицкий 419, 421, 426
- Фома 213
- Халжанов Е. 288
- Хамджерд 71
- Харис ибн Сурайдж 85
- Харун 108
- Хасан бий 167
- Хатим Төре 248
- Ховорс 128
- Хожамберген 150
- Хожамбердиев Х. 287, 330
- Худайбергенов Ш. 306
- Худайберген 226
- Худайназаров А. 416
- Худайшүкуров К. 298, 300
- Хурразад 71
- Хусени суўпы 114
- Халлеков Ш. 330
- Хәкиймов 306
- Хурлиман 398
- Цеван Рабдан 142
- Цейль 405
- Чағра бек 107, 108
- Чанко 332
- Чепрунов Б. 331
- Черняев С. Г. 180, 188, 240
- Черняев М. Г. 180
- Шалимова С. 418
- Шаниязов 303
- Шаңқай жырау 398
- Шапошников 427
- Шахаев 309
- Шах-Мелик 107, 108, 115, 116
- Шахтемир 147, 163
- Шәрипов К. 313
- Шевченко Т. Г.
- Шейбаний 124
- Шелгунов 394
- Шенспир 223
- Шердалы 163
- Шергазы 163
- Шержан бий 177
- Шерман 288
- Шакапский О. А. 355, 400
- Шлефендорф 334 434
- Шпенев Б. 342
- Шумилов Н. В. 332 341
- Шыңғыс хан 112, 113, 114,
121, 124, 131, 164
- Шынықұлов И 313
- Ырза 217
- Ырысқұл 154
- Энгельс Ф. 304, 343, 406
- Эн-Нувейри 121, 127, 132
- Юлдашев М. 319
- Юнус Жасауыл 351
- Юсуп ийшан 266
- Юсупов А. 306
- Ягодин В. Н. 131
- Ядгар хан 163, 165
- Якубовский А. Ю. 91, 115
- Якуб ибн Лайс 88
- Якут 110
- Яқып махрем 226
- Ярослав 119
- Ярхо А. И. 134

ӘДЕБИЯТЛАР ҲӘМ ДӘРЕКЛЕРДИҢ КӨРСЕТКИШИ

Марксизм — ленинизм классиклери

- Маркс К.¹ Ницета философии — К. Маркс и Ф. Энгельс. т. 4, стр. 65 — 185.
- Маркс К. Хронологические выписки — Архив К. Маркса и Ф. Энгельса. т. 6, М., 1939, стр. 169 — 208.
- Маркс К. Классовая борьба во Франции с 1848 по 1850 гг. — К. Маркс и Ф. Энгельс. т. 7, стр. 5 — 110.
- Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта. — К. Маркс и Ф. Энгельс. т. 8, стр. 115 — 217.
- Маркс К. Британское владычество в Индии. К. Маркс и Ф. Энгельс. т. 9, стр. 130 — 136.
- Маркс К. Будущие результаты британского владычества в Индии. т. 9, стр. 224 — 230.
- Маркс К. Конспект книги Льюиса Г. Моргана „Древнее общество“. Архив К. Маркса и Ф. Энгельса. т. 9, М., 1941, 216 стр.
- Маркс К. Ост — индийская компания, ее история и результаты ее деятельности. — К. Маркс и Ф. Энгельс т. 9, стр. 151 — 160.
- Маркс К. К критике политической экономии. — К. Маркс и Ф. Энгельс т. 13, стр. 1 — 167.
- Маркс К. Письмо к Энгельсу от 23/VI — 1853 г. — К. Маркс и Ф. Энгельс т. 28, стр. 212 — 216.
- Маркс К. Капитал — К. Маркс и Ф. Энгельс. т. 23, 907 стр. т. 24, 648 стр. т. 25, ч. I, 545 стр.
- Маркс К. Формы, предшествующие капиталистическому производству. М., Госполитиздат, 1940.
- Маркс К. и Энгельс Ф. Немецкая идеология. К. Маркс и Ф. Энгельс т. 3, стр. 4 — 544
- Маркс К. и Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии. К. Маркс и Ф. Энгельс. т. 4, стр. 419 — 459
- Энгельс Ф. Продвижение России в Средней Азии. — т. 12, стр. 614 — 619.
- Энгельс Ф. Положение дел в России. — К. Маркс и Ф. Энгельс. т. 17, стр. 294 — 297.
- Энгельс Ф. О социальном вопросе в России — К. Маркс и Ф. Энгельс. т. 18, стр. 537 — 548,
- Энгельс Ф. Анти — Дюринг. К. Маркс и Ф. Энгельс. т. 20, стр. 5 — 326.
- Энгельс Ф. Диалектика природы. К. Маркс и Ф. Энгельс. т. 20, стр. 354 — 626.
- Энгельс Ф. Роль труда в процессе превращения обезьяны в человека. К. Маркс и Ф. Энгельс. т. 20, стр. 486 — 499.

¹ К. Маркс хәм Ф. Энгельстиң шығармалары 2-басылыуы бойынша берилип отыр.

- Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства К. Маркс и Ф. Энгельс. т. 21, стр. 23 — 178.
- Энгельс Ф. Разложение феодализма и возникновение национальных государств — К. Маркс и Ф. Энгельс. т. 21, стр. 406 — 416.
- Энгельс Ф. Внешняя политика русского царизма. К. Маркс и Ф. Энгельс. т. 22, стр. 11 — 52.
- Ленин В. И.¹ Новые хозяйственные движения в крестьянской жизни (по поводу книги В. Е. Постникова „Южно — русское крестьянское хозяйство. т. 1, стр. 1 — 166.
- Ленин В. И. Что такое „друзья народа“ и как они воюют против социал-демократов? т. 1, стр. 125 — 346.
- Ленин В. И. От какого наследства мы отказываемся? т. 2, стр. 505 — 550.
- Ленин В. И. Задачи русских социал-демократов. т. 2, стр. 433 — 470.
- Ленин В. И. Развитие капитализма в России. Процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности т. 3, стр. 1 — 609.
- Ленин В. И. Уроки кризиса. т. 5, стр. 81 — 86.
- Ленин В. И. Что делать? Наболевшие вопросы нашего движения. т. 6, стр. 1 — 192.
- Ленин В. И. Национальный вопрос в нашей программе. т. 7, стр. 233 — 242.
- Ленин В. И. Шаг вперед, два шага назад. т. 8, стр. 185 — 414.
- Ленин В. И. Байкот Булыгинской думы и восстание. т. 11, стр. 166 — 174.
- Ленин В. И. Две тактики социал-демократии в демократической революции. т. 11, стр. 1 — 131.
- Ленин В. И. Единение царя с народом и народа с царем. т. 11, стр. 179 — 188.
- Ленин В. И. Отношение социал-демократии к крестьянскому движению. т. 11, стр. 215 — 224.
- Ленин В. И. Всероссийская политическая стачка. т. 12, стр. 1 — 4.
- Ленин В. И. Политика правительства и грядущая борьба. т. 13, стр. 383 — 387.
- Ленин В. И. К вопросу об общенациональной революции. т. 15, стр. 76 — 280.
- Ленин В. И. Аграрная программа социал-демократии в первой русской революции 1905 — 1907 годов. т. 16, стр. 193 — 413.
- Ленин В. И. Уроки революции. т. 19, стр. 416 — 424.
- Ленин В. И. „Крестьянская реформа“ и пролетарско-крестьянская революция“ т. 20, стр. 171 — 182.
- Ленин В. И. Кадеты и демократия. т. 21, стр. 471 — 472.
- Ленин В. И. Переселенческий вопрос. т. 21, стр. 325 — 336.
- Ленин В. И. Проект резолюции о современном моменте и задачах партии. т. 21, стр. 125 — 127.
- Ленин В. И. Экономическая и политическая стачка. т. 21, стр. 317 — 324.
- Ленин В. И. К вопросу о рабочих депутатах в Думе и их Декларации. т. 22, стр. 02 — 206.
- Ленин В. И. Развитие революционной стачки и уличных демонстраций. т. 22, стр. 271 — 287.
- Ленин В. И. Значение переселенческого дела. т. 23, стр. 103 — 109.
- Ленин В. И. Отсталая Европа и передовая Азия. т. 23, стр. 166 — 167.
- Ленин В. И. Пробуждение Азии. т. 23, стр. 145 — 146.
- Ленин В. И. Рабочий класс и национальный вопрос. т. 23, стр. 149 — 150.
- Ленин В. И. Роль сословий и классов в освободительном движении т. 23, стр. 397 — 399.
- Ленин В. И. Тезисы по национальному вопросу. т. 23, стр. 314 — 322.
- Ленин В. И. Еще о „национализме“. т. 24, стр. 324 — 326.
- Ленин В. И. К истории национальной программы в Австрии и России. т. 24, стр. 313 — 315.
- Ленин В. И. Критические заметки по национальному вопросу. т. 24, стр. 113 — 115.
- Ленин В. И. Национал-либерализм и право наций на самоопределение. т. 24, стр. 247 — 249.

¹ В. И. Ленин мийнетлеринен алынган цитаталар Шығармаларының толық жыйнағы бойынша берилип отыр.

- Ленин В. И. „Трудовое“ крестьянство и торговля землей. т. 24, стр. 349 — 352.
- Ленин В. И. Из прошлого рабочей печати в России т. 25, стр. 93 — 101.
- Ленин В. И. О левонародниках. т. 25 стр, 155 — 158.
- Ленин В. И. О праве наций на самоопределение. т. 25, стр. 255 — 320.
- Ленин В. И. Приемы борьбы буржуазной интеллигенции против рабочих. т. 25, стр. 321 — 352.
- Ленин В. И. Развращение рабочих угонченным национализмом. т. 25, стр. 144 — 147.
- Ленин В. И. Буржуазные филантропы и революционная социал-демократия. т. 26, стр. 192 — 194.
- Ленин В. И. Война и российская социал-демократия т. 26, стр. 13 — 23
- Ленин В. И. О национальной гордости великороссов. т. 26, стр. 106 — 110.
- Ленин В. И. О поражении своего правительства в империалистической войне. т. 26, стр. 286 — 291.
- Ленин В. И. Социализм и война. (Отношение РСДРП к войне). т. 26, стр. 307 — 350.
- Ленин В. И. Империализм, как высшая стадия капитализма т. 27, стр. 299 — 426.
- Ленин В. И. Новые данные о законах развития капитализма в земледелии. т. 27, стр. 129 — 227.
- Ленин В. И. Оппортунизм и крах II Интернационала. т. 27, стр. 99 — 114.
- Ленин В. И. Поражение России и революционный кризис. т. 27, стр. 26 — 30.
- Ленин В. И. Революционный пролетариат и право наций на самоопределение. т. 26, стр. 61 — 68.
- Ленин В. И. Социалистическая революция и право нации на самоопределение. т. 27, стр. 252 — 256.
- Ленин В. И. Философские тетради. т. 29, стр. 1 — 782
- Ленин В. И. Военная программа пролетарской революции. т. 3), стр. 131 — 143.
- Ленин В. И. Доклад о революции 1905 г. т. 3), стр. 306 — 328.
- Ленин В. И. Итоги дискуссии о самоопределении т. 30. стр. 17 — 58
- Ленин В. И. Задачи пролетариата в нашей революции-Проект платформы пролетарской партии. т. 31, стр. 149 — 186.
- Ленин В. И. О двоевластии. т. 31, стр. 145 — 148.
- Ленин В. И. Первый этап первой революции. Письма из далека, Письмо 1 (от 7(20) марта 1917 г.) т. 31, стр. 11 — 23.
- Ленин В. И. Речь об отношении к временному правительству 4(17) июля (I Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов, 4(17) июня 1917 г.) т. 32, стр. 263 — 276.
- Ленин В. И. Государство и революция. т. 32, стр. 1 — 120.
- Ленин В. И. Марксизм и восстание. Письмо Центральному Комитету. т. 34, стр. 242 — 247.
- Ленин В. И. Главная задача наших дней. т. 36, стр. 78 — 82.
- Ленин В. И. Речь на объединенном заседании ВЦИК, Московского Совета фабрично-заводских комитетов и профессиональных союзов Москвы 29 июля 1918 г. т. 37, стр. 1 — 19.
- Ленин В. И. Проект программы РКП(б) т. 38, стр. 81 — 124.
- Ленин В. И. Третий Интернационал и его место в истории. т. 38, стр. 301 — 309.
- Ленин В. И. О государстве. Лекция в Свердловском университете 11 июля 1919 г. т. 39, стр. 64 — 84.
- Ленин В. И. Товарищам коммунистам Туркестана. т. 39, стр. 304.
- Ленин В. И. О Средней Азии и Казахстане. (Институт истории партии при ЦК КП Узбекистана, ЦК КП Казахстана, ИМЛ при ЦК КПСС). Гашкент, Госиздат УзССР, 1960.

СОВЕТЛЕР СОЮЗЫ КОММУНИСТИК ПАРТИЯСЫ ҲАМ СОВЕТ ҲУКИМЕНИНҶ АҲМИЙЕТЛИ ДОКУМЕНТЛЕРИ

КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК ч. I—IV.
М. Госполитиздат, 1953—1960.

К сороколетию Великой Октябрьской социалистической революции (1917—1957)
Тезисы. М., 1957.

- Материалы XXIII съезда КПСС М., Госполитиздат, 1966.
 Материалы XXIV съезда КПСС. М., Политиздат, 1971.
 Об основных направлениях научно-исследовательской работы Института истории СССР и Института всеобщей истории АН СССР. Постановление ЦК КПСС. „Вопросы истории КПСС“, 1969, №4.
 О подготовке к 50-летию Великой Октябрьской социалистической революции.
 О подготовке к 100-летию со дня рождения Владимира Ильича Ленина. Постановление ЦК КПСС. „Коммунист“, 1968, №12
 Постановление ЦК КПСС о мерах по дальнейшему развитию общественных наук и повышению их роли в коммунистическом строительстве. „Вопросы истории“, 1967, №9.
 Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654—1954). М., 1954
 Программа Коммунистической партии Советского Союза. М., Госполитиздат, 1967.
 Пятьдесят лет первой русской революции. Тезисы, М., 1955.
 50 лет Великой Октябрьской социалистической революции „Коммунист“, 1967. №10.

СОВЕТЛЕР СОЮЗЫ КОММУНИСТЛЯК ПАРТИЯСЫ ҲАМ СОВЕТ ҲУКИМЕТИ БАСШЫЛАРЫНЫҢ МАҚАЛАЛАРЫ ҲАМ ШЫҒЫП СӨЙЛЕГЕН СӨЗЛЕРИ

- Брежнев Л. И.** Пятьдесят лет великих побед социализма. Доклад на совместном заседании ЦК КПСС, Верховного Совета СССР и Верховного Совета РСФСР 3 ноября 1967 г. газета. „Правда“, 4 ноября 1967 г.
Брежнев Л. И. О пятидесятилетии Союза Советских Социалистических Республик, доклад на совместном торжественном заседании ЦК КПСС, Верховного Совета СССР и Верховного Совета РСФСР 21 декабря 1972 г. газета „Правда“, 22 декабря 1972 г.
Рашидов Ш. Р. Навеки вместе с русским народом (о прогрессивном значении присоединения Средней Азии к России), „Коммунист Узбекистана“, 1959, №10
Рашидов Ш. Р. Бир тууысқан халықлар семьясында Қарақалпақстан АССР ына Халықлар Дослығы орденін тапсыруу құрметіне арналған саттанатлы мәжлісте шығып сөйлеген сөзі „Совет Қарақалпақистаны“ газетасы 1974-жыл 13-февраль, №31

БИБЛИОГРАФИЯЛЫҚ ӘДЕБИЯТ

- Библиографический указатель литературы по Каракалпакии. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1935
 Библиографический указатель сочинений, касающихся Оренбургской губернии. Материалы по статистике, истории и этнографии. Изд. Оренбургской статистической Комиссии. вып. I 1877.
Виткин М. Я. Библиография по Средней Азии. Указатель литературы по колониальной политике царизма в Средней Азии, М., 1929, 166 стр.
Вознесенская Е. А. и Пиотровский А. Б. Материалы для библиографии по антропологии и этнографии Казахстана и среднеазиатских республик М., 1927, 249 стр.
Геннади Г. Указатель исторических статей и материалов, помещенных в „Губернских ведомостях“ за 1853 г. „Временник Москвы“, 1854, кн. 20.
Геннади Г. Указатель исторических статей и материалов „Губернских ведомостей“ за 1854 г. „Временник Москвы“, М., 1855. кн. 23.
Городецкий В. Д. и Городецкая М. Н. Библиография Туркестана. т. I. Ташкент, 1913, 152 стр.
Дмитриевский Н. В. Библиографический указатель сочинений о Средней Азии, напечатанных в России на русском языке с 1662 по 1870 г.г. Материалы для статистики Туркестанского. края, вып. III, СПб., 1874, стр. 181—251.

- Лунин Б. В.** Библиографический указатель литературы по археологии, истории, этнографии, философии и праву Узбекистана, вышедший в свет в 1962 г. жур. „Общественные науки в Узбекистане“, 1963, №12.
- Лунин Б. В.** Библиографический указатель литературы по археологии, истории, философии и праву, вышедший в свет в 1963 году. Жур. „Общественные науки в Узбекистане“. 1964, №12.
- Морозова А. С.** Библиографический указатель ККАССР. Турткуль ККГИЗ, 1932.
- Харузин А.** Библиографический указатель сочинений и статей, касающихся этнографии киргиз и каракиргиз с 1734 по 1891 г. „Этнографическое обозрение“, 1891, кн. 9.
- Узбекистан.** Библиографический указатель литературы (в 8 книгах за 1953—1960, 1962 г. г.), Ташкент, Госиздат УзССР, 1958—1965 г. г. (Гос б-ка УзССР им. Навои, 1962, совместно с фонд. биб-кой АН УзССР). Выпуски: 1953—1955 гг., сост. Н. М. Культясова, 1958, 383 стр., 1956 г., сост. С. И. Кейзер, 1960, 219 стр. 1957 г., сост. Н. М. Культясова, 1961, 467 стр., 1958 г., сост. Н. М. Культясова, 1962, 607 стр. 1959 г., сост. Е. Д. Свицина, 1961, 624 стр. 1960 г., сост. Л. Я. Зезенкова и Е. Г. Беленькая, 1962, 735 стр. 1962 г. сост. Е. Г. Беленькая, Л. Я. Зезенкова и А. В. Девяткина, 1-е полугодие 1962, 217 стр., 2-е полугодие, 1965, 636 стр.
- Указатель главнейших источников и пособий по Азиатской России.** „Азиатская Россия“, т. III, СПб, 1914.

Д Э Р Е К Л Е Р

- Абрамов И. Ф.** Положение об управлении Туркестанского края (Свод законов т. 2, изд. 1892 г., по продолжениям 1912, 1913 и 1914) с разъяснениями Правительствующего Сената (Гражданского кассац., уголовно—кассац. общего собрания, 1-го и 2-го департаментов), приказами и циркулярами Туркестанского генерал-губернатора и инструкциями и правилами по отдельным частям управления, Ташкент, 1916, 250 стр.
- Абуль Фазл Бейхаки** История Масъуда (1030—1041). Вступит. статья. пер. с перс. и примеч. А. К. Арендса, Ташкент, изд-во АН УзССР, 1962, стр. 748.
- Абуль Гази Бахадур-хан.** Родословное древо тюрков. Пер. и примеч. Г. С. Сабдукова. Последействие и примеч. Н. Ф. Катанова Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете. 1905, XXI, 5—6, стр. XVI и 1—224, 1906, XXII, 6 стр. 225—336.
- Кононов А. Н.** Родословная туркмен Сочинение Абуль-Гази-хана хивинского (Исследование, тексты, перевод), М.—Л., изд. АН СССР. (Ленинградское отделение), 1958 193 стр.
- Авдакушин Н.** Санитарный обзор Амударьинского отдела с 1887 по 1897. Сб. матер. для статистики Сырдарьинской обл. Изд. Сырдарьинского обл. статистического Комитета. Гашкент, 1892.
- Акты исторические.** Изд. Археологической Комиссии. т. I—V, СПб, 1841—1842.
- Ал-Белазури.** Китаб футух ал-булхан. Материалы по истории туркмен и Туркмении. т. I—2, М.—Л., 1939.
- Аленицын В.** Предварительный отчет об исследовании на Аральском море летом 1874 г. СПб., 1876
- Веруни Абу-Рейхан** Избранные произведения, т. 1—3, Ташкент, изд-во „Наука“ УзССР, 1957—1966, Акад. наук УзССР, Ин-т востоковедения им. Веруни), **ф. I.** Памятник минувших поколений. Перев. и примеч. М. А. Салье. Вступит. статья С. П. Толстова и В. П. Шеглова, 1957, 487 стр. т. 2, „Индия“. Пер. А. Б. Халидова и Б. Н. Заводовского. Вступит. статья и коммент. В. Г. Эрмана и А. Б. Халидова. Отв. ред. В. И. Веляев, 1963, 727 стр. т. 3, Определение границ мест для уточнения расстояний между населенными пунктами (Геодезия). Исследование, перев. и примеч. П. Г. Булгакова. Под ред. А. К. Аренаса, 1966, 363 стр.

- Большевики во главе Всероссийской стачки в октябре 1905 г. Сборник документов и материалов, М., Госполитиздат, 1955, 920 стр.
- Бутаков А. И. Дневные записки плавания А. И. Бутакова на шхуне „Канстантин“ для исследования Аральского моря в 1843—1849 гг. По рукописным материалам Узбекской и Украинской Государственных публичных библиотек подготовил к печати Е. К. Бетгер. Под ред. А. Н. Корженевского, 1953, 57 стр.
- Внешняя политика России XIX и начала XX века. т. 2. (1801—1915), М., 1961.
- Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского Министерства иностранных дел. Серия первая. 1801—1915 гг., т. 3, январь 1806, июль 1807 г., М., Политиздат, 1963
- Внешняя политика России XIX и начала XX века. т. 6., 1811—1812, М., 1962.
- Военно-статистическое описание Хивинского ханства, составленное капитаном Гиршфельдом, переработанное начальником Амударьинского отдела генерал-майором Галкиным, ч. 1—2, Ташкент, 1902, 248 стр. ч. 2, 1908, 214 стр
- Воспоминание очевидцев и участников, Сборник, собранный А. Торевым с 1956 по 1963 гг. Рукопись, библиотека Каракалпакского филиала АН УзССР
- Воспоминания Пальван-Нияза Ходжи Юсупова. Рукопись, библиотека Каракалпакского филиала АН УзССР.
- Геродот. История в девяти книгах. Пер. и примеч. Г. Д. Страдановского. Л., 1972
- Гладышев и Муравин. Поездка из Орска в Хиву и обратно, совершенная в 1740—1741 гг. поручиком Гладышевым и геодезистом Муравиным. Издана с приобщением современной карты Миллера пути от Орска до Зюнгорских владений и обратно Я. В. Ханыцным СПб., 1851, 89 стр. То же: Изв. Рус. геогр общества, 1850, 2 стр. 519—599.
- Дело 1714—1718 гг. об отправлении лейб-гвардии Преображенского полка капитана поручика князя Александра Бековича-Черкасского на Каспийское море и в Хиву (Документы). Материалы военно-ученого архива Главного штаба, т. 1 СПб., 1871, стр. 197—506.
- Документы архива хивинских ханов по истории и этнографии каракалпаков. Изд. „Наука“, М., 1967.
- Иванов П. П. Архив хивинских ханов XIX в. (Исследование и описание документов с историческим введением). Новые источники для истории Средней Азии, Зап. Ин-та востоковедения АН СССР, т. VII, М.—Л., 1940, стр. 5—26.
- Иванов П. П., Морозова А. С. Каракалпаки. Рукопись, библиотека Каракалпакского филиала АН УзССР.
- Казахско-русские отношения в XV—XVIII вв. Алма-Ата Изд-во АН Каз. ССР, 196 .
- Лобачевский В. Хивинский район, Военно-статистическое описание Туркестанского военного округа, Ташкент, 912, 117 стр.
- Материалы для истории хивинского похода 1873 года, сост. под ред. Ген. штаба генерал-лейтенанта В. Н. Троцкого, вып. I—II, Ташкент, 1881—1882,
- Материалы для истории хивинского похода 1873 года. Ташкент, 1879.
- Материалы по истории каракалпаков. Сборник, М., —Л., Изд-во АН СССР, 1930, 299 стр.
- Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. Труды Ин-та истории, археологии и этнографии АН ТаджССР, т. 12 вып. 1, 1954.
- Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР, ч. I, Торговля с Московским государством и международное положение Средней Азии в XVI—XVII вв. Л.; изд. АН СССР, 1932, XVII, 504, стр. 4, л. табл. (АН СССР, Труды историко-археологического Ин-та и Ин-та востоковедения, т. 6 Материалы по истории народов СССР, вып. 3)
- Материалы по истории туркмен и Туркмении, ч. II, М. —Л., 1938.
- Материалы по истории казахских ханств XV—XVIII веков (извлечения из персидских и тюркских сочинений), изд во „Наука“ Казахской ССР Алма-Ата —1909, 650 стр,

- Материалы по обследованию кочевого и оседлого туземного хозяйства и зем-
лепользования в Аму-Дарьинском отделе Сыр-Дарьинской области
вып. 1—2, Ташкент, 1915.
- Материалы по районированию Средней Азии, кн. 1—2, территория и население
Бухары и Хорезма, Ташкент, 1926.
- Махмуд Кошгарий. Туркий сузлар девони. (Девону луготи турк). Уч томлик,
(1960—1963) 1-орж. га нашрга тайёрловчи 1 ж., 1960, 449 бет, 3 ж.,
1963, 460 бет.
- Мирза абд ал-Азим Сами. Тарих-и Салатин-и мангитийа (История мангытских
государей). Издание текста, предисловие и примеч. Л. М. Епифано-
вой, М., Изд-во вост. лит., 1962, 248 стр.
- Переселенческое дело в Туркестанском крае (области Сыр-Дарьинская, Самар-
кандская, Ферганская. Отчет по служебной поездке в Туркестан
осенью 1910 г. чиновника особых поручений при Переселенческом
Управлении Н. Гаврилова, СПб., 1911, 336 стр.
- Письмо Бутакова князю Барятинскому (с замечаниями Черняева) о занятии
Туркестана и Чимкента русскими войсками в 1863—1864 гг.. Русский
архив, 1899, кн. 3 № 11.
- Плано Карпини Джиованни. История монголов. Гильом де Рубрук. путеше-
ствие в восточные страны. Пер. А. М. Маленна. Ред., вступит. статья
и примеч. Н. П. Шастиной, М., Госиздатгеогр. лит., 1957, 270 стр.
- Подготовка к проведению Великой Октябрьской социалистической революций
в Узбекистане, Сборник документов, Ташкент, Госиздат УзССР, 1947.
- Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1957 г., М., 1960.
- Положение об управлении Туркестанским краем 12 июня 1886 г., В кн: Полное
собрание законов Российской империи, т. 6, СПб., 1888, № 2014, стр.
318—344.
- Положение об управлении Туркестанского края, Ташкент, 1903, 110 стр.
- Положение переселенческого дела в коренных областях Туркестана: Сыр-
Дарьинской, Ферганской, Самаркандской, Вопросы колонизации, 1913, № 13,
стр. 353—365.
- Проникновение революционных идей и развитие революционного движения в
Туркестане в 1881—1907 гг. (Документы и материалы). Ашхабад, 1962.
- Разные бумаги генерал-майора Тевкелева об Оренбургском крае и киргиз-
кайсацких ордах 1762 года. „Временник имп. Московского общества
истории и древностей Российских“, кн. 13, М., 1852.
- Рашид-ад-дин Фазлаллах, Джамии ат-таварих, т. 1, ч. 1, Критич. текст А. А.
Ромаскевича и др. (предисл. А. А. Али-Заде) М., „Наука“ 1965, 588 стр.
- Рашид-ад-дин, Фазлуллах Джамии ат-таварих, т. 3. (История государства хула-
гидов. Текст и перевод). Сост. Науч.-крит. текста на перс. яз. А. А.
Али-Заде. Пре. с перс. А. А. Арендса, Баку, изд. АН АЗССР; 1957,
361, 721 стр.
- Рашид-ад-дин. Сборник летописей, т. 1—3, 1952—1960, т. 1, кн. 1, Пер. с перс.
Л. А. Хетагурова. Ред. и примеч. А. А. Семенова. М. Л., Изд-во АН
СССР 1952, 222 стр. т. 1, кн. 2, пер. с перс. О. И. Смирновой. Ред.
А. А. Семенова. Примеч. Б. И. Панкратова и О. И. Смирновой. М.
—Л., Изд-во АН СССР, 1952, 316 стр. т. 2, Пер. с перс. Ю. П. Вер-
ховского и Б. И. Панкратова. Ред. И. П. Петрушевский, М. —Л. Изд-
во АН СССР, 1960, 248 стр. т. 3 пер. с перс. А. К. Арендса. Под
ред А. А. Ромаскевича, и А. Ю. Якубовского М.—Л. Изд-во АН
СССР, 1946, 340 стр.
- Романовский Г. Х. Сборник документов. Русские ученые-исследователи
Средней Азии, т. IV, Ташкент, Госиздат, УзССР, 1961, 360 стр.
- Рукавкин Д. Описание пути из Оренбурга к Хиве и Бухаре с принадлежа-
щим обстоятельствами бывшего при отправленном в 1753 г. из Орен-
бурга в те места купеческом караване Самаркандского купца Дани-
лы Рукавкина, Новости литературы, кн. 6, 1823.
- Руссов С. Путешествие из Оренбурга в Хиву самарского купца Рукавкина в
1753 году, с приобщением разных известий о Хиве с огаданных вре-
мен до ныне. Журнал министерства внутренних дел, ч. 34, СПб., 1839.

- Самойлович А. А. Сокращенный перевод отрывков из хивинских хроник XIX века о хивинско-каракалпакских отношениях В кн. Материалы по истории каракалпаков, М., Изд-во АН СССР, 1935, стр. 91—134 (Труды Ин-та востоковедения АН СССР, т. 7).
- Сборник материалов для статистики Сырдарьинской области за 1891, 1892, 1893, 1895, 1899, 1902, 1904 гг.
- Туркестанский край Сборник материалов для истории его завоевания Собрал полковник А. Т. Серебренников, т. 1—8. 17—22, Ташкент, 1912—1916.
- Шер Мухаммед (Мунис), Мухаммед Риза (Агехи). Фирдаус ал-нибал. Рукопись Ин-та востоковедения АН УССР, № 821

УЛЛЫ ОКТЯБРЬ СОЦИАЛИСТИК РЕВОЛЮЦИЯСЫНА ШЕКЕМ БАСЫЛЫП ШЫҚҚАН ЭДЕБИЯТЛАР

- Абаза К. К. Завоевание Туркестана, СПб., 1902, 311 стр.
- Азиатская Россия, т. 1—3, СПб. 1914.
- Алекторов А. Е. История Оренбургского края Оренбург, 1883.
- Аристов Н. А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности Живая старина. 1896, № 3—4.
- Бартольд В. В. К вопросу о выделении Аму-Дарьи в Каспийское море. Зап. Восточного отделения Российского археологического общества, XIV, вып. 1, 1902.
- Бартольд В. В. Церемониал при дворе узбекских ханов в XVII в. Зап. Рус. геогр. о—ва по отд. этнографии, т. 34, 1909.
- Белявский Дополнительные сведения о пути в Среднюю Азию от залива Цесаревича по Уст-Урту и по Аму-Дарье, 1885, Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии, вып. XXV, СПб., 1887.
- Белявский Н. И. Материалы по Туркестану, 1889, 2х3 стр.
- Беляев И. А. Из предания о Чингиз—хане. Протоколы засед. и сообщ. кружка любит. археологии и истории Востока, вып. 3. Ашхабад, 1917.
- Беляев И. А. Сказание об Едиге и Тохтамыше. Каракалпакская народная поэма. Протоколы засед. и сообщ. чл. Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока, вып. 3, 1917.
- Благовещенский В. К вопросу о вакуфах Сыр-Дарьинской области. Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области, т. 1, Ташкент, 1891.
- Бланкеннагель. Пугевые заметки о Хиве в 1793—1794 гг. с примеч. В. В. Григорьева. Вестник Рус. геогр. о—ва, 1858, т. XXII, отд. 3.
- Бларамберг Н. Ф. Историческая записка о приборных туркменских поколениях со времени вступления их в сношения с русским правительством. Зап. Рус. геогр. о—ва, 1850, кн. IV.
- Б. Н. П. Каракалпаки и кириз-кайсаки степей. Казанская губернская ведомость. 1887, № 52
- Богданов Н. М. Обзор экспедиции и естественно-исторических исследований в Арало-Каспийской области с 1720 по 1874 г., СПб, 1875.
- Бутаков А. И. Берега Аральского моря (геологические заметки) „Туркестанские ведомости“, 1872, № 48—50.
- Бутаков А. И. Дельта и устье Аму Дарьи, Отечественные записки, 1866, январь,
- Бутаков А. И. Несколько страниц по истории Хивы О принятии Магомедом—Тюри—Суфи управления кунградом и об умерщвлении его. Материалы для статистики края, ежегодник, вып. 2, СПб., 1873.
- Бутаков А. И. Сведения об экспедиции, снаряженной для описания Аральского моря в 1848 г. Вестник Рус. геогр. о—ва, 1853, кн. I, отд. VII,
- Валиханов Ч. Ч. Сочинения Чокана Чингисовича Валиханова. Зап. Рус. Геогр. о—ва по отд. этнографии, т. XXIX.
- Вамбери—Армин—Герман. История Бухары или Трансоксании с древнейших времен до настоящего. По восточным обнаруженным и необнаруженным

ванным историческим источникам, Пер А. И. Павловского, т. 1—2, СПб., 1873, 119 стр.

Вамбери—Армин—Герман. Очерки о Средней Азии. М., 1866, 362 стр.

Вамбери А. Очерки жизни нравов Востока. СПб. 1874.

Вамбери—Армин—Герман. Путешествие по Средней Азии. Изд. 2, М., 1874.

Вамбери А. Путешествие по Средней Азии из Тегерана через Туркменскую пустыню по восточному берегу Каспийского моря в Хиву, Бухару и Самарканд предпринятое в 1863 году с научной целью по поручению Венгерской Академии в Пеште, членом ее А. Вамбери, М., 1867, 482 стр.

Вамбери А. Соперничество Англии и России в Средней Азии, Записки для чтения. СПб. 1867

Васильев В. П. История и древности восточной части Средней Азии от X до XIII века, с приложением перевода китайских известий о Киданях, Джуржитах и Монголо-татарах, Труды Восточного отд. Рус. археологического общества, ч. IV, 1859, стр. —235.

Васильев Н. Кочевники Туркестана, Самарканд, 1890.

Вейдемейер А. Обзор главнейших путешествий в России с кончины Петра Великого до вступления на престол Елизаветы Петровны. ч. II, СПб., 1848

Вельяминов-Зернов В. В. Исторические известия о киргиз—кайсаках и сношениях России со Средней Азией со времен кончины Абдулхайр хана (1748—1765), т. I, Уфа, 1853,

Веселовский Н. И. Киргизский рассказ о русских завоеваниях в Туркестанском крае, СПб., 1894.

Веселовский Н. И. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве от древнейших времен до настоящего, СПб., 1877, 364 стр.

Веселовский Н. И. Поездка Н. И. Любимова в Чукучак и Кульджу в 1845 году под видом купца Хоросева. СПб., 1909.

Веселовский Н. И. Посольство в Хиву Иван Матвеевича Федотьева и его стайный список пребывания в Хиве. 1669—1670. Туркест. ведомости, 1882, № 20.

Веселовский Н. И. Прием в России и отпуск среднеазиатских послов XVII и XVIII столетиях. По документам Московского главного архива Министерства иностранных дел. ЖМНП. 1884, №7, стр 68—105.

Веселовский Н. И. Русские невольники в среднеазиатских ханствах В кн : „Материалы для описания хивинского похода 1873. Издана на правах рукописи, Ташкент, 1884.

Голосов Д. Поход в Хиву в 1717 г. отряда под начальством лейб-гвардии Преображенского полка капитана Бековича—Черкасского. Военный сборник 1861, т. XXI.

Грен Ар. Экспедиция для исследования реки Джана-Дарьи. Инженерный журнал, 1862, № 6, 1863, № 1.

Григорьев В. В. Описание Хивинского ханства и дороги туда из Сарайчиковской крепости. Зап. Рус геогр. о—ва, 1861, № 2, стр. 105.

Григорьев В. В. О русских интересах в подвластных нам соседних странах Средней Азии. Газ. „Москва“, 1867, № 23—24, 32, 43, 54.

Григорьев В. В. О скифском народе саках, СПб., 1871, 202 стр.

Григорьев В. В. Россия и Азия Сборник исследований и статей по истории, этнографии и географии, написанных в разное время, СПб., 1876, 575 стр.

Григорьев В. В. Русская политика в отношении Средней Азии. Исторический, очерк. Сборник Государственных знаний, т. I, СПб., 1874.

Григорьев В. В. Торговля со Средней Азией „Северная пчела“, 1863, № 33.

Гродеков Н. И. Хивинский поход 1873 года. Действия кавказских отрядов. СПб., 1883.

Даль В. И. Военное предприятие против Хивы в 1839—1840 г. Чтен. общ. истории и древн России при Моск. уц—те, 1860, кн. 32,(1)

Даль В. И. Письма к друзьям из похода в Хиву. Русский архив, 1867 №3—4.

- Даль В. И. Рассказ невольника, хивинского уроженца Андрея Никитина 1830 г., Альманах 1-38
- Даль В. И. Рассказ пленника Ф. Ф. Грушина. Лит. Прилож. к „Русскому инвалиду“. 1878. №5.
- Данилевский Г. И. Описание Хивинского ханства. Записки РГО. кн. 5, 1851, стр. 62—153.
- Диваев А. А. Алпамыс батыр. Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области на 1902 г. Ташкент, 1902.
- Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном экономическом и бытовом значении. Под общ. ред. П. П. Семенова, т. 10 Русская Средняя Азия (Закаспийский край, Туркестан и Киргизские степи), СПб., 1885, 488 стр.
- Жуковский И. Краткое обозрение достопамятных событий Оренбургского края, расположенных в хронологическом порядке с 1246 по 1782 гг. СПб., 1832.
- Жуковский С. В. Посольство переводчика Бекчурина в Бухару в 1781 г. Восточный сборник, кн. Пг., 1916.
- Жуковский С. В. Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие. Труды Общества русских ориенталистов, № 2, Пг., 1915, 214 стр.
- История монголов. От древнейших времен до Тамерлана. Пер. с перс. (В. В. Григорьева), СПб., 1834, 153 стр.
- К истории наших сношений с Хивой. Протоколы засед и сообщ. Туркест. кружка любит археологии, Ташкент, 1910.
- К истории покорения Хивы „Оренбургский лист“, 1898, № 24.
- Кайдалов Е. Караван-записки во время похода в Бухарию российского каравана под воинским прикрытием в 1821—1825 гг. в 3-х ч. М. 1827—1828.
- Каменский Г. Англия—страшный соперник России в торговле и промышленности. т. 1, № 2, Москва, 1859
- Каразин Н. Н. В низовьях Аму. Путевые очерки. Вестник Европы, кн. 3, СПб., 1875, март.
- Каразин Н. Н. Сказка о женском ханстве (Записано в Чимбае). „Древняя и новая Россия“, СПб., 1875
- Катанаев Г. Е. Киргизские степи, Средняя Азия и Северный Китай в XVII и XVIII веках. Записки Западно Сибирского отд. Рус. геогр. о-ва, Омск, 1893, т. 14, вып. 1.
- Катенин А. А. Биографические данные и копии из бумаг бывшего видного государственного деятеля, особенно на среднеазиатском военном фронте. Военно-исторический сборник, 1915, № 3—4, 1916, № 1—2.
- Каульбарс А. В. Исследования на старых руслах Аму-Дарьи Сыр-Дарьи Известия Рус. геогр. о-ва, т. XV СПб., 1880
- Каульбарс А. В. Низовья Аму-Дарьи. Описания по соотнесенным исследованиям, в 1873 г. Зап. Рус. геогр. о-ва (по общей географии), т. IX, СПб., 1881.
- Каульбарс А. В. Сообщения о новейших старых руслах Аму-Дарьи. Известия РГО, XXII, 1886.
- Кауфман К. П. Занятие города Хивы. Туркест. ведомости. 1873, № 29.
- Кауфман А. А. Переселение и колонизация. СПб., 1905 349 стр.
- Кауфманский сборник, М., 1910. В кн. Справочная книжка Самаркандской области, 247 стр.
- Колпаковский (ген.—лейт). О деятельности Аральской флотилии в 1874 г. Морской сборник, 1875, № 7
- Кондрашев С. К. Орошаемое хозяйство и водопользование Хивинского оазиса. Отчет о гидромодульных работах изысканий в бассейне р. Аму-Дарьи за 1914 г. Москва, 1916
- Кун А. Л. Доходы Хивинского ханства Туркест. ведомости. 1873. № 31.
- Кун А. Л. Заметки о податях в Хивинском ханстве. Туркест. ведомости, 1873 № 40
- Кун А. Л. Культурный оазис Хивинского ханства. Туркест. ведомости, 1874, №2, 3, 9, 11, 12.

- Кун А. Л. От Хивы до Кунграда. Материалы для статист. Туркест. края, вып. IV, СПб., 1876.
- Кун А. Л. Отчет о поездке по Хивинскому ханству, совершенному во время хивинской экспедиции 1873 г. Известия Р. О., X., 1874.
- Лебедев Посольство в Хиву в 1716—17—18 годах, ЖМНП, 1846, № 51.
- Макшеев А. И. Описание Аральского моря. Зап. Рус. геогр. о-ва, кн. V, 1851.
- Макшеев А. И. Описание низовьев Сыр-Дарьи. Морской сборник, 1856, т. XXIII, № 9.
- Макшеев А. И. Остатки старинного города на Сыр-Дарье. Санкт-Петербургские ведомости, 1867, № 60.
- Нестеров А. Л. Прошлое приаральских степей в преданиях Киргиз—Казалинского уезда. Зап. восточного отд. Рус. археологического о-ва, вып. IV, т. XII, 1900.
- Низовья Аму-Дарьи до Кунграда (из записок подполковника М. Г. Черняева). Туркест. ведомости, 1873, № 3.
- Никитенко А. В. (Моя повесть о самом себе и о том, чему свидетелем в жизни был. Записки и дневник (1826—1877)). А. В. Никитенко, т. 1—2, СПб., 1893.
- Никольский А. Н. О рыболовстве в водах Аральского бассейна Известия геогр. о-ва, т. XXVIII, 1887.
- Новолетов М. Калмыки. Исторический очерк. СПб., 1864. Н—От Айбугирского залива до Кунграда. Уральская войсковая ведомость, 1868, № 9.
- О мерах к развитию промыслов и торговли на Арало—Хивинской территории. Оренбургский листок, 1887, № 13—14.
- Очерки Амударьинского края. Туркест. ведомости, 1875, № 2.
- Памятники Сибирской истории XVIII века, СПб., 1882, кн. 1—2.
- Плавание Аральской флотилии в 1858—1859 гг. Морской сборник, т. III СПб., 1861, № 5.
- Покровский Л. С. Рыболовство на реках Аму-Дарьи, Сыр-Дарьи и Аральском море. Материалы к познанию русского рыболовства. 1816, т. I, V, вып. I.
- Понятовский С. Некоторые данные о сельском хозяйстве Хивы и Амударьинского отдела. Туркест. сельское хозяйство, 1915, № 8.
- Риза Кули—мирза Краткий очерк Амударинской области, СПб., 1875.
- Россикова А. Е. По Аму-Дарье от Петро-Александровска до Нукуса. Русский вестник, т. 280, август, 1902. Продолж. там же, т. 289, сентябрь 1902.
- Россикова А. Сказка туземцев Хивинского оазиса. Научные обозрение, 1901, № 100.
- Рыбачий стан на низовьях Аму-Дарьи Всемирная иллюстрация, 1855, № 875.
- Рычков П. И. История Оренбургская (1730—1750), Под ред и с примеч. П. М. Гутьяра, Оренбург, 1896, 95 стр.
- Рычков П. И. Записки. Русский архив, 1905, кн. 11
- Рычков П. И. Топография Оренбургская, то есть обстоятельное описание Оренбургской губернии, ч. 1—2, СПб., 1762, ч. 1, 331, стр. ч. 2, 263 стр.
- Рычков П. И. Топография Оренбургской губернии. Сочинения и переводы, к пользе и увеселению служащие, т. 1—IV, Оренбург, отд. Рус. геогр. о-ва, Оренбург, 1887.
- С берегов Аму-Дарьи Туркест. ведомости, 1874, № 48.
- С—в. Л. Заметки об Аму-Дарье. Материалы для статистики Туркестан. края. Ежегодник, СПб., 1873.
- Сведения о Хивинском ханстве Журнал мануфактуры и торговли, ч. II, СПб., 1843.
- Свиридонов И. Легенды о Джаныкенте. Туркест. ведомости, 1885, № 45, 46.
- Северцов Н. А. О результатах физико-географических наблюдений в Арало-Каспийских степях в 1874 г., Изв. Рус. геогр. о-ва, Т. XI СПб., № 3
- Соболев Л. Н. Письма об Амударьинской экспедиции. Русский инвалид, 1874, № 213, 216.
- Таранов Н. А. Русский берег Аму-Дарьи, Живописная Россия, т. X СПб., 1885.

- Терентьев М. А. История завоевания Средней Азии. С картами и планами, т. 2—3. СПб., 1906.
- Терентьев М. А. История завоевания Средней Азии. С картами и планами, т. 1—3, СПб., 1906
- Терентьев М. А. Как устранить соперничество англичан в Средней Азии? Доклад на заседании Общества поощрения русской торговли и промышленности. В кн: Труды о—ва содействия русской торговле и промышленности вып 2, СПб., 1873.
- Терентьев М. А. Россия и Англия в борьбе за рынки, СПб., 1876, 214 стр.
- Терентьев М. А. Россия и Англия в Средней Азии, СПб., 1875, 361 стр.
- Терентьев М. А. Торговая политика Англии. Вестник Европы, 1874.
- Терентьев М. А. Туркестан и туркестанцы, Вестник Европы, 1875, № 9—11, Тридцатилетие взятия Хивы, Оренбургский лист, 1903, № 5
- Труды съезда хлопководов, т. 1—2, Ташкент, 1913.
- (Ханыков Я. В.). Пояснительная записка к карте Аральского моря и Хивинского ханства с их окрестностями, сост. Я.В. Ханыковым, Зап. Рус, Геогр. о—ва, 1851. кн. V.
- Ханыков Я. В. Сведения о роде Тевкелевых и о службе генерал-майора Алексея Ивановича Тевкелева. Временник имп. Московского о—ва истории и древ. Российских, кн. XIII, М. 1852.
- Черняева А. М. Г. Черняев в Средней Азии на Сыр-Дарьинской линии (1857—1859). „Исторический вестник“. Из записок полковника Черняева. Туркест. ведомости, 1873, № 3.
- Черняев М. Г. Султан Кенисары и Садык. Русский вестник, 1889, № 8
- Черняева А. Черняевский музей. Военно-исторический сборник, 1916, № 1—2.
- Шкапский О. А. Амударьинские очерки. К аграрному вопросу на нижней Аму-Дарье, Ташкент, 1900.
- Шкапский О. А. Земледелие в Хиве и в Аму-Дарьинском отделе, Туркест. ведомости, 1898, № 34.
- Шкапский О. А. Как хивинцы ведут полевое хозяйство на своих безводных землях, М., 1900.
- Шкафский Ф. Амударьинский очерк, Ташкент, 1900.
- Юдин Л. Г. Памяти М. Г. Черняева. Исторический вестник, 1914, сентябрь.

СОВЕТ ДЭЎРИНДЕГИ ЭДЕБИЯТЛАР

- Джинияз Қосыбай улы Танламалы шығармалары, Нөкис. „Қарақалпақстан“ баспасы, 1960.
- Айымбетов Қ. Халық даналығы, Нөкис, „Қарақалпақстан“ баспасы, 1968.
- Алламуратов А. Қарақалпақ искусствосының тарихынан, Нөкис, „Қарақалпақстан“ баспасы, 1968.
- Алпамыс. Нөкис, Қарақалпақ Мәмлекет баспасы, 1957.
- Аметов К. А. Аграрная политика Советской власти в Каракалпакии. Нукус, Изд-во „Қарақалпақстан“, 1972.
- Аминов А. М. и Бабаходжаев А. Х. Экономические и политические последствия присоединения Средней Азии к России, Ташкент, изд-во „Узбекистон“, 1968.
- Аминов А. М. Исторические и экономические связи Средней Азии с Россией в XVI—XIX вв. Материалы первой Всесоюзной научной конференции востоковедов в г. Ташкенте 4—11 июня 1957 г. Ташкент. 1958.
- Аминов А. М. Экономическое развитие Средней Азии (со второй половины XIX столетия до первой мировой войны), Ташкент, Госиздат УзССР, 1959, 298 стр.
- Андрианов Б. В. Ак-Джагис, Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР, т. I. М., 1952.
- Андрианов Б. В. Археолого-топографические исследования на землях древнего орошения Тургульского и Бирунийского районов ККАССР в 1955—1956 гг. Материалы ХЭ, вып. I, М., 1959.
- Андринанов Б. В. Архив А. Л. Куна. Советская этнография, 1951, № 4.

- Анрианов Б. В. Қарақалпақлардың Әмударьяның төменгі жағына көшіп қонысланыу тарихынан, Қарақалпақ мәмлөкет баспасы, Нөкис—1963.
- Анрианов Б. В. Социально-экономический строй каракалпаков по данным статистико-экономического обследования Амударьинского отдела 1912—1913 гг. Материалы совещания археологов и этнографов народов Средней Азии, Сталинабад, 1959.
- Анрианов Б. В. Древние оросительные системы Приаралья М., Изд-во „Наука“, 1969.
- Анрианов Б. В. Изучение каракалпацкой ирригации в бассейне Жаны-Дарьи в 1956—1957 гг. Материалы ХЭ, вып. 4, М., 1960
- Анрианов Б. В. и Васильева Т. П. Опыт археолого—этнографического изучения покинутых Туркменских поселений в XIX в., ИАН Туркменской ССР, 1957, № 2.
- Анрианов Б. В. Этническая территория каракалпаков в Северном Хорезме. Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции, т. III, М., 1958.
- Аполлова Н. Г. Присоединение Казахстана к России в 30 годах XVIII в. Алма—Ата, 1948.
- Аполлова Н. Г. Экономические и политические связи Казахстана с Россией в XVIII—начала XIX в., М., 1960.
- Ахунова М. А. и Лунин Б. В. История исторической науки в Узбекистане. Краткий очерк, Ташкент, „ФАН“, 1970
- Байкова Н. Б. Роль Средней Азии в русско-индийских торговых связях (Первая половина XVI — вторая половина XIX в.) Ташкент Изд-во „Наука“, 1961, 192 стр.
- Бартольд В. В. История тюркско—монгольских народов, Ташкент, 1928
- Бартольд В. В. К истории орошения Туркестана. В. В. Бартольд, Сочинения, т. 3, М., 1965, стр. 23 — 102.
- Бартольд В. В. Культура мусулманства. Общий очерк П. „Огни“, 1917. III стр. То же в кн: В. В. Бартольд, сочинения, т. 6, стр. 143—204.
- Бартольд В. В. Новый источник по истории Хорезма. Известия УзФАН СССР, 1941 № 2.
- Бартольд В. В. Очерк истории Семиречья. В кн: В. В. Бартольд, Сочинения, т. 2, ч. I, М., 1963, стр. 23—102.
- Бартольд В. В. Сведения об Аральском море и низовьях Аму-Дарьи с древнейших времен до XVIII века. Сочинения, т. III, 1965, стр. 23—94.
- Бартольд В. В. События перед Хивинским походом 1873 г. Сочинения, т. 2, ч. 2, М., 1934.
- Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия В кн: В. В. Бартольд, Сочинения, т. 1, М., 1963, стр. 45—585.
- Баскаков Н. А. Каракалпацский язык, т. 1—2, М., 1951.
- Бассин С. Бердах-шайр—великий поэт, патриот, Нукус, Каракалпацгиз, 1943.
- Бекмуратова А. Т. Быт и семья каракалпаков в прошлом и настоящем. Нукус, Изд—во „Каракалпацстан“, 1969
- Бекмуханов Е. Б. Присоединение Казахстана к России, М., 1957.
- Бөляев В. И. Материалы по истории, науке и культуры народов Средней Азии в арабских рукописях собрания Института востоковедения АН СССР.
- Берг Л. С. Современное состояние аральского рыбного хозяйства. Изв. отд. прикл. иктиологии научно—промьсловых исследований, 1926, вып. 1,
- Берг Л. С. Бутаков В. И. —исследователь Аральского моря. В кн: „Очерки по истории русских географических открытий. М. — Л., 1949.
- Бердақ Таңдамалы шығармаларының жыйнағы. Нөкис, Қарақалпақ мәмлөкет баспасы, 1950.
- Бердақ (Бердимурат). Таңдамалы шығармалары. Нөкис, Қарақалпақ мәмлөкет баспасы, 1956.
- Бердақ Толық жыйнақ. Төрткүл, Қарақалпақ мәмлөкет баспасы 1941.
- Бернштам А. Н. Очерк истории гуни-в. Л., 1951, 257 стр.
- Бернштам Н. А. Проблема распада родовых отношений кочевников Средней Азии, СЭ, 1934, № 6.

- Беруни Сборник статей к 1000 летию со дня рождения, Изд-во „ФАН“, 1973, 204 стр.
- Бирзе А. Вводная статья к истории каракалпаков XVIII в. Красный архив, 1948. №6 (21)
- Бируний — великий ученый средневековья. Под ред. Б. Ю. Захидова, А. А. Семенова, Я. Г. Гулямова, Ташкент, Изд-во АН УзССР, 1950, 92 стр.
- Бируний — Сборник статей под ред. С. П. Толстова, М. Л. Изд-во АН СССР, 1950, 139 стр.
- Бломквист Е. Э. Этнографическая работа „Среди уральцев“. Краткие сообщения Ин-та этнографии АН СССР, т. III, М., 1947.
- Борьба трудящихся Каракалпакии против социального и колониального гнета, Ташкент, изд-во „ФАН“, 1971.
- Букин Д. Д. История первобытного орошаемого земледелия в Закаспийской области в связи с вопросом о происхождении земледелия и скотоводства, Хлопковое дело, 1924, №3—4: стр. 92—135.
- Букин Д. Д. Старые русла Окса и Амударьинская проблема (в связи с вопросом обводнения калифского Узбоя и Дарьялыка), Библиотека хлопкового дела, кн. 4, М., 1926.
- Буягаков П. Г. Жизнь и труды Беруни. (отв. ред. акад. АН УзССР И. М. Муминово, Изд-во „ФАН“, 1972, 428 стр.
- Вактурская Н. Н. Хронологическая классификация средневековой керамики Хорезма (IX—XVII вв.) В кн: Керамика Хорезма, М., 1959.
- Вактурская Н. Н. О поездке в Южные Кызыл—Кумы в 1955 г., Материалы ХЭ, вып. 1, 1959.
- Вактурская Н. Н. и Вишневская О. А. Памятники Хорезма эпохи Великих Хорезмшахов (XII—начало XIII вв.) Материалы ХЭ, вып. 1, М., 1959.
- Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах, Алма-Ата, 1961.
- Валиханов Ч. Ч. Статьи, переписка, т. 1, Алма-Ата, 1947.
- Великие ученые Средней Азии и Казахстана (XVIII—XIX вв.), Алма-Ата, Изд-во „Казахстан“, 1965.
- Взаимоотношения народов Средней Азии и сопредельных стран Востока в XVIII—начале XX в. Сб. статей, Ташкент, Изд-во АН УзССР, 1963, 242 стр.
- Виноградов А. В. Археологическая разведка в районе Аральска—Саксаульской в 1955 г. Труды Ин-та истории, археологии и этнографии АН Каз ССР, т. 7, 1959.
- Виноградов А. В. Неолитические памятники Хорезма, Материалы Хорезмской экспедиции, вып. 8, М., 1968.
- Виноградов А. В. К вопросу о южных связях кельтиминарской культуры, труды, СЭ, 1957, №. 1
- Владимирцов Б. Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм, Л., Изд-во АН СССР, 1934, 233 стр.
- Возрожденный народ (Альманах каракалпакской литературы). Гурткуль, ККГИЗ, 1940.
- Воробьева М. Г. Керамика Хорезма античного периода, ТХЭ, т. III, М., 1959.
- Воробьева М. Г. Раскопки архаического поселения близ Дингильдже МХЭ, вып. 1, М., 1959.
- Вяткин М. П. Батыр Срым, М. — Л., 1947.
- Гафуров Б. Г. История таджикского народа. В кратком изложении, т. 1, М., 1949, 473 стр. То же, изд. 2 — е, исправл. и допол. М., 1952, 504 стр. изд. 3 — е., М., 1955, 544 стр.
- Гинзбург В. В. Расовые типы Средней Азии и их формирование в процессе этногенеза ее народов. Научные труды ТашГУ, вып. 235, ист. науки, кн. 49, 1964, стр. 118—146.
- Греков Б. Д. Киевская Русь, М., 1949.
- Греков Б. Д. и Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение, М. Л., изд-во АН СССР, 1950, 479 стр.
- Гудкова А. В. Раскопки городища Ток—кала в 1961 году. Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1962, № 3.
- Гудкова А. В. Ток—кала, Ташкент, 1964.

- Гудкова А. В. и Лившиц В. А. Новые хорезмийские надписи из некрополя Ток—кала и проблема „хорезмийской эры“. Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1967 № 1
- Гудкова А. В., Мадияров С., Ягодин В. Н., Ток—таўы туўралы. „Эмударья“, 1960, № 10.
- Гудкова А. В. и Ягодин В. Н. Археологические исследования в правобережной части Приаральской дельты Аму-Дарьи. Материалы Хорезмской экспедиции АН СССР, вып. 6, М., 1963.
- Гудкова А. В. и Ягодин В. Н. Некоторые итоги археологических работ Каракалпакского комплексного научно—исследовательского Института АН УзССР, ИАН УзССР, СОН, 1960, № 1.
- Гулямов Я. Г. Из истории орошения Каракалпакии, Бюллетень АН УзССР: 1945, № 9—107.
- Гулямов Я. Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. Ташкент, 1957.
- Гулямов Я. Г. К возникновению ирригации в Хорезме в свете данных археологии. Сборник материалов научной сессии АН СССР, Ташкент, 1918. „Научная сессия Академии наук. УзССР 9—14 июня“. Ташкент, 1918.
- Гулямов Я. Г. Памятники города Хивы. Труды Ин—та языка, литературы и истории УзФАН СССР, серия 1, история и археология, вып. 3, Ташкент, 1941.
- Гулямов Я. Г., Набиев Р. Н. ва Вахабов М. Г. Узбекистон ССР тарихи (Бир томлик), Тошкент, 1958, 690 бет.
- Гумилев Л. Н. Древние тюрки, М., 1961.
- Гумилев Л. Н. Хунну. Средняя Азия в древние времена, М., Изд-во Восточной лит., 1960, 191 стр.
- Даўқараев Н. Бердақ—шайыр, Нөкис, Қарақалпақ мәмлекет баспасы, 1951.
- Давкараев Н. Дореволюционная каракалпакская литература, Бюллетень АН УзССР, 1946, № 9—10.
- Давкараев Н. Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы, Ташкент, 1959
- Даўқараев Н. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхынын очерклері, Нөкис, Қарақалпақ мәмлекет баспасы. 1961.
- Данилевский М. П. Земли древнего орошения Каракалпакии и перспектива их освоения. Сб. „Каракалпакия“, В сб. 1934 Л
- 25 лет Каракалпакской Автономной Советской Социалистической Республики, Нукус, 1950
- Джамгерчинов Б. Д. Добровольное вхождение Киргизии в состав России, изд. 2—е, Фрунзе, 1963,
- Джамгерчинов Б. Д. О прогрессивном значении вхождения Киргизии в состав России, Фрунзе, Изд во АН Кирг ССР. 1963.
- Диваев А. Шура, сын Нарик-батыра. Труды Оренбургского о-ва изучения Киргизского края. вып. III, 1922.
- Дильмухамедов Е. и Маликов Ф.; Очерки истории рабочего класса дореволюционного Казахстана, Алма—Ата, 1963,
- До конца вскрыть буржуазно—националистические извращения в вопросах истории Казахстана. Вестник АН КазССР, 1951, № 4.
- Досумов Я. М. Очерки истории Каракалпакской АССР (1917—1927) Ташкент, изд АН УзССР, 1960.
- Досумов Я. М. Прогрессивное значение присоединения Каракалпакии к России. Изв. АН УзССР, серия общественных наук, Ташкент, 1959.
- Дьяков В. А. Тарас Шевченко и его польские друзья, М., Изд-во „Наука“, 1964.
- Есбергенов Х. Қарақалпақлардың гейпара дәстүрлері ҳақында, Нөкис, „Қарақалпақстан“ баспасы, 1972.
- Жапақов Н. Халық ертеклери менен қосықлары, Төркүд, Қарақалпақ мәмлекет баспасы, 1941
- Жданко Т. А. Каракалпаки Хорезмского оазиса, ТХЭ, т. 1, М., 1952.
- Жданко Т. А. Каракалпаки (основные проблемы этнической истории и этнографии), М., 1964.

- Жданко Т. А. Новые материалы по патриархально-водным (родовым) пережигкам в земельно-водной общине Средней Азии, МВСАЭ, М., 1959.
- Жданко Т. А. Народное орнаментальное искусство каракалпаков, ТХЭ, т. III, М., Изд-во АН СССР, 1958.
- Жданко Т. А. Очерки исторической этнографии каракалпаков (Родоплеменная структура и расселение в XIX-начале XX века), Труды Ин-та этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, М. — Л., Изд-во АН СССР, 1950.
- Жданко Т. А. Патриархально-феодалные отношения у полуседлого населения Средней Азии. Материалы первой Всесоюзной научной конференции востоковедов в г. Ташкенте 4—11 июня 1957 гг., Ташкент, 1957.
- Жданко Т. А. Проблема полуседлого населения в истории Средней Азии и Казахстана. Доклад на XXV Международном конгрессе востоковедов: жене „Советская этнография“, журналы № 191, № 2. санни қараңыз.
- Жданко Т. А. Проблема этногенеза каракалпаков. Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР. 1960, № 1.
- Жданко Т. А. Работы каракалпакского этнографического отряда в 1956 г. МХЭ, вып. 1, 1959.
- Жданко Т. А. Родоплеменная структура и расселение каракалпаков в низовьях Амударьи в XIX-начале XX вв. КСИЭ, т. IV, М.—Л., 1949.
- Жданко Т. А. Этнографическая разведка в Чимбайском районе Каракалпакской АССР, КСИЭ, т. II, 1947.
- Житов К. Е. Февральская резолюция в Узбекистане, Ташкент, Объединенное изд-во при ЦК КПУз. 1957, 35 стр.
- Житов К. Е. Победа Великой Октябрьской социалистической революции в Узбекистане, Ташкент, Изд-во АН УзССР, 1957, 231 стр.
- Житов К. И. и Непомнин В. Я. От колониального рабства к социализму. Ташкент. Партиздат, 1939.
- Ибн Сина. Материалы научной сессии Академии наук УзССР, посвященной 1000-летию юбилею Ибн Сины, Ташкент, изд. АН УзССР 1953.
- Иванов В. В. Восстание китай-кипчаков в Бухарском ханстве в 1821—1825 гг. Труды Ин-та востоковедения АН СССР, т. 3—8, 1937, № 6, стр. 92—128.
- Иванов П. П. Из области средневековой хозяйственной терминологии, Изв. АН СССР, серия 7, 1935, № 8, 745—758.
- Иванов П. П. История царствования Сейд-Мухаммед хана 1556—1865), МИКК, М.—Л., 1935
- Иванов П. П. Казах и Кокандское ханство (к истории их взаимоотношений в начале XIX в.). ЗИВ, М.—Л., 1939 № 7, стр. 92—128.
- Иванов П. П. Материалы к изучению истории каракалпаков. Труды первой конференции по изучению производительных сил Каракалпакской АССР, т. II, Л., 1934
- Иванов П. П. Население Средней Азии. Вся Средняя Азия. Справочная книга 1926 г. Ташкент
- Иванов П. П. Новые данные о каракалпаках. Исторические заметки. Советское востоковедение, т. III, М.—Л., 1945.
- Иванов П. П. Новые материалы по истории Средней Азии (по поводу открытия архива хивинских ханов). Историк—марксист, 1937, № 3.
- Иванов П. П. Очерк истории каракалпаков, МИКК, М.—Л., 1935.
- Иванов П. П. Очерки по истории Средней Азии (XVI—середина XIX в.). М., Изд-во вост. лит., 1958, 247 стр
- Иванов П. П. „Удельные земли“ Сейид-Мухаммед-хана Хивинского (1855—1865). В порядке постановки вопроса о так называемых хашских землях в Средней Азии, Зап. Ин-та востоковедения, т. 6, 1957, стр. 27—59.
- Изимбетов Т. Ислам и современность, Нукус, „Каракалпакстан“ 1963.
- Из истории развития общественно-экономической мысли в Узбекистане в XV-XVI вв. Сборник статей, Ташкент, Изд-во АН УзССР, 1960, 114 стр.

- Из истории распространения марксистско-ленинских идей в Узбекистане. Сборник материалов, Ташкент, 1962.
- Иллерицкий В. Экспедиция князя Черкасского в Хиву (1716—1717) Исторический журнал, 1940, № 7.
- Иноятов Х. Ш. Ответ фальсификаторам истории Советской Средней Азии и Казахстана, Ташкент, 1962.
- Исмаилов Б. Кунхожаның эмири хэм творчествосы, Нөкис; „Қарақалпақстан“ баспасы, 1961.
- История, археология и этнография Средней Азии. Изд-во Наука, М., 1968.
- История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. Под ред. И. О. Омарова и А. М. Панкратовой, изд. 2, испр и топ., т. 1, Алма-Ата 1949, 452 стр.
- История Киргизии. т. 1, Фрунзе, 1963, 591 стр.
- История Коммунистической партии Советского Союза, М., Госполитиздат, 1959.
- История коммунистических организаций Средней Азии. Ташкент, Изд-во „Узбекистан“, 1967.
- История народов Узбекистана, т. 1 (с древнейших времен до начала XVI века), Ташкент, 1950, 474 стр.
- История народов Узбекистана, т. 2 (от образования государства Шейбанидов до Великой Октябрьской социалистической революции), Ташкент, 1947, 512 стр.
- История СССР, в 2-х сериях. Первая серия, т. 1, М., 1966, 719. ., т. 2, М., 1966, 631 стр.
- История таджикского народа (в 3 томах). Под ред. Б. Г. Гафурова и Б. А. Литвинского, т. 1 (с древнейших времен до V в. н. э.) М., 1953.
- История Туркменской ССР, т. 1, кн. 2—я, с начала XIX века до Великой Октябрьской социалистической революции, Ашхабад, 1957, 531 стр.
- История Узбекской ССР, т. 1—3, Ташкент, „ФАН“ 1957, 1968.
- История Узбекской ССР, т. 1, кн. 1, Ташкент, изд. АН УзССР 1955
- История Узбекской ССР, т. 1, кн. 2, Ташкент, Изд-во АН УзССР, 1956 497 стр.
- Итина М. А. История картографирования памятников первобытной культуры древней дельты Аму-Дарьи. МВСАЭ, М.—Л., 1959.
- Итина М. А. Памятники первобытной культуры Верхнего Узбоя, ТХЭ, т. М., 1958.
- Итина М. А. Первобытная керамика Хорезма. В кн.: Керамика Хорезма*, М., Итина М. А. Раскопки могильника Тазабагыябской культуры Кокча 3 Мате. риалы ХЭ, вып 5, М., 1961.
- Казахстан в XV—XVIII веках (Вопросы социально-политической истории), Сборник статей. Ответ ред докт. ист, наук Б. С. Сулейманов) Алма-Ата, „Наука“, 1969, 203 стр.
- Камалов Қ. Уллы рус халқы менен мәнгиге! Қарақалпақстанның ықтыярлы түрде Россияға қосылуына 100 жыл толуына арналған Өзбекстан Компартиясының Қарақалпақстан Обкомы менен Өзбекстан ССР Илимлер академиясының бирлескен илимий конференциясындағы доклады. Совет Қарақалпақстаны газетасы, 14 февраль 19.4, № 39
- Камалов С. К. XVII әсирдегі қарақалпақ—рус қатнасықлары, Нөкис, „Қарақалпақстан“ баспасы, 1966.
- Камалов С. К. Завоевание каракалпаков хивинскими хонами в конце XVII—начале XIX в., Нукус, ККГИЗ, 1958.
- Камалов С. К. Каракалпаки в XVIII—XIX веках (к истории взаимоотношений с Россией и среднеазиатскими ханствами), Ташкент, Изд-во „ФАН“, 1968.
- Камалов С. К. Қарақалпақлардың XIX әсирдегі Хийўа ханларына қарсы халық-азатлық гүреслери, ҚҚМБ, 1955.
- Камалов С. К. Каракалпақская Автономная Советская Социалистическая Республика. Советская историческая энциклопедия, т. 6, М., 1965.
- Камалов С. К. Народно-освободительная борьба каракалпаков против хивинских ханов в XIX в., ТХЭ, т. III, М., 1958.

- Камалов С. К.** Некоторые подробности относительно второго принятия каракалпаками подданства России. Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1965, № 4.
- Камалов С. К.** Новые данные о Кунградском восстании 1858—1859 гг. Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1965, № 1.
- Камалов С. К.** О значении принятия каракалпаками подданства Россия в 1731 году. Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1965, № 3.
- Камалов С. К.** О развитии исторической науки в Советской Каракалпакии, Общественные науки в Узбекистане 1967, № 11.
- Камалов С. К.** Орта Азия тарийхын шаршамай изертлеуши, „Эмударья“, 1967 № 1.
- Камалов С. К.** Пережитки ислама и традиции старого быта у каракалпаков. МВСАЭ. М.—Л., 1959.
- Камалов С. К.** Подлинные исторические документы о восстании каракалпаков в 1855—1856 гг. против хивинских ханов. Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1965, № 4.
- Камалов С. К.** Преодоление пережитков родоплеменных и патриархальных отношений у каракалпаков Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1964, № 3.
- Камалов С. К.** 1858—1859-жыллардағы Қоңырат көтерілісі хақында. „Эмударья“, 1959, № 8.
- Камалов С. К.** Хорезм оазиси халықларынын дослығы хақында, Нөкис, „Қарақалпақстан“ баспасы, 1961.
- Камалов С. К. Қосбергенов Р., Қосымбетов И.** Навеки вместе. Издательство „Қарақалпақстан“, Нукус—1973.
- Камалов С. К. Қосбергенов Р., Қосымбетов И. Кошанов А. Мэнги дослық** „Қарақалпақстан“ баспасы, Нөкис—1973.
- Каракалпакские народные песни, М., 1959.
- Қарақалпақ поэзиясынын антологиясы, Нөкис, „Қарақалпақстан“ баспасы 1956.
- Қарақалпақ халық қосықлары, Нөкис, „Қарақалпақстан“ баспасы, 1965.
- Қарақалпақ халық легендалары хэм анекдотлары, Нөкис—Самарқанд, Қарақалпақ мәмлекет баспасы, 1962
- Қарақалпақ халық намалары, XII том, Тошкент, 1959.
- Каримов А.** Жийен жыраудын өмири хэм творчествосы, Нөкис. „Қарақалпақстан“ баспасы, 1963.
- Каррыев А. К.** Русско-туркменские взаимоотношения в XVIII—XIX вв. Материалы первой Всесоюзной научной конференции востоковедов в г. Ташкенте 4—11 июня 1957 г., Ташкент, 1958.
- Кесь А. С.** Русло Уз'ой и его генезис Труды Ин—та географии АН СССР, УП, вып. XXX, М.—Л., 1939.
- Килжецкая Е. А.** Новые известия об экспедициях Александра Бековича в Среднюю Азию (1714—1717) ИАН СССР, М., 1960. № 1.
- К истории искусства Хорезма. „Искусство“, 1939, № 2.
- К истории каракалпаков XVIII в. Красный архив, 1938, № 6 (91); 1939, №1 (92).
- Кнорозов Ю. В.** Ма-ар Шамун—наби. Советская этнография. 1949 № 2.
- Ковалев П. А.** Тыловые работы Туркестана в годы первой мировой войны (1916—май 1917 гг.), Ташкент, Госиздат УзССР, 1957, 187 стр.
- Кой—Крылган—кала, М., 1957.
- Кондрашев С. К.** Орошаемый Хорезм, М., 1931.
- Күнхожа Таңлаулы қосықлар топلامы,** Қарақалпақ мәмлекет баспасы, Нөкис, 1949
- Күнхожа Ибраһым улы.** Қосықлар, Нөкис, Қарақалпақ мәмлекет баспасы 1960.
- Қосбергенов Р. К.** XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басында Хийуа ханлығындағы қарақалпақлардын аўдалы (1873—1917), Нөкис, „Қарақалпақстан“ баспасы. 1969.
- Қосбергенов Р. К.** XIX-әсирдин биринши ярымындағы қарақалпақ рус қатнасықлары хақында. Өзбекстан ССР Илимлер академиясы Қарақалпақстан филиалы Хабаршысы, 1979, № 1.
- Қосбергенов Р. К.** Каракалпаки. История Узбекской ССР, т. II, Ташкент 1968.

- Қосбергенов Р. К. Қарақалпақлардың Россияға қосылуы тарихынан, Нөкис, „Қарақалпақстан“ баспасы, 1969.
- Қосбергенов Р. К. Қарақалпақ-рус қатнасықтары тарихынан. ӨзСФСР Илимлер академиясы Қарақалпақстан филиалы „Хабаршысы“ 1968. № 1.
- Қосбергенов Р. К. Қарақалпақстанның Россияға қосылуының прогрессивтік әхмийеті тууралы мәселеге Өзбекстан ССР Илимлер академиясы, Қарақалпақстан комплекслі илим изертлеу институты, мийнетлер, бириши шығыуы, Қарақалпақ мәмлекет баспасы, Нөкис—1959.
- Қосбергенов Р. К. Қарақалпақ халқының колониаль дәуирдегі мәдениеті хэм турмысы, Нөкис, „Қарақалпақстан“ баспасы, 1970.
- Қосбергенов Р. К. Совет власты жылларындағы Қарақалпақстанда илимниң рауажланыуы, Қарақалпақ мәмлекет баспасы, Нөкис, 1957.
- Қосбергенов Р. К. Андрианов В. В. Каракалпаки в Амударьинском отделе. Очерки истории Каракалпакской АССР, т. 1, Ташкент, Изд-во „Наука“, 1964.
- Қосбергенов Р. К. Гудкова. А. В. Шалекенов У. Х. Казахи низовьев Аму—Цары, Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1966, № 2.
- Қосбергенов Р. К. и Камалов С. К. Культура и быт каракалпакского народа до Великой Октябрьской социалистической революции. Очерки истории Каракалпакской АССР, т. 1, Ташкент. Изд-во „Наука“, 1964.
- Қосбергенов Р. К. и Тореев А. Народ и история. Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1969, № 5.
- Қосбергенов Р. К. Положение каракалпакского населения в Хивинском ханстве в конце XIX и начале XX вв. КСИЭ АН СССР. 1954. вып. XX.
- Қосбергенов Р. К. Положение каракалпакского населения в Хивинаком ханстве. Труды Хорезмской экспедиции, т III, М., 1958.
- Қосбергенов Р. К. Присоединение Каракалпакии к России. Очерки истории Каракалпакской АССР, т. 1, Ташкент, Изд-во „Наука“, 1964.
- Қосбергенов Р. К. Қарақалпақстанның Россияға қосылуы, Нөкис, „Қарақалпақстан баспасы, 1972.
- Қошанов А. Самарканд хэм қарақалпақлар, „Әмударья“, 1970. № 10.
- Лапиров—Скобло М. С. и Неразик Е. Е. Раскопки Барак—там 1 в 1956 г. ТХЭ, вып 1, М., 1959.
- Латынин Б. А. Некоторые вопросы методики изучения истории ирригации Средней Азии, СА, 1959, № 3, стр. 19—27.
- Левина Л. М. Керамика Нижней и Средней Сырдарьи в I тысячелетии. Н. э. М., 1971.
- Литвинский Б. А. О некоторых моментах развития средневекового города Средней Азии. ИАН Тадж. ССР. отд. общественных наук, Душанбе, 1958, № 4.
- Лунин Б. В. В. И. Ленин и народы Средней Азии. Ташкент, Изд-во „Узбекистан“, 1967.
- Лунин Б. В. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане. Ташкент, Изд-во АН УзССР, 1958.
- Лунин Б. В. К описанию народного рыбного промысла каракалпаков (по материалам из архива Н. И. Веселовского). Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1967, № 4.
- Лунин Б. В. Научные общества Туркестана и их прогрессивная деятельность, Ташкент, изд. АН УзССР 1962.
- Лунин Б. В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении, Ташкент, Изд-во „Наука“, 1965, 408 стр.
- Лунин Б. В. У истоков великой дружбы. Ташкент, Изд-во „Узбекистан“, 1972.
- Мақсетов К. Қарақалпақ қағарманлық дәстаны „Қырқ қыз“, Нөкис, 1962.
- Марков Г. Е. Очерки истории Каракалпакской АССР, т. 1—2. См. рецензию в жур. „Вопросы истории“, 1965, № 9.
- Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана, М., 1966, 172 стр.
- Материалы Всероссийской переписи населения 1920 г., вып. V,

- Материалы второго совещания археологов и этнографов Средней Азии, М.—Л., 1959.
- Материалы исследования по этнографии каракалпаков, 1958.
- Материалы первой Всесоюзной научной конференции востоковедов в Ташкент, 4—11 июля 1957 г. Ташкент, 1958.
- Материалы объединенной научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в до октябрьский период. Ташкент, 1959, 590 стр.
- Материалы объединенной научной сессии, посвященной прогрессивному значению присоединения Средней Азии к России, Ташкент, 1959.
- Материалы по истории каракалпаков. Сборник, Труды Ин-та востоковедения, т. 6, М.—Л., 1935, 299 стр
- Материалы научной сессии по истории народов Средней Азии и Казахстана. К вопросу о характере восстания 1916 года в Средней Азии и Казахстане, б. м. 1954. 70 стр
- Махмудов Н. Земледелие и аграрные отношения в Средней Азии в XIV-XV вв. Душанбе, Изд-во „Дониш“, 1966, 129 стр.
- Могильник бронзового века Кокча—3. Материалы Хорезмской экспедиции, вып. 5, М., 1961.
- Морозова А. С. Следы древних форм семьи у каракалпаков. Труды ГашГУ, новая серия, вып. 102, ист. науки, кн. 37. Ташкент, 1960.
- Муминов И. Из истории развития общественно-философской мысли в Узбекистане конце XIX-начале XX вв., Ташкент. Госиздат УзССР, 1957, 214 стр.
- Муниров К. Мунис, Огахий ва Военийнинг тарихий асарлари, Тошмент, УзФАН акалнашр, 1960, 171 бет
- Мунис Шермухаммед Танланган асарлар, Тошмент. 1957.
- Народы Средней Азии и Казахстана. Под ред. С. П. Толстова и др. М., АН СССР, 1962—1963, т. 1, 1962, 768 стр. т. 2. 1973, 779 стр.
- Национально-освободительное восстание 1916 г. в Узбекистане. Сборник, Ташкент, Госиздат УзССР. 1947, 64 стр.
- Национальный вопрос накануне и в период проведения Великой Октябрьской социалистической революции. Материалы к сессии научного Совета вып. 1, М., Изд-во „Наука“, 1964.
- Непесов Г. Н. Из истории Хорезмской революции 1920—1924 гг., Ташкент, Госиздат УзССР, 1962.
- Непесов Г. Н. 1920—1924-жыллардағы Хорезм халық революциясында Қарақалпақстан мийнеткешлеринин ролі Нөкіс ҚҚМБ 1964.
- Непомнин В. Я. Из истории Советского Узбекистана, Ташкент, 1946.
- Непомнин В. Я. Историография Узбекистана с 60-х годов XIX в. до 1917 г. Очерки истории исторической науки в СССР, т II. М., 1956
- Непомнин В. Я. Прогрессивное значение присоединения Средней Азии к России, ИАН УзССР, СОН, 1958 № 1.
- Неразик Е. Е. Археологическое обследование городища Куняуз в 1952 г., ТХЭ, т. 2, 1958.
- Неразик Е. Е. Керамика Хорезма афригидского периода В кн: Керамика Хорезма, М., 1959.
- Неразик Е. Е. и Раппопорт Ю. А. Куюк-Кала, Материалы ХЭ, вып 1, 1959.
- Неразик Е. Е. Раскопки в Беркут—Калинском оазисе в 1953—1966 гг. Материалы ХЭ, вып 1, М., 1959.
- Неразик Е. Е. Раскопки Якке—Парсана, МХЭ, Вып. 7. М., 1963.
- Неразик Е. Е. Сельские поселения афригидского Хорезма, М., 1966.
- Низовья Аму Дарьи, Сырыкамыш, Узбой (из истории формирования и заселения), Материалы ХЭ. Под общий ред. С. П. Толстова, вып. 3., 1960.
- Нурмухамедов М. О зарождении каракалпакской письменной литературы, ОНУ, 1968, № 7.
- Нурмухамедов М. Краткий очерк истории Каракалпакской советской литературы. Гос. изд. художественной литературы УзССР. Ташкент. 1959.
- Нурмухамедов М. К., Жданко Т. А. и Камалов С. К. Каракалпаки, Ташкент, Изд-во „ФАН“, 1971.

- Отеш Алшынбай улы, Таңламалы шығармалары Нөкис, „Қарақалпақстан“ баспасы, 1962.
- Өтеш. Лирикалық қосықтары, Төрткүл, Қарақалпақ мәмлекет баспасы, 1941.
- Очерки истории исторической науки в СССР, т. I, М., 1955, т. 2, М., 1963; т. 3, М., 1963, т. 4, М., 1966.
- Очерки истории Каракалпакской АССР. т. 1—2, Ташкент. Изд-во „Наука“ 1964.
- Очерки истории Коммунистической партии Узбекистана. Ташкент, изд-во „Узбекистан“, 1964.
- Пальмов Н. Н. Этюды по истории поволжских калмыков XVII и XVIII века, Астрахань, ч. I, 1923, ч. II, 1929, ч. III и IV, 1929.
- Пальмов Н. Н. и Пономарев А. И. Печатные и рукописные исторические известия о каракалпаках на русском языке. Материалы по истории каракалпаков. Труды ИВ АН СССР т. VII, М—Л., 1935.
- Пясковский А. В. Революция 1905—1907 гг. в России, М., Изд-во „Наука“, 1966.
- Пясковский А. В. Революция 1905—1907 гг. в Туркестане, М., 1957.
- Пясковский А. В. Революция 1905—1907 гг. в Узбекистане, Ташкент, 1957.
- Пясковский А. В. Туркменистан в период первой русской революции 1905—1907 гг. Ашхабад, 1955.
- Раджабов С. К вопросу об исторических корнях дружбы народов Средней Азии с великим русским народом, Сталинабад, 1954.
- Раджабов С. К вопросу о присоединении Средней Азии к России. Материалы объединенной научной сессии, посвященной прогрессивному значению присоединения Средней Азии к России, Ташкент, 1959.
- Раджабов С. Ленин о Средней Азии, Душанбе, 1960.
- Раджабов С. Роль великого русского народа в исторических судьбах народов Средней Азии, Ташкент, 1955.
- Ғайнов Т. И. Великие ученые Узбекистана (IX—XI вв.) Ташкент, Изд-во Уз АН, 1943.
- Раппопорт Ю. А. Из истории религии древнего Хорезма, М., 1971.
- Раппопорт Ю. А. Некоторые вопросы сложения зороастрийской погребальной обрядности (По археологическим данным), М., 1960 XXV Международный конгресс востоковедов, доклады делегации СССР. Рассказы стариков—уральцев о тяжелом прошлом. Газ. „Советская Каракалпакия“, 12, 23 октября 1937.
- Революция 1905—1907 гг. в национальных районах России, М., 1955.
- Революция 1905—1907 гг. в Узбекистане. Сборник документов и материалов, Алма-Ата, 1955.
- Решетов В. В. Некоторые замечания о каракалпаках Ташкентского оазиса и их язык, Бюллетень АН УзССР, 1947, № 3.
- Рожкова М. К. Экономические связи России со Средней Азией в 10—60 годы XIX века, М., Изд-во АН СССР, 1963.
- Россия и Туркмения в XIX веке. К вхождению Туркмении в состав России. Сост. проф. А. Г. Соловьев, А. С. Сенников, Ашхабад, 1946.
- Савицкий А. П. К истории правобережного района Аму-Дарьи после присоединения к России. Труды САГУ им. В. И. Ленина, новая серия, вып. XC, ист. науки, кн. 14. Ташкент, 1957.
- Савицкий А. П. Поземельный вопрос в Туркестане (в проектах и законе 1867—1886 гг.), Ташкент, 1963, 208 стр.
- Савицкий А. П. Прогрессивное значение присоединения Каракалпакии к России. Газ. „Советская Каракалпакия“, 1952, 1 авг.
- Савицкий И. В. Народное прикладное искусство каракалпаков. Резьба по дереву, Ташкент, 1965.
- Сагдиев А. Роль русского востоковедения в развитии исторической науки в Средней Азии XIX в. Ученые записки Ташкентского гос. пед. ин-та, кафедра ист. СССР, вып. XXII, Ташкент, 1960.
- Сагитов И. Т. Каракалпакский героический эпос, Ташкент „Фан“ 1962.
- Сағыйгов И. Бердақтың творчествосы, Нөкис Қарақалпақ мәмлекет баспасы, 1958.

- Сағыйтов И. Бердақ уллы патриот шайыр Нөкис, Қарақалпақ мәмлекет баспасы, 1943.
- Сағыйтов И. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы, Нөкис, „Қарақалпақстан“ баспасы, 1963.
- Сағыйтов И. Әдебиет хәм дәуір, Нөкис, „Қарақалпақстан“ баспасы, 1968.
- Садыков А. С. Россия и Хива в конце XIX—начале XX века. Т. „ФАН“ 1972, 211 стр.
- Садыков А. С. Экономические связи Хивы с Россией во второй половине XIX—начале XX вв. Ташкент, Изд-во „Наука“, 1965.
- Сазонова М. В. К этнографии узбеков южного Хорезма, ТХАЭЭ, т. I, М., 1952.
- Самойлович А. Н. Сокращенный перевод отрывков из хивинских хроник XIX в. о хивинско—каракалпакских отношениях. Материалы по истории каракалпаков. Труды ИВ АН СССР, т. VII, М.—Л., 1935.
- Самойлович А. Н. Отклики хивинской придворной хроники XIX в. на приезд английского майора Эббот. Сборник статей к 40-летию ученой деятельности академика Л. С. Орысова, Л., 1934.
- Сапаров Дж. К вопросу о возникновении промышленного пролетариата в до-революционной Каракалпакии. Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1961, № 4.
- Сарыбаев К. Қарақалпақстаындағы жер—суу қатнастары тарийхынан (XIX әсирдин ақыры—XX әсирдин басы), „Қарақалпақстан“ баспасы, Нөкис, 1965.
- Сарыбаев К. К истории орошения в Каракалпакистане (XIX—начало XX вв.) Нукус. Изд-во „Каракалпақстан“, 1971.
- Сарыбаев К. Некоторые данные к истории орошения Каракалпакии. Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1964, № 1.
- Сарыбаев К. Аграрный вопрос в Каракалпакии, Нукус, Изд-во „Каракалпақстан“, 1972.
- Сборник материалов празднования 100-летия добровольного вхождения Киргизии в состав России, Фрунзе, Киргизиздат, 1964.
- Сорок девушек, М., 1951.
- Сүгириимбетов О. Қосықлар топламы, Нөкис—Мойнақ, Қарақалпақ мәмлекет баспасы, 1948.
- Тереножкин А. И. Жилые постройки XI—XII вв. н. э. в Каракалпакской АССР, Известия УзФАН СССР, 1940, № 7.
- Тереножкин А. И. К истории искусства Хорезма. Рельеф „сасанидского“ бдюда и архитектурные памятники Хорезма, Жур. „Искусство“, 1939, № 2.
- Тереножкин А. И. О дрёвнём гончарстве в Хорезме. Изв. УзФАН СССР 1940, № 6.
- Тилеумуратов М. Бердах как историк. Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1965, № 4.
- Тилеумуратов М. Бердақтың шығармаларындағы тарийхий дереклер, Нөкис, „Қарақалпақстан“ баспасы, 1968.
- Тилеумуратов М. О существовании письменно-исторических традиций у каракалпаков. Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1968, № 1.
- Тилеумуратов М. и Кошданов А. Борьба трудящихся Каракалпакии против социального и колониального гнета (1873—февраль 1917 г.) Жур. „Общественные науки в Узбекистане“, 1971, № 11.
- Толстов С. П. Варварские племена периферии античного Хорезма по новейшим археологическим данным, МВСАЭ, М.—Л., 1959.
- Толстов С. П. Генезис феодализма в кочевых скотоводческих обществах, Изв. ГАИМК, вып. 103, 1934.
- Толстов С. П. Города гузов. Советская этнография, 1947, № 3.
- Толстов С. П. Двадцать лет работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. СЭ, 1957, № 4.
- Толстов С. П. Итоги двадцати лет работы Хорезмской археолого—этнографической экспедиции (1937—1956), СЭ, 1957, № 4, ст 31—59.
- Толстов С. П. К вопросу о происхождении каракалпакского народа. КСИЭ АН СССР, вып II, 1947.

- Толстов С. П. К истории хорезмийских Сиявушидов, ИАН СССР, 1945, № 4.
- Толстов С. П. Монеты шахов древнего Хорезма и древнехорезмийский алфавит Вестник древней истории, 1938, № 4, стр. 120—145
- Толстов С. П. Новейшие исследования Хорезмской экспедиции АН СССР в бассейне Жаны-Дарьи. Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1961, № 2
- Толстов С. П. Новогодний праздник „Каландас“ у хорезмийских христиан XI века, СЭ, 1946, № 2.
- Толстов С. П. Огузы, печенеги, море Даукара, СЭ, 1950, № 4.
- Толстов С. П. О землях древнего орошения в низовьях Аму-Дарьи и Сыр-Дарьи и возможности их освоения в современных условиях. Общественные науки в Узбекистане, 1961, № 8.
- Толстов С. П. Основные вопросы древней истории Средней Азии. Вестник древней истории, 1938, № 1, стр. 176—203.
- Толстов С. П. Основные итоги и очередные задачи изучения истории и археологии Каракалпакии и каракалпаков. Бюллетень АН УзССР: 1945, № 9—10
- Толстов С. П. Очерки первоначального ислама, СЭ, 1932, № 2.
- Толстов С. П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., Изд-во восточной лит. 1962, 324 стр
- Толстов С. П. Периодизация древней истории Средней Азии, КСИИМК, вып. 28, М.—Л., 1949.
- Толстов С. П. Древний Хорезм, М., 1918, 352 стр
- Толстов С. П. По следам древнехорезмийской цивилизации, М.—Л. АН СССР, 1948, 322 стр.
- Толстов С. П. Приаральские скифы и Хорезм, (XXV Международный конгресс востоковедов, Доклады делегации СССР М., 1960).
- Толстов С. П. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1948—1953 гг. ТХЭ, т. I, М., 1948.
- Толстов С. П. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1953 г., ВДИ, 1955, № 3.
- Толстов С. П. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции в 1954 г., СВ, 1959, № 2.
- Толстов С. П. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции в 1954—1956 гг. Материалы ХЭ, вып. I, М. 1959.
- Толстов С. П. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР по раскопкам памятника IV—III вв. до н. э. Кой-Крылган-кала, ВДИ, 1953, № 3.
- Толстов С. П. Религия народов Средней Азии. В кн: Религиозные верования народов СССР, Сборник, т. I, М.—Л., 1931.
- Толстов С. П. Среднеазиатские скифы в свете новейших археологических открытий, ВДИ, 1963, № 2.
- Толстов С. П. Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция АН СССР в 1946 г. М., ИАН СССР, серия истории и философии, т. IV, 1947, № 2.
- Толстов С. П. Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция 1955—1956 гг. СА. 1958, № 1.
- Толстов С. П. Черты общественного строя Восточного Ирана и Средней Азии по Авесте История СССР, т. I, М.—Л., 1939.
- Толстов С. П. и Итина М. А. Саки низовьев Сыр-Дарьи (по материалам Тагискена), СА, 1966, № 2, стр. 151—175
- Толстов С. П., Кесь А. С. и Жданко Т. А. История средневекового Сарыкамышского озера В сб: Вопросы географии палеографии Азии, М., 1955.
- Толстова Л. С. Каракалпаки за пределами Хорезмского оазиса в XIX—начале XX века. Нукус—Ташкент, ККГИЗ, 1963.
- Толстова Л. С. Каракалпаки Ферганской долины. Историко-этнографический очерк, Нукус, 1957.
- Толстова Л. С. Материалы этнографического обследования группы „Каракалпак“ Самаркандской области УзССР, СЭ, 1961, № 3.

- Толстова Л. С. К вопросу о закавказско-переднеазиатских связях в этногенезе каракалпаков (мюntenцы). *Общественные науки в Узбекистане*, 1966, № 3.
- Толстова Л. С. Некоторые сведения о бухарских каракалпаках. *Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР*, 1961, № 1.
- Толстова Л. С. и Утеминов А. Уточнение некоторых вопросов этногенеза каракалпаков. Сообщение первое. *Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР*, 1963, № 4.
- Толстова Л. С. Этнографическая группа „каракалпак“ в составе узбеков Саркандской области *Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР*, 1960, № 1.
- Толстова Л. С. Каракалпаки Бухарской области УзССР, СЭ, 1961. № 5.
- Толстова Л. С. Из истории ферганских каракалпаков (к вопросу о переселении группы каракалпаков в Ферганскую долину). *Ученые Записки КК ГОСПИ, Нукус*, 1957.
- Толыбеков С. Е. Кочевое общество казахов в XVII—начале XX века. Алма-Ата, Изд-во „Наука“ КазССР, 1971.
- Толыбеков С. Общественно-экономический строй казахов в XVII—XIX веках. Алма-Ата, 1959.
- Төреев А. Амударья балықшылық районы балықшыларының жағдайы ҳәм олар ортасындағы класслық гүрес тарийхына (XIX әсирдин ақыры менен XX әсирдин басы). *ӨзССР Илимлер академиясы Қарақалпақстан филиалы Хабаршысы*, 1962, № 1.
- Төреев А. Қарақалпақстанда 1916 жылғы көтеріліс, Нөкис, „Қарақалпақстан“ баспасы, 1967.
- Төреев А. Қарақалпақстан февралдан октябрьге, Нөкис, „Қарақалпақстан“ баспасы, 1972.
- Төреев А. и Сарыбаев К. К истории движения Баба-Гоклена. *Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР*, 1969, № 3.
- XIII Международный конгресс исторических наук, Москва, 1970. работы советских историков, М., Изд-во „Наука“, 1970.
- Троицкая Л. С. Земельно-водная политика хивинских ханов 1850—1857 гг. *Сб. Гос. публ. библиотеки им М. Е. Салтыкова—Щедрина*, вып. II, Л., 1954.
- Трофимова Т. А. Краниологические материалы из античных крепостей Калалы-Гыр I и II, ТХЭ, т. II, М., 1953.
- Трофимова Т. А. Материалы по палеонтологии Хорезма и сопредельных областей. *Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции*, т. II, М., 1958, стр. 639—701.
- Трофимова Т. А. Черепа из могильника тазабагыябской культуры Кокча-3. *Материалы ХЭ*, вып. 5, М., 1961.
- Труды каракалпакского Комплексного Института АН УзССР, вып. I, Нукус, 1959.
- Труды Первой конференции по изучению производительных сил ККАССР т. I, Л., 1934.
- Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР. Под общ. ред. С. П. Толстова, т. 1—4, М., 1952, 1958.
- Турсунов Х. Т. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Под ред. А. В. Пяскового и М. Г. Вахабова, Ташкент. Госиздат УзССР, 1962, 428 стр.
- Уббиниязов Ж. и Кошанов А. Бердақ шығармаларындағы тарийхий шынлық. *Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР*, 1970, № 4.
- Уббиниязов Ж. Қарақалпақстан XX әсирдин басында, Нөкис, „Қарақалпақстан“ баспасы, 1972
- Уббиниязов Ж. Қарақалпақстан биринши рус революциясы жылларында, Нөкис, „Қарақалпақстан“ баспасы, 1966.
- Уббиниязов Ж. „Молла Насреддин“ журналының Қарақалпақстанға таралыуы, *Әмударья*, 1966, № 6
- Уббиниязов Дж. Некоторые вопросы рыболовства и рыбной промышленности на юге Арала, Нукус, ККГИЗ. 1961.

- Уббиниязов Дж. От кустарщины до современной промышленности, Нукус, 1971.
- Урумбаев Дж. Очерки по истории народного образования и школы Каракалпакии, Нукус, 1958
- Утемисов А. Түслик Арал балықшыларынын революцияға дейинги хожалык өзгешелиги. ӨзССР Илимлер академиясы Қарақалпақстан филиалы Хабаршысы, 1966, № 3.
- Хива давлат хужжатлари, т. II, Ташкент, 1960.
- Хозяйство каракалпаков в XIX—начале XX века (Материалы к историко-этнографическому атласу Средней Азии и Казахстана), Ташкент, Изд-во „ФАН“, 1972.
- Халфин Н. А. Политика России в Средней Азии (1857—1868), М., Изд-во вост. лит. 1960, 272 стр.
- Халфин Н. А. Присоединение Средней Азии к России (60—90 годы XIX в.), М., „Наука“, 1965, 408 стр.
- Ходжаниязов Шамшет Азатлық ерлери, Төрткүл, Қарақалпақ мәмлекет баспасы, 1940.
- Худайбергенов К. Этические воззрения каракалпакских мыслителей, Нукус, Изд-во „Каракалпакия“, 1967.
- Шалекенов У. Х. Быт каракалпакского крестьянства Чимбайского района в прошлом и настоящем. ТХЭ, т III, М., 1958.
- Шалекенов У. Х. В глубь, к истокам дружбы с Россией. Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1966, № 4.
- Шалекенов У. Х. Казахи низовьев Аму-Дарьи. К истории взаимоотношений народов Каракалпакии в XVIII—XX вв., Ташкент, Изд-во „ФАН“, 1966.
- Шалекенов У. Х. К вопросу о взаимоотношениях приаральских кочевых казахских племен с оседлыми и полуседлыми народами Хорезма, М., 1964.
- Шалекенов У. Х. К вопросу о формировании каракалпакской социалистической нации, изд. „Каракалпакстан“ Нукус, 1958.
- Шалекенов У. Х. Об истории некоторых „святых“ мест на территории Каракалпакии Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1960, №2
- Шалекенов У. Х. Очерки по истории культуры советской Каракалпакии (1917—1959 г.г.) Каракалпакиздат, Нукус—1960.
- Шмачков П. А. Переселение уральцев в Каракалпакию (1875—1881), Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1960, № 2.
- Шмачков П. А. Роль русских крестьян-переселенцев в развитии сельского хозяйства Туркестана (1867—1917 гг.) Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1961, № 1.
- Юлдашев М. Ю. Аграрные отношения в Туркестане, Ташкент, Изд-во „Узбекистан“, 1969.
- Юлдашев М. Ю. Землевладение и государственное устройство феодальной Хивы XIX в. В свете материалов архива хивинских ханов, Л., 1953.
- Юлдашев М. Ю. К вопросу об особенностях развития феодального землевладения в Хиве в XIX в. Материалы первой Всесоюзной конференции востоковедов в г. Ташкенте, 4—11 июня 1957 г., Ташкент, 1953.
- Юлдашев М. Ю. К вопросу о путях сообщения из Средней Азии в Россию в XVI—XVII вв., Изв. АН УзССР, СОН, 1959, № 3.
- Юлдашев М. Ю. К выходу в свет сборника государственных документов Хивы XIX века. Общественные науки в Узбекистане 1964, № 3.
- Юлдашев М. Ю. К истории Аральской флотилии, ОНУ, № 12, 1961.
- Юлдашев М. Ю. К истории землевладения в Средней Азии XVI—XVIII веков, Общественные науки в Узбекистане, 1963, № 10.
- Юлдашев М. Ю. К истории крестьян Хивы XIX века, Ташкент, 1966, 136 стр.
- Юлдашев М. Ю. К истории торговых и посольских связей Средней Азии с Россией в XVI—XVII вв., Ташкент, „Наука“, 1964, 124 стр.
- Юлдашев М. Ю. Материалы по истории каракалпаков. Общественные науки в Узбекистане, 1964, № 3.
- Юлдашев М. Ю. Некоторые выводы из анализа документов государственного архива хивинских ханов XIX в. Изв. АН УзССР, СОН, 1958, № 1.

- Юлдашев М. Ю. Некоторые данные о Закабалении и продаже человека в период позднего феодализма (по материалам Хивинского ханства). Изв. АН УзССР СОН, 1958 № 5
- Юлдашев М. Ю. Некоторые документальные данные о связях Средней Азии с Россией (XVI—XVII вв.). Изв. АН УзССР, СОН, 1958, № 4.
- Юлдашев М. Ю. Новые архивные источники по истории Средней Азии Краткие сообщения Ин-та востоковедения, 1951, № 1.
- Юлдашев М. Ю. Новые ценные материалы по истории Средней Азии. Общественные науки Узбекистана, 1962. № 6.
- Юлдашев М. Ю. Расшифровка 34-го дафтара из архива хивинских ханов (К вопросу о Земельных отношениях в Хиве в XIX в.) Международный конгресс востоковедов, доклады делегации СССР, М., 1960.
- Юлдашев М. Ю. Ценный источник по истории Хорезма, Изв. АН УзССР, СОН, 1958, № 6
- Юлдашев М. Ю. Феодальное землевладение в Хиве XIX в. до присоединения ханства к России. Изв. АН УзССР, СОН, 1959, № 3.
- Йўлдашев М. Ю. Хива ханлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузулиши, Тошкент, Уздавнашр, 1959, 363 бет.
- Ягодин В. Н. К вопросу о локализации Кердера Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1963, № 2.
- Ягодин В. Н. и Ходжайов Т. К. Некрополь древнего Миздахкана. Ташкент, ФАН* 1970.
- Ягодин В. Н. Об этническом определении кердерской культуры и ее роли в этногенезе каракалпаков. Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1971, № 3.
- Якубовский А. Ю. Вопросы периодизации истории Средней Азии в средние века (VI—XV вв.), КСИИМК, М.—Л., 1959, вып. 28, стр. 30—43.
- Якубовский А. Ю. Восстание Муканна — движение людей в „белых одеждах“, СВ, 1948, т. 5, стр. 35—54.
- Якубовский А. Ю. Восстание Тараби в 1238 г. (к истории крестьянских и ремесленных движений в Средней Азии), Труды Ин-та востоковедения АН СССР, т. 17, 1936, стр. 101—135.
- Якубовский А. Ю. Главные вопросы изучения развития городов Средней Азии, Труды Тадж. ФАН СССР, 1951, т. 29.
- Якубовский А. Ю. К вопросу об этногенезе узбекского народа, Ташкент, Изд-во УзАН СССР, 1941, 19 стр.
- Якубовский А. Ю. Павел Петрович Иванов как историк Средней Азии. Советское востоковедение, т. 4, М.—Л., 1948.
- Якубовский А. Ю. Развалины Ургенча, Изв. ГАИМК, т. VI, вып. 2, Л., 1930.
- Якубовский А. Ю. Тимур. (опыт краткой политической характеристики), ВИ, 1946, № 8—9, стр. 42—74.
- Якубовский А. Ю. Феодальное общество Средней Азии и его торговля с Восточной Европой в X—XV вв., Материалы по истории Узбекской, Таджикской ССР, ч. 1, Л., 1932, стр. 1—60.

М А З М У Н Ы

Кирисиў	5
<i>Биринши бөлим. ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ӘЙЙЕМГИ ДӘУИРДЕ</i>	
I Бап Арал теңизиниң қубла хәм шығыс әтираплары б. э. шекем- ги IV—I мыңыншы жыллардың I ярымында	19
1. Неолит	20
2. Келтеминар мәденияты	20
3. Арал теңизиниң шығыс әтирапларындағы неолит	23
4. Арал теңизиниң қубла хәм шығыс әтирапларындағы энеолит дәуириниң естеликтери	26
5. Қола дәури	27
6. Арал теңизиниң қубла әтирапларындағы қола дәури	28
7. Шығыс Арал бойларында қола әсири	35
8. Шығыс Арал бойларындағы саклардың мәденияты	36
II Бап. Б. э. шекемги бир мыңыншы жыллардың орталарынан би- зин эрамыздың III әсирлериндеги қубла Арал халқы	39
1. Хорезм халқы хәм оның кәсиби	40
2. Б. э. шекемги VIII—V әсирлердеги сиясий ўақиялар хәққын- да гейпара мағлыўматлар	41
3. Хорезм мәмлекетиниң сағасында	42
4. Хорезмниң Ахеменидлер үстемлигинен азаг болыўы хәм оның гәрәзсиз мәмлекетиниң гүллениўи (б. э. шекемги IV—III әсирлер)	44
5. Б. э. шекемги IV—III әсирлердеги Хорезм мәденияты	47
6. Б. э. шекемги II әсирдеги Орта Азиядағы сиясий ўақиялар	50
7. Қушан империясының дүзилиўи, Хорезмниң сиясий хәм эконо- микалық аўхалы	51
<i>Екинши бөлим. ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ФЕОДАЛИЗМ ДӘУРИНДЕ</i>	
I бап. Қарақалпақстан жериндеги IV—VIII әсирлердиң естеликле- ри хәм ерте орта әсирдеги Хорезм	59
1. Хорезмниң IV—VI әсирлердеги экономикасы	60
2. Дәслепки афригидлер дәуриндеги Хорезмниң сыртқы сиясат тариїхындағы ўақиялар	62
3. Дәслепки афригидлер мәдениятының дүзилиўи	64
4. Эфталитлер мәмлекети	67
5. Орта Азияны түрклердиң жаўлап алыўы. Түрклер хәм хорезм	68

6. Араблардың шабыұылы	70
7. Б. э. VII—VIII ғесірлерінде Хорезм хожалығының рауажланыуы	72
8. VII—VIII ғесірлердегі Хорезм мәдениаты	77
9. VII—VIII ғесірлердегі афригидлер басқарыуының соңғы дәуіріндегі мәдениат хэм Хорезмнің Әмударья және Сырдарьяның қуярлығындағы халықлар менен байланысы	81

II бап IX—X ғесірлердегі Хорезм хэм Арал әтирапы сахралары 85

1. Хорезм тахирийлер қол астында	—
2. Саманийлер мәмлекетиниң дүзилиуі	86
3. Саманийлер мәмлекетиниң сораындағы Хорезм	87
4. Хорезмнің Хазарстан менен байланысы	97
5. IX—X ғесірлердегі сахара қәуимлери	98
6. Огузлар	99
7. Печенеглер	102

III бап XI ғесірден XVI ғесірдің басына дейинги Хорезм 104

1. Саманийлер мәмлекетиниң ыдырауы	—
2. XI ғесірдегі хэм XII ғесірдің биринши ярымындағы Хорезм	105
3. Уллы Хорезмшахлар мәмлекеті	109
4. Хорезм монғоллар қол астында	112
5. Хорезмди Темирдин жаулап алыуы	115

IV бап XI—XVI ғесірлердегі Арал әтирапы сахара қәуимлери 117

1. Монғоллардың жаулап алыуына дейинги Арал әтирапындағы көшпели хэм ярым көшпели қәуимлер	—
2. Қыпшақлар	118
3. Қара бөркилилер	120
4. Сырдарьяның қуярлығындағы мәдени оазислерде Хорезмшахлар хэм монғоллар дәуіринен қалған тарийхый естеликлер	121
5. Монғоллар дәуіріндегі дешти-қыпшақ сахарасы	123
6. Қарақалпақлар хәққындағы биринши тарийхый мағлыұматлар	125

V бап. Хәзирги илим мағлыұматлары негизинде қарақалпақ халқының келип шығыу проблемасы 127

VI бап. Қарақалпақлар XVII ғесірде хэм XIX ғесірдің басында . . . . . —

1. Қарақалпақлар Сырдарья бойында	135
2. 1730—1743-жыллары қарақалпақлардың Россия пухарашылығына қабыл етилиуі	145
3. Қарақалпақлардың Жанадәрьяда қонысланыуы хэм олардың өз ғарезсизлиги ушын гүреси	155
4. Хийұа ханларының қарақалпақларды бағындырып алыуы	162

VII бап. Қарақалпақлардың Хийұа ханлығындағы социаллық-экономикалық аўхалы 172

1. Жәмиетлик дүзими. Мийнеткешлер массасының сиясий езилиуі хэм эксплуатацияланыуы	—
2. Хожалығы	185

VIII б а п. XIX әсирдің 20—60-жылларында Әмударьяның төменгі жағындағы халықтардың саясий ауқалы	208
1. Әмударьяның төменгі жағындағы халықтардың өз-ара қатнасықтары	—
2. Қарақалпақтардың 1827-жылғы көтерілісі	214
3. 1855—1856-жыллардағы көтеріліс	219
4. 1858—1859-жыллардағы Қоңыраттағы көтеріліс	232
5. Әмударьяның төменгі жағындағы халықтардың XIX әсирдің 60-жылларындағы ауқалы	241

Үшінші бөлім ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ЖАҢА ЗАМАНДА

I б а п. Қарақалпақстанның Россияға қосылуы	247
--	-----

1. Хийуа хандығын патшашылықтың жаулап алуының алдындағы рус-Хийуа қатнасықтары	—
2. Хийуа хандығының патша әскерлері тәрәпенен жаулап алынуы	251

II б а п. XIX әсир ақыры—XX әсирдің басында Қарақалпақстандағы социаллық-экономикалық қатнасықтар	259
--	-----

1. Патшашылықтың жер-суу қатнасықтары тарауындағы саясаты хәм оның ауыл хожалығындағы жағдайға тәсири	—
2. Патшашылықтың суудан пайдалануы хәм ирригация тарауындағы саясаты	267
3. Патша хәкіметінің жер-суу саясатының ауыл хожалығындағы жағдайға тәсири	270
4. Қарақалпақстанда товар-ақша айланысы хәм капиталисттик қатнасықтар	274
5. Ауыл хожалығы өнімлері менен сауданың рауажлануы	285

III б а п. Қарақалпақстан мийнеткешлерінің эксплуатацияға хәм патшашылықтың колониаллық саясатына қарсы гүресі (1873—1907-ж.ж.)	293
--	-----

1. Қарақалпақстан 1905—1907-жыллардағы биринши рус революциясы алдында	—
2. Қарақалпақстанда азатлық хәрекетінің өсиуі (1905—1907-ж.ж.)	305

IV б а п. Қарақалпақстан реакция хәм жаңа революциялық көтеріліу дәуірінде (1905—1907-ж.ж.)	325
--	-----

1. Қарақалпақстан реакция дәуірінде	—
2. Жаңа революциялық көтеріліу жыллары	332

V б а п. Қарақалпақстанның шеп жағалаудағы халқының социаллық-экономикалық хәм саясий ауқалы (1873—1917-ж.ж.)	347
--	-----

1. Халқы. Административтик дүзилісі хәм басқарылуы	—
2. Хийуа хандығындағы қарақалпақтардың саясий хәм экономикалық жақтан езиу системасы	353
3. Шеп жағалықтағы қарақалпақтардың хожалық турмысы	362
4. Қарақалпақтардың жәмийеттик дүзими хәм ауылдағы феодал-бай үстем топарының мийнеткеш массаларды эксплуатациялау формалары	366

VI б а п. XIX әсир—XX әсирдің басында қарақалпақ халқының мәдениаты хәм турмысы	376
1. Қоныс хәм турақ-жайлары, кийим-кеншеги, дини хәм семья турмысы	—
2. Билимлендириў	389
3. Әдебият хәм жәмийетлик ой-пикир	391
4. Россияға қосылғаннан кейин қарақалпақлардың турмысындағы хәм мәдениатындағы прогрессивлик өзгерислер	398
VII б а п. Қарақалпақстан биринши жер жүзилик урыс хәм февраль буржуазиялық-демократиялық революциясы дәўринде (1914—1917-ж.ж)	402
1. Урыстың басланыўы хәм мийнеткешлердің наразылығының өсиўи. Халық массасы хәрекетлери	—
2. 1916-жылғы Хийўа ханлығындағы көтерилис	410
3. Қарақалпақстандағы 1916-жылғы көтерилис	413
4. Қарақалпақстан февраль буржуазиялық-демократиялық революциясы дәўринде	423
Сәне хәм ўақыялардың хронологиясы	436
Көрсеткишлер	448

На каракалпакском языке

**ИСТОРИЯ КАРАКАЛПАКСКОЙ АССР
ТОМ I**

Издательство „Каракалпакстан“

Нукус — 1975

Редактор *Мамбет Абдиримов*

Худ. редактор. *Ә. Қурбанбаев*

Тех. редактор *Ә. Турдымуратов*

Корректор *А. Юсупова*

Терийге берилген уақты 11/II—75-жыл. Басыўға рухсат етилген уақты: 30/IX—1975-жыл. Қағаз форматы 60×90^{1/16}. Көдеми 0,75 баспа табақ; 32,37 есап баспа табақ. Тиражы 10.000. РК 30188. Бағасы 2 манат 20 тийин!

„Қарақалпақстан“ баспасы, Нөкис қаласы, К. Маркс көшесі, 9.

Самарқанд областьлық Баспа, полиграфия ҳәм китап саўдасы ислери бойынша басқармасының М. В. Морозов атындағы баспаханада терилди ҳәм басылды.
Заказ 880.